



Pászka Imre

EGYÜTTHATÁS — REPREZENTÁCIÓK II.

A KÁRPÁT-MEDENCE A TERMÉSZET
ÉS A TÖRTÉNELEM MŰHELYÉBEN

(KIS JÉGKORSZAK – JÁRVÁNYOK)

Belvedere
Szeged 2020



Bizonyára a szerző sem gondolta volna, hogy a monográfiájának, pestisjárványokról szóló, második részének némi aktualitást fog kölcsönözni napjaink pandémiája. Az olvasót, s talán a témában kevésbé jártas szakembert is meglepheti, hogy a professzor által vizsgált korábbi évszázadok pestis pandémiája elleni védekezési eljárások és a jelenlegi között szinte alig van különbség, illetve ellenszer (pl. vakcina) hiányában a korábbi századokban bejáratott módszereket – jobb híján – napjainkban is alkalmazzák.

Pászka Imre multidiszciplináris munkájának előterében továbbra is a Kárpát-medence – Magyarország és Erdély – lokalitásai állnak, amelyeket tágabb közel-keleti, eurázsiai, balkáni összefüggésekben vizsgál.

A szerző újszerű beállításban közelíti meg a pestisjárványok járulékos következményeit, mint például a társadalmi rend felbomlása, a közbiztonság, a viselkedésreakciók, az intézményesített járványvédelem, a személyek és áruk forgalma, a higiénia, a szokások, a gyógymódok, és a lakosság ellenállása. Munkájában külön figyelmet kap az erdélyi Kárpát-kanyar térsége (Csík-, Háromszék és Barcaság) kitettsége és az állandó járványveszély elhárításában való szerepének ismertetése, amelynek fejezeteit a szerző az általa feltárt levéltári források alapján állította össze.

4200Ft

ISBN 978-615-6060-34-1



9 786156 060341

EGYÜTTHATÁS – REPRESENTÁCIÓK II.

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
SZEGEDI TERÜLETI BIZOTTSÁGA
SZOCIOLÓGIA MUNKABIZOTTSÁGÁNAK
KÖTETEI



PÁSZKA IMRE

EGYÜTTHATÁS
– REPREZENTÁCIÓK
II.

A KÁRPÁT-MEDENCE A TERMÉSZET
ÉS A TÖRTÉNELEM MŰHELYÉBEN
(KIS JÉGKORSZAK – JÁRVÁNYOK)

Szegedi Egyetemi Kiadó

BELVEDERE
MERIDIONALE

2020, Szeged

A kötet megjelenését az Emberi Erőforrások Minisztériuma támogatta



A könyv alapjául szolgáló kutatást támogatta a Szegedi Tudományegyetem.



A borítót Anders Andersen-Lundby: *Erdős tájkép patakkal* című festményének felhasználásával készítette Pászka Csanád Zoltán.

ISSN 2061-2621

ISBN 978-615-6060-34-1 [print]

ISBN 978-615-6060-35-8 [online pdf]

© Pászka Imre, szerző, 2020

© Belvedere Meridionale, kiadó, 2020

TARTALOM

LÉTFENNTARTÁS – EPIDÉMIA, PANDÉMIA	7
Járványok járványa: a pestis	11
Eurázsiai párhuzamok	24
A Fekete halál Európában	37
A pestis azonosítása és terjedése: 1347–1352	41
Megszakítotttság vagy folytonosság.....	54
PESTIS A FEKETE HALÁLT KÖVETŐ ÉVSZÁDOKBAN	73
Dél -, Északnyugat - és Közép Európa.....	76
PESTIS JÁRVÁNYOK A KÁRPÁT- MEDENCÉBEN	97
„Mind a döghalál, mind az török rajtunk vagyon”.....	100
„Kóstolták Isten kettős ostorát”	109
„Sok futott nép meghalt”	119
„Akikért nem szólt a harang”	128
Erőtér eltolódás és a pestis.....	144
AZ ORDO PESTISTŐL A BIRODALMI FŐSZABÁLYIG	151
„Az egész Hazában elterülvén a pestisnek mirigye”	163
„Pusztáinkon ember nem látszik...”	176
„Éppen elfonnyasztott már csak arra való gondolat is...”	188
Naponként nagyobbra gerjed, szaporodik, terjed ”	201
A PESTIS AZ ERDÉLYI KÁRPÁT – KANYARBAN	209
Székelyföldi helyzetek: 1717–1720	209
Brassó – Barcaság, Királyföld... ..	235
„Ennyi sok nyomorúságink annyira felhalmozódván...”	245
„Szálltében által járnak, kereskedéseket végeznének.”	257
JÁRVÁNYVÉDELMI SZABÁLYOK	271
Generale Normativum in Re Sanitatis	271
Erdélyi kiegészítések– Opinio in Re Sanitatis	293
Állatjárványok megfékezése	302
Balkáni fejlemények	317
„Még koránt sem találta magát Erdély” biztonságban	328

PESTISHELYZETEK A NARRATÍVÁKBAN	371
A társadalmi rend felbomlása	371
A viselkedésreakciók változatai	378
Hitek és tapasztalatok	390
Látletek, szerek, ápolások	404
Temetkezések rendjének felbomlása	425
ZÁRSZÓ	437
MÉRTÉKEGYSÉGEK ÉS RÖVIDÍTÉSEK	443
ADATTÁRAK ÉS FORRÁSOK	445
SZAKIRODALOM	447
NÉVMUTATÓ	459

LÉTFENNTARTÁS–EPIDÉMIA, PANDÉMIA

Vizsgálódásaink terjedelmesebb fejezetét a továbbiakban kis jégkorszak időkeretei között a járványok, pontosabban a pestisjárványok képezik. Nem érdektelen előljáróban néhány, a természeti-antropogén tényezők és az epidémiák közötti összefüggést s a járványokhoz kapcsolódó fogalmi pontosításokra is figyelünk, miközben az előző részben alkalmazott eljárásunkhoz hasonlóan társas csoportok mindennapi létfenntartásának élethelyzeteit a pestises időkben is a narratív és egyéb források alapján követjük nyomon.

1) Hippokratész (Kr. e. 460–377) megfigyelései többek között arra is felhívták a figyelmet, hogyha „*egyazon időben ugyanaz a betegség támad meg sok embert, annak azonos okot tulajdoníthatunk...*” Az *epidémia* jelenségének az első meghatározását a modern medicina annyiban egészítette ki, hogy fogalmába vonta mindazokat a tömegbetegségeket, melyek váratlan, hirtelen jelennek meg, lezajlása pedig a betegség fajtájától függően viszonylag rövid ideig tart, s az adott tér népességében nagyságrendileg a szokásosnál jóval többen fertőződnek, betegednek meg. Hippokratész aforizmája részben a *pandémia* jelenségére is utal, vagyis arra, hogy ha a fertőzőgóc (*endémiás terület*) kialakulásának eredeti, lokális (földrajzi) határait átlépi a betegség, nagyobb térségekre, sőt földrészekre is kiterjedhet.

Az endémiás területek (*járványgócok*), a fertőzés/betegség szinte állandó újraeledésének helyei, ahol a lakosság fogékonysága a betegségre általános, mégis ellenálló képességük erősebb, amit körükben a letalítás viszonylag alacsony számai mutatnak. Azonban azt is látnunk kell, hogy nem minden fertőzőbetegség vált ki epidémiát, vagy pedig pandémiát. Ami részben vagy egészében azzal magyarázható, hogy a fertőzőbetegségek terjedése és lefolyása eltérő. Térbeli terjedését korlátozhatják vagy éppen elősegíthetik bizonyos természeti (klimatikus, domborzati), kulturális (vallási), társadalom/közösség szerveződési, intézményi stb. tényezők.

A modern epidemiológia a fertőzések és a járványok létrejöttét közvetett (másodlagos) és közvetlen (elsődleges) tényezők összejátszásának tulajdonítja. A járvány létrejöttében és terjedésében – mint Mende B. Gusztáv írja – döntő az elsődleges (közvetlen) tényezők együttese: a) *fertőzés forrása*, amely rendszerint élőlény, valamint a járványgóc (kiindulási helye) földrajzilag lokalizálható területe: b) *a fertőzés terjedésének lehetősége*: a fertőzőforrás azonosítása, amely lehet ember (*antropozoonosis*), vagy pedig állat (*antropozoonosis*). A fertőzésátvitel lehet közvetlen, élő közvetítő (*vektor*) útján, mint például a nemi betegségek esetében, és élettelen, közvetett úton. A közvetett, élettelen fertőzőközvetítők a gyakoribbak: ivóvíz, szennyvíz, egyes élelmiszerek, kórokozóval fertőzött tárgyak, ágynemű, ruházat, talaj (lépfene estében), emberi- és állati ürülék (légyfajok). c) *A fertőzésre fogékony emberi szervezet* nem rendelkezik hatékony védekezőképességgel az adott fertőzéssel szemben, ha viszont a fogékonyság nem áll fenn (természetes – specifikus immunitás), akkor a járványfolyamat

megszakad, ha pedig egy betegségre a fogékonyság általános, akkor az kedvez a fertőzés terjedésének. Ha a három tényező közül az egyik vagy másik nem fordul elő, akkor a fertőzés nem alakulhat ki, illetve terjedése sem lehetséges.

A közvetett (másodlagos) tényezők, nem játszanak közre a járvány kialakulásában, viszont a járvány terjedésében vagy korlátozásában fontos szerepet tölthetnek be. Itt elsősorban természeti-, ökológiai tényezőkről, társas életgyakorlatokról, kultúrák közti kommunikációs kapcsolatokról és konfliktusokról van szó. Noha betegségek kialakulásának feltételei bizonyos sajátosságokat mutatnak, mégis léteznek a járványok létrejöttének egy általánosítható optimális feltétele, melyeket szintén Mende B. Gusztáv állított össze, és jórészt minden epidémia esetében azonosnak tart: 1) nagy népsűrűség, az elkülönítés megoldatlansága; 2) rossz közegészségi- és higiénés viszonyok (tisztálkodás, csatornarendszer, ivóvíz, hulladékkezelés, temetkezés); 3) rossz környezetföldrajzi tényezők (mocsár/erdőség közelsége, lefolyástalan területek, szelektől mentes települések, stb.); 4) az egyes kórokozók szaporodásához, fertőzőképességéhez illeszkedő optimális életföldrajzi viszonyok (hőmérséklet, páratartalom); 5) általános alultápláltság, egyoldalú táplálkozás, illetve bizonyos táplálkozási szokások; 6) egyoldalú, szűk genetikai háttér, s az őshonos népesség szerveződésének zártsága, amely védőfunkciót is betölthet, de védekezésre hátrányos is lehet; 7) gyors helyzetváltoztatás lehetősége (tengeri-, szárazföldi közlekedési viszonyok, migráció); 8) háborús körülmények (főként a temetetlen áldozatok magas száma); 9) a vektorállatot közvetítők (általában rágcsálók) hirtelen elszaporodása.¹

A közvetett (másodlagos) és közvetlen (elsődleges) tényezők sorában mint láttuk a természetkörnyezeti és antropogén tényezők együttese a meghatározó, amelyek közrejátszhatnak a járványgóc (endémiás terület) kialakulásában és járvány terjedésének térbeli léptékére, nagyságrendjére, intenzitásának mértékére, az egyes járvány(ok) szezonális ingadozására.

2) A pestisjárványok vizsgálatában az egyik fontos – igaz –, vitatott összefüggés, a pestiséghajlat viszonyában merül fel. Az előző fejezetekben már szó volt róla, hogy az évszakok időjárásának korábban nem tapasztalt szélsőségei által kiváltott flandriai- és Rajna-menti áradások (1315–1321) nyomán támadt katasztrófa helyzet nem tekinthető a Fekete halál (1347) közvetlen előzményének. Noha a klímakutatók, a svájci Ch. Pfister, a francia P. Alexandre, és E. Le Roy Ladurie feltételezték, hogy az 1342–1347-es évek gyakori hideg, hűvös, nyirkos, esős időjárása, a rossz termés, s a mindezzel járó élelemhiány, alultápláltság, közrejátszottak a északnyugat-európai lakosság ellenálló képességének csökkenésében. Megfontolandó viszont a klímátényező hatását kiemelő vélemények közül az, amely a pestis és a pulmonális (tüdő- és légúti) betegségek lehetséges kapcsolatára hívja fel a figyelmet. Eszerint a kontinens északnyugati térségeiben a járványt megelőző évek (1342–1347) hűvösebb, nyirkos évszakainak hatására tüdőpestis alakult ki. Ennek látszólag ellentmond, hogy a járvány kezdetének évében, (1347/1348) a tél enyhe, száraz, a tavasz korai, 1348-ban – a ragály csúcsideszakában – a nyár s az ősz meleg, száraz volt, ami inkább a bubópestisnek kedvezett.² Az ellentmondás feloldható, ha a pestis két klinikai formáját – bubó- és tüdőpestist – az éghajlat

¹ Mende B. Gusztáv 2004. 1–57

² Pfister, C.–Brázdil, R.–Glaser, L. 1999., Alexandre, P. 1987., Le Roy Ladurie, E. 2004., 2007., 2011.

időjárásának alakulásával hozzák összefüggésbe. Például Pfister ezzel próbálta megválaszolni azt a kérdést, hogy miért terjedt a bubópestis a melegebb Mediterrán, s a tüdőpestis az északnyugat-európai, hűvösebb éghajlatú térségekben. A korábban is említett klimatológusoknak abban igazuk van, hogy az évszakok időjárásának (az éghajlat) változékonysága, ingadozása, illetve szélsőséges kilengései miatt a rossz termés, a hozamok gyengesége vagy éppen a vetések elpusztulása (árvizek, gördülő aszályok, szárazságok, fagyok) élelemhiányt idézhetnek elő. Ennek következménye a hiányos, gyenge tápértékű élelemfogyasztás, az emberi szervezetet legyengíti, ellenálló képességét csökkenti a fertőzésekkel szemben. Ebben a közvetett értelemben mutatható ki tehát a klíma–pestisjárvány reláció, és nem a járvány éghajlatváltozást generáló hatásában, amint azt az egyik biológiai – számítógépes rekonstrukciót alkalmazó – hipotézis feltételezte.³ A pestisfertőzés és járvány klimatikus környezet összefüggésében, mindazonáltal nem kerülhető meg az előtte-utána perspektíva, ugyanis a létfenntartás oldaláról nézve, nem mindegy, hogy az élelemhiány és járulékos következményei a járvány előtti vagy utáni fejlemény.

Az éghajlat–járvány reláció sajátos esete a pestis délkelet-ázsiai, a kolera indiai eredetű endémiás területei – mint alább szó lesz róla – bonyolultabb összefüggésekre hívja fel a figyelmet. A szubtrópusi, trópusi éghajlat viszonyai között (Burma, Délkelet-Kína) fertőzés élő közvetítője, vektora a rágcsálókön élősködő ízeltlábúak, a patkány bolhái. A kettő között, vagyis kórokozó és vektorállat között ebben az esetben élettani (biológiai) kapcsolat van: a kórokozó a bolha (ízeltlábú) testében szaporodik, illetve abban „éri el a fertőzőképes fejlettséget.”⁴ Az élő közvetítők, a vektorállatok szaporodását, az említett térségben nemcsak a hőmérséklet és csapadékviszonyok befolyásolták, hanem a hidraulikus mezőgazdaság élelemtermelését kialakító háztartások által a természeti környezet módosítását igénylő művelési eljárások is. Ebben az esetben az éghajlat és az antropogén tényezők együttese teremti meg járványgócok kialakulásának feltételeit.⁵

³ Hoof, Th. 2004.

⁴ Mende B. Gusztáv. u. o.

⁵ Napjainkban a *lepra* endémiás területein, a trópusi és szubtrópusi Ázsiában és Afrikában, Közép- és Dél-Amerikában, a csendes-óceáni térségben az 1990-es években mintegy 15 millió leprás megbetegedést regisztráltak. A történeti járványtan további számon tartott betegségei, a *szifilisz* (vérbaj, bujakór), a tuberculosis (TBC) vagy más néven *morbus hungaricus* eredetileg (Jordán Tamás 16. századi leírásban) nem a TBC-t jelentette, hanem feltehetőleg a kiütéses tífuszt. A *himlőjárványok* (fekete himlő- variola – smallpox). A *tífusz* (kőd, füst fogalmából származik), fajtái a *hastífusz*, a *kiütéses tífusz*, s a *paratífusz*. A *hastífusz* a gyakoribb, kórokozója a *Salmonella typhi* baktérium, fertőzőforrása az emberi széklet, jelenleg is pusztít ahol rosszak a higiénés állapotok (víz, élelmiszer). A *kiütéses tífusz* (*typhus exanthematicus*) egy vér- és nyirokáramon keresztül terjedő fertőző betegség, kórokozója a *Rickettsia prowazekii*, a ruhatetű és a fejtetű élősködője. A súlyos állapotot a kórokozók által keltett bevérzések okozzák, amelyek szinte minden szervben megfigyelhetők (szív, agyhártyák, érfalak). A magas láz miatt sok esetben delíriumzerű állapot alakul ki. Kezeletlen esetekben a letalítás nagyon magas és az életkorral emelkedve növekszik (ca. 50-60 %). A gyermekek és a fiatal felnőttek betegsége jóindulatú, enyhe lefolyású. A betegség nagyon régóta ismert, már Hippokratész is írt róla. Kevés olyan betegség van, amely annyira kötődne háborúhoz, mint a kiütéses tífusz. Jordán Tamás általi leírása (16. század), aki a betegséget *morbus hungaricus*-nak nevezte és a táborozó császári sereggel hozta kapcsolatba. A betegség az idők folyamán a katonák és a civil lakosság körében egyaránt szedte áldozatait. A *kolera* a többi járványos megbetegedést tekintve viszonylag új keletű kór, csupán a 19. század első harmadában tört ki eredeti indiai endémiás területéről. A kolerahoz tünetileg hasonló, szintén fertőző megbetegedések ősidők óta jelen voltak- és vannak a trópusi-szubtrópusi területeken. Ezért a kolera első megjelenésének visszadatálása nehézségekbe ütközik. Az bizonyítottnak tűnik, hogy pandémiák formájában csak 1817 után pusztított. (Lásd: Mende B. Gusztáv i.m., Hozzáférés: 2015.11.19.)

Az európai térségben az ilyen és hasonló összetett reláció az említett tényezők között nem bizonyított. Viszont látnunk kell, hogy a nem európai eredetű járványok (pestis, kolera) rendszerint akkor jelentek meg földrészünkön, amikor valamilyen módon, (kereskedelem, migráció, háború, gyarmatosítás) az európai ember kapcsolatba került az Európán kívüli civilizációk hordozóival. Mindez fordítva is igaz. A pestis járványok gyakorisága nyomán – felmerült annak valószínűsége –, hogy a nem európai (északkelet-afrikai, délkelet-ázsiai) eredetű járványoknak lappangó endémiás gócai, kialakulhattak földrészünkön is, és ezzel magyarázható lenne a járvány viszonylag sűrű ismétlődése 1347–1352. éveket követő évszázadokban is. Mégis – úgy tűnik – az európai térségben inkább a *behurcolás jelensége* (főleg a tengeri- és szárazföldi távolsági kereskedelem, háború stb.) bír magyarázó erővel a gyakori járványok előidézésében, amit a források is alátámasztanak.

Az európai földrészt a görög–római időktől a 19. század közepéig két irányból fenyegette a pestisveszély, a legkorábbi az északkelet-afrikai (Etiópia, Egyiptom), a későbbi, középkori délkelet-ázsiai (burmai, kínai). Mindkét irányból földrészünkre diffúzió révén terjedt el, illetve terjedt tovább rendszerint a tengeri kikötőkből a szárazföld belső területeire. Tehát, amikor a klíma s a pestis vagy egyéb járványok (kolera, influenza, himlő stb.) tér- és időbeli kapcsolatáról vagy esetenként együttthatásáról beszélünk, – amelyek a kis jégkorszak idején kontinensünkön gyakran előfordultak –, csupán annyit jelent, hogy bizonyos lokális, regionális térségekben egy adott időszakban a meteorológiai és hidrometeorológiai tényezők kiváltotta hőmérséklet, csapadék, stb. ingadozások és a járványok egymással fedésben voltak. Esetleg egymást megelőzték avagy követték, illetve a fertőzés járvánnyá fejlődésében vagy visszaszorulásában az évszakok időjárása is (!) közrejátszott.

A klímaváltozások természeti jelenségek, és 400–500 évenkénti ciklusokban váltják egymást a lehűlés és melegedés korszakai. Mindez ugyan független az emberi tényezőtől, viszont az ember életviszonyainak alakulását befolyásoló éghajlatra hatással van az ember környezetet átalakító, bebutorozó tevékenysége is. A folyamat, mint láttuk, nem egyirányú, a természeti és emberi állandó cselekvő kölcsönhatásban áll egymással, amely térben és időben változékony és ingadozó pozitív és negatív járulékos következményekkel jár.

3) A kis jégkorszak idején (14.–19. század) a járványesemények beszámolóinak egy jelentős szegmense nem a hivatáscsoportok (orvosok) tagjaitól származik, ami napjaink járványtana számára fokozza a korábbi korszakok alapbetegségeinek azonosítása körüli bizonytalanságot: például az adott betegség leírt tünetei nem azonosak a betegség klinikai jellemzőivel. Mégis a történeti járványtan, az epidemiológia abban van segítségünkre, hogy letűnt korok betegségeiről szóló beszámolók alapján jórészt pontosítani tudta az adott járványos betegség endémiás körülményeit, jellemzőit, tér- és időbeli progresszióját, szezonálisát, intenzitásának nagyságrendjét stb. Noha esetenként a bizonytalanság továbbra is fennáll, mindazonáltal fontos adatokkal szolgálnak a járványos betegségek társadalomra gyakorolt hatásának, illetve fejleményeinek megértésében, a járványesemény beszámolóiban szereplő látleletek kiigazításában, illetve a járványfolyamatok rekonstrukciójában.

A pestisjárványok esetében ugyanazon időben nagy térségekre kiterjedő demográfiai katasztrófát előidéző pandémiát mindössze hármat ismerünk a történelemből. A *Jusztinián-pestis* (6.század), a *Fekete halált* (1347–1351) és a *hongkongi, vagy nagy kínai pestist* (19./20.

század fordulóján), amelyeket globálisnak is tekinthetünk. Viszont ez nem jelenti azt, hogy Földünk minden szegletében pusztított, csupán annyit jelent, hogy az akkor ismert, számon tartott világok nagyobb térségeiben tömeges áldozattal járt. Mindezt a korabeli leírásokból és a történeti járványtan rekonstrukciós munkáiból ismerjük. Tehát nézzük közelebbről miről is van szó.

Járványok járványa: a pestis

Fentebb említettük, hogy a modern epidemiológia a pestist az *antropozoonózis* típusú (állatról emberre átvitt) fertőzőbetegségek csoportjában tartja számon.⁶ Magyarán a betegség elsődleges fertőzőforrása az állat, s az állatokon (patkányon) élősködő izeltlábú (bolha) terjeszti a fertőzést az emberre. Több más állatról (főleg rágcsálók, patások, madarak) emberre átvitt fertőzőbetegség (veszettség, lépfene, tularaemia, brucellosis, scabies) tartozik az antropozoonózis betegségek csoportjába. A pestist általában középkori járványos fertőzőbetegségnek tartják, holott betegség valamilyen klinikai formájáról az ókori keleti és nyugati antik forrásokban is beszámolnak. A betegség ismeretét, gyakoriságát jelzi, hogy neve megtalálható az ókori népek nyelvén: *pestis* (latin), *loimosz* (ógörög), *deber* (héber).⁷ A magyar nyelvben a latin, *pestis* elnevezés mellett, a korbéli dokumentumokban leggyakrabban *dögvész*, *döghalál*, *mirigyház*, *bubó*, *csoma* jelzők használatosak.

A modern medicina létrejötte előtti évszázadokban nemcsak a laikusok, hanem az orvosok is tüneti hasonlóságok alapján gyakran összetévesztették a kiütéssel, magas lázzal járó betegségeket a pestissel: például a himlőt, a kanyarót, a tífuszt, a maláriát. Noha a történelemben ismert járványok közül a pestis a bibliai időket megelőző sumérokig visszamenőleg többé kevésbé nyomon követhető, maga a pestis baktérium felfedezése csak a 19. század végén történik, gyógyítása pedig – igaz, csak a bubópestissel fertőzött betegeknek, egyesek szerint – 1932-től számítható.

1) Az ókorban, jelenlegi ismereteink szerint, az attikai/athéni pestist (Kr.e. 5. század) követően Hippokratész (Kr.e. 460–370) a magas lázzal és mirigygyulladással járó betegségről írt (*Aforizmák* 6. 55), amit későbbi követői – minden hasonló tünetekkel járó betegséget, így a római Galenosz is – a pestissel azonosított. A betegség gyógy módját, a fertőzés megelőzését a későbbiekben is Hippokratész javaslatai határozták meg. Noha, Thuküdidésztől tudjuk – aki nemcsak szemtanúja volt az athéni pestisnek, de fel is gyógyult a betegségből –, hogy az ismert és használt gyógymódok hatástalanok voltak. Hippokratész jelentősége mégis abban van – a fentebb idézett pandémiai meghatározása mellett –, hogy a járványokról írt munkájában (*Epidemiarum libri VII*), a ragályos betegségek hármas csoportosításában – a *pandémia*,

⁶ A fertőzőbetegségek használt csoportosítását. (Lásd: Mende B. Gusztáv. <http://www.archoe.mta.hu/antropologia/jarvanytan1.htm>. Hozzáférés: 2015. 11. 20.)

⁷ A *pestis* szónak a betegség megnevezésén túli jelentéstartalmát jól fejezi ki a latin *pestis* alakból képzett szavak: *pestifer* – ártalmas, veszedelmet hozó; *pestilentia* – egészségtelen időjárás; *pestilens* – egészségtelen; *pestibilis* – veszedelmes. (Lásd: Mende B. Gusztáv <http://www.archoe.mta.hu/antropologia/jarvanytan1.htm>. Hozzáférés: 2015. 11. 20.)

az *epidémia* – különálló, harmadikként a dögvészt (*loimosz*) említette. Az osztályozásának a sémája meghatározó volt a későbbiekben is. Például Ammianus Marcellinus (Kr.u. 4. század) átveszi a hármassémát és környezeti–tüneti alapon jellemzi a betegséget: „*A ragály első fajtáját pandemusnak nevezik, ennek hatására szoktak a száraz vidéken lakók forróláztól szenvedni. A második az epidemus, amely időközönként jelentkezik, gyöngíti a látást és veszélyes daganatokat okoz. A harmadik a loemodes, mely szintén időszakos, de villámgyorsan végez a beteggel.*”⁸ Ammianus leírásából – úgy tűnik – három eltérő természeti–környezeti körülmények között, három különböző típusú betegségről van szó. A feltételezést némileg erősítheti, hogy Ammianus Marcellinus, *Róma története* című művében, Constantius császár parthusok elleni hadjáratának (Kr.u. 358–359) végkifejlete, amikor, mint írja „*a sok bajhoz még a dögvész is hozzájárult, amelyet a fergesedő hullák párolgása, a tikkasztó hőség és az emberek kimerültsége még inkább terjesztett.*”⁹ Ammianus Marcellinus dögvészt és annak terjedését a harcokban elesett katonák tetemeivel (rothadás, párolgás), a túlélők kimerülésével (menetelés) és a klimatikus helyzettel (hőség) hozta kapcsolatba, mindhárom tényező a háborúval kapcsolatos. Akárcsak annak idején az athéni esetben is, ahol, mint Thuküdidész megjegyzi, egy korábbi jóslat beteljesülését vélték felfedezni: „*Dór had támad majd mireánk és véle a dögvész.*”¹⁰

A pestis azonosítása körüli bizonytalanságok ellenére a görög–római és majd a bizánci források a pestist, illetve azt valószínűsítő fertőzőbetegséget többnyire a hadjáratokkal, háborúkkal hozták összefüggésbe, endémiás területét pedig Etiópiával, Nubiával.

Az attikai/athéni pestis eredetéről írja Thuküdidész: „*a járvány először az Egyiptom felett fekvő Aithiopiában tört ki, azután elérte Egyiptomot, Libüát, s a király (vagyis a perzsa uralkodó) birodalmának jelentős részét is.*” Cassius Dio említi, hogy Kr.u. 199–200 telén Septimius Severus császárt (193–211) és seregét a Nílus alsó folyásának vidékén, az etiópiai pestisjárvány állította meg. Trebonianus Gallus (Kr. u. 251–253) császársága idején pusztító pestisjárvány eredetét szintén Etiópiában jelöli meg. Hasonlóan világkrónikájában Ioannesz Zoarasz, (I. Alexiosz Komnénosz) bizánci császár kancellárja is, „*ebben az időben pestis is pusztította a vidéket, amely Etiópiában kezdődött és minden országban szétterjedt, keletre és nyugatra. Sok város kiürült és az ötvenes évek végére teljesen elnéptelenedett.*” Rómában naponta állítólag ötezer volt az áldozatok száma.¹¹

Iustinianus bizánci császár (527–565) perzsa háborúit követően, Kaiszareiai Prokopiosz a dögvész szörnyű pusztításáról azt írta, hogy naponta Konsztantinápolyban 5–10 ezer ember halt meg, 541–542 ősze és tavasza között pedig 200 ezerre becsülte az áldozatok számát.

⁸ Benedek I. 1990. 34–40., valamint Ammianus, Marcellinus. 1993. 19, 4. (Idézi: Mende B. Gusztáv 2003. *Pestis az ókorban*. 2003. 13. Hozzáférés: 2015. 11. 20.)

⁹ Ammianus, M. 1993. 19, 4. (Idézi: Mende B. Gusztáv 2003. 10–11.)

¹⁰ Thuküdidész, 2006. II. 54.

¹¹ Thuküdidész, 2006. II. 48. Az antik görög történetírók a pestis, illetve a ragályos járványok kiindulópontját általában Egyiptomban, Etiópiában jelölték meg: *Sztrabón* etiópiai eredetét a száraz éghajlattal magyarázta (Lásd: Strabón, 1977., 17., 3., 10.). Hérodotosz szerint az asszír hadakat (Kr.e. 695) Egyiptomban pusztította a pestis. Mezopotámiában a pestisnek az istene *Erra*. (Lásd: Hérodotosz, 1998. Királyok II. könyve 19, 45.), Cassius Dio, *Róma története* 67., 13., 1. (In: Maróti Károly 1997. 161–163., 187–192.), *Fontes Historiae Nubiorum*. 1998. Vol. III. 960 – 962., 996 – 997. (Ford: Mende B. Gusztáv) Az ókori pestisjárványok kérdéséről bővebben (Lásd: Mende B. Gusztáv 2003. 11–13.)

A pestisjárvány szétterjedt a Nyugat-Mediterrán térségben (Itália, Gallia), Rómában II. Pelagius (579–590) pápa is az áldozatok között volt.

Kaiszareiai Prokopiosz, az események szemtanúja, beszámolójában, a későbbiekben „*Justinianus-pestisnek*” nevezett járvány (541–542) eredetét szintén Egyiptomban jelölte meg: „*Pelusiumban lakó egyiptomiak között ütötte fel a fejét. Innen Alexandria és Egyiptom más részei felé terjedt. Egyiptom határától Palestina felé ment tovább, ahonnan a világ összes többi része felé elterjedt, egyre tovább haladva. Úgy tűnt, mintha bizonyos rendezettség szerint terjedt volna, bizonyos idő elteltével megfertőzte az egész emberiséget, minden irányba terjedve, hogy káros hatását senki nem kerülhette el, sehol, még az ismert világ legeldugottabb sarkában sem menekülhettek el előle. Sem a szigeteken, sem a hegygerincen élők nem kerülhették el. Egyszer terjedt, és ha voltak is közben olyan vidékek ahol nem aratott, oda újra visszatért.*”¹²

A hivatkozások, megerősítik a régebbi kutatások állítását, miszerint az ókorban a pestis endémiás gócai Északkelet-Afrika régiójában (Etiópia, Egyiptom) voltak, és onnan terjedt el a Mediterrán térség keleti és nyugati térségeibe, és valamennyit a háborús cselekményekkel hozták összefüggésbe az antik és középkori bizánci szerzők. Az alábbiakban majd bővebben foglalkozunk a pestisfertőzés-betegség történeti, és járványtani kutatásainak eredményeivel. Egyelőre mindebből annyit megjegyezhetünk, hogy a betegség klinikai formái – a *bubópestis*, a *tüdőpestis*, a *szeptikus pestis* (egyfajta *vérmergezés*) – körül van némi bizonytalanság.

A pestis járványfolyamata az évszázadok során jelentősen változhatott, nem kizárt, hogy a hadakozás mellett, terjesztésében más természeti (biológiai) tényezők is közrejátszhattak, amelyek eltérnek a napjainkban vizsgálhatótól. Az epidemiológusok, történeti-járványtan kutatói számára sem könnyű feladat a történelmi időkből ismert pestisjárványok azonosítása, a betegségfolyamat rekonstrukciója.

Az ókori és középkori szerzők elsősorban az áldozatok becsült nagyságrendjéről, a fertőzés/betegség tüneti jegyeiről, a betegség lefolyásáról számolnak be. A betegséget kiváltó tényezők magyarázata többnyire a korszak világképét meghatározó tudáskészletbe illeszkedett.

2) Az a néhány szerző, akiktől a pestisbetegség tüneti, illetve betegségfolyamat leírása ránk maradt, az adott időszakban, szűkebb vagy tágabb térségben szemtanúja, sőt némelyike túlélője is volt a betegségfolyamatnak. A pestisnarratíváik alapján – úgy tűnik –, hogy az antik és középkori szerzők is eltéréseket figyeltek meg pestis tüneti formái között.

G. Boccaccio, aki átélte a Firenzét pusztító Fekete halált (1348), megjegyezte, hogy az, „*nem olyanképpen jelentkezett, mint Keleten, ahol a kikerülhetetlen halálnak nyilvánvaló jele az volt, ha valakiknek megeredt az orra vére: hanem kezdetén: férfiaknál, nőknél egyaránt, a lányékukon vagy a hónap alatt bizonyos daganatok támadtak, amelyek néha akkorára nőttek, mint egy rendes alma, néha akkorára, mint egy tojás, vagyis voltak nagyobbak, voltak kisebbek, amelyeket a nép 'bub'-nak nevezett.*”¹³

¹² Prokopiosz, 2003. I. (Idézi: Mende B. Gusztáv, 2003.14–15.)

¹³ Boccaccio, G. 2009. 15–16.

Thuküdidész, *A peloponnészoszi háború* című munkájában az athéni (pestis) betegség tüneti formáinak, a betegségfolyamatának leírása pestissel való azonosítása, már nem annyira egyértelmű: „általában – mint írja – azoknál, akik előzőleg teljesen egészségesek voltak, minden előzmény nélkül, a fejben támadt erős forrósággal s a szemek kivörösödésével és gyulladásával keletkezett a baj, majd belül a garatjuk és nyelvük vérvörös színűvé lett, s leheletük szokatlanul büdössé vált. Ezek után a tünetek után tüszögés és rekedtség jelentkezett, majd rövid idő múlva erős köhögés kíséretében a mellre is áttért a kór, később pedig bevette magát a gyomorba, ezt felforgatta, az epeömlés minden olyan neme bekövetkezett, – amelynek a nevét csak az orvosok ismerik –, méghozzá roppant fájdalmak kíséretében. A legtöbb beteget eredménytelen hányinger is kínozta, erős görcsöket okozva.... A test külső érintésre nem látszott túlságosan melegnek, s nem volt különösebben sárga sem, hanem vörös-ses, ólomszínű, s kis kiütések és kelések lepték el. A betegek belsejükben azonban olyan égető forróságot éreztek, hogy a vékony szövetből vagy a legfinomabb vászonnál készült takarót sem tűrték magukon, és csak meztelenül bírták ki és a legszívesebben a vízbe vetették volna magukat...de akár sokat ittak, akár keveset, ugyanaz volt az eredmény. ... Testük, miközben a kór teljes erővel dúlt benne, nem esett össze, s meglepő módon ellenállt a fájdalmaknak, úgyhogy a legtöbbel úgy végzett a kilencedik vagy a hetedik napon a belső forróság, hogy még nem vesztették el erejüket. Ha ezt az időt túléltek, a betegség a testük alsó részét támadta meg, ahol nagy daganatok nőttek, s nem szűnő hasmenés lépett fel, így a legtöbben végül az ennek következtében támadt elgyengülésben haltak meg. Így haladt végig a betegség az egész testen, kezdve a fejen, ahol először ütött tanyát, s még aki túlélte is legszörnyűbb szakaszait, végtagjain az is ott hordta a kór maradandó nyomait.”¹⁴

Prokopiosz a Iustinianus – pestisjárvány (541–542) szemtanúja, a betegség folyamatáról és tüneti jegyeiről Thuküdidész megfigyeléséhez, némileg hasonló (láz-tünet) leírást adott, viszont a pestisre utaló tüneti jegye (a bubó) nála azonos a Boccaccio által látottakkal. Ez pedig arra utal, hogy a középkori európai pestis jellegadó klinikai formája a bubópestist volt. „Legtöbbször a betegség anélkül támadta meg az embereket – írja Prokopiosz –, hogy azok felismerték volna mi is történik, akár egy vízió vagy egy álom. A betegség lefolyása a következő volt: Először a betegnek hirtelen magas láza lett, néha rögtön a felkelés után, máskor minden előzmény nélkül. A beteg testének színe nem változott, és tapintásra sem érződött melegebbnek, mint ahogy az láz esetén megszokott, nem volt semmilyen gyulladásra utaló nyom. A láz erőtlenséget/gyengeséget okozott, de estére sem maga a beteg, sem a kezelő orvosa nem gyanakodott semmi veszélyre. Ezért senki, aki elkapta a betegséget nem gondolt arra, hogy meg fog halni. Néhány esetben még aznap, máskor a következő nap(ko)n nemcsak az ágyék táján, a has alatt, hanem a hónaljokban, néha a fülek mellett, a comb különböző pontjain megjelentek a nagy duzzanatok vagy bubók.”¹⁵

A három, időben egymástól távoli, léptékeiben nagy térséget átfogó, demográfiai katasztrófával járó pestisjárványok közül, a Thuküdidész beszámolója osztja meg a kutatók véleményét, aszerint, hogy az athéni/attikai járvány pestisnek tekinthető-e vagy sem? Mende

¹⁴ Thuküdidész, 2006. II. 49.

¹⁵ Prokopiosz, 2003. I. (ldézi: Mende B. Gusztáv 2003. 15.)

B. Gusztáv paleoantropológus foglalkozott behatóan a kérdéssel, és arra hívta fel a figyelmet, hogy a kórokozók klinikai tünetei változók, alkalmazkodók, hasonlóan ahhoz, ahogy az emberek is az idők folyamán alkalmazkodtak a különböző betegségekhez. Következésképpen „nem szerencsés” napjaink orvostudományi megfigyeléseit az ókori szerzők leírásaitól számon kérni. Másrészt pedig, ha klinikailag a fertőzőbetegségek közötti különbségeket a „lázmenet” alapján határolják el, (ebola, haemorrhagiás láz, fekete himlő, influenza, kanyaró, szepszises láz), akkor Thuküdidész leírása alapján nem beszélhetünk pestisről. Mende mégis azt javasolja, hogy az athéni járványt, a pestis „egy ókori megjelenési formájának” tekinthetjük.¹⁶ Javaslata megfontolandó, főleg abban az értelemben, ha a pestisgócok, endémiás területek kialakulását illetően különbséget látunk az ókori, többnyire kelet-afrikai eredetű (pestis) betegség és a középkori belső-ázsiai pestis, klinikai (bubópestis) formája között. Például az athéni/attikai fertőzőbetegség (pestis) megismétlődéséről nem tudunk, ezzel szemben a bubópestis egyik fontos jellemzője, hogy bizonyos időközönként ugyanabban a térségben újra és újra megjelenik. A 6. század közepétől, a Iustinianus – pestistől (541–542) számítva a járvány megismétlődik 558–561, 588–591, és 599–600 közötti években. Nemcsak epizódyszerű, térben és időben szétszórt ismétlődésekről van szó, hanem egy elhúzódó, több évtizedes járványfolyamatról, amely előrevetíti a középkori Fekete halált (1347–1352) követő pestisjárványok mintegy ötszáz évig tartó európai pestistörténetének egyik jellemző tulajdonságát: az idő- és térbeli ciklikuságát. Mindez a pestis leggyakoribb formájával, a bubópestissel kapcsolatos, amelynek kialakulásában (endémiás terület) és járvánnyá fejlődésében (pandémia) a természeti-biológiai és antropogén tényezők játszottak közre.

3) Az antik görög–római és perzsa szerzők a *hipokratészi milió – elmélettel* magyarázták a fertőzőjárványok, így a pestis kialakulását is. Ha egyazon járványos betegség eltérő természeti –éghajlati környezetben különböző, nem azonos tüneti jegyeket mutatnak, de tömeges elhalálozást okoznak, akkor az ilyen és hasonló esetek megfigyelése, tapasztalata alapján feltételezték (Hippokratész nyomán), hogy a kiváltó tényezők az adott környezetben (éghajlat, levegő, víz, talaj, hely) s az ottani emberek alkati sajátosságaiban van.

Prokopiosz ezzel szemben a Iustinianus – pestis idején, a járvány okát nem ismerő, de régi látélet sémáihoz ragaszkodó tudományosság (6.század) fősodrának félrevezető magyarázatára hívja fel a figyelmet: *„Ebben az időszakban pestisjárvány tört ki, ami csaknem a teljes népességet kiirtotta. Mint minden 'fenntről jövő' megpróbáltatás esetén, most is különböző magyarázatok születtek az okokra vonatkozóan. A mindenhez értő okosak szerettek az emberek számára teljesen felfoghatatlan elméleteket felidézni, különös természettudományos teóriákat fabrikálni. Jól tudták, hogy senki sem képes megcáfolni őket. Számukra az volt a lényeg, hogy érveikkel másokat tökéletesen félrevezessenek és saját nézeteiket erőltessék rájuk. Ilyen szerencsétlenség esetén azonban teljes képtelenség szavakba foglalni vagy akár csak elgondolni is bármilyen magyarázatot, hacsak nem isteni büntetésnek tartjuk azt.”*

Ammianus Marcellinus a rómaiak körében elterjedt – említett – milió-elméletre hivatkozik, amikor arra utal, hogy a *„filozófusok és hírneves orvosok régóta tanítják, hogy a*

¹⁶ Mende B. Gusztáv 2003. 14–15. (Hozzáférés: 2016. 06. 5.)

túlsgósan hideg vagy meleg, nedvesség vagy szárazság is okozhat járványokat. Ezért szenvednek az emberek mocsaras vagy nyirkos helyen köhögésben, szembajokban és hasonló betegségekben, forró vidéken viszont lázak hevétől sorvadoznak.” Vergilius *Georgicájában* a „légi miazmák”, azaz légköri tényezők (széljárás) egymásba játszásával indokolta a vad- és háziállatokat sújtó járványos betegségeket. Az antik szerzők további természeti tényezőket vontak be magyarázataikban. Például a betegségek, járványok kialakulását *Lucretius Carus* a geológiai-éghajlati tényezőkkel is (vulkánkitörés, földrengés, szélvihar, köd, felhő) összefüggésbe hozta. Már az antik szerzőknél is (*Lucretius*, *Ammianus Marcellinus*) felmerül az a középkorban elterjedt nézet, miszerint a fertőzőbetegségek, főleg a pestis kiváltója a légtér levegőjének szennyeződése (fertőződése, elnehezülése), amit a fertőzött talaj gőzölgésének, illetve az alsó légrétegek fertőző szennyeződésének tulajdonítottak. *„Némelyek azt is bizonygatják, hogy a föld fokozódó kigőzölgésétől telített levegő gátolja a test párolgását és olyakor halált is okozhat. Éppen ezért hullnak ilyen járvány keletkezésekor az embernél hamarabb a földhöz közel hajolva járó élőlények”.*¹⁷

A pestis és a szennyezett levegő közötti összefüggést nemcsak a Hippokratész–Galenosz antik és nyugati latin–germán követői vallották, hanem a granadai Ibn Khatimah is (9. század), aki úgy vélte, hogy járványok kialakulásában (valószínű a talajba került szerves anyagok) rothadása előidézte levegő összetételének megváltozása játszik közre. A párizsi egyetem orvosi kollégiuma, 1348-ban – a királynak adott válaszában – a pestis létrejöttét szintén a levegő megromlásával, illetve asztrológiai jelenségek közrejátszásával magyarázta. A miazma-elmélet, az ókortól szinte a 19. század közepéig az orvostan paradigmája, jó példa erre a bécsi orvosi kollégium, amely egyes lokalitásokban a kolera és pestis egyidejű jelenléte idején (1831) a fertőzés, megbetegedés okát a hippokratészi elmélettel magyarázta, illetve előírásainak alkalmazását ajánlotta a védekezésben.¹⁸ Viszont, azt is látnunk kell, ahhoz hogy a fertőzések mélyebb biológiai rétegeibe is betekintsenek, műszerekre lett volna szükségük, viszont önmagában a mikroszkóp felfedezése sem változtatott mindaddig a helyzeten amíg a nagy felbontású lencse nem állt rendelkezésre. A Janssen-féle mikroszkóptól (1608), Carl Zeiss 1847 híres és mai napig használt mikroszkópjáig (1847) s majd Ernst Ruska elektronmikroszkópjának munkába állításáig (1931) az út hosszú, mintegy 400 évig tartott.¹⁹ Jól jelezi a műszeres látás fokozatos javulását, hogy a 19. században is gondot okozott a kolera és pestis megkülönböztetése, ugyanis hosszú ideig nem tudták értelmezni a látottakat. Mindazonáltal a modern kor előtti empirikus orvoslás „ökológiai”-környezeti megfigyelései a pestisgócok, a pestis terjedése vonatkozásában, nem tekinthetők az adott korszak domináns

¹⁷ Az idézett szövegeket (Prokopiosz, 2003. I. 14., Ammianus, M. 1993. 19., 4., Vergilius, *Georgica* 3. 440–566., Lucretius Carus, *De Rerum Natura* 6. 1090–1286.) és azokhoz fűzött értelmezéseket bővebben (Lásd: Mende B. Gusztáv 2003. 17. Hozzáférés: 2016.5.20.).

¹⁸ Kovászna Megye Állami Levéltár. Sepsiszentgyörgy. Fond Háromszék, Közigazgatási iratok. 1831. Fond 29, Fila 38–42.

¹⁹ Már 1674-ben voltak baktériumot is vizsgálni képes mikroszkópok, azonban a kórokozót mégsem tudták azonosítani. A baktériumok (görög szó jelentése, „kis pálca”) kisebb méretű vírusok csak az 1931-ben feltalált elektromikroszkóp által vált vizsgálhatóvá. A baktériumok ősei a feltételezések szerint egysejtűek lehettek, a Föld minden pontján megtalálhatóak. Az emberi testben állítólag tízszer annyi baktérium van, mint sejt: az emberi testben például az emésztést segítik vagy a légkörben a nitrogén megkötését. A baktériumok agresszív fajtái a kolera, szifilisz, lépfene, lepra és a pestis stb. okozója. (Lásd: Arno, K. 1995. 91.)

világképe egyszerű leképzésének. Van néhány megfontolandó megfigyelésük, mint például az endémiás területek kialakulásában az ökológiai környezet szerepe, és az ebbe ágyazott mezőgazdaság (növénytermesztés, állattarás) közötti összefüggés, mint azt Dél-Kína (Yüan tartomány) esetében is látni fogjuk. A kérdések kérdése a fertőzés tér- és időbeli terjedésének üteme, valamint a szokásos háború/migráció magyarázatok mellett milyen más tényezők játszottak közre a pestis terjedésében, az idők folyamán. Milyen változatai, módosulásai voltak a betegség tüneteinek, lefolyásának?

A pestis narratívákban, feljegyzésekben gyakran említik, hogy a járvány terjedése hideg téli évszakokban megtorpan, csökken a megbetegedések száma, szemben a meleg tavaszi–nyári–ősz évszakokkal, amikor ismét emelkedett az áldozatok száma.

Mende B. Gusztáv általánosabb járványtani értelemben arra is felhívja a figyelmet, hogy az egyes járványos betegségek, így a pestis megjelenése, ismétlődése az adott lokális térben, arra utal, hogy a fertőzés kórokozója (vektorállat) szaporodásának feltételei kedvezőek. Az ilyen helyeken a betegség endémiás, mégis a lakosság körében az áldozatok száma alacsony, mivel a korábbi járványok során a lakosság vagy „kiszelektálódott” vagy „ellenállóvá vált a kórokozóval szemben.” A betegség jellegzetes tünetei is enyhébb formában jelennek meg, „*a több szakaszban lezajló klinikai tünetek közül sok esetben csak az első jelentkezik általános fertőzés képében. Ezért más az egyazon kórokozó által okozott megbetegedés tünettana az endémiás és a még érintetlen területeken. Ez az eltérés is oka lehet annak, hogy például a dögvészről szóló leírások különböző, sokszor egymásnak ellentmondó tüneteket rögzítettek.*”²⁰

A hivatkozott görög-római, bizánci esetek többsége, mint láttuk arra utal, hogy pestis legrégebbi klinikai formája a bubópestis. A Fekete haláltól számítva (1347) mintegy kétezer évvel korábban (Kr.e. 5. század) az athéni pestisjárványban megbetegedettek testén is, mint Thuküdidész egyéb tünetek mellett megfigyelte „*nagy daganatok nőttek.*” Boccacio is, noha jelezi, hogy a pestisnek más tüneti jegyei is vannak – Keleten orrvérzéssel járt –, azonban a firenzei pestisbetegség jellegzetes tüneti jegyének a bubót jelölte meg, hasonlóan Prokopiosz leírása is egyértelműen a bubópestisre utalt. Az epidemológusok, járványtörténészek körében az identifikációs nehézséget – mint említettük – Thuküdidész athéni pestis leírása okozza, ugyanis az athéni pestis betegségfolyamatának leírása többféle ragályos betegség azonosításával is kapcsolatba hozható. Ezért többen egyetértenek abban, hogy a pestis egy esetleges antik változatáról lehet szó – Mende javasolt terminusában „*attikai pestis*” –, mely egyértelműen nem azonosítható a bubópestis klinikai formájával.

4) Mindazonáltal történelmileg is a leggyakoribb, az állatról emberre terjedő pestis klinikai formája a *bubópestis (dögvész, döghalál, mirigyláz)*. A pestis baktériummal fertőzött bolha (vektorállat) csípésével kerül be az emberi szervezetbe, s ezt követően a „behatolási kapuhoz

²⁰ „A járványok sújtotta földrajzi régiókban megfigyeltek összefüggéseket egyes szerológiai specifikások gyakorisága és a megbetegedések között. A pestis esetében a kórokozó antigénje hasonlít a 0 vércsoport-specifikást okozó H determináns anyaghoz. Ezért a 0-ás vércsoportúak kevésbé tudnak védekezni, tehát a pestisgócokban a 0-ás vércsoport gyakorisága kisebb, vagyis ezen vércsoportúak az idők folyamán kiszelektálódtak (Kelet-Ázsia, Kis-Ázsia egyes területei). Ennek ellenére az egyik pestisgócként leírt Közép-Afrikában a 0 vércsoport gyakorisága magasabb, mint például Európában”. (Lásd: Mende B. Gusztáv 2003. 16–17/31.lbj. Hozzáférés: 2018. 05. 20.)

közeli nyirokcsomó” megnagyobbodik, begyullad. Vagyis a bolhacsípéssel bekerült kórokozók a nyirokcsomókba jutnak, amelynek megnagyobbodását (bubó), gennyes gyulladását idézik elő. Mivel a csípés leggyakrabban a lábon történik, ezért általában először a lágyékhajlati nyirokcsomók érintettek, majd a hónalj és nyaki nyirokcsomók, amelyek különböző nagyságúra nőhetnek (tojás, „alma”). A duzzanat, sötétkék, vörhenyes kiütéseket is okozott. A bubó, a csomó váladéka idővel elfeketedik, kifakad és rendkívül bűzös gennyet áraszt. A bubópestis korai tünetei az orrvérzés – amit Boccaccio tévesen a keleti pestisforma végkifejletének tartott – a bizonytalan járás, a fékezhetetlen halandzsálás, nyugtalanság, önkívületi állapot. Egyéb tünetei – amit Thuküdidész is megfigyelt – a láz, a hidegrázás, a heves fejfájás, végtagfájdalom, valamint fényérzékenység.

„A betegség lappangási ideje – a fertőzéstől a tünetek megjelenéséig eltelt idő – mindössze 2–6 nap. A kezeletlen bubópestises betegek letalitása – száz megbetegedettre jutó halálozások aránya – hatvan százalék, a legtöbb haláleset 3–5 nap alatt következik be, melynek elsősorban szepszis, (a fertőző baktérium) okozta vérmérgezés az oka.” A kétnapos első lázhullám után a második már legtöbb esetben halálos. Ha valaki viszont kibírta a lázhullámokat, és a gennyes csomók kifakadtak, akár túl is élhette. A bubópestises betegeket könnyű volt felismerni, mivel a testüket sötét színű, fekete különböző nagyságú duzzanatok fedték (innen a Fekete halál elnevezés). A becslült halálozási ráta bubópestis esetén 50–80%-os lehet.²¹ Látni fogjuk, hogy bubópestis elterjedésében patkány fajták körül is megoszlanak a vélemények, többen azonban a fekete patkányt tekintik hordozónak, amelyek a fertőzés következtében elpusztulnak, a rajtuk élősködő bolhák elhagyják döglött állatot és csípéssel tovább terjesztetik a bacilust emberre, háziállatra egyaránt. Ugyanakkor sokan voltak, akik túléltek a pestist és védetté váltak, mások pedig eleve immunisak voltak a fertőzésre.

A barcarozsnói lutheránus lelkész, (1572) Kristian Massa, aki pestisből felgyógyult, leírta megbetegedésének tüneti szakaszait: reggel 5 órakor, amikor felkelt nehéz súlyt érzett a fejében, ennek ellenére megtartotta a reggeli prédikációját. Délben nem evett semmit, és érezte ahogyan a láz átjárja testét. Délután 3 óra tájt le kellett feküdnie, este pedig szédülés és hallucináció fogta el. Majd a jobb lábán véraláfutások jelentek meg.²²

C. Saussure Konstantinápolyi pestis idején (1732) a fertőzött személyek tüneti változatairól jegyezte fel, hogy „számtalan külső” formában jelentkezett: van „*akinél erős fej-, szív- és derékfájással kezdődik, mások állandóan hánynak és felszökik a lázzuk, megint mások pedig úgy esnek át a pestisen, hogy szinte nem éreznek semmit, kijárnak lakásukból, házukból. Ha szerencsések: megduzzadt mirigy megérik, fölfakad és mindenesen kitisztul, akkor már nincs mitől félniük. De némelykor csak minden tízediknek, tizenkettediknek van ekkora szerencséje, általában 6-8 betegből egy ha élve megússza. Némelyik teste egészen megfeketedik, amikor be áll a halál, másoknál ónszínű vagy feketés foltok jelennek meg, ismét másoknál csak egyetlen folt mutatkozik, néha az is csak kicsi, alig venni észre. A törökök úgy tartják, aki valamelyik évben megkapta a pestist és kigyógyult, abban az esztendőben már nincs mitől félnie. Ismerek egy görög embert ötször kapta meg más-más esztendőben, és ma makkegészséges.*

²¹ Mende B. Gusztáv, u.o., Meglécz K. u. o. 193.számú lbj. (Hozzáférés: 2016. 01. 20.)

²² Magyary – Kossa Gy. 1931. III. 227/887.

*Ami pedig halál bekövetkeztének időtartamát illeti, van akivel egy órán belül végez, mások hetekig szenvednek, megint mások akkor halnak meg amikor azt hiszik, hogy túl vannak a veszélyen.*²³

Pataki Sándor Erdély protomedicussa (egészségügyi főfelügyelője) a pestisnek „megismertető” jeleiről emlékeztető köriratot állított össze (1815), melyet a Gubernium szét küldött a közigazgatási egységekben működő egészségügyi biztosok számára: „Ezek a jelek a következők: Mirigy (Bubó). Ez mingyárt a nyavalja kezdetén felette fájdalmas tsomó, mely elébb méjjen a bőr alatt fekszik s egy borsónyi kitsinségű, azután lassanként kifele nevedvén egy tojásnyi nagyságra is felemelkedik. Leggyakrabban a tzombnak belső részén három ujni távol feljebb harmadik nap meg is holtanak, akkor azon nyavaját nagyon gyanúsnak kell tartani. Ha pedig a beteg még ezen kívül mingyárt eleintén vagy későbbre is nagy nyilaldozó fájdalomról panaszodik az Ágyékában, a honyaj alatt vagy füle tövénél és ugyanazon helyeken valami keménység vagy tsomó is tapasztaltatik, akkor azon nyavaját még nagyobb joggal gondolhatják pestisnek. De ha ezek mellé valamelyik betegen még pokolvar is szökik, úgy már semmi kétség nem lehet, hogy azon betegek pestisben legyenek. Ha pedig még szerdes vagy feketés sujtások is látszanak némelyikeknek a bőrén, úgy már minden bizonnyal pestisnek lehet hirdetni azon nyavaját. Tehát a széles petétek gyanúságot gerjesztenek a pestis iránt, a mirigye nagyobb világosságot adnak felőle, a pokolvarak minden kétséget eloszlatnak iránta, a feketés sujtások pedig egészen biztosan teszik a pestist.”²⁴

A pestis tüneti jegyeit és a betegség lefolyását leíró három hivatkozást időben egymástól nagy távolság választja el, közülük az erdélyi szász, a betegség elszennedője, C. Saussure a megfigyelője, Pataki, a kolozsvári orvos-dinasztia tagja pedig a szakember, a bécsi iskola neveltje. Ráadásul Pataki nem említi a pestis fertőzés terjesztőjét, noha ismertető leírásának közlését (1815) megelőző évtizedekben már tudott volt.

Európa nagy pestisjárványainak kiváltóját a *Xenopsylla cheopis* nevű bolhafajtának tulajdonítják az epidemiológusok, amelynek egyedei a hajópatkányokra telepedtek, majd róluk csípéseikkel a hajók személyzetét és utasait fertőzték meg, illetve egyes áruféleségekben (főleg gyapjú, gyapot) elrejtöztek. Mivel a bubópestis csak bolhacsípéssel terjed, az egyik ember a másikat közvetlenül nem fertőzi. A bolhák ugrótávolságán kívül tartózkodó személyekre, árukra nem terjed át a „fertőződés.” A megelőzés akkor volt hatásos, ha a járványt a „bolhacsípéses”, vagyis a „bubós” szakaszban sikerült megfékezni.

A *Yersinia pestis* bacilusok a bolhákön olyan betegséget okoznak, – írja Balázs Péter – amely „tápcsatornájuk elzárásával megakadályozza a vérszívást. Ezért a beteg és éhező bolha mindig újabb és újabb csípésekkel próbálkozik, és mindegyik alkalommal valóságos bacilus áradatot szabadít a gazdaszervezetre. Egymást a bolhák nem fertőzik, az utódaiknak sem adják át a betegséget.” A fertőzés terjesztése akkor szűnik meg, ha az utolsó beteg *Xenopsylla* is elpusztul az ember környezetében. Mivel a fertőzött bolhának rövid az élettartama, és a bubók 1–8, legfeljebb 14 nappal a csípés után jelentek meg, ezért a legrövidebb karantén 21 napig tartott. A kifejlett *Xenopsylla cheopis*, táplálék nélkül is akár 38 napig is

²³ Saussure, C. 1999. 153–156.

²⁴ Kovászna Megye Állami Levéltár, Sepsiszentgyörgy, Fond Háromszék, Közigazgatási iratok. Fond 31, Nr. act.394. Fila 3/2205 (1816. március 21.).

képes életben maradni. A patkánybolha főleg a északi szélesség 35° és a déli szélesség 35° közötti területet kedveli, de ezen a zónán kívül is életben maradhat. Megfigyelték, hogy 10 Celsius foknál alacsonyabb, illetve 40 Celsius foknál magasabb hőmérsékletet – az alacsony páratartalom mellett – képtelenek elviselni.²⁵

Valószínűtlennek tűnik, hogy a tengerjáró hajók patkányai a szárazföldi útvonalon haladó kereskedőket is elkísérték. A tapasztalatok – mint látni fogjuk az intézményes védekezés során – azt bizonyították, hogy a fertőzött bolhák a szárazföldi kereskedők, szolgálók és más személyek ruházatában, a gyapjú- és gyapotbálákban rejtőzködtek. A bubópestist az embe-
reken – ha betegek voltak – szemrevételezéssel azonosították mint a fentebbi leírások is bizonyítják, ugyanis a beteg testén látni lehetett a megnagyobbodott nyirokcsomókat. Nem véletlen, hogy a sebészemester vagy orvos, akkor volt védve, ha kívül maradt a *Xenopsylla* ugrótávolságán, amely egészséges példányoknál sem haladta meg a 18 centimétert.²⁶ A bolhák különben nem hagyták el a gazdaszervezetet (patkányt, embert), csak annak halála után, amikor a testhőmérséklet csökkenni kezdett. Nem véletlen, hogy a Fekete halál és az azt követő pestisjárványok idején nyílt tüzek rakását, aromás anyagok, fűszerek használatát ajánlották, ugyanis erős hő, illetve illatok hatására a bolhák valóban menekültek. Rájöttek arra is, hogy a páratlan ujjú patásoknak (a lovaknak) nincs bolhája, az istállók személyzete védettebb volt a pestissel szemben. A népi mondás miszerint is „*a lópokróc véd a pestis ellen*”.²⁷

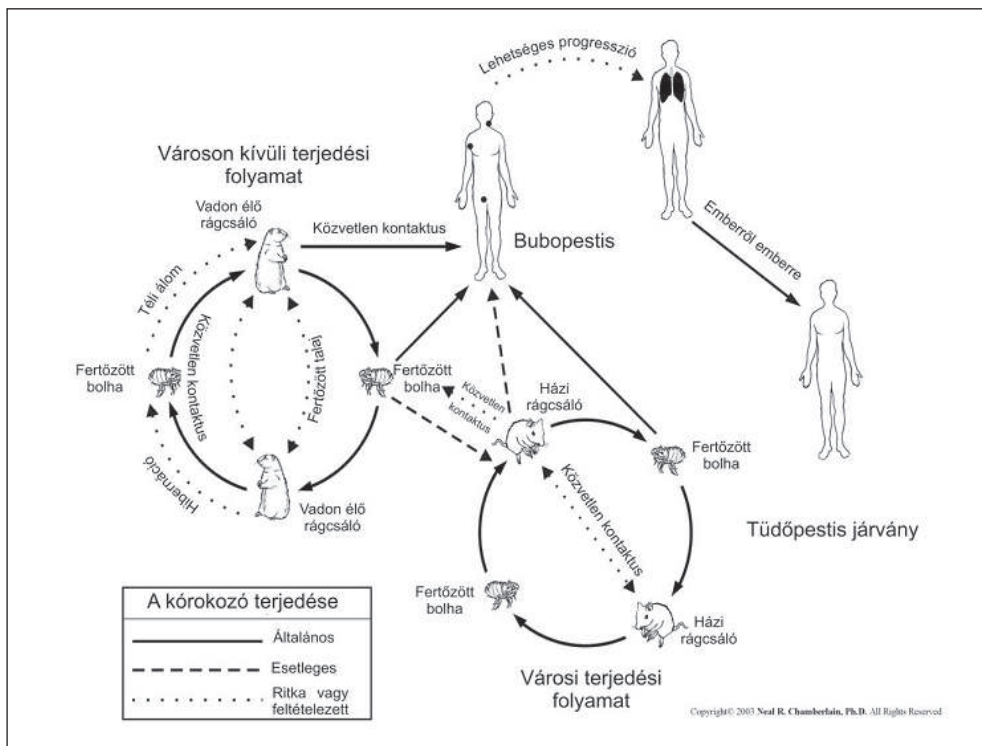
A Fekete halál kiváltotta demográfiai katasztrófa – Balázs Péter szerint is – nem bolhacsí-
pés, hanem a cseppfertőzés okozta, amelyet a tüdőpestises betegek terjesztettek. A tüdőpestis
esetén a kórokozók a nyirokrendszerből átléptek a véráramba, és diffúz tüdőgyulladást okoz-
tak. A Halál „fekete” jelzőjét is ez magyarázza, mert a betegek végül is a tüdő légző felüle-
tének elpusztulása miatt haltak meg súlyos oxigénhiányos állapotban, ami a haldoklók véré-
t egészen sötétkékre színezte. A bizonytalanságot a *tüdőpestis* fertőzés létrejötte támasztja,
ugyanis az említett klimatológusok mellett, a környezettörténészek, de a mikrobiológusok is
a betegséget inkább a téli, hidegebb évszakokra tartják jellemzőnek, mivel az influenzához
hasonlóan cseppfertőzéssel (tüsszentés) terjed emberről emberre. Tehát a betegséget nem a
fertőzött patkánybolha közvetíti, mint a bubópestis esetében. A klímátényező közrejátszásá-
tól függetlenül klinikai formája más módon is jelentkezhet, mint például Thuküdidész leírá-
sában, amely tüdőpestisre is utalhat.

Mende B. Gusztáv megfogalmazásában: „*a nyirokrendszerből szóródó fertőzés bőr- és
bélvérzéseket okoz, de okozhat vérzést az agyban és a lépben is. A baktériumokkal telített vá-
ladék a véráramba kerülve a tüdőbe juthat és gennyes gyulladást vált ki, ami a nagy mennyi-
ségű baktériumot tartalmazó köpet révén góca lehet a beteg személy környezetében fellépő
tüdőpestises megbetegedéseknek.*

²⁵ Rotschild, M. et al. Scientific American. (1973). 92–100., Bacot, A.V. Journal of Hygiene. (London) 13 (1914). 447–654., Balázs P. 2007. 91.

²⁶ Balázs P. 2007. 92.

²⁷ Balázs P. 2007. 93.



A középkori pestis paleoepidemiológiája. (Mende B. Gusztáv, 2015.)

A tüdőpestist véres köpet és erősen szúró mellkasi fájdalom jellemzi. Viszont a hirtelen fel-lépő magas láz, amelyet sokszor eszméletzavar is kísér, pestis mindegyik klinikai formájára jellemző.”²⁸ A tüdőpestis, tehát a tüdőt támadja meg és 2–3 nap alatt végez a beteggel, mivel a fertőzés közvetlenül jut be az emberi szervezetbe. A fertőzöttek „letalitása a járvány idején közel 100%-os lehet.” A tüdőpestis napjainkban is az antibiotikus kezelés ellenére rendszerint halálos, viszont a bubópestis esetében a gyógyszeres kezelés többnyire sikeres. A pestis ellenszerét (szulfonamidok, később az antibiotikumok) 1932-ben fedezték fel. A pestis harmadik, ritkább klinikai formája, a „széptikus pestis (egyfajta vérmérgezés). Jellemzője, hogy pár óra alatt baktériummal elárasztott emberi szervezet, még a tünetek kialakulása előtt, felmondja a szolgálatot.”²⁹

²⁸ Mende B. Gusztáv, i. m. (Hozzáférés. 2017.01.20.)

²⁹ A betegség elleni általános gyógyszeres védekezésre a streptomycint, sulfonamidot és tetraciklikus vegyületeket használnak, az újabban felfedezett streptomycin-rezisztens baktériumtörzs ellen új típusú antibiotikumot alkalmaznak. Jelenleg is fejlesztés alatt van egy pestis elleni vakcina, amely a baktérium felszínén lévő két ártalmatlan fehérjelánc segítségével alkalmas az immunválasz kiváltására. Az utolsó, járvány méretű megbetegedéseket 1994-ben az indiai Surat tartományban észlelték. (Lásd: Mende B. Gusztáv i.m. Hozzáférés: 2017. 01. 20.)

6) A 14–19 század között – főleg az eurázsiai térségben – a pestis majd a kolerajárványok időben a kis jégkorszak tartamával párhuzamosak. Annak ellenére, hogy az európai tudás- és eszközkészlet (tudomány, technológia-technika) a kis jégkorszakban, korábban történelemből nem ismert teljesítményeket produkált, mégis a pestisjárványok megelőzése, ellenszerük feltalálása késett. A 19. század végén a Hongkongot sújtó pestisjárvány miatt intenzívebbé vált nemzetközi kutatás eredménye volt, hogy egymástól függetlenül, a svájci *Alexander Yersin* és a japán *Shibasaburo Kitasato* izolálják (1894-ben) a pálcá alakú pestis baktériumot (*Pasteurella pestis*), amely a bakteorológus *Yersin* nevét viseli (*Yersinia pestis*). A pestis baktérium állatról-állatra, illetve állatról-emberre terjedésének közvetítője a patkánybolha, amelynek trópusi (*Xenospylla cheopis*) és mérsékelt égövi (*Nosophyllus fasciatus*) típusa ismert. A fertőzés terjesztésében az ember bolhája (*Pulex irritans*) esetleges. A fertőzésben, illetve a betegségben a vándorpatkány (*Rattus norvegicus*) az áldozat, a házi-patkány (*Rattus rattus*) fertőzése ritka, viszont a betegséget az ürgék, mókusok, pockok, mormoták is terjeszthetik. A rágcsálókban a betegség klinikailag nem vagy csak nagyon enyhe formában jelenik meg.³⁰

Meglécz Katalin epidemológus viszont arra hívja fel a figyelmet, hogy a pestis esetében a leggyakrabban a vándor- és a házi patkány a rezervoár. Ami azt jelenti, hogy „*gazdafajból álló populációk elvileg korlátlan ideig*” biztosítják az adott kórokozó fennmaradását a természetben. A patkányok mellett még több mint 370 állatfaj képes fenntartani a pestisbaktériumot a természetben. Nem véletlen, – mint látni fogjuk –, hogy a vándor- és házi patkány bolhák – mint a fertőzés terjesztői – körüli pro- és kontra elméletek mind a mai napig megosztják a biológusok, epidemológusok véleményét.³¹

Mende B. Gusztáv általánosabb érvényességgel – mint fentebb is hivatkoztunk rá – a járványok kialakulásának optimális feltételeit az endémiás területeken a kórokozók szaporodását, fertőzőképességét elősegítő feltételekkel (belterjes genetikai háttér, endogám populáció) hozta összefüggésbe.³² A pestisjárvány kialakulása és terjedése tekintetében, azonban – mint alább látni fogjuk – nem elhanyagolható tényezők, a nagy népsűrűség (Dél-Kína, és általában a városi terek), a betegség elszigetelésének természeti–antropogén korlátai (természetföldrajzi, környezeti adottságok, ökológiai–kulturális kötöttségek). Mindazonáltal, a pestis megjelenését napjainkban is a rossz higiénés körülmények ugyan táplálhatják, viszont járvánnyá fejlődésének nincs meg az elégséges feltétele. Ahhoz, hogy pandémiává fejlődjön, annak feltétele az epidemológusok szerint: a fertőző forrás, a kórokozó terjedését biztosító környezeti tényezők és a higiénés állapotok mellett a éghajlat alakulása a Föld különböző térségeiben. A bizonytalanságot napjainkban is, a fertőző forrás és a fogékony emberi szervezet képezi. Európában például – a kontinens keleti és balkáni térségeiből a 19. század első felében is előforduló pestisjárványokon kívül – nem volt pestis pandémia az utóbbi kétszáz

³⁰ Francia régészek egy csoportja cáfolja, hogy a fekete patkányokon élősködő trópusi bolhák terjesztették a bubópestist Európa-szerte a 14. században. A kutatók szerint az 1347 és 1352 között 15-30 millió embert elpusztító járványt közönséges európai bolhák terjesztették a róka és borz közvetítésével. (Lásd: Kohn, Ch. G. 2008. 475–489.)

³¹ Dr. Meglécz Katalin In: www.honvedelem.hu

³² Mende B. Gusztáv, *A középkori pestis paleoepidemiológiája*. (Lásd: <http://www.archeo.mta.hu/antropologia/jarvanytan1.htm>. Hozzáférés: 2015. 11.19.), Huttmann, A. 2000. 253–270.

évben. Emiatt jelenleg a lakosság immunitása a fertőzéssel szemben nem létezik. Az ember, mint fertőzőforrás kiiktatása s ezzel a járvány terjedésének megakadályozása napjaink közegészségügyi rendszerének köszönhetően nem jelent problémát, azonban legutóbb éppen az afrikai ebola- járvány, a jelenlegi Covid-19 koronavírus arra figyelmeztet, hogy a bizonytalansági tényező továbbra is fennáll.³³

A szakirodalomban szinte egyöntetű a vélemény, hogy Nyugat-Európában a 18. század elején (1722) eltűnt a pestisjárvány. Nem véletlen, hogy Khon globális igényű adatbázisából kimaradt a 18. századi Magyarország, Erdély, a dél-oroszországi és a balkáni térségét sújtó, az orosz-török háborúk alatt kiütött és elhúzódo pestis járvány (1828,1878).³⁴ Hasonlóan elkerüli figyelmüket, hogy Kelet-Afrikában, Távol-Keleten, Belső-Ázsiában, sőt a Közel-Keleten a nagy kínai (hongkongi 1890-es évek) pestisjárványt megelőző évszázadokban a fertőzőgócok kisebb-nagyobb időközökben, szünetekkel ugyan, de jelen voltak.³⁵

Noha, az epidemológusok a pestisjárvány kialakulásának valószínűségét napjainkban minimálisnak tekintik, azonban izolált pestisfertőzések a közelmúltban is előfordultak (Egyesült Államok 1990, Zaire 1992). Azt mondhatni, hogy a pestis napjainkban is „*jelen van a Földön.*” Ázsia, Délkelet-Afrika, Közép- és Dél-Amerika trópusi, szubtrópusi térségeiben „*a vadon élő rágcsálók közel egy százaléka fertőzött Yersinia pestis baktériummal.*” A fertőzés veszélye továbbra is fennáll Madagaszkár, India, Zaire, és Vietnám egyes területein, ahol endémiás fertőzőgócok alakultak ki.³⁶

G. Childs Kohn és munkatársai járvány-enciklopédiája (2008) adataiból az derül ki, hogy a pestis pandémia az Európán kívüli kontinensek országaiban a 19. század végén és a 20. században a leggyakoribb. Legalább három esetben, az egyiptomi, az asztraháni és a perzsiai pandémia időben fedi, illetve közel áll egyik másik nagyobb európai térségeket érintő (1347–1453, Marseille 1720–1723, Dalmácia 1783–1784) pestisjárványokhoz. Több esetben a járvánnyá fejlődő betegség formájának azonosítása nehézségeket okoz még napjainkban is. Khon és munkatársai vállalkozása is arra hívja fel a figyelmet, hogy Afrika, és Ázsia endémiás pestisgócjai a 20. században sem tűnnek el.³⁷ A 20. század második felében pedig,

³³ „A trópusi és a szubtrópusi országokban (India, Vietnam, Madagaszkár) négy egymást követő évben is regisztráltak kisebb pestisjárványokat. A terjedési mechanizmus kiiktatását napjainkban világszerte a közegészségügyi rendszabályok, előírások rendszere biztosítja. Az előforduló egyes megbetegedések járvánnyá fejlődését így korai fázisában gyors klinikai diagnózis és a megfelelő antibiotikumos kezelés segíti. A beteget a rovtalanítás után például nálunk a kijelölt egészségügyi intézményben – a budapesti Szent László Kórházban – különítik el. A beteg ápolását csak az arra kijelölt személy végezheti, mégpedig egyszer használatos, zárt védőruhában. A betegség kezelésére előírt protokoll szerint a beteg elkülönítése a hatásos antibiotikum kezelés megkezdését követő harmadik napon szüntethető meg a leghamarabb, de csak akkor, ha a klinikai állapota is javult”. (Lásd: Dr. Meglécz Katalin In: www.honvedelem.hu)

³⁴ Dr.Samarian, Gh. Pompei, 1939. 28.

³⁵ Clemow, G. Frank. 1903. 328–340.

³⁶ Meglécz, K., i. m. 193.számú lbj. (Hozzáférés. 2016.01.20.) „A pestisbaktérium genetikailag hasonló a leprához, és még mindig fejlődik, így egy nap olyan organizmussá alakulhat, ami veszélytelen lehet a gazdatest sejtjei számára. Dr. Stewart Colé és Dr. Carmen Buchrieser, a párizsi Pasteur intézet munkatársai arra figyelmeztetnek, még ha a pestis lassan kihaltak is tekinthető, mégis egy rendkívül lassú folyamatról van szó”. Vö. Kohn, Ch. G. 2008. 439.

³⁷ Kohn, Ch. G. 2008. Encyclopedia...460.

amikor többé kevésbé az önállóvá vált államok nemzetközi szervezetek közreműködésével létrehozták saját egészségügyi rendszerüket, már megrikkulnak a pestisről szóló információink. A pestis helyett más fertőzőjárványok támadtak (hív, ebola).³⁸ A gyarmati rendszer felszámolása a gyarmattartók által kiépített egészségügyi hálózat összeomlása és a járványok – köztük a pestis terjedése – a jelzett időszakban nem mutat összefüggést. Ellentmond ennek Hongkong esete, amely éppen a Brit fennhatóság alatt szenvedte el a legnagyobb járványt, ami egyben arra is utal, hogy a jelentős endémiás területek léteztek továbbra is Délkelet-Kína térségében. Ugyanis az utolsó nagy hatósugarú pestis pandémia, a hongkongi, 1934-ig húzódtott el. Pusztítása, az európai középkori Fekete haláléhoz hasonlítható: Kínában, Mandzsúriában, Mongóliában, Indonéziában, a Fülöp szigeteken mintegy 13 millió ember halálát okozta, Indiában pedig 16 millió volt az áldozatok száma. Átterjedt Ausztráliára (Sydney, 1900), Amerikára (San Francisco, 1896), ahol a halálesetek számát 25 ezerre becsülték. Afrikában 120 ezerre, Európában pedig ezerre. A hongkongi pestisjárvány első jelei már 1866-ban Jünnan és 1892-ben Kanton tartományokban jelentkeztek, magában Hongkongban még 1929-ben is szedte áldozatait. A leginkább veszélyezett területnek jelenleg Madagaszkár szigetét tartják, ahol évente ezres nagyságrendű a fertőzöttek száma. Dél-Amerikában és Ázsiában is évente több ezres nagyságrendű megbetegedést regisztrálnak. Az Egyesült Államokban Új-Mexikó és Colorado államok egyes területein a pestis megbetegedés (1980 és 1994 között) egy-kétszáz esetét jelentették, magasnak mondható 14,4%-os halálozási aránnyal. Járványtünetek és megbetegedések mutatkoztak Navajo megyében (Új-Mexikó állam) 2017 nyarán, amelyet a közép- és dél-amerikai migrációval hoztak kapcsolatba.³⁹ Viszont az 1980 és 2017 közötti időszakban Európában és Óceániában nem tudunk pestises megbetegedésekről.⁴⁰

Eurázsiai párhuzamok

A fentebb idézett antik görög–római és bizánci szerzők a pestis fertőzőgócát Kelet-Afrikában (Egyiptom, Etiópiában) jelölték meg, és a fertőzés innen terjedt el a Mediterrán keleti és nyugati térségeiben (Észak-Afrika, Dél-Európába, a Közel-Kelet) valamint Mezopotámiába. Ezzel szemben, az említett térségekben pusztító Fekete halál kórokozójának eredetét – a

³⁸ Az Ebola vírus 1976-ban jelent meg Szudánban, egyszerre két településen, Nzara-ban és Yambuku-ban találtak akkor még ismeretlen betegségben szenvedő embereket. Mivel utóbbi falu az Ebola folyó mentén található, innen kapta a vírus a nevét. Az Egészségügyi Világszervezet (World Health Organization) 2014-ben veszélyhelyzetet hirdetett, mivel a Nyugat-Afrikából kiinduló járvány „az ebola – vírus fertőzőképességére” tekintettel különösen veszélyesnek ítélte. Az ebola- járványok leginkább a közép- és nyugat-afrikai falvakban, a trópusi esőerdők közelében fordulnak elő. A vírus a vadon élő állatokról – a kórokozó természetes gazdája a gyümölcs-evő denevér – kerül át az emberre, majd a fertőzött testnedvekkel emberről emberre is továbbterjed. A betegség hirtelen lázzal, nagyfokú gyengeséggel, izomfájdalommal, fej- és torokfájással kezdődő, hányással, hasmenéssel, vese- és májfunkció károsodással jár. Az afrikai törzsi és kulturális szokások miatt a betegség gyorsan terjedt: a legtöbben Afrikában haltak meg, de az Egyesült Államokban, Spanyolországban két misszionárius, a németországi Lipcsében pedig egy ENSZ alkalmazott halt bele a kórba. (Lásd: Dr. Meglécz Katalin In: <http://www.ekonyvtar.zrinyimedia.hu/cikk>. (Hozzáférés: 2015. 01. 20.)

³⁹ Figyelmeztették a lakosságot Arizona államban is, ha prérifrakasok és rágcsálók hiányát tapasztalják a földeken, nyomban jelentsék a hatóságoknak.(Lásd: Stark, A. The New York Times. 27. Junie 2017.)

⁴⁰ Kohn, Ch. G. 2008. 475–489.

középkori és újkori források is – Ázsiában feltételezték, ahonnan diffúzió (beáramlás) útján terjedt el. Európában a pestisjárványok gyakorisága miatt a 14–19. században – egyes feltételezéseik szerint – kialakulhattak helyi endémiás göcai is. Tény, hogy nagyobb, interkontinentális léptékű pestisjárványok – Iustinianus-pestis, a Fekete halál, a kínai (hongkongi) pestis – nem európai pandémiák, de nem is voltak európai eredetűek.

A késő római és bizánci források alapján 4–8. században például 134 élelemválságról, élelemhiányról, éhínségről (*limos*) és 124 pandémiáról vannak ismereteink. A jelzett négy-száz évben Rómában (23 esetben), Konstantinápolyban (20 esetben), Antiochiában (6 esetben) voltak ellátási zavarok. A járványok miatt szintén ezekben a városokban szenvedett gyakrabban a lakosság: Róma (13 esetben), Konstantinápoly (12 esetben), Antiochia (6 esetben).⁴¹ Az antik beszámolóktól kezdve a 19. század második feléig szinte minden tömeges halálózást előidéző – magas lázzal, bélfertőzéssel, kiütéssel járó – betegséget (tifusz, a himlő, influenza, vérbaj, kolera) pestisnek neveztek. A járványokat okozó betegségek identifikációja körüli zavar mindvégig létezett, emiatt is a pestis-reprezentációkban a betegség azonosításai óvatosságra intenek.

Európában az első nagy hatósugarú középkori pestisjárvány 541–542-ben dúlt a Bizánci Birodalom kelet-mediterrán térségében, és innen terjedt át Itália, Gallia és Hispánia part menti vidékeire. A térségben a 6. századtól a 8. század végéig elhúzódó ún. Iustinianus-pestist – egyes feltételezések – a római kori optimumot (melegedést) követő középkori pessimummal (lehüléssel) hozták összefüggésbe. Ezek szerint az 5–6. században bekövetkezett éghajlatváltozás miatt a pestisbaktériummal fertőzött rágcsálók Kelet-Afrikából északra vándoroltak. Mindazonáltal tény, hogy a Iustinianus – pestis egyiptomi eredetű volt. A gabonaszállító hajók hurcolták be Bizánc fővárosába, Konstantinápolyba. Ugyanakkor a kultúrák felemelkedését– hanyatlását klímával, járvánnyal magyarázó kutatásoknak több gyenge pontja van, a legtarthatatlanabb az éghajlati tényezők szerepének túlértékelése, mint azt egy korábbi munkánkban is kifejtettük.⁴²

A Iustinianus – pestisjárvány kialakulásában, – de főleg a védekezésben – a vallási tényező közrejátszása sem elhanyagolható. A kereszténységnek a birodalmi vallássá válása, együtt járt a pogány orvosok háttérbe szorulásával. A kereszténység transzcendentális és eszkatológikus beállítódása nem kedvelte a természettudományos érdeklődést. Nem szűnt meg ugyan az orvoslás, azonban orvoshiány volt, főleg chirurgusokból (sebészek), akik Konstantinápolyban a bubópestisben szenvedőkön segíteni tudtak volna azzal, hogy gennyes nyirokcsomókat (bubót) kifakasztják, így a betegek egy része – valószínűleg – életben marad. Prokopiosz leírásából ismert – mint szó volt róla –, hogy a járvány idején Konstantinápoly lakónegyedeit bűz árasztotta el, megszűnt minden emberi tevékenység (a kézműipar, a kereskedelem), felbomlott a társadalmi rend, a családi és a társas kapcsolatok szétzilálódtak. A járvány nagy kiterjedésű pandémia volt, amelyet a modern járványtan egyértelműen a bubópestis klinikai formájával azonosít. Átfogta a Mediterrán térséget, időben ciklikuság, (541–544, 558–561, 588–591, 599–600) jellemezte, és elhúzódott a 8. század végéig.

⁴¹ Stathakopoulos, Ch. D. 2014. 23, 30, 110–146.

⁴² Pászka I. 2016. 9 – 150.

Többé-kevésbé az elhalálozások nagyságrendje is forrásadatolt, igaz, becslést értékekről van szó: a pestisjárványban 541–542 őszén/tavasznán Konstantinápolyban mintegy 200 ezer ember halt meg. A Mediterrán térségben az érintett part menti területeken (Észak-Afrika, Itália, Gallia, Hispánia) pedig a pestisjárványban a népesség 15%-nak elhalálozását feltételezik.⁴³ A Prokopiosz által leírt Iustinianus – pestisnek van néhány olyan jellemzője, amelytől majd a későbbi pestisjárványok ismertetése során sem tekinthetünk el.

Nem érdektelen áttekintenünk a távol-keleti fejleményeket, ugyanis – mint kiderül – párhuzamosságok mutatkoznak a Iustinianus – pestissel és a későbbi Fekete halál nevű járvánnyal. A Sanghajban közölt (1940) időrendi lista (továbbiakban az angol elnevezést megtartva: *Cha-lista*) az ókortól 1911-ig sorolja fel a Mennyei Birodalmat sújtó járványokat, klímatis eseményeket, éhínségeket, fegyveres konfliktusokat.⁴⁴ A nehézséget az okozza, hogy a Tang-dinasztiától (618–907) kezdve már rendszeres hivatalos adatgyűjtés volt, felmérték az adózók, a katonaképesek, a munkaerő (közmunkások) számát, amit egyben a lehetséges rendkívüli események egyfajta hatásvizsgálatában is felhasználtak.⁴⁵ Ennek ellenére az özszeírásokban nem nevesítik a tömegbetegségek klinikai formáit (malária, kolera, pestis, stb.), hanem „i” („járvány”) vagy „ta-i” („nagy járvány”) jelzőkkel illetnek minden jelentősebb népességvesztéssel járó betegséget.⁴⁶ A bürokratikus igazgatás – noha még a legalsóbb szinteken is aprólékosan járt el – adatgyűjtése nem volt teljes, és ez érthető is: egyrészt a birodalom méretei, a tartományok eltérő, természeti, ökológiai adottsága, a népesség területi megoszlása, az élelemtermelés változatos technológiai, technikai eljárásai stb. miatt. Másrészt az adatgyűjtés hiányosságának oka lehet az idő sodrában való megsemmisülés is (háborúk, felkelések, dinasztiaváltások stb.). A Cha – listából főleg a 6–8. századi és a 14. századi adatok kelthetik fel érdeklődésünket, mivel ebben a két időszakban az európai kontinensen és a Mennyei Birodalomban hasonló járványesemények zajlottak le.

A 6. században járványos évek Kína tartományaiban (503–505, 510, 529, 546, 565, 598), amelyek közül néhány, főleg a század második felében párhuzamos az európai pestisjárványokkal (541–542, 558–561, 588–591, 599–600). Európában – szemben Kínával – ismerjük a járványt kiváltó tömegbetegség klinikai formáját, vagyis azt, hogy Egyiptomból származó bubópestis pusztított. Ezzel szemben a kínai járvány klinikai formájáról nincs adat, sem az endémiás-gócokról. Mindazonáltal a járvány közös jellemzője mindkét esetben, hogy térben és időben szétszórt, ismétlődik, valamint háborús, klímatis események és a távolsági kereskedelem közrejátszott terjedésében. A népesség vesztésében mutatkozhattak különbségek Európa és Kína között. Az elhúzódo Iustinianus – pestisjárványban, 541–762 között tömegesebb pestis megbetegedéseket a Bizánci Birodalom fővárosán kívül, Dél-Itália, Szicília, Dél-Gallia, Hispánia térségeiben jegyezték fel. Egyes feltételezések az érintett területek

⁴³ Clemow, G. Frank. (1903). 2011. 315–316.

⁴⁴ Joseph H. Cha (Csa) a régi kínai források (adó-, katonai-, munkaerő-, népesség özszeírások) alapján összeállította Kr.e. 3. századtól 1911-ig a Kínát századokon át sújtó rendellenességek kronológiáját, és megadta a régi kínai közigazgatási egységek modern elnevezését. (Lásd: Ch'en Kao-Joung. 1940.). A szerzők többsége ezt a listát (továbbiakban nevezzük Cha-listának) használják a kínai járványok rekonstrukciós, illetve özsze hasonlító munkáikban. A Cha – listát közölte: McNeill, H. William, 1998. 298–306. (Hozzáférés: 2017.09. 25.)

⁴⁵ Benedict, Carol. 1996. 70, 11.

⁴⁶ McNeill, H. William, 1998. 298–306., Kelly, John. 2005. 30–68, 274.

népesség veszteségét 50–60%-ra becsülik, ami túlzottnak tűnik. Tény viszont, hogy ezt követően, a 9–14. század között, tehát mintegy 450 évig az európai földrész mentes volt a pestistől, de nem volt mentes a középkor jellegzetes betegségeitől, a leprától, a Szent- Antal tüzetől és valószínűleg a kanyaró, fekete himlő is szedte áldozatait.

A Mennyei Birodalom népessége a szóban forgó korszakban kétszerese az európainak. Kína bizonyos térségeiben (Délkelet-Kína) már a neolitikum óta a világon a legnagyobb a népesség koncentráció. Így csak valószínűsíteni lehet, hogy nagyságrendileg jelentősebbek lehettek a többlet emberveszteségek járványok idején. Feltételezhetően a 6–8. században az európai és kínai járványok – pandémia jellegük ellenére – nem mutatható ki diffúzió típusú összefüggés. A Iustinianus – pestist egyiptomi eredetűnek tartják, azonban akárcsak Kína esetében, a térben közelebbi, helyi endémiás területekkel – Európában, Északkelet-Afrika, Kínában délkeleti és északkeleti térségekkel – hozható összefüggésbe.

A Mennyei Birodalomban a 7. századtól a 14. századig terjedő időszakban továbbra sem ismerjük a járványok klinikai típusát, noha a járványok gyakoribbak. A katasztrófa jegyeit a 682. év mutatja, amikor Honan, és Santung tartományokban a földeket „*testek borították,*” majd 806-ban Csöcsiang térségében volt súlyos tömegbetegség, a népesség „*több mint fele*” pusztult el. Kiangsu, Anhuj, Hupej tartományokban 891-ben tizből 3–4 ember halt meg. Honan tartomány fővárosában 1127-ben a lakosság 50%-a valamilyen járvány áldozata lett. Úgy tűnik, hogy a legsúlyosabb járvány 1232-ben volt, amikor a feljegyzés szerint, „*ötven és kilencven nap alatt*” 900.000–1.000 000 ember pusztult el. Ebben az esetben sem ismert a tömeges elhalálozás kiváltó betegség klinikai formája. A 13. században szinte ötvenként volt – a kínai tartományokban, szétszórta – valamilyen járvány, tehát jóval gyakrabban mint az azt megelőző századokban.

A 14. század elején tehát az európai Fekete halál kínai változatának megjelenése előtt, 1306-ban Csöcsiangban 26 ezer áldozatot említ a feljegyzés, Hupejben pedig 1313–1331 között kisebb megszakításokkal ismétlődik a járvány: az áldozatok száma 1331-ben kilenc ezer ember. Sehnszi, Hupej, Csianghszi, valamint a Hunan tartományokban 1351–1352-ben a népesség veszteséget 50%-ra becsülik a feljegyzésekben. Az említett tartományokban 1353-ban a népesség kétharmada pusztult el. 1354-ben pedig 10 emberből 6–7 halálozott el Sehnszi, Hupej, Kuanghszi, Honan, Kuangtung tartományokban, majd 1358-ban Sanhszi, Hupej térségben újabb 200 ezer ember halt meg. Legalábbis Cha – lista alapján úgy tűnik, hogy 1351–1358 között, a harmadik (ismétlődő) járványhullám volt a legerősebb. Összességében 14. században, 1308–1362 között 25 járványesemény jegyeztek fel a birodalomban, ugyanakkor 1320–1360 közötti évtizedekben kisebb megszakításokkal folyamatosan jelen van a járvány, illetve ismétlődik. A feljegyzés az utolsó 14. századi járványos területként 1362-ben Csöcsiangot említi, ezt követően újabb járvány 1604-ben tör ki, Peking délkeleti térségében (Senhszi, Hupej).

A Cha – lista adatai alapján, a 14. század előtti időkben nehéz eldönteni, hogy a járványok közül melyek vonhatók a tényleges pestisfertőzések körébe. Viszonylag megbízhatóbbak a 14. századi adatok, ugyanis a kronológiai sorok itt már közvetett párhuzamosságot mutatnak az európai fejleményekkel, nem azért mert, bizonyos egyidejűségek is kimatathatók, hanem azért, mert a járvány klinikai formája Kínában és Európában a bubópestis,

és nagyon valószínű, hogy mindkét térségben a betegség endémiás területe, ahonnan szét-hurcolták a burmai Pagan volt. Ahol az 1320-as évek előtt jelentkezett a betegség, és innen terjedt viszonylag rövid idő alatt – portyázó mongol lovasok révén – a Pekingtől délre eső tartományokban (1320 Anhuj, 1321 Hopej, 1323 Csiangszu). Gyaníthatóan ezekből a tartományokból terjed tovább a birodalom északkeleti és délkeleti részének középső térségeibe is. Ugyanis Burma közvetlen szomszédságában, a déli Jünnan tartományban csak 1334-ben pusztít a ragály, ettől keletre a szomszédos Kuangtungban 1342-ben, Fucsienben 1345-ben.

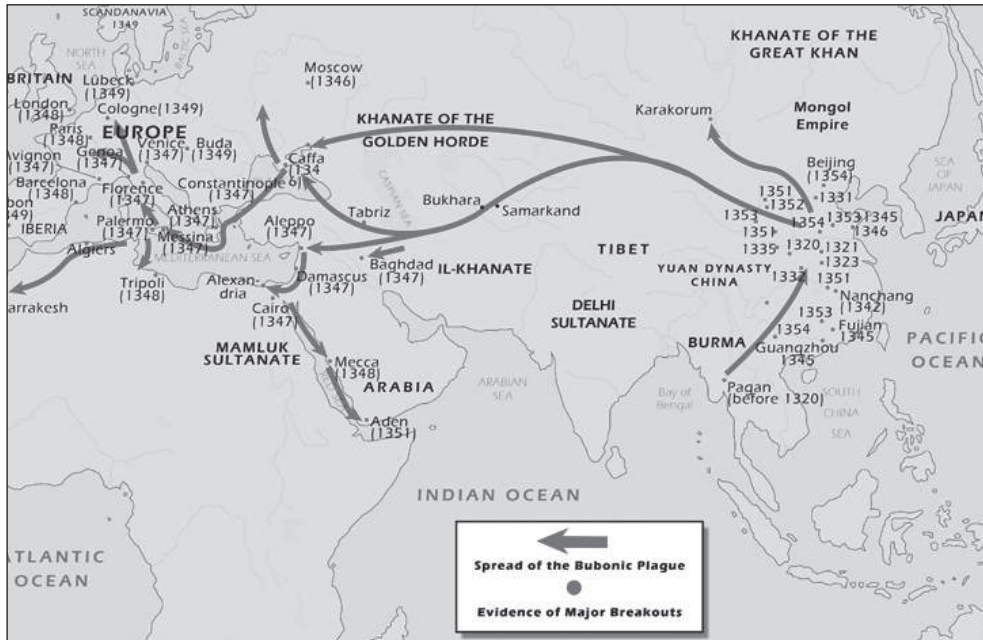
A Jünnan tartománnyal északnyugaton határos tartományokban Kujcsouban 1342-ben, és Szécsuánban 1345-ben, illetve 1351-ben tört ki a járvány. Úgy tűnik, Kína nyugati ujjur térségét (Hszincsiang) és Tibetet elkerülte a pandémia.⁴⁷ A kínai pestis kronológia térbeli indikátorai, néhány furcsaságra hívják fel a figyelmet. A pestis terjedése ugyan dél-észak irányú, azonban kínai területen a járvány első hulláma, nem a Burmával szomszédos Jünnan tartományt érinti, hanem attól jóval távolabbi északkeleti térségeket. Az egykori Csi – állam tartományait (Hupei, Anhuj, Csiangszu), majd az ettől délre eső területeket (Hunan, Csöcsiang, Fucsien), valamint az északi tartományokat (Sahnszi, Santung, Hopej, Belső-Monogólia). Mindez azt valószínűsíti, hogy mongol Jüan dinasztia idején (1271–1368) a Burmából behurcolt pestis, diffúzió útján terjedt el a birodalom a délkeleti, északkeleti, déli, illetve délnyugati tartományokba. A járvány intenzitása pedig 1350–1360 között erős, amikor Európában már megszűnt.

A 14. századi burmai eredetű pestis tehát kínai területeken fejlődik pandémiává, ahol vélhetően Belső-Mongóliában válik szét, egy északi útvonalon az Aranya Horda Kánság uralta területeken terjed tovább a Krím félsziget irányába. A másik útvonal a tulajdonképpen Selyem út, Szamarkand, Buhara, a Kaszpi-tenger déli részét érinti, ahol ismét szétválik, egy déli (Anatólia, Damaszkusz, Jeruzsálem, Egyiptom) és egy északi, északnyugat irányban terjed tovább (ukrán, orosz területek, Krím-félsziget, Fekete-tenger térsége).

A Krím félszigetre, tehát két irányból, – északról és délről – hatol be a pandémia: északról a mongol kánságok uralmi területeiről, és délről a Selyem úton. A pandémia megjelenése Európában a közvetítések sorozata, illetve áttételei útján jut Krímbe és innen az Égei – és Földközi-tengeri kikötőibe. A közvetítő csomópontok mindegyike, ahonnan a járvány tovább terjedt az interkontinentális szárazföldi- és tengeri távolsági kereskedelem központjai: Északkelet-Kínában, Peking és térsége, Közép-Ázsiában a Selyemút központjai (Szamarkand, Buhara, Bagdad), Elő-Ázsiában (Damaszkusz, Aleppo), Észak-Afrikában (Alexandria, Kairó), Arab félszigeten (Mekka, Áden), Európában a Krím félszigeten Kaffa, majd az mediterrán kereskedelmi központok (Velence, Genova, Marseille).

A Krím- félszigetről tehát a genovaiak által a bubópestis a Mediterrán és Maghreb (Északnyugat-Afrika) térségében terjed el, azonban a mai Ukrajna, Oroszország területein való terjedése tekintetében bizonytalan, hogy az a krími tatárok, a közép-európai németek, vagy a lengyelek közvetítésével történt.

⁴⁷ Dong Lu Xi Ma – Thann, François, 1995. 55–59., Dong Lu, Xi Ma – Thann, François, 1995. 35–50., Angela Ki Che Leung. 1993. 51–55, 354. (The Cambridge World History of Human Diseases. Ed. Kenneth F. K.)



A Fekete halál eredete és terjedési útvonala Délkelet-Ázsiából Európába, Arábiába és Észak-Afrikába. (<http://chssp.ucdavis.edu/programs/historyblueprint/maps/medieval-map#blackdeathanch>)

A mongol hódítás nyomán Kubiláj kán alapította Jüan dinasztia (1271–1368) idején a pestis pandémia dinamikája a kínai területeken ciklikus, szétszórt, amely mintegy 40 évig tartott (1320–1360) – és mint említettük – a birodalom legnépesebb, legfejlettebb (akárcsak ma) keleti partvidékén pusztított. A Cha – lista alapján arra lehet következtetni, hogy a mongol Jüan dinasztia utolsó évtizedeiben, három egymást követő, és ismétlődő hullámban söpört végig a pestisjárvány a birodalomban: az első hullám 1321–1334 (Anhui, Hupej, Honan, Csiangszu), a második 1344–1346 (tengerpart, Jünnan, Kuangcsou, Fucsien, Csöcsiang), amely 1344 nyarán a Sárga folyó hatalmas áradásával párosult. A harmadik hullám, a legintenzívebb 1350–1358 közötti évek, amikor a járvány az északkeleti (Hopej, Sahnshi, Santung) tartományokban és Belső-Mongólia területén részben vagy egészében megismétlődik. Mind három hullám idején az népességveszteség tartományonként változó, viszont a kínai adatokra hivatkozó szakirodalomban feltételezik, hogy a pusztítás mérette meghaladta az európaiat.⁴⁸

A szakirodalomban nagyjából konszenzus van abban, hogy a tatár hódítás kezdetén (1270-es évek) a Mennyei Birodalom lakossága 120 millió lehetett és a Jüan dinasztia, vagyis a mongol uralom végén már csak 60 millió volt. A becslések a mongol hódítás előtt a Déli

⁴⁸ Kelly, John, 2005. (pp) XIV–XV., Twitchett, Denis, Studia Sino-Mongolica. 1979. 27–28., Frederick, W. Mote, 1994. *Chinese Society under Mongol Rule, 1215–1368*. The Cambridge History of China. Vol. 6. 616.

– Szung (Song) dinasztia (1127–1279) 1223. évi, illetve az Északi – Szung (Song) dinasztia (960–1127) 1207. évi népszámlálásaiból indulnak ki, amikor a birodalomban 21 millió háztartásban 116,5 millió lakost írtak össze. Kubiláj kán által 1290-ben elrendelt összeírásban 13,5 millió háztartásban 58,8 millió személyt találtak. A Jüan dinasztia, illetve a mongol uralom után a Ming – dinasztia (1368–1644) idején, 1393-ban végzett népszámlálás 10,7 millió háztartásban 60,5 millió lakost talált, amelyet megbízhatóbbnak tartanak a történeti-demográfusok, mivel a mongol „szájak” szerinti összeírás helyett a háztartásokat vette alapul.⁴⁹ Tehát, míg a 13. század elején 123 millióan éltek a Mennyei Birodalomban, addig a 14. század végén 65 millióan, vagyis a népesség veszteség 50% körüli, amely demográfiai katasztrófára utal.⁵⁰

Azonban a demográfiai veszteségek a 14. századi Kínában nem csupán a bubópestis járvány számlájára írhatók. Figyelembe kell venni, hogy mindez – részben Európában is – egy hosszabb folyamat fejleménye, amely több más eseménnyel átszőtt. A két utolsó mongol császár Tugh Temür (1329–1332) és Toghon Temür (1332–1368) alatt pusztított 1320–1362 között a „nagy járvány” (*ta-i*). Ezzel párhuzamosan kaotikus állapotok uralkodtak a birodalomban: frakcióharcok, banditizmus, lázadások Dél-Kínában (1337–1338), éhínség, pusztító árvizek (1340), tengerparti kalózkodás, a Vörös Turbános szekta lázadása (1350), tartományi hadurak garázdálkodása stb. A Sárga-folyó nagy áradása (1344) miatt például megszakadt az észak és dél között a Nagy Csatornán gabona szállítás, emiatt újabb éhínség tört ki.⁵¹ Chalistából is jól látható, hogy nagyok a regionális eltérések a népesség sűrűsége, infrastruktúra, életgyakorlat, a bürokrácia hatékonysága tekintetében. Az északkeleti és keleti part menti, illetve északkeleti és délkeleti tartományok pusztulásáról sűrűbbek az adatok, kevesebb szó esik a délnyugati, illetve egyáltalán nem említik a nyugati tartományokat. Ez részben összefügg azzal is, hogy a mongol uralom, a Jüan-dinasztia idején a fővárost Észak-Kínába, Pekingbe (*Ta-tu*) helyezték át.⁵²

A Ming – dinasztia idején békésebb, stabilabb idők következtek, azonban a népességveszteség rekuperációja, regenerálódása fokozatosan valósult meg, ugyanis a Ming – dinasztia végén a 17. század közepe táján valószínűsítik, hogy a birodalom népessége 130 millió körül lehetett.⁵³ Vagyis, Kínában akárcsak Európában a 17. század első felében éri el, illetve némileg haladja meg a népesség száma a nagy pestisjárványok előtti szintet.

A Ming- dinasztia idején két nagyobb pestis hullám pusztított, 1586–1589-ben és 1639–1644-ben. Az utóbbiról szóló, 1644-ben kelt jelentés, Sanhszi tartomány Lu-an helységéből származik, amely az első hiteles leírása a kínai pestis klinikai formájának. Eszerint: „Ősszel volt egy nagy járvány. A beteg honaljában, a combjai között először megjelent egy csomó, ha pedig valaki köhögött vért köpött, és meghalt, mielőtt még gyógyszert kapott volna. Még barátokat és rokonokat sem merték kérni, hogy jöjjenek beteghez, vagy részvétet nyilvánítsanak.

⁴⁹ Angela Ki Che Leung, 1993. (The Cambridge World History of Human Diseases, Ed. Kenneth F. Kiple). Vol. 6. 354–362., Durand, D. John, Popul. Stud. 13, no. 3 (March 1960). 249.

⁵⁰ Sussman, G. D. 2011. 81.

⁵¹ McNeill, H. William, 1998. 298–306., Twitchett, Denis, Studia Sino-Mongolica. 1979. 35–68.

⁵² Angela Ki Che Leung, 1993. 360–361.

⁵³ Frederick W. Mote, 1994. (The Cambridge History of China.). Vol. 6. 616–618.

Egész családokat kiirtott a betegség, eltemetni sem tudták őket.⁵⁴ A feljegyzés alapján a pestis két klinikai formája – bubó – és tüdőpestis – valószínűsíthető. A járványokról az első munka *Vu Ju-hszing* nevéhez kapcsolódik, aki az 1640-es évek pestise nyomán – szemben a korábbi gyakorlattal – arra a következtetésre jutott, hogy a betegség-entitások, a „*vegyes éte-
rek*” (vér-éter, életerő-éter) csak hatásaikon keresztül mutathatók ki, de sajátos betegségeket okoznak az egyes fajoknál (emberek, tehenek, csirkék), és a faj egyik egyedéről kerülnek át a másokra.⁵⁵ Vagyis a 14. században, amikor a „nagyjárvány” dühöngött, a kínai orvoslás, akárcsak az európai nemcsak a mikroorganizmusok betegség hordozóinak titkát nem ismerte, mert nem voltak hozzá eszközeik, hanem az egyes betegségeket sem tekintették különálló entitásnak.

A Cha- lista szerint az 1639–1644 között „*nagy döghalál*” Hopej, Honan, Sanhszi, Santung, Csiangszu, és Belső Mongólia térségében volt. Mindazonáltal a kutatók, mégis az 1792. évi járványt tekintik az első megbízhatóan pestissel azonosítható betegségnek, mely több déli (Jünnan, Kujcsou, Kuangtung), keleti (Fucsien), és északkeleti tartományban terjedt el.⁵⁶

A 19. század végi kínai (hongkongi) pestisjárvány esetében kimutatták, hogy az északmandzsúriai térségben a tüdőpestis, míg déli Jünnan tartományban a bubópestis volt a betegség klinikai formája. Az északkeleti térségben pestisjárvány rendszerint ősszel tört ki és télen is tartott, s a fertőzött mormoták bolhái terjesztették.⁵⁷ A déli pestisjárvány a patkánybolha (*Xenopsylla cheopis*), révén terjedt és általában tavasszal kezdődött s a nyár végén szűnt meg.⁵⁸ A 19. századvégi hongkongi pestis két klinikai formája, a tüdő- és bubópestis együttes jelenlétére a 17. században sincs adat, ekkor – mint említettük – csak a bubópestis tüneti jegyeit említik.

Az utóbbi időben többen feltételezik, hogy eredetileg nem is burmai lehetett az endémiás góc, hanem a mongol- és kazah sztyepp vidéke, innen terjedt Északkelet-Kínába, illetve nyugati irányba, Európába. Másfelől az említett térségekben, valamint a birodalom középső részein elterjedt járványnak azonos volt klinikai formája az európaival, tehát Eurázsia mindkét szélső földrajzi, illetve civilizációs térségében a bubópestis pusztított a 14. században.

Nem érdektelen, tehát ezeknek a kutatásoknak a megfontolásait megismernünk, mivel a hagyományos patkány elmélettel szemben más tényezőkre is felhívják a figyelmet, illetve már az antik szerzők által jelzett éghajlati, környezeti adottságokkal is számolnak.⁵⁹

A megválaszolendő kérdés nehézségeit mindkét vonatkozásban abból származik, hogy a Mennyei Birodalom északkeleti térségeiből nyugat irányban terjedő pestis sivatagos, sztyepp

⁵⁴ Dong Lu Xi Ma – Thann, F. 1995. 53–54.

⁵⁵ Elvin, M. 1977. 215, 214.

⁵⁶ Sussman, G. D. 211.37–38.

⁵⁷ Benedict, Carol. 1996. 98.

⁵⁸ Durand, D. John, Popul. Stud. 13. no. 3 (March 1960). 250–256.

⁵⁹ Hadd jegyezzük meg, hogy a pestis pandémia vonatkozásában vándorpatkány és a bolha reláció nem új felfedezés. Már 1000 táján, a mezopotámiai pestisjárvány leírásában a perzsa *Avicenna* (*Abu Ali al-Huszajn ibn Abdallah ibn Szína*) is kimutatta. *Nicephorus Gregoras*, bizánci történész, Kaffáról genovaiak által behurcolt Konstantinápolyt pusztító 1347. évi pestisjárvány beszámolójában hasonló megfigyelést tesz. Az európai pestisjárvány kezdetét (1347) megelőző évtizedekben, egyes beszámolók szerint, Távol-Keleten földrengések, áradások, viharok pusztítottak, és feltételezik, hogy a rágcsálók vándorlását ez idézte elő. (Lásd: The Cambridge History of Science. Vol. 2. Medieval Science. 157–162.)

térségeken haladt át. A patkány-elmélet szerint az embert fertőző járványokat, főleg a pestist a patkányok, esetleg más rágcsálók „*pestises megbetegedése előzi meg, illetve váltja ki.*” Ha a patkány a pestisfertőzésben elpusztul, bolhája elhagyja az állat tetemét, és új gazdaszervezetre telepszik át. Rendszerint a *Yersina pestis* baktériumot terjesztő bolha a gyenge immunreakcióval bíró patkányra viszi át a fertőzést, ezért a patkány populációkban jelentős az elhullás mértéke. Következésképpen, feltételezik, hogy a patkányok tömeges pusztulása egy adott helyen és időben pestis jelenlétére utal, – amit a forrásaink nem erősítenek meg. Úgy tűnik a vándorpatkány természetében és viselkedésében kell keresnünk erre a választ.

A vándorpatkány (*Rattus norvegicus*) Európában nem őshonos: Kína és Szibéria mérsekkelt éghajlatú részein, Kaszpi-tenger környékén az ember és állat életterében, valamint a természetben fordul elő. Miként jutott Európába, egyelőre rejtély: a lengyel városokban például már a 11–13. században feltételezik jelenlétét. Világméretű „vándorlását” a tengeri áruszállítás tette lehetővé, így terjed el a földrészek kikötőibe, majd onnan a szárazföld belsőjébe. Azonban elterjedése Európában a 18. században arra utal, hogy az Alpoktól északra a leggyakoribb, szórványosan a Földközi-tenger mellékén is előfordul. A két patkányfaj (vándor- és házi) elterjedési területe Európában tehát földrajzilag is megoszlik, ami a tengeri útvonalon való passzív elterjedését kérdőjelezheti meg. A vándorpatkány a nedves, a hűvös és a sötét környezetet kedveli, főleg az épületek közvetlen közelében, földlyukakban él. Nyáron a szabadban, főleg a folyópartokon, a gátak környékén tanyázik. Az éhezést és a szomjúságot rosszul tűri, táplálék vagy folyadék nélkül napok alatt elpusztul. A vándorpatkányok akciórádiusza 300–500 méter, de a táplálékért naponta akár 1 kilométer bejárására is képesek. Gyorsan fut, jól mászik és kitűnően úszik, akár 60 cm távolságot is képes átugrani. A vándorpatkány jellegzetesen éjszakai állat, társas életmódot folytat, csapatban él. Vándorlása aktív és passzív (pl. hajón), életfeltételeinek kedvezőtlen megváltozása esetén (táplálékhiány, a túlszaporodás, búvóhely hiány), valamint a környezeti tényezők (hőmérséklet megváltozása) miatt, addigi területüket elhagyják és kedvezőbb, utánpótlását biztosító területekre („gócokba”) telepedik. A vándorpatkányok betegségek, járványok hordozói, illetve tárolói. Például egyetlen halom patkányürülék mintegy 200.000 *Salmonella*-baktériumot tartalmazhat, s egy vándorpatkány évente tizenötezerszer ürít. Számos fertőző állat- és emberi betegség terjesztésében játszanak szerepet: száj- és körömfájás, pestis, Aujeszky betegség, leptospirozis. Különösen veszélyes a járványgóc körüli 200–300 méteres kör, de a vándorpatkányok territóriumának átmérője akár 1000 méter is lehet. A vándorpatkányok gyakran bizonyos kórokozók rezervoárjai – trichinellák, herpeszvírusok, dizentériát okozó spirochaeták –, mint mechanikus „vektorok” a szőrükre, talpukra tapadt kórokozókat továbbviszik, de a fertőzés legkiterjedtebb módja a takarmányok, etetők, állattartó helyek ürülékükkel, vizeletükkel, egyéb váladékaikkal való szennyezése.⁶⁰ Fontos megjegyezni, éppen a középkori túlnyomó részt fa épületek és élelemtárolás vonatkozásában, hogy a vándorpatkányok rongálják az épületeket, azokban lyukakat, járatokat fúrnak, megrágják a fa és falszerkezeteket, a berendezési tárgyakat, felfalták, illetve beszenyezték a vermekben tárolt élelmet.

⁶⁰ A faj szerepel a Természetvédelmi Világszövetség Vörös Listáján. IUCN. (Hozzáférés: 2017. 09. 10.)

A vándorpatkánnyal ellentétben, a vadon élő fertőzött rágcsálók nem bolhák révén, hanem harapással visznek át fertőzést az emberre. A francia kutatók például cáfolják azt, hogy a középkori pestisjárványok bolha hordozó állata a patkány, szerintük a róka és borz jöhet szóba. Az „erdei pestis” kiváltói (róka, borz) ugyan megfertőződhetnek, harapással tovább adhatják az emberre a pestist, azonban nagyságrendileg a Fekete halálhoz hasonló pandémiát nem tudtak gerjeszteni, – esetleg csak kisebb járványokat. „A bolhák ugyanis – többek között” a keleti marhapestis (*Xenopsylla cheopis*) kivételével – „ragaszkodnak a gazdaszervezet fájához, ezért az emberre történő tömeges fertőzésátvitelre alkalmatlanok, ugyanakkor statisztikailag a baktériumok a legtöbb pestises fertőzést a *Xenopsylla* belében élősködve idézik elő. A vadon élő rágcsálók (pestises) megbetegedései azonban a járvány újabb és újabb fellángolása szempontjából fontosak lehetnek.”⁶¹

A vándorpatkány életmódjának fentebbi leírása nem ad választ arra a kérdésre, hogy az északkelet-kínai térségek és az európai kontinens között elterülő száraz, sivatagos, sztyepp térségeken át kinek/minek tulajdonítható a pestis nyugati irányú terjedése. Mivel a Selyemúton az árúk szállítása főleg tevékkel, szamarakkal történt, így elve kizárható a vándorpatkány passzív helyváltoztatása, erre csak a hajók voltak alkalmasak. Feltéve, ha már a szárazföldön rájuk telepedtek a pestisbaktériummal fertőzött bolhák, melyek a patkányok és/vagy a rakományok, a kiszolgáló személyzet révén jutottak a fedélzetre.

Az újabb terep kutatások alapján *Hilary Hurd* szerint a vándorpatkányok nem a Fekete halál hordozói, illetve terjesztői. Állítását norvég *Nils Christian Stenseth* és munkatársainak kutatásával indokolta, akik kimutatták, hogy Közép-Ázsia (Kazahsztán) sivatagos térsége a pestisbaktérium góca, ahol az örök mozgó nagy futóegér (*gerbil*), más néven mongol futóegér, mongol versenyegér (*Rhombomys opimus*) az elsős számú hordozó. A futóegerek társasági lények, több fajta parazitával fertőzött bozótokban élnek, ide értve azokat a bolhákat is, amelyek a pestis bacillus gazdái. A futóegér populáció ingadozó és az erdei pestisbaktériumot akkor terjeszti el, amikor a populáció szaporodása eléri a felső küszöböt. A meleg, nedves éghajlati körülmények kedvezőek a növényzet növekedésének, elősegítik a futóegerek elszaporodását, ezzel együtt a bolhák száma is gyarapodik, amelyek nagy kiterjedésű térségekben képesek voltak a háziállatokra és az emberekre is átterjeszteni a pestist.⁶² Az oslói kutatók ugyanakkor azt is megvizsgálták, hogy időjárási feltételek és a vándorpatkány a pestisjárvány kiterjedése, illetve terjesztése között volt-e kapcsolat. Az európai és ázsiai (kazahsztáni) 15 fa évyűrűit vetették össze a történelmi pestisjárványokkal, hogy kiderítsék, az időjárási feltételek kedvezőek voltak-e patkánypopulációk számára. Nem találtak összefüggést a patkány hordozta pestisbolha populációk mozgása és az időjárási alakulása között. Ugyanis a patkány-járvány kapcsolat esetén a nem túlzottan csapadékos, de nem túl száraz, meleg nyarakra lett volna szükség.⁶³ A helyszínválasztási módszert használva, 61 lehetséges tengerparti járványeseményt azonosítottak 1346–1856 között, melyek közül – a történelmi feljegyzések nyomán (sic) – 16 lehetséges ázsiai gócpontot is azonosítottak, ahonnan a pestis 17

⁶¹ Mende B. Gusztáv 2004. *Járványtan*. MTA Történelmi Intézet. <http://www.archeo.mta.hu/antropologia/jarvanytan1.htm>. (Hozzáférés: 2016. 06. 12.)

⁶² Hurd, Hilary, 2015. 1–2. (Hozzáférés: 2017. 09. 11.)

⁶³ Work published in 2007 in PNAS, by Nils Christian Stenseth. (Hozzáférés: 2017.08.7.)

Földközi- és Fekete-tengeri kikötőkbe jutott el, vagyis ezek a tengeri kikötők kötötték össze Európát Ázsia szárazföldi útvonalaival.

A Stenseth csapat kutatása számunkra főleg azért fontos, mert mint látni fogjuk a pestis szárazföldi terjesztésében, amit azt forrásaink is megerősítenek, közvetlenül nem a patkány vagy egyéb vadonélő rágcsálók játszottak közre, hanem a kereskedők textil és szőrme árúiba, az emberek ruházatába rejtőzködő bolhák, melyeket valahol, valamilyen körülmények között menetközben érintkezéssel felszedtek.

Ami pedig a pandémia időben történő terjedését illeti, a norvég kutatók, az éghajlati-ingadozások és a közép-ázsiai kereskedelmi útvonalak környékén lévő fák évgyűrűinek alapján feltételezték, hogy nagyjából 15 évnyi különbség van az észak-pakisztáni Karakorum-hegység térségében bekövetkező éghajlatváltozás és az európai pestisjárványok között. Mindezek alapján a következő forgatókönyvet valószínűsítették: 1–2 év éghajlati ingadozás után a rágcsálópopuláció ugrásszerűen megnőtt és a fertőzött bolhák megszállták a hordozókat (futóegér, mormota, mókus). Ezt követően – becslésük szerint – 10–12 éves periódus következett, amíg a betegség elérte a szárazföldi kereskedelmi (Selyemút) vagy egyéb utakon (mongol kánok hadakozásai) a kelet-európai tréset. És további 1–2 évbe telt, mire elterjedt Európában a tengeri kereskedelmi útvonalak csomópontjaiba, a kikötőibe és innen a szárazföld belsejébe. A pestis kelet – nyugat irányú terjedésében tehát közrejátszott a szárazföldi kereskedelmi karavánok állatai (tevék, s egyéb állatok), a személyzete (kereskedők, az árukat lerakó-, átrakó emberek), és nem utolsósorban maguk a szállítmányok (gyapjú, gyapot, kelmék, szövetek, szőrme, prémek stb.). Úgy tűnik a pestis „globális” széthurcolásában a 14. században a távolsági szárazföldi- és tengeri árukereskedelem jelentősebb szerepet játszott, mint gondolnánk.

Eurázsia hatalmas méretei és a középkori utazás lassú volta ellenére, más források is megerősítik a fentebbi forgatókönyvet, vagyis a pestis endémiás területéről (Burma) mintegy 15–16 év alatt jutott el az európai kontinens szinte minden zugába. A 14. században, szárazföldön (lóval, tevével, számmal) a Selyemút mentén a békésebb kereskedelem számára 8–12 hónapot vett igénybe Kína északkeleti térségei és a Krím-félsziget közötti út megtétele.⁶⁴ A Menyei Birodalom északkeleti vagy Belső-Mongólia tartományai és az európai Fekete-tenger – és Azov – tenger kikötői között légvonalban a távolság 5–6 ezer mérföld. Graham Twigg biológus a dél-afrikai eset alapján feltételezte, hogy a pestis terjedő sebessége 8–12 mérföld lehetett évente. Azonban, ha a vadonélő rágcsálók hordozzák, akkor 20 mérföld évente, ugyanis egyes számítások szerint a patkányok és patkánybolhák naponta 0,5–2,00 kilométert (0,3–1,2 mérföldet) képesek megtenni.⁶⁵ Ezzel szemben a Fekete halál terjedése a szárazföldön Európa szerte 1,5–5 mérföld lehetett naponta. Ez pedig arra utal, hogy a járvány rövidebb idő (3–4 év) alatt terjedt át Ázsiából Európába.⁶⁶ Twigg vitatható kalkulációinak

⁶⁴ Sussman, G. 2011. 34.

⁶⁵ Clemow, G. Frank. 2011. 15., Sussman, G. 2011. 38.

⁶⁶ Ezzel összefüggésben biológus G. Twigg, a 19. század végi indiai pestisjárvány alapján megpróbálta azonosítani a patkánybolhák számára az ideális hőmérsékleti feltételeket is: 18,3–29, 4 Celsius fok, illetve a relatív páratartalom több mint 70 százalék. Szerinte a patkánybolha (*Xenopsylla cheopis*) egy szélsőségesebb hőmérséklet tartományt is képes elviselni: 13–34 Celsius fok. (Lásd: Twigg, Graham, 1985. 53.)

célja, – mint még szó lesz róla –, bizonyítani, hogy nem *Yersinia pestis* pusztított Euráziában, hanem lépfene. Közelebb áll a valósághoz az a régiek által is tudott tény, hogy a pestis terjedése a bolhák által, megegyezett az emberek, állatok, rakományok stb. utazósebességével a szárazföldön és a tengeren. Anélkül, hogy részleteznénk, van a feltételezéseknek egy olyan csoportja is, mely a 14. századi nagy európai bubópestis- járvány eredetét nem ázsiai, hanem közel-keleti endémiás góciókban gyanítja, részben erre utalnak a bolhák, patkányok aktív, tehát nem passzív (hajók, tevekaravánok) mozgására vonatkozó számítások.

A korábbi hivatkozásainkból is láthattuk, hogy az ókortól a 14. századi nagy pestisjárványig – a Iustinianus – pestis kivételével – a ragály eredetét a Távolság-Keleten, közelebről Belső-Ázsiában jelölték meg. A Iustinianus – pestis egyiptomi (Pelusium) gyökerű, viszont a kínai adatokból kiderült, hogy bizonyos időbeli párhuzamosságok kimutathatók ki a 6–8. században is az eurázsiai térségben. A Iustinianus-pestis szintén pandémia volt, azonban földrajzi kiterjedésének léptéke a Mediterrán térség. Ezzel szemben a 14. századi pestisjárvány – némi időbeli követési távolsággal és esetenként egyidejűleg – az eurázsiai térségen túl Észak-Afrikában is elterjedt. És az első olyan ismert járvány, amely bizonyítottan diffúzió útján délkelet-ázsiai endémiás területekről hurcolták szét az akkor számon tartott civilizált világban. A párhuzamok az eurázsiai térségben nemcsak a járvány megjelenésének viszonylagos egyidejűségében, hullámainak ciklikus, szezonális, ismétlődő voltában, a szárazföldi és tengeri távolsági kereskedelem közrejátszásában stb. vannak, hanem abban is, hogy a Jüan dinasztia birodalmában akárcsak Európában, a járvány a legnépesebb (városiasabb) régiókat pusztította. A különbségek a járvány időbeli intenzitásából adódnak, míg az európai kontinensen a ragály csúcs időszaka az 1348–1349-es évek, és 1350–1352 körül fokozatosan visszahúzódik, illetve eltűnik, a Mennyei Birodalomban az 1350-es években is intenzív és csak 1360-as évek elején szűnik meg.

Európában és Kínában a pestis, egyáltalában a járványok kérdésének van egy azonosítási és egy környezeti vetülete, amely befolyásolta felismerését, illetve az betegségek kialakulását. Említettük, hogy az antik szerzők nyomán a középkori medicinában is, a pestisjárványt a bolygók „szerencsétlen” – *Simon Couvin* szerint a Jupiter és Szaturnusz – konstellációja előidézte rossz levegővel hozták összefüggésbe. A miazma-elmélet, amelyet Hippokratésznek tulajdonítottak, Európán kívül Kínában, Indiában is a 19. század végéig – a pestisbaktérium felfedezéséig – elfogadott volt. A pestisjárványokat a miazma-elmélet a levegőbe került és azt megfertőző rothadó szerves anyagokkal magyarázta. Az elgondolást bizonyos primér tapasztalatok (megfigyelések) is erősítették.

Délkelet-Ázsia térségben, ahol a pestis endémiás gócai voltak (a 14. századi Burmában, a 19. századvégi kínai Jüan tartományban) az élelemháztartás (emberek, növények, állatok) éghajlati környezete szubtrópusi, amely felgyorsítja a talajba került szerves anyagok bomlását, párolgása pedig rontotta a levegő minőségét. De ennél talán figyelemre méltóbb, hogy öntözéses rizskultúrák technológiájának bevezetésével járó környezet átalakítás kínai délkeleten nemcsak a megnövekedett lakosság eltartását biztosította, hanem egyéb járulékos következményekkel is járt. A Mennyei Birodalom északkeleti térségeivel szemben, ahol főleg gabonát (búzát, kölest) termesztettek, a délkeleti tartományok két termést hozó árszta- társos rizskultúrája, a táj átalakítását, az emberi és állati munkaerő intenzív használatát, a

rizspalánták ültetése pedig a talaj aprólékos előkészítését, trágyázását igényelte: a szokásos trágya a szerves trágya volt. A Szung és főleg a mongol Jüan dinasztiák idején (13–14. század), amikor a hidrológiai technika tovább tökéletesedett, *Csen Fu*, a korábbi korszakokból ismert és bejáratott gyakorlatról számol be: „*A földművelő házának oldalához mindig oda volt építve egy házikó a trágya számára. A cölöpökre rakott tető mélyen lenyúlik, hogy fel fogja a szelet és az esőt. A trágya számára szolgáló házikó alá mély gödröt ásnak és téglával vagy mázas cseréppel bélelik ki, hogy a trágya ne tudjon elszivárogni. A hulladékot, a szitálásnál fennmaradó héjakat és lehullott leveleket összegyűjtik és elégetik, majd folyékony trágyával dúsítják és komposzt-halomba rakják. Hangcsou városában nagy a népsűrűség: és az egyszerű nép körében sok családnak még pöcegödre sincs. Ezek csak vödörket használnak, amelyet mindennap kitesznek az ajtó elé, hogy az ürülékszállítók elvigyék. Ez utóbbiakat 'szennyvíz – hordárok' néven ismerik. Mindegyiknek meg van a maga gazdája...*”⁶⁷

A szerves trágyarakományokat a csatornarendszeren hajókonvojok szállították egyik helyről a másikra, ami szállítók, felhasználók számára, az óvintézkedések ellenére sem lehetett kockázatmentes. Másfelől pedig a rizstermesztésben használt eljárások különböző fertőzéseket, betegségeket idéztek elő. Például a legjobb eljárás esetében: az előzetesen főzött csont lébe áztatott rizsmagokat speciálisan előkészített (érett trágyával és rothadt hulladékokkal ekével megforgatott) ágyásokba vetették. A korán érő vietnámi eredetű rizs elterjedése, azt jelentette, hogy kétszeri termést arathattak, s a rizst rizzzel vagy búzával, babbal kombinálhatták. Csou-Csü-fej feljegyezte, hogy leg-déli területeken „*a vidék olyan meleg, hogy nincs hónap, amikor ne vetnének és nincs hónap, amikor ne aratnának.*”⁶⁸

Az öntözéses/árasztásos rizskultúra-térségében dolgozóknak hosszú órákat meztláb kellett eltölteniük az emberi ürülékkel trágyázott vizes földeken, amelyben különféle kórokozó férgek tanyáztak. Közülük a leggyakoribb a vérmételes fertőzés csoportjába tartozó *bilharziózis* (más néven *bilharzia* vagy *schistosomiasis*) betegség volt, amelyben – a Jangcecsiangtól délre eső szubtrópusi területeken – még a 20. században is minden tízedik kínai szenvedett.⁶⁹

Jang-Ce-jing 1264-ben a malária tünetei mellett, a *bilharziózis* betegségek leírását is adja, de sem nála, sem a későbbi kínai szerzőknél nem esik szó a 14. századi pestis klinikai formájáról, a bubópestisről. Mint említettük csak a 1641-ből ismert egy kínai értekezés, amely a

⁶⁷ Elvin, Mark. 1977. 134–135

⁶⁸ Elvin, Mark. 1977. 139.

⁶⁹ „Az emberből ürülő petékből édesvízben kelnek ki a miracidium lárvák, melyek között gazdának alkalmas csigát keresnek, abba befúrják magukat, és ott ivartalanul szaporodnak. A csigákból távozó cercária lárvák vízben úszva keresnek alkalmas végleges gazdát. A bőrön keresztül hatolnak be az emberbe, majd ott a véredényrendszerben fejlődve alakulnak kifejlett állatokká. A laposférgek többségével ellentétben a vérmételemek váltivarúak, azonban a hím és a nőstény egymással tartósan rögzülve él. A pete speciális mérete és alakja biztosítja a továbbfertőzés esélyét. A vérben keringő pete a hajszálerekben elakad, majd, mint hegyes, hosszúkas struktúra, egyik végéből ferdén kinyúló tüskével, passzív vándorlásba kezd. Az elakadt petét inntől az ember saját izommozgása továbbítja a testen belül különböző, többé-kevésbé véletlenszerű irányokba, gyakran fájdalmas és kiterjedt szöveti roncsolást okozva. A peték jelentős része a bélhámon át a bélüregbe, vagy a vesén át a vizeletbe kerül, ahonnan végül a külvilágba ürül. Tünetei többek között az alhasi fájdalom, hasmenés, véres széklet, vagy véres vizelet. Azoknál, akiknél a fertőzés régebbi keletű, májkárosodás, vese elégtelenség, meddőség, vagy húgyhólyag-rák is előfordulhat. Gyermekeknél gyenge növekedést és tanulási nehézségeket okozhat”. (Forrás: Kassai T. 2003. 368.)

járványokkal foglalkozik, és ugyanebben az évben készült egy hivatalnoki jelentés a bubópestis tüneti jegyeiről.⁷⁰ A meglepő ebben az, hogy a 10–14. században sehol világon annyi orvosi értekezés, a lakosság egészségi állapotával, higiéniájával foglalkozó nyomtatott formában terjesztett utasítások, rendelkezések nem jelentek meg mint a Mennyei Birodalomban.⁷¹

A délkelet-kínai rizskultúra igényelte eljárások Európában ismeretlenek voltak, azonban kontinensünk városaiban rosszak voltak a higiéniás állapotok: az utcákra dobták a szerves anyag hulladékokat, általános volt állattartás (ló, szarvasmarha, setés, szárnyas stb.), melyek szennyezték a talajvizet, a kutakat, a szűk lakások, a faházak stb., pedig kedveztek a patkányok és az élősködők (bolhák) elszaporodásának. Mindazonáltal a problémát Európában és Kínában egyaránt a kórokozó baktériumok működés módja és ellenszerének ismeretlensége jelentette. Ugyanis csak a 16. században, a patológia atyja, *Girolamo Fracastoro* (1478–1553) járványokról szóló munkája az első (1546), amelyben osztályozta és körleírását adta az általa ismert pandémiás betegségeknek, és rögzítette a fertőzés három – *közvetlen, közvetett, távoli* – lehetséges okait. Elhatárolja a tényleges pestist a többi magas lázzal járó betegségtől – és Thuküdidészhez hasonlóan – összefüggést mutatott ki a járványok az éhínség, a háborúk s a nyomor között.⁷² Műszerezettség hiányában a korszak orvosai, de a hétköznapi megfigyelők is, a láthatóság, érintés korlátai között ismerték fel, illetve azonosították a fertőzés tüneteit. A pestis fajták, a bubópestis, a tüdőpestis között is különbséget tettek, amit nem ismertek fel, az az amúgy is ritkábban előforduló szepsziskémiás pestis volt. Megfigyelték és leírták a pestisbetegség lefolyásának szakaszait, azonban a kórokozó működésmódjára már nem jöttek rá, illetve nem jöhettek rá, amint azt Pataki protomedicus 1815-ben írt ismertetőjéből is láthatjuk. A bubópestis esetében viszont korán rájöttek, hogy kórokozója állati eredetű, azt viszont már nem tudhatták, hogy az emberi testben a folyamat miként és hogyan megy végbe.⁷³ A pestis klinikai formáját, tehát Európában – úgy tűnik – valamivel korábban mint Kínában azonosítani tudták. Azonban járvány idején a Mennyei Birodalomban, az említett egészségügy nyomtatványokon kívül, milyen más megelőzési, védekezési módszerek használtak, nem ismerjük. A hatalmas emberáldozatokkal járó sorozatos járványok, mégis arra utalnak, hogy a 20. század elejéig Ázsiában nem sikerült felszámolni a pestisveszélyt.

A Fekete halál Európában

A három nagy „globális” pandémia – Iustinianus – pestis (6.század), s nagy kínai (hongkongi) pestis (19.század vége és 20. század eleje) – közül a 14. századi eurázsiai járvány térbeli léptékei és pusztításának nagyságrendje alapján „*példa nélkül álló katasztrófa volt az emberi*

⁷⁰ Elvin, Mark. 1977. 210–211.

⁷¹ A kínai kormány kinyomtatta és terjesztette már a 11–12. században: *A kipróbált orvosságok gyűjteményét, az Orvosságok a Nagy Orvos Hivatalából, az Orvosságok a Harmonikus Gyógyszerészet Hivatalából, Sár-ga Császár klasszikus könyve a testi gyógyászatról, a Járási , Megyei eljárók kalauza, Orvosságok, melyek helyesbítik a szokásokat* című nyomtatványokat. A köpöcsésze, a szappanpor, a fogpaszta, a fogkefe a 11–12. században általánosan használt volt. (Lásd: Elvin, Mark. 1977. 210, 214–219.)

⁷² Iftimovici, R. 2008. 36.

⁷³ Iftimovici, R. 2008. 35–40.

történelemben. Az Európában, Észak-Afrikában és Ázsia különböző részein élő embereknek hozzávetőlegesen az egynegyede vagy fele veszett oda.”⁷⁴

A távolsági szárazföldi (karaván) kereskedelem stabilitását a 13. század második felétől Kína és Európa közötti hatalmas térséget fennhatóságuk alatt tartó Mongol Birodalomban Dzsingisz kán utódai között felosztott, ún. kánságokba szerveződő uralmi szerveződések biztosították, melyek egyben ellenőrzésük alatt tartották az eurázsiai szárazföldi kereskedelem nyugati, vagyis Fekete-tengeri kapuit is.⁷⁵ Az európai térség keleti felén az orosz fejedelemségek, s a Krím-félsziget az Arany Horda uralmi területei voltak. A Krím-félsziget s az Azov part menti kikötők – lerakodó/átvevő települései (Kaffa, Szudak, Azak, Tana) – révén a Kánság haszonélvezője volt az itáliai városállamok uralta mediterrán kereskedelmi hálózatnak, aminek fordítottja is igaz.

Az Arany Horda kánja és Genova között 1290-ben bérleti megállapodás jött létre, melynek értelmében a Don folyó és Tana (Azov) mellett fekvő Kaffa (ma Feodoszija) az itáliai városállam hajóinak árulerakodó- és átvevőkikötője lett. Miáltal az itáliai város kereskedői bekapcsolódhattak – a közép-orosz területek, a Horda központjának (Volga menti Szaraj), a Fekete-tenger melléki (Szudak, Azak), valamint karaván útvonalak menetén – a távol-keleti (Mongol Birodalom részét képező) Kínával való kereskedelembe. A krími Kaffa tehát a genovai kereskedők jelentős kikötője és tranzakciós helye volt, amelynek a krími kánság bizonyos autonómiát is biztosított. A genovaiak már 1322-ben Tanában voltak, amely a Don torkolatánál fekszik, ahonnan át kellett hajózni az Azovi-tengeren, hogy kiköthessenek. A Dont és Volgát összekötő út 500 mérfölddel közelebb volt a Kaszpi-tengerhez, így közelebb feküdt a selyemszövés perzsa kézműves-központjaihoz. Ez volt a kiindulópontja a Kínába menő kereskedőknek is. Itt volt a legnagyobb rabszolgapiac is, akiket házi rabszolgának az itáliai városokba, munkásnak a krétai ültetvényekre vagy éppen harcosnak (mamelukok) Egyiptomba adtak el. Lajazzo, Tana – Kis-Örményország – kikötői pedig a velenceiek számára nyílt meg, amely Indiát kötötte össze a Mediterránnal és a kínai selyemkereskedelemnek is fontos központja volt. Mindez nemcsak a pestis terjedésének lehetséges útvonalaira utal, hanem arra is felhívja a figyelmet, hogy a 14. század közepe táján kialakultak az itáliai városállamok (Genova, Velence) főbb keleti kereskedelmi útvonalai (Kaffa, Tana, Konstantinápoly, Ciprus Szíria, Alexandria), illetve nyugaton Flandria.⁷⁶

A genovai-tatár kapcsolatok nem voltak mindig békések: például az egyiptomi mamelukoknak a tatároktól rabszolgákat felvásárló és szállító genovaiak és kán között konfliktus tört ki 1307-ben, a kán letartóztatta a Szaraj olasz lakóit, megostromolta Kaffát. A genovaiak 1308-ban felgyújtották és elhagyták a települést, és csak a kán halálát követően (1312)

⁷⁴ Duncan, C. J.– Scott, S., 2005. 81, 315.

⁷⁵ A régi rómaiak számára Kína a selyem országa, *Sina* vagy *Serica* jelentése a „selyem földje.” A 13/14 század fordulóján a Mongol Birodalom kánságai: a *Nagy Kán Birodalma* (Mongólia, Korea, Kína, Tibet), *Csagatáj Birodaloma* (Turkesztán – Selyemút), *II-Khánok Birodalma* (Perzsia, a mai Irak területei, Kis-Ázsia), *Arany Horda Kánsága* (Orosz Fejedelemségek: Kijev, Moszkva, Krím.). A Mongol Birodalom a Csendes Óceántól a Lengyel – és Magyar Királyságok keleti határáig terjedt. Mind a mai napig a világtörténelem legnagyobb kiterjedésű szárazföldi birodalom volt. (Lásd: Needham, Joseph, 1954. 71–73., valamint Morgan, David, 1987. 25–30., Ratchnevsky, Paul, 1991. 112–120.)

⁷⁶ Ratchnevsky, Paul, 1991. 112–115.

tértek vissza, amikor Özbek kántól megkapták Kaffa mellett Tanát is. A visszatérő genovaiak két koncentrikus fallal erősítették meg Kaffát, a belsőben 6.000 ház volt, a külsőben pedig 11.000, tehát az 1340-es évek elejére virágzó erődtelepüléssé fejlesztették Kaffát, melynek lakosságát genovai, velencei, görög, örmény, zsidó, mongol és török csoportok alkották. Az újabb ellenségeskedés a tatárok és a genovaiak között 1343-ban tört ki, amikor a tanai enklávéból az olaszok Kaffába menekülnek, ahol – 1344. februárjáig tartó ostrom alatt – a kikötő mindvégig szabad volt a forgalom számára. A kaffaiak egy kirohanással tönkretették a tatárok ostromgépeit és mintegy 15 ezer harcost megöltek. Azonban 1345-ben a tatárok újra ostrom alá fogták Kaffát, de 1346-ban kénytelenek voltak felhagyni az ostrommal a seregben kitört pestis miatt. Az arab *Ibn al-Wardi* tudósítása többek között megemlíti, hogy a pestis végigpusztította az Arany Horda birodalmát, ahol az elhalálozások falvakban és városokban 1346. októberében–novemberében érte el a tetőfokát.⁷⁷ *Gabriele de' Mussis*, Piacenza város jegyzője is úgy értesült, hogy 1346-ban számtalan tatár és szaracén fertőződött meg Kelet-Európa tartományaiban: a „csodálatos királyságok” városaiban egy titokzatos betegség „hirtelen halált okozott.”

Kaffa ostromát a tatár táborban kiütött pestis szakította meg, azonban a tatárok visszavonulásuk előtt vagy alatt, a pestisben elhalt katonáik tetemeit a városba katapultálták. Azzal a szándékkal tették mindezt – mint *Mussis* írja –, hogy a városban a pestises tatár tetemek „hegyei” árasztotta elviselhetetlen „bűdösség” mindenkit megöl. *„És hamarosan a rothadó holttestek megfertőzték a levegőt, megmérgezték a vízellátást, és a bűz annyira elsöprő volt, hogy alig több ezer ember volt abban a helyzetben, hogy elmeneküljön a tatár hadsereg maradványaiból. Ráadásul egy fertőzött ember átadta betegségét a másik embernek, senki sem tudta, vagy nem tudta felfedezni a védekezés eszközeit. Minden orvosi tanács és figyelem haszontalan volt, amint a betegség tünetei megjelentek a testükön: duzzanat a hónaljban vagy az ágyékban, s a láz.”* Azok közül, akik a Kaffából elmenekültek, *„néhány tengerész volt, akik fertőzöttek voltak a mérgező betegséggel. Egyes hajók Genovába kötöttek ki, mások pedig Velencébe és más keresztény területek kikötőibe. Amikor a tengerészek eljutottak ezekhez a helyekhez, összekeveredtek az ottani népekkel: minden várost, minden települést, minden helyet megfertőztek, és lakóik, férfiak és nők is hirtelen meghaltak. És amikor egy személy a családban beteg lett, megmérgezte az egész családját, s amikor valaki meghalt, akik eltemették szintén meghaltak. Így a halál belépett az ablakokon keresztül is, és városok és települések elnéptelenedtek.”* *Mussis* úgy tudta, hogy az „utolsó ítélet” 1348-1349-ben az „összes keletet érintette” (kínaiak, indiaiak, perzsák, médek, kurdok, örmények, grúzok, mezopotámiaiak, etiópok, a törökök, egyiptomiak, arabok, szaracének, görögök).⁷⁸

⁷⁷ Derbes, J. Vincent, 1966. 179. (Hozzáférés: 2017. 09. 18.)

⁷⁸ G. de *Mussis*, a Piacenza város levéltári adatai szerint a krími események résztvevőinek elbeszélése nyomán írta beszámolóját. Ugyanis, miután leírja Kaffa ostromát, azt mondja, hogy *„Itt az ideje, hogy keletről nyugatra haladjunk, hogy megvitatassunk mindent, amit mi magunk láttunk”*, vagyis a pestis itáliai, pontosabban, városában, Piacenzában okozott pusztításait: *„Isten nevében, Amen. Itt kezdődik egy beszámoló a 1348-ban bekövetkezett betegségről vagy halálozásról, amelyet Gabriele de Mussis, Piacenza összeállít.”* Ennek ellenére beszámolóját a kutatók többsége megbízhatónak tartja. *Mussis* eredeti feljegyzése elveszett, amit 1348 – ban vagy 1349 – ben írt, különböző szerzőktől egy fennmaradt példányát szokták idézni, főleg Rosemary Horrox (1994.16 –20.) által közölt változatot (Lásd: Wheelis, Mark, 2002. 26–29.)

A források a pestis közvetlen terjesztőjeként a tatárok krími haditénykedését jelölik meg, vagyis a pillanatnyi terjesztő tényező háborúsesemény volt. Azonban a pestisjárvány – az arab forrás szerint – már korábban (1346) jelen volt Krím-félsziget hátsó részében, az Arany Horda kánságban. *Mussis* által említett fertőzőbetegség tüneti jegyei egyértelműen arra utalnak, hogy az Európában elterjedt Fekete halál néven ismert járvány klinikai formája a bubópestis volt.

Európában, tehát először a Fekete-tenger, Levante, majd a Nyugat – Mediterrán térség kikötőibe jutott el, és innen a part menti országok belsejében terjedt tovább a bubópestis, és az elsődleges közvetítők mindenütt a kontinens tengeri kikötőibe befutott távolsági kereskedelem hajórakományai, illetve a hajózószemélyzet volt. Úgy szintén a diffúzió következő szakaszában a Brit szigetek és Skandinávia esetében is.

A közép-európai térségben a pandémia az Alpok átjárói, illetve a dalmáciai, balkáni hadi/kereskedelmi szárazföldi útvonalon terjed, noha a források csupán az Alpoktól közvetlen északra fekvő területekre utalnak.

Rendszerint tengeri úton a rakományokat szállító hajók raktáraiban húzódtak meg a patkányok, vagy pedig a rakományban (gyapjú, gyapot, szőrmék stb.) már berakodáskor benne voltak a pestisbolhák (vektorok), amelyek megfertőzték a hajók személyzetét, illetve kirakodásban résztvevő munkásokat. A genovaiak esetében például kizárt az olyan eset is, amikor a hajókon az utazást átélő fertőzött patkányok az itáliai kikötőkben szétszéledtek és tovább adták a fertőzést a városi patkány populációnak. Ismertek Konstantinápolyban és az itáliai kikötőkben a járvány kiterjedésének időpontjai, ami egyrészt a diffúzió szakaszaira utal, másrészt pedig arra, hogy a fertőzött hajózószeméllyel (rakománnyal) való érintkezés útján terjedt. Többen feltételezik, hogy nem közvetlenül csak Krímből (Kaffából) hurcolták be az itáliai part menti városokba a betegséget, ahogy *Mussis* tudta.⁷⁹ Mivel Kaffa mellett a többi krími, azovi kikötő is tatár fennhatóság alatt volt, ahonnan a fertőzés nemcsak Európa fele terjedt el, hanem – mint említettük – a karaván utak mentén a Közel-Keletre, valamint Egyiptomba, Arábiába.

Attól fogva, hogy Kaffa ostroma *Mussis* által leírt módon történt, pestis tengeri és szárazföldi úton való terjedése kétféleképpen terjedhetett: a mongol táborból a patkányok révén, ami kevésbé valószínű. Vagy pedig – ez a valószínűbb – városlakók védekezése során, amikor a városba katapultált tatár katonák tetemeit – a „*hegyekben állott halottakat*” – tengerbe dobták, ezáltal fertőzöttek meg a hullák ruháikon lévő bolháktól. A pestisfertőzések esetében a későbbiekben is ez a leginkább elterjedt átviteli mechanizmusa a betegségnek, illetve pandémiává fejlődésének. A biológiai hadviselésnek a tatárok által alkalmazott trükkös formája, ha igaz volt, nem szándékolt következménye az Európán végigsöprő Fekete halál, ugyanis a soraikban kitört bubópestis miatt Kaffa ostromával felhagynak, s a város továbbra is genovaiak kezében maradt.⁸⁰

⁷⁹ Wheelis, Mark, 2002/8. 27–29.

⁸⁰ Az ún. biológiai fegyver használatára több példa is van a történelemben: 1340-ben Észak-Franciaországban az ostromgépekkel lótetemeteket lőttek be a várfalak mögé. A Rigát ostromló cári csapatok 1710-ben, majd a svéd városok ostroma idején szintén tetemeteket lőttek be az erődökbe. Az 1763-as, Pontiac indián főnök vezette indiánlázadás idején a brit csapatok parancsnoka, Jeffrey Amherst tábornok javasolta a himlőjárvány elterjesztését az indiánok között, fertőzött takarók segítségével. Az „ötletet” a parancsnok és helyettese közötti

A pestis azonosítása és terjedése: 1347–1352

A genovai hajósok által tengeri kikötők városaiba behurcolt pestis elnevezése – *pestis bubonica, pestilentia, mors nigra, a magyar bubópestis, Fekete halál, döghalál, mirigyhalál* – a kortársak, szemtanúk leírásában a betegség tüneti azonosítására is utalt, noha látteleitek mind a mai napig vita tárgyát képezi.⁸¹ Viszont a latin „*plaga*” általában a járványos betegségekre, és nem minden esetben a pestisre utal, csak a 17. században azonosítják a „*plaga*” szót – például Angliában – egyértelműen a pestissel.⁸²

Kétségtelen, hogy a 14. századi nagy pestisjárványról, a kortársak beszámolóí akárcsak napjaink katasztrófa eseményeiről szóló tudósítások torzítanak. Az érintettek, a megfigyelők által látottak/hallottak nem mentesek a korszak világmérete jellemző sztereotípiáktól, illetve értelmezéseik helyzetfüggő személyes benyomásaik szándékos felnagyításától sem. G. Boccaccio sem kivétel, aki a firenzei járvány szemtanúja volt, Fiametta szerelme is a pestis áldozata, tehát személyesen is érintett. Ennek ellenére leírása nem pontatlan, sőt általánosítható, ugyanis több más későbbi megfigyelő is a betegség tünetének, lefolyásának, terjedésmódjának, s az emberek viselkedésreakcióinak hasonló jegyeit emelték ki. De nézzük közelebbről mit hallott-látott Boccaccio Firenzében: „*Elképesztő hallani is, mit most el kell mondanom. és ha nem látták volna sokan, s nem láttam volna magam is tulajdon szememmel, szinte hinni sem merném, nemhogy leírni, ha mégolyan szavahihető embertől hallottam volna is. Elmondom tehát, hogy a szóban forgó pestisnek az a tulajdonsága, hogy az egyikről a másikra átragad, oly fertőző erejű volt, hogy nem csupán emberről emberre terjedt, hanem – ami igen gyakran bebizonyosodott – ha a megbetegedett vagy a betegségben meghalt emberek valamelyikét megérintette valami más, nem emberfajta élőlény, azt nem csupán megfertőzte a betegség, hanem igen-igen rövid idő alatt meg is ölte. (...) És nem olyanképpen jelentkezett, mint Keleten, ahol a kikerülhetetlen halálnak nyilvánvaló jele az volt, ha valakinek megeredt az orra vére: hanem a kezdetén: férfiaknál és nőknél egyaránt, a lágyékukon vagy hónuk alatt bizonyos daganatok támadtak, amelyek néha akkorára nőttek, mint egy rendes alma, néha*

fennmaradt levelezés örökölte meg. A másik – ezt megelőző – ismert alkalmazás szintén 1763-ban történt, amikor a delavárok ostromolták Fort Pitt erődítményt, és a parancsnok himlős betegekől származó pokrócokat küldött a törzsfőnököknek ajándékba. Itt a brit parancsnok precíz könyvelése a pótlásra szoruló takarókról volt az áruklódó nyom.” (Lásd: Dr. Meglécz Katalin In: <http://www.honvedelem.hu/cikk>. Hozzáférés: 2019. 05.7.), valamint: (Wheelis, Mark, 2002/8. 29.)

⁸¹ A „Fekete halál” (*atra mors*) jelzőt 13. században Gilles de Corbeil francia orvos használta *De signis et sinthomatibus egritudinum* című munkájában, egy magas lázzal (*febris pestilentialis*) járó betegség tüneti leírásában. Az 1348–1349-ben az itáliai városokat pusztító pestisjárványt a kortárs szerzők „*nagy halálozás*” (*mortalega grande*), illetve *nagy pestis* néven említik. A „Fekete halál” (*mors nigra*) kifejezést, 1350-ben Simon de Covino (Couvin) is használta *De iudicio Solis convivio Saturni* című értekezésében, amelyben a pestist a Jupiter és Szaturnusz konstellációja elő idézte rossz levegővel hozta összefüggésbe. Gasquet azt állította (1908-ban), hogy a „Fekete halál” kifejezést először 1631-ben J. I. Pontanus, *Vulgo & ab effectu atram mortem vocatibant* című munkájában említi, amikor arról írt, hogy a leggyakrabban halált kiváltó tüneteiről nevezték el a köznapi nyelvben a 14. századi európai bubópestist „Fekete halálnak.” Végül is Pontanus *atram mortem* (*Fekete halál*) kifejezése terjedt el először Skandináviában, majd Németországban. Angliában csak 1832 óta használják a középkori pestisjárvány megnevezésére a terminust, a német Hecker, *der Schwarze Tod* kifejezése nyomán (Lásd: Horrox, R. 1994. 22., Gasquet, A. Francis, 1908. 7., Pontanus, J. I. 1631. 476., Shrewsbury, J. F. D.1970. 9–21.)

⁸² Singer, C. J. 1962. 28.

akkorára, mint egy tojás, vagyis voltak nagyobbak, voltak kisebbek, amelyeket a nép 'búb'-nak nevezett. És a testnek ama fent mondott két részéből kezdett e mondott búb hamaridő múltán kiütni, és kibukkanni a testnek minden egyéb részén is egyformán: és ennek utána kezdett a mondott betegségnek mineműsége fekete vagy kékesfekete foltokra változni, melyek a karokon, a combokon és a testnek minden egyéb részén feltűnedeztek sok embernél: némelyiknél nagyok voltak és ritkák, másoknál kicsinyek és sűrűk. És valamint kezdetben a búb volt és maradt biztos jele a bekövetkezendő halálnak, akként most e foltok voltak a jelei mindazoknál, akiket megleptek. (...) Nem csupán, hogy kevesen gyógyultak meg, hanem úgyszólván valamennyien behaltak a fent mondott jelek feltűnése után harmadnapra: ki gyorsabban, ki lassabban, s a legtöbben mindennemű láz vagy egyéb tünet nélkül. És ennek a döghalálnak annál nagyobb volt az ereje, mivelhogy azokról, éppen úgy, mint ahogy a tűz belekap a száraz vagy zsíros tárgyakba, mik tőszomszédságban vannak. De még nagyobb baj is volt ennél: mivel hogy nem csupán a betegekkel való beszélgetés vagy érintkezés származtatta át az egészségesekre a betegséget vagy a tömeghalál csíráját, hanem kiderült, hogy a ruháknak vagy bármely más tárgynak az érintése, mit im ez betegek érintettek vagy használtak, ezzel a betegséggel fertőzi azt, aki hozzányúl.”⁸³

G. Boccaccio megfigyelése és a tünetek leírása arra utal, hogy a Firenzében pusztító betegség klinikai típusa 1348 tavaszán–nyarán a bubópestis volt, amely érintkezéssel – fertőzött emberek, tárgyak, ruhaneműk stb. – révén terjedt, sőt állatok (disznók) is elpusztultak a fertőzésben. A későbbi pestisnarratívákban, valamint az orvosi feljegyzésekben további – már említett – egyéb tünetei is szerepelnek a bubópestisnek: a magas láz, orrvérzés, végtagfájdalom, fényérzékenység, tudatzavar, zavaros beszéd. A beteg szenvedését súlyosbította a testét elborító furunkulusok. A Boccaccio által vázolt jellemzők mellett, ami a kortársakat megdöbbentette, az a fertőzöttek, betegek rövid idő alatt történő tömeges elhalálózása, aminek pszichológiai kísérőjelensége volt, a fatalista közömbösség, a kilátástalan helyzetbe való belenyugvás. Agnolo di Tura 1348-ban közvetlen elszenvedője volt a borzalmaknak: „Sienában május havában kezdődtek az elhalálózások. Kegyetlen és iszonyú volt. Áldozatai szinte azonnal meghaltak. Százak hunytak el éjjel-nappal.(...) Saját kezemmel temettem el öt gyermekemet, és sokan mások is így jártak. Senki sem sírt, akármilyen veszteség érte is, mert majdhogynem mindenki arra számított, hogy utoléri a halál. Annyira sokan veszítették életüket, hogy mindannyian azt hittük, itt van a világvége.”⁸⁴

Az emberek esetében a tünetek megjelenése és a halál bekövetkezése közötti rövid idő, nemcsak a hivatkozott itáliai szerzők figyelmét ragadta meg, hanem több más forrás is megerősíti. Az újabb kutatásokban a fertőzés lehetséges közvetítésében, – éppen Boccaccio nyomán – merült fel a kérdés: hogy az állatok is megfertőződtek vagy sem a pestissel? Boccaccio leírásában csupán annyit jegyzett meg, hogy az állatok a fertőzött ruhanemű turkálása, rágcsálása után „alig egy óra múltán mindkettő (sertés) döglötten rogyott a földre.” Általánosabb értelemben tehát arról szól a vita napjainkban is, hogy van-e kapcsolat a pestisjárványok és az

⁸³ Boccaccio, Giovanni, 2009. 15–17. Megjegyzés: valószínű a testen megjelenő "bub"-ra, *csomóra* utal a pestis régi magyar elnevezése *csuma*, *csoma*, román nyelvben „*ciuma*”, amely a *çuma* (török), illetve a magyar *csomó* szóval rokon.

⁸⁴ Freeman, Henry, 2016. *Cronology & Trajectory*. EPUB. Pdf. (Hozzáférés: 2017. május 20.)

állatjárványok között, ugyanis a források több esetben a pestises időkben – mint például a 18. század elején az erdélyi Cserei Mihály is – marhavészről, állatjárványokról is beszámolnak.

Az itáliai pestisjárvány ideje alatt (1348–1349) az állatállomány is valamilyen fertőzésben tömegesen pusztult, holott a szarvasmarha és a juh pestisfertőzésre érzéketlen. Az állatjárvány korokozóját a biológusok próbálták kideríteni.⁸⁵ A fentebb idézett G. Twigg egyaránt magyarázatot keresett az emberek és állatok tömeges pusztulásának okára. A járvány gyors terjedése alapján kétségbe vonta, hogy pestisjárvány idézte volna elő a kontinensen és a Brit-szigeteken a Fekete halálnak nevezett katasztrófát. Szerinte a pestis általában lassan terjed és csak az embert fertőzi meg, ezzel szemben *lépfene*, amelynek tünetei hasonlóak a pestishez – baktériumai (spórái) a levegőben terjednek – az állatokra is veszélyesek. Az angol kutató hipotézise tehát a járvány klinikai formáját – az embert és állatot egyaránt pusztító – lépfene betegségben jelölte meg.⁸⁶ A lépfene hipotézissel kapcsolatosan többen szóvá tették, hogy noha a betegség állatról terjed az emberre, de nem okoz olyan nagyságrendű elhalálózást a népességben, mint a bubópestis. Anélkül, hogy részleteznénk, léteznek olyan elgondolások is, amelyek a pestis tüneteit, a betegség lefolyása és érintkezés általi terjedése alapján – valószínű az aktualizálás jegyében – az ebola vírushoz hasonló fertőzéssel és nem a pestissel azonosítják a 14. századi pandémiát.⁸⁷

A pestist megkérdőjelező (lépfene, ebola) elméletekkel szemben, szintén a járvány gyors terjedésének okait kutató *David Herlihy* valószínűség számítások alapján úgy vélte, hogy a bubópestist okozó bolhával a pestis lassabban terjedt. Ezzel szemben tüdőpestis gyorsabban terjedt, mivel az influenzához hasonlóan cseppfertőzéssel (belégzéssel) adódik át.⁸⁸ D. Herlihy álláspontja némileg hasonló a C. Pfister feltevéséhez, aki – mint már említettük – az északnyugat-európai térség hidegebb éghajlati viszonyai között terjedő betegséget a tüdőpestissel azonosította. A megfigyelések viszont arra utalnak, hogy a menthetetlenül halált okozó tüdőpestises fertőzések ritkábbak mint az általában 50%-os elhalálózási rátával járó bubópestis megbetegedések.

Többen, főleg a német kutatók a pestisjárvány közép-európai terjedésének vizsgálata nyomán megkérdőjelezzik a fentebb említett hipotéziseket, ugyanis nem bizonyítható a pestis csúcséveit (1348–1349) követően a járvány gyors terjedése.⁸⁹ A különböző vélemények előterében egyrészt az áll, hogy a pestis tengeri hajózási útvonalakon (Földközi-tenger térsége) gyorsabban terjedt, mint a kontinens szárazföldi (az Alpoktól északra lévő) útvonalain, másrészt pedig ezzel összefüggésben a pestist terjesztő bolha azonosítása a probléma. A biológusok vitája, tehát a bolha fajtája körül zajlik, ugyanis a szakirodalomban napjainkban hatvan bolhafajtát tartanak számon és ezek mindegyike potenciális pestisbaktérium terjesztő. Nagyjából a patkánybolha és az emberi bolha mentén oszlanak meg a vélemények.

A régebbi német történeti–statisztikai munkák a patkánybolhát tekintették a pestisbaktérium hordozójának, és amellet érveltek, hogy a 14. század közepén a Német-római Császárság

⁸⁵ Carmichael, G. Ann, *The Medieval Globe*, 1 (2014). 157.

⁸⁶ Twigg, Graham, 1985. 17–24.

⁸⁷ Vasold, Manfred 2003. (Idézi: Pósn L, *Klió*. 2004/3. 13. évf. 60–66.)

⁸⁸ Herlihy, David, 1997. 14–15.

⁸⁹ Eckart, U. Wolfgang, 1990. 27–34.

területén a patkányok az élelmiszer előállításával foglalkozó mesterségek (pékek, hentesek stb.) műhelyei körül nagyobb számban fordultak elő, és ott gyakoribbak is voltak a pestis megbetegedések, elhalálozások. Ezzel szemben a nem élelemkészítéssel foglalkozó műhelyek környékén (kovács, kőműves, asztalos stb.) a patkányok – a zaj okán is – ritkább volta miatt, alacsonyabb lehetett a pestisben fertőzöttek száma.⁹⁰

A magyarázatok másik csoportjába vonható *E. Rodenwaldt* és *H. Raettig* orvosok feltevése, akik a pestisfertőzés kiváltásában és annak járvánnyá fejlődésében az emberi bolhát tekintik meghatározónak, mivel a patkánybolha ritka esetekben fordul elő az emberen. A feltevés egy későbbi (1575–1577) velencei pestisjárvány vizsgálatának ténymegállapításain, valamint a pestisről szóló források esetleírásain alapszik. Ezek szerint a betegség csak embereknél fordult elő és a pestisfertőzés/betegség elsődlegesen a családi körben (közvetlen érintkezéssel) terjedt, s az 1347–1348 évi pestisbetegeken a fertőzés jelei nem azonosak a későbbi, hongkongi (1894) pestisbetegekével. Ugyanis a források pestisünet leírásaiban az emberi testen megjelenő feketekelések gyakoribb voltáról számoltak be, amely – a szerzők szerint – a pestishordozó emberi bolhák csípései okozta véraláfutásokból alakult ki.⁹¹

Nem kerülhetők meg a pestissel foglalkozó kutatásokban a fentebb említett viták mellett a pestisjárványok térbeli kiterjedésének léptéke és a demográfiai veszteségek nagyságrendje körüli vélemények. A bizonytalanság abból adódik, hogy az adatok jórészt kvalitatívak, számaik becslések, amit a veszteségek kerekesszámai jeleznek. A kontinens régióira, királyságaira vetítve a pestisjárvány kiváltotta a demográfiai veszteségek nagyságrendje eltérő. A kutatók többsége a 14. század elején 70–75 millióra becsüli az európai népességet, ebből a pestis kiváltotta veszteséget nagyjából egyharmadban, illetve felében jelölik meg. A népességsökkenés (kb.: 25 millió) ilyen és hasonló mértéke – mint Kína esetében is láthattuk –, időben elhúzódó járványhelyzetre utal. Ugyanakkor voltak Európában olyan térségek is, melyek járványmentesek lehettek (Flandria?, Lengyel- és Magyar királyságok egyes régiói).⁹² A régebbi és az újabb kutatások népesség rekonstrukciójának előterében főleg a lokális, ritkábban a regionális veszteségek álltak, illetve állnak. Az általánosabb, országos veszteségek többnyire lokális becslések kiterjesztései, mindazonáltal a demográfiai mutatók járvány előtt és után való alakulása – mikro- és makroszinten – a folyamatok összetettségének bizonyos következményeibe enged betekintést. A kutatói érdeklődés előterében nem véletlen, hogy a demográfiaiban jobban adatolt, sűrűn lakott itáliai városok vizsgálata szerepel, Itália Flandriát megelőzve a 14. században a legurbanizáltabb térsége kontinensünknek.

A Mediterrán világkereskedelem központjai a városok (Firenze, Velence, Genova stb.) közvetlen, illetve közvetett tranzakciós (emberek, árucikkek) kapcsolatokban álltak a tengeri kikötők révén Közel- és Távols-Kelet, valamint Észak-Afrika szárazföldi kereskedőivel, így az árucikkek forgalma mellett, fennállt a fertőzések veszélye is. Ez nem azt jelenti, hogy a tőke első megjelenési formája – a távolsági kereskedelem – váltotta ki a járványokat, csupán annyit jelent, hogy az interkontinentális kapcsolatok (kereskedelem, háború, kalózkodás,

⁹⁰ Woehlkens, Ernst, 1954. (Idézi: Pósan L. Klió. 2004/3. 13. évf. 63–66.)

⁹¹ Rodenwaldt, Ernst, 1953. 37–50.

⁹² Winkle, Stefan, 1997. 72–76.

migráció) során a különböző ökológiai környezetben élő személyek és csoportok közvetlen/közvetett érintkezése a fertőzés, illetve a fertőzés tovább adásának a veszélyével járt.

A problémát napjaink kutatói számára is, a járvány hirtelen megjelenése okozza. Ugyanis adódik a kérdés, hogy a 9. század és a 14. század közötti évszázadokban pestismentes-e az európai kontinens vagy sem? A régebbi kutatások pestismentesnek vélték a középkori felendülést, illetve a klimatológusok által optimumnak (melegedés) időszakának nevezett korszakot (9–13. század). Ezt megelőzően, nagyjából a népvándorlás, s a középkori pessimum (lehülés) évszázadaival egybeeső időszakban, hosszan elhúzódó, ciklikus mozgású, ismétlődő, mintegy 15 pestishullámot regisztráltak a Mediterrán térségben (541–544, 557–561, 570–574, 580–582, 588–591, 599–600, 608, 618, 628, 639–640, 654, 684–686, 694–700, 740–750, 767). Ezek a pestishullámok, nem voltak távol-keleti, vagy belső-ázsiai eredetűek, nem terjedtek túl a Földközi-tenger térségén, viszont – akárcsak Fekete halál – a kikötővárosokból terjedtek a szárazföldi, folyami, kereskedelmi utak mentén a kontinensünk belső területeire. Például az első hullám elérte Trier városát, illetve Dijont és Bourgest. Északnyugat-Európát sem érintette, és a *Beda Vencrabilis* által leírt 664. évi járvány a Brit-szigeteken sem pusztított. Az egymást követő hullámok egyre inkább lokális terekben mutatkoztak, az utolsó hullám 767-ben csak Nápolyban pusztított.⁹³ Ezt követően a pestis eltűnt Európából. Az eltűnésének okát nem ismerjük. Mindez arra is utalhat, hogy a pestisnek endémiás gócai az európai kontinens közép-keleti és nyugati térségeiben nem alakultak ki. A nagyobb járványok – a Fekete halál előttié is –, a kontinensen kívüli vagy azzal szomszédos (Északkelet-Afrika) endémiás gócaiból (Etiópia, Egyiptom) származtak.

Az újabb kutatások csak annyiban módosították a korábbiakat, hogy a Fekete halált (1347) megelőző évtizedekben a pestisre utaló forrásokat találtak. Franz Dumont, Friedrich-Wilhelm Henning és Hermann Kollenbenz szerint például 1313-ban tűnt fel először a pestis a Rajna- és Mosel vidékén, Mainzban pedig 16.000 áldozattal járt, ami gyaníthatóan túlzás. A Réthly-féle magyar éghajlat-adatbázisban is 1311–1314 között Európa szerte pestisjárványok szerepelnek, amely Németország lakosságának egyharmadát (?) pusztította el, egész falvak elnéptelenedtek.⁹⁴ Valószínű – noha nincs megbízható adat arról –, hogy 1347 előtt is megtapasztalhatta a kontinens lakossága a pestist. Viszont a pestis fertőzés azonosítását illetően, mint láttuk, nagy a bizonytalanság egészen a 19. század végéig. Több esetben egyébként más, magas lázzal járó betegségeket is pestisnek vélték.

A német kutatásokkal némileg összhangban állnak azok a feltételezések, melyek szerint Itália egyes városaiban, a Fekete halált megelőző években (1339–1340) is voltak „jelentős” emberveszteséget kiváltó járványok, azonban nem tudják azonosítani – a források leírásai alapján – sem okát, sem a fertőzés/betegség klinikai formáját. Az amerikai középkor kutató Ann G. Carmichael például valószínűnek tartja, hogy Firenze 120 ezer főnyi lakosából már 1340-ben 15 ezer lehetett a veszteség valamilyen járvány nyomán. Firenzében a becslései szerint az 1340. évi rejtélyes járvány okozta 15 ezres veszteséghez hozzáadódott a pestisben 1348-ban elhalálozott további 50 ezres száma. Hasonlóan a valamivel több mint százezer

⁹³ Biraben, Jean-Noël, 1975. 455–456. Vö. Andorka Rudolf, 1985/2. 52., 47–65.

⁹⁴ Vasold, Manfred, Historische Zeitschrift, Band 277, Heft 2. Oktober 2003. (Idézi: Pósan László In: Klió. 2004/3. 13. évf. 64–66.), Vö. Réthly A. 1962. 41., Clemow, G. Frank, 1903. 34.

lakossal rendelkező Velence is 50% körüli embervesztéséget szenvedett el a nagy pestisjárvány idején.⁹⁵ A pestisjárvány itáliai terjedésében közrejátszott a klimatológusok szerint a mediterrán térség enyhe éghajlata is, ami csak részleges magyarázó erővel bír. Bruce Campbell brit történész a pestist megelőző évtizedek természeti–antropogén viszonyait összegezve, úgy látta, hogy klíma szokatlanul veszélyes és egészségtelen volt az emberek és a háziállatok számára egyaránt. Európa szinte minden pontján háborúk dúltak, a túlnépesedés, a gazdasági stagnálás, a káosz, a városok zsúfoltsága, a járványok (tuberkózis, pestis), éhínség stb. destabilizáló hatásait hangsúlyozta.⁹⁶

A pestis járvánnyá fejlődése, illetve terjedése (pandémia), mint említettük, a korabeli szárazföldi és tengeri útvonalakon a közlekedés időtartamával, az emberek, tárgyak, áruk érintkezésének sűrűségével kapcsolatos kérdést. A 14. században viszonylag jó időjárási körülmények között és a szállítmány mennyisége és milyensége szerint a tengeren az európai hajózási sebesség napi 250–300, szárazföldön pedig 30–40 kilométer. Észak-Kínából (Hopej, Sanhszi tartományokból) a járvány Európa keleti térségébe, a Krím félszigetre a szárazföldi úton körülbelül 10–15 év alatt jutott el, ami – úgy tűnik – nagyjából azonos azzal a terjedési idővel, ahogy a burmai endémiás gócból (1300 körül) a pestis az 1320-as évek elején megjelenik Északkelet-Kínában. A Krím-félsziget kikötőjéből, Kaffából a fertőzött genovaiak hajókon 1347 nyárutón kezdnek menekülni, és rövidebb ellátmányt igénylő megszakításokkal – mindenhol megfertőzték a kikötők lakosságát – az ősz folyamán érkeznek a szicíliai, itáliai kikötőkbe: 1347. október elején a genovai hajók a Messinában kötöttek ki – és a krónikás beszámolója szerint – az utasok „velejükig betegen” jöttek le a hajókról. Szicíliában október végén tört ki a járvány, Nápolyban pedig 60 ezren (más feljegyzések szerint 120.000-en) haltak meg.

Nagy Lajos magyar király, aki öccse meggyilkolása miatt Szicíliába vezetett hadjáratot, kénytelen volt visszavonulni. Genovában 1347 végén tör ki a pestis, noha a Kaffából érkező újabb fertőzött hajókat 1348 elején tüzes nyilakkal üzték el, körülbelül 100.000 fős lakosságának mintegy 40%-a esett áldozatul a járványnak. Sienában 80 ezer ember halt meg a járvány idején, sokan temetetlenek maradtak, mert a sírásók bérét a városi tanács nem tudta fizetni. Pisában alig fejeződött be a polgárháború, megérkezett a pestis, amely kilenc hónapig pusztított: egyes napokon 500 áldozata volt a betegségnek. Giovanni Villani krónikája szerint Firenzében 1348. április –szeptember között pusztított a ragály.⁹⁷ Boccaccio pedig azt írta, hogy „*a pestis alig néhány esztendővel annak előtte bukkant fel a keleti országokban (...) feltarthatatlanul harapódzott egyik helyről a másikra, s nyomorúságunkra a Nyugaton is elterjedt*” és „*körülbelül a mondott esztendő (1348) tavaszának elején kezdettek mutatkozni a pestis fájdalmas pusztításai.*”⁹⁸ A fertőzés 1348. márciusában tehát elérte Itália középső és északi részeit: Genovát, Firenzét.

Velencében télidején gondolákkal gyűjtötték össze a kanálisba dobott halottakat. A városállam lakóinak száma 120–150 ezer fő lehetett. Valószínű, hogy már 1347 végén megjelenik

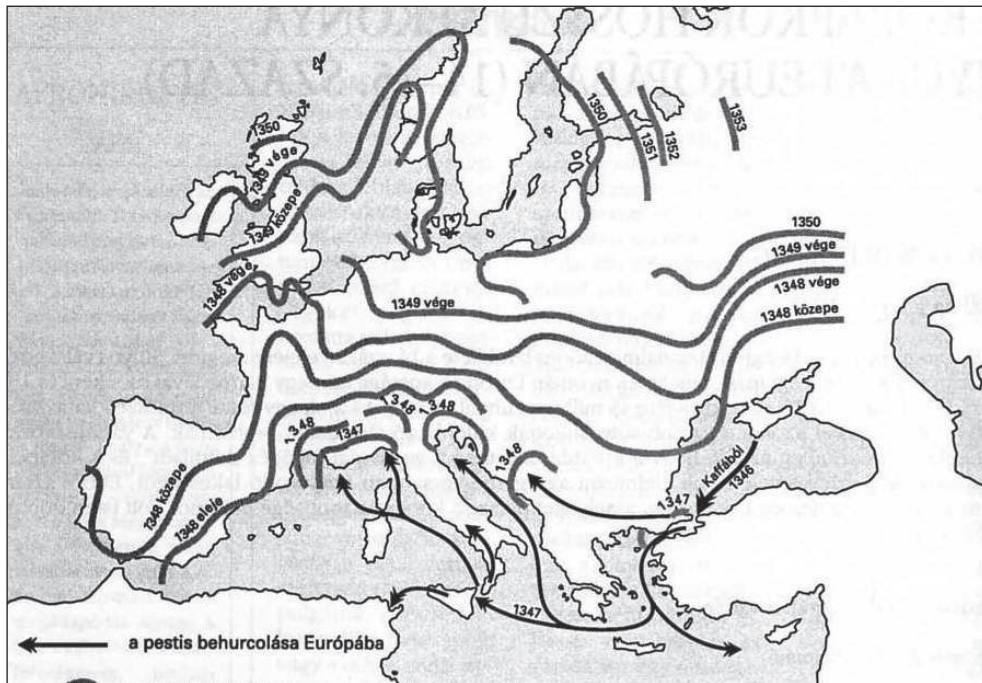
⁹⁵ Carmichael, G. Ann, *The Medieval Globe*. 1 (2014). 157–160.

⁹⁶ Campbell, M. S. Bruce, 2016. *120–127*.

⁹⁷ Fantuzzi, Giovanni, *Notizie degli scrittori bolognesi*. Tomo Quarto. In: Bologna. MDCCLXXXIV. Muratori, Tomo XI. parte V. 237., Cunningham, K. 2011.14–16., Horrox, R. 1994. 12–20.

⁹⁸ Boccaccio, G. 2009. 15.

a pestis, a krími – azovi kikötőkből (Tanából) érkező hajók révén. A járvány hat hónapig dühöngött, naponta 600–700 ember halt meg. A Signoria rendeleteket adott ki (orvosokat fogadtak, tisztasági intézkedéseket vezettek be, ellenőrizték az idegeneket, a betegeket karanténba zárták stb.), de hatástalan volt, a város lakosságának körülbelül 60%-a pusztult el. Jellemző, hogy a harmadik genovai háború kezdetén 1350-ben, vagyis a pestis után nehéz helyzetben volt a velencei vezetés. Nagyjából 5000 harcképes férfi volt, ami 25 gályára volt elég. Így Dalmáciából és görög kolóniákról jött a maradék 10 gályára a legénység. A baj az volt, hogy a velenceiek nagy része nem akart harcolni és maga helyett másokat bérelt fel. Kétszer annyi pénzük volt, mint korábban, mivel a pestisben meghaltak örökösök nélkül maradtak, így azok vagyonának kisajátításával a város gazdagabb lett, mint a járvány előtt⁹⁹ A becslések alapján az itáliai városokat 1347 ősztől és 1349 tavaszáig 30–50%-os többlet népességveszteség érte.



A Fekete halál terjedése a Krim-félszigetről Európa és Észak-Afrika térségeiben.
(Pósán László. 2011. A középkori Európa.)

Bucio di Ranallo feljegyezte, hogy Aquileiában a járvány idején a holtakat virrasztás nélkül vitték a templomba, elmaradt az egyházi szertartás és tömegsírokba temették őket. „Az ember mindennap várta halált, s inkább a lelkével, mint a testével törődött”. Petrarca akár csak Boccaccio felfoghatatlannak tartotta a történeteket: „Mikor látott vagy halott az ember

⁹⁹ Biraben, Jean-Noël, 1975. I. 31–37.

ilyent, miféle évkönyvekben olvasta valaha, hogy üres házak, elhagyatott városok, gyászba öltözött falvak, holttestektől borított mezők, borzalmas, hatalmas pusztaság van mindenütt. Hogyan tudnak erről képet alkotni az utódok, mikor azok, akik az eseményekben benne élnek, nem tudnak hinni a szereiknek. Este még barátaival étkezik az ember, éjjel szörnyű kínokat szenved, reggelre halott, s három hónapon belül követik gyermekei s egész családja. Somnus est vita, quam degimus.”¹⁰⁰

Franciaországban 1347 őszén a genovai hajósok fertőzték meg Marseille lakosságát, ahol 1348 január hónapban 50 ezer ember halt meg. A járvány először Dél-Franciaország városaiban (Montpellier, Narbonne, Toulouse, Carcassone) terjedt el, majd Bordeauxban. A többlet emberveszteség 1348 nyaráig körülbelül a népesség 40 %-át tette ki. A 15.000 fős Perpignan-i (Pireneusok) adatok szerint: 9 városi orvosból 1, 18 borbélyból 16, 145 nótáriusból 80 halt meg. A helyi zsidó közösség tagjainak 1348 első hónapjaiban 20–30 üzletkötése volt, viszont április–augusztus között már egy sem.

Forrásokkal jól adatolt a járvány Avignonban, a pápák átmeneti kényszer székhelyén, ahol egyes feltételezések szerint nem a bubópestis, hanem a tüdőpestis szedte áldozatait. Guy de Chauliac, aki Avignonban VI. Kelemen pápa orvosa volt, azt a „becstelenséget” nem követte el, vagyis nem menekült el, segített a betegekben, maga is megfertőződött, de kigyógyult. A pápa új területet (Campus Floridus) jelölt ki a szegények eltemetésére, ahova 1348. március–április hónapokban 11 ezer embert hantoltak el. Ugyanakkor a halottvivőket jobb pénzjuttatásban részesítette, ha nem maradtak temetetlenek az áldozatok a köztereken s az utcákon. A járvány legnagyobb pusztítást a férfi- és női szerzetesrendek soraiban végezte. Henry Knighton angol krónikás szerint a karmelita apácák közül senki sem maradt életben. Észak-Franciaországban, Lille városában a nappali órák nem voltak elegendőek a holtak temetésére. Languedoc tartományban, a népesség 50%-a lett a pestis áldozata. A járvány elérte Ile de Francet és Normandiát. Az észak-francia térségek népességvesztéséhez azonban nem csak a pestis, hanem a százéves háború is hozzájárult. A betegség 1348 tavaszán a Rhône – völgyén keresztül, Lyon felől érte el a 100–120 ezer lakosú Párizst. A Hotel – Dieu kórházban naponta átlag ötszázan haltak meg. A városban – Jean de Venette feljegyezte –, hogy a pestisjárvány idején rendetlenség, káosz uralkodott. Egyes becslések a falusi lakosság vesztését, a városi 50%-nál alacsonyabbra 30%-ra becsülik. A francia kutatók a járvány okozta demográfiai katasztrófának tulajdonítják az 1348-at követő évszázadban az ország elerőtlenedését, amelyhez a százéves háború is hozzájárult.¹⁰¹

A járvány Korzika és Szardínia szigetei közvetítésével 1348 tavaszán a már az Ibériai-félszigetet is elérte: Barcelonát és Valenciát pusztította erőteljesebben, a népességvesztésüket 30-40 %-ra becsülik, Kasztíliaiban pedig 20–25 %-os volt a többletvesztés. A járvánnyal párhuzamosan folytatódott a portugál és az iszlám területekért vívott háború. IX. Kasztíliai Alfonz ugyan visszavette Gibraltárt a móroktól, de seregével megfertőződött, s maga is pestisben halt meg 1350-ben.¹⁰²

¹⁰⁰ Petrarca, Fr. *De rebus Familiam*. Ep. 1. VIII. ep. 7. (Idézi: Felkai Péter, Gyógyszerésztörténet. VIII. évf. 2010/1. 27.)

¹⁰¹ Biraben, Jean-Noël, 1975. I. 455–456.

¹⁰² Arié, R. 1990. 10–25., López de Meneses, Amada. *Sefarad*, 19 (1959). 92–131.

A brabanti és flandriai városokban Gent, Brüsszel, Antwerpen, Brugge területén a pestis kiváltotta mortalitás 20–25 % körül volt. Az angol, dán és a norvég területekről jutott el a fertőzés Izlandra, Grönlandra, a Hebridákra. Az érintett területeken a mortalitás 50–60 % körüli értéket ért el, a pusztulás mértéke meghaladta az itáliai járványét is.¹⁰³

Szintén vízi úton, hajóval érkezett Gascogne-ból a dorseti kikötőbe 1348 őszén a pestis, ahonnan áterjedt Londonba, innen Kelet Angliába: Southampton, Bristol, Exeter. Calais kikötőjében 1348 őszén ütötte fel a fejét a pestis. Majd 1349 tavaszán Walesben, júliusban Írországból, 1350-ben pedig Skóciában tombolt. Londonban 1348. szeptembertől 1349. májusáig dühöngő járványban a lakosság több mint 50%-a pusztult el. A betegség a nagyobb veszteségeket a szerzetesi rendek körében okozta: a salisbury-i egyházmegyében a beneficiumok kétharmada papok hiányában betöltetlen volt, 1348/49-ben egymás után három cantenbury érsek is pestisben halt meg.¹⁰⁴ A kisebb nemesi uradalmak többsége teljesen elnéptelenedett, a legnagyobb emberveszteséget Kelet-Anglia szenvedte el. A Brit-szigeteken, egyes falvak a tömeges elhalálozások miatt elnéptelenedett (például Kilkeny). Megkímélte viszont Dublint, az ír kikötővárosokat, s a dombvidéken élő íreket. A pestis a Brit-szigeteken 1361–1364-ben, 1368-ban, 1371-ben, 1373–1375-ben, 1390-ben és 1405-ben ismét pusztított. A Brit szigetek lakosságának száma 1370 táján drasztikus visszaesést mutatott.¹⁰⁵

A Német-római Császárság területeire Itáliából az Alpok hágóin át valamint az északnyugati francia, brabanti térségből terjedt át 1348 őszén a pestis. Az Északi- és Balti-tenger partján 1350-ben például Hamburgban egyes becslések szerint a város lakosságának 50–60%-a lett a ragály áldozata. A Hansa városainak halálozási listáiból tudjuk, hogy 1349–1350-ben a maximum 15 ezer lakosú Brémában 6966 ember halt meg pestisben. Lübeckben, Revalban, Magdeburgban, Kölnben a 25–40 % között volt a veszteség, Nürnberg pedig alig 10 százalékos, itt volt a népességveszteség a legalacsonyabb a járvány által érintett nagyobb városok közül. A bajor és magyar területekkel szemben jelentős pusztítást okozott a járvány Bécsben: a „Nagy Pestis” idején naponta hat árokba 1200 halottat temettek el.¹⁰⁶

A következő években 1349-ben és 1350-ben Skandináviában, Lengyelország egyes részein és Portugáliában „kaszált” a Fekete halál. A korabeli források alapján, úgy tűnik, hogy Németalföld, és néhány lengyel, magyar terület kivételével, mintegy öt év alatt a járvány körbejárja Európát, beleértve az orosz területeket is, ahol 1351-ben jegyzik jelenlétét a krónikák. Az orosz és az Arany Horda területein a pusztítást nagyságrendjét nem ismerjük. Azt tudjuk, mint fentebb szó volt róla, hogy az Arany Horda területein –, melynek uralma alá tartoztak az orosz fejedelemségek – már 1346-ban pusztított a járvány. Vannak feltételezések, miszerint a balti-tengeri hajózási, illetve a Krím félszigetről az északi irányú szárazföldi úton terjedhetett el az orosz fejedelemségekbe 1350 őszén és 1351 elején a pestis. Egykorú forrás szerint Szmolenszkben 32 ezer fős veszteséget okozott a járvány, amely azonban az orosz területeken nem először történt meg: 1291-ben Kijevben két hét alatt 7000 ember halálát okozta a pestis.

¹⁰³ Pontanus, J. I. 1631. *Rerum Danicarum Historia*. Amsterdam. (Idézi: Gasquet, F. A. 1908. 28.)

¹⁰⁴ Gasquet, F. A. 1893. 116–130.

¹⁰⁵ Shrewsbury, J. F. D. 1970. 660 – 661.

¹⁰⁶ Reincke, H. 1951.37–40., Winkle, S. 1997. 97–110.

Norvégiába, ugyancsak tengeri úton jutott el a pestis: 1349-ben egy angol gyapjút szállító hajó legénysége megfertőződött a gyapjában lévő bolhától, és mire elérték volna Norvégia partjait meghaltak, helyiek a rakomány kifosztásával hurcolták be a pestist.¹⁰⁷

A járvány, amilyen meglepetés szerűen jött, olyan hirtelen el is tűnik 1352-ben a kontinensről. Ezt követően földrésznünk északnyugati, középső- és déli térségeiben több nagyobb pestisjárvány regisztráltak 1369-ben, 1374–75-ben, 1379-ben, 1390-ben, 1407-ben, egészen a 19. század közepéig (Balkán), de ezek térbeli és időbeli megoszlása egyeletlen volt és nem hasonlítható nagyságrendileg sem a demográfiai katasztrófát előidéző 1347–1352 évek történéseihez. Viszont a későbbi balkáni, délnyugat-európai (1722 Marseille) pestisjárványok terjedése szintén tengeri úton a távolsági kereskedelem útján terjed a közel-keleti térségekből.

Az 1347–1352 közötti évek pestisjárványa közel-keleti és észak-afrikai térségekben a feltételezések szerint tengeri úton jutott el. A genovaiak 1347 nyarán megfertőzik Konstantinápolyt, 1347 őszén a járvány Alexandrában és Kairóban is kitör, az utóbbi városban a lakosság 35–40%-a pusztul el, csak a 16. században érte el a pestis előtti lélekszámát. Kairó félmillió lakosságának 40%-a lett a járvány áldozata. A járvány végig söpört a Nilus- deltájában, ahol tömeges elhalálózást okozott. Jeruzsálemben, Aleppóban, Damaszkuszban, Dél-Egyiptomban, Tuniszban, Bagdadban 1349-ben pusztít a ragály, és valószínű, hogy innen terjed át a szárazföldi karavánutak mentén Arábiára, Mekka városába. Az iszlám világban a pestis kiváltotta népességvesztést 1347–1349 két évében 40–50 % – ra becsülik, illetve a városi lakosság kétharmada lett a járvány áldozata.¹⁰⁸ A tunisziai Ibn Khaldun *Nevelésemről* című munkájában, egykori tanítóira emlékezve azt írta, hogy „mindannyian meghaltak a nagy pestis idején...”. Szintén Ibn Khaldun a civilizált világot ért csapásként jellemezte visszaemlékezésében a ragályt: „A keleti és a nyugati világot egyaránt elérte a gyilkos pestis, amely népeket, nemzetségeket pusztított el, és a lakosság eltűnését idézte elő. (...) Városokat és épületeket rombolt le, utakat és útjelzőket töröl el, települések és udvarházak elnéptelenedtek.”¹⁰⁹

Az epidémiák, pandémiák általános jellemzője, hogy az ember alkotta tárgyi környezetet nem rombolja le. Ilyen értelemben Ibn Khaldun állítása, csak annyiban helytálló, hogy az elnéptelenedett épületek, tárgyak, emberek hiányában előbb-utóbb tönkrementek. Az iszlám világban, mint a későbbi Török Birodalomban is, a pestisjárvány elleni védekező intézkedésekről alig esik szó. Ennek hátterében vallási megfontolások álltak: a mártíromságot, az iszlámért folytatott harc tanítását kiterjesztették a pestisben elhaltakra, akik Allah akaratába belenyugodva, feláldozzák magukat. Konkrét veszélyhelyzetekben, azonban a tanítást nem tartották be, aki tehetett menekült a járvány elől: például Egyiptom mameluk szultánja is elmenekült Kairóból 1348-ban a ragály csúcsidőszakában.

A pestisjárvány szárazföldi útvonalakon való terjedése, főleg a Közép-európai térségben a német járványkutatások egyik fontos témája, amely bizonyos tekintetben megkérdőjelezi az 1347–1352 közötti évek ragályának a kontinens minden szegletét pusztító korábbi feltételezéseket.

¹⁰⁷ Gasquet, F. A. 1893. 127–129.

¹⁰⁸ La *Nasíha* de Muhammad al-Saquiri, *Une opuscule Grenadin sur la Peste Noire de la 1348*. (In: Arié, R. 1990. 57 – 67.) A pestis 1348-ban jelent meg Almeirában (Granada), az arab orvosok szintén a miazma elmélettel magyarázták a pestisfertőzést.

¹⁰⁹ Ibn Khaldun 1995. 131., Cunningham, Kevin. 2011. (Hozzáférés: 2017.09. 21.)

A Német-római Császárság déli térségeibe a pestis Itáliából terjedt el az Alpok hágóinak útvonalain: Bécsben, Baselban 1349 elején jelzik kitörését. Sőt a bécsi krónikások jókora túlzással a városban 18 ezer áldozatról beszélnek 1349-ben.

M. Vasold a járvány földrajzi terjedését, a nagyobb dél-német, bajor városokat vizsgálta, kimutatta, hogy Passauban, Regensburgban, Ingolstadtban, Augsburgban, Würzburgban, Rothenburgban, Speyerben, Kemptenben, Memmingenben az 1348–1350 közötti évekből származó forrásokban nincs utalás a pestisjárványra. A müncheni évkönyvekben 1349-ben is csak jelentéktelen vesztségeket jegyeztek be. Jelentősebb pestis kiváltotta veszteségekről német földön, a Fekete halált követő évtizedekben tudósítanak a források: 1356, 1359 (Nürnberg), 1380, 1396. A Német-római Császárság északnyugati és keleti térségeinek városait is – Trier, Frankfurt am Main, Göttingen, Düsseldorf, Duisburg, Berlin – elkerülte a kontinens nyugati felét 1347–1349-ben pusztító járvány, hasonlóan Brabantot (Dél-Németalföldet is). Csehországban is csak 1357-ben jelzik először a pestis jelenlétét. Az *Annales Wratislawienses Maiores* bejegyzése Breslaut illetően (Szilézia) csak 1373-ban említi a pestist. Sőt Frankfurt am Mainban csak 15. század elején (1412) történik említés a forrásokban a pestisről.¹¹⁰

Vitatott, hogy a közép-európai térség egészét – Csehországot, Sziléziát, Magyarországot – érintette-e vagy sem a járvány. Ha nem is volt pestismentes a térség, viszont a források alapján arra lehet következtetni, hogy kisebb mértékben pusztított a bubópestis. Csak feltételezések vannak, arról, hogy a Magyar Királyságban a Balkán, illetve Ausztria irányából terjedt el a pestis. A francia király kérésére, a párizsi egyetem orvosai által készített jelentésben, 1348 őszén az is szerepel, hogy a Magyarország is pestis sújtotta területek közé tartozott, akárcsak Arábia, India, Görögország, Albánia, és Szicília. Ebből arra lehet következtetni, a Magyar Királyság területeire a balkáni és dalmáciai útvonalakon terjedt el a járvány.¹¹¹ Említettük, hogy a pestis nápolyi kitörése idején Nagy Lajos király szicíliai hadjáratát megszakítja. A járvány 1348-ban már jelen lehetett, ugyanis a velencei *doge* 1349. október 7-én értesíti Perugia városát, hogy Magyarországon sokan halnak meg, és a királyné, Luxemburgi Margit is megbetegedett s a járvány áldozta lett. A velencei tanács (1349. november 9.) utasítja a Magyarországon tartózkodó követét, hogy a király, Nagy Lajos, ha beteg ne járuljon elébe, csak ha felgyógyult, ha pedig meghalt, tájékozzódjék az ország állapotáról, tudja meg, ki lesz a király utóda és várja meg a további utasításokat.¹¹² Nagy Lajos, viszont Pozsonyban kelt levelében, 1349. júniusában már arról értesítette a velenceiket, hogy a pestis megszűnt. A Soproni Oklevéltárban adat van arról, hogy Demeter nagyváradi püspök oláhokat telepített néptelenné vált birtokaira, a nagyváradi káptalan pedig elengedte falvai sertéstizedét.¹¹³ R. Hoeniger német történész adatai arról szólnak, – Mende B. Gusztáv hivatkozásában –, hogy „*Kázmér lengyel király 1349 márciusának végén a királyi Magyarország felé határozatot rendelt el, amelyet azonban a szandomiri polgárok kérésére rövidesen visszavont.*” Nem biztos, hogy pestis volt a határozat létesítésének

¹¹⁰ Clemow, G. Frank (1903). 2011.61–70., Vasold, Manfred, Historische Zeitschrift. 2. Oktober 2003. 27.

¹¹¹ Fantuzzi, Giovanni, *Muratori*, Tomo XI. parte V. 237. (Idézi: Mende G. Balázs 2005. Hozzáférés: 2017. 09.15), valamint K. Lechner, 1884. (Idézi: Mende B. G. Gusztáv 2005. (Hozzáférés: 2017. 09.15). Vö. Magyary-Kossa Gy. 1931. III. 55–58.

¹¹² Magyary-Kossa Gy. 1929. I. 183.

¹¹³ Magyary-Kossa Gy. 1929. I. 183. Vö. Magyary-Kossa, Gy. 1931. III. 55–57.

oka. Vannak viszont adatok (1348), melyek arra utalnak, hogy Magyarországon a „*döghalál, földindulás, nagy éhínség és sáska három esztendeig regnála ez országban.*” Szintén 1348-ban jegyezték fel, hogy Bereg vármegyében is pusztított a dögvész.¹¹⁴ Bonfini is arról írt, hogy Nagy Lajos uralkodása alatt szörnyű pusztítást vitt véghez az országban a pestis. Sőt olyan adat is van, amely a flagelláns eretnokség kiindulási helyeként Magyar Királyságot jelölte meg, azonban a pápai bula sem tesz említést a magyar flagellánsokról.¹¹⁵

A pestisjárványok idején – mint látni fogjuk a közrend, közbiztonság szézilálódik –, azonban az a fajta tömeghisztéria, bűnbak keresés, amely a Fekete halál tombolásakor eluralkodott a későbbi századokban nem fordult elő. Az 1347–1352 járvány idején a tömeges elhalálozás okozóinak kezdetben a leprásokat, a koldusokat vádolták, az Ibériai félszigeten az arabokat, majd a zsidókat tették meg bűnbaknak. P. Ziegler (1969) kutatásaiból ismert, hogy a zsidóság alkalmas célpontja volt tömeghisztériának. Mivel kamatra adott pénzkölcsönzéseik miatt sok adósuk volt, akik érdekelték voltak a tartozásaiktól való megszabadulásban, erre a járvány jó alkalmat nyújtott. Szétszórta már a Fekete halál előtt is voltak pogromok, a járvány idején azonban Németországban, Dél-Franciaországban, Katalóniában tömegmészárlásokra került sor. A traumahelyzetben tömegek megnyugtatására a szokásos bűnbakkeresés tévhiteteket táplált. Cordovai Alfonz méregfertőzést látott a járványban, amit a zsidókra fogtak és kegyetlen antiszemita hullámot indított el az Ibériai félszigeten, Franciaországban, Svájcban és Itáliában. VI. Amadeus savoyai gróf hatóságai 1348-ban letartóztatták a Genfi-tó partján élő zsidókat és megkínózták őket. A zsidók a kegyetlenkedések hatására beismerték „bűnös szándékaikat.” A korabeli beszámolók szerint a hírrel futárok indultak útnak más svájci településekre, illetve a Rajna menti német városokba. Bázelen a város zsidó lakóit faházakba zárták és az épületeket rájuk gyújtották. Hasonlóan ölték meg 1349-ben legkevesebb 900 zsidót Strasbourgban, több ezret Mainzban és hatszázat Brüsszelben. A pestistől megkímélt Nürnbergben 570 zsidót mészároltak le. Szilézia, Poroszország és Flandria városaiban 1349-ben 350 zsidó közösséget számoltak fel. A flagellánsok által feltüzelt emberek mészárlást rendeztek 1349-ben a frankfurti zsidónegyedben. Összesen legalább kétszáz városban voltak ilyen atrocitások.¹¹⁶

J. Froissart feljegyezte, hogy „*ebben az időben mindenfelé összefogdosták, és megégették a zsidókat, javaik uraikra maradtak. Ez alól csak Avignon és az egyházi állam volt kivétel, amelyek pápai hatalom alatt állottak.*”¹¹⁷ VI. Kelemen pápa a zsidók üldözése ellen fordult, kitagadással fenyegette azokat, akik részt vesznek benne. A világi uralkodók is fokozatosan felléptek ellene és megfékezték, annak ellenére, hogy 1350-ben és 1351-ben már csak szórványosan voltak pogromok, és Európa sok részén nem fordult elő. Ezek a zsidóüldözések szinte teljesen megszüntették a nyugat-európai zsidó közösségeket. Az életben maradtak túlnyomórész Kelet-Európába, főleg Lengyelországba és Litvániába költöztek.¹¹⁸

¹¹⁴ Réthly A. 1962. 42.

¹¹⁵ Magyar-Kossa Gy. 1929. I. 183.

¹¹⁶ Jewish History Sourcebook. *The Black Death and the Jews 1348-1349 CE.* Fordham University. (Hozzáférés: 2017. 05. 20.)

¹¹⁷ Froissart, J. 1971. 66.

¹¹⁸ Ziegler, P. 1969. 319. (Idézi: Andorka, R. 1985/2. 61–62.)

Ezzel párhuzamosan folyt az emberek személyes büntudatát feloldó önvizsgálat, valamint egyes csoportok, mint a flagellánsok újra indult spontán önsanyargató, (önkorbácsoló) tisztulási menetei, akikről *Jean Froissart* flandriai krónikás azt írta, hogy „*az Úr 1349. esztendejében a bűnbánók kezdték járni a világot. Németországból rajzottak ki. Nyilvánosan vezekeltek, sokágú szöges korbáccsal verték magukat, hátuk-válluk felhasadozott belé. (...) Így könyörögtek Urunkhoz, hogy csillapítsa haragját, hogy ne sújtson már le ostora, azaz a világon szerte dúló betegség, amit epidémiának neveztek. Mindenfelé a lakosságnak legalább egyharmadát ragadta el ez a betegség.*”¹¹⁹ A flagelláns (önostorozó) csoportok már a Fekete halál előtt is előfordultak Európában, de tömegmozgalommá a járvány idején vált. Meggyőződésük volt, hogy a csapások az emberek bűneinek következményei, ezért bűnbánatot kell tartani, vezekelni kell, ennek pedig a nyilvános önsanyargatás az egyetlen módja. A flagellánsok csapatokat alkottak, csuklyás öltözetet viseltek, melynek első és hátsó részére vörös keresztet varrtak, városról városra vonultak, többnyire a piactereken körbe álltak és magukat ostorozták. A mozgalom azonban nemcsak a zsidók ellen, hanem a papság és a világiak ellen fordult, mindazok ellen, akik ellene voltak erőszakba torkoló meneteiknek. Az egyházi és világi hatalmak ellenakciójának első jele volt, hogy VI. Kelemen pápa megtiltotta, hogy Avignonba bevonuljanak, majd 1349. októberében a pápai bulában ítélte el őket, mivel a flagellánsok önsanyargatását nem tartotta a „*léleknek hasznára.*” Nem beszélve arról, hogy vándorlásaik járványos időkben nem volt veszélytelen: nemcsak erőszakot szították, hanem behurcolták a fertőzést a járványmentes területekre. Mindez, valamint a pápa tanácsára VI. Fülöp francia király és IV. Károly német-római császár is megtiltotta felségterületeiken a flagellánsok működését. Hasonló tömeggörcsre a 14. századot követően azért sem kerülhetett sor, mert a fokozatosan megerősödő államok veszik kézbe a járványügyet, amely az államigazgatási rendészeti feladatok szerves részévé válik. Ez pedig azzal járt, hogy kontinensszerte az államok járvány idején szigorúan felléptek mindenféle – polgári és vallási – csoportosulások ellen.¹²⁰



Önostorozó flagellánsok. (Wikipédia Commons)

¹¹⁹ Froissart, J. 1971. 65.

¹²⁰ A flagelláns mozgalommal kapcsolatosan (Lásd: Henderson, John. 1978. 47–56., Kieckhefer, Richard 4 (1974): 157–176., Nirenberg, David 1996. 83., Crémieux, A. 89–90 (1930–31). 33–72, 43–64., Cohen, J. 1982. 28–42.)

Arról viszont, hogy a Magyar Királyságban a Fekete halál idején flagelláns mozgalom, illetve a járvány pusztításának mértéke mekkora lehetett adatokkal nem rendelkezünk. A királyság mintegy száz évvel korábban, a tatárjárás idején olyan mértékű pusztításnak volt kitéve, amit vélhetően még a Fekete halál idején sem hevert ki teljesen. Annyi bizonyos, hogy a krónikások és egyéb utólagos, főleg külföldi feljegyzések nem általánosíthatók, ugyanis több mint valószínű, ahogy a Német-római Császárság, a Lengyel Királyság jelentős területeit elkerülte a pestisjárvány, így a magyar területeken sem lehetett országos hatókörű és az elhalálozások nagyságrendje – a gyér lakosság miatt – sem hasonlítható a kontinens urbanizált déli és északnyugati veszteségeihez.

Akárcsak Kína esetében, Európában is az elhalálozások kiváltója nemcsak maga a pestis volt, hanem a járvány járulékos fejleményei: az éhínség, a pogromok, a lázadások, s a hadakozások, valamint a járványt követően a legyengült lakosságot sújtó interkurrens betegségek. A döbbenetet az elhalálozások nagyságrendje váltotta ki. Froissart krónikája 1347–1351 között az európai népességvesztésedet egyharmadra becsülte. Az európai és a kínai népesség a pestis előtti szintjét a 17. század elején éri el. A történészek közül vannak, akik a Fekete halált az újkor „inkubációs” időszakának tekintik.

A vázlatos ismertetésből adódik néhány megfontolandó általánosítás, melyek a későbbi pestisjárványokra is érvényesek: a) pestisjárványok diffúzió által a szárazföldi útvonalakon lassabban terjednek, mint a tengeri útvonalakon, b) pestisjárványok ritkán általánosak és egyidejűek a kontinenseken, sőt az egyes térségek tájegységeit, régióit sem érintik, ha igen, akkor is időben szétszórtan és lokálisan voltak jelen, c) A Fekete halál esetében is – noha a Belső-ázsiai szárazföldi távolsági kereskedelem európai, észak-afrikai tengeri csomópontjaiból terjedt el a szárazföldön – van néhány kivétel: az Északi- és Balti tengerek partvidékén lévő Hansa városokban a ragály lokalizálódik és feltehetően nem terjedt át a szárazföld belső térségeire.

Megszakítottság vagy folytonosság

Az eurázsiai és észak-afrikai népesség tömeges megsemmisülését kiváltó Fekete halált követő időszak vizsgálata során – intuitíve is – adódik a kérdés, hogy a pestisjárvány megszűnésével milyen változások történtek, milyen folyamatok bontakoztak ki Európában? A szakirodalomban változásokról szóló vizsgálódások többsége a Fekete halált kronológiai korszakhatárnak, inkubációs időszaknak, radikális fordulatot, „óriási változásokat” előidéző eseménynek stb., tekintik.¹²¹ A nehézségek ott merülnek fel, amikor a társas együttélés kulturális kötelekeiben

¹²¹ Az orvostudományt illetően elterjedt a vélemény, hogy járvány idején „csődöt” mondott. Ehhez csupán annyit kell tudnunk, hogy a pestis vírust a 19. század végén azonosították. Anakronizmus tehát, olyan elvárásokat támasztani, aminek technikai (műszerezettség) feltételei nem voltak meg. Három holland szemüveggékszítő (1590–1608 között) állítja elő az első mikroszkópot (górcsőt), korai példányai az eszköznek durvák, 10–20 szoros nagyításra volt képes. A nagy áttörést *Ernst Abbe* (1840–1905), a jénai Carl Zeiss-üzemben előállított optikai mikroszkópja (1847) hozta, amellyel 200-300 szoros nagyítást értek el. Hosszú ideig még ezzel sem nagyon tudták értelmezni a természet s az ember mikrovilágában látottakat. (Lásd: Róbert, E. 1984. 25–30.) Tény viszont, hogy a Fekete halált követő száz évben dokumentálható a nemzeti (olasz, angol, német, francia) nyelvű orvosi szakirodalom kezdetei (pestis – traktátus). Megnövekedik a tanult orvosok iránti igény, s az or-

elsajátított interiorizált értékek megközelítése felől közelítünk a kérdéshez. A vészhelyzetekre adott spontán viselkedés reakciók pszichológiai megközelítései – napjaink vészhelyzeteiből kiindulva (főleg Selye, Lazarus) – nagyban segítenek a stressz állapotok jellemzőinek megértésében. Abban viszont – érthető okokból –, már csak valószínű belátásokkal szolgálhatnak, hogy milyen változásokat vonhatott maga után a Fekete halál léptékű és intenzitású esemény az emberek viselkedését befolyásoló poszt-traumatikus tudatállapotában. Bizonyos stressz-helyzetfüggő viselkedések ugyan általánosíthatók, mint például az emberi természet eredendő hajtóerői, hajlamai, ösztönei, ugyanakkor történelmileg kialakult és tagolt társas-kulturális kötelékek változatai, alapértékei vészhelyzetben is stabilabbnak tűnnek mint gondolnánk. A Fekete halál járulékos következményei mentén az együttműködés kötelékeiben végbement változások vizsgálatának számolnia kell a megszakítottság–folytonosság ellentét párok mutatóival. Mivel a társas együttműködések kötelékeit szabályozó informális- és formális alapértékek, az intézmények (család, rokonság, céhek stb.), ha átmenetileg szét is zilálódtak, azonban – majd egy másik összefüggésben vizsgálva a kérdést, látni fogjuk –, hogy helyüket más formák nem váltották fel a járványt követően. A felmerülő nehézség az előtteutána fejlemények tekintetében abból adódna, hogy a változásokat általában nem folyamat szerűségükben írják le, hanem valamilyen tényező kiváltotta aktusként.

A megszakítottság és folyamatosság, melynek néhány aspektusát – az alábbiakban szóvá tesszük – mintha megkérdőjeleznék az „*óriási változások*” formulát. Egyrészt, mert voltak járványmentes régiók is (Flandria, Német-római Császárság, a Lengyel- és Magyar királyság egyes részein). Másrészt pedig térben és időben a lokális társadalmakban a változásnak vannak látható és láthatatlan jegyei, nem beszélve arról, hogy egyazon társadalom kebelében is egyenetlen megoszlásúak voltak a járvány eseményei és az azt követő történések, folyamatok kibontakozása. A többek által jelzett, és az alapértékeket érintő változások jelentős része jóval a ragály előtt jelentkezett, és a járványt követően, időben is hosszabb, ellentmondásoktól sem mentes tartalmakban bontakoztak ki. Ezek jelentős része a társadalom társas világaiban mutatkoztak. Ugyanakkor volt egy sor a viselkedés/magatartás változásra utaló megnyilvánulás, amelyek a nagyjárvány kényszerhelyzeteiben váltak gyakorlattá, és a járványt követően némelyikük állandósult.

1) Boccaccio megfigyeléséből tudjuk, hogy a pestisjárványt túlélő polgárok körében a korábbiakhoz képest ellenkező szokások terjedtek el. Konkrétan a testiség rejtélyeit őrző „szemérmesség” fellazulását említi, mivel a ragály idején *„elharapódzott egy eladdig soha nem hallott szokás: hogyha akármilyen kedves, szépséges, bájos nő megkapta a betegséget, nem törődött vele, hogy férfi ápolja, akár fiatal, akár öreg: és bizony, ha a betegségnek*

vos – doktorokat (PhD) a városi polgárság soraiba emelik. A sebészet valamivel jobban állt, azonban az európai kéziműszer-gyártásban és fejlesztésben a 17–18. századig kevés érdemleges történt. Továbbra is nagyjából az ógörögök által vallott útmutatást követték: *„amit a gyógyszer nem gyógyít, azt gyógyítja a kés, amit a kés nem gyógyít, azt gyógyítja a tűz, amit a tűz nem gyógyít, az gyógyíthatatlan.”* Ugyanakkor vallási és a filozófia (neopltoni) tanításai az orvoslást továbbra is befolyásolták. A lutheri reformáció köztudottan tudományellenes volt, a művészetek közül is csak a zenét karolták fel, lévén, hogy Luther abban volt jártas. (Lásd: Friedenthal, Richard 1977. 356–357.) Nagyobb áttörést a tűzfegyverek tökéletesítése terén értek el. A hadügyi forradalomról bővebben (Lásd: Pászka I. 2019. I. 307–323).

kényszerűsége megkövetelte, minden pironkodás nélkül feltárta előtte testének akármelyik részét, mint ahogy nő előtt cselekedte volna: azoknál aztán, kik a betegségből kigyógyultak, ez elegendő ok volt arra, hogy a következő időkben szemérmességükre kevesebbet adjanak. Ehhez járult, hogy sokan meghaltak, kik talán megmenekedtek volna, ha segítettek volna rajtuk: éspedig a megfelelő ápolás hiánya miatt, melyben a betegeknek nem lehetett részük, részben a pestis ereje miatt oly nagy tömegben haltak a városban az emberek éjjel és nappal, hogy nemhogy látni, de hallani is szörnyűség volt. Ennek következtében az előbbiekkal ellenkező szokások kaptak lábra ama polgárok között, kik életben maradtak.”¹²² Boccaccio számára tehát a szemérmesség fellazulása a legszembetűnőbb változás, ugyanis a kereszténység éppen a görög–római antikvitás ellenhatásaként, többek között a testiség kultuszát szorította vissza, a bujaság körébe tartozó bűnnek tartotta a test kitérülését. Boccaccio megfigyelése tehát a pestisjárvány előtti időkben nem ismert, a járvány idején gyakorlattá vált viselkedés meghonosodására utalt.

A korszak kutatói a pestis kiváltotta tudati válságra hívják fel a figyelmet, ami a népi vallásosság és a prédikátorok erőteljesebb térhódításban nyilvánult meg a Fekete halált követő két évszázadban, és amit a fokozott tömeges félelemérzés állandósulásával indokolnak. Például a Fekete halál pszichopatológiai jelenségei láttán Francesco Petrarca a „*fonnyadt, világvegi hangulatban és állandó rettegésben*” a nyugati világ „*előregedését*” vélte felfedezni.¹²³

Arno Borst megjegyzi, talán még a mindennapok szörnyűségénél is jobban kínozza a késő középkor emberét az Antikrisztus és az apokalipszis lovasainak megjövendölt (újbóli) eljövetele és a túlvilági elkárhozás vagy az üdvözülés gondolata. Így a túlélők, meggyógyultak testi megpróbáltatásait még lelki gyötrelmek is kísérték.¹²⁴ Általános tömegpszichológiai jelenség volt a pestis idején és azt követően is a bűnbakkeresés, a projekció jelensége.¹²⁵

Ha az előzmények tágabb körét is figyelembe vesszük, akkor a kép sokkal árnyaltabb. J. Delumeau hívta fel a figyelmet arra, hogy a kereszténység a 13. századi városiasodásig jórészt a hívek vallásgyakorlását irányító klerikusok vallása volt. A városias életforma talaján viszont az önállóbb, kevésbé ellenőrizhető kollektív lélek hódít teret. S a keresztény tömegek érettségét érzékelő teológusok (*Padovai Massilio, William of Occam, Niemi Dietrich*) a hívek, a sokasság vágyát fogalmazták meg: „*a papság nem más, mint a közös boldogulásuk érdekében jogilag szövetkezett hívek összessége.*” Mellesleg Luther is később erre a tantételre hivatkozva hirdette a kereszténység egyetemes papi hivatását. De már a pestis előtt megszorodtak a „közös boldogulást” hirdető vallási megnyilvánulások formái (flagellánsok, a csoportosan megtett keresztutak, a *Corpus Domini* mögött haladó körmenetek, a passziójátékok, a konfraternitások, közös éneklések, templomi kórusok alapítása). A ferences és dominikánus prédikátorok a járvány után is keresztül – kasul járták a kontinenst, hogy eljuttassák az evangéliumi üzenetet az igényesebbé vált tömegeknek. „*Szociológiai szempontból – mint Delumeau megjegyzi – nem hangsúlyozhatjuk eléggé a prédikáció megnövekedett szerepét.*”

¹²² Boccaccio, G. 2009. 18–19.

¹²³ Cunningham, K. 1966. 38., Petrarca, Fr. De rebus Familiam. Ep. 1. VIII. ep. 7. A korszak apokaliptikus látomásairól (Lásd: Smoller, Laura A. 2000. 18.)

¹²⁴ Borst, Arno, 1973. 52.

¹²⁵ Jewish History Sourcebook. (Hozzáférés: 2017. 05. 20.)

A prédikátorok *San Vicente Ferrer, Manfréd, Sienai Bernát, Olivier Maillard, Savonarola* hírnevüket a tömegekre gyakorolt hatásuknak köszönheték: „szavaik hallatán az összegyűltek hol reszkettek, hol sírtak, hol reménykedtek.” Híveiket megtérésre buzdították, a gyerekeket a „divathölgyek ellen tüzelték, máglyákat gyűjtöttek a hívságoknak”, megbékítették a viszálykodókat, visszaadták tulajdonosaiknak a „hitványul szerzett javakat.” Elérték, hogy az előljárók nemcsak az istenkáromlást üldözték, hanem „fényűzés és uzsoraellenes törvényeket is hoztak.” Angliában például a pestis követően ebből nőtt ki a lollardok szociális követelésekkel fellépő mozgalma (1381). Wycliffe (1320–1384) is nagy szerepet szánt a prédikációnak, a prédikálást sürgetőbb feladatnak tartotta mint az istentisztelet. Angliában a szegény papokból álló vándorklérus – az emberek életkörülményeiben osztozva – tanította a tömeget. Később Husz János is (1369–1415) úgy látta, hogy az „egyházat csak Isten szavával lehet megjavítani.” A koldulórendek és prédikátorai, mint Wycliffe az oxfordi tanár, ha nem is Luther radikalizmusa szellemében, de a pestist követő időszakban fellazítják az egyetemes egyházba vetett hitet, és tanait előzményként tarják majd számon a radikális és mérsékelt puritanizmus prédikátorai.

A példákat még lehetne sorolni, viszont az „Ige szentségének” hirdetése körüli buzgalom, a járvány előtt már jelentkezett, a járványt követően intenzívebbé vált. Mindez arra is utal, hogy a pasztoráció területén már a járvány előtt is komoly fogyatékoságok voltak. Ha pedig tágabb időkeretben nézzük, akkor a reformációt megelőző kétszáz évben felerősödő folyamatokban mutatkoznak a változás jelei, tehát nem nyomban a Fekete halált követően. Más szóval bármely tudati/viselkedésbeli változás a társas világok alapértékeiben hosszabb időtartamú folyamatokban bontakozik ki. Ennek eredője mélyebb minthogy egyetlen helyzetet kiváltó esemény közvetlen függvénye lenne. Jól látható mindez abban is, hogy egyház intézményeinek tekintély csorbulása nem a járvány idején mutatott tehetetlenségével kapcsolatos, már csak ezért sem, mert legtöbb emberét az egyház vesztette el, hanem a hívek lelki ápolásában, a pasztorizáció területén tapasztalt hiányossággal, amely már jóval a pestis előtti időszakban jelentkezett, és amit városiasodással a népi vallásosság terjedése is jelzett.

J. Delumeau a folyamatosság tényét vizsgálva, hangsúlyozza, hogy a reformációt megelőző időszakban az egyház fogyatékosága nem a pénzügyi visszaélésekben, a főbb egyházi méltóságok életvitelében, a papok gyakori vadházasságában stb. volt, hanem az alacsony szintű vallásoktatásban, a papság hiányos felkészültségében, akik képtelenek voltak a szentségek megfelelő kiszolgálására, az evangéliumi üzenetet közvetítésére. A reformáció tehát egy hosszabb, pestis előtti időkből kezdődő folyamat következménye, amelyben a „gyenge minőségű kínálat és a korábrinál sokkal igényesebb kereslet között mélyeséges eltérés” volt.¹²⁶ Nem véletlen, a sokaság népies vallásossága abban is megnyilvánult, hogy a világi személyeket bevonták az egyházi életbe. Főleg a konfraternitások szerepe növekedett meg, a *devotatio moderna* a vallási individualizmus irányába hatott, felfedezik a szegénység, az önmegtartóztatás hármasságát, illetve feladatát. A „közös élet testvérei” (Ruybroek 1293–1381, Geert Groote 1340–1382) a liturgia helyett más irányítót kerestek az Istenhez való felemelkedésben. Bizonyos értelemben – és a valószínűség határon belül

¹²⁶ Delumeau, J. 1997. 113–114.

–, a poszt-traumatikus reakciókkal indokolható, hogy az individuálisabbá vált vallás a járványt követő időszakban az egyéni büntudat érzését erősítette a lelkekben, tömegessé vált a gyónás. A sorscsapások – pestis, háborúk, éhínségek, majd a török veszedelem – miatt páni félelem uralkodott a lelkekben. Minderre úgy tekintettek mint isten büntetésére, mindenki bűnösnek érezte magát (egyéni tudat). Soha nem rettegtek ennyire az isten büntetésétől, mint a Fekete halált követő időszakban. Ha voltak is, akik megtudtak feledkezni az Ítélet Napjáról szóló képzetektől, azok a humanisták köreiből kerültek ki. A tömegek szintjén azonban erősödött a vallásos érzület. Mindez arra is utal, hogy nem tévesztendő össze a tömeg és a humanista gondolkodók világképében történt tudati változás.

2) A pestisjárványok összefüggésében J. Biraben francia demográfus vizsgálta az európai kontinens lakosságának alakulását Kr. u. 600 és 1800 között, eszerint:

<i>Időpont:</i>	600	1000	1200	1340	1400	1500	1600	1700	1750	1800
<i>Millió:</i>	22	30	49	74	52	67	89	95	111	146

Az időpontok és lakosság szám sorai azt mutatják, hogy fellendülés korszakának a 9–13. század végén, tehát az 1347–1352. évek nagy járványa előtt már a kontinens népességnövekedése megtorpant.¹²⁷ A járvány kiváltotta demográfiai katasztrófa nyomán a veszteséget az európai népesség egészen a 18. századig nem tudta pótolni. A Biraben a felvázolt képet azzal árnyalja, hogy az érintett területek veszteségét 10–90% körülire becsülte, vagyis a egyetlen, szétszórt megoszlására hívta fel a figyelmet, és a kontinens átlag népességvesztését pedig 30%-ra becsülte.¹²⁸

W. Abel az ipari forradalom előtti társadalmak demográfiai mutatóit vizsgálta, s a források becsült adatai alapján úgy vélte, hogy pestisjárvány által érintett városok lakosságának átlagosan egyharmada, illetve esetenként fele is áldozatul eshetett. A vidéki, falusi lakosság veszteségeiről a járvány idején csak feltételezések vannak, és mint látni fogjuk, a későbbi lokális pestisjárványok esetében is a falvakra utaló adatok gyérek. W. Abel az embervesztések fehérhóltjainak áthidalására közvetett adatok bevonását javasolta az 1350-et követő időszakra. Például a munkaerő igényes építkezések (templomok, kolostorok, városházák, városfalak, erődök stb.) helyszínei kizárják a jelentősebb embervesztéssel járó pestisjárványt. Viszont, ahol nagyságrendileg is jelentős embervesztés volt a járványt követő időszakban megnövekedtek a bérköltségek, munkaerőhiány lépett fel, a pestis előtt megkezdett építkezéseket a pestis után nem folytatták, esetenként a gazdaság szerkezetének átalakulását is maga után vonta a járvány (Anglia). Hasonlóan a temetkezési költségek emelkedése is a járvány pusztítására utalhat. Ahol viszont a közvetett adatok sem utalnak a népesség csökkenésre, ott W. Abel, kizárja a járvány okozta jelentősebb demográfiai veszteség lehetőségét.¹²⁹

¹²⁷ A *fellendülés* korszakáról és annak a *melegedés* (középkori–optimum) klíma periódus összefüggéséről bővebben (Lásd: Pászka I. 2016. 43–146.)

¹²⁸ Biraben, J. N. 1975, II. 455–416. Vö. Andorka, R. 1985/2. 54–56.)

¹²⁹ Abel, Wilhelm, 1980. 36–51.

C. Cipolla (1976) például Európa népességét az 1340-es években 80 millióra becsülte, ebből a nagyjárvány idején 25 millió elhalálozással számolt. Becslése szerint már a 15. század végén a kontinens népessége elérte újra a 80 milliót, a 16. század végén pedig 105 millió lehetett. A gyakori járványok miatt a 17. században a népesség „alig emelkedett,” 1700 táján 115 milliónál nem több.¹³⁰ Kontinens-szerte a Fekete halált követően a 17. század az egyik leginkább traumatikus időszak (a pestis járványok, harmincéves háború, északi háború, török kiűzése Magyarországról stb.) Felmerül a kérdés, ha a Fekete halált követő gyakori pestisjárványok fékező hatással voltak a népesség növekedésére, ahogy többen állítják, akkor honnan származott a hadügyi forradalom nyomán egyre nagyobb katonatömegeket igénylő háborúk utánpótlása? A választ a kérdésre azoknak a kutatóknak munkájában találhatjuk meg, akik a pestis kiváltotta halandóságra vonatkozó adatok bizonytalan voltára hívták fel a figyelmet. Vannak kutatások, amelyek a Fekete halál okozta népességfogyást egyharmadra, illetve két-ötödre becsülik: például Shrewsbury úgy vélte, hogy Anglia 4 millió lakosságának csupán egy húszad része pusztulhatott le 1348–1349-ben, mivel vidéken négyzetkilométerenként az akkori népsűrűség 60 főnél kisebb volt, és az ország népességének jelentős része vidéken, kis népsűrűségű területeken élt, ahol nem volt patkány.¹³¹ És – mint láttuk – voltak jelentős térségek, melyeket elkerült a járvány.

A Német-római Császárság felségterületének becsült veszteségei körül éppen az ilyen és hasonló megfontolások mentén megoszlanak a vélemények. S. Winkle 1, 24 millióra becsülte az 1349. évi többletveszteséget, ami némileg ellentmond a fentebb jelzett adatoknak, melyek arra utalnak, hogy a jelzett évben a birodalom nagyobb városainak feljegyzéseiben nincs szó a pestis jelenlétéről. E. Meuthen feltételezése szerint a birodalom lakossága a 14. század közepe táján, vagyis a járvány kitörésének küszöbén körülbelül 13–14 millió lehetett és csak 1470 tájától lehet számolni 7–10 milliós emberveszteséggel, aminek kiváltó tényezője a pestis mellett valószínű a rossz természettel járó évek s a kivándorlás. Tehát egy hosszabb folyamat következménye a 15. század második felében a túlbecsült többlet veszteség.¹³²

A szakirodalomban a Fekete halál előidézte demográfiai veszteségek nagyságrendje körüli viták egyrészt a pestisesemény leírásaiban szereplő becslések felülvizsgálatával, másrészt pedig a veszteségekben közrejátszó egyéb tényezők bevonásával keresik a felmerülő kérdésekre a választ.

A magyar szociológiai kutatásokban korábban – a francia Bariben nyomán – Andorka Rudolf foglalkozott közelebbről pestisáldozatok történeti demográfiai feldolgozásának módszertani nehézségeivel. A problémát abban látta, hogy miként különíthetők el a pestis kiváltotta elhalálozások más betegségektől, illetve a természetes halálokoktól.¹³³ Az anyakönyvi vizsgálatok is arra utalnak, hogy a pestises elhalálozások térben és időben, noha változóak voltak, mégis az elhalálozási átlagok egyharmad körül mozogtak. Például a burgundiai Givry egyházközség 2000–2220 lakosa közül – 1348. július–november között – a járványban

¹³⁰ Cipolla. C. M. 1976. 326.

¹³¹ Shrewsbury, J. F. D. 1970. 661.

¹³² Pósan László, Klió. 2004/3. 13. évf. 15–20.

¹³³ Andorka Rudolf, 1985/2. 47–65.

egyharmadnyi halt meg. A Lyon városához tartozó Saint-Nizier egyházközségben az 1347. évi járványban a lakosság 25–30 százaléka hunyt el. Biraben hívta fel a figyelmet arra, hogy a járvány nem mindenütt volt olyan súlyos, ahogy azt általában a szakirodalomban bemutatják.¹³⁴ A nagyjárvány idején a valóban átlagon felüli magas halandóság alapján, nem lehet „minden további nélkül” a pestis kiváltotta elhalálozások nagyságrendjére következtetni egy ország vagy éppen a kontinens egészének népességvesztésére. Magyarországon egyes feltételezések szerint, a Fekete halál kevesebb áldozatot követelt, mint Nyugat-Európában, mert az országnak nem volt jelentős tengeri kikötője, nem keresztelték fontos kereskedelmi útvonalak, nem voltak népes városai, kisebb volt a népsűrűség, mint Északnyugat-Európában és Itáliában.¹³⁵ Nem vitatható, hogy a pestis kiváltotta magas népességfogyásnak szerepe volt a stagnálásban, a növekedés lelassulásában, azonban további nehézséget jelent az elhalálozások nemek-és korcsoportok közötti megoszlása, valamint a halandóság társadalmi differenciálódása a járvány idején.

A pestisjárvány mentes időszakokban is a társadalom különböző csoportjaiban jelentős volt a csecsemő-, gyermekkori és fiatal felnőttkori halálozás. Például VI. Károly francia király és felesége Bajor Izabella 12 gyermekéből csak 8 érte meg a felnőttkort. Gregorio Dati firenzei kereskedőnek négy feleségétől 26 törvényes gyermeke született, közülük csak 8 maradt életben. A franciaországi Limousinban egy közrendű ember 13 gyermekéből tízet vesztett el. A történeti demográfusok kimutatták, hogy az iparosodás előtt a kontinensen 1000 gyermekből körülbelül 200–300 halt meg, ez szám jóval nagyobb volt a különböző járványok, éhínség idején.¹³⁶

Az a logika, miszerint a nagyjárvány idején a szegények körében nagyobb volt a halandóság, mivel ők minden társadalomban többen voltak mint a gazdagok, igaz ugyan, de mint láttuk, más csoportokat sem kímélt a pestis. Ugyanis a fertőzésnek/megbetegedésnek való kitettség nemcsak az egyének, a családok életmódjának függvénye volt, hanem a félelem kiváltotta viselkedési reakciók, a térbeli zsúfoltságban a mozgás, érintkezés sűrűsége, a feladatellátás követelményei, a hivatások gyakorlása stb. Mindez közrejátszott a tehetősebb társadalmi csoportok, illetve a városi egyházi- és világi elit sorainak nagyságrendileg is jelentős elhalálozásában. Másfelől az életkorral párhuzamosan úgy tűnik csökkent a pestises halandóság: legnagyobb volt a gyermek és fiatal felnőttek, a legkisebb a 60 éven felüliek soraiban. Ugyanakkor a pestis kiváltotta halandóság nemek közötti megoszlásának megállapítása mind a mai napig nehézségekbe ütközik. Néhány egyedi, és későbbi 17. század eleji angliai, francia, svájci esetből például arra lehet következtetni, hogy a járvány idején a férfiak halandósága kétszer akkora volt, mint a háztartást vezető családanyáké és általában a nőké.¹³⁷

A pestisjárvány nem csak a halálozást, hanem a házasságkötéseket és a születéseket is drasztikusan visszafogta, amiben az elhalálozások mellett, a világi és egyházi hatóságok védekezési rendeletei (a csoportos összejövetelek, a nemi élet tiltása) is közrejátszottak. Így

¹³⁴ Biraben, J. N. 1975, I. 455. II. 1976. 416.

¹³⁵ Fügedi Erik 1981. 567., Andorka R. 1985/2. 57.

¹³⁶ Shulamith, Shahra, 2000. 254.

¹³⁷ Hollingsworth. T.H. 1969. Sources of History. 355–374., Biraben, J. N. 1975. I. 455., Andorka R. 1985/2. 59.

nem véletlen, hogy a járvány hullámainak lecsendesülésével mindenütt látványosan nőtt a házasságkötések és születések száma. Egyrészt a megözvegyültek újraházasodtak, másrészt a firenzei példa a 15. századból azt mutatja, hogy a gazdag polgárok fiai közül csak egy, később 30 éves korában házasodott újra. Ha viszont a család fiú örököse meghalt a pestisben, akkor a következő fiúgyermeket sürgősen megházasították, hogy legyen aki a család üzleti ügyeit tovább vigye. Egész sor – itt nem részletezzük – demográfiai mechanizmus működött, melyek a népességvesztés rekuperációját segítették.¹³⁸ A pestis idején a nemi érintkezést nem javallották az orvosok, így a termékenység minimálisra csökkent. Viszont a járványt követően a termékenység várható nagyarányú emelkedése, úgy tűnik, elmaradt. Andorka Rudolf feltételezte – noha egy sor kivétel is van ez alól –, hogy a pestisjárványokat követően az éhezés is közrejátszhatott a születésszám emelkedésének stagnálásában nemcsak a városokban, hanem vidéken is.¹³⁹ A népesség rekuperációs folyamatát lassította, hogy a 14. századot követő 2–3 száz évben, szinte minden generáció ki volt téve kontinens-szerte legalább egy-két nagyobb pestiseseménynek. A 16. században a népesség valamivel gyorsabban nőtt, viszont a 17. században ismét megállt vagy lelassult a növekedése, és ebben ismét meghatározó szerepe volt a térben ugyan szétszórt, de időben gyakori pestisjárványok mellett a háborúknak is. Mindez kihatással volt, a már korábban, a járvány előtt beindult romló gazdasági adottságok további súlyosbodására (a művelésre fogott rossz földek elhagyása, a szeszélyes időjárás, a hadakozás munkaerő elvonása stb.). A jó földeken viszont javult a termelékenység. A járványt követően a munkaerőhiány, a munkabér drágulása lépett fel, ugyanakkor kisebb kereslet az élelmiszerek árának csökkenését vonta maga után. A járvány kiváltotta megtorpanás látványos példái: Sienában a Fekete halál előtt kezdték építeni az új székesegyházat, amely akkor a kereszténység legnagyobb temploma lett volna, a pestis azonban megszakította az építkezést. Yorkban a székesegyház felig készen állt, a pestis miatt leállt az építkezés. Amikor később újratekítették az építkezést, már a díszítést elhagyták és „perpendikuláris” stílusban folytatták, amely kevésbé volt kőfaragó igényes munka. Azonban „perpendikularis” stílusnak meg voltak az előzményei Angliában a Fekete halál előtti időkből. Most annyi történt, hogy a pestis követően, felhagytak a dekorált stílus alkalmazásával. Másik jelenség, hogy több egyetem megszűnt a tanárok és diákok elhalálózása miatt, ezért újabbakkal kellett pótolni a régieket, hogy csökkentsék a tudás-elit hiányát: a pestis követően alapítják Cambridgeben a Trinity Hall, Gonville Hall és Corpus Christi kollégiumokat, Oxfordban pedig a New College-t, amelynek nagy kertje, a város legnagyobb pestis-temetőgödre helyén van.¹⁴⁰

Ami pedig a fentebb említettek mellett, nyomban látható volt a járványt követően – és általánosítható fejleménynek is tekinthető a későbbi hasonló események során – az a túlélő világi egyének, vagy éppen egyházi intézmények anyagi gyarapodása. Az egyének esetében a kortárs feljegyzések sok „érdemtelen”, „semmirekellő” túlélő örököséről számolnak be kontinensszerte. Az egyház az áldozatok végrendeleteiben foglaltak alapján növelhette jövedelmeit, ugyanakkor az egyházat jelentős veszteségek érték (papok, szerzetesek, apácák).

¹³⁸ Herlihy, D.–Klapisch-Zuber, C. 1978. 703., Andorka R. 1985/2. 58–59.

¹³⁹ Andorka R. 1985/2. 54.

¹⁴⁰ Ziegler, P. 1969. 319., Andorka R. 1985/2. 62–64.

Hipotetikus kérdés, vajon a reneszánsz kibontakozása bizonyos csoportok túlélő örökösének, az egyház megnövekedett vagyoni helyzetével is összefüggésbe hozható vagy sem? Ugyanakkor – paradoxon módon – az olyan dinamikus fejlemények, mint például a reneszánsz nem magyarázhatók demográfiai tényezőkkel, ugyanis a népességállomány rekuperációja a pestist követően több mint két évszázadot vett igénybe.

A kérdés egy másik oldalról úgy fogalmazható meg, hogy a Fekete halál (1347–1350) döntő szerepet játszott vagy sem a kontinens egyes vidékeinek elnéptelenedésében? Már utaltunk arra, hogy a járvány – néhány forrásadatolt kivételtől eltekintve – általában kevesebb áldozattal járt vidéken mint a városokban, ami egyrészt azzal magyarázható, hogy a vidék a városnál gyéribben lakott és fertőzés veszélye is kisebb volt. Többen a mezőgazdaságból kiindulva közelítették meg a kérdést: mivel a lakosság 90%-a földből élt. A gazdaság helyzetében a 14. században a gyökeres fordulatot a Biraben és Andorka által is használt szokásos: (pestis – háború – éhínség) sémánál mélyebb okokra vezetik vissza.¹⁴¹

A melegedés/fellendülés relációt vizsgáló dolgozatunkban már utaltunk rá, hogy a 13. század második felében a fellendülés kifulladás, s a népesség gyarapodás eljutott egy olyan szintre, mely a társadalmak eltartó képességét feszegette.¹⁴² Hogy ez a fejlemény mennyiben tette kiszolgáltatottá egy esetleges katasztrófának, – vagyis a szóban forgó Fekete halálnak – a népességet azt több tényező összejátszásával magyarázhatjuk. Európa-szerte a demográfiai növekedés időszakában (1150–1270) települések nagy száma jött létre a marginális térségekben (Felső-Provence, Anglia, Salzburg környéki hegyek, Baltikum), amelyeket a 14–15. században a recesszió idején tömegesen hagynak el, ami a termelés csökkenéshez, a népességszaporulat apadásához, az ínséges helyzetek gyakoriságához vezetett. A járványok, a rossz hozamok, az időjárás viszonyok, a gyakori élelemhiány az életminőség visszaesését helyenként katasztrófa közeli méretűvé tették. Északnyugat-Európában 1315–1317-ben, tehát jóval a nagy pestisjárvány előtt ínség pusztított: Angliában, Észak-Franciaországban, Flandriában, Németországban, Dániában. A jelek arra utalnak, hogy ezekben az években vette kezdetét a gazdasági dekonjunktúra. Csak Angliában a 14. század elején nyolc nagyon rossz termést jegyeztek fel, míg a 13. században csak négyet. Itáliában és Franciaországban 1374–1375-ben újabb ínség pusztított, hasonlóan Flandriában a 15. században (1409, 1416–1417, 1437–1439, 1455–1458, 1477–1485, 1487–1493). Az elhúzódó gazdasági recesszió 1320–1500 között részben a népesség csökkenésével magyarázható, valamint a nemesfémtermelés visszaesésével. És semmi meglepő nincs abban, hogy az ínséges időkben a gabonaárak emelkedtek ugyan, de következetesen csökkenő tendenciát mutattak a járványt követően. Ugyanis a kevesebb fogyasztó miatt a kereslet is kisebb volt. Másfelől a falusiak tömegei (pl.: Németországban) a felhagytak a földműveléssel s a városok felé vették útjukat. Angliában hasonló fejleményeket váltott ki – a parasztság gazdasági és fizikai gyengeségét kihasználva az „emberfaló,” – birkák miatt a bekerítések felgyorsulása.¹⁴³ A traumatikus éveket követően – hosszabb távon, mint az előző kötetünkben is vázoltuk – a kontinens több

¹⁴¹ Cipolla, C. 1952. *Economic History Review*. 178–179., Cipolla, C. 1965. 67–80.

¹⁴² Pászka I. 2016. 46–74.

¹⁴³ Duby, H. G. 1962. 17–24.

térségében is a hústermelés és fogyasztás s a mézszáros céhek politikai súlyának növekedését is maga után vonta. A kérdés az, hogy az állattartás egy speciális területén – a juhtenyésztés a gabonatermesztés rovására – a társadalom, a gazdaság szerkezeti átalakulásával is járt – mint Anglia példáján többen megfogalmazták – vagy sem?

A traumatikus éveket (1347–1350) túlélők közül sokan nem várt örökséghez, jelentős nagyságú földterületek birtokába jutottak. A pestisjárvány követő munkaerőhiány, nemcsak bérek emelkedését vonta maga után, hanem a korábban gabonatermesztésre használt területeket, a kevésbé munkaerő igényes juhtenyésztés számára legelővé alakítják. A változás ebben az esetben is folyamatszerű, tehát a pestis előtti előzményei vannak, ami a járványt követően a munkaerőhiány miatt gyorsult fel, – amikor az emberek helyét az állatok foglalták el –, azonban látványosabb következményei a 15. században mutatkoztak meg.

Nézzük Anglia estét, ahol III. Edward alattvalóinak száma tizenhat hónap alatt, közel négy milliőről két és félmillióra apadt a Fekete halál idején. A népességfogyás következménye az akut munkaerőhiány, a települések elnéptelenedése, a földművelés zsugorodása, ami Angliában a foglalkozásszerkezetben idézett elő változást. Fokozatosan a súlypont a juhtenyésztésre helyeződik át, a pestis miatt elnéptelenedett, pusztán maradt falu szabad területé vált, a juhlegelők kiterjesztése valóságos áldás volt a nyomorúságban tengődő közösségeknek.¹⁴⁴ A nyers gyapjú flandriai kivitelével párhuzamosan, növekedik az angol posztókészítők száma, amihez hozzájárult a 2000 flamand szövőmester betelepítése III. Edward által. Ez a tudásimport pedig a vidék foglalkozási szerkezetének diverzifikálását vonta maga után, hiszen új szakmák a szabadabbá vált jobbágy számára változatos foglalkozási lehetőségét biztosította. Ezzel hosszú távon, ha nem is tudatosan, megalapozzák a sajátos angolszász modellt. A folyamat nem volt konfliktusmentes, már a pestis éveiben (1349, 1351, majd 1361) kiadott statutumokat a munkaerőhiány miatt a bérek emelkedésének megtörése indokolta, aminek a következménye – sikertelensége ellenére is – az 1381. évi népi lázadás volt. Száz évvel a Fekete halál után, a munkaerőhiány még mindig lehetővé tette a munkaerő magas árának kikényszerítését, noha a jobbágyág emancipációja a 15. században megtörtént és a Tudorok alatt a 16. században befejeződött. A felszabadult jobbágy, kis farmer *yeoman* vagy abszolút tulajdonosává vált a földjének, vagy bérelte azt, vagy fizetett munkás lett a falusi és városi műhelyekben, vagy háborúba ment vagy a tengereken barangolt, de megtartotta falujában személyes jogait a szabad legelők és műveletlen földek felett, anélkül, hogy mozgásszabadságában korlátozták volna. A parlament egyetlen, visszarendezési intézkedése sem tekinthetett el a pestis kiváltotta következményektől.¹⁴⁵ Noha az újabb kutatók visszafogottabbak a juhtenyésztés társadalom–gazdaság átalakító, formáló hatását illetően, azonban tény, hogy Angliában a juhtenyésztés biztosította nyersanyag bázis tette lehetővé a 15. század elején a flandriai posztóbehozatal megszüntetését, ami a gazdasági tevékenység szerkezetének „gyökeres” újraszerveződését is jelzi. A dél- és nyugat-angliai szövőipari centrumok (London, Winchester, Salisbury, Coventry, Bristol) környékén a juhtenyésztés a domináns, ezzel párhuzamosan az ország keleti részén hanyatlik a gabonatermesztés.¹⁴⁶

¹⁴⁴ Trevelyan, G. M. 1975. 280–282.

¹⁴⁵ Trevelyan, G. M. 1975. 281–286.

¹⁴⁶ Lopez, R.–Miskimin, H. A. 1962. *Economic History Review*. 408–426

Az Alpok térségében, ha hosszabb távon nem is bontakoztak ki az angliai szerkezeti átalakulásokhoz hasonló fejlemények, a legelőváltó (transzhumáló) juhászat vállalkozási formákat öltött (Provence). Delumeau által idézett összeírásban (1471) nyolc település lakói birtokában 24 ezer juh volt, egy családra átlagban száz juh jutott.¹⁴⁷ Ez pedig arra is utal, hogy több mint száz évvel a járványt követően még mindig munkaerőhiány volt. Másik példa, Spanyolország, ahol az 1348-as járvány kiváltotta népességveszteséggel hozták kapcsolatba a *Mesta* (juhtulajdonosok egyesületének) fellendülését. Úgy tűnik, hogy ez a fejlemény nem kapcsolható az angol nyers gyapjú kontinensre irányuló csökkenésével. Ugyanis az Andalúziában letelepedett genovaiak már az 1300-as években meghonosították a „finom fehér gyapjas afrikai merinó juhokat.” Kasztília a 15. század végére, valóságos „európai Ausztrália” lett: 1476 táján a Spanyol királyság juhállománya 2,7 millió. A *Mestába* ekkor már háromezer juhtenyésztő tömörült, akiknek nyája 270-től 830 kilométerig terjedő legelőterületi útvonalat (*canadát*) jártak be évente, délről északi irányba és vissza. A *Mesta* a kialakított útvonalat a földművesek rovására folyamatosan szélesítette. Róma térségében és a Nápolyi Királyságban (az Appenninek és az Adria közé eső régiójában) évente 1460 táján 1,5 millió juhot tereltek, a 16. században már 5,5 millió volt a számuk. És ennek előzményei a pestis előtt időkbé vezetnek, amikor a Róma környéki vidéken 57 falu jött létre, amelyek télre befogadták a hegyvidékről levonuló nyájukat. A pestis követően ezek a falvak elnéptelenedtek, mivel juhok kiszorították a földműveseket: 1300-ban Róma környékén 500 ezer volt a földműveléssel foglalkozók száma, 1537-ben már csak 110 ezer fő.¹⁴⁸

A Fekete halál kiváltotta népesség veszteséggel járó munkaerőhiány és a juhtenyésztés, földmunkák közötti korreláció azonban a kontinens nem minden térségében mutatható ki. Van, ahol a Fekete halált megelőző időszakban elkezdett munkálatok a járványt követően is folytatódtak: például az 1350–1500 között megépült lombardiai csatorna munkaerő igényes vállalkozás volt, ami ellentmondani látszik a járvány utáni krónikus munkaerőhiánynak. Több térségben azonban a munkaerő igényes munkálatokra a pestist követően mintegy száz évre vannak adatok. Velence 1440–1460 között a Brenta és Piave környéki mocsarak lecsapolásával kétszeresére tágította ki a két folyó torkolatát. Majd 1500–1530 között merőleges csatornahálózatot alakított ki a természetes lejtők vonalán. A Pó-völgyében csökkent az árvíz veszély, jobb lett a hajózás Velence és mezőgazdasági hátországa között, és 1475-től Valenciából behozott vetőmaggal beindult a rizstermesztés. A pápáknak (X. Leo és V. Sixtus) a Pontini- mocsarak lecsapolási kísérlete a 15. század elején kudarcot vallott, hasonlóan a toscanai nagyhercegeké is, akik a Val di Chiana kiszárításával kísérleteztek. A fentebbi és alábbi adatok arra utalnak, hogy a népesség veszteség rekuperációja a járványt követően, ha lassabban is, de beindult, ugyanakkor az élet létfenntartási feltételeit biztosító munkálatok folyamatosak. Németalföldön, ahol már a 11. században *polderek* építésével a tengervíz kiszorításával beindultak a nagy földmunkák, a pestist követően is folytatódtak az ország belső területein: a Schelde és a Meuse torkolata közötti vidéket a 14. században épített gáttal védték meg. Az 1300-as évek elejétől a sorozatos időjárási anomáliák miatt továbbra

¹⁴⁷ Castillo, A. *Annales, ESC.* 1956. 745–759., Vives, Vicents, J. 1959. 120–121., Delumeau, J. 1997. 216.

¹⁴⁸ Delumeau, J. 1997. 213–216.

is sérülékenyek a holland területek. Dordrecht teljes környékét a szökőár 1421. november 18-áról 19-re virradó éjszakán 65 falut öntött el, 10 ezer ember halálát okozta. A vidéket aránylag gyorsan lakhatóvá tudták tenni, az újjátásnak számító víz kiszivattyúzásra használt malmok segítségével, és 1430–1460 között gáttal vették körül a területet, 1435-ben pedig a tengerparti területek kiszáritásának munkálataiba kezdtek. Majd a talajjavítási munkálatok mellett a belső tavakat is kiszáritották, kiépítik a fríziai véd – műveket, Walcheren – szigetet pedig gáttal veszik körül. A flamand típusú gazdálkodás és művelési eljárásai mintaként szolgáltak a kontinens többi része számára, inkább a kínai módszerekhez hasonlított, valóságos „munkaorgia” közepette valósult meg, amely az időjárás, járvány kiváltotta katasztrófák ellenére, folyamatosságot mutat. Flandriában „sohasem pihentek a földek” és az egymást szervesen kiegészítő állattenyésztés és növénytermesztés, a vetésforgók alkalmazása tette mindezt lehetővé. Láthatóan a kontinensen voltak térségek, ahol a folyamatosságot a pestis megtörte – Flandria és Észak-Itália kivételével – a járvány okozta népességvesztés mellett, a mezőgazdaság technikai stagnálása a dekonjunkció egyik kiváltója. A kortárs megfigyelő megjegyzi, hogy a mérnökök – itáliai, német, svéd mérnöki iskolák – állandóan igyekeznek a fegyvereket fejleszteni, de nem tanúsítanak érdeklődést a „szokott módon használt mezőgazdasági eszközök iránt.” Ami pedig a földműves szolgáltatásait illeti, a jobbágyság intézménye és a szokásjogból származó terhei már a pestis előtt több helyen megszűnt, a folyamat a pestist követően teljesedett ki, a jobbágy önálló gazda lett telkén. Flandria kivételével a földműves nem volt érdekelt az új eljárások alkalmazásában, szerte a kontinensen nemcsak a pestis okozta munkaerőhiány miatt maradtak óriási területek parlagon, a legelők „bitangra” hagyottan, hanem az érdektelenség miatt is, annak ellenére, hogy az ínség, a szűkös élet folyamatos jelenvalóság volt.¹⁴⁹

3) A pestist követően, a nyugati- és déli térségben – igaz, nem mindenütt – a városok népességének alakulásában történtek változások. A folyamat mögött döntően a pestis okozta demográfiai katasztrófa állt, ugyanis a háborús cselekményekkel szemben –, melyek az emberek és javaik pusztításának körét érintik – a pestis az életet bebűtorozó, fenntartó emberek millióinak halálát okozta. Ha csak háborúzó felek népességi viszonyainak implikációit vizsgáljuk, láthatóan a járvány következményei annál jóval messzebb hatóbbak és összetettebbek. Az eredetileg dinasztikus konfliktusként – lényegében Flandria birtoklásáért – indított százéves háború több szakaszban zajlott.¹⁵⁰ A kezdeti összeütközéseket megakasztja az 1348. évi pestis. A túlélőket mindkét – angol és francia – oldalon anyagiakban is megviselte a háborús teher. Nem véletlen, hogy 1355-ig csak kisebb portyázó csetepatékba bocsátkoznak a hadviselő felek. A polgárháborúkkal, népi lázadásokkal is tarkított konfliktusban viszont, nem annyira a csaták, mint azt megelőző és követő, a lakósságot érintő pusztítás módja és milyensége érdemel figyelmet. A könyörtelenség, amellyel főleg a skót terepen kikísérletezett angol harcelfogást jellemezte, tágabb értelemben, a korszak intézményeiben keresendő. Trevelyan angol történész a tudat vagy a hagyomány korlátolt voltával, a közlekedési

¹⁴⁹ Slicher van Bath, B. H. 1960. 32–45.

¹⁵⁰ Az első szakasz 1337–1360, második 1360–1380, harmadik 1415–1429, negyedik 1429–1453, (Lásd: <http://www.bibl.u-szeged.hu/bibl/mil/kozepekor/hadjaratok/szazeves.html>).

eszközök silányságával, a politikai, adminisztratív, pénzügyi intézmények fejletlenségével, a gyilkoló eszközkészlet egyszerűségével magyarázza a korszak hadviselésében alkalmazott módszereket.¹⁵¹ A 11–15. században vívott európai háborúk sokasága lokális jellegű, a háború a lovasság monopóliuma, a szegény európai hatalombirtokosok nem engedhették meg, hogy a földműves fiatalokat is mozgósítsák. „Mars karjai” – az ágyúk megjelenése ellenére – egyelőre még rövidek voltak.

Ezzel szemben Franciaországban a Jacquerie parasztfelkelés (1358. május–július) jelleget a százéves háború szövi át, angolelles, védelmi, ugyanakkor társadalmi reform igénynyel is fellépett. Végkifejletében a 20 ezer felkelő legyilkolása elgondolkodtató – ha pestis után rövid időszakot nézzük (6–7 év), valamint a korszakban a fegyveres leszámolások embervesztéseit, nyugat-európai átlagot meghaladó francia népesséviszonyokat – a bosszú áldozatainak száma még így is igencsak jelentősnek tekinthető.

A városok a Fekete halált követően „nagykorúsodtak”, azonban a pestis előtt időszak és azt követő századok között – csak úgy mint annyi más területen – nem érzékelhető törés. A Fekete halált követő évszázadokban kontinens-szerte a gyakori fegyveres cselekmények ellenére a városok számára továbbra is legnagyobb veszélyt a pestis jelentette. Igaz, a katasztrofális évekhez (1347–1352) képest kevesebb áldozatot követeltek a későbbi pestisjárványok. Szemben a vidékkel a városok veszteségei mégis a ragály gyakorisága miatt továbbra is jelentősek. Továbbra is a „*pestis a szívnek ártó mérgezett levegőpárából tör az emberre*”, jegyzik fel a 16. századi számadáskönyvben.¹⁵² Továbbra is a velencei módszerrel, a fertőzött házak, fertályok és városok elszigetelésével tudtak védekezni. F. Braudel a „tévedést kizárva” úgy vélte, hogy ekkoriban a város lakosságának egynegyede, egyharmada egyik napról a másikra elpusztulhatott, miután higiéniai és gyógyítási ismeretek hiányában védtelenek voltak a fertőzéssel szemben.¹⁵³ A pestistől elnéptelenedett városok, néhány kivétellel (Firenze, Barcelona) sokkal népesebbek 1600-ban, mint az 1300-as évek elején. A városi lakosság az 1320–1450 közötti visszaesést követően növekedett: 1500-ban öt európai város érte el a százezres lélekszámot, 1600-ban már 11–12, (Isztambul 250.000, Páris 200.000, Nápoly 150.000, Velence 105.000, Milánó 100.000). A 17. század elején a legnépesebb európai városok: Isztambul (600.000), Párizs (415.000), Nápoly (280.000), London (225.000), Róma, Palermo, Messina (100.000), Antwerpen (105.000), Amszterdam (104.000). Az urbanizáció, akárcsak a pestis előtt továbbra is Itáliában a legmagasabb szintű. Több a közepes város: Firenze, Bologna 60.000, Verona pedig 40.000 lakosú. Németországban a 16. században a legnépesebb városok Augsburg (60.000), Hamburg (40.000), Nürnberg, Köln, Lübeck (25.000), Lengyelországban pedig Danzig (30.000). Az esetek többségében, abszolút számokban adják meg településenként a lakosság számát, ami azt az illúziót keltik, hogy az adatok kellően megbízhatóak, holott ezek az értékek viszonylagosak, becslések tehát nehezen értékelhetők. Ugyanakkor egyes városok népessége a pestis követően nemcsak növekszik, hanem csökken is, ami részben a migrációs mozgásokkal kapcsolatos, mint a 15. és 16. században ismétlődő

¹⁵¹ Trevelyan, G. M. 1975. 263.

¹⁵² Delumeau, J. 1997. 222.

¹⁵³ Braudel, F. 1986. VI. 89–102.

pestisjárványokkal. Bologna lakossága 1581-ben 70.680 fő, 1600-ban már csak 62.840, Vence lakossága 1575–1600 között 175 ezerről 140 ezerre csökken. Antwerpen, Ausburg hanyatlásnak indul a 16. század végén. Kasztíliaiban 11 kisebb- és közepes város 1530–1594 között veszít lakosságából, míg a királyság többi (31) városának mérlege 172 ezer körüli többletet mutat. Sevilla lakosainak száma 1530–1594 között 45 ezerről 90 ezerre emelkedik. A látványos népesség növekedést mutató városokban (London, Róma, Lisszabon) a pestis követő egy évszázadban átlagosan megkétszereződik a lakosság. Hollandiában 1514–1622 között a városok népessége 185, a falvaké pedig 110 százalékkal emelkedett.¹⁵⁴

A demográfiai viszonyok alakulása a járvány előtt és után, két fejleményre hívja fel a figyelmet: a járványt megelőző évtizedekben, a kontinens nyugati térségeiben az éghajlati szélsőségek, az alultápláltság, a különféle betegségek miatt, már megviselt fizikai állapotban volt a lakosság, így nem véletlen, hogy a pestis pusztítása tömeges méreteket öltött. A járványt követően a népesség csökkenés városokban és vidéken átlagban 30-50%, ami elhúzódó visszaesést vont maga után a létfenntartást biztosító tevékenységekben. A paradoxon ebben a dekonjunktúra szakaszban az, hogy erre az időszakra esik a humanizmus, a reneszánsz, a nagy földrajzi felfedezések, melyek nem mutatnak összefüggést a népesség viszonyok alakulásával.

4) A Fekete halált követően a városrendészetben megjelennek a higiéniai szempontok, például Alberti azt tanácsolja, hogy a „félreeső, mások által alig felkeresett utcákban kell elhelyezni a legbűzősebb mesterségeket folytatókat, a tímárokat, a cserzővargákat meg a hozzájuk hasonlókat.” Leonardo da Vinci Milánó hercegének, Ludovico il Morónak az összezsúfolt lakosság széttelepítését javasolta: „én szétszórnam ezt a hatalmas tömeg embert, kik akárha kecskék volnának, egymás hegyin hátán élve mindent elárasztanak bűzükkel, terjesztvén fertőzést és halált.”¹⁵⁵

A 15. században, amikor városrendezés tudománya Alberti révén megszületik a középkori empirikus megoldásokat – ha nem is számolták fel – annak módosítására törekedtek, amely a higiéniai szempontokat is figyelembe vette. Alberti noha „vonalzóval és zsinórral” dolgozott, az elődök által kialakított görbe utcákat többnyire megtartotta, annak ellenére, hogy egyenes vonalú főutcákat, egyenlő magasságú, egyforma oszlopos előcsarnokkal rendelkező házakat képzelt el. „Helyénvaló, ha a város belső utcái nem teljesen egyenesek, hanem a folyóvizet mintájára hol erre hol arra többször is enyhén elkanyarodnak.” Hasonló véleményen volt Francesco di Giorgio is, aki az utcák rajzolatát a természeti adottságokhoz igazította. A reneszánsz városrendezés perspektívájából visszatekintve, már a 13. században, néhány helyen, a termelés és kereskedelem növekedése kiszorítja az empirikus megoldásokat. Dél- és Kelet-Németországban létrejött új városok egyenes vonalú, derékszögben egymást metsző utcákkal, a központban városházával épültek. Spanyolországban, Aquitániában városerődök (*bastidók*) több funkciósak (erődítmény, közigazgatási központ, vásár hely, vidékközpont), és elrendezésükben a hellenisztikus, római mintát követték (a falakon egy-egy kapu volt a

¹⁵⁴ Glass, D.V.–Eversley, D.E. C. (Eds) 1966. *Population in history*. 82–92., DUBY, G. 1981. III. 51–52., Delumeau, J. 1997. 223–224., Eckwall, E. 1956. 21–22., Le Goff, J. 1956. 12–15., Sabbe, E. 1951. 32–36.

¹⁵⁵ Dickinson, R.E. 1961. 30–35., Lestocquoy, J. 1952. 11–20., Delumeau, J. 1997. 226–227.

négy égtáj irányába, belsejüket sakktáblaszerűen alakították ki a téglalap alakú főtér körül). Kétségtelen J. Delumeau által leírt példák kivételek voltak, ugyanis a középkori – pestis előtti és utáni – városépítést szerte a kontinensen a domborzathoz igazodó változatosság, zsúfoltság, a tervezés hiánya jellemezte. Bizonyára van összefüggés abban, hogy a 13. században az elszigeteltnek tekinthető, németföldi, hispániai eljárások, a járványt követő évszázadokban, főleg a 16. században (a késő reneszánsz fázisában) – amikor kontinensszerte gyakoribb volt a pestis – egyre jobban érvényesültek. Egész sor, eszményi város tervrajz születik, melyek az emberek életét szigorú fegyelemnek, rendnek kívánta alárendelni. A sakktáblaszerű alaprajz, amelyhez Dürer, *Erődítéstana* és számos olasz építész ragaszkodott – melyekben a matematikai észjárás, a racionalitás tárgyiasult – nagy sikert aratott: Limától a lengyelországi Zamoscig, vagy a máltai La Valettától Livornóig egészen Nancyig számos város tanúsítja. A Fekete halált követő és ismétlődő kisebb nagyobb pestisjárványok is közrejátszhattak abban, hogy megszületik a város övezetesítésének (*soning*) elképzelése (Dürer). A négyzethálós várostervek (Dürer) lakó, hivatalnok, termelési, feldolgozási (bűzt, füstöt árasztó) tevékenységek számára elkülönült városrészeket jelölnek ki. Mint lenni szokott a tervektől a megvalósításig nemcsak hosszú, hanem lassú tempójú is volt az út. Továbbra is a pestis nagyobb arányban a városi lakosság körében szedte áldozatait. A reneszánsz idején a 15. és 16. században a hasznosság s az esztétika együttese főleg a pápák törekvéseiben jelentkezett. IV. Sixtus 1473-ban arra hívja fel a figyelmet, hogy „*a számtalan dolog közt, mikről gondoskodnunk kell, nem szabad megfeledkeznünk lakhelyünk tisztaságáról és szépítéséről. Ha akad a világban város, minek tisztaságával és szépségével tündökölnie kell, akkor ez csakis az lehet, ami a világ fővárosának címét viseli.*” S ez nem más, mint Róma, ahol 1590-ben V. Sixtus idején a város újjáépítését törvénybe foglalják.¹⁵⁶ A sakktáblaszerű városrendezés – a római légiótáborok mintájára – ugyan jobban szolgálta az áttekinthetőséget, a szimmetrikus esztétikai benyomást, azonban a reneszánsz építészei inkább koncentrikus körök mentén elrendezett várostervezés hívei voltak. Már a 13. század előtt, létrehoztak olyan városokat, ahol a központtól csillag alakban, illetve pókhálószerűen, koncentrikus körök mentén kötötték össze a főutcákat, például a franciaországi Aude megyében (Agen, Avignon, Beaune, Chartres, Bram). A hadmérnökök által tervezett városok kialakításában az elsődleges szempont a védelem volt: a sokszögű városfal kiképzése lehetővé tette a támadó ellenség több oldalról való tűz aláfogását (a veneziai Palmanovam 1593, holland Coeworden 1597). A pókhálószerű megoldás esztétikai szempontok is indokolták, és nem utolsósorban platonista filozófia. A kör vagy sokszögű alaprajzú város Platon városához hasonlóan a világmindenség képét, a tündöklő mennybolt kicsinyített mását, az univerzum tökéletes gömbjének földi megfelelőjét jelentette meg. A védelmi megfontolások és filozófia egymásra-találása a körformában tárgyiasult, és részben alkalmazták is Róma városának 16. századi újjáépítése során.¹⁵⁷

A városrendezés gondolata Itáliában merült fel, azonban nincs adat arra, hogy ebben a Fekete halál is közrejátszott volna. Noha Itáliában volt a legtöbb város, itt élt tovább az antik görög–római örökség, és a Fekete halál pusztítása is nagyobb volt mint a kontinens többi

¹⁵⁶ Dickinson, R. E. 1961. 33–35., Lestocquoy, J. 1952. 18–20., Delumeau, J. 1997. 228.

¹⁵⁷ Benevolo, Leonardo, 1994. 140–164.

városaiban, mégis a járvány tanulságait úgy tűnik közvetlenül nem vették figyelembe a várostervekben, igaz jó részük utópia is maradt.

A kontinens többi térségeinek városai továbbra is középkori arculatukat mutatatták és semmi sem utal arra, hogy a pusztító járvány tanulságait felhasználták volna. Még a 16. században is kontinensszerte kaotikus a városkép, levegőtlen utcák, rendezetlen házsorok, rendtelenség volt a jellemző. London, Párizs lakócai faházakban élnek, „véletlenszerűen oszlik meg és halmazódik fel” a beáramló embertömeg, az átépítések a külvárosokban nélkülözik a tervszerűséget, nem tudnak szakítani a középkori empirizmussal. Nincs éles határ a vidék és város között, Párizs még falusias: „*a várost mezők és rétek fogják gyűrűbe, s szép számmal laknak földművesek és szőlősgazdák a falakon belül. A királyok rendeletek sorozatával kénytelenek megtiltani a párizsiaknak a nyúl- és disznótartást. I. Ferenc csak tyúkólakat engedélyez a városban.*” London térképén 1570-ben Westminster negyedben is majdnem mindenütt „*legelésző állatok vagy kimosott fehérnemű a földre kiterítve szárító asszonyok láthatók.*” Rómába látogató Montaigne feljegyzi, hogy a város „*két harmadrészt üres*” volt, az élet jó részt az aureliusi városfalakon belül folyt. A „*tehnélegelővé*” tett köztársasági fórumon disznókat árultak, szekereket, jármokat gyártottak. Csak a 17. század elején – jegyzi meg Delumeau – jut „*diadalra*” a reneszánsz szellem, igaz csak az elit körében.¹⁵⁸ Azonban a reneszánsz szellem olyan megnyilvánulásai, mint a vidéki kastély, természet szépségének felfedezése nem új keletű. Boccaccio leírásában láthatuk, hogy a városból kivonuló tehetősek csoportja vidéken udvarházzal, palotával rendelkezett, a csoport szabadidőtöltésében ott szerepel a kerti séta, a természeti környezet kikapcsolódást, megnyugvást biztosító dicsérete. Ez is arra utal, hogy az itáliai városok elitje és a kontinens többi térségnek városi elitjei között életmódbeli különbségek voltak. Oly annyira, hogy a 16. század végéig a francia királyi udvar nem rendelkezett stabil, állandó székhellyel, vándorolt az országban, egyfajta „*mozgó város*” volt.

A Fekete halált követő évszázadokban, például a reneszánsz idején is, a járványok, főleg az ismétlődő gyilkos pestis miatt rendkívül nagy volt az elhalálozások száma a kontinens városaiban. A veszteségeket a vidéki népesség bevándorlásának bátorításával igyekeztek pótolni. Nagyrészt a városba letelepedett vidékiek közül formálódott ki egy erőteljes középréteg (kézművesek, boltosok, zsidókereskedők, városi tisztviselők, jegyzők, alkuszok, orvosok, patikusok, írnokok stb.). A párizsi mesterembereket és kalmárokat már XI. Lajos 61 „*zászló alá*” (rendbe) sorolta. Itáliában és Flandriában a művészet reneszánsz kori alkotásai nem képzelhetők el a középréteg nélkül, amelynek tagjai némi iskolázottsággal, ügyességel, mesterségbeli jártassággal rendelkeztek.

5) A Fekete halált követően például nemcsak fennmaradt a középkori a korábbi társadalmi struktúra, hanem meg is erősödött. Egyrészt azzal, hogy a középrétegek kiválóságai (vagyon, tehetség) a nemesség soraiba emelkedett. Az új nemesség a régiek lovagi hagyományaitól eltérő értékeket, a városi élet iránti vonzódást vagy művelődés igényét vegyítették a nemesség értékrendjével (a szereplésvágy, a földtulajdonhoz való ragaszkodás, a munka megvetése, a járadékból élés mentalitása). Mindez azt is jelzi, hogy a középrétegek bizonyos csoportjainak

¹⁵⁸ Delumeau, J. 1997. 234.

elnemesedése, és nem a polgárosodás folyamata a jellemző a korszakban. A nemesség megújulásának folyamata a 14. századtól követhető nyomon: a pénzváltók, posztókereskedők, borkereskedők városi tanácsnoki testületekben szerepelnek, majd kilépnek innen és hitelezőként vagy tanácsosként fejedelmi szolgálatba állnak. Uradalmakat vásárolnak, beházasodnak a nemességbe, nemesi oklevelet szereznek. Franciaországban például XI. Lajos azt, akinek hűbértartok volt a kezén, azt nemesnek nyilvánítja (1470), ezzel kezdetét veszi a „*taláros nemesség aranykora*”, számuk idővel gyarapodik, örökletessé válik és mind nagyobb társadalmi szerephez jut. J. Delumeau kutatásaiból tudjuk, hogy például a reneszánsz „*akár Velencét nézzük, akár Angliát vagy Spanyolországot, akár a hanyatló Hanza és a visszavonuló városi polgárság Németországot, mindenütt a nemesség helyzetének egyértelmű megszilárdulását hozta.*” A Fekete halált követő időszakban sokan nagy örökséghez jutottak, amit különböző területeken használtak fel, azonban a polgári foglalkozásúak köréből (céhmesterek, kereskedők, írástudók) kiemelkedő csoportok nem a polgárság diadalát hozták, hanem a hagyományos hierarchiát erősítették azzal, hogy nemessé válhattak. A francia királyok például – a közismert sztereotípiákkal szemben – nem a polgárságra támaszkodtak, hanem a „*fölfrissített nemességre*”, amelyet polgári származású tisztségviselők nemességben történő beházasításával ösztönöztek.¹⁵⁹ Látunk kell, hogy a polgárság fogalmába mindazon foglalkozásokat (mesterségek, kereskedelem, lelkészek, jogtudók stb.) hivatásszerűen gyakorló városi ember tartozott, akik nemesi címmel, státusszal nem rendelkeztek, de megszerezhették. Boccaccio novellájában is megfigyelhettük, hogy a nem nemesi státusszal rendelkezők eszménye, a nemesség életvitel, életstílusa, azzal és nem saját csoportjával azonosult. Ez pedig azt is jelzi, hogy a nem nemesek, a hivatás rendűek tömegéből már a 14. században kivált egy csoport, az írás, a képzőművészet stb. mesterei, akiknek foglalkozása inkább a szabadidőtöltés nemesi életvitelének szolgálatában állott, nem véletlen, hogy Boccaccio is azzal kívánt azonosulni, és nem saját hivatás csoportjával.

6) A Fekete halált követően az orvosok körében általánossá vált a vélemény, hogy a pestis betegség gyógyíthatatlan. Továbbra is orvosi paradigma a hippokratészi – galenoszi miazma-elmélet: a pestist „fertőző csíra” okozza, amely emberek között megromlott levegő, elfogyasztott ételek, illetve érintkezés révén terjed. Az itáliai városállamok orvosai: firenzei Benivieni (1443–1502), a velencei Benedetti (1450–1512) pestisbetegek – a leprások estében a 13. századtól alkalmazott – elkülönítését, mint a megelőzés egyik lehetséges módját javasolták továbbra is. Például Chauillac is azt ajánlotta VI. Kelemennek, hogy a járvány ideje alatt zárkózzon be egy szobába és senkivel ne érintkezzen. Gentile de Foglio perugiai orvos illatos fák égetését ajánlotta a mérgezett levegőt tisztítására, az egészségesek számára megelőzés véget pedig kámfor inhalálását, valamint az egyéb aromatartalmú szerekből gyúrt kis labdák orron való hordását. A pestis tünetek enyhítésére érvágás, hashajtó volt a gyakorlat, később, valószínű a laikusok tapasztalata nyomán, a bubók, felmetszésével próbálták „mérgetleníteni” a szervezetet, de „csak láztalan beteg esetén tartották célszerűnek elvégezni.”

¹⁵⁹ J. Delumeau, 1997. 245–246. *Társadalomtörténeti részeket* (Lásd: Braudel, F. 1966. *A Földközi-tenger és a mediterrán világ II. Fülöp korában*. I–III. Budapest. Osiris.)

Abban az orvosok egyetértettek, hogy a fertőzött, romlott levegő a vérbe- tüdőbe- szívbe majd és az egész testre történő áterjedése okozza a pestisbeteg elhalálózását. Ugyanakkor, mint még szó lesz róla – dietetikus, életviteli tanácsokkal is szolgáltak a physikusok (fürdés, megfázás, az esős idő, éhgyomorral való mozgás elkerülése stb.)

Nagy tekintélye volt Hieronymus Fracastorius (1478–1553) járványos betegségekről írott munkájának (*De contagione et contagiosis morbis eorumque curatione libri* III. A járványról a járványos betegségekről és gyógyításukról 3 kötetben), amely több helyen is kiadtak (Velence 1546, Lyon 1550 és 1554). Giovanni Filippo Ingrassia (1510–1580) Palermo és Nápoly orvosa az 1575-ös pestisjárvány tapasztalatait foglalta össze 1576-ban megjelent munkájában (*Informatione del pestifero morbo*). Többben leírják a pestis tünetét, így például a magyar származású Jordán Tamás (1539–1585) a pestisláz jelenségével foglalkozik 1576-ban Frankfurtban megjelent értekezésében (*Pestis phaenomena, seu de iis, quae circa febrim pestilentem apperent, exercitatio*). A 16. században a botanikusok a közegészségügy „szakértői” mint Adam Lonitzer (1528–1586), Johann Bauhin (1541–1613) városi fürdők kapcsán foglalkozik a pestis fertőzéssel. Hieronymus Brunshwig, *Pestbuch* (1500) című munkája összefoglalja a pestisről szóló addigi ismereteket.¹⁶⁰

Az 1577/1578-ban feltűnt üstökösöt még mindig kapcsolatba hozták a bevett asztrológiai magyarázattal, vagyis a pestisjárvány előjelének vélték. Említettük, hogy a kínai orvos, amikor a jezsuita szerzetes által megismerkedett az európai tudománnyal, és a betegségek asztrológiai magyarázatával, nagyon elcsodálkozott, ugyanis az orvoslás a kínai szerint bonyultabb dolog, mint a csillagászat, s a ballisztika. A kínai bizonyára nem sejtette, hogy az asztrológiában alkalmazott és kifejlesztett matézis, végül a világmindenség matematikai modellezésének veti meg alapjait, és filozófiában az érzékenyebb szellemeket is meghódítja (Descartes).

A humanista Dudith András (1533–1589), új színfoltot képvisel, amikor megkérdőjelezi az asztrológiai magyarázatokat, valamint a paduai Hieronymus Mercuralius járványfelfogását, aki a „pestis járványos formáját és egyedi megjelenését két különböző betegségnek tartotta.” Ugyanis Jordán Tamás és Crato von Krafftheim is felismerték a járványok egyedi esetekből való kialakulását: „*ez a részleges pestis azután, miközben a ragály másokra is áterjed, teljes és egyetemes pestist idéz elő. Mert én a fajt, erőt és lényegét nem a betegek vagy az áldozatok sokasága, vagy csekély száma szerint, hanem magának a betegségnek a sajátosságai, állandó jellegű okai és hatásai szerint mérem.*” Dudith elveti a hippokratészi milió (miazma-) elméletet: „*véleményem szerint nem a légkörben kell keresni a pestis közelebbi okát, hanem a fertőző testekből eredő ragályban.*” S a levegőt, mint a betegség kiváltóját elutasítja, „*csak terjesztőközegnek*” tartotta.¹⁶¹ A pestis okai továbbra is rejtély az orvosok számára: még a 17. században is például a londoni pestist isten bünetetésének vélték – mint D. Defoe megjegyzi – s a pestist egymást követő két üstökös megjelenésével hozták összefüggésbe. London pusztulását pedig bibliai példákkal állították párhuzamba (Ninive, Titus által Jeruzsálem templomának lerombolásával).¹⁶²

¹⁶⁰ Singer, C. J. 1962. 27–31., Castiglioni, A. 1941. 10–16.

¹⁶¹ Pécs lexikon 2010. I. (A–M), Jantsits G. 1990. 180., Gerabek, Werner, E. 2005. 277.

¹⁶² Mende B. Gusztáv 2015. i. m. MTA. Régészeti Intézet. Vö. Defoe, Daniel, 1978. (Lásd: <https://mek.oszk.hu/02500/02566/02566.htm>), valamint a későbbi járványok bemutatása során idézett levéltári forrásokat.

Nagy általánosságban azt mondhatjuk, hogy pestis „dolgában” a medicinában tudományos áttörés és/vagy változás a Fekete halált követő századokban is még várat magára, továbbra is átfedés van a népi gyógyászat és a physikusok, orvosok tudománya között. A tulajdonképpen védekezést a 20. század elejéig katonai–rendészeti bürokratikus eszközökkel, szervezéssel az államok hathatós fellépésével érik el, és csak részben a medicina közreműködésével. S ez érthető, hiszen a medicinának nem voltak még eszközei (műszerezettsége), ahhoz hogy megfigyeléseit a szem látóhatárán túlra is ki tudja terjeszteni.

A PESTIS A FEKETE HALÁLT KÖVETŐ ÉVSZÁZADOKBAN

J. N. Biraben, francia kutató úttörő munkájában annak idején úgy látta, hogy a Fekete halált követően, vagyis 1352-től 1670-ig terjedő időszakban nincs év, település, Európában kisebb vagy nagyobb pestisjárványok nélkül. Megállapításának időkeretei szűknek tekinthetők, és a kontinens egészére sem általánosíthatók, ugyanis a pestis folyamatosan jelen volt a 19. század közepéig az Oszmán Birodalom balkáni tartományaiiban. Sőt végleges eltűnése előtti szakaszában együtt volt jelen a kolerajárvánnyal, amit a 19. század pestisének neveztek.

A pestisjárványok földrajzi megoszlásának csoportosítása, szintén Biraben munkásságához kapcsolódik, aki elkülönítette az Alpoktól északra eső térséget a Mediterrán térségtől. A kettő között járványmentes térségként – 1347–1352 között – a Balkán középső részét, a mai Ukrajna területét és a Volga középső vidékét jelölte meg. Megállapítása inkább információ hiányra utal, ugyanis pestisre utaló források hiánya a kelet-európai és balkáni térségekből a jelezett években nem jelenti azt, hogy azok járványmentesek lettek volna. Fentebb már utaltunk rá, hogy az Arany Horda területén és annak központjában a Volga menti Szarajban 1346-ban már pusztított a járvány. Északkelet-Kína, vagy a Belső-Ázsia egyéb endémiás területeiről a pestis szárazföldön, a kereskedelmi útvonalak (Selyemút) menetén és az egymással hadakozó mongol kánok révén is terjedt, és jelentős szárazföldi kereskedelmi központok (Bukhara, Szamarkand, Damaszkusz stb.) voltak a járvány terjedésének közvetítői. A Krím-félszigetről pedig további két irányban, egy északi (orosz fejedelemségek) és egy déli, tengeri úton (Mediterrán térség) terjed tovább. S az európai (Brit szigetek Skandinávia, Hanza Szövetség), észak-afrikai, szárazföldi térségek megfertőzése a tengeri kikötők közvetítésével történt.

Biraben munkájának jelentősége mindazonáltal abban van, hogy kontinens északnyugati és déli térségeinek a 14–18. század közötti négyszáz év pestiseseményeit, időrend, gyakoriság és intenzitás alapján számba vette, s ezzel némi rendet teremtett az adattömegben. Biraben szerint, tehát:

- a) az 1347-től 1534-ig 17 nagyobb és 4 kiegészítő pestisjárvány fordult elő, átlagosan 11,1 évenként köszöntött be egy-egy nagyobb járvány, és az egyes járványok közötti járványmentes évek 6–13 év volt (nem számítva a kiegészítő eseteket).
- b) az 1536-tól 1683-ig 11 nagyobb és 5 kiegészítő járványt azonosított, átlagosan 13,4 évenként fordult elő egy nagyobb járvány és a közöttük eltelt idő 7 és 31 év között változott, tehát hosszabb időszakok voltak nagyobb pestisjárványoktól mentesek.

- c) az 1684-től 1772-ig csak 8 epizodikus eset fordult elő, sem kiterjedésük sem pusztító hatásuk nem volt akkora, mint korábbi részidőszakok járványainak.
- d) az utolsó részidőszakban tehát fokozatosan eltűnik a pestis az kontinens északnyugati részeiről. Például az 1665. évi londoni pestis után nem volt Angliában nagyobb járvány. Nyugat-Európában az utolsó súlyos, lokális járvány az 1720–1722. évi Marseille-i. Magyarország, Dalmácia és Itália estében 1347–1772 között 51 nagyobb intenzitású pestisjárványt azonosít, melyet 9 kiegészítő, valamint 38 alacsonyabb erősségű járvány kísért.¹⁶³ Andorka Rudolf, az európai pestisjárványok demográfiai elemzésében használta Biraben munkáját (1985), és azzal egészítette ki, hogy Magyarországon a Rákóczi-szabadságharc idején, majd 1738–1744-ben, 1820-ban, főleg Erdélyben fordultak elő pestisjárványok. A Balkánon, a Oszmán Birodalomban az 1840-es években is tudósítások számolnak be szórványos fertőzésekről, illetve megbetegedésekről.¹⁶⁴

A Fekete halált követő évszázadokban a kontinensen a pestisjárványok térben és időben jórészt szétszórtak, lokálisak, így nem véletlen, hogy a lokális esetekben megfigyelt ismétlődő, gyakoribb főbb jellemzők képezték/képezik az általánosítások alapját. Például R. Schofield az 1645–1646. évi Colyton-i (Anglia) pestisjárvány adatai alapján összeállított egy több tényezős sémát, amelyet a pestisjárványok közös jellemzőjének tekintett.¹⁶⁵ Eszerint Colytonban: az átlagot meghaladó magas mortalitás volt minden korcsoportban, a járvány tavasztól ősziig tartott, télen visszahúzódott, időtartama változó volt, a tüdőpestis téli járvány, cseppfertőzéssel terjedt, három hónapig tartott vagy annál kevesebb ideig, mindkét típus – bubó- és tüdőpestis – esetében igen erős volt a területi koncentráció, míg egyes településeken magas volt a halálesetek száma, a szomszédos települések pestismentesek, a fertőzés/betegség átvitele a családi együttléttel történt, ezért a családokban magasabb volt a mortalitás.¹⁶⁶

R. Schofield általánosítható sémája a pestis két klinikai formájának – a bubó- és tüdőpestis – környezeti, éghajlati, időbeli, valamint demográfiai (mortalitás, korcsoportok) s az átvitel (fertőzés) társas közegének (családok) kiemelésével a nagyobb és intenzívebb pestisjárványok rendszerező leírásában használható modellt állított fel. Mivel R. Schofield egyetlen lokális esetről általánosít, így a modelljének az alkalmazása kiegészítésekre, illetve pontosításokra szorul. Először is tisztázni kell minden esetben a pestis melyik klinikai formája váltja ki a betegséget, s a kettő közül melyik volt domináns, ugyanis az meghatározó a betegség átvitel (fertőzés), terjedés módja és a mortalitás nagyságrendje tekintetében. A tüdőpestises rövid lefolyású (2–3 nap), a beteg menthetetlen, szemben a bubópestissel, ahol a beteg gyógyulásának némi reménye fennállt. D. Dofoe is úgy tudta, a londoni pestisjárvány idején (1665), hogy akik kigyógyultak az „*orvosok utasítására felfakasztották és nyitva tartották a daganatokat (bubókat), kellőképpen*

¹⁶³ Biraben, J. N. 1975., II. 455–416. Vö. Andorka R. 1985/2. 54–56.)

¹⁶⁴ Andorka R. 1985/2. 56.

¹⁶⁵ Colytonban a nyers halálozási arányszám járvány félévében kétszáz ezrelékre emelkedett, a halálozások száma pedig 17-szeresére nőtt az összes korcsoportban. (Lásd: Schofield, R. 1977. (*Colyton*). Local Population. Studies Supplement. 95–126.

¹⁶⁶ Andorka R. 1985/2. 51–52.

*megtisztították a testüket, és ily módon minden más kórt vagy kórokozót eltávolítottak.*¹⁶⁷ Az évszakok időjárása (az éghajlat) közrejátszhat a pestis egyik vagy másik klinikai formájának erőteljesebb jelenlétében, elterjedésében, azonban – mint már utaltunk rá – a kontinensen a középkor és az újkor domináns pestisjárványa, a bubópestis. Noha a környezeti, pontosabban klimatikus különbségek jelentősek a kontinens déli, északnyugati, és északi térségei között, az utóbbi régiókban több beszámoló tünetleírása a tüdőpestisre utal, sőt van példa arra, hogy egy adott lokális térben a bubópestissel párhuzamosan volt jelen vagy pedig a bubópestist téli hónapokban a tüdőpestis megbetegedések váltották fel. A társas kötelékek hálózataiban, mint például a családokban, a fertőzésnek való kitettség – az összezártság miatt is – nagyobb, azonban a pestis terjedésének kortárs tanúi (Boccaccio, Petrarca, vagy Defoe értesülései) arra is felhívják a figyelmet, hogy a társadalmi rendtelenségnek (közbiztonság megszűnése), a fertőzöttek pszichopatológiai viselkedésének (céltalan bolyongás, kóborlás), a spontán csoportos viselkedés reakcióknak (kicsapongás) nem kis szerepe volt a fertőzés terjesztésében, s ez által a mortalitás nagyságrendjének emelkedésében. Tehát a földrajzi, ökológiai környezet, a településszerkezet (város és vidék), a társas érintkezési, viselkedési formák ugyan befolyásolják a pestis egyik vagy másik klinikai formájának átvitelét, elterjedését, a halandóság mértékét. Viszont azt is látnunk kell, hogy az egyedi esetek eléggé sok változatával van dolgunk, amelyek nehézségeket támasztanak az általánosító törekvésekben. Mindazonáltal, minden ismétlődő, gyakori, ciklikus mozgású jelenségeknek, így a pestisjárványoknak is megszerkeszthető egy kvantitatív mintázata, feltéve, ha rendelkezünk ilyen típusú használható adattömeeggel. A pestises évszázadok, a prestatistika időszaka, az adatok nagy többsége kvalitatív, aminek előnyei is vannak, főleg az általánosított, illetve általánosítható nagyobb mintázatok akár személyek szintű lebontásában.

A Fekete halál klinikai formája a kontinensen a bubópestis volt, a fertőzés/betegség átvitelének, diffúziójának (terjedésének), intenzitásának térbeli és időbeli alakulása, kiterjedtsége, a halandóság demográfiai mutatói stb. mind arra utalnak, hogy egy, a következményeiben is homogén jelenség, melynek jól körülhatárolható jellemzői voltak – még akkor is, ha néhány kivételtől sem tekintünk el. Ezzel szemben a Fekete halált követő évszázadok pestisjárványai időben és térben szétszórtak. Hatósugaruk nem kontinentális nagyságrendű, ritkábbak az országos kiterjedésű pestisjárványok, illetve a pandémiák is, koncentrációjuk és erősségük változó, ingadozó, hullámai ciklikusak, gyakoriak egy adott térben az ismétlődések, a pestismentes helyek stb. Ahogy időben haladunk előre egyre több a forrásadatolt lokalitás, a további helyi változat leírásai pedig egyéb tudott vagy tudható összefüggésekről is beszámolnak.

A 15. századtól már több adattal rendelkezünk (krónikák, a egyházi feljegyzések, a városi tanácsok számadáskönyvei, nemesek, polgárok levelezései, végrendeletei stb.) a kisebb-nagyobb lokális pestisjárványokról. A kortárs feljegyzésekben a betegségek tünetei, a halandóság stb. leírásai nyomán – említettük –, hogy az utólagos azonosításuk jelent nehézséget napjaink epidemológusai, történeti demográfusai számára. Nem beszélve arról, hogy a kortárs tudósítót, akár csak a maiakat, érintettségük, tartózkodási helyük, társadalmi térben elfoglalt pozíciójuk, személyes érdekeik, kötődéseik stb., nagyban befolyásolták abban, hogy mit tartottak

¹⁶⁷ Defoe, D. 1978. (<https://mek.oszk.hu/02500/02566/02566.htm>. Hozzáférés: 2018. 07. 21.)

lejegyzésre méltónak. Így az sem véletlen, hogy a városok állnak a megfigyelések, tudósítások előterében: az adott város írástudói (pap, krónikás, jegyző, orvos stb.) a város és környékének járványeseményeit rögzítik, esetenként felnagyítják, általánosítják a lokális történeteket. A vidék veszteségeiről, a rendszeres adatok a falusi pap által jegyzett egyházi anyakönyvekből (születés – keresztelés – elhalálozás) származnak.¹⁶⁸ Majd az államok bürokráciájának fokozatos kiépülésével egyre rendszeresebbé válik az adózókról (*élő kincstár*) az adatgyűjtés, amelyekben az állam a népesség egészségi állapota felől érdeklődik: reprezentáció, hadsereg, hivatalnoki kara stb. költségei nemcsak a népesség számának, hanem fizikai állapotának is függvénye.

A 18. század elejétől, a pestisjárványok gyakorisága a kontinensünkön egyre keletebbre tolódik, így a nyugati térségek kiesnek az egyidejű általánosítások szóba jöhető köréből, inkább az ottani, 18. század előtti adatokra lehet hivatkozni, mint az összehasonlítás eseteire, amelyek erősíthetik vagy sem a pestisjárványok általános jellemzőit. Mindazonáltal a jelentősebb népességvesztéséget továbbra is a gyakoribb lokális, szétszórt pestisjárványok váltják ki kontinens-szerte. A földrajzi felfedezésektől kezdve – az interkontinentális csere, a migráció, a rabszolga kereskedelem stb. kitágulásával – a pestis mellett az 1500-as években már új járványos betegségek is megjelennek, ami a ragályos betegségek „ökumenizációját” indítja el.¹⁶⁹ A Fekete halál megszűnését követő (1352) évszázadokban, azonban továbbra is a pestisjárványok a képezik a legnagyobb veszélyt, és az egyéni és kollektív emlékezetben megőrzött egyéb aggodalmak előterében továbbra is döghalál állt.

Dél-, Északnyugat- és Közép-Európa

A források a 14. század második felében arról tudósítanak, hogy napi gond volt a pestisjárvány Flandria és Brabant területén (Gent, Deventer, Namur, Flanders, Liège, Huy), ahol 1360–1494 között 15 járványeseményt jegyeztek fel. Hasonlóan 1356–1357-ben Frankfurtban és Hessenben pusztított a pestis, 1357-ben pedig Csehországban és a Lengyel Királyságban a poroszok földjén 1357-ben 13 ezer ember lett a pestis áldozata. A járvány 1358-ban a Hanza városokat (Hamburg, Lübeck) sújtotta. Dániába pedig a pestist a hadsereg hurcolta be 1361-ben.¹⁷⁰

Az 1360–1370 között újabb pestishullámról számolnak be a feljegyzésekben: Angliában 1361–1362-ben, a Fekete halált követő második pestisjárványról a csapás értelmében beszélnek. Sok helyen a halandóság magasabb 1361-ben mint 1348-ban volt. Német területeken (Hamburg, Lübeck, Ratzeburg, Stralsund, Schleswig-Holstein) ismét jelen volt a pestis 1367–1369

¹⁶⁸ Az anyakönyvezést 1563-ban IV. Piusz pápa rendelte el a tridentini zsinat határozata nyomán. A történelmi Magyarországon nagyszombati zsinat (1611) vezette be. Pázmány Péter esztergomi érsek az V. Pál pápa által kiadott *Rituale Romanum*ot követően az egész országban (1625) kötelezővé tette. A *Rituale Romanum* ötféle feljegyzést vezetett be: a keresztelési, házassági és halálozási anyakönyvek mellett külön a bérmlási anyakönyvet, valamint az ún. *Status Animarum*ot, amely a húsvéti áldozás időpontjában az egész lakosságot tartalmazta háztartások, illetve családok szerint. Az általános érvényű anyakönyvezés a történelmi Magyarországon (az északi megyék kivételével) csak a törökök kiűzése után kezdődhetett el. A protestáns egyházaknak az anyakönyvek vezetés jogát 1785-ben II. József adta meg. De több helységben már korábban megkezdték az anyakönyvezést (Lásd: Katolikus lexikon. Digitális változat)

¹⁶⁹ Scully, Mary-Louise dr. 2008. New York. 475–489.

¹⁷⁰ Keyser, Erich. 1963. 37–42. (Actes du Colloque International de Démographie Historique. Liège.)

közötti három évben. Flandria, Holland, Deventer, Namur, Utrecht, Tournai és Pikárdia valamint Anglia, Wales, Írország lakossága 1367–1370 között újabb a pestis-hullámtól szenvedett.

Az izlandi Évkönyvek arról számolnak be, hogy tízévenként (1360, 1370/1371, 1379, 1390, 1392) ismétlődő járványok voltak Norvégia területén, ahol a mintegy 200 ezer főre becsült népesség, jelentős veszteségeket szenvedett. A „*Flateyar annálar*” szerint az erősebb pestis hullám az 1378–1379-ben tombolt, ekkor terjedt át hajósok közvetítésével a fertőzés Izlandba is, ahol 1379-ben 12 nap alatt a pestis elterjedt az egész szigeten.

A német városok (Hamburg, Wismar, Stralsund) 1375–1376-ban, Skócia és Anglia lakossága 1378–1383 között, Holland területek 1382–1384-ben, immár negyedszer szenvedettek a pestistől a 14. században.¹⁷¹

A lokális pestisjárványok gyakorisága a Fekete halált követően (1352) arra is utal, hogy nem tűnt el hirtelen, mint ahogy a szakirodalomban állítják. Tovább lappang, és meglepő módon a kontinens északnyugati térségeiben ciklikusan majdnem 5–7 éves időközönként ismétlődik ugyanazokban a lokális terekben, helyenként pedig 2–3 évig is elhúzódik. A szakirodalomban – mint említettük – bizonytalanság van a Fekete halált követő északnyugat-európai pestis klinikai formája tekintetében: a kutatók egy csoportja tüdőpestisre gyanakszik, a másik csoportjuk pedig a források megbízhatatlanságát emeli ki, tehát lehetséges, hogy a járványos megbetegedések nem is pestisnek, hanem egyéb fertőzéseknek (influenza, vérhas stb.) tulajdoníthatók. A pestis diffúzió útján való terjedésére a térségben – mint az izlandi példa mutatja –,tengeri úton (halászat, kereskedelem) terjedt a pestis a kikötőkből a szárazföldi településekre. A pestisjárványok területi megoszlása az Alpoktól északkeletre és északnyugatra eső térségekben szétszórt, viszont időbeli gyakorisága és koncentrált volta a lokális terekben viszonylag egyeletlen megoszlású.

1) A 15. században a kontinens északnyugati- és középső térségeiben továbbra is a pestis egyik vagy másik klinikai formájára utalnak a forrásadatolt helyekről származó beszámolókból.

Pestisjárványok Északnyugat- és Dél-Európában a 15. században

Hely:	Anglia	Itália	Spanyolország	Portugália
Időpont:	1400,1405–1407, 1438–1439, 1465– 1467, 1478–1479, 1499–1500	1400, 1417, 1430, 1477–1478	1400–1401, 1408–1410, 1429, 1439, 1448, 1457, 1466–1467, 1475, 1483, 1489–1490	1489–1490

Hely:	Izland	Franciaország	Németalföld	Ausztria	Svédország
Időpont:	1402–1404, 1494–1495	1450–1453, 1464, 1466, 1478–1484, 1494	1462–1465	1412	1413, 1421–1422, 1439, 1464–1465, 1484, 1495

(Kohn, Child. G.–Scully, Mary L. 2008. 22–439.; Hatscher, John. 1986. 124. Creighton, Ch. 1891. 237–282. adatai alapján szerkesztett)

¹⁷¹ *Enzyklopädie Medizingeschichte*. 2005. 169, 563, 1311., Bergdolt, Klaus. 1994. 21–19.

London lakossága például 1407–1479 között 11 pestisjárvány szenvedett el, ezek közül csak öt tekinthető némi megszorítással országos kiterjedésűnek. Ismétlődő esetei a 15. században főleg Londont sújtották (1400, 1405–1407, 1465–1467, 1499–1500), valamint Bristol (1405–1407) és Norwick (1465–1467, 1478) városait. Vitatott, hogy a 30 ezres országos veszteség 1400-ban csak a tüdőpestisnek vagy egyéb más betegségeknek tulajdonítható vagy sem. Az 1438–1439. évi nyári–ősz évszakokban dühöngő járvány során éhínségre is utalnak a források, azonban nem derül ki a pestis–éhínség relációban a veszteség nagyságrendjét az epidémia vagy az éhínség, vagy a kettő együtthatása váltotta ki.

Izland esetében az 1402–1404 között pusztító járványban lakosság 50–60%-a halt meg, és század végén 1494–1495-ben már a feljegyzések arról szólnak, hogy a szigeten a farmok elnéptelenedtek.

A 15. század elején, pontosabban az 1400. évben kontinensszerte pestis jelenlétéről több helyről is vannak adatok. Veszteségeket viszont csak Firenze városi tanácsa rögzítette: 12 ezerre becsülték az bubópestisben elhaltak számát. Szintén Firenze város adataiból tudjuk, hogy az 1417. évi pestisben a település lakosságának 10%-a halt meg, valamint azt is közlik, hogy májusban 500 fertőzött szegényt izoláltak, októberben pedig a fertőzöttek száma 6 ezer volt, melyből körülbelül 4 ezren haltak meg. A 40 ezres becsült halandóság az 1417. évi pestisjárványban, Itália pestis által érintett településeinek egészére vonatkozhat. Az újabb járvány Firenzében 1430-ban tört ki, és július–szeptember hónapokban főleg a gyerekek az áldozatok, körükben a halandóságot 84%-ra becsülik.

Franciaországban a 15. századi járványos éveket átszövi a százéves háború, azonban 1462–1494 között szinte tíz évenként ismétlődő tömeges megbetegedések más fertőzésekkel jártak együtt. Például Languedoc tartomány lakossága 1481–1516 között minden évben pestisjárványtól szenvedett. Ugyanakkor a francia királysághoz tartozó területeken ebben a században rendszerint a pestis és egyéb járványok, inséges, éhínséges évekkel párosultak. Egyedül Párizsból van utalás arra, hogy 1466-ban a pestis okozta több ezres embervesztések miatt – egyéb védekezés hiányában – az egyház kiengesztelő körmenetekre hívta a lakosságot.

Milánóban a pestis valószínű a tífusszal együtt jelent meg 1477-ben, és a becslések szerint 22 ezer ember fertőződött meg. Bresciában az 1477. évi pestisjárvány négy hónapig tartott és 200 áldozata volt, ezzel szemben Velencében a pestis csak 1478 végén húzódott vissza, amikor az összesített áldozatok számát 30 ezerre becsülték. Velencéből a bubópestis áterjedt Dalmácia területére. Az itáliai pestisjárványok a félsziget északi és középső részeit sújtották, legalábbis az adatok szerint. Ez pedig némi párhuzamot sejtet az Ibériai-félsziget keleti térségeinek (Katalónia, Valencia) járványaival.

Az Ibériai-félszigeten a pestis hullámzó jelenléte a 15. században valószínűleg kapcsolatban volt a reconquista háborúkkal (11–15. század), valamint az ibériai arab emírek észak-afrikai, keleti utánpótlás háttérrel. Tény, hogy 1400–1401-ben Sevillában, 1408 és 1490 között Barcelonában majdnem tízévente pusztított a pestis. A 15. század közepén és végén a pestisjárványok főleg Zaragozában (1486, 1490), Valenciában (1450, 1465–1466), és Andalúziában (1489–1490) ismétlődtek.

A fennmarad feljegyzések alapján tehát a 15. században a pestisjárványok leggyakrabban a mai Spanyolország, Anglia, részben Franciaország, Itália területén fordultak elő.

A Svédországra vonatkozó pestises évek sora valószínűleg egész Skandináviára értendők, viszont a szakirodalomban egyrészt kételkednek abban, hogy a jelzett évek mindegyikében a pestis (tüdőpestis?) váltotta ki a fertőzést, más fertőzések is közrejátszhattak. Másrészt pedig az adatok bizonytalan voltára hívják fel a figyelmet. Mindazonáltal, egyik dán krónika arról számol be, hogy az 1406. évi pestisben minden tíz emberből egy halt meg, és a pestist követően nagy esőzések és árvizek voltak Dániában, Svédországban és Norvégiában.¹⁷²

A súlyos csapás Észak-Európában 1448–1449-ben következett be, amikor a források szerint nagy pestis volt Svédországban, Dániában, Németalföldön, Németországban, és a mai balti államokban. Majd 1456–1459-ben megismétlődik Németalföldön. A járvány újabb hulláma, amely 1464-ben a balti államokban és Észak-Németországban, Németalföldön, Stockholmban pusztított, eljut Angliába. A Brit-szigeteken, az angliai *Pestwellen Canterbury* adatai szerint a 15. században szinte tíz évenként (1413, 1419, 1420, 1431, 1447, 1457, 1465, 1467, 1470, 1471 és 1487) követték egymást a kisebb-nagyobb pestisjárványok.¹⁷³

A 15. századból származó járványesemény beszámolók, eléggé lakonikusak, s a táblázatban látható szétszórtságuk a kontinens északnyugati és déli térségeiben, – valamint egyazon országon belül – nem utalnak különösebb szabályszerűségekre. Van ahol a század első felében, máshol pedig a század második felében erősebb az intenzitása, illetve a pontszerű koncentrációja a járványnak, de láthatóan minden annak függvénye, hogy az események nyilvántartását kik végzik. Nem véletlen, hogy az itáliai városállamok (szervezettségük magasabb szintjét jelzi) a pestisesemények következményeinek, a népességveszteségnek, – ha nem is pontos, de becsült nagyságrendjének – rendszeres regisztrálása. Valószínűleg a Fekete halált követően endémiás góccok a kontinens északnyugati- és déli térségeiben nem alakultak ki. Részben ennek mutatói a pestises évek térbeli szóródása. A járvány diffúziójának útvonala továbbra is dél – észak irányú: az Ibériai-félszigeten a muszlim–keresztény konfliktus, az észak – itáliai városállamoknak a Mediterrán térség keleti, illetve nyugati, ibériai, franciaországi és észak-afrikai kapcsolatai (kereskedelem, fegyveres konfliktusok) jelzik a pestis terjedésének irányát. Anglia esetében a francia királyokkal Flandria birtoklásáért folyó százéves háború, valamint a dél-európai (itáliai, ibériai) kereskedelem jelzi a járvány terjedési útvonalát. A Brit-szigeteken, a források szerint is, rendszerint Dél-Angliából (a kikötőkből) terjedt szét a pestisfertőzés északnyugat irányba, például Izlandra is. A német Közép-Európába, a bécsi 1412. évi pestis az itáliai városok észak irányú szárazföldi kereskedelemével hozható kapcsolatba.¹⁷⁴

¹⁷² A Skandináv és észak-európai forrásokban szereplő bizonytalan pestis adatok: 1413, 1421, 1422, 1439, 1450, 1455, 1465, 1484, 1495, 1508, Schleswig-Holstein esetében 1406, 1420–1421, 1439–1440, 1448, 1450–1451, 1464, 1483–1485. (Lásd: Lindblom, Anders. 1918. *Vadstena klostets minnebok Diarivm vazstenense*. Stockholm. (Idézi: Bergdolt, Klaus. 1994. 206–207.)

¹⁷³ Hatscher, John, *Economic History Review*. XXXIX, 1 (1986) S. 17, 124.

¹⁷⁴ A 15. századi hivatkozásaink adatbázisa tekintetében (Lásd: Kohn, Child. C.G.–Scully, Mary, L. 2008.22–439), A Brit-szigetekre vonatkozóan pedig (Lásd: Creighton, Ch. 1891. 237–282).

2) A 16. században a járványesemények meghatározó szereplője továbbra is pestis, de földrajzi felfedezésekkel újabb betegségek (himlő, kanyaró, skarlát, diftéria stb.) is megjelentek a kontinensen.¹⁷⁵

Az előző századhoz képest a pestisjárványok gyakoribbak, nem kizárt, hogy feljegyzések szaporodása is közrejátszik ebben. Mindazonáltal a járványesemények többsége a kontinens északi, északnyugati térségében, főleg a Brit-szigeteken, valamint a Német-római Császárság területén regisztrált.

A Brit-szigetek, főleg Anglia, Írország- és Skócia vonatkozásában a 16. századból viszonylag gazdag információ áll rendelkezésünkre Ch. Creighton 19. század utolsó éveiben és 20. század elején közölt eredményeinek köszönhetően.¹⁷⁶ Ch. Creighton az adott században a lakosságot tizedelő mindenfajta tömegbetegséget számba vett, ezek közül a pestisjárványokra utaló néhány, nagyságrendileg is meghatározó demográfiai következményekkel járó esetet érdemes kiemelnünk. A 16. század elején, 1509-ben a Calaisban állomásozó angol katonák köréből terjed el a pestis Anglia különböző részein. R. Erasmus 1511-ben Cambridgeben tartózkodott, 1512. novemberében Londonba látogat, majd ismét Cambridgeben van 1513-ban, ahol feljegyezte, hogy Londonban a pestis mellett inség is volt, és sokan végrendeletet készítettek: volt hónap, amikor naponta 300–400 ember halt meg pestisben.¹⁷⁷ Londonban az újabb pestis 1547–1548-ban tör ki, melyet egy Portsmouthban kikötő (1546) velencei hajó legénységének tulajdonítanak. Londonban 1563. június és 1564. januárja között ismét pestis pusztított. Ch. Creighton által közölt jelentésből havi és napi pontossággal tudjuk az áldozatok számának alakulását. A járvány csúcsidejében 1563. szeptember–október hónapokban az áldozatok száma:

1563.09.10.	1563.09.17.	1563.09.24.	1563.10.01.	1563.10.08.
1454	1626	2372	1828	1262

Mindez arra is utal, hogy a járvány csúcsidejében is az áldozatok száma ingadozó volt. A járvány terjedése és az áldozatok száma egy harang alakú sémát írt le, a pestis kitörésének első hónapjának első napjaiban (1563. június 12, 19, 26) fokozatosan emelkedett az áldozatok száma (17, 25, 23, 44), visszahúzódsának idején (1564. január 7, 14, 21) pedig csökkentek az elhalálozások (45, 26, 13). Összességében Londonban 1563. június és december hónapok között 16.802, más adat szerint 17.404 elhalálozást regisztráltak. Ugyanakkor 108 parókia (egyház község) területén 20.372 pestisáldozatot jegyeztek fel. Az 1563. évi pestist is – a franciaországi Le Havre kikötőjéből 1562. szeptemberében – visszatérő angol csapatok hurcolták be.¹⁷⁸

¹⁷⁵ Kohn, Child. G.–Scully, Mary, L. 2008.22–439., *Enzyklopädie Medizingeschichte*. 2005. 1081., Wrigley, A. E.–Schofield, Roger, 1981. 207–215.

¹⁷⁶ Creighton, Charles (1891). 2013. *A History of Epidemics in Britain. From A.D. 664 to the Extinction of Plague*. Cambridge: at the University Press. Gazdag forrásanyagra támaszkodik: egyházi anyakönyvek (keresztelés, házasság, elhalálozás), végrendeletek, királyi vizsgálóbizottságok jelentései stb.

¹⁷⁷ Creighton, Ch. 2013. 288–289.

¹⁷⁸ Creighton, Ch. 2013. 305–306.

A londoni egyházközségek adatai szerint 1578–1583 között a pestisáldozatok száma az alábbiak szerint alakult:¹⁷⁹

1578-ban	7830	ebből pestisben: 3568
1579-ben	3406	ebből pestisben: 629
1580-ban	2873	ebből pestisben: 128
1581-ben	3931	ebből pestisben: 987 (hetente 45)
1582-ben	6762	ebből pestisben: 2976 (hetente 51)
1583-ban	144	ebből pestisben: 40

A 16. század végén 1592 őszén tör ki újabb pestis járvány Londonban és vidékén, amely a következő évre is áterjed: az 1592. decemberi adatok szerint az áldozatok száma 17.844, 1593-ban pedig 25.886. Az egyház községek adataival együtt, magában Londonban 15.003 áldozattal számoltak. Az áldozatok közül 8598 a tehetősebb társadalmi csoportokhoz, a többi 9295 pedig a lakosság egyéb csoportjaihoz tartozott. A 16. század végi pestis kiváltotta többlet veszteségek London lakosság számához (120–150 ezer) viszonyítva megközelítőleg 18–20%-os népességvesztéssel járhatott.¹⁸⁰

A 16. században Skóciában is több pestisjárványt regisztráltak (1500, 1515, 1530, 1539, 1545–1546, 1564), melyek rendszerint, akárcsak Írországból délről, Angliából terjedtek át. Nagyságrendileg is súlyos, elhúzódo pestisjárvány 1584–1588 között öt évben pusztított, főleg Edinburgban, Glasgowban, Aberdeenben, azonban hiányoznak a halandósági adatok.¹⁸¹

A 16. század első évtizedeiben Németalföld több települését sem kíméli a járvány (Gouda, Schiedam, Leiden, Haarlem, Gorinchem), különösen magas volt az elhalálozás 1521-ben (Gouda) és 1522-ben (Amszterdam).¹⁸²

„Nagy Pestis” tört ki 1521. július 25-én Hamburgban, amely december 6-ig tartott. Valószínű, hogy innen terjedt át Schleswig-Holstein hercegségbe, ahol 1524–1525-ben is dühöngött. Hasonlóan Hamburgból terjedt át Németalföldre is, ahol 1526-ban volt a legerősebb a járvány. Lübeckben 1525–1529 közötti négy évben pusztított a pestis (és/vagy a „*pestis sudorosa*”- angol izzadság?). A járvány időrendi lefolyását a város orvosa, *Medicus Rembertus Giltzheim* jegyezte le. Ezekben az években több más helyen is pestis megbetegedésekről tudunk: 1528-ban Hoorn, 1530-ban Dordrecht, Woerden, valamint Norvégia déli részein 1529–1530-ban.

Németföldön a járvány újabb hullámai 1550, 1560, 1566, 1574, 1589, 1592–1594 években regisztráltak. Hamburgban és Lübeckben 1547-ben, 1550-ben Gdanskban, mindhárom eset úgy tűnik nem független az 1547-ben Dél-Németországban kitört pestis megbetegedésektől. A legnagyobb veszteségeket a német kisvárosok lakossága 1594-ben szenvedte el:

¹⁷⁹ Creighton, Ch. 2013. 341–345.

¹⁸⁰ Creighton, Ch. 2013. 354–355.

¹⁸¹ Creighton, Ch. 2013. 360–373.

¹⁸² Wolfgang, Wegner, 2005. 1081. (*Enzyklopädie Medizingeschichte.*)

például Chur városában 550 áldozat a város lakosságának egyharmadát jelentette. Nidda településen 1555-ben a 300 pestisáldozat szintén a lakosság harmadát tette ki. Hasonlóan a másik kisváros, Hannover melletti Uelzen esetében, amelyben a 16. század elején 1200 lakos élt, és az 1566. évi pestisben a lakosság egynegyede (295) halt meg, 279 személy pedig felgyógyult a betegségből. A járvány visszahúzódását követően, a pestismentes években a veszteségek rekuperációját jelzi, hogy a településen az 1597. évi újabb pestis idején 1600 lakos élt, és a nyilvántartott 554 halálesetből 510 pestisáldozat.¹⁸³

Ludovico il Moro idején 1575–1577-ben Milánóban (jókora túlzás) 230 ezer ember lett a pestis áldozata, Velencében 50 ezer, Messinában 40 ezer, 1581-ben Rómában 60 ezer áldozatról beszélnek a kortárs beszámolókbán. Mellesleg Rómában 1526-ban minden 815 lakosra jutott egy orvos. Katalóniában 1558-ban kitört pestis 1570-ig tartott, hasonlóan tíz évig (1590–1600) van jelen Palermóban is. Mindkét városban a becslések a lakosság felének, harmadának elhalálzásával számoltak. Az ilyen és hasonló kvalitatív források alapján végzett feltételezések Benedictow számításaira hivatkoznak, aki a 16. században a kontinens pestisáldozatainak arányát 60–65%-ban rögzítette. Eredményeit Navarra királyság, Monteano összes településeinek a 15–18. századi járványeseményeinek vizsgálatára alapozta. Dél-Európában a pestisjárványok térbeli-időbeli lefolyása és intenzitása változó, az áldozatok száma ingadozó. Például Spanyolországban 1599–1602 közötti három évben „szörnyű” pestisről számolnak be, amely Aragóniát, Kasztíliát, Andalúziát, Katalóniát sújtotta. Az Ibériai-félszigetre a pestisjárványokat rendszerint Itáliából és Észak-Afrikából hurcolták be a korábbi századokban, 1599-ben viszont északról tört be, ami „szokatlan” volt, a helyzet súlyos voltát az állítólagos 50%-os népesség veszteség jelzi.¹⁸⁴

Francia királyság megyéiben, városaiban 1500–1599 között nagyjából 33 járványeseményt jegyeztek fel. A Le Roy Ladurie a 16. század második felében, 1558–1571 közötti években az elhúzódó országos pestisjárvány idején városok népességvesztését vizsgálta, amelyből látható (alábbi táblázat), hogy a járvány terjedésének 1562–1566 között a koncentrációja 1563–1564-ben a legerősebb: 1562-ben 15, 1563-ban pedig 30 városban ismétlődik a pestisjárvány. Ugyanakkor a több mint tíz évig tartó járvány térbeli dinamikája egyben arra is utal, hogy a kezdeti szakaszában (1558–1559) fokozatosan terjed. Majd egy rövid stagnáló időszakot (1561) követően 1562–1566 között hirtelen a városok tucatjaiban jelenik meg, hogy aztán a visszahúzódás szakaszában (1565–1571) ugyanazt a fokozatosságot ismételve meg mint a kitörésének kezdetén. Viszont a visszahúzódása, illetve megszűnése utolsó évében, 1571-ben sem jelentéktelen az áldozatok száma, például Párizsban 25 ezer.¹⁸⁵

A járvány járulékos következményei között rendszerint az éhínséget, inséget szokás említeni, amely hol megelőzi-, hol – inkább – követi a pestist.

¹⁸³ Keyser, Erich, 1963. 111–121.

¹⁸⁴ Erkoreka, Anton, 2008/2. 113–115.

¹⁸⁵ Le Roy Ladurie, E. 2004. 203.

Pestisjárványok a francia városokban (1558–1571)

Év	Városok száma	Járvány helyzet	Egyéb
1558	3		
1559	3		
1560	6		
1561	7	stagnál	
1562	15	másodsor	éhínség
1563	30	másodsor	éhínség
1564	36	enyhe, terjedőben	
1565	16	visszahúzódó	
1566	13		
1567	7		
1568	7		
1569	6		
1570	3		
1571	3		

(Le Roy Ladurie, E. 2004. 205. adatai alapján szerkesztett.)

A szóban forgó francia esetben nem mindenütt járt együtt a pestis az éhínséggel, attól függetlenül is terjedt. A járványtörténeti adatok szerint pestismentes éhínség évei vidékenként a francia királyságban: 1515-ben (Poitou, Aquitaine, Auvergne), 1521–1522-ben (Ile-de-France, 6000 áldozat), 1586-ban és 1587-ben (Ile-de-France, Normandia, Loire völgye, Lyon vidéke), 1527-ben és 1585-ben (Périgord), 1589-ben és 1590-ben (Párizs). Ugyanakkor van eset, amikor az éhínség és a pestis együtt járt, például 1529-ben Nantes városában, valamint Párizsban 1590-ben, azonban az éhínséget nem a pestis idézte elő, hanem IV. Henrik csapatai. Az élelemhiány rendszerint a magas gabona árak váltották ki, ez történt 1562–1563-ban, amikor a királyság több (15, illetve 30) városában az ismétlődő pestishullám idején az élelmiszerárak megugrottak. Le Roy Ladurie az 1691. évi pestisjárvánnyal hasonlítja össze az 1562–1566 közötti éveket, és 1,7 millióban rögzíti az áldozatok számát, igaz kérdőjellel.¹⁸⁶ A bizonytalansági tényező abból adódik, hogy nem ismert a magas elhalálozás kiváltója: a pestis vagy az élelemhiány vagy pedig mindkettő. Az elhalálozások „magas” száma, a születések csökkenése a szóban forgó években, tehát összetett, a pestisjárványok mellett az élelemárak, a hidrometeorológiai (áradások) és antropogén (vallásháború) tényezők is közrejátszottak benne és együtthatást váltottak ki.

Nemcsak az angol, francia esetek példák arra, hogy ugyanazon a településen a pestis többször megismétlődik, hanem a svájci St. Gallen is, ahol 1500–1640 között 14 alkalommal pusztított, és az 1580-as évektől 4–5 éves ciklusokban ismétlődött. A település lakosságának helyzetét súlyosbította, hogy a fiatalabb korcsoportokban fertőző himlő is megjelent a pestis mellett.¹⁸⁷

Ami pedig kontinensünk északi térségeit illeti, a svéd forrás 1500-ban a pestissel hozta kapcsolatba a Kalamári Unió tanácsülésének elhalasztását. Az Északi- és Balti-tenger

¹⁸⁶ Le Roy Ladurie, E. 2004. 204–205.

¹⁸⁷ Del Panta L. 1980. 51.

térségében több forrásban pestises éveket említenek: Finnországban (1505–1508), Svédországban 1504-ben és 1508-ban (Åboba) két alkalommal, valamint 1510-ben és 1517-ben (Smålandban), Oroszországban pedig 1506-ban (Pszkov), 1508-ban (Novgorod).

3) A 17. században a kontinens északnyugati- és déli térségeiben (akár csak az előző században) a pestisjárványok majdnem egyidejűek, több esetben elhúzódóak és visszatérőek. Le Roy Ladurie például 1600–1670 között a *Francia királyságban* jelentős népességvesztéssel járó – térben szétszórt és ciklikus – járványos időszakokat említ:¹⁸⁸

1600 – 1616	1626 – 1632	1633 – 1642	1644 – 1657	1666 – 1670
360.000	950.000	600.000	270.000	110.000

Becsült számokról van szó, akár csak Biraben számításai esetében is, aki a jelzett hét évtizedben a francia tartományok városainak és falvainak veszteségét első lépésben 3 millió 360 ezerre becsülte, majd 2 millió 205 ezerre módosította. Ha figyelembe vesszük, hogy a királyság lakossága ebben az időszakban 17 millió 200 ezer volt, akkor a pestisjárványok, noha lassították a népesség növekedését, de nem játszottak közre jelentősebb mértékben a népesség csökkenésében. Mellesleg a 17. századi franciaországi népesség alakulása (növekedése, illetve csökkenése) térben és időben egyetlen megoszlású, hasonlóan a pestisjárványok halandósági mutatóinak nagyságrendje is. És messze elmaradt a Fekete halál kiváltotta demográfiai katasztrófa veszteségeitől. Másfelől, a franciaországi 17. századi pestisjárványok áldozatainak összesített számainak idősorai csökkenő tendenciát jeleznek, bár a lokális halandósági mutatók esetenként ettől eltérőek voltak.

A királyságban 1636-ban pestis járvány 51, 1628-ban és 1629-ben pedig 80 városban pusztított, amelyhez 1636-ban vérhas járvány is hozzáadódott, s a kettő együtt Le Roy Ladurie becslése szerint mintegy félmillió áldozattal járt. Annak ellenére, hogy 1636-ban jó termés volt, tehát a kalóriahiány, az alultápláltság nem jöhetett szóba.¹⁸⁹ A francia királyság területén 1600–1616 között minden évben valahol pestis tört ki, ezek rendszerint szétszórt, elszigetelt lokális esetek. Rennesban 1605-ben a pestis terjedésének megfékezése végett a városban általános szeméttakarítást rendeltek el, 1624-ben pedig az újabb pestisjárvány idején kitiltották a városból a „gyanús” vidéki egyházközségek népét. A Csatorna partján, Morlais és Saint-Malo kikötőkben megtiltották 1625-ben a Londonból érkező kereskedők behajózását. Voltak évek (1612, 1615, 1616), amikor a pestis állandósulásában a nyári kánikula is közrejátszott, viszont az 1621. évi országos éhínség és a pestis megbetegedések között nem volt kapcsolat. A királyság déli területein kitört pestis országos mértékűt öltött 1626–1627, 1629–1632 közötti években. Mindenütt betiltották a helyi vásárok tartását. Lyonban például 1635–1636-ban a pestisben elhalálozott szülők után 3 ezer gyermek maradt árva. A járvány 1636–1637-ben Champagne, Lorraine és Elzász vidékén nyári kánikulával párosult. Több helyről is 1644–1647 között elhúzódó pestisjárványt jelentettek, amit súlyosbított, hogy 1648–1654 között éhínséggel is párosult. Ie-

¹⁸⁸ Le Roy Ladurie, E. 2004. 470., Biraben, J. N. 1975. II. 409., Vö. Andorka R. 1985. 58.

¹⁸⁹ Le Roy Ladurie, E. 2004. 355.

de-France, Berry, Központi-hegység északkeleti térségeiben, azonban az élelemhiány inkább a nagy havas telekkel (a vetések megfulladtak) és meleg nyarakkal (szárazsággal) hozhatók kapcsolatba. Az éhínség 1660–1662-ben a Párizsi-medencében, Aquitániában súlyos. Például Gâtinais településen a lakosság 20%-nak elhalálózását váltotta ki. A Bretagne-ban megtiltják 1666-ban spanyol kikötőkből érkező hajók fogadását, hasonlóan a flamand kikötőkből érkezőkét is (Ostende, Nieuport, Bruges). A nagy londoni pestis (1665) és a bécsi, prágai pestis (1679) idején tengeri és szárazföldi vesztegzárat rendelnek el a királyság nyugati, illetve keleti határainál. A francia királyságban a 17. században nagyságrendileg nem csak az ismétlődő, gyakori pestisjárványok voltak fékezhetőhatással a népesség növekedésben, hanem a gyakori éhínségek. Főleg az 1693–1694. évi, amely a becslések szerint 1,4 millió áldozattal járt, kiváltója pedig a rendkívüli hideg tél (1693/1694) és azt követő nagyon csapadékos tavasz és nyár.¹⁹⁰

A harmincéves háború idején (1618–1648) a német, spanyol és francia katonák fertőzik meg Mantua, Brescia, Velence, Bologna, Pádua, Torino, Genova városok lakosságát. Lombardia és Észak-Itália más részein csak a pestisáldozatok számát 280 ezerre becsülik, noha már 1629. októberében Milánóban szigorú védekezési intézkedéseket vezetnek be, amelyen 1630-ban lazítanak, mire újra kitört a pestis. Milano 130 ezer lakosa közül 65 ezer halt meg az 1630–1631 évi járvány idején.¹⁹¹

Az itáliai városokban csak a pestisben meghaltak átlagos arány 19–60% között ingadozott 1630–1631-ben. Például 1630-ban Lombardiában 120 ezer lakosból 60 ezer, Cremonában 17 ezer, Bresciában 11 ezer, Bergamoban 10 ezer, Comoban 5 ezer, Monzaban pedig 7 ezer lakosából 4 ezren haltak meg pestisben. Velencében az 1630–1631-ben pestisjárványban a város 140 ezer lakosságából 38–40 ezerre becsülik a többletveszteséget, tehát kisebb volt, mint 1575–1577-ben, amikor a város 180 ezres népességének egynegyedét, más becslések szerint pedig 50%-át veszítette el. Veronában, Páduában 32 ezerből 19 ezer (59%) a veszteség, Vicenzában 12 ezer fertőzöttet tartottak nyilván. Bolognában a veszteség 15 ezer (24%), Modenában 4 ezer, Parmában 15 ezer, Carmagnolában 7.600-ból 1900 (25%). Pratonak körülbelül 6000 lakosa közül mintegy 1500 halt meg az 1630–1631. évi járvány következtében.¹⁹² Firenzében 1630–1633 közötti években 7 ezer megbetegedést tartottak nyilván, s a 40 napos karatén ellenére a járvány megfékezése csak részleges sikerrel járt. Innen terjedt át a járvány Miláno, Bologna, Trespiano városokba.¹⁹³

Újabb nagyobb pestisjárvány Itáliában 1656–1657-ben pusztított, az átlagos lakosságveszteség 218 ezerre becsült. A pestisfertőzés már 1652-ben jelentkezett Nápolyban, és északi irányba terjedt: Rómába lakosságának 19%-a lett a járvány áldozata, Genova 498 ezer lakosából pedig 23 ezer. Bázelen 1610–1611 között a város 15 ezer lakosából 3600-an haltak meg pestisben. Poroszországban 1602-ben 19 ezer a pestisáldozatok becsült száma, 1653-ban pedig 11.600 volt.

¹⁹⁰ Biraben, J. N. 1975, II. 416–440, 470., Le Roy Ladurie, E. 2004. 350–370.

¹⁹¹ Cipolla, C. M. 1976. 324. sk.

¹⁹² Cipolla, C. M. 1976. 319.

¹⁹³ Kohn, G. Ch. 2008. 47 5–489., Biraben, J. N. 1975. II. 416–450.

A Német-római Császárság területein a pestis széthurcolása a harmincéves háborúban résztvevő csapatok mozgásával hozhatók kapcsolatba 1625–1626-ban, 1632–1633-ban és 1640-ben. A birodalom népességének (valamint tárgyi infrastruktúrájának) elpusztításában nem annyira a pestis játszott közre, hanem a területén zajló háború. A hadurak (Wallenstein, Tilly, Galas), a franciák, és részben a svédek seregeinek rendszerint külföldi zsoldosai gyilkoltak, raboltak. Például 1647 őszén a császári (Habsburg) egyesített seregnek 180 ezer embere volt, de csak 40 ezernek osztottak élelmet, a többi magáról gondoskodott. A zsoldosok zsákmányért harcoltak, vezérek nem léptek fel az elkövetett embertelenségeik ellen. Az Elbába például (Lipcse) 6440 legyilkolt holttestet dobtak 1631-ben. Tilly a császári hadvezér valóságos réme volt Németországnak, hasonlóan Pappenheim horvátjai és vallonjai. Az utóbbiakkal az erdélyiek is közelebbi, felejthetetlen kapcsolatba kerültek 1600–1605 között. A harmincéves háború vallásos jellegét maga a pápa is megkérdőjelezte, ténylegesen rablásorientált vállalkozássá fajult. Az asztrológusok társaságában ténykedő zsoldosvezérek, saját hasznukat keresték. Egyes becslések szerint a Német-római Császárság népességének átlag vesztesége a harmincéves háború idején 50% lehetett, azonban tartományonként a veszteségek aszerint változtak, hogy az adott terület ki volt téve vagy sem a hadak ténykedéseinek. A háborút lezáró westfáliai békét követően 1663–1668-ban, 1678–1679-ben (Bécsben), valamint 1682–1683-ban a török ellenes háború idején pusztított a döghalál (Thüringia, Szászország). Erfurtban például 1683-ban 9437 áldozattal járt a pestis.¹⁹⁴

Hollandiában, Leydenben az 1654. évi pestisben 13 ezren haltak meg, 1665-ben Amsterdamban pedig 13.250 ember volt a pestis áldozata.¹⁹⁵

A Brit-szigeteken 1639–1680 között tizenöt pestisjárványt jegyeztek fel. Ha közelebről nézzük, akkor azt látjuk, hogy a pestisjárvány intenzitása és áldozatainak száma a londoni tehetősebbek (*city and liberties*) csoportjaiban a korábban említett séma szerint történt: a kezdeti szakaszában 1603. március–június hónapokban a heti elhalálozások alacsonyak, a csúcs időszakában július–szeptember hónapokban hirtelen megugrik, majd a visszahúzódás szakaszában, októberben fokozatosan csökken. Londonban 1603-ban a város lakosságának közel 15 százaléka lett a pestis áldozata.

1603 Március	Április	Május	Június	Július	Augusztus	Szeptember	Október
3	4	11	30	263	1439	2495	962
2	4	18	43	424	1372	2238	546
6	8	22	59	2199	2411	1478	–
–	10	72	646	2091	1851	1376	–
–	30	158	1025	–	–	–	–

A pestis dinamikája ebben az esetben is harang – alakú görbére hasonlított – mint bármely más járványé –, a kezdeti fázisában alacsony, a csúcs időszakában magas, s a visszahúzódás

¹⁹⁴ Biraben, J. N. 1975. II. 409.

¹⁹⁵ Biraben, J. N. 1975. II. 455., Hoyer, J. G. 1797. 284. (Idézi: Michelet, Jules 1876. 62.)

szakaszában ismét fokozatosan csökken az áldozatok számának alakulása. A Brit-szigetek esetében a fertőzés forrása a kontinens, hordozója–terjesztője a tengeri kereskedelem, és rendszerint London közvetítésével terjedt el a szigeteken.

London egyik külső kerületének 1603. évi egyházközségi adatai, a nem tehetős, illetve kevésbé tehetős csoportok körében július utolsó hetében és október közepe között a pestisben meghaltak dinamikája ingadozó, vagyis az említett harang görbe sémába illeszthetők. Ugyanakkor azt is valószínűsítik, hogy a járvány a cityből terjedt át a város külső negyedeibe:

1603 Július	Augusztus	Szeptember	Október
271, 354	464, 361	542, 441	274, 184
514, 448	344, 254	407	96

További mikro-szintű adatok London külvárosaiból a halandósági számok és arányok változásait mutatják: például St. Olave egyházközségben 1603. május 7– október 13 között hetente átlagban 51–57, naponta 4 áldozata volt a pestisnek, az összes pestisben elhaltak száma pedig 305 a járvány majdnem hat hónapja idején. London egy másik külvárosában, a St. Botolph egyházközségben, 1603-ban a hat hónapig tartó pestis idején a halálozási arányszám 252 ezrelék.¹⁹⁶ London egészére vonatkozó pestisáldozatok összesített adatai viszont jól mutatják a természetes vagy egyéb okok miatt és a pestisben elhalálozott számának alakulása közötti különbséget:

1603 Július	Augusztus	Szeptember	Október	November	December
egyéb/pestis	egyéb/pestis	egyéb/pestis	egyéb/pestis	egyéb/pestis	egyéb/pestis
917/1379	1901/1733	3037/2724	641/1146	594/442	102/55, 96, 74
–	2713/2539	2818/2195	642/508	257/105	–
–	–	–	–	–	–

Ch. Creighton adatai alapján szerkesztett elhalálozási adatok nem tartalmazzák az olyan demográfiai mutatókat, mint a születések, a természetes, illetve egyéb betegségekben elhunytak nemek, korcsoportok szerinti megoszlását.¹⁹⁷ London esetében a pestis gyakoribb kitörése a 17. században – akár csak azt megelőző évszázadokban – a kontinens déli- és északkeleti tengeri távolsági tengeri kereskedelmi központtal, Londonnal hozható összefüggésbe. A pestisjárványok ugyanis a londoni tengeri kikötőkből terjednek észak- és északnyugati irányba a Brit szigeteken. A fentebbi adatok arra is utalnak, hogy London kereskedelmi és ipari központjában (*city*), a tehetősebbek (*Liberties*) körében jelentős a pestisáldozatok száma, ami árnyalja azokat az általánosításokat, melyek rendszerint a szegények csoportjainak magas halandóságát emelik ki a pestisjárványok idején. Egyszerűen arról van szó, hogy a távolsági tengeri keres-

¹⁹⁶ Creighton, Ch. 2013. 478., valamint Hollingsworth. T. H. 1969. 355–364.

¹⁹⁷ London és külvárosában 1603-ban az összes meghaltak száma 42.945, ebből pestisben 33.347 ember halt meg. (Lásd: Creighton, Ch. 2013. 476–477.)

kedelemben belebonyolódott csoportok tagjainak a pestis- és egyéb járványfertőzések kitétsége – a külföldre járás, a külföldről érkező árukkal, személyekkel való sűrűbb érintkezés folytán – nagyobb, mint a hasonló foglalkozásoktól mentes, illetve attól távolabb eső csoportok esetében.

A Londontól távolabb eső vidékek 1603. évi pestisáldozatok egyházközségi adatai is arra utalnak, hogy jóval kevesebb volt a pestis megbetegedésekben elhaltak száma, vagy pedig a települések pestismentesek voltak a járvány említett időszakában.¹⁹⁸ Ugyanakkor némi óvatosság sem árt, mivel ezekben a településekben a lakosság gyér volt, így az általánosító képet torzíthatja. Nagyságrendileg a Brit-szigeteken mindig a londoni pestisjárványok a meghatározóak, melyek 1600–1610 között július–november hónapokban szinte évente ismétlődnek. Viszont a halandósági számok arra utalnak, hogy a járványok erősege és térbeli koncentrációja vidéken egyeletlen, Londonban viszont magas volt. Londonban 1603-ban, 1625-ben, és 1665-ben három jelentős többlet népességveszteséggel járó pestisjárvány pusztított:

Év	Lakosság (kb.)	Elhalálozás			
		Összes	Pestisben	Hetente	Legrosszabb hét
1603	250.000	42.940	33.347	3385	Augusztus 25–szeptember 15.
1625	320.000	63.001	41.313	5205	Augusztus 11–18.
1665	460.000	97.306	68.596	8297	Szeptember 12–19.

(Creighton, Ch. 2013. 660.)

A másik kérdés a pestisjárvány és az éhínség közötti kapcsolat. A Brit-szigeteken, főleg London esetében nem annyira egyértelmű a két helyzet együtthatása, mint a francia esetben. Ennek némileg ellentmond, hogy 1625-ben éhínség és pestis tör ki Londonban, melyet 1622-ben már megelőzött egy kisebb pestisjárvány. Viszont a város lakossága a külvárosaival együtt, ekkor 320 ezer lehetett és a többlet népességveszteséget vélhetően nem mind a pestis idézhette elő, hanem az akut élelemhiány is közrejátszhatott benne. Az újabb pestisjárvány a 17. század első felében, 1636-ban tört ki, a város 350 ezer körüli lakosságából 10 ezer lett áldozata a betegségnek, 1637-ben pedig hétezer.¹⁹⁹

A mikro-szintű, vagyis a vidéki egyházközségi adatok átlagosan húsz százalék körüli elhalálozást regisztráltak a későbbi pestisjárványok idején. Például az angliai Colytonban az 1645–1646. évi járvány idején a mintegy 1500 lakosának a becsült vesztesége 20% volt. Szintén az angliai Eyam egyházközségnek 1600 lakosából az 1665–1666. évi pestis idején 276 személy halt meg. Itt a halálesetek családonkénti megoszlása is ismert: 246 család közül 157-ben a pestis nem okozott halálesetet, csak 89 családban, 17 család teljesen kipusztult, ezen kívül további 39 család már nem szerepel később az egyházközség anyakönyvében.²⁰⁰

¹⁹⁸ A 30 település lakosságának többségében, vagyis 20 településen, nem a pestis volt az elhalálozások kiváltója, hanem egyéb más okok (Lásd: Creighton, Ch. 2013. 492.)

¹⁹⁹ Creighton, Ch. 2013. 494, 500–502, 660.

²⁰⁰ Schofield, R. 1977, *An anatomy of an epidemic: Colyton, November 1645 to November 1 646*. In: *The plague reconsidered*. 95–125., valamint Brandley, L. 1977. *Some medical aspects of plague*. In: *The plague reconsidered. A new look at its origins and effects in 16th and 17th century England*. Local Population Studies Supplement. 11–20.

A Brit-szigetek történetében az utolsó és egyben a legnagyobb áldozatokkal járó pestisjárvány a Fekete halált követően londoni nagy pestis volt 1665-ben, amely 68.595 áldozattal járt.²⁰¹ A város szűk, piszkos utcáiban a pestis – D. Dofoe szavaival – tűzvészként terjedt. Az áldozatok száma annyi lehetett, mint a Fekete halál idején Firenzében vagy Konstantinápolyban 1466-ban, ahol naponta hatszázán haltak meg.

A járvány kezdete – csúcsidezőszaka – visszahúzódása a már említett sémát követte. Csúpan néhány megbetegedést regisztráltak 1665. áprilisában (2) és májusában (9, 3), a csúcsidezőszaka július 14–november 21 között volt, ezt követően gyorsan csökkent az elhalálozások száma. Majd hirtelen – viszonylag magas mortalitással – megszűnt. A Londonra vonatkozó Ch. Creighton adatai most már nemcsak a pestisben elhaltak számát tartalmazza, hanem a szülések és az egyéb halálokokban elhunytak temetésének számát is, amit az egyházközségek által vezetett anyakönyvekből állított össze. Eszerint 1665-ben Londonban a szülések száma 9967, a temetések száma 97.306, és ebből a pestisáldozatoké 68.596 volt. A pestishullám intenzívebb szakaszaiban a születések, az egyéb halálokok s a pestisáldozatok száma havi és heti lebontásban a következőképpen alakult:

Hónap	Nap	Születések	Egyéb halálokok	Pestisáldozatok
<i>Július</i>	4	207	1006	470
	11	197	1268	725
	18	194	1761	1089
	25	193	2785	1843
<i>Augusztus</i>	1	215	3014	2010
	8	178	4030	2817
	15	166	5319	3880
	22	171	5568	4237
	29	169	7496	6102
<i>Szeptember</i>	5	167	8252	6988
	12	168	7690	6544
	19	176	9297	7165
	26	146	6460	5533
<i>Október</i>	3	142	5720	4929
	10	141	5068	4327
	17	147	3219	2665
	24	104	1806	1421
	31	104	1388	1031
<i>November</i>	7	95	1787	1414
	14	113	1359	1050
	21	108	905	652
	28	112	544	333
	5	123	428	210
	12	133	442	243
	19	147	525	281

(Creighton, Ch. 2013. 662.)

²⁰¹ A londoni pestisesemény szubjektív beszámolóját (Lásd: Pepys, S. 1961. *Samuel Pepys naplója*. Ford: Ruttkay Kálmán. Budapest: Gondolat Kiadó.)

A táblázat számai jól érzékeltetik, hogy az elhalálozások (egyéb okok és a pestis) nagyságrendjével párhuzamosan alakulnak a születések számai is az adott hónap heteiben. Ugyanakkor, a pestis kitörése előtt hónapokban – 1665. január 3.– május 2. között – a heti születések száma átlagosan 230, az elhalálozásoké pedig átlagosan 400 körül alakult. A pestisjárvány csúcsidezőszaka – augusztus végétől szeptember végéig – egy hónapig tartott, amikor legmagasabb a pestisben elhaltak száma. A születések száma a legalacsonyabb, amikor a pestishullám visszahúzódó szakaszába lép, vagyis október hónap utolsó heteiben és november első hetében. Ezt követően a születések száma a járvány csökkenésének arányában növekedésnek indult. Az ismertetett adatokat nem módosítják azok az adatok, melyek a city 97 egyházközségének elhalálozási számait tartalmazzák. Eszerint egyéb betegségekben 1665-ben 15.207, pestisben pedig 9.877 haltak meg. London város falain kívül élő *Liberties* csoportok soraiban a 16 egyházközség nyilvántartásai azt mutatják, hogy a járvány csúcsidezőszakában helyeként az elhalálozások 50%-át a pestis okozta. Ezek között voltak olyan egyházközségek is, ahol hetven, illetve szinte száz százalékban a halálok a bubópestisnek tulajdonítható. Például, Giles, Cripplegate 8069 elhalálozásból 4838, Botolph, Aldgate 4926-ból 4051, Olave, Southwark 4235-ből 3446, Andrew, Holborn 3958-ból 3103, St Margaret (Westminster) 4710-ből 3742 személy pestisben halt meg. A kisebb lakosságú egyházközségek esetében is hasonló a mortalitás számokkal találkozunk: Bartholomew the Great 493-ből 344, Dunstan int he West 958-ből 665, St. Bartholomew the Less 193-ből 139 halt meg pestisben.²⁰² Összehasonlításképpen a Fekete halál idején az angol városok lakosságának 44%-a lett a pestis áldozata.²⁰³



Pestis ház és pestis gödör, fametszet, Moorfields, London. (Wikipédia Commons)

²⁰² Creighton, Ch. 2013. 662–663.

²⁰³ Cipolla. C. M. 1976. 321.

Vidéken a járvány több helyen 1666-ban is tart, azonban áldozatok száma változó, például Colchesterben a 1666. január és december között a 4817 elhalálozott közül 528 a pestis-áldozat, a járvány csúcspontja május hónap, amikor hetente 10–12 elhalálozást jegyeztek fel, majd az év végéig hetente három–négyet. Sussex, Kent, Rochester, Sandwich, Westel, Dover, Canterbury megyékben is alacsony a pestisáldozatok száma. Hastingsban például 1665. június és 1666. január között 60 pestisáldozatot regisztráltak.²⁰⁴ A hivatkozott adatok részletesebb ismertetése azért fontos, mert a járványfolyamat nagyjából hasonlóan zajlott le ott is, ahol a forrásadatoltság hézagos, illetve hiányos.

A londoni nagy pestisjárványt követően a Brit-szigeteken a betegség szinte teljesen eltűnik, lokális, gyenge intenzitású járványok még itt-ott felütik fejüket (Nottingham 1667). A pestisjárvány végleges eltűnését, azonban többen az 1666. szeptember 2–5 között három napon át pusztító londoni nagy tűzvészrel hozták összefüggésbe, ugyanis a tűz martalékává váltak a jórészt fából épült házak a bennük tanyázó patkányokkal és bolhákkal együtt. Az újabb kutatások arra hívják fel a figyelmet, hogy a tűzvészben a nagy pusztítás a cityben (belvárosban) volt, ahol 70 ezren maradtak fedél nélkül, a város külső kerületei ahol a szegények laktak sértetlen maradtak.²⁰⁵ Vannak, akik arra hivatkoznak, hogy az 1665. évi londoni pestis nagyjából egybeesik a járvány eltűnésével a kontinens városaiban is.²⁰⁶ Az utóbbi általánosításnak ellentmondanak a 18. századi további pestisjárványok. Az előbbi két feltevés közül, a tűzvész és pestis végleges megszűnése közötti kapcsolat tűnik megalapozottabbnak. Nem feledkezhetünk meg arról sem, hogy a korábbi védekezési intézkedéseket nagy pestis után Londonban és a többi kikötőkben tovább szigorították, ami szintén közrejátszott a járvány terjedésének megakadályozásában. Ugyanakkor a 17. században az angol kereskedelem érdekeltségei a Mediterrán térségében csökkenő tendenciát mutatnak, így az áruk, személyek érintkezésének sűrűsége is ritkább a dél-európai térséggel. Londont egyre inkább az atlanti térség köti le, fokozódik a lakosság bizonyos csoportjainak a kivándorlása az Új Világba. Ami pedig a nagy tűzvész után London újjáépítését illeti, II. Károly asztalára került tervek francia mintára barokk várost képzeltek el (John Evelyn, Robert Hooke, Valentine Knight, Richard Newcourt). A tervek megvalósítását a pestisjárványt követő munkaerőhiány, a leégett ingatlanok azonosítása, a kárpótlások nagyságrendje stb. tette lehetetlenné. Ezzel is indokolható a visszafogottság, például helyreállították a Cityben a régi utcák mentén a korábbi állapotokat, kiegészítve higiéniai, tűzvédelmi eszközökkel, ugyanakkor a körülmények függvényében tiltották a faházak építését, helyettük, cseréppel fedett téglá és kőházak építését ösztönözték a belvárosban.²⁰⁷

A 17. század első felében Skóciában főleg Edinburghot sújtja az Angliából áterjedt pestisjárvány az 1600–1608, és az 1644–1648 közötti években. Viszont Ch. Creighton a Brit-szigetek járványtörténeti munkájában nincs is utalás arra, hogy 1665-ben Írországból és Skóciában pestisjárvány jelei mutatkoztak volna.

²⁰⁴ Creighton, Ch. 2013. 690, 681–682.

²⁰⁵ Porter, Roy, 1994. 80.

²⁰⁶ Tinniswood, Adrian, 2003. 151–155., Cape, Jonathan, 2003. 162–170.

²⁰⁷ Reddaway, T. F. 1940. 19–30.

4) A 18. század elején, 1708–1714 között főleg kontinens északi térségeiben (Baltikum, Skandinávia) a lakosság szenvedett a pestisjárványoktól: Lengyelország, Litvánia, Kelet-Poroszország (Berlin), Courland (Kurland), Livónia, Észtország, Oroszország (Pszkov, Novgorod), Finnország, Svédország, mindkét (német-svéd) Pomeránia, Dánia, Schleswig-Holstein, valamint Hamburg, Bréma kikötővárosai. Közép-Európában pedig Erdély, Magyarország, Csehország, Morvaország, Ausztria, Felső – Pfalz területeiről vannak feljegyzések a pestis tombolásáról. Egyes becslések Észak- és Közép-Európa népességvesztését a pestisjárvány hat-hét éve alatt több mint egy millióra teszik.

Pestisjárványok Északnyugat- és Dél-Európában a 18 században

<i>Franciaország</i>	<i>Poroszország</i>	<i>Skandinávia</i>	<i>Dalmácia</i>	<i>Oroszország</i>	<i>Málta</i>
1720–1723	1709	1710–1711	1783–1784	1738–1739; 1771	1813

(Kohn, G. Ch. 2008. 475–489. adatai alapján szerkesztett.)

Nyugat-Európában a 18. században az utolsó nagy pestisjárvány 1720–1722-ben a dél-franciaországi Provence megyét sújtja, amelyet Marseilles kikötőjében a Fölközi-tenger keleti, levantei térségéből a *Grand Saint-Antoine* kereskedelmi hajó személyzete hurcolt be. A hajó Libanonból indult ki és útja során érintette Smyrna, Tripoli- és a pestis által gyakran sújtott Ciprus szigetét. A hajó személyzetének körében már útközben jelentkezett a betegség, néhányan meg is haltak. Livorno városa ezért megtagadta a kapitánytól kikötőjébe a behajózást. Az hogy Marseilleben köthetett ki a fertőzött legénység, szerepe volt a helyi pamut- és selyemkereskedőknek, akik nyomást gyakoroltak a város vezetésére a vesztégzár feloldására, a nyersanyag szállítmány mielőbbi kirakodása végett. A bubópestis- járvány pár nap alatt elterjedt a városban majd Provence tartományban. A hatóságok izolálták a területet az ország többi részétől, ennek volt köszönhető, hogy nem terjedt tovább a királyság többi megyéjébe. A halandósági becslések megoszlanak: az egyik szerint Marseille 90 ezer lakosából 50 ezer lett a pestis áldozta, Provence megyében szintén 50 ezres elhalálozással számolnak. A másik becslés szerint a teljes terület lakosságának halálozási aránya 25–50% között lehetett, Marseille városában 40%-os, Toulon területén 50% feletti, és Aix és Arles területén pedig 25%-os a többletvesztés.²⁰⁸

J. N. Biraben, akik tüzetesebben megvizsgálta az 1720–1722. évek Provence-i járvány egyházközségi adatait, kimutatta, hogy a halandóság rendkívül ingadozó volt. Marseilleben 1720. július 20.–1721. május 26. között a járvány csúcsideszakában, majd az 1722. május 3.– augusztus 22. között a járvány újabb hullámának idején, a lakosság 50–60%-a betegedett meg, és 39–50%-a halt meg pestisben, vagyis a letalítás 80–83% volt. Provence megye egyházközségeinek többségében viszont jóval kisebb volt a halandóság.²⁰⁹ Ami láthatóan korrelál az 1665.évi londoni nagy pestis idejének vidéki egyházközségek adataival, vagyis a

²⁰⁸ Duchêne, Roger – Contrucci, Jean, 2004. 350–380.

²⁰⁹ Biraben J. N. 1975. II. 421.

pestisáldozatok száma települések és népességük nagyságrendjének, sűrűségének arányában változik.



Marseille a pestis tombolása idején – Michel Serre festménye alapján készült metszet (Wikipédia Commons)

Az 1721. augusztusában kibocsájtott jelentés szerint: „*egész Provence-ban (ahol a Marseille-ből terjedő pestis dühöng) csak tíz olyan falu van, amelyet a járvány még nem ért el: a lakosság azonban ott az éhségtől és más nyomorúságtól szenved, minthogy szükségleteik kielégítésére sehol sem jut hozzá élelemhez, amióta a csapatok minden utat őriznek, hogy halálbüntetés terhe mellett megakadályozzák a ki- és bejárást.*” Ilyen és hasonló esetekben a problémát a vesztegzárok jelentik az érintett lakosság számára. Minderről még szó lesz, itt csupán arra utalunk, hogy a francia hadsereg egészségügyi kordonnal elzárta a szomszédos megyékkel a kapcsolatot, sőt pestis falat (*Mur de la Peste*) is emeltek, így – mint láttuk *Dauphiné* leírásából – Languedoc alsó és felső részét elszigetelték egymástól.²¹⁰ Ezekhez a nehézségekhez bizonyára az is hozzá adódhatott, hogy 1709–1710 tele kemény volt, melyet országos éhínség követett. Franciaország különböző régióit a 18. század elején többször is éhínség súlytja, Normandiában 1724–1725-ben a lakosság – a jelentések szerint – a mezők fűvét ette, 1726 nyara száraz, forró volt. Kisebb, egy hónapig tartó járvány tört ki az ország délnyugati téségében 1729 őszen, 1739–1740-ben Touraine vidékén volt éhínség, a lakosság – mint írják – fűvet evett. Hasonlóan az atlanti partvidéken is akut élelemhiány volt, melyet súlyosbított a sok áldozattal járó bronhitisz járvány. Bretagneben 1741–1742-ben tífusz járvány tombolt, Lyon vidékét, Garonne völgyét és Felső-Languedocot 1747-ben éhínség súlytja, amely 1750–1750-ben országos méreteket öltött. Többlet emberveszteséggel járó

²¹⁰ Braudel, F. 2003. 90.

„nagy éhínség” (*grande famine*) pusztít 1750-ben, 1752-ben, 1769–1770-ben, 1775-ben. Ezeket az éveket átszövi Bretagneban 1772, 1773, 1775 években a himlőjárvány, a grippé, 1776-ban pedig tifuszjárvány tör ki Léon vidékén. Az 1779. évi vérhasjárványban például 132 ezren halnak meg Bretagneban. A forradalom kitörése előtt, 1782-ben, és 1788-ban ismét nagy éhínségről szólnak a jelentések.

A francia esetekben a betegségek mindig kapcsolatban voltak az éhínségekkel, illetve az utóbbiak idéztek elő 1315-ben, 1693-ban, 1709-ben valamilyen betegséget. Az 1740. évi nagy megbetegedési hullám nyomán Franciaországban 80–100 ezerre becsülik az elhaltak számát. Az aratást követően 1794–1795-ben szintén nagy volt a mortalitás, a forradalom miatt a szállításban támadt káosz miatt. Szintén betegségekkel terhelt év volt az 1811. esztendő, főleg az 1846. év, amikor a betegségeket súlyosbította a krumpli és búzahiány, a munkanélküliség, mindez 180 ezer ember halálát vonta maga után. Az *álcázott* (*larvée*) betegségek között említhető az 1788–1789 aratás után támadt élelemhiány miatt jelentkező járulékos elhalálások, vagy pedig a Tambora vulkánkitörés nyomán az atmoszférába került hamu, amely a légúti fertőzéseket okozott, például Franciaországban (1816–1817) mortalitás növekedésével járt.²¹¹

A vázoltak arra utalnak, hogy az 1722 után ugyan gyakoriak a járványok, de klinikai formájuk már nem a bubó- vagy tüdőpestis. A 19. század nagy halandósággal járó meghatározó betegsége a kolera, amely Franciaországban 1834–1837 között pusztított.²¹²

Had tegyük szóvá: meglepő, hogy gyakoriak az éhínséggel járó évek Franciaország esetében, ahol a domborzati és éghajlati viszonyok változatossága, és az abszolút monarchia – közhidelemmel ellentétben – erős mezőgazdasági orientációja, (például utak, csatornahálózat kiépítésének támogatása stb.), azt feltételeznék, hogy a felvilágosodás századában (1750-ig és annak utóhatása idején) ezek a csapások már a múlt emlékei, és nem ismétlődő jelenségek.

Az északnyugat- és dél-európai petisjárványok vázlatos ismertetését követően, néhány – a szakirodalomban vitatott – kérdést érdemes szóvá tennünk.

A kontinens nyugati és déli térségeiben a pestisjárványok évszázadai, főleg a történeti demográfiai kutatások számára több kérdésben az adatok többségének kvalitatív volta miatt bizonytalan. Andorka Rudolf, aki a magyar szociológusok közül a kérdéssel foglalkozott, joggal jegyzi meg, hogy nem teljesen világos az adatokból a pestis okozta halandóság különböző-e nemek- és korcsoportonként?²¹³ A nyugat-európai szerzők a 16–17. századi pestis-adatok elemzése nyomán úgy vélték, hogy például a St. Botolph londoni egyházközség 1603. és 1625. évi anyakönyvi bejegyzéseiben kétszer annyi férfi halt meg, mint nő a járvány hónapjaiban, holott a pestismentes időszakban nőtöbbség lehetett és magas volt körükben az egyéb betegségekben az elhalálózás. Andorka például feltételezte, hogy az életkorral párhuzamosan csökkent a pestisáldozatok száma, legmagasabb a csecsemők, a fiatal felnőttek és legalacsonyabb a 60 év felettiek körében volt. Ugyanakkor többen (Hollingsworthek) felhívták a

²¹¹ Le Roy Ladurie, E.–Vasak, A. 2007. 97–100.

²¹² Óvatosságra int vizont az 1821. január-februárjában Barcelonában tomboló járvány, mely a város 120 ezer lakosságából 20 ezer áldozatot szedett. Ugyanis a Kubából behozott járvány nem biztos, hogy pestis volt (Lásd: Chastel, C. 1963. 3–5.)

²¹³ Andorka R. 1985. 58–60.

figyelmet arra, hogy a nem- és kor szerinti halandósági mutatókat nem szabad általánosítani, mert a pestis okozta halandóság nagysága összefüggött az életmóddal is. St. Botolph szegény városrész volt, a gyermekek az utcán tartózkodtak és játszottak, ezért fokozottabban ki voltak téve fertőzésnek. A férfiak is valószínűleg többet mozogtak (utca, kocsmá, raktár, műhely stb.), ahol a fertőzés veszélye fennállt. Biraben is a Bayeuxre és Genfre 17. századi adatok alapján arra a következtetésre jutott, hogy akárcsak St. Botolph-ban a gyermekek és fiatal felnőttek körében nagy volt a többlethalandóság a pestisjárványok hónapjaiban.

Láttuk az angol adatokból, hogy a pestisjárvány hónapjaiban csökkent a születések száma és jó okkal feltételezhető, hogy a házasságkötések száma is, noha ebben a tekintetben is hiányosak az adatok. A járvány visszahúzóásával, viszont a járvány előttinek többszöröse a házasságkötések száma, ami a járvány idején a társas összefüggések tiltásával kapcsolatos (templomozás, egyházi szertartással járó temetkezés, kocsmázást, lakodalmak stb). A járványt követően nemcsak a természetes rekuperációs ösztönök serkentik a házasságkötések számát, hanem a megözvegyültek nagy része is új házasságot kötött. Andorka Rudolf, Herlihy és Klapisch-Zuber (1978) kutatásaira hivatkozva, a firenzei 15. századi gyakorlatot ismerteti, mely szerint gazdag polgárok fiai közül csak egy házasodott meg, az is csak 30 éves kora körül, a többiek nőtlenné, illetve hajadonok maradtak.²¹⁴ Abban az esetben, ha pestisjárvány idején a családfő meghalt, kiszemelt örökös (a fiú gyermekek egyike) „sürgősen megházasodott, hogy legyen, aki a család üzleti vállalkozását tovább vigye.” Ezt a mintát aligha a pestis kényszerítette ki: mint korábban egy másik tanulmányunkban is utaltunk rá, a középkori nemesi családokban is bevett gyakorlat volt, azon egyszerű oknál fogva, hogy a gyerekek (fiú vagy lány) kiházasítására csak egyikre volt anyagi fedezet, a többi vagy özvegy maradt, vagy kolostorba vonult, a fiúk esetében ott volt még a katonai pálya.²¹⁵

Ugyanakkor az angol adatokból is láthatjuk, hogy a termékenység (fogamzások száma) a pestisjárvány idején településenként eltérően alakult. Biraben mutatta ki, hogy a franciaországi Epinalban például 1635-ben a, járvány előtt 246 gyermek született, 1636-ban a járvány alatt viszont csak 48.²¹⁶ Wrigley az 1625. évi londoni pestis idején a születésszám csökkenést 84–85%-ra becsülte, Horwichban pedig 1579-ben csak 10%-os csökkenést talált.²¹⁷ A francia szerzők (Braudel, Le Roy Ladurie) a születésszámok csökkenését a pestisjárványok idején, rendszerint az éhínséggel, élelemhiánnyal, és az orvosi tanácsokkal – a nemi érintkezéstől való tartózkodással – is összefüggésbe hozták. Vannak adatok arra is, hogy a pestist követően a rekuperációs mechanizmusok nem működnek: például Colytonban 1647. évi és Katalóniában 1652. évi nagy pestisjárvány után a termékenység évtizedekig nem érte el a járvány előtti szintet. Feltételezik, hogy tudatos születés korlátozásról lehetett szó, vagy pedig annak az igencsak árnyalt belátásáról, hogy a népszerűség túl nagy a „létező erőforrásokhoz képest.”²¹⁸

A 14. századi demográfiai katasztrófát előidéző Fekete halál után a kontinens északnyugati- és déli térségeinek népessége a korábbi szintet – Biraben feltételezésével szemben, úgy

²¹⁴ Herlihy, D.–Klapisch–Zuber, C. 1978. 699–702.

²¹⁵ Pászka I. 2016.63–74.

²¹⁶ Biraben, J. N. 1975. II. 414.

²¹⁷ Wrigley, E. A. 1973. 243.

²¹⁸ Wrigley, 1973. 109–110., Nadal, G.–Giralt, E. 1960. 353–354.

tűnik – már a 16 század végén, illetve a 17. száza elején eléri, az ezt követő két évszázadban a gyakori, ismétlődő pestis és egyéb járványok ugyan fékező hatással voltak a népesség gyarapodásra de nem állították meg. A pestisjárványok mellett, vagy éppen azokkal összeshövödve más tényezők is fékezőhatással voltak, mint például a gyakori éhínségek, a háborúk, a helyi erőforrások felismerésének hiánya, a családok szétesése, migráció stb., amelyek esetenként összeadódtak és együtthatásuk következményei kisebb-nagyobb térségekben a népesség elhuzódó stagnálásában játszhattak közre.

Had jegyezzük meg egy zárójel erejéig, hogy a pestis-éhnység reláció – mint 1347–1348-ban Firenze, 1664–1665 London este is mutatja – nem általánosítható. Londonban a város tanácsa jól szervezett élelemelátást bizosított, Firenzében pedig Boccaccio leírása inkább az élelemkészletek változatosságára utal a Fekete halál idején. Az egészen más amikor a vészhelyzet következtében az elhalálozások nagyságrendje olyan méreteket ölt, hogy a termést nincs aki betakarítsa vagy feldolgozza, amit Boccaccio is említ Firenze vidékén dühögő pestisjárvány idején. A pestis-háború reláció esetében a pestist nem a katonaság idézi elő, hanem valahol, valamikor a hadakozás ideje alatt felszedett fertőzés széthurcolásában, a járvány terjesztésében játszott közre, hasonlóan a tengeri- és szárazföldi távolsági kereskedelemhez. Minderről az alábbiakban még többször szó lesz. A továbbiakban nemcsak politikatörténeti megfontolásból, hanem az adatok gyér volta miatt a 15–16. századi magyarországi és erdélyi járványeseményeket nem különítjük el, csak a 17. századtól kezdve, amikor gazdagabb a forrásadatoltság a Kárpát-medence mindkét térségében.

PESTIS JÁRVÁNYOK A KÁRPÁT- MEDENCÉBEN

Fentebb utaltunk rá, hogy a források gyér volta alapján, általános a történészek körében az a vélemény, hogy a Magyar Királyság területének csupán egyes régióban terjedt el a Fekete halál (1347–1352) néven ismert pestisjárvány, és demográfiai következményeinek nagyságrendje sem mérhető a kontinens déli- és északnyugati térségeiben végzett pusztításaival. Néhány adat, mint velencei követi jelentések, a krónikások (Pető Gergely, Bonfini) emlékezetében 1347–1348-ban Nagy Lajos uralkodása idején a pestis „szörnyű pusztítást” okozott Magyarországon.²¹⁹

A 14. század második felében – mintegy tíz évvel a Fekete halált követően – bubópestis járványt szintén a déli útvonalon hurcolták be az országba Nagy Lajos király Velencével hadakozó (1358) seregei. Ursio Bertalan velencei követ 1360. január 16-án kelt jelentésében, a horvát bán, Széchy Miklóstól kapott értesülése nyomán azt írta, „Magyarországon nagy a halandóság, sok zászlós úr és főnemes is áldozatul esett a járványnak, köztük Leuchus, a nádor fivére is.” A követ 1360. február 27-én kelt újabb levélében értesíti a velencei Tízek Tanácsát, hogy megérkezett Budára, és azt kérdezi, hogy a borzasztó betegség miatt maradnia kell-e, ugyanis megfertőződött, de kilábalt, már jobban van, és megjegyzi „Magyarországon nagy a halandóság, főleg Budán, Visegrádon, s magában Buda városában 16 ezer ember halt meg, s a járvány még mindig tart.” Ugyanakkor a követ leveleiből azt is tudjuk hogy Nagy Lajos király ebben az időszakban az erdélyi hadseregnél tartózkodott, tehát Erdélyben ezek szerint nem volt járvány.²²⁰ A magyarországi járvány – úgy tűnik – részét képezte az Alpoktól északra eső térségekben az 1356–1395 közötti évtizedekben ismétlődő pestisjárványoknak.

„A világnak három részsein” uralkodó „rettenetes döghalál” – amelyben a „beteges ember a másikat csak leheletével is megölte” – valószínű a királyság nyugati, délnyugati és központi részeinek lakossága szenvedhette meg.

A forrásokban említett pestises helyek és évek a Magyar Királyságban a 15. században

<i>Buda, Pest</i>	<i>Sopron</i>	<i>Kassa</i>	<i>Lőcse</i>	<i>Erdély</i>
1441, 1456–1457, 1478–1479, 1495	1415, 1429, 1433, 1460	1430, 1438, 1482, 1491	1412, 1453	1453, 1455–1457, 1470, 1479–1480, 1494, 1495

(Magyary-Kossa Gy. 1931/III. 78–118., Réthly A., 1962. 46–59. adatai alapján szerkesztett.)

²¹⁹ Bonfini II.10. (Idézi: Magyary-Kossa Gy. III. 55/177.)

²²⁰ Magyary-Kossa Gy. 1931. III. 60–61.

A 15. század elején a Szepességben, Lőcsén (1412), Kassán (1430), Nyugat-Magyarországon Sopronban (1409, 1415, 1429, 1433) jegyezték fel nagy halandóságot kiváltó pestist. A Zsigmond király által kibocsájtott (1410. június 4.) okirat Sopron újbóli benépesítését rendeli el, ugyanis az előző évi (1409) pestis idején a város a „*legnagyobb mértékben elnéptelenedett.*” S a betelepedőknek nyolc évi adó- és minden más szolgáltatás alóli mentességet ígért.²²¹

Feltehetően az 1411. évi ausztriai pestisjárvánnyal hozható kapcsolatba a lőcsei krónikában szereplő 1412. évi bejegyzése, amely a Szepességben is, „*ein grossen Sterben gewest*” nagy járványról tudósít. Kontinensszerte pestisjárványt említenek a krónikák 1430-ban, amelynek áldozatai lettek Kassán az domonkos rend tagjainak többsége, ugyanakkor a járvány megjelent az ország más részein is, ugyanis László egri kanonok levelében arról értesíti Dobai Lórándfia Jánost, hogy az Eger vidékén kitört pestis miatt ügyvédje nem tud megjelenni a peres ügy tárgyalásának időpontjában.²²² Az 1438. évi lőcsei pestisről egy furcsa történetből értesülünk: az apa pestisbeteg fiát a rögtönzött sírgödörbe temeti, amikor észreveszi, hogy fia él, aki a – beszámoló szerint – ezt követően még 15 évet élt. Ilyen és hasonló esetek, mint látni fogjuk később is előfordulnak, igaz kimenetelük tragikus. Nem tudjuk, hogy az említett években a pestisjárványok az országban szétszórt, lokális események, vagy pedig több helyen időben elhúzódtak. A feljegyzések 1441-ben Budán is pestisről számolnak be, amikor I. Ulászló király a Csepel-szigetére vonul vissza, és a lengyel hadakat haza küldi.²²³

Általában a pestisjárványt a rossz mezőgazdasági évekkel hozzák összefüggésbe: noha Sopronban 1415-ben például az év termékenyebb volt, mint az előző, de nagy járvány tombolt, számosan meghaltak, s a megbetegedéseknek – mint írják – 1416-ban 400 áldozata volt, viszont nem egyértelmű a halálok klinikai formája.

A háborút és a forró betegséget (*hietzige Krankheit*) együtt említik 1429-ben, amikor Sopron vidékén nyáron nagy hőség miatt, nappal nem lehetett dolgozni, gabona kevés lett, a bor ellenben jó volt. A későbbi években, 1447-ben és 1454-ben a soproni Bruckner krónika figyelmét a marhavész köti le, sok ezer állat elpusztult, elmaradtak az állatvásárok, nagy marhahús hiány volt, Bécsben lóhúst ettek, és csak 1456-ban csökkent a marhavész, amikor újra megtarthatták az állatvásárokat.²²⁴

Úgy tűnik, nagyobb halandósággal (*gross-sterb*) járó pestisjárvány 1453-ban Erdélyben és Szepességben (Lőcsén) „dühöngött.” Az erdélyi helyzetéről ír egy 1457. január 8-án kelt levél is, viszont nem derül ki, hogy a korábbi járványra utal, vagy pedig arra, amikor a pestis a levél kelte idején is pusztított.²²⁵

Több adat is arról számol be, hogy Erdélyben az 1450-es években kisebb nagyobb megszakításokkal, szétszórtan ugyan a pestis jelen volt. Hunyadi János az 1455. évi erdélyi pestis idején Kapisztrán Jánost sürgeti, hogy jöjjön Hunyad várába, mivel fia (János) jegyesének testén két bubó jelent meg. A kérést Szilágyi Erzsébet is megismétli, de Kapisztrán

²²¹ Vitéz Házi János, 1923. I.(2). 33. (Idézi: Magyary-Kossa Gy. 1931. III. 78.)

²²² Magyary-Kossa Gy. 1931.III. 78/271., 85/300.

²²³ Magyary-Kossa Gy. 1931.III. 88/318, 322. A lőcsei városi könyvtár falán láthatók a magyarországi országos pestises évek: 1453, 1466, 1482, 1496, 1510, 1622, 1645, 1664, 1679, 1710, 1739 (Lásd: Réthly A. 1962. 50.)

²²⁴ Hain G. 13., Wagner, An. Seep. II. 48., Hennig 36., Bruckner., Trausch I. 35. (Idézi: Réthly A. 1962. 46–51.)

²²⁵ 12b Bielz 69. (Idézi: Réthly A. 1962. 51.)

Brankovics György szerb despota lányának halála miatt nem ment el, viszont időközben Hunyadi menyé is meghalt pestisben. A történetnek több változata van, olyan is, amely Cilley gróf lányának feltámasztását várták el „Capistranói” Jánostól. Tudósítások azt is szövé teszik, hogy a szerzetes nem félt a pestis betegetől, ápolók hiányában, gennyes sebeiket ki-mosta, bekötözte, mindig addig koldult, amíg egy ispotály alapításának a költségeit össze nem gyűjtötte. Valószínű a pestisjárvánnyal kapcsolatos Miklós erdélyi püspök levele is, amikor arra kéri Szeben város tanácsát, hogy az ispotály élére (*rector hospitalis*), a bázeli Kempf Pétert nevezzék ki.²²⁶

Várdai István alkancellár 1456. november 4-én Futakon kelt levelében szörnyű, veszélyes pestis tombolásáról számol be Nándorfehérváron (Belgrád). Feltehetően az erős „döghalál”, amely Magyarországon és Erdélyben 1456–1457-ben pusztított a Balkánról terjedt el. Budán volt ház, ahol 26 „katona feküdt pestisben,” hasonlóan V. László cseh kancellárja cselédeivel együtt. A korabeli források ekkor a pestisjárvány fő ellenszerének a budai bort tartották, viszont hűvös idő miatt szőlő savanyú volt, s a bor rossz lett. Az élelemhiányt a pestis idején jelzi, hogy a budai piacot a vidékiek elkerülték.²²⁷

Kiskunhalason 1475-ben, a kunok halasi székének több szállása a pestis miatt elnéptelenedett, Mátyás király megengedte, hogy oda bárhonnán telepítsenek embereket.²²⁸ Valószínű a járvány elhúzódott vagy több hullámban jelentkezhetett, mert Heltai Gáspár a *Magyar krónika* című munkájában azt írta, hogy „nagy mirigy-halál vala egész Magyar Országba” 1479–1480-ban, ezért Mátyás király „bujdosik vala az erdőbe és a kies vizek mellett: *Beatrice Királyné Asszonyt pedig Kassa felé botsátá vala.*” Bécsújhely ostromakor (1480) pedig a pestis tizedelte Mátyás király katonai táborát, ugyanakkor pestist említenek a források Erdélyben, a Barcaságban is.²²⁹ Az 1480. évi pestisjárvány idején szárazságra is panaszkodnak, mezők, források kiszáradtak. Mátyás király felszólítására Gergely Amus pálos generális s a kolostor tagjaival, számra 300-an, ünnepélyes körmenetben vonulnak Budára a királyi várkápolnába, hol imákkal esedeztek az országos csapás megszűnéséért.²³⁰

A század utolsó évtizedeiben, Kassán 1482-ben, Sopronban 1483-ban „forró betegséget”, országban 1494-ben és 1495-ben pedig – akárcsak kontinensszerte – újabb pestisjárványt említenek a források. Az 1495. évi pestis a királyságban fokozatosan terjedhetett, ugyanis Heltai Gáspár úgy tudta: „*Vala pedig akkoron nagy halál Magyarországra. Ez-okáért (U)László király (Budáról) kiméne az erdőbe és mind oda vadásza. Onnét méne Szegeddé, Szegedről Tsanáddá, és a Dráván által-menvén, Babótsára mene. Onnét a Somogyságnak által-méne, és méne Szabáriába, onnét Sopronba, Sopronból Pozsonyba. Annakutána Pozsonból méne alá Budára, az Octávrára.*” A király pestis előli menekülési útvonala, valamint Egerben és a barcasági Brassó városában való jelenléte, arra utalnak, hogy a járvány országos méreteket

²²⁶ Magyary-Kossa Gy. 1931. III. 92/345, 93/347. Vö. Réthly A. 1962. 55.

²²⁷ Magyary-Kossa Gy. 1931. III. 93/348.

²²⁸ Réthly A. 1962. 54.

²²⁹ Heltai G. 1789. *Magyar Krónika*. 173. (Idézi: Magyary-Kossa Gy. III. 101/399-400). Vö. 8. Bilekz 6. (Idézi: Réthly A. 1962. 57.)

²³⁰ Lőjda, II. 279., Szathmáry, II. 439. (Idézi: Réthly A. 1962. .55.)

ölthetett a szóban forgó években.²³¹ Ami a védekezést illeti, a menekülésen kívül megemlíthető Nagyszében, ahol 1495-ben Hans Saltzmann orvos vesztegzárral elérte a járvány megfékezését. Az itáliai városokban is fokozatosan honosodtak meg a védekezési módszerek, például a pestisbeteg elkülönítését (kórház) először Velence alkalmazta 1423-ban, majd Ferrara és Firenze.²³²

A Magyar királyság földrajzi- és katonapolitikai környezetében a 15. század második felében pestisjárvány Itáliában (1477–1478) volt, a század végén (1494–1495-ben) pedig töle jóval távolabb Spanyolországban, Franciaországban. Úgy tűnik, hogy továbbra is közvetlen fertőzést közvetítő területekkel déli irányból (Itália és Dalmácia), nyugati irányból (német régiók), és keleti irányból számolhatunk. Erdély esetében a Balkánt nem említik. Másfelől a magyar területekre vonatkozó 15. századi pestisadatokból nem mindig derül ki a betegség klinikai formája, ugyanis „forró betegség” (a láz) több más betegségnek is tünete (vérhas). Ami a védekezést illeti, a menekülésen kívül – a nagyszebeni kivétellel – más módszert a források nem említnek.

A pestisadatok történeti demográfiai értékelése lehetetlen, hiszen már maga az esemény tér-időbeli helyzete is bizonytalan, az áldozatok nagyságrendjét kvalitatív jelzők mutatják (sok, hatalmas, szörnyű, nagy stb.). Az események lejegyzése utólagos, több esetben a krónikás ország ismerete hiányos, így a történés helye, időpontja rendkívül bizonytalan. Nem beszélve arról, hogy csak olyan helyekről vannak ismereteink, ahol feljegyezték az eseményeket, illetve a krónikás hivatkozik rá forrás megjelölés nélkül. Ezzel is magyarázható, hogy a történések egyeletlen megoszlásúak, torzítóak, egyes helyeken sűrűbbek, ami nem jelenti azt, hogy ugyanaz az esemény egy másik helyen nem fordult elő, csupán annyit jelent, nem volt aki megörökítse, vagy pedig a feljegyzések megsemmisültek az idők sodrában. Némileg változik a helyzet a 16. században, azonban továbbra is, a legtöbb pestisadat a nyugatról behívott telepések által alapított városok, az egyházi, a személyek feljegyzéseiben található. Az általuk közölt információk rendszerint helyhez/helyzethez kötöttek, így számos lokális pestisesemény, melyek híre nem jutott el hozzájuk továbbra is kimaradt, így napjaink kutatása számára is ismeretlen.

„Mind a döghalál, mind az török rajtunk vagyon”

A 16. század első felében a pestisadatok többsége a *Magyar Királyság* központi területéről származik, a század második felében pedig – Békés megye kivételével – a török foglalástól mentes városok feljegyzéseiből.

A Dunántúlt sújtó pestisjárványról, az 1508. évi feljegyzés megjegyzi, hogy „*olyan iszonyúan*” pusztított a pestis „*hazánkban*”, hogy „*még a századvégén is megemlegették az embereket.*”²³³

²³¹ Heltai, G. 1789. *Magyar Krónika*. 363. (Idézi: Magyary-Kossa Gy. III.111/447., 113/452.) Vö. Tört. Tár, 1902. 355., Brukner, 8. Bielz 6., Vidovich – Istvánffy 54. (Idézi: Réthly A. 1962. 55-58.)

²³² Vasold, Manfred, 1997. 98–99.

²³³ Récesei Viktor Gaziusról írt értekezése (Idézi Magyari-Kossa Gy. 1931.III. 133/52.)

A források által említett pestises helyek és évek Magyar Királyságban a 16. században

<i>Pest/Buda</i>	<i>Kassa</i>	<i>Dunántúl</i>	<i>Temesvár</i>	<i>Pécsvárad</i>	<i>Erdély</i>
1508–1510, 1516, 1520; 1523; 1529, 1541–1542	1522, 1545, 1563–1564, 1576	1508, 1542	1509–1510	1511	1510–1511, 1529–1533, 1555, 1575
<i>Pozsony</i>	<i>Sopron</i>	<i>Selmecbánya</i>	<i>Körmöcbánya</i>	<i>Debrecen</i>	<i>Komárom</i>
1557–1562	1562, 1585	1570, 1572	1571	1585	1585
<i>Késmárk</i>	<i>Lőcse</i>	<i>Lebic</i>	<i>Sopron</i>	<i>Muraköz</i>	<i>Békés vm.</i>
1545, 1598, 1563–1564	1545, 1555, 163–1564, 1577	1554, 1576	1529–1533	1554	1554

(Magyary-Kossa Gy. 1931. III. 56–461., 1940/IV. 5–241., Réthly A. 1962. 59–119. adatai alapján szerkesztett.)

Verancsics krónikájában arról tudósít, hogy 1508. évben nagy drágaság és a kenyérnek szűke volt az országban. Más feljegyzések nagy árvizekről, főleg a Duna áradásáról, az esős nyárról számolnak be, Veszprémben, Pápán, Győrben pedig pestis kitöréséről. A kortárs iskolamester jegyezte fel, hogy „*Tanulóim majd mindnyájan szétfutottak vagy meghaltak, kint is, úgy hallok meghaltak közülük. Már Győrt is megszállta a pestis, Veszprém kapuin kopogtat. Már a mi környékünkön is mindenütt nagy a rémület. Már szűnik a zene, nem szól a citera, nincsen tánc a tereken, de a borzalmas kürt állandóan iszonyúan zeng.*” A továbbiakban megjegyzi, hogy „*a döghalál Magyar Országban, de legfőképpen Budán nagyon uralkodván, a Király II. Ulászló onnét Magzativa Posonyba veszi magát.*” Hasonlóan 1520. szeptember 5-én II. Lajos király is Budáról Pozsonyba menekült a pestis elől. A pestissel párhuzamosan Sopronban 1508 őszi hónapjaiban marhavészre panaszkodik a Bruckner krónika.²³⁴

A Mohácsot megelőző 1510–1511-ben, és azt követő évtizedekben is több esetben lokális pestisjárványok láncolatát jegyezték fel. Istvánffy Miklós tudósít arról, hogy 1510-ben II. Ulászló király, pestisben megbetegedett szolgáját látva, gyermekeivel Budáról Pozsonyba, majd innen „futva Morvaországba menekül.” S az ország ügyeit Perényi Imre nádorra és Bakócz Tamásra bízta. Ezekben az években a pestis a Temesközben, Torontál vármegyében, főleg a köznép körében szedi áldozatait. Pestis áldozata lett Somi István temesi ispán is. A pestisjárvány, az adóterhek, az éhínség a térségben a közbiztonság fellazulását váltották ki. A király, II. Ulászló rendcsinálásra Werbőczy Istvánt rendeli ki. Mindez körējátszott abban, hogy Temes, Torontál népe csatlakozott a Dózsa vezette felkeléshez. Ezekben az években az erdélyi Nagyszében vidékét is pestisjárvány sújtja.

Valószínű, hogy a pestis jelenléte, vagy közelsége, vagy elővigyázatosság indította arra 1516-ban Thurzó Eleket, hogy a Budán gyógyító Manardus orvostól érdeklődjön, a pestis megbetegedés ellen javasolt eljárásokról. A korszak elején, az elemi csapások sem kímélték az embert és tárgyi világát: Szepesbélán 1518. július 3-án a villám egyszerre négy helyen

²³⁴ Linzbauer, II. 724, I. 133., Bruckner 134. (Idézi: Réthly A. 1962. 60, 62.)

okozott tüzet, melyben nyolc ház kivételével az egész város a templom tornyával együtt leégett, harangok megolvadtak, 25 ember lett a tűz martaléka, köztük hat gyermekes asszony.

Marino Sanuto itáliai krónikás 1523-ban a Budán kitört nagy pestis idején, a napi elhalálozások számát 40-50 személyre becsüli. II. Lajos király, 1523. február 23-án kelt levelében, a budai járvány elől Pozsonyba menekült zsidók és keresztények kiűzését kéri a pozsonyi városi tanácstól, függetlenül attól, hogy milyen felmentőlevéllel rendelkeznek. Békés vármegyében 1526-ban marhadög pusztít: Brandenburgi Györgynek a jobbágysai által adott ökrökből 81 pusztult el.

Európa-szerte (Itáliában, Német-római Császárság területein), Magyarországon Besztercebányán, Budán pedig éhínséggel együtt járó pestisjárványt jegyeztek fel 1529-ben is, amely áthúzódott az következő évre.²³⁵ Úgy tűnik, hogy Szulejmán Bécs elleni hadjáratával kapcsolatos az 1529. évi – az ország több térségét érintő – pestis és éhínség. Sopronban 1529–1530-ban és 1533-ban is a Bruckner krónika feljegyzése szerint, járványos betegségben sok ember meghalt. Más források 1529–1533 között térben szétszórt, elhúzódó – Erdélyt is sújtó – pestisjárványról emlékeznek meg.²³⁶

Verancsics krónikája számol be az 1541. évi budai „nagy” döghalálról, amely „...rettentes vala, támada, mint Jerusalemba veszedelme. Mert megtilták a terek, hogy senkit Budában ne temetnének, hanem kihordanák. Mikoron megvradott, az taligások házankint jártanak: úgy hánták a sok hót testet, csak az Úr Isten tudja megmondani, mint az ebeket: az hót desznót, az hót embert mind együtt horták az taligán ki a mezőre.”²³⁷ A budai pestisjárvány ezek szerint, mint Boccaccio is megfigyelte 1348-ban Firenzében, nemcsak az embereket, hanem az állatokat (sertéseket) is pusztította. Verancsics a továbbiakban megemlíti, hogy Magyarországon 1542-ben a „Nimet had köriben döghalál esik. Számtalan meghalának, nem is felette sokan haza mehetinek Nimet Országban, hanem a hideg miatt a dög miatt inkább mind meghalának: mondják, hogy ahol egy bokrot találtak, hogy huszonötött is meghalva láttak körül, mert egy kis hó esett vala a hideg öli vala őket.” Emlékezetes év 1542, nemcsak a „sok” embert elragadó pestisjárvány elhúzódása miatt, hanem terményekben is nagy volt a szükség, több helyen éhség tört ki, a testi-lelki traumát súlyosbította a keletről jövő sáskák nagy sokasága, melyek a veteményeket, szőlőket falták fel.²³⁸

Pestisjárvány híret továbbítja 1542. szeptember 13-án Sárváron kelt levelében Nádasdy Tamásné Szalay Jánosnak: „Kegyelmed előbb is hallotta, hogy Szalában igen halnak: még meg nem állott az halál sem Kanisa tartományban, sem Salavár tartományban és mind ott környül igen halnak.” Ez pedig arra utal, hogy az ország török hódoltság uralta központi és délnyugati részein is pusztított a járvány. A kortárs, „Székvárosi” Horváth András költeményében a nagy döghalált „átoknak” nevezi, amely 1542–1549 közötti években együtt volt jelen a „nagy

²³⁵ Vidovich György 1867. 73., Torontál vármegye monográfiája. 1911. 356. (Idézi: Magyary-Kossa Gy. 1931. III. 135/531)., Herceg Árpád Manardus levei (Idézi: Magyary-Kossa Gy. 1931. III. 140/554)., Ortway, Pozsony története. II. 321. (Idézi: Magyary-Kossa Gy. 1931. III. 145/583, 152/611.)

²³⁶ Hain G. 18., Wagner, An, Seep., Sperfogel, II. 139., Karácsonyi I. 236., Glavics, 1898. 560., Bruckner., Sepsi Laczkó III. 15., Gyulaffy, Tört. Tár. 1891. 68. (Idézi: Réthly A. 1962. 62. 60, 62, 54, 65, 66.)

²³⁷ Verancsics, II. 83. (Idézi: Magyary-Kossa Gy. 1931. III.1 66/672.) Vö. Verancsics, Memoria 24b. (Idézi: Réthly A. 1962. 74, 71.)

²³⁸ Verancsics, Memoria 25a., Bethlen F. I. 415., Vidovich – Istvánffy 291. (Idézi: Réthly A. 1962. 73.)

*hévséggel, – „hidegséggel,” – „nagy dögöséggel,” – „nagy asszályal és rogyával”, – „Egyiptomnak fekéjével – „undok varral,” – „viszeketegséggel” emészttette a testet.*²³⁹

Szepességben 1545-ben a sáskajárást, éhínség és pestis követte. Késmárkon a védekező intézkedések ellenére 1545 pünkösöd napján (május 24.) vette kezdetét a pestisjárvány és Szt. Mihály napjáig (szeptember 29.) tartott, a becsült áldozatok száma 1400 volt. Lőcsén a járvány július 25-től november 30-ig tartott, az áldozatok száma 800, Iglón pedig 600. Szepességben egyetlen község maradt járványmentes, Durlsdorf (Durand). Lőcse egyéb pusztító-soktól is szenvedett, 1550. június 7-én (Úrnapján), szombaton délután 3 órakor tűzvész ütött ki, 118 ház leégett, a pincékbe menekültek közül 60 ember füsttől fulladt meg, a gyűjtogatót megégették.

Leibicen tör ki a pestis 1554-ben, Szt. Mihály napjától március 10-ig tartott, *„nem több mint 200-an haltak meg.”* Eperjesen 1555-ben a járvány három hétig tartott, elragadott három katolikus papot, csak a magyar prédikátorok maradtak meg, 1558-ban pedig a város lakossága éhínségtől és ismét pestistől szenvedett. Lőcsén 1555. szeptember–október hónapban sikerült a pestis terjedését óvintézkedésekkel megállítani, Sopronban viszont „sokan” haltak meg pestisben ebben az évben. Muraközben, Kaproncán, valamint Békés megyében regisztráltak 1554-ben pestisjárványt, amely áthúzódott a következő évre, és nagyobb léptékű lehetett, mert – mint írják – 1555-ben *„egész évben az országban”* tombolt a pestis, akárcsak Erélyben.²⁴⁰

A Királyi Magyarország részein az elitcsaládok levelezése megerősíti, hogy a 16. század második felében szétszórt, ismétlődő, helyenként elhúzódó pestisjárványok tartották halálfelelemben az embereket.

Nádasdy Tamás Pozsonyban 1557. június 14-én kelt levelében arra figyelmezteti feleségét, hogy *„Se te, se Ferkó, se házad népe az házból soha csak egy lépést is ki ne merjetek menni, se az kerbe, se az szőlőbe, se Kapuba, se Söjtörre, se Csapodra, se az őszi szőlő, se az kereszturi tó látnyi és se házas leányid, se az szomszéd asszonyok hozzád ne merjenek”* menni. Kerülje a vendéglátást, főleg a *„szigeti asszonyok”* asztalhoz ültetését, ahogy szokta, ültesse őket zsákokra. Valószínű az Isten előtti kiengesztelés végett, javasolja, hogy az *„sem volna gonosz, ha száz forintot elosztogatnál az szegénység között...., mert különben egy fillýért sem érne. Isten tanétson, segítsen és tartson meg.”*

A következő évben 1558. április 21-én Sárvárról írja levelében Nádasdy Tamásné Nádasdy Annának, hogy szívesen látja vendégül Maylád Istvánéval együtt, de mivel Mayládné pestises vidékről jön, megérkezésük után *„mindjártást ide fel ne jüjj, hanem két vagy három nap az itt való városba tartlak, hogy az dögös rossz ég el menjen rólad.”*

Bathányi Ferenc Németújváron, 1561. január 11. kelt levelében azt írja Nádasdy Tamásnak, hogy *„Értem, hogy kegyelmed országot akar jární és az bécsi dögös eget le akarja magáról rázni. Ha az szándéka kegyelmednek, tehát az bécsi bornak is szagát kegyelmed lerázza, mert nem kevés betegséget hoz az is.”*

²³⁹ Verancsics, II. 83. (Idézi: Magyar-Kossa Gy. 1961. III. 166/672)., Régi Magyar Költők Tára, II. 208. (Idézi: Magyar-Kossa Gy. 1931. III. 166/674)., Levéltári Közlemények. I. 295. (Idézi: Magyar-Kossa Gy. 1961. III.166/675.)

²⁴⁰ Generisch, I. 234., Wagner, An. Seep. II. 112, 55., 57., Hain G. 95, 102, 101, 105., Bruckner. (Idézi: Réthly A. 1962. 74, 77, 81, 80).

Giczi Farkas is arról tájékoztatja 1561 húsvét utáni keddi napon kelt levelében Csányi Ákost, hogy „*az mi kegyelmes urunk (Nádasdy Tamás) jószágán az őszől fogván török miatt rablás nem esett, hanem a halál igen elkezdett vala mind a tartományban, mind itt(...) Csoda képpen haltanak meg penig, mert némjelyekre az hideg reá jutott, azután az hőség: ki harmadnapjára, ki másodnapra megholt bele, ki penig a szegezésbe. Én nekem is egy szolgám, uram asztalánál, velem vacsorált, másnapjára megbetegült, harmad napjára meghala.*” Ugyan ebben az évnek novemberében arról tájékoztatja Nádasdy Tamás feleségét, hogy jól van, Bécsből ebédre ment Pozsonyba, egyik „*dögös helyről a másikba. Mert itt elkezdődött a halál.*” Reméli, a jó isten megtartja. Ugyanakkor figyelmezteti feleségét, se ő se Ferenc fia a levélvivővel ne érintkezzen, birtokán pedig a házakat füstöljék „*ürümmel és fenyővel.*”²⁴¹

Az osztrák, német területekről behurcolt pestis Nyugat-Magyarország térségében 1562-ben is dühöng, ugyanis Körös Gábor doktor arról számolt be Nádasdynak, hogy a pestis még erősen pusztít Pozsonyban. Sárközy Antal pedig családi tragédiájáról tájékoztatja Nádasdynét 1562 advent első vasárnapján: az Istennek haragja „*teljeséggel rajtam vagyok*”, felesége kisebbik fiát is eltemette, háznépéből 25-en meghaltak, szakácsa még nem gyógyult ki. „*Teljeséggel csak én magam vagyok mind kemencefűtő, kulcsár, szakács. Mindent én magamnak kell művelnem. Senki feléjem sem mer jünni.*” Kéri Nádasdynét, hogy imádkozzon érte.

Ebben az évben (1562) jelent meg I. Ferdinánd rendszabálya, az *Ordo pestis*, mely rendészeti intézkedéssel próbált védekezni a pestis ellen. Mellesleg a velencei tengerparti védekezési modell szárazföldi környezetben történt első alkalmazása nem lehetett túl hatékony, mert 1659-ig 13 hasonló rendelet jelent meg. Mindesetre a velencei előírásokat követi, amikor megállapítja, hogy a betegség főterjesztője a beteg és annak holmija, ruházata, bútora, a vásári dolgok, állati bőrök stb. Előírja a járványorvosok (*magistri sanitatis*) és sebészek kötelező beteglátogatását, a betegek elkülönítését, a lazarétumok (eredetileg katonakórházak) rendben- és tisztántartását.²⁴² Nem tudjuk, hogy a rendeletet a Habsburgok Királyi Magyarországon alkalmazták-e, mert azt csak az örökös tartományok – Dalmácia, Itália irányából terjedő pestisveszélyek – megfékezése végett bocsátották ki.

Verancsics sok ezer ember halálát okozó „*nagy döghalált*” említ, amely 1562-ben Németországban, Csehországban, Morvaországban, Ausztriában, Lengyelországban, és Magyarország területén tombolt. Több évig tarthatott, ugyanis 1563. és 1564. évek tudósításai a Szepességben – Kassa, Bártfa, Kisszeben, Lőcse, Késmárk – nagy halandóságról számoltak be. A járvány 1563 nyarán és őszén grasszált Eperjesen, Kassán, Egerben, Budán, Esztergomban, valamint Torna megyében. Budán/Pesten még 1565-ben is jelen van. Verancsics megemlíti, hogy a „*budai basa meghala Pesten mirigyhalálba, kinek Rustan basa vala neve, és egyéb urak is, mert a dögöt ők hozták Bécsből.*” Selmecebányán (1570) az iskolát bezárják, a tanács elrendeli, hogy mindenki tartsa tisztán a háza táját, mert a piszok a legjobb melegágya pestisnek.²⁴³

²⁴¹ Magyary-Kossa Gy. 1931. III. 204/811.

²⁴² Károlyi Árpád–Szalay József, Nádasdy T. nádor családi levelezése, 17. (Idézi: Magyary-Kossa Gy. 1931. III. 192/773)., Nádasdy lévéltár. (Idézi: Magyary-Kossa Gy. 1931. III. 192/774. 204/811, 205/818.)

²⁴³ Verancsics, Memoria 31a, 31b, 32a., Torda Zs., 266., Hain G. 109–110. (Idézi: Réthly A. 1962. 85, 266, 86.), Magyary – Kossa. 1931. III. 224/869.

Tény, hogy a Habsburgok magyar területein a 16 század 70-es éveiben tovább pusztít pestisjárvány: 1572. augusztusától decemberig Felső-Magyarországon például Selmechányán több mint 1100, Hodrusbányán 600 áldozata volt a pestisnek: minden hetedik-nyolcadik ember meghalt a betegségben.

<i>Kassa – 1576 meghalt</i>	<i>Lőcse – 1577 meghalt</i>
Szeptember: 88 Október: 189 November: 254 December: 104	Augusztus–November: 700

(Réthly A. 1962. 90–92. adatai alapján szerkesztett.)

A Szepességben, Kassán az 1576. augusztus 29-én egy áldozata volt a pestisnek, azt követő hónapokban egyre emelkedik az elhalálozások száma: négy hónap alatt 660 áldozatot regisztráltak, majd január elején, valószínű téli hideg beállta miatt, megszűnt a pestis.

Sárkány János 1576. december 18-én kelt levelében arra panaszkodik, hogy a Dunántúlon „mind a döghalál, mind az török rajtunk vagyon.” G. Purkircher pozsonyi orvos adatai a pestisjárvány jelenlétére utalnak 1575–1578-ban is. A Tisza-mentén beszámolója szerint a pestis terjedése „örületbe kergette az embereket, tébolyodva kóborolnak a mezőkön, mindenkit megtámadnak, mint a vadállatok s csak úgy tehetik ártalmatlanná az őrzőgöket, ha doronggal le ütük” őket.

Szepességben, Lőcsén, Szepesváralján, Szepesolaszin 1577. augusztusában (Szt. Jakab napján) tör ki a pestisjárvány és novemberben Katalin napjáig tart. Hain Gábor lőcsei krónikás 700 pestisáldozatról tesz említést városában, sok tanuló fiatal is meghalt, akiket a kolostor kertjében temettek el. Nagyszombat orvosa Niphus Fábán a járvány elől elmenekül a városból, helyette Forgách Imre az oppelni orvost, Dudith Andrást ajánlja, aki tótul is tud. Ez idő tájt Erdélyben, Nagyszébenben is pestisjárványról tudósítanak a források.

A hivatkozott adatok 1572–1578 között elhúzódó járványról tanúskodnak a Királyi (Habsburg) Magyarországon, azonban már korábban jelen volt a pestis: 1554-ben Lőcsén, (Leibicon) 200 áldozatot követelt, 1562-ben pedig Tolna megyében tombolt. Valószínű, hogy 1575–1576-ban országos méreteket ölthetett a járvány, például ezekben az években Sárospatakon „sok embert ragadott el” a döghalál. A győri feljegyzés országos „nagydögvész” említ, amely Németországban, Csehországban, Szlavóniában és Törökországban is pusztított.²⁴⁴

Szamosközi István összegzésében a Magyarországra Erdélyből behatoló pestisjárvány gyakori ismétlődésére keresi a magyarázatot, és a fertőzés terjedését, a betegséget magát a miazma-elmélet környezeti-éghajlati, asztrológiai összefüggéseivel indokolja: „Az 1575-ös évben óriási pestis pusztított Magyarországon s Erdélyben, borzalmas csapással sújtva az egész országot. A tapasztalat és a gyakorlat azt mutatja, hogy Magyarországon és a hozzá

²⁴⁴ Hain G. Krónika, 101., Wagner, An. Sep. II. 57., Tudománytár. V. 224., Magyar 73., Szamosközi, II. 181. (Idézi: Réthly A. 1962. 80, 92.)

*tartozó területeken minden tízedik évben tombol a pestis, hacsak ezt az időszakot nem szakítja meg háború vagy valami más sorscsapás.*²⁴⁵

Szepsi Laczkó úgy emlékezett, hogy 1570-ben nagy éhség volt az országban, az emésztetlen kenyérpótlék miatt legyengült lakosságot tizedelte a pestisjárvány. Láthatóan helyenként elhúzódó volt, mert Győrben, Sárospatakon nemcsak 1575-ben, hanem 1576-ban is „nagy” dögvészt említenek, a soproni krónika pedig 1000 pestisáldozatra emlékezik, majd megjegyzi, hogy 1577-ben a pestis kezdett visszahúzódní. A járvány ideje alatt a soproni he-tivásárokat a Magyar kapu előtt tartották. A század végén 1584-ben Sopronban Margit napján (július 13.) ismét kezdett uralkodni pestis és eltartott 1585-ig: kezdetben, meleg nyár idején „igen” dühöngött, naponta 16 ember halt meg.

Sopron város tanácsához írt levelében Megyery Imre a vármegye alispánja írja: „*Én, Ivanóczy Lukács urammal öcsémmel az pestis előtt való bujdosásban együtt vagyunk (...) Tudja Kegyelmetek, hogy nemcsak mi, úgymint Sopron vármegye szüntünk meg, hanem mind az egész Magyarországbán valahun pestis vagyon, mindenütt megszűnt az törvény... azonképpen a diéták.*” Komáromban 1585. novemberében 46, 1586. januárjában 52 áldozata volt a várban a pestisnek, a ragály március elején szűnt meg.²⁴⁶

Abauj – Torna megyében szörnyű szárazság miatt drágaság lett hirtelen, majd a pestis 1585-ben itt is kitört. Debrecenben az „*Istenek kettős ostora*” – éhínség és a pestis – június havában köszöntött be. Az emberek, Szamosközi és Szepsi Laczkó feljegyzése szerint „*nyúzott dögöt ettek, a gyermekét az ember eltemette, hogy ne éhezen.*” A század utolsó éveiben, például 1598-ban országos marhavész dühöng: Lőcsén volt, akinek 20 marhájából egy maradt. Az állatpusztulás Erdélyben volt nagy.²⁴⁷

Szamosközi István az 1585. évi pestisjárvány körülményeit értékelő leírásában több tényező együtthatását emelte ki, melyek közül csak néhányat említettünk, mivel egy másik összefüggésben visszatérünk értékelésére. „*Mintha kevés lett volna – írja Szamosközi –, hogy az előző évben (1584) éhínség tizedelte a lakosságot (...)Így a kimerült és az éhínségtől meggyengült vidéket, hirtelen oly gyógyíthatatlan romlás támadta meg, hogy semelyik ház, falu és város sem mellőzte a gyászt, és nem akadt, amelyikben ne halmozódtak volna a végzetes csapások. Továbbá az a tél, amely a pestist megelőzte, kemény volt a barátságtalan és a csípős fagy miatt a Duna és más nagyobb folyók összefagytak a hatalmas jég révén, majd a tavasz a hirtelen enyhességével felolvasztotta őket és következett a szokottnál is forróbb nyár égető hőségével. Így akár a hirtelen időjárás változás, mely váratlanul csapott át az ellenkezőjébe támadta meg az éhségtől már korábban legyengült embereket, akár valamilyen más ok idézte elő a járványt, bizony a halandók nagy pusztulása jellemezte ezt az évet. Azonban a mindig kemény és betegséget hozó ősz még tovább növelte a pusztulást.*”²⁴⁸

²⁴⁵ Szamosközi István, Történeti maradványai 1566–1603, In: MHHS. Tom. XXI, I. kötet, 228–229.

²⁴⁶ R. M. Ny. II. 322, Vitéz Házi Jenő, XVI. századi magyar levelek Sopron város levéltárából 1928. 151., Jelicska P. M. 175, 185, 200, 215. (Idézi: Magyary-Kosa Gy. 1931. III. 250/963.)

²⁴⁷ Fauth 4a., Bruckner., Pap. I.1 822, 219. (Idézi: Réthly A. 1998. II. 1197)., Szepsi Laczkó, III.23, Szamosközi I. 221–224., Hain G. 129., Bruckner., Kapronai, LXXIX.. 9. (Idézi: Réthly A. 1962. 98, 109–110).

²⁴⁸ Szamosközi István, 1876. Tom. XXI. I. kötet. 221–224.

Szamosközi helyzetleírásából és értékeléséből egyelőre annyit jegyezhetünk meg, hogy az 1585. évi pestisjárvány három évvel korábban 1582-ben Konstantinápolyban tört ki. Innen a balkáni útvonalon (az oláh vajdaságok közvetítésével) hatolt be Erdélybe és onnan Magyarországra. Láthatóan a Mohács előtti Magyar Királyság szinte összes térségeiben elterjedt. Szamosközi közléséből a demográfiai veszteségekre nincs utalás, csupán arra utal, hogy a városokban és vidéken egyaránt tömeges volt az elhalálozás.

A 16. században mondhatni állandó volt a pestistől való félelem, amely napirenden tartotta az elővigyázatosságot. Sőt, aki tehetett divatos védekezési holmikát is használhatott, mint például Thurzó György feleségének 1596. január 7-én Bécsből írt leveléből is kiderül: a doktorral készített a felesége számára egy „*taffota vákoskát*”, hogy amikor szabadlevegőre megy, azt szagolja, „*az gonosz ég és pestis ellen felette igen jó (...), igen jó szagú (...), talán holnap valami gonosz idő lesz, mégis jó lesz az szekérben azt szagolnod.*”

A hadak gyakori mozgása a Mohács utáni időkben, a pestis széthurcolása mellett, újabb betegség megjelenésével járt együtt. Az addig nem észlelt járvány *Morbus Hungaricus*, („*magyar betegség*”), a *hagymáz*, *hadmás*, amely jellegzetesen a táborozó, vonuló katonaság betegsége volt. Az első megbetegedések 1542-ben jelentkeztek, amikor Joachim brandenburgi örgróf seregével a török ellen vonult: előbb Buda alatt táborozott, majd visszavonulása idején járvány ütött ki a seregben, és állítólag – a krónikás jókora túlzása szerint – 30 ezer katona halt meg. Hasonlóan a hagymáz (tífusz) ütötte fel a fejét 1566-ban a Komáron alatti táborban is, leginkább a német hadak szenvedtek tőle, a magyar és török katonák körében nem terjedt a betegség. A járvány a Győr melletti táborban volt a legerősebb, és amikor a zsoldos katonákat hazabocsátották, a fertőzést szét hurcolták Európában (német-, cseh-, vallon-, itáliai területekre). Közlebről Bécs szenvedett a legtöbbet a hagymáztól, ahol a nyilvános épületek megteltek beteg katonákkal, holtakkal, a haldoklók az utcákon heverték.²⁴⁹ Hogy milyen állapotok uralkodtak a korszak hadfiainak soraiban arról Kober (Coberus) Tamás orvos számolt be, aki hét esztendőt töltött a bécsi magyar király hadseregének a kötelékében. Többek között elmondja, hogy az 1597-ben alapított magyarországi táborigazgatás állandóan tömve volt, valóságos temető volt. Nem volt ember aki a járványt megkapta és a kórházban felgyógyult volna, a katonák az egész ápoló személyzettel együtt pusztultak el. Az élelmezés volt a legrosszabb: a kenyér széteső mint a korpa, fekete mint a föld, ebéd előtt a szakácsok leütöttek egy ökröt, szőröstől – bőröstől darabokra vágták, „*bedobták az üstbe és mihamarabb nedvesen odalökték a földön heverő betegeknek*”. A katonák pedig az összelopott élelmet pénzen adták el a beteg társaiknak. A táborigazgatók, kétes egzisztenciájú és képzettségű „*medicasterek*” voltak, akik seregestől jöttek a táborba, a betegek a sebészek tudatlanságának áldozatává váltak. Nem a betegek gyógyítására, hanem azok kiirtására vállalkoztak, nem csoda, hogy a katonák szívesebben fordultak kuruzsló asszonyokhoz. A gyógyszerészek hasonlóan tudatlanok voltak, de túlszárnyalták őket a sebészek. Mivel a zsoldosvezérek az

²⁴⁹ Károlyi Á.–Szalay J. Nádasdy T. nádor családi levelezése, 69. (Idézi: Magyary-Kossa Gy. 1931. III. 204/811.), Bálint Nagy István. 1930. 584. (Idézi: Magyary-Kossa Gy. 1931. III. 230/910.), Hain Gáspár, 1910. I. 125. (Idézi: Magyary-Kossa Gy. 19631. III. 232/916), Thurzó lev. I. 166. (Idézi: Magyary-Kossa Gy. 19631. III. 269/1020), Fekete Lajos 1874. 28. Vö. Századok. 1900. 546, 547. (Idézi: Magyary-Kossa Gy. 1931. III. 216/845).

olcsóságra törekedtek, a sebészek havi 6–8, legfeljebb 10 forintot kaptak, ezért is szívesen vállalták a szolgálatot. Langius (1542) szerint többen pusztultak el a sebészek miatt, mint az ellenség kardjától. Coberus a legrosszabb fajtának mondja a chirurgusok közül az anabaptistákat és fürdősöket.²⁵⁰

A 16. századi magyarországi pestisjárványok fentebbi hivatkozásai részlegesek, egyetlennel a megoszlásuk, ezért a szétszórtság benyomást keltik. Megbízhatóbb adatok, mint például a járvány dinamikája, az adott helyen a járvány időtartama, ismétlődése, a pestisáldozatok nagyságrendje azt a látszatot keltik, hogy a járvány koncentrációja csak az adott lokális térben mutatkozott. És – a nem éppen megbízható – pestis kronológiából lehet következtetni a bubópestis járvány országos léptékeire. A forrásadatolt helységek arra utalnak, hogy a 16. században is, a járvány diffúzió útján terjedt, egyrészt délről török uralta területekről északnyugati irányba, rendszerint a kereskedelmi és hadi útvonalak mentén. Másrészt délnyugat-északkelet irányba, a német, lengyel területekre, az Itáliából induló kereskedelmi útvonal mentén. Magában az országban a déli- és központi terület valamint a nyugati s az északi sáv városai, térségei leginkább érintettek, azok, ahol gyakrabban megfordult az Oszmán és Habsburg katonaság. Járvány kronológiailag a Királyi Magyarország északnyugati térségei bizonyos időbeli eltolódással (diffúzió) kapcsolatot mutatnak az itáliai (1575–1577) és a Német-római Császárság területeinek (1521–1525, 1529, 1550, 1560, 1574) járványeseményeivel. Ez viszont nem jelenti azt, hogy az említett magyar térségek mind az itáliai- és német területekről fertőződtek meg, viszont azt igen, hogy néhány járvány délnyugati irányból Bécs közvetítésével terjedt el, mint azt a fentebb hivatkozott források is szóvá teszik. Viszont nagyságrendileg a század legpusztítóbb járványa – melyhez hasonlót a korábbi források nem említenek – az Oszmán Birodalom központjából a balkáni útvonalon behurcolt pestisjárvány (1585–1586) volt.

Magyarország esetében a 16. század nem csak azért traumatikus, mert a természeti csapások, járványok, legalábbis az adatok szerint, gyakoribbak, illetve több adat van rá mint az előző században, hanem azért is, mert Mohács után az iszlám térnyerésével, hadszíntéré váltzott az ország. Az iszlám és a kereszténység évszázados konfliktusa így az Ibériai-félszigetről áthelyeződött Közép-Európába, amely járványtörténetileg azzal is járt, hogy a pestis, amely török uralmi területein – a Fr. Grisellini némi túlzásával – szinte „mindennapos” volt, a magyar királyság részein is gyakoribbá vált. Ezzel a közel-keleti járvány terjedésének útvonala is módosult, a korábbi közvetítőkhöz – itáliai tengeri kikötők, német területek – hozzá adódott a szárazföldi balkáni útvonal is. Mohács után a „kihelyezett” hadszíntéré változtatott országban az állandó hadakozás, a pestisjárványok gyakori ismétlődése, egészében az élet és vagyon biztonság hiánya, a migráció, a közösségek felbomlása kiváltotta traumatikus helyzetek körülményei között a többlet népességvesztés meg csak megbecsülni sem lehet. Ahol pedig a halandósági számok ismertek, ott sem tudjuk felmérni a veszteségek mértékét, mivel a mihez képest (település népessége, a túlélők, születések száma stb.) viszonyítási adatok nem léteznek vagy hiányosak. Következésképpen a halandóság demográfiai és társadalmi mutatói okoznak nehézségeket és az analógiás párhuzamok sem bírnak a létfenntartási helyzet alakulást mélységében értelmezhető relevanciájával.

²⁵⁰ György Tibor, Századok. 1900. 543–544. Vö. Magyary-Kossa Gy. 1931. III. 271/1021.

„Kóstolták Isten kettős ostorát”

A 16. században Erdélyben az intenzívebb pestisjárványok (1575, 1585) egyidejűek a magyarországiakkal, és behurcolásuk mindkét térségbe egyrészt a déli-nyugati, másrészt a déli-keleti területekről történt. Azonban Erdély esetében, a közvetlen délkeleti szomszédság a meghatározó. Egyrészt a fejedelemségbe a török területekről behurcolt járványok innen terjedtek át a Magyarországra, és 16. századtól kezdve – a gyarapodó forrásadatoltság is azt bizonyítja –, hogy a pestisjárványoknak való kitétsége a Balkán felől szinte állandó.

Közelebbről tehát – néhány 16. századi gyér adat nyomán – érdemes áttekintenünk Erdély közvetlen szomszédságában a Török Birodalomhoz tartozó tartományokra, Moldovára és Oláhországra utaló információkat. Az első pestisadat egy moldovai krónikástól származik, aki 1552-ben „nagy éhínséget” és kemény telet említ, amit pestis követett. Erre utal a vajda (1553. márciusában) Beszterce város tanácsának küldött levele, amelyben jelzi, hogy „az országban pestis volt.” A következő pestisjárványra utaló feljegyzések a század második feléből származnak. Albert de Wyss I. Ferdinánd isztambuli követe az 1564. januári jelentésében pestisjárványt említ Isztambulban, Oláhországban és Moldovában. A moldovai vajda pedig 1564. augusztusában a brassói tanácstól a korábbi orvos visszaküldését kéri, mert „sok a beteg” a vajdaságban.

Bécs isztambuli rezidense Carol Rym 1572. júniusában a lengyel tanácsos Taranowszki pestisben történ elhalálzásáról számolt be, ugyanakkor több forrás utal arra, hogy az 1572–1576. években a pestis a Közel-Keletről terjedt el tengeri úton Itáliába, Szicíliába és szárazföldi, balkáni útvonalon pedig az oláh vajdaságokba. Ezekben az években – úgy tűnik – nagyobb térségekben ütötte fel a fejét a betegség: a moldovai vajda neje és gyermeke 1574. májusában a Moszkvai fejedelem udvarában pestisben hal meg. Az oláhországi vajda felesége nővérének Velencébe küldött levelében (1575) arra panaszkodott, hogy a „két éve” dühöngő pestis miatt „innen Oláhországból semmit, még levelet sem lehet küldeni.” Velence isztambuli követe Giovanni Corrado jelentésében (1576) arról tájékoztatja dózsét, hogy az erdélyi követ szerint az utóbbi években Oláhországban pestisjárvány tombolt. A század 80-as éveiben Gr. Ureche moldovai krónikás szerint 1585-ben (ortodox időszámítás szerint 7093-ban) Péter vajda idejében kiszáradtak a folyók, a tavak, a fák, az állatoknak nyáron nem volt mit legelniük, és nagy por volt mindenütt, csak az őszy folyamán lett eső, de csak a gyom nőtt, a szegénységet az éhínség pusztította. Sztaniszlauz Warszevicki lengyel jezsuita, pápai nuncius jelentésében (1588. szeptember) közli, hogy a moldovai vajda a pestis miatt kiköltözött a „mezőre és sátorban lakik”, hasonló védekezési viselkedést említ az oláhországi vajda esetében is. Brassó város számadáskönyve (1588. október), említést tesz a pestis behatolása ellen a határőrző „íjászok” javadalmazásáról is.

Pár évvel később 1592-ben, Velence isztambuli követe Marco Zene a dózsét a Konstantinápolyban uralkodó pestisről tájékoztatja, szerinte a fertőzést innen hurcolták be az oláh vajdaságokba és Lengyelországba, valamint Erdélybe.²⁵¹ A hivatkozások azt jelzik – amit a

²⁵¹ A román hivatkozások forrásai: Rosetti, Radu, *Ungurii si episcopatele catolice din Moldova*. Analele Academiei Romane, XXVII, 313., Ureche, Grigore, *Letopiseii*, N. Iorga, 1913. *Colectia Hurmuzachi*, vol. XV, Document 364/201, vol. XV/1. 378/209, 913/491, 989/509, 604, 1208/652, Vol. 2. 458/501, 614/635–636, 674/701, Vol. 18. 20, Vol. 3, 2/233, 211., (Idézi: Samarian, Gh. P. 1932. 29–38.)

későbbi századok forrásai csak megerősítenek –, hogy rendszerint a közel-keleti, egyiptomi endémiás góccból Isztambulba, Szalonikibe tengeri úton behurcolt pestis, rövid idő alatt megjelenik a Dunától északra eső térségekben is.

Erdély járványoknak való kitettségében, tehát már a 16. században két térség meghatározó: a pestisjárványokat egyfelől a Oszmán Birodalom központjából tengeri úton (Fekete-tengeren az Al-dunai csomópontok Galac, Braila) és szárazföldi útvonalon (a balkáni Rumélia szandzsák) jut el Moldvába és Oláhországba, ahonnan hadi- és kereskedelmi utakon, rejtett ösvényeken hurcolják be a fejedelemségbe. Nem véletlen, hogy a különböző üzleti, katonai, rokoni, személyes ügyekben eljáró emberek sűrűbb érintkezési csomópontjainak környékén gyakoribbak a járványok: Tömös-, Töresvár- és a Vöröstorny szorosok közelében fekvő Brassó, Barcaság, illetve Nagyszeben. A bodzafordulónál pedig Háromszék, Barcaság. Az ojtuzi átjárónál Kézdivásárhely, Háromszék, Kászon szék, Békásnál (Piricske, Pricske) Gyergyószentmiklós, Csík-, Gyergyó szék. Másfelől – igaz, a 16. századtól egyre ritkábbak – az itáliai tengeri kikötőkből észak irányba a szárazföldi (Alpokon át vezető) kereskedelmi utakon Bécs s a Királyi (Habsburg) Magyarország közvetítésével történt a járvány terjedése, melyek többnyire időben egybeestek a kisebb-nagyobb, német közép-európai és lengyelországi pestisjárványokkal is. Ugyanakkor nem kerülheti el figyelmünket, hogy Kárpát-medence délkeleti sávjában fekvő erdélyi Királyföld, Székelyföld és az északkeleti sávjában lévő Szepesség és vármegyék pestiseseményei gyakran időbeli párhuzamosságot is mutattak, mint az alábbiakban és továbbiakban is látni fogjuk.

Járványtörténetileg – láthatóan – Erdélyben a 16. században a leginkább forrásadatolt helyek a Királyföld, részben a Székelyföld s a vármegyék néhány városa, nagyon ritkán a falvak. Több forrásban – akárcsak a Magyarországra vonatkozó táblázatok is mutatják, csupán a pestis időpontja szerepel, ezért az alábbiakban Erdély esetében is, minden – általunk talált – járványeseményt feltüntetünk, függetlenül attól, hogy van leírás róla vagy nincs.

Pestisjárványok Erdélyben a 16. században

<i>Székelyföld Csík–Kászon–Marosszék</i>	<i>Barcaság</i>	<i>Brassó</i>	<i>Fogaraszföld</i>
1572, 1586, 1587	1530–1531, 1553–1555, 1572, 1574	1510–1511, 1533–1554, 1557, 1586	1530–1531

Királyföld

<i>Segesvár</i>	<i>Medgyes</i>	<i>Nagyszeben</i>	<i>Kőhalom</i>	<i>Földvár</i>	<i>Beszterce</i>
1511, 1572, 1586	1575, 1586	1509–1510, 1530, 1531, 1552, 1554, 1572–1576, 1586–1587	1530–1531	1553–1555	1553–1555

Városok / Vármegyék

<i>Kolozs/Kolozsvár</i>	<i>Torda</i>	<i>Küküllő</i>	<i>Fehér/Gyulafehérvár</i>	<i>Bihar/Várad</i>
1530–1531, 1573–1575, 1585–1587	1554	1552	1575, 1586	1584–1585

(Binder, P. 1984. 99–111.; Magyary-Kossa Gy. 1931. III. 56–461., 1940/IV. 5–241., Réthly A. 1962. 59–119. adatai alapján szerkesztett.)

Verancsics Antal gyulafehérvári prépost 1540 táján írt krónikájában úgy emlékezett, hogy 1510 – ben, Szt. Lőrinc napján (augusztus 10.) Pannoniában kitört szörnyű pestis áterjedt Erdélybe, ahol a következő évben is tombolt Segesváron és Brassóban. Áldozta lett a járványnak 1511-ben Kapusi Pál Segesvár környéki plébános. A pestis jelenlétére utal ezekben az években a szörényi bán, Barnaba Béla is a nagyszebeni tanácshoz írt levelében (1511. január 10.).²⁵²

Szintén pestisjárvány pusztított Erdély-szerte – Kolozsvár, Szeben, Brassó – 1529–1531 közötti években, amely éhínséggel párosult.²⁵³

A százsz köhalomszéki lista három klerikus halálát említi 1531-ben. Szeben város orvosa a szepességi Pauschner Sebestény, Brassó város bírójának ajánlott pestis könyvecskéjében (1530), azt írja, hogy Nagyszebenben 36 éve nem fordult elő pestisjárvány, vagyis 1495 óta. A könyvében ajánlott védekezési módok között olvasható, a fertőzés előli menekülés, a pestisbeteg ruháinak elkerülése, a vallási szertartások, a templomozás tiltása. Megrója a brassói hölgyeket – valószínű a város bolgárszegi ortodox vallásúak lakta fertályáról van szó –, akik a pestisben meghalt hozzátartozóikat eltemetés előtt csókolgatták.²⁵⁴ Az 1530. évi pestisjárvány Barcaságból 1531-ben áterjedt a szomszédos Köhalomszékben és Fogarásföldön. A fogarasi vár kapitánya a brassói tanácsnak 1531. szeptember 31-én kelt levelében megemlíti, hogy „sok” fogarasi a pestis miatt Zernyestbe, Tohánba, a brassói Bolgárszegbe menekült, illetve a környező erdőkbe rejtőzködik, és a havasokon (Kárpátokon) túli területekről (Kis- Oláhországból vagyis Olténiából) nem jöttek a kereskedők.²⁵⁵

A 16. század 50-es éveiben, Erdélyben három évig (1552–1555) grasszáló pestis a törökök uralta szomszédos Oláhországból – *regna vicinorum Getarum* – terjedt át a brassói forrás emlékezete szerint. Említettük 1552–1553-ban a moldovai krónikás és vajda is országukban pestises évekre hivatkozott. A történészek is (P. Binder), a pestist a Moldovából származtatják, kezdeteit Konstantinápolyban feltételezik, ahonnan rendszerint rövididő alatt mindkét oláh vajdaságba áterjedtek.

Brassóban az első megbetegedéseket 1553. július 28-án észlelték, amikor Hieronimus Ostermayer és a város orgonistája Wolfgangus Paulinus pestisben halt meg. A város külső fertályain (Bolonya) és főleg a görögök, bolgárok, oláhok stb. lakta Bolgárszegben 1553.

²⁵² Szalay és Wenczel, G. 1857. MHH. III. Pest. 3. Vö. Binder, P. 1984. 100.

²⁵³ 3 Bielz 8. (Idézi: Réthly A. 1962. 66.)

²⁵⁴ Jiga, C. T. 1978. 21–29. (Idézi: Binder, P. 1984. 100.)

²⁵⁵ *Die Pest grassieret grausam im Burzenland* (1530) In: Quellen, IV. 109., Documente Hurmuzaki. XV/1. 384. (Idézi: Binder, P. 1984. 100.)

július végétől és 1554. február végéig 4 ezer ember halt meg. A barcasági Földváron 1553-ban 360 pestisáldozatot számoltak. Brassóban átmenetileg visszahúzódott a ragály, azonban 1554 nyarán újra kitört, és 1555-ig tartott. Elterjed Csíkszékben és Beszterce városában és vidékén, ahol lakosságának egyharmada lett a döghalál áldozata.²⁵⁶ (A Szepességben, Lőcsén, mint láttuk, Szt. Mihály napján (1554. szeptember 29.) tört ki a ragály.)

A járvány Márton napja körül (1554. november 11.) Nagyszebenben is „hevesen” pusztított, ahol az „elmúlt 2 évben” a lakosság nagy része elpusztult, és megjegyzik – oláhot látni ritkaság számba ment, mert vagy mind meghaltak, vagy a Dunántúlra menekültek. A járvány 1557-ben is grasszált, ugyanis szeptember 21-én áldozata lett a pestisnek a város teológia doktora.

A kolozsvári szász krónikás Filstich Lőrinc emlékezete szerint a nagy erdélyi pestisjárvány 1554-ben grasszált, viszont, több forrásban korábbi évek is szerepelnek. Apafi Gergely Küküllő vármegye főispánja 1552. január 2-án kelt levelében azt írta a nagyszebeni királybíróknak, Haller Péternek, hogy Vingárd váruradalom lakóinak többsége meghalt pestisben, a kevés túlélő pedig az erdőbe keresett menedéket.²⁵⁷

Egy másik feljegyzés a kialakult helyzetleírásában úgy vélte: „1554-ben egész Erdélyben igen nagy döghalál lön, kinél nagyobbat emberi emlékezet soha nem tudhat említeni, ki miatt nagy sok nemzetségek elfogynának a világból.” Engel furcsa estekről számolt be: az „1554. évi erdélyi pestis idején” az emberek „végtagjainak fájdalommal annyira erős volt, hogy karjukat fogaikkal”, illetve „egyik beteg a másikkal tépte le karját”, – ami inkább Szent Antal tüzére, mint a pestisre utal. A járvány súlyos és nagyobb térségben pusztító voltát jelzi egyfelől, hogy az erdélyi rendek az évi adó elengedését kérik I. Ferdinándtól, másfelől pedig a portára követségben járó magyarok a Balkánon a pestis áldozatai lettek. Báthori András Gyulafehérváron kelt levelében arról értesíti Nádasdy Tamást: „Ez országban szerinszerte nagy döghalál vagon”.²⁵⁸

A pestis előjeleit – mint lenni szokott – több forrás is említi: 1553-ban a földrengések, majd vastag bűdös ködök voltak, sok fantasztikus szellemeket láttak. Tavasszal a dögvész főleg a disznókat pusztította, a fák éretlen gyümölcsöt termettek, 1553. októberében pedig a földeken sok szamócát találtak, kígyók, békák, teknősök „sokáig kitartottak” majd megfagytak, elrohadtak és „bűzt” árasztottak, 1554 tavaszán Kolozsváron pedig két ember „vért izzadott” s a járvány idején a városban és vidékén 7 ezer „kicsinyek, fiatalok, nagyok, öregek” elhalálzásáról számolnak be.²⁵⁹

Az Oláhországgal és Moldovával határos szász városokban, már a 15. század végén szokássá vált pestiskémek küldése, így például 1549-ben a nagyszebeni küldött tájékoztató az oláhországi pestishelyzetről. Pestis idején az erdélyi városok rendszerint egymást is

²⁵⁶ Herbert, H. Archiv des Vereins für Siebenbürgischekunde. XX. (1883). 18–45., Setvert, G. 1959. 44. (Idézi: Binder, P. 1984. 101.) Vö. 3, 8, 10. Bilez 12., Waschmann, 93., Hain G. 101. (Idézi: Réthly A. 1962.79–80.), Quellen, V. 6. (Idézi: Magyary-Kossa Gy. 1931. III. 180/725.)

²⁵⁷ Történelmi Tár. 1850. 542., Erdélyi Múzeum. 1902. 322. Vö. Binder, P. 1984. 103.

²⁵⁸ EOE. I. 476., Mikó I. 13. (Idézi: Magyary-Kossa Gy. 1931. III. 184/741.)

²⁵⁹ 3. 4a, 13. Bielez 12., Hennig 49., Gyulafy, 1893. 116., Rerum Hungaricum 630., 3 Bielez 13., Boros, I. 17. (Idézi: Réthly A. 1962. 80, 81.)

tájékoztatták a járványhelyzet alakulásáról és terjedésének lehetséges irányáról: 1554-ben Szeben Tordát értesíti, és figyelmezteti, hogy a szokásos vásárt elhalasztják, és senki ne jöjjön Szebenbe, mert járvány tombol. A nagyszebeni Wezzödi András 1554. január 24-én Talmácsra küldik, hogy fordítsa vissza a balkáni kereskedőket, akik Nagyszebenbe igyekeztek, mivel Oláhországban a kémek jelentése szerint „nagy pestis” tombol. Ugyanebben az évben, január 30-án az oláh Cigány Kománt a havasokon túlra (Oláhországba) küldik, hogy kémlelje ki, „halnak-e még ott?”

Wass László az erdélyi királyi jövedelmek biztosa Georg Wernerhez küldött levelében (1554. november 28.) a pestisjárvány miatt Szeben kialakult helyzetet vázolja: a járványban sok adószedő meghalt, Szeben városa nem tudja fizetni adóját, mivel a lakosság elmenekült, és a Szeben környéki falvak elnéptelenedtek. Nagyszebenben az áldozatok számát 3200-ra becsülték, köztük volt Neagoe Basarab az oláhországi vajda özvegye, Despina.²⁶⁰

Az erdélyi szász városokban – a több hullámban támadó pestis idején – a halandóság nagyságrendje miatt néhány intézkedést hoztak: Brassóban a város belső rendjét rögzítő intézkedéseket (1556. február 9.) kiterjesztik a Barcaságra, és elrendelik, hogy a pestis halottakat ezentúl a templom kertén kívül temessék. Nagyszebenben a város falain kívül új temetőt nyitottak és a pestis tetemek elszállítására hordárokat alkalmaztak.²⁶¹

A pestises éveket követően az élet regenerálódását újabb csapás akasztotta meg a Fedelemtségben: 1566. évi feljegyzések „borzalmas” himlőjárványról számolnak be. Nemcsak „kisgyermek, hanem öregek, akik már 32 éve házasok” áldozatai lettek a himlőnek. Beregszói Hagymás Kristóf 1567. február 15-én kelt levelében azt írta, hogy „most Erdélyben nagy halál kezdetett.” A másik forrás a Barcaság és Brassó elnéptelenedéséről, az egész lakosság „kiirtásáról” – nem kis túlzással – 7000 áldozatról tesz említést.²⁶²

A magyarországi és erdélyi elhúzó pestisjárvánnyal (1571–1576) egyidőben a kontinens több térségében is tombolt a pestis: Itália, Németország, Szlavónia, Csehország, sőt Moszkvába is.²⁶³ Szamosközi – mint említettük – úgy tudta, hogy 1575-ben a „*pestis Erdélyből áterjedt Magyarországra, ahol még pusztítóbban tombolt.*” Gyulafalvi megemlíti, hogy a pestisjárvány már öt éve tart, és Medgyes mellett Baráthelyen Erasmus Herman klerikust 1575. októberében ragadta el a ragály.

A pestis Brassóban 1571-ben tört ki, egy másik forrás 1572. júniusát említi. Tény, hogy a városi tanács óvintézkedéseket vezet be: mindenféle összejövetelet megtilt, az egy vasárnapi istentisztelet kivételével, megtiltja továbbá a pestisbetegek egészségesekkel való érintkezését, a fertőzött házak látogatását, a gyermekek temetéseken való részvételét. A Barcaságban 1572. júniusában a járvány – Brassón kívül – elterjedt Szász-Hermánban, Prázmáron, majd Székelyföldön. A Csíkszékhez tartozó Kászon-székben volt erős, ahol mind a négy faluban

²⁶⁰ Lupas, I. 1962. Mitropolia Ardealului. 309–314. (Idézi: Binder, P. 1984. 103.)

²⁶¹ Tört. Tár. 1850.542., Erdélyi Múzeum, 1902. 322., Jakab E. 1883. 272–273., Magyar Könyvszemle. 1896. 371., Gündisch, G.–Krasser, H.–Streitfeld, Th. 1976. 187–189., Szilágyi Sándor. *Erdély pénzügyi történetéhez a XVI. században.* Történelmi Lapok. 1976. 120–131., Documetele Hurmuzachi, Vol. XV/1. 4955., (Idézi: Binder, P. 1985. 101–102.)

²⁶² Székely krónika 1880. 648., 14. Bilez 16. (Idézi: Réthly A. 1962. 89.), Quellen, V. 100. (Idézi: Magyar-Kossa Gy. 1931. III. 217/849., 225/879.)

²⁶³ Tudománytár, V. 224., 3. Bielz 18., Szamosközi, II. 181., Radó, 80., Buckner. (Idézi: Réthly A. 1962. 92.)

– Kászonaltíz, Kászonfeltíz, Kászonimpér, Kászonjakabfalva – 939 áldozata volt a pestisnek, a fiúszék lakosságának egyharmada nem élte túl a járványt.²⁶⁴

A barcarozsnyói lutheránus lelkész, Kristian Massa, aki pestisből felgyógyult, és – mint korábban említettük – leírta megbetegedéseinek tüneti szakaszait. Massa négy hét alatt „erős akaratral” felgyógyult, viszont felesége, aki Brassó város orvosát Petrus Apus Bogner doktort hívta ki férjéhez, 1572. október 23-án megbetegedett, és október 28-án, tehát öt napra rá, meg is halt pestisben, és még az nap eltemették.

Krisztián Massa úgy emlékezett, hogy a barcasági járvány kezdetét 1572. júniusában észlelték Hétfaluban, innen terjedt át Szász-Hermánba, ahol megbetegedett testvére, a lelkész Simon Massa családja, de mindannyian túléltek. K. Masa megemlíti, voltak napok júniusban, amikor naponta 16 személyt ragadott el a pestis, sokan azt hitték, ha elmenekülnek elkerülik a fertőzést, ezért Vidombák, Barcarozsnyó, Vulkán, Feketealom, Hóltövény településeken kerestek szállást. A meleg idők beálltával a pestis intenzitása – mint írja – tovább fokozódott, egyetlen nap 50 ember halt meg, de volt nap (július 25.), amikor Brassóban 75 pestisáldozatot számoltak össze. Medgyes, Szeben városok tanácsai megtiltották a brassóiaknak a hetivásáraik látogatását. Segesvár tanácsa 1572. július 25-én közölte Brassó város előljáróival, hogy számukra tilos a vásárukba járás. A barcasági evangélikusok dékánja 1572. október 20-án arra kéri hitközség tagjait, hogy a járvány idején a lakodalmak szerények legyenek, csak 10 asztalt terítsenek meg, a zenét és a táncot mellőzzék.

Brassó város tanácsa a pestis terjedése miatt a korábbi (1572) intézkedéseket lépteti életbe: megtiltják a gyülekezést, a táncmultságokat, a kocsmák látogatását, csak a prédikációk meghallgatását engedélyezték. Ugyanakkor a segesvári „tanács és az urak” továbbra is tiltják a brassóiak és barcaságiak látogatását a hetivásárookra. Valószínű a Barcasággal szomszédos Székelyföldet (Háromszéket) sem kímélte járvány, ugyanis 1574 végén a székelyek törvénykezési időpontját a fejedelem, Báthori István elhalasztja.²⁶⁵ A brassói tanács intézkedése valószínű nem függetlenek az 1530-ban a városban megjelent, Pauschner Sebestyén által jegyzet munkától (*Eine kleine Unterrichtung: Wie Mann sich halten Soll, in der Zedt, der Ungütigen Petilenz*), amelyben a perzsa Rhazesz tanácsait ajánlotta, eszerint pestis idején a beteget teljesen el kell különíteni, még a háziállatoktól is. A beteg ruháit el kell égetni, azt a helységet, ahol pestises lakott három hónapig nem szabad használni, a fürdőket és a templomokat be kell zárni, a rokonsági látogatásokat meg kell tiltani. Ugyanakkor a brassói intézkedések összhangban voltak Báthori István erdélyi fejedelem rendelkezéseivel (1572), amely tiltotta a fertőzöttek és egészségesek érintkezését, a fertőzött egyének házainak látogatását (az ápolók kivételével), a nyilvános összejöveteleket (szomszédolás, lakodalmak, táncos multságok) az istentiszteletek kivételével.²⁶⁶

A nagyszebeniek már 1565-ben elküldik *Z(s)akadati Mihályt* Brassóba a pestishelyzet felmérése végett, azonban kiderült, hogy hamis volt a hír, viszont az igaz volt, hogy Oláhországban – a pandémia közvetítő területén – grasszált a pestisjárvány. A szebeni városi

²⁶⁴ Monumenta Hungariae Historica. Budapest. XXXI (1881.) .15., Jakab E. 1888. *Kolozsvár története*. II Budapest. 222–223.

²⁶⁵ EOE. II. 441, 553., Sigeris, Cr. 10. (Idézi: Magyary – Kossa Gy. 1931. III. 227/887, 232/916.)

²⁶⁶ Mende B. Gusztáv, 2015. 16.

tanács 1572. június 4-én Balog Antalt küldi Oláhországba, hogy érdeklődjön a „halandóság” felől. Szintén a szebeni tanács szeptember 29-én küldötteket meneszt a szász székekbe, hogy értesítsék a helyi előljárókat a „halál” okáról, és arra kéri őket, hogy függesszék fel a szokásos Szt. Ferenc napi (október 4.) határjárásokat. Az orvos kölcsönzés is gyakorlat volt: az 1541. évi feljegyzésből kiderül, hogy a brassói városi orvost és sebészt, gyakran hívták Oláhországba, néha város bábáját is kölcsön adták. Az orvos ilyenkor kapott egy szolgát, két lovat, bort, eleséget és útiköltséget.²⁶⁷

Damasus Dürr Alsó-Apold lutheránus lelkésze prédikációjában (1574) megrója híveit amiatt, hogy sok „vértestvér” – férfiak és nők – akik a pestisbetegek lettek, magukra hagyták, nem látogatták, nem ápolták őket sem sógoraik, sem testvéreik, sem barátaik, senki nem volt, aki közeledjen hozzájuk. Nem mellékesen a falubeli asszonyok viselkedésének dicséretét az is inspirálhatta, hogy felesége Szófia is áldozata volt 1573-ban a járványnak, és néhány asszony segített eltemetésében.²⁶⁸ A járvány elhúzódó voltára utal, hogy Hedrich Ágoston szász comes 1575-ben lett a pestis áldozta.

Kolozsváron és vidékén 1574 nyarán „sok ezer” – más forrás szerint 7 ezren – haltak meg, köztük a humanista Johan Sommer, Heltai Gáspár a város szász unitárius közösségének prédikátora. A kolozsvári szász patríciusok többsége Szebenbe menekült 1574. júniusában: a „*haláltól való félelmükben június 22-én Kolozsvárról Szeben falai alá érkeztek, Steffen Pultacher feleségével, Marin Zoch feleségével, Anton Herzog lányával, de a szebeni urak nem fogadták be őket. Feleségem és gyermekeim titokban osontunk be, mert ha tudták volna vagy ha elmondták volna, hogy Kolozsvárról jöttek, őket sem egették volna be a várba.*”²⁶⁹

A kolozsvári tanács feljegyzései a járvány kezdetét 1573. elejére teszik: január 3-án a városi tanács már a temetők telítettségére panaszkodott. Helyszűke miatt a tetemeteket kiemelték és feldarabolták, és újra elhantolták. Február 17-én a tanács egy új temető megnyitására döntött, április 4-én pedig határozatban tiltják a domonkos rendi kolostor udvarán és a város falain belül a temetkezést, ugyanakkor régi temető bezárásról is határoztak.²⁷⁰

A 16. század végi pestisjárvány Erdélyben – melynek Szamosközi részletes leírásáról még szó lesz – öt évig (1584–1588) grasszált a fejedelemségben, és éhínséggel járt együtt. A krónikások úgy tudták, hogy a döghalál Váradon át tört be Erdélybe, ahol 1586. Szt. Márton napjáig (november 11), a magyar elit több tagja – Apafi István, Kendi János, Bornemissza János, Básti Mihály, Báthori Gábor a feleségeikkel együtt – a pestis áldozatai lettek. Nagy Szabó krónikájában, pedig azt írta, hogy „*ebben az évben (1585) Erdély és Magyarország falvai, városai kóstolta Isten kettős ostorát*” – az éhséget és döghalált –, melyet nagy drágaság kísért.²⁷¹

²⁶⁷ Quellen, III. 118. sk., EOE. II. 441, 553 (Idézi: Magyary-Kossa Gy. 1931. III. 166/672., 227/887.)

²⁶⁸ Jakab E. 1888. *Kolozsvár története*. II. Budapest. 222–223.

²⁶⁹ Magyar Könyvszelme, 1896. 373. (Idézi: Binder, P. 1984.103.)

²⁷⁰ Quellen, VIII.73–76, IV. 82, 301, 494. (Idézi: Binder, P. 1984. 104, 103.)

²⁷¹ Történelmi Tár. 1880. 646., Erdélyi Múzeum.1898. 565. (Idézi: Binder, P. 1984.104.), valamint Nagy Szabó I. 40. (Idézi: Réthly A. 1962. 98.)

Báthori András 1586-ban arról tájékoztatta Ecseden kelt levelében Nádasdy Ferencet: „Mi, légyen az Úrnak neve áldott, mind házam népivel egyetemben, ezen dögös üdön is (...) egészségben vagyunk.”²⁷²

A gyulafehérvári országgyűlés a pestishelyzetről megállapítja: „Szemünk előtt vagyon az úr istennek köztünk való rettenetes haragja és meglátogatása drágaság és döghalál miatt, melyekbe minémű pusztaságok következtenek, csak az úristen mondhatja.”

Kolozsváron és vidékén 1585 tavaszán már jelen volt a pestis, a város előljárói, május 11-én döntéseket hoznak a pestistetemek azonnali eltemetéséről: „Bíró Uram a Capitanok által vagy miképpen, a város teljes községét erős büntetés alatt megintse, hogy az holt testeket ne tartsa sokára, hanem el siessék temetni, sőt mindjárt ládába szegezzék, mert az Egészes test mikor az dögtől inficiáltatik, ottan a Mirigy az ő hathato voltával rothasztja a testet és az rothadás által mindjárt a Lélek a testől megválván, döghé válik az test, nem úgy mint egyéb betegség miatt holt test, mert oljan nem olj hamar rothad és bűdösödik meg.”

Szamosközi azt írja, hogy physikusok (orvos-doktorok), kuruzslók, vénasszonyok, patkoló kovácsok gyógyítgatják a pestis betegeket, de hiába, mert egyre több az áldozat.²⁷³ A városi tanács Házsongárd részen temető megnyitását határozza el, mert „nap mint nap terjed a halál”, s a létező temetők nem elégségesek, ugyanis „ahol ásni kezdenek friss tetemekre” bukkannak. Ezért úgy döntöttek, hogy Tordai kapu előtt, ahol addig dinnyét termesztettek, elkülönítnek egy nagyobb temetkezésre alkalmas területet, ahol a tehetőseket és szegényeket különbség nélkül elföldelhetik. Hasonlóan temetőt nyitottak Hídelve városrészben is, és megtiltották a temetkezést a *zwingereben* (a város kettős fala közötti területen). Határozatot hoztak 1586. május 18-án, az iskolalátogatás felfüggesztéséről, június 8-án pedig döntöttek a pestistetemek elszállítását végző emberek alkalmazásáról. Ugyanezen a napon (május 18, vasárnap), Kolozsváron rövid időközben három villámcsapás a templom tornyát érte, a harmadik csapás után a tűz eloltása végett a toronyba felküldött fiatalok, félig megégtek, karjuk, lábuk megbénult, szüleik félholtan vitték haza őket. Ekkor csapott villám a külvárosi templomba, ahol Hunyadi Demeter ariánus püspök prédikált, és több mint 50 ember lelte halálát.²⁷⁴

A szamosújvári krónikás Somogyi Ambrus, a pestisjárvány mellett az 1586. évi éhínségről is megemlékezik: Kolozsváron, mint írja, aratás előtt alacsonyok voltak az árak, azonban hirtelen megjelent a halálos betegség, mely 20 óra alatt a fertőzöttekkel végzett, ez pedig azal járt, hogy nem volt aki a „házak körüli és közösségi” munkákat elvégezze. A könyörtelen halál felszínre hozta a „kevély emberek nyomorúságát, akik kis idővel előtte gondtalanok és vidámak voltak, pillanatok alatt megtörttek.”²⁷⁵

²⁷² O. L. Nádasdy levéltár (Idézi: Magyar-Kossa Gy. 1931. III. 227/887.)

²⁷³ Gyulafehérvári országgyűlés határozata – EOE. III. 225., Veress Endre, 1913. *Epistolae et acta jutiarum Transylvaniae*. II. 170 skv., Kolozsvár város Statutum, Corp. Statut. I. 207., Samosközi, I. 228, IV. 84., MOE. II. 179. (Idézi: Magyar-Kossa Gy. 1931. III. 251/969.)

²⁷⁴ Gaál G. *Házsongárdi panteon*. Korunk Évkönyv. 1980. 248–249., Jakab E. 1888. II. 347–348., valamint Borsos, II. 15. Szamosközi, I. 227., Veres, II. 163–164. (Idéz: Réthly A. 1962. 100–104.)

²⁷⁵ Erdély öröksége. II. Budapest. é.n. 64–64.

A pestisjárvány térbeli mozgásáról – a Báthori István által behozott, a kolozsvári egyetem felállító – jezsuita rend tagjai számolnak be. Busan Andreas 1586. augusztus 21-én kelt levélében azt írja, hogy Kolozsváron a pestis (1585) júniusban lassanként tört előre és egyre jobban erősödött: Kolozsváron, Kolozsmonostoron lévő jezsuiták mindegyike megfertőződött. Girolamo Fanfano pedig úgy látta, hogy egy hónapja kezdődött Kolozsváron mutatkozni a pestis, és egyre terjed, naponta 25–30 ember halt meg. Váradon, ahol úgy tűnt, hogy lecsendesedett, újra erősödni kezdett, és elragadta Szántó István jezsuita testvért és társait. Behatolt a pestis Gyulafehérvárra, melyet a legnagyobb éberséggel őrzött a fejedelem kormányzója Géczy János, és a „*mi jezsuitáinkat kezdte ölni. Ami nagyon elszomorította Kleszi atyát és a többieket, hogy a nemesek azt híresztelik, mi hoztuk be a betegséget Gyulafehérvárra, sőt a fejedelem udvarába, ahol a mieink vannak.*”

Massimo Milanese 1586 elején, a jezsuita szerzetesek többségének a pestis előli elmenekülését említi: eredetileg Karánsebesbe akartak eljutni, azonban arról értesültek, hogy ott pestis grasszál. Végül Marosvásárhely mellett döntöttek, mivel az állítólag pestismentes volt, de kiderült, az is fertőzött: két ember halt meg, valamint a városbíró kisebbik fia, maga a bíró is betegségben szenvedett. Ezért éjszakára István novícius apjának házában szálltak meg, ahol orvoságokat vettek magukhoz és másnap eltávoztak. Hosszú, nehéz utat tettek meg, míg augusztus 4-én megérkeztek királyközi kolostorba, ahol jól fogadta őket a két testvér: Váradon és környékén a pestis 1587-ben szűnt meg. Massimo Milanese – maga is pestis áldozata (1587, Gyulafehérvár), a jezsuita kollégium orvosa – megemlíti, hogy a járvány idején félig meztelen nőket is vizsgálnia kellett, ezért felhatalmazást kért a rend generálisától. A járvány-feljegyzésében (1586. április 29.) beszámol arról, hogy „*sok hónapon át harcolt ez a nyomorult nép a pestissel és az éhséggel, a kettő együtt egy pillanatnyit sem szünetelt. A pestis egy báránka volt a könyörtelen nőstényoroszlánhoz (az éhséghez) képest.*” Példaként említi a „sok oláht”, akik a zord erdős, veszélyes hegyekbe menekültek és a fák ágain madaarak módjára fészket raktak, megmenekültek ugyan a pestistől, mégis holtan találták őket, az éhség végzett velük.

A pestisjárvány 1586-ban Várad és vidékén kívül, a Temesközben, a Maros-völgyében, Beszterce vidékén is tombolt: – úgy tűnik, hogy Háromszék pestismentes maradt. A szomszédos Barcaság–Brassó pestishelyzetéről viszont ellentmondásosak az adatok. Tatrosi György brassói krónikás, 1586. július 9-én feljegyezte, hogy Báthori Zsigmond (1581 óta) fejedelem elhagyta Gyulafehérvárt, és három hónapig a Barcaságban (Brassó, Barcarozsnyó, Töröcsvár, Prázsmár) tartózkodott. Az erdélyi nemesség többsége elhagyta várait és a városokat, kisebb falvakba menekült. Weiss Mihály, Brassó későbbi bíróját, feljegyezte, hogy 1586. augusztus 28-án a Medgyesen élő anyja a pestis áldozata lett. Fejér (Veys) Mihály, brassói fiú, pestisben (1586) elveszti szüleit, maga is megbetegedett, és megírta saját apitáphiumát (sírfeliratát): 1586 augusztus 28-án halt meg az anyám, a szörnyen grasszáló pestisben, szeptember pedig az apám. 1586-ban 16 éves koromban, egész Erdélyben grasszált a pestis.²⁷⁶

Cristian Schesarus Wittenbergben közölt prédikációiban (1585) szóvá teszi, már a pestis hírére sokan elmenekültek szülővárosukból (Brassóból), enyhülést a szerencsejátékokban és

²⁷⁶ Quellen, V. 141. (Idézi: Magyary-Kossa Gy. 1929. II. 177–178.)

az ivászatban kerestek, mások a vagyon öröklése miatt türelmetlenül várták rokonaik halálát. Csak kevesen voltak, akik méltósággal viselték a szerencsétlenséget. Végül pedig a Cr. Schesarus azt ajánlja híveinek, hogy barátkozzanak meg a halál gondolatával.²⁷⁷

A pestisjárványt 1587-ben, megszűnőben volt Várad vidékén, viszont a Fejedelemség délkeleti részén Székelyföldön, Csíkszékben jelenik meg, 1588-ban pedig Barcaságban. Brassóban P. Binder 20%-os többlet népességvesztéssel számolt. Holott a város vezetését nem érte készületlenül a járvány, több intézkedést vezettek be a pestisbetegek elszigetelésére, ellátására: lazaretumokat hoztak létre, és 43 személynek – köztük orvosoknak, sebészeknek, 11 hullahordónak – fizetett a tanács szolgálataiért. A járvány átterjedt a barcasági falvakba, ahova a város 10 fegyverest rendelt ki, mivel a fertőzés nyugati irányból terjedt, el kellett zárni a Feketehalom és az apácai erdők felőli utakon a közlekedést. Báthori Zsigmond 1588. szeptember 30-án az összes Barcaságba vezető oláhországi utak, havasi átjárók-szorosok lezárását rendelte el. A járvány oláhországi terjedésének megakadályozása végett Mihnea vajda is az Erdélybe vezető átjárókat vágatta be. Barcaságban a pestisjárvány főleg a gyerekek közül szedte áldozatait: például Fronius Mihály 1647-ben összeállított genealógiájában, megemlíti, hogy János és Barbara gyermekei 1588-ban pestisben haltak meg, és mindkettőt ugyanabba a gödörbe temették el.²⁷⁸

Nagyszébenben a járvány 1586-ban jelent meg, amikor a Szász Egyetem (*Universitas Saxorum*) Szt. Katalin napján a szokásos gyűlését nem tudta megtartani, emiatt a Szász-Dályán gyűltek össze. Szántó (Arator) István 1587. október 12-én írt levelében a városban és a környező falvakban napi 30 pestisáldozatot említ, miközben pusztultak a juhok, tehének, ökrök is a nagy szárazság miatt.²⁷⁹

A 16. század utolsó éveiben Magyarországon és Erdélyben „oly nagy volt a marhadög, amelyre ez a nemzedék nem emlékezett”. Volt falu, ahol három igásállat maradt. A Nagyszében vidékén például 3000 állat pusztult el. A becslések szerint a fejedelemségben az állatvesztés 300 ezer körül volt 1599 végén, amikor megszűnt a marhavész. Az ismeretlen betegségben megfertőzött állatok viselkedéséből arra következtettek, hogy az állatoknak gyomorégésük lehetett, mert amikor a betegség rájuk tört, sok vizet ittak, amitől fölpuffadtak, és azután kimúltak.²⁸⁰

Erdélyben a 16. században a források által is kiemelt pestisjárványok közül kettőnek volt kísérő jelensége az éhínség (1530–1531, 1585–1588). Az 1585-ben kitört járvány esetében Szamosközi leírásából tudjuk, hogy az éhínség előidézője a (hidrológiai?) szárazság. A század négy járványa közül, három (1552–1555, 1571–1576, 1585–1588) elhúzódott, több hullámban támadt, helyenként ismétlődött, – mint Báthori András is megjegyezte – „ez országban szerinszerte”, vagyis térben és időben szétszórtan tört ki, diffúzió útján terjedt.

²⁷⁷ Quellen, IV.494. (Idézi: Binder, P. 1984. 104.)

²⁷⁸ Erdélyi Múzeum. 1903. 323., Arhivele Statului Brasov, Fond: Primaria Brasov, 1588 évi számadás könyvek, 573–587., Arhivele Biserici Negre din Brassov. T.f. 24., Quellen, IV. 195. (Idézi: Binder, P. 1984. 107.)

²⁷⁹ Nussbacher, G. 1961. (Idézi: Binder, P. 1984. 104.), Szántó levelét (Lásd: Veress, Fontes. II. 222. (Idézi: Magyary-Kossa Gy. 1931. III. 253/974.)

²⁸⁰ Szamosközi, II. 96., Hain, D. 12., 3. Bielz 26., Fauth 11a., Cron.Sopron. 38., Payr 4. (Idézi: Réthly A. 1962. 110–112.)

A jelenség a pestis behurcolására és széthurcolására utal a fejedelemségben. Jellemzően – legalábbis a források alapján –, a 16. században intenzív pestisjárványok koncentrációja Erdélyben az Oláhországgal közvetlen szomszédos határ menti szász városok volt erős, innen terjed tovább a vármegyékbe és Székelyföldön Csik- és Háromszék területére. A pestis hullámok bizonyos szezonalitást mutatnak, csúcsra járásuk, amikor a legnagyobb a halandóság rendszerint a meleg nyári hónapokban történt, késő ősszel s a téli hónapokban, a hideg beálltával visszahúzódik, csökken vagy megszűnik a halandóság. Ami pedig a népességvesztésről illeti, a szász források közlései, valamennyi becslés, esetenként sok túlzással, ugyanis az erdélyi szász városok (kulcsos, fallal kerített városok) lakossága a 16. században 2–10 ezer között lehetett, így például a 7 ezres veszteség, még a város és vidékének falvai lakosságával együtt is túlzás. Viszont nem zárja ki, hogy az alacsony lakosság ellenére tömeges lehetett a pestisáldozatok száma. A pestis–éhínség relációt Szamosközi és részben Somogyi Ambrus említi (1585). Azonban Szamosközi több egyéb tényező (klíma, lakhatási viszonyok) mellett kiemeli, hogy az járvány azért járt olyan nagy áldozatokkal, mert az előző évi (1584) szárazság miatt éhínség volt, és az alultáplált lakosság szervezetének ellenálló képessége a fertőzéssel szemben lecsökkent. Tehát nem a járvány váltotta ki az együtthatást, hanem azt megelőző rossz termés – éhínség.

A szász városokban (ide értve Kolozsvárt is) a pestis idején foganatosított intézkedések – a betegek elkülönítése, az összejövetelek, a helyi vásárok és sokadalmak tiltása, információgyűjtés, a temetkezési rend megváltoztatása stb., – mind hasonlatos az itáliai, német közép-európai városok rendészeti eljárásaival. Ez nem véletlen, ugyanis a szász városok elitje továbbra sem szakadt el származási helyeitől, tanulmányaikat (írástudók, céhmesterek) főleg a németföldi intézményekben folytatták, tökéletesítették. Nyílt vagy álcázott Habsburg hűségük – a 16. századtól kezdve – nem volt titok az erdélyi fejedelmek számára sem.

Az erdélyi szász városok ugyanakkor a balkáni és levantei átmenő kereskedelem csomópontjai, a transzhumáló (legelőváltó juhászat) pásztorkodás térségei is, nem véletlen, hogy közvetlenül kitétek voltak a későbbi századokban is az oláh vajdaságok közvetítésével terjedő konstantinápolyi, illetve közel-keleti pestisjárványoknak. Tehát nem a Királyfölddel és Székelyfölddel tőszomszédságban lévő oláh vajdaságok a pestis endémiás gócai, ők csak közvetítették a fertőzést, azt amit hozzájuk a török birodalmi tisztségviselők, katonák, főleg a területükön áthaladó levantei kereskedők (főleg görögök) hurcoltak be. A levantei kereskedők (görög, bolgár, szerb, albán, oláh) idővel vallási alapon szervezett közösséget alkottak – az Oszmán birodalmi millet rendszerhez némileg hasonló mintára – például Brassó, Bolgárszeg fertályán.

„Sok futott nép meghalt”

A 16. század utolsó évtizede és 17. század elején, a tizenötéves háború („hosszú háború”) idején „*iszonyú döghalállal*” tombolt „*mindkét hazában.*” Magyarországon, főleg az ország északnyugati megyéinek városaiban szenved a lakosság. Sopronban a Bruckner krónika feljegyezte, hogy 1600-ban az emberek a földeken munkaközben haltak meg, nagy volt a halandóság és a drágaság: a termést illetően „*elkésett év volt, nyár nedves, gabona, bor rossz*”

lett.” A pestisjárvány okozta elhalálozások 1601-ben szüntek meg Sopronban, a hetivásárokat ismét a városban tartották.

A döghalálnak 1600-ban Lőcsén 2500 áldozata volt, azokon kívül, akik „*kertekben, kórházakban, klastromokban rakáson fekszenek.*” Reisenlauer János kassai polgár 1600. december 7-én levelében kéri a városi tanácsot, hogy a pestis miatt lezárt fürdőt nyissák meg, mert a járvány alább hagyott. A pestist követően a lőcsei krónika megemlíti, hogy abban az épületben, melyet iskolává alakítottak, „*kísértetek nyugtalanították éjféltájban*” a lakókat. Az éjjeli csendet annyira megzavarták (ajtók csikorogtak, vadászkürtök szóltak stb.), hogy a bent lakó tanulók felügyelőikkel együtt „*rémületükben elszaladtak.*” A rejtély megfejtésére a tudományáról híres iglói lelkészt, Janschiust hívták, aki megállapította, hogy a pestisben hirtelen elhaltak „*lelki nyugalommal nem találunk és haza járnak.*”²⁸¹

Körmöcbányán, Zolyom vármegyében 1601-ben a pestis a marhavésszel együtt dühöngött. Gonzaga Ferdinánd Felső-Magyarország főkapitánya 1601. augusztus 9-én arra inti Kassa városát, hogy a Lengyelországban és a „szomszédban” (Erdélyben) uralkodó pestis miatt országos vásárokat ne tartsanak. A pestisjárvány erős grasszálásáról szólnak a budai, a pesti, az érsekújvári, Nyitra megyei tudósítások még 1603. szeptember, október és november hónapokban is.

A Szepességben a pestisjárvány idején a nagy éhínségre (*fames gravissima*) panaszkodtak: „sokan” vízben főzött fűvel táplálkoztak, így „*sok betegséget szereztek.*” Voltak települések, ahol a csapások sorozata miatt szenvedett a lakosság. Például Lőcsén az 1599. évi nagy tüzvészt követően, 1600-ban – egy másik forrás szerint – 3500 volt a becsült pestis halottak száma „*lelkészeikkel együtt*” (Sturm Máté kivételével). Volt nap, amikor 80 embert temettek el.²⁸²

Pestisjárványok Magyarországon a 17. században

Országos	Buda/Pest	Kassa	Lőcse	Dunántúl	Pozsony	Sopron	Komárom
1600, 1607, 1627, 1644, 1645, 1679– 1681, 1690	1642, 1683, 1692	1600, 1645, 1653, 1663, 1675, 1678, 1679	1622	1654	1632, 1665	1634	1678
Szepesség	Nyitra	Zemplén	Nagyszombat	Érsekújvár	Győr	Körmöcbánya	
1663–1664	1645	1655	1632	1642	1634, 1678	1601	
Debrecen	Kaposvár	Pécs	Kecskemét	Sárospatak	Horvátország		
1621–1622, 1624, 1678	1621	1628, 1692	1655	1622, 1644, 1645, 1655, 1662	1645, 1690		

(Magyary-Kossa Gy. 1931. III. 56–461., 1940. IV. 5–241., Réthly A. 1962. 112–391. adatai alapján szerkesztett.)

²⁸¹ Magyary – Kossa Gy. 1931. III. 300–301/1086.

²⁸² Lányi I. De peste. 1599., Szinnyi, VIII. 472., Corp.statut, IV. 231., Hain, G. 1910. I. 130., T. T.1904. 54. (Idézi: Magyary-Kossa Gy. 1931. III. 302/1091,301/1086), valamint Hain, G 129, 130., Sepsí Laczkó III. 38., Bruckner., Sváby 47. (Idézi: Réthly A. 1963. 114, 115.)

A helyzetértékelő narratívák arra utalnak, hogy 1602. júniusától az év végéig a pestisjárvány az országban több helyen dühöngött: „*ez évben iszonyú dögvész pusztított... a dögvész nagy számú mindennemű s korú halandót ragadott el: a dögvész elterjedt a barmokra, gyógyszer nem találtatván, nagyrészt elhullottak.*” A feljegyzések a járvány intenzív szakaszát az őszi hónapokra teszik és terjedése a katonaság mozgását követte.

Érsekújváron (1602. szeptember 27.) „*igen kezdtek itt pestisben az sok futott nép meghalni. Azonképpen Nyitrán, Komjáton is, Sellyén és az környékben igen halnak. Tegnapelőtt itt nyolc ember holt meg, tegnap öt, ma még nem tudom az éjjel mennyi holt meg. Szükség, hogy az követek őrizkedjenek, hogy valahogy az pestist fel ne vigyék*” (Bécsbe). Budán is (1602. október 19.) „*pestisben kezdenek az emberek itt a táborban halni,*” 1602. novemberében pedig „*kiállhatatlan zivataros hideg idő állott be és a havas eső éjjel nappal úgy ömlött alá, hogy a tervezett roham sem létesülhetett, de még az ágyúknak sem lehetett hasznát venni, ezt is akadályozván a mostoha idő, ruhátlan, hidegtől csigázott katonaság az örködést nem teljesíthette.*” Végül Budán a (Mátyás) „*herceg az ostrommal felhagyott.*”

A járvány 1603. novemberében is grasszált: Budán „*igen vagyon a táborban, magam szolgálaimon is volt immár egynéhányon.*” Kubinyi a továbbiakban megjegyzi, hogy Érsekújvárra a nagy pestis miatt, „*be nem merek menni,*” majd meglepetésének ad hangot: „*az pestis itt nincs annyira az mint hírlett.*” Kubinyi Érsekújváron a pestisről 1603. november 14–23 között készítette feljegyzéseit: november 20-án azt írta, hogy nem is olyan veszélyes a helyzet, viszont november 23-án, már azt állapítja meg, hogy „*itt Újváron igen kezdenek halni az emberek.*” Ezek szerint vagy több hullámban támadt a járvány a városban, vagy pedig Kubinyi helyzet megítélése ingadozó. Ugyancsak tőle tudjuk, hogy a járvány elhúzó-dása térben és időben szétszór volt: 1606. szeptember 16–29. között Bécsben, Vágújhelyen, Trencsén megyében „*igen halogatnak*” az emberek pestisben. A következő évben is: Thurzó György írja Kassáról (1607. február 10.) „*Tökeli (Thököly) szegin ez elmúlt vasárnap holt meg pestisben, feleségét.... nevetéssel telles bánatban és keserűségben hagyván utána.*”²⁸³

A nagy hőséget, s a „mérges sárga harmatot” újabb „dühöngő dögvész” követte Eperjesen 1622. augusztus 12-i bejegyzés szerint. Sárospatakon a helybeliek emlékezete számon tartotta, hogy 1622, 1644, 1645, 1655, 1662 években a „*pestis mirigye zaklatá Patakot.*”

Magyarországon 1622-ben Spangár András Magyar krónikájában (Kassa 1734), valamint Pethő Gergely (1660 és 1729 évi) feljegyzéseiben a traumahelyzet szokásos reprezentációját olvashatjuk: „*Éhínség és döghalál hallatlan szörnyű nagy vala, a' minémű ennek előtte talán soha Magyar Országban nem vót, kit az ő iszonyúságának szörnyűsége miatt le sem mertek írni. Mert nem is hinnék el az utána következő emberek.*”

A szepességi évkönyv az 1622. évi pestisjárványt Debrecenből származtatta, ahol 1621-ben két ezer embert ragadott el a ragály. A Szepességben (Kassán, Eperjesen, Bártfán, Kisszebenben) 1622–1623-ban tomboló járvány áldozatairól Lőcséről vannak adatok, ahol két év alatt 1668 haltak meg pestisben, nem számítva azokat, akik majorságban, kórházban, kertekben, szabadban haltak meg, illetve „*zene és énekszó nélkül*” hatolták el. A járvány

²⁸³ Kubinyi, II.43, 57, 80, 69, 150, 154., Vidovich – Istvánffy, 874., Szepsi Laczkó. III. 85. (Idézi: Réthy A. 1962. 116–117, 119, 123–124.), valamint Thurzó levele (Idézi: Magyary-Kossa Gy. 1931. III. 312/1119.)

intenzitásának jellemzője Lőcsén is – hasonlóan az erdélyi Brassó (1553–1554) esetéhez, – koncentrációjának megoszlása a város területén: 1623. június–július hónapokban Lőcse északkeleti részén erős, ahol 734 ember halt meg pestisben. Hain Gábor lőcsei krónikája a pestis idején a szegénység körében ínségről tudósít, ami azt valószínűsíti, hogy a többlet halandóság alakulásába a pestis és az éhezés egyaránt közrejátszott. Erre utal Szepesség évkönyv leibici történésekről szóló bejegyzése, amely az éhínséget az aratás előtti gabona drágaságnak tulajdonította, amihez hozzá adódott a pestis. S a kettő együtthatásának jele volt, hogy a koldusok „félelmükben eltűntek”, sokan közülük meghaltak, mert a dögvész csak akkor szűnt meg, miután a városokban és falvakban alig maradt ember. A feljegyzéseken Debrecenben még 1624-ben is erős a járvány, a távolabbi Horvátországban úgyszintén.

A pestis itt-ott a későbbi években is fel üti fejét, például az erdélyi Kemény János önéletírásában megemlíti, hogy 1627-ben „*az veimari herceg is ugyan Magyarországon meghala: hadában kevés marada az pestistől.*” Pécs és környékén 1628-ban „rettenetes” pestis jelenlétéről számolnak be.

Pázmány Péter, 1632-ben a nagyszombati város tanácsának írt levelében: „*nagy fájdalommal nézi Isten csapását, amely várost érte, igyekeznek azon, hogy az isteni rendben fogatkozás ne legyen, könyörög az Istenhez, hogy a csapást távolítsa el, a város is nagyobb vigyázással legyen, különben gyilkosság gyanújába kerül, a magistrátus a sok lakosra nagyon ügyeljenek, nagyobb gonddal legyenek, mert úgy látszik nem voltak.*” Ugyanis a püspök szerint a gondozás nem abból áll, hogy elkülönített helyek legyenek, hanem a „*pestisesek ruháit, ágyneműit legalább 40 napig szellőztessék, senki ahhoz ne nyúljon, a pestises temetésére csak az mennyen, akik arra kirendeltek. Némely katolikus céhek, kik áthágták a vesztegzárt, büntessék meg.*” Ugyanott megfenyegeti őket: „*kirekeszti ...az egyházból, egyenként, név szerint excommunicálja őket, akik procest csináltak a pestis halott körül azok is büntetendők, a religió ellen a város nem vét ilyenkor, mert a várost oltalmazza a fertőzéstől. Úgy viselkedjenek, ahogy magistrátusokhoz illik.*”²⁸⁴

A „járvány”, a „nagy halálozás” 1633-ban Sopronban is újra grasszált, erre utal, hogy a Bruckner krónika az átlagosnál jóval nagyobb, 1056 ember haláláról tesz említést.

Noha a pestis előjelét (tűzgolyók repülését, lövések, ágyúk dörgését stb.) 1642. december 11-én „fényes nappal” látták Érsekújvár, Buda, Esztergom egén, az újabb pestisjárvány 1644-ben köszönt be. Erre utal Payr (Mihály és György) krónikájában, amikor megemlíti, hogy 1644-ben a Margit napi (július 13.) és az Erzsébet napi (november 19.), valamint 1645-ben a Fülöp napi (augusztus 23.) vásárt a nagy járvány miatt Sopronban ismét nem lehetett megtartani, s a heti vásárokat továbbra is Magyar kapu előtt rendezték meg. S a járványban 1644-ben 1350, 1645-ben pedig 1029 személy halt meg.²⁸⁵

Ezekben az években noha „*nagy döghalál grasszál Magyarországon*” általánosítások olvashatók, azonban – mint láttuk – helyzetleírások a Habsburgok Királyi (Felső-) Magyarország településeiből származnak, amelyekből az derül ki, hogy nagyjából tízevenként ismétlődtek a

²⁸⁴ Szűcs I. Debrecen város története. I. 259., Margalits, II. 627., Kemény János önéletírása, 1856. 110., Mikó, IV. 194., Hann, 1911. II. 348. (Idézi: Magyary-Kossa Gy. 1931. III. 344-345/1248, 335/1209, 339/1225, 339/1228.)

²⁸⁵ Spangár., A. Pethő G. 201., Hain, G. 207., Wagner, An. Seep. II.67., Bruckner, Payr 25, 31. (Idézi: Réthly A. 1962. 143–144, 153, 173, 175.)

pestisjárványok. A Szepességben, a késmárki feljegyzés (1645. június) úgy tudta, hogy a pestist a „*hadi népség hozta Lőcsére, ahol júniusban való kitörése után 2214 ember halt meg: itt Késmárkon csak szeptemberben lépett fel. Sokan Rókusba, Vorbergbe menekültek a hegységbe, valamint Lengyelországba. Itt (Lőcsén) mégis 572-en haltak meg, akik közül azonban csak 212-öt temettek el egyházi szertartással.*” Hain Gábor lőcsei krónikás 1645. július 21-ét jelöli meg a pestis kezdeteként: „*ezen a napon lépett fel a pestis a városban az Új utcában Richter nevű sárgarézművesnél, aki 6 gyermekével együtt egy hét alatt meghalt. Leibicen, Iglón és az egész Szepességben haltak meg pestisben, és ezért a Jakab napi vásárt (július 25.) nem tartották meg.*”

Lőcsén a pestis az ősz folyamán – úgy tűnik –visszahúzódóban volt, 1645. szeptember 11-én 53-an haltak meg és „temetettek el.” A pestises elhalálozások október 15–22 között, és novemberben is folytatódtak, de az áldozatok számát nem említi. A krónikás leírásából kiderül, hogy a pestis a következő évben is grasszált: 1645-ben a pestisnek 2214 áldozat volt, és a városban „*csak 109-en születtek.*” Késmárkon is jelentős lehetett az áldozatok száma, erre utal, hogy a városi tanácsa sírásókat fogadott és „külön megfizette”.

A Zemplén megyei Horn településen is „*igen halnak az pestisben*” 1645 szeptemberében, Palócon is a ragály „*rettenetes képen grasszált.*”²⁸⁶

Alig tíz év múlva, 1653-ban a nádor utasításba adja a kassai városi tanácsnak, hogy senkit Lengyelországból be ne engedjenek, még marhát sem. Ennek ellenére a lengyel területekről (valószínű Kis-Lengyelországból) behurcolt pestis két esztendeig tartott a Szepességben, Zemplén megyében, Pozsonyban, Kecskeméten. Majd 1655-ben ismét kiújult. Hasonlóan Sopronban is elhúzódó pestisjárványra utalnak a források. A Bruckner krónikában 1654-ben jegyezték fel, hogy a „*pestis továbbra is dühöng, és Sopronban ebben az évben 600 embert vitt el.*” A Payr krónika 1655-ben szintén a „*városban pusztító*” a pestisről tesz említést, valamint arról, hogy ebben az évben Sopronban 195 gyermek született, és 730-an haltak meg. Az 1656. évi bejegyzésében pedig az szerepel, hogy „*ebben az évben is nagy volt a pestis okozta halálozás, és 1415 ember halt meg.*”²⁸⁷

	Sopron							Lőcse		Késmárk
	1644	1645	1654	1655	1656	1662	1666	1645	1662	1645
<i>Születések</i>				195		137	267	109		
<i>Elhalálozások</i>	1650	1029	600	730	1415	320	447	2214	151	572

Szepességben „mind inkább terjed a pestis” 1662. júniusában, viszont csak Lőcse esetében tudjuk, hogy 151 elhalálozott közül 21-en haltak meg pestisben.²⁸⁸ A soproni és késmárki források adataiban a bizonytalanságot a halálok jelenti, azonban feltételezhetjük, hogy a

²⁸⁶ Generesch, I. 379, 450.; Hain, G. 210, 211., Kálnoki, IV. 149., Pálóczi-Horváth, 207. (Idézi: Réthly A. 1962. 173–174.)

²⁸⁷ Bruckner., Payr 43, 47–49. (Idézi: Réthly A. 1962. 183–185.)

²⁸⁸ Hain, G. 296., Payr 55. (Idézi: Réthly A. 1962. 195, 196.)

természetes halandóságot meghaladó többletet veszteséget a pestis váltotta ki, mint például 1645-ben Lőcse, valamint 1644–1645-ben és 1656-ban Sopron esetében.

A 17. század második felében is Felső-Magyarország városainak pestiseseményeiről továbbra is több adattal rendelkezünk, mint az ország más régióiból, ami torzító hatással van – akárcsak Erdélyben a szász feljegyzések – a járvány térbeli léptékének megítélésében.

Szepességben 1664. márciusában a járvány újra megjelent: Érsekújváron a városszéli kocsmárost gyanúsították a pestis behurcolásával, 20–30 áldozatra becsülték a veszteséget. Lőcsén a járvány április–október hónapokban grasszált, s a város körüli majorokban többen temetetlenek maradtak. A járvány intenzitását jelző halandóság koncentrációját májusban, de főleg augusztus–szeptember hónapokban Lőcsén a Hosszú és az Új utcákban tapasztalták. A kialakult helyzet nyomorúságos voltát azzal is indokolták, hogy a pestis augusztusban az aratás idején volt a legerősebb, amikor munkaerőhiány késleltette a betakarítást, hasonlóan ősszel is a szárazság s az embervesztések miatt nehéz és drága volt a szántás: szeptemberben 212-en haltak meg, októberben pedig 191-en. A járvány Lőcsén kívül Késmárkon, Podolinban, Káposztásfaluban pusztított, visszahúzódását követően Szepesség-szerte „nagy lett” a drágaság.

A Vág völgyében 1664. szeptemberében a pestis a török hadakat ritkította, állítólag naponta 3–400 ember volt a veszteségük. A járvány úgy tűnik, régebb óta jelen lehetett Sopronban, mert a Payr krónika 1666-ban a ragály visszahúzódásáról s a halottak (447) és születések (267) számáról tudósít.²⁸⁹

A pestisjárványok és a marhavészek – mint láttuk –, ha nem is mindig jártak együtt, többnyire kisebb – nagyobb időközökben egymást követték. Szepességben 1676 tavaszán Lőcsén, Iglón, Szepesváralján, Leibicben egyes gazdáknál 10 igásállatból egy maradt, a tájegységben mintegy 1000 állat pusztult el, ugyanakkor inség is volt „az emberek között”, a „*koldusoktól alig lehetett védekezni.*” Lőcsén a „*kenyér inség*” miatt 1677-ben az aratás előtti hetekben, „*sok ember éhen*” halt. A marhavész úgy tűnik az ország más térségeiben is megjelent, Dél-Magyarország mellett a források Sopronban is említést tesznek az állatvesztésegekről. Ebben az évben (1677) Sopront a „borzasztó” pestis ősszel kezdi fenyegetni, s a következő évben (1678) már dühöngött a járvány, és 1429 elhalálózásról adnak számot. A pestisjárvány miatt a Rába vidékét erős zárlat alá helyezik.²⁹⁰

Csupán annyit tudunk, hogy a pestisjárvány török területeken tört ki 1677-ben, ez lehetett a budai, temesvári vagy a (nagy)váradi vilajet területe is. Tény viszont, hogy Magyarország északkeleti térségében 1678-tól fokozatosan terjedt el: 1678-ban Komárom megyében 320, Komárom városában pedig pedig 219 embert ragadott el a pestis. Szatmár környékén a katonaság soraiban a „*dög igen beléjek esett: Szakmárt ötöt-hatot, de az táborban 25-30-at*

²⁸⁹ Wagner, An. Seep. II. 29.; Hain, G. 304, 305., Payr 63. (Idézi Réthly A. 1962. 199. 202.), valamint Mikó I. 150, IV. 97., T. T. 1892. 566., Corp.statut. IV. (2) 461. (Idézi: Magyary-Kossa Gy. 1931. III. 372/1360, 372-373/1362, 1364, 395/1415, 1417.); Acsády I. 1898. 398.

²⁹⁰ Wagner, An. Seep. II. 40–41., Hain, G. 453., Csányi 37., Payr 76., Bruckner. (Idézi: Réthly A. 1962. 215, 218, 219.), valamint Lauschman, 26., Károlyi Önéletírása, I. 6., Hain, III. 466, 467, 469, 470., Lichner, 79, 80., Szendre, Miskolc, II. 263., T. T. 1904. 156., Szerémi, 1897. 291. (Idézi: Magyary-Kossa Gy. 1931. III. 415/1487, 417/418, 1496.)

temetnek mindennap.” Az elhalálozások túlbecsült számai ellenére, a pestis intenzitása, 1678-ban és 1679-ben is erős lehetett:

Miskolc	Kecskemét	Debrecen	Pozsony	Ungvár	Igló	Komárom
1500	2570	7800	11000	400	800	300+219

Besztercebánya	Eperjes	Bártfa	Kircdorf	Neulsohl	Ödenburg	Sopron
4000	4000	2700	1500	4000	3000	3000

A krónikás helyzetleírása jellemzően az általánosítást lokális fejleménnyel érzékelteti: a „*döghalál szegény magyar hazánkat hirtelen való öldökléssel széltében általjárván (...) személy válogatás nélkül, gazdagokat, szegényeket egy halomba rakott, ölt és sózott (...) sokképpen megpusztított Tarczal városa is*”, ahol a templomkertbe „*szorultak között is naponta 15-16 halott volt, tsak eltakarítására nehezen érkeztek, a kevés nép közül, akik életben maradtak.*”

Sopron tanácsa (1679) Pozsonyba küldött egy pestiskémet, hogy megtudják, nem ütötte-e fel a fejét a Bécs felől fenyegető pestisveszély a városban? A pozsonyi tanács, amikor ennek tudomására jutott, tiltakozott a gyanúsítás ellen, és azt üzent a soproni tanácsnak, hogy csak a szokásos mindenféle lázas betegség észlelhető. Pedig akkor már tombolt a pestisjárvány a városban, és pár héten belül több, mint 10 ezer pozsonyi polgár lett az áldozata.

Sopronban a járvány az őszi hónapokban járt csúcsra: 1679. augusztusában 230, szeptemberében 780, októberében 882 személyt ragadott el a pestis. Előjeleit – mint általában pestises időkről szóló feljegyzések lenni szokott – a hangyarajok, harangok megrepedése, ég megnyílása, Szt. Mihály lovának megjelenése koporsóval stb. jelenségeiben látták.

Besztercebányán 1679. Mihály napja (szeptember 29.) tájt egy napon 50 embert is eltemettek. Szepességben, Kassán „jó erőben” lévő fiatal férfiakat és lányokat ragadta el a pestis, nem volt ki betakarítsa a termést, a szőlők nagyobb része tőkén maradt a hegyalján. Tarcalon naponta 1516 halottat temettek, Pozsonyban pedig áprilistól szeptemberig naponta 60–70 ember lett a pestis áldozata. A pozsonyi pestisbetegeknél gyakori volt az orrvérzés, amelyet, ha emlékszünk, Boccaccio a pestis keleti fajtája tünetének vélt. Egyes városok vesztesége (Pozsony, Eperjes, Kecskemét, Debrecen) – a krónikás ítélete szerint – majdnem a lakosság „teljes kihalását” vonta maga után. A Szepességben azonban mint kiderül Lőcse városa szenvedte el a legkisebb (400) veszteséget. Amit azzal indokoltak, hogy Lőcsén, Szepesváralján az emberek 1679. októberében elmenekültek a településről, csak novemberben kezdtek visszatérni. Váradi Mihály naplójában a „nagypestis” felső-magyarországi áldozatainak számát ismerteti: Eperjesen 3000-re becsülte a elhaltak számát. Sopronban pedig 2516-an haltak meg, közülük 1958 evangélikus, 758 katolikus felekezethez tartozott. A heti vásárokat a pestisjárvány miatt (1679) Sopronban nem tartották meg. A bécsi elhalálozási szám az egyik adatban 150 ezer, a másikban 100 ezer, – mindkettő jókora túlzás. Kuriózum gyanánt had említsük meg, Zrínyi Ilona 1679 nyarán Páter Lajost egy hordó tokaji borral küldi Lengyelországba a csodatévő plébánoshoz, aki a hordóbort „alázatosan” megköszönte, valami orvosságot is felírt, és „*istennek recomandálá nagyságos asszonyt.*”



Pestiskórház Bécsben 1680-ban. (Wikipédia Commons)

Mivel a hódoltsági területekről nincs adat, csak a bécsi magyar király területéről, így feltehetően az 1679. évi pestisjárvány Felső-Magyarországon volt a legsúlyosabb a 17. században, amelynek első hulláma már 1678-ban jelentkezett. A soproni források a járvány végét 1680-ban jelölik meg, amikor az évi 124 evangélikus és 71 katolikus elhalálozott között 11–11 személy pestisáldozat volt, ketten pedig „a pálinkával holtra itták magukat.” Az évi vásárt ebben az évben a városban még nem tarthatták, mert a pestis vidéken itt-ott még tovább grasszált.²⁹¹

Az 1678/80 évi nagy pestis idején – a járvány kitöréséről, terjedéséről, a védekezésről, az ápolásról, az elhalálozásokról stb. – a Kassai jezsuiták naplójában a körükben alkalmazott rendtartásról a következőket jegyezték fel:

1679. március 12-án *járvány első távoli jele(re), minden templomban, az esti ima után minden nap litánia a pestis elhárításáért.*

²⁹¹ Hain, G. 469., Váradi, 1904. 156., Fényes E. Magyarország, III. 97., Chron. Eperiesi, 28b., Bruckner., Csányi 48. (Idézi: Réthly A. 1962. 221, 222, 223.), Vö. Acsády I. 1898. 618.

1679. július 9-én P. Boros, és P. Körösi Ungváron elhunyt a pestisesek ápolásában. Július 20-án megkezdődtek a fogadalmi misék a pestis ellen, hetenként egyszer Xavéri Szt. Ferenc tiszteletére és a halandóság elkerüléséért című mise. Augusztus 7-én terjedő pestis jelei a városban, augusztus 8-án 17 személy halt meg, augusztus 9-én is sokan haltak meg, augusztus 10-én bezárták az iskolát, a kollégiumból való kijárást, látogatást megtiltották. Augusztus 11-én egy testvér megbetegedett forró lázban, eret vágtak rajta, harmadnapra meghalt, csöndben temették el. Augusztus 12-én Lattyi atya egy ferencrendi atyával kijelölt szállásra költözött a betegek ápolására, meghalt október 12-én, szlovák templomba temették el. Augusztus 13-án Muschinan atya a kiköltözött a kollégiumból, a német katona őrség ápolására, egészségesen visszatért 1680 január 5-én. 1679. augusztus 31-én egy atya Eperjesre ment pestis betegek lelki gondozására. A rendtagok közül meghalt 2 atya, 2 testvér, 2 házi alkalmazott, megbetegedett 3 rendtag, 3 alkalmazott, ezek meggyógyultak. A városi halottak száma szeptember 19-én 45, szeptember 20-án 16. Meghalt egyik egri kanonok és a városi és kollégiumi orvos. A betegség 3-4 napig tartott, a halottat gyorsan eltemették.

Használt gyógyító-módok: érvágás, hánytató, hashajtó-szer, főleg izzasztószer, szíverősítő, meg nem nevezett ellenméreg. Óvintézkedések: az áldozást a pap nyújtotta, aki már misézett és ellenszert vett be. A kollégium lakói a karzatról hallgatták a misét, az áldozásra a korlátan belül mentek. A gyóntatószék rácsát hólyaggal és viasszazott vászonnal vonták be. Egyesületi ünnepségeket elhagyták, hasonlóan a vecsernyéket és litániákat. Október 15-től elhagyták a szentbeszédeket is arra a hírre, hogy Bécsben 2 atya szónoklás közben megkapta a pestist, és meghalt. Az énekes misék helyett csak csendes miséket tartottak, a betegeket a városon kívüli birtokra küldték, vagy elkülönített betegterembe külön ápolóval helyezték el. Szentbeszédeket december 17-én kezdték újra. Az iskolák 1680. február 23-án nyíltak meg újra, kevés tanulóval, március 10-től megkezdték a szlovák hitmagyarázatot, de nem a szlovák templomba, mert ott sok pestisest temettek el. Március 19-én volt a hálaadó körmenet, hogy a pestis megszűnt.²⁹²

Tíz év után, 1690-ben ismét pestisjárvány van, I. Lipót elrendeli, hogy magyar és horvát honban uralkodó pestis miatt, az utasokat csak akkor engedjék be osztrák örökös tartományokba, ha igazolják, hogy pestismentes helyről jöttek, illetve 4 hétig valamelyik veszteglőhelyen fertőtlenítésen estek át. A rendeletet 1691-ben megismétlik. Budán viszont 1692-ben kitör a „nagy járvány”, amelyet a törökkel érintkező déli területekről a katonaság hurcolt be: 1692. április 28-én elrendelik a meleg fürdő azonnali bezárását. Minden megbetegedést azonnal jelenteni kell a polgármesternek, idegenek szállást csak akkor kapnak, ha pestismentes helyről jöttek. Pincékben a bormérést megtiltják, a zenét és mulatságot szintén, bort és sört csak ház előtt szabad mérni. Járványbiztost rendelnek ki. A vesztegzárból kiszabadult szegények ruhával való ellátását szorgalmazzák. És parancsba adják, hogy az utcákon található szemetet rác és cigány munkásokkal hordassák el.²⁹³

²⁹² Az 1679/1680 évi nagy pestisjárványról Kassa S. J. rendházának diáriuma. (Idézi: Réthly A. 1963. 383. Megjegyzés: nem szószerint idéztük).

²⁹³ Ordo pestis, Vámosy (204) Linzbauer „I. 342., Lersch, 328. (Idézi: Magyary-Kossa Gy 1931. III. 436/1564.)

„Akikért nem szólt a harang”

Láttuk, a tizenöt éves háború utolsó szakaszában, vagyis a 17. század első éveiben (1600–1605) elhúzódó, szétszórt pestisjárványokról szólnak a tudósítások a Királyi (Habsburg) Magyarország térségeiben (Szepesség, Sopron, Nyitra megye) valamint Bécsben, Budán, Pesten és Lengyelországban, amit a krónikások a hadak mozgásával is összefüggésbe hoztak. Ezekben az években, mint a krónikás megjegyezte „mindkét testvér hazában Isten ostroma szaporán osztogatta csapásait.”

Erdélyben az 1600–1605 közötti öt évben katasztrófahelyzet alakult ki, amiben az időjárás fluktuációja, a sáskajárások, a pestisjárványok, a sorozatos rossz termékek mellett vagy éppen mindezzel összeszővődve, a döntő kiváltó tényező katonai – politikai. Egy rövid fél-évszázad (Castaldo 1554–155) után Erdély népei másodszor szerezhettek közvetlen tapasztalatokat a burgundiai – spanyol Habsburgok zsoldosainak, törököt is fölülmúló barbarizmusából. Erdélybe bejött Habsburg szolgálatban álló albán Basta vezette hadakra – vallonokra, hajdúkra – is jellemző volt, mint minden korabeli zsoldos seregbe, Forgách Simon megjegyzése: „senki élest nem viszen utánnok, ha nincs rabolni való éhen halnak.”²⁹⁴ A kialakult helyzet előzménye a 16. század végén Báthori Zsigmond fejedelem személyiség jegyeiben keresendők, a távolabbi okok a magyar királyok dinasztikus kapcsolatban rejlenek, amelyek Mohács után aktualizálódnak, az ún. ország egyesítő törekvésekben.

A 17. század eleji erdélyi pestisjárvány esetében, nem világos, hogy honnan hurcolták be, ugyanis vele párhuzamosan a Szepességben, Lengyelországban, valamint a fejedelemséggel szomszédos Moldovában is elhúzódó járványról számolnak be a korabeli tudósítások.

Jan Potocki 1603. szeptemberében és novemberében arról értesíti a lengyel királyt, hogy Moldova északnyugati határán Bákó, Roman, Piatra Neamti, Suceava települések már pestissel fertőztek. Szintén ebben az évben a moldvai vajda 5 ezer Ft adósága elhalasztását kéri a lengyel királytól, mivel országát a tatárok és egyéb katonák feldúlták, két éven át rossz termés volt, melyet a pestis követett. A fertőzéstől való félelmében a moldovai vajda háza népével együtt mezőkön, erdőkben bolyong. Végezetül a király megértését kéri, és ígéri, hogy a pestist elmúltával adóságát törleszteni fogja.²⁹⁵ Hosszúmező (Camulung) előjárója (vornic) C. Rotompan a Beszterce városhoz írt leveleiben (1604) a pestis megszűntét jelzi: ugyanakkor kéri a Beszterce város tanácsát, hogy nyítsák meg a piacukat a moldovai árusok számára, mert ők is várják a besztercei kereskedőket. Egy másik forrás, a Moldovából gyermekeivel pestis elől menekülő bojár levelében megjegyzi, hogy 1602. márciusában, amikor megérkezett Máramaros – Szigetre, ott is pestis járvány tombolt.²⁹⁶

²⁹⁴ A korszak zsoldosainak viselkedéséről a harmincéves háború idején, Arthur Imhof az észak-hesseni Schwalm vidékének falutörténetében írja, hogy a hadakozó felek zsoldosai kifosztották a falusi gazdaságokat, elvitték a lovakat, az ökröket és más igavonó állatokat a tűzérség számára. Kihúzták a juhokat, teheneket az istállókból, hogy leöljék őket, kifosztották a gabonakészleteket, elvitték azt is, ami a következő évi vetéshez kellett. Szinte szabály volt, hogy a hadakozó felek a veszteségeket fosztogatással pótolták, amit a lakosság legyilkolása, agyonverése kísért. Hadakkal gyakran együtt járt a pestisjárvány Németországban például 1635/1636. (Lásd: Imhof, A 1992. 38.)

²⁹⁵ Hurmuzachi, vol. XV/II. Doc. MDCXXVI/791. (Idézi: Samarian, Gh. P. 1932. 40–41.)

²⁹⁶ Hurmuzachi, vol. XV/II. Doc. MDCXXVI/791. (Idézi: Samarian, Gh. P. 1932. 41.)

Bizonyossággal nem állítható, hogy a pestisjárvány Moldovából terjedt át Erdélybe, mégis fennállt a veszélye, ugyanis 1602-ben Basta arra utasítja Beszterce város tanácsát, hogy zárják le a moldovai határnál az átjáró utakat, rejtett ösvényeket.

A járvány moldovai eredetére utalhat, hogy az erdélyi városok közül ezekben az években az egyik legnagyobb veszteséget a Moldovával és Máramarossal szomszédos erdélyi Beszterce városa szenvedte el. Azonban a krónikások a veszteségeket azzal magyarázták, hogy Basta vallonjai, hajdúi elől a Körös-völgyi és mezőségi nemesség Beszterce falai között keresett menedéket. A túlszűfolt városban az ostrom alatt (1602) járvány tör ki, azonban a járvány tüneti jegyeiről a krónikások véleménye megoszlott. Bethlen János és Dékány István a város történése, Petrus Sadler pedig – végrendeletében – a tömeges megbetegedést pestisnek tulajdonították. A brassói Czák Simon „vérhas”-t említi, hasonlóan a későbbi század történések (Bielz, Trausch, Trauschenfels), akik korabeli forrásokra hivatkozva, úgy vélték, hogy Beszterce városában 1602-ben több ezer ember halálát hasfájás okozta, „nem számítva azokat, akik felett nem szólalt meg a harang.” Czák Simon a naponta 200 elhalálozásra emlékezett, Dékány pedig napjában 50–70, sőt 100 áldozatot is említi. Bethlen János a járványban (pestis vagy vérhas) elhaltak összes számát 4 ezerre becsülte, G. Kraus Segesvár jegyzője, krónikájában 13 ezerre, Czák pedig 9 ezerre.²⁹⁷

Abban az említett beszámoló véleménye azonos, hogy Beszterce és vidékének veszteségei – méreteihez képest – igen magas volt. Lehetséges, hogy a vérhas és a pestis együtt járt, aminek kialakulásában közrejátszhatott a körülfűrt városba szorultak rossz egészségi állapota (az embereknek a rossz víz, az élelemhiány miatt legyengült a szervezete), és az ostromban használt tüzfegyverek okozta veszteségek is emelték az elhalálozás számát.

Pestisjárványok Erdélyben a 17. században

Székelyföld						Barcaság
Csik	Kászon	Maros	Udvarhely	Háromszék	Brassó	
1633	1633	1623, 1633	1633, 1646, 1677	1633, 1675	1602–1603, 1633, 1660	1633, 1646–1647, 1660, 1675
Királyföld						Fogarás
Segesvár	Feketealom	Kőhalom	Medgyes	Szeben	Beszterce	
1622, 1646	1675	1675	1633, 1646, 1660	1602–1603, 1622, 1633, 1647, 1660–1661	1600–1602, 1623, 1633, 1675	1663
Városok / Vármegyék						
Kolozs/Kolozsvár	Küküllő	Fehér/Gyulafehérvár	Nagybánya	Torda	Szolnok – Doboka	
1622, 1633, 1646, 1661	1602–1603, 1646	1675	1602, 1633	1602	1602	

(Binder, P. 1985/51–59., Réthly A. 1962. 114–303., Magyary-Kossa Gy. 1931. III. 300–413. adatai alapján szerkesztett.)

²⁹⁷ Quellen, V. 350., Kramer, Fr. *Beiträge zur Geschichte der Stadt Bistritz in den Jahres 1600–1601*. In: Arch. XII (1875). 426. (Idézi: Binder, P. 1984. 107–108.)

G. Basta országlása (1601–1604) alatt Erdélyben az éhínség, a pestis, a háború együttthata – mint a kortárs krónikás megjegyezte – „*örületbe kergette*” az embereket. A zsoldosok, a hajdúk a városokban, a falvakban a lakosságot pusztították, a falvak elnéptelenedtek, nem vetettek, nem kaszáltak, a társadalmi rend felbomlott, akadtak akik kétségbeesésükben az antropofágiától sem riadtak vissza. A pestisjárvány erős volt Torda, Doboka, Szolnok vármegyékben. Basta megparancsolta Doboka vármegye rendjeinek, hogy fej- és jószágvesztés terhe alatt senki se merje elhagyni lakóhelyét s a vármegyét.²⁹⁸

A látható nehézség a pestis terjedésének útvonala körül támadnak, ugyanis az északeleti határsávban fekvő Beszterce s a vele szomszédos vármegyék (Doboka, Szolnok) és a dél-erdélyi Királyföld távol esnek egymástól. Mindazonáltal – úgy tűnik –, hogy a járvány északeleti-déli irányba terjedhetett, ugyanis Kolozsváron 1602-ben átlagon felüli emberveszteségre panaszkodnak. Az éhínség és a krónikus alultápláltság miatt a ragály Segesváron 1603-ban 2000 embert ragadott el, ebből 700 koldus volt. A pestis a környező falvak lakosságát sem kímélte. Nagyszébenben 1601–1603-ban többlet emberveszteséget egyértelműen a pestis okozta, azonban egyesek tífuszt sem zárják ki. A nagy elhalálozás miatt 1601. márciusában a városi tanács új temető megnyitására dönt, ami arra utal, hogy a járvány már korábban jelen volt. A nagysinkai dekanátus evangélikus prédikátorai 1602–1603-ban valamennyien a pestis áldozatai lettek, hasonlóan az ebesfalvi nemes Orlai István is.

Hunyad vármegyében „*Basta hadainak bejövetelekor 1603. negyedik die August oly nagy éhség támadt a vármegyében, hogy ...a szegény éh(ező) paraszt emberek... az lovak és ökrök ganéjokból... búza szömöt és köles szömöt szedtek.*” Erdély szerte 1603. augusztus–november hónapokban állatjárvány pusztított, a szántókat emberi erővel művelték.²⁹⁹

Brassóban – úgy tűnik – két hullámban támadt a járvány. Mikó Ferenc anyja Brassóban pestisben halt meg, ahol 1602. május végétől októberig – mint írja –, „*az Istennek rettenetes ostora az dög halál köztünk vagyon.*”³⁰⁰ A következő évben, 1603. májusától volt nap, amikor 125 embert ragadott el a pestis. Bánfi Péter feljegyzésében napi 70 elhalálozást említ.³⁰¹ A brassói Állami Levéltárban található az evangélikus parókia (Fekete Templom) számadása, amely tartalmazza az elhaltak nemét, korcsoportját (férfi, nő, gyerek), a temetés helyszínét (a templom kert, a város temetője vagy a város falain kívül a Katalin kapu előtt), a koporsó (*in ein Lade*) és nélküli (*ohne Lade*) temetéseket. Ugyanakkor számot ad napi összes elhalálozások, illetve temetések alakulásáról.³⁰²

²⁹⁸ Bártfai Szabó (Forgách Ferenc évkönyvek), 129., Quellen, V. 13, 187.; (Idézi: Magyary-Kossa, Gy. 1931. 285/1058, 312/1119.)

²⁹⁹ Kemény József. Tört. Tár. 1893.187., 15 Bielz 28., Trauschenfels 160. (Idézi: Réthly A. 1961. 118–119.)

³⁰⁰ Bártfai Szabó (Forgách Ferenc évkönyvek), 129., Quellen, V. 13, 187. (Idézi: Magyary-Kossa, Gy. 1931. 285/1058, 312/1119.)

³⁰¹ Documente Hurmuzachi, XV/1.791., Herbert, H. Ver Arch. XXX (1981).254., Jakab, E. 1868. 422. (Idézi: Binder, P. 1984. 108.)

³⁰² Arhivele Statului, Brasov-Brassói Állami Levéltár, Számadás könyvek, V/17. 1600-1611,1631-1633, G. Nussbacher. (Idézi: Binder, P. 1984. 106–107.)

<i>Időpont</i>	<i>Elhunytak száma</i>
1602. december 22–1603. április 22.	27
1603. április 19–június 12.	29
1603. június 2–15.	29
1603. július 15–19.	34
1603. július 19–24.	31
1603. július 24–28.	34

A heti elhalálozások száma azt mutatja, hogy némi ingadozással a pestis időbeli koncentrációja 1603. július hónapban volt. A pestisáldozatok között említi a feljegyzés G. Schön inast, Steffen Kemmel gyereket, a városbíró Johannes Flotta lányát, a városi tüzérség parancsnokát, Michael Weiss humanistát, Kálnoki János székely nemes lányát, aki Brassóba menekült a pestis elől (Sepsiszékből). Az összesítés szerint, melyet a brassói tanácsnak 1603. augusztus 20-án készítettek, 1603. augusztus 5-ig 904 személyt temettek el, akik közül 150 után egy forintot fizetettek, 119 személyt koporsó nélkül, 149 személyt a templomkertbe hantoltak el 50 dinárért. A templomkerten kívül szintén 50 dinárért 269 holtestet földeltek el. A nemek, korcsoportok megoszlásban, a halandóság a gyerekek között magas, de nem érte el a napi 73-at, mint 1572. július 25-én.³⁰³

	<i>1603. Június</i>	<i>1603. Július</i>	<i>1603. Augusztus</i>	<i>1603. Szeptember</i>	<i>Összes</i>
<i>Gyermek</i>	40	93	169	54	356
<i>Férfi</i>	21	22	68	16	127
<i>Nő</i>	4	14	30	10	58
<i>Havi összes</i>	65	129	267	80	541

A gyermek halandóság különösen július 17–30 között ugrik meg: voltak napok, amikor 13 (július 17), 10 (július 24), 13 (július 30) gyermek halt meg pestisben. Legtöbbjüket augusztus 7–21 között ragadta el járvány. Míg július első két hetében nincs gyermek áldozata a ragálynak, addig – augusztus 24. kivételével – mindennapos soraikban az elhalálozás. Átlagban napi 5–6 gyermeket temettek, vannak napok, amikor 13 (augusztus 2), 10 (augusztus 10), 11 (augusztus 21) a meghaltak száma. Szeptember első két hetében már csökken a gyermekhalandóság, napi 2–3, a hónap végén megszűnik, viszont még mindig nagy az 50. év feletti férfiak körében az áldozatok száma. A nők körében itt is – mint a kontinens nyugati térségeinek adataiból kiderült – a pestisben meghaltak száma alacsony, noha a gyermekek, fiatalok (fiúk, lányok) halandóságának magas száma alapján a fertőzés kitettség az anyák, lányok esetében nagyobb lehetett.

A krónikások becsült napi 70–125 elhalálozás számnak ellent mondanak az alábbi adatok, és láthatóan október végén visszaáll a járvány előtti havi gyermek elhalálozási szám.

³⁰³ Binder, P. 1984. (Melléklet) 110–111. A táblázat adatait átszerkesztett formában használtuk.

<i>Időpont</i>	<i>Elhalálozott felnőtt</i>	<i>Elhalálozott gyermek</i>	<i>időpont</i>	<i>Elhalálozott felnőtt</i>	<i>Elhalálozott gyermek</i>
1603. október	22	15	1604. január	7	3
1603. november	17	12	1604. február	4	1
1603. december	4	1	1604. március	3	1

A pestisjárvány halandósági adatai Brassóban (1600–1604) a gyermekek és fiatalok körében Binder szerint több mint 50% a nyári (július–augusztus) hónapokban, ezzel szemben a pestismentes időszakokban, a 0–20 év korcsoportban 20–30% alatt volt az arányuk.³⁰⁴

Basta ténykedése, az időjárási szélsőségek, és az éhínségek együtthatása kiváltotta katasztrófa vagy katasztrófa közeli helyzet körülményeit súlyosbító pestis adatok hiányosak. Noha a fejedelemség több térségét is érintette a járvány, de részleteiben a járványfolyamatról csak a brassói feljegyzések számolnak be. Demográfiai hullámvölgyre, illetve jelentős embervesztezésre utalnak azok az intézkedések, amelyeket a 17. század első felében Bethlen Gábor hozott a katonák- és adózók hiányának pótlására, amelyet az öreg Rákóczi is folytatott. Ugyanakkor a Fejedelemségbe – földrajzi fekvésénél fogva – rendszerint a pestis behurcolása a balkáni útvonalon a két oláh vajdaság közvetítésével történt, azonban a 17. század elején, az 1622. évi járvány – amelyről kevés adattal rendelkezünk – északnyugat irányból érkezett. Láttuk, hogy 1622–1623-ban Szepességben, Debrecenben tombolt a járvány. Johannes Ceyl 1622. július 29-én Ecseden kelt levelében jelenti a környék urának, Rákóczi Györgynek, hogy Sárospatakon a pestis dühöng. Valószínű, hogy terjedése az észak-déli irányú (Szepesség–Kolozsvár) kereskedelmi útvonalat követte. Ugyanis a kolozsváriak augusztusban már tapasztalják jelenlétét, igaz – a korszak embere, mint mindig hasonló esetekben – előjelét is vélte látni: a tordai kapuba villám csapott. „*Ez az pestisnek jelensége volt – írja Mikó Ferenc, – mely pestisben néhány főemberek és lelkipásztorok halának meg... (1622) 7. octob(erében) hala meg amaz igaz jámbor istenfélő keresztyén, hangos trobita – szavú prédikátor, az magyaroké, Gyárfás uram, kinek nagy messze földön mása nem volt az ő szavára, ...2-d(ikán decemberben) holt meg az jámbor istenfélő keresztyén szász prédikátor Johannes Broserus Idensis, az ki a városnak 24 esztendeig prédikálott, sok nyomorúságokban és ellenség között órozva is: mert akkor az németek regnáltak rajtunk és az templomunkat is elvették vala az pápisták. Mely pestis sokszor napjában volt 125 halott és még több is. Az 1623. esztendőben is januáriusban grassált és nyárban ugyan akkor is sok ember holt meg ebben az esztendőben az pestis miatt.*”³⁰⁵

A ragály Kolozsváron kívül a szász városokban (Segesvár, Brassó, Szeben, Beszterce) és Gyulafehérváron is tombolt, ahol Bethlen Gábor felesége Károlyi Zsuzsanna a pestis áldozata lett.

Nagyszébenben a járvány voltára közvetett adatok vannak: a sírások *évi fizetése* 12 forint normális időkben, ellenben 1622 utolsó és 1623 első négy hónapjában már *havonta* 12 forintot utal ki számukra a város. Ami a természetes elhalálozások átlagát meghaladó számára utal. Marosvásárhelyen 1623 őszén tör ki a járvány. A gyulafehérvári uradalom ubáriumában pedig feljegyezték (1630–1635), hogy három faluban 6–12–7 ház maradt pusztán, lakossága

³⁰⁴ Binder, P. 1984. 109.

³⁰⁵ Mikó F. IV. 191. (Idézi: Magyary-Kossa, Gy. 1931. III. 332/1196.)

kihalt a „13 évvel” korábban (1622) tomboló pestisben. Ugyanebben a feljegyzésben szerepel a betegség magyar elnevezése is: „*csoma*.”³⁰⁶

A 17. század 30-as éveinek erdélyi pestisjárvány eredetét nem ismerjük, annak ellenére, hogy térbeli léptékének, intenzitásának jelentős voltát az adatok viszonylagos sűrűsége is mutatja. A névtelen szerző az 1633–1637 között pusztító pestisjárvány kezdetét Beszterce városában „*Krisztus születésének napján*” (1633. december 25.) jelöli meg, és – mint írta – elterjedt egész Erdélyben a Barcaságban, Székelyföldön, Segesváron, Medgyesen, Nagybányán, Kolozsváron. Daniel Nekesch-Schuller krónikájában a szokásos indoklási formulát – „*Mindenható Isten haragja lecsapott*” – követően azt jegyezte fel, hogy Brassóban 1633 tavaszának kezdetétől, és a nyár folyamán naponta 25–30, majd 50–60 személyt temettek el harangszó és végtisztesség nélkül. Az evangélikus iskola 28 külföldi diákja, valamint 16 helyi és 12 serdülőkorú halt meg, a többiek pedig szétszaladtak. Ugyanebben az évben, július 22-én, „*én is, Daniel Nekesch megbetegedtem, szörnyű fájdalmaim voltak, de végül Isten segítségével felgyógyultam*.” A barcasági evangélikus dékánátus levéltárában lévő adatok alapján, Arnold Huttmann nyomán Binder is – a száz városok pestistörténetének kutatója – 2072 brassói evangélikus pestisáldozattal számolt. A Brassó város Bolgárszeg fertályán – ahol a balkániaiak (görögök, szerbek, oláhok) laktak – az elhalálozások számát 3 ezerre becsülik. G. Kraus krónikájában, Brassóban 11 ezer, Besztercén pedig 8 ezer pestisáldozatról számolt be.³⁰⁷

Tatrossy György brassói krónikás arról tudósít, hogy Brassóban a „*kegyetlenül elkezdődött*” pestis idején, nem győzték elhantolni a halottakat, a városi tanács nagy gödröt ásított és abba dobálták a tetemeteket. Hirschet Kristó Brassó bírása, a pestistől való félelmében keresztül-kasul járta Erdélyt, eljutott Kolozsmonostora, de onnan visszatért Brassóba.

A kolozsvári fejleményekről tudósító Mikó Ferenc arról számolt be, hogy „*ez esztendőben (1633-ban) nagy pestis támadta országunkban (Erdélyben) és városunkban (Kolozsvárt) ... sok átyánk fiai eltakarodának, egész télíg mind tarta a pestis*.” Majd így folytatja: „*1633 júliusban indultott egy nagy pestis, mely tartott 1634-ig (...) Az kikre számot tartottam bizonyosan, az városból az thordai utcai ajtón kihordattak nro 1098, az 1634. esztendőn kívül: azonkívül az kiket az hostadból oda hordtak és az Szt. Péterben és az hidelevi ispotályban temetének*.”³⁰⁸

A kolozsvári unitárius templom számadásai közt azt is feljegyezték, hogy a fertőzést egy brassói fiatal pestismenekült hozta be, aki a város külső negyedében szállt meg, és (1633. július 27-én) ott érte a halál. Tőle kapták el betegséget a környezetében lévők. Segesvári Bálint kolozsvári krónikás – akinek adatai feltűnően megegyeznek Mikó Ferenc beszámolójával – a pestis kezdetét a városban 1633. júliusában és a végét 1634-ben tapasztalta, és mint írja, 1098

³⁰⁶ *Album Oftardianum 1526–1629*. In: Deutsche Fundgruben zur Geschichte Siebenbürgens heretusgegeben von Euges von Trauschhenfels. Kronstadt (Brassó). 1860. 39. (Idézi: Binder, P. 1985. 52.), Magyar Történelmi Tár. 1874. 54–55., Segesvári Bálint Krónikája. In: Erdélyi Történelmi Adatok. IV. (1862). 191–192., Gál K. 1935. *A kolozsvári unitárius kollégium története*. II. Kolozsvár. 393.

³⁰⁷ Herbert, H. 1901. *Die Gesundheitspflege in Hermannstadt im siebzehnten Jahrhundert*. In: Archiv des Verein für Siebenbürgische Lnadskunde. XXX (1901). 254–255. (Idézi: Fenesan, C.–Gündisch, K. 1974. 54., *Bethlen Gábor krónikásai*. Budapest. 1980. 234., Makkai, L. I. Rákóczi György birtokainak gazdasági iratai (1631–1645). Budapest. 1954. 413., Quellen zur Geschichte der Stad Kronstadt, Brassó. 1903. IV. 325, V. 16., Huttman, A. *Grundzüge einer Medizingeschichte Siebenbürgens*. Viena. 1864. 70. (Idézi: Binder, P. 1985. 52–53.), Krauss, G. 1994. 525.

³⁰⁸ Mikó, F. I. 146. IV. 207. (Idézi: Magyary-Kossa Gy. 1931. III. 348/1258.)

tetemet „számolt meg”, akiket a városból a Tordai kiskapun vittek ki a Házsongárd temetőbe. Az áldozatok többsége Kolozsvár Szt. Péter negyedéből származott, őket a Szamoson túli városrész kórház kertjében temették el.

A kolozsvári unitárius kollégium diákjai – 1633. augusztus 21.– december 31. között – gyakran részt vettek a sírásásában, halottak elhantolásában: reggel 8 órától estig dolgoztak, naponta 8–10 embert földeltek el. Az idősebb diákok úgy becsülték, hogy volt nap (december 31.), amikor körülbelül 455 személyt temettek el.³⁰⁹ Valamivel pontosabbnak tűnik az az elhalálozási nyilvántartás, amely 1633. július–1634. május között a harangozások számát vette figyelembe. Segesváritól tudjuk, hogy az unitáriusok nagy templomának (a katolikus Szt. Mihály templom) harangja, csak az összes áldozatok egyharmadéért szól. P. Binder, Segesvári Bálint krónikás adatai alapján, hárommal beszorozta azok számát, akikért a harang szól és ennek alapján úgy vélte, hogy 1633–1634-ben a kolozsvári halandóság tényleges nagyságrendjének számait tudta megadni.

<i>Kolozsvár/Év/hónap</i>	<i>Harangozások száma</i>	<i>Pestisáldozatok (x 3)</i>
<i>1633. július</i>	3	9
augusztus	35	105
szeptember	127	381
október	160	480
november	128	381
december	40	120
1634. január	28	81
február	13	39
március	12	36
április	12	36
május	7	21
Összesen	565	1695

(Binder, P. 1985. 53.)

A korábbi forráshivatkozások során is szóvá tettük, hogy rendszerint az egyházak és őket követve a városok más intézményei (tanács, iskola), azokat a halottakat vették nyilvántartásban, akiktől pestis idején – ha nem is mindig egyházi szertartással – de minimum haragozással vettek búcsút. Mindez azt is jelzi, hogy a városlakók közül nem mindenki volt a város polgára. Utólag a fallal körülvett városmag köré – a falon kívül – letelepültek nem tartoztak a polgárok közé. Tarka népességet alkottak (bevándorlok, koldusok, napszámosok, örménylányok stb.,), vagyis mind olyan emberek, akiket ugyan megtértek, de nem fogadtak be az erődített, „kulcsos” város falai közé. Így nem véletlen, hogy pestisjárvány idején – Erdélyben akárcsak a nyugati fallal kerített városokban – elhalálozásuk alkalmával nemcsak a harang nem szól értük, hanem nagy közös sírba dobták számolatlanul tetemeiket. Kolozsvár esetében is a harangozások száma a polgárok áldozataira utal: elhalálozás számuk a város életét formáló, alakító polgárok valós számához képest is jelentős lehetett.

³⁰⁹ Herepei, J. 1965. 40, 41., Segesvári Bálint Krónikája, 207., Gál K. 1935. I. 137. Vö Binder, P. 1985. 53.

Székelyföldön, Udvarhelyen, valamint Sepsiszékbén, Bodokon a pestis 1633-ban jelent meg. Marosszéken, Nyárádselye lakosai 1633-ban Gelei Katona István szuperintendenshez írt levelükben emlékeztetik, hogy a falu népnek fele a katolikus vallásra tért át, és 25 porta, népével együtt, vagyis 101 személy, kálvinista maradt. A legutóbbi pestisben 84 ember halt meg, akiket kénytelenek voltak pap nélkül eltemetni. Az adatok arra utalnak, hogy a faluban a halandóság 80% körül lehetett a kálvinista családokban. Fehéregyházán a katolikus Haller István felesége, a református Kendi Júlia halála kapcsán feljegyezte, hogy 1634. október 19-én „*eltávozott ebből a világból drága feleségem, temetése Szent-Pálon volt 1635. február 5-én. Pestisben halt meg, mivel egy vallás prédikátorai meggyőzték, hogy a pestis nem ragályos, így sorozatos könyörgéseim ellenére sem óvta magát.*”

Néhány, fentebb idézett felső-magyarországi tudósításban, ahol a pestisben elhaltak vallási felekezeti hovatartozását is megjelölték, az adott településen mindig kevesebb katolikus halt meg pestisben, mint a protestáns felekezet tagjai. Haller István, noha némileg álcázza felesége felekezetét, de tudott volt a kortársak előtt is, hogy a predesztináció tana (eleve elrendelés) hatására a protestáns hívek mellőzték pestis idején az óvintézkedéseket. Nem véletlen – mint még szó lesz róla – a Habsburg járványvédelmi rendészeti intézkedések, szigorún tiltották a predesztináció tanának szószékről való hirdetését pestises időkben. Sőt azt is láthattuk, hogy Pázmány Péter, a katolikus püspök szigorúan megfenyíti (1632) Szombathely városi tanácsát azért, hogy ragaszkodnak a vallási temetkezési szertartásokhoz, amikor pestis idején fontosabb az élet, mint a szertartás.

Erdélyben Nagyszebent ezúttal megkímélte a pestis, erre utal, hogy 1633-ban I. Rákóczi György mindkét fiát (Györgyöt és Zsigmondot) a városba küldte. Szeben vidékén 1635-ben azonban fennállt a pestisveszély: a szebeni tanács bezárta a városi fürdőt és a fürdőt látgatókat 3 forinttal kárpótolta. A sírásók fizetését felemelték 1636. október–1637. február között, ami arra utal, mint Krauss György is feljegyezte, hogy Szebenben is megjelent a pestis. Igaz, 64 személy fertőződött és halt meg pestisben a városban. Ellenben a járvány erős lehetett a Szeben környéki falvakban, ahol az évi adót nem tudták behajtani, ugyanakkor cigányság körében nagy volt az emberveszteség.³¹⁰

Fogarásföld urbáriumai ezekben az években a román falvak elnéptelenedéséről tesznek említést: Felsőkomána faluban Bucur Ciurita családjában mindenki meghalt pestisben. Caciulata faluban Fratila Chirita, Radu Cirlan, Bucur Tigin, Alsó-Velencében Stan Neagoe, Felső-Velencében pedig Radu Suteica családja szintén a mirigyhalál áldozata lett.

Az erdélyi diéta több esetben tárgyalta az 1633–1637 közötti években pestisjárvány „siralmas” következményeit: 1635-ben az országgyűlés elrendeli, hogy az 1634-ben pusztán maradt telkekről ne szedjenek adót, 1637-ben pedig elhatározta a pusztán maradt falvak beépítését, és a telepések számára kedvezmények adását.³¹¹

³¹⁰ Krauss, G. 1994. 524.

³¹¹ Erdélyi Múzeum, 1894.164, 136., Geneológiai Füzetek, 1905. 42., Kelemen L. 1971. Művészettörténeti tanulmányok. Bukarest. 167., A marosi egyházmegye története. Kolozsvár. 1961. XI, XV., Prodan, D. 1976. *Urbarile Tarii Fogarasului*. I. Bucuresti. 354, 437, 447., Binder, P. 1985. 54., EOE, IX. 211. (Idézi: Magyary-Kossa, Gy. 1931. III. 348/1259, 358/1290.)

Noha a székelyudvarhelyi krónika az újabb pestis kezdetét már 1644-ben említi, a járvány tulajdonképpen 1646-ban üti fel a fejét Erdély-szerte. Más forrásokból ismert, hogy 1641-bem Isztambul, Pera negyedében pestis tombolt, és amikor onnan Paolo Vecchia itáliai utazó Moldovába (Cotnariba) érkezett már ott is dühöngött a pestis.³¹² Mindazonáltal az erdélyi forrásokban a pestisben elhaltak túlnyomó többségét 1646-ban jegyezték fel, illetve említik.

Kolozsváron a házsongárdi temetőben ma is látható az a két sírkő, amely a pestis által elragadott gyermekek nagy számát tanúsítja. Dobos Mihály 1646 nyarán három gyermekét vesztette el: a hét éves Anna (1646. július 12.), a három éves Mihály (július 22.), a négy hónapos Kata (augusztus 2.) lett a betegség áldozata. Szécsi Seres István síremlékén az is olvasható, hogy 1646-ban vele egy házban lakó öt éves Borka (július 17.), a hét éves Istók (szeptember 5.) és Kata (szeptember 16.) haltak meg pestisben. A járvány elhúzódott 1648-ig. Kezdetben Kolozsváron kívül Marosvásárhelyen, a Kis-Küküllő mentén és a Sepsiszékbén, Bodokon jelzik jelenlétét (1646. december). Petki István 1646. október 19-én kelt levelében még abban reménykedik, hogy a ragály lecsendesedik.

A Nagy-Küküllő mentén Medgyesen, 800 személyt ragadott el a ragály, Segesváron pedig Krauss György a város jegyzőjének számításai szerint a városban 1646. június–december között 4676 áldozata volt a pestisnek. Krauss számaait megerősíti Segesvár magisztrátusának 1711-ben kelt emlékeztetője: eszerint is 1646-ban, a „nagyfertőzés” idején 4676 lakost vesztett a város. A segesvári evangélikus templom anyakönyvébe 1646. június–december között naponta 50–55 személy elhalálózását jegyezték be. Ugyanakkor az augusztustól–novemberig terjedő időszakban 1612 áldozattal számoltak. Krauss György az események szemtanúja írja, hogy a pestis áldozatai Segesvár „legkiválóbb férfiai, akik nagy reménységeink voltak, többek között elhunyt, messzi földön híres tudós Johannes Fabius lelkész, vele együtt Ministro Stephano és más iskolamester. Naponta sok volt halott, főleg újhholdkor holtöltéig 50-55 volt, ennél nagyobb szám nem volt. Ha Hold fogyott csökkent a halottak száma is. A halálra vártak akár jártak vagy álltak, főfájást kaptak, majd hullafoltok jelentkeztek, és egy óra alatt végeztek, elbúcsúztak az ismerősöktől, s egészséges testtel haltak meg.” A továbbiak Krauss megemlíti, hogy júniusban Segesváron vér- és kéneseo hullott, „ami a pestis előjele volt: egész nyáron át nem volt egy hirtelen zivatar, ami megtisztította volna a levegőt, ebből arra következettek, hogy a levegő meg volt mérgezve. Erről szól a következő disztichon. Íme az e a három ige tartja távol az emészto pestist: Azonnal indulj, messzire távoz, minél később térj vissza. Ezt a mindennapos tapasztalatot az ariánusok és kálvinisták nem fogadták el, – pedig köztudott, jegyzi meg Krauss – , hogy a pestis ragályos (erblig).” Az „egész városban egyetlen házat sem kímélt meg, evvel szemben a város falvait megkímélte a pestis. Megmaradt az a 63 lélek, akik jókor kitértek a pestis elől, s fejük sem fájt, aki hasonló időben biztos akar lenni et fuge ceu Pestem meneküljön a pestis elől, az élve haza került.” A továbbiakban megjegyzi: a tanácstagok, lelkészek és prédikátorok „nyugodt lelkiismerettel” a városban maradtak.³¹³

Brassóban a járvány 1646. Szt. Mihály napján (szeptember 29.) tört ki, az első beteget, az özvegy Georg Nadescher házában észlelték. A járvány az év végéig tombolt, majd a téli

³¹² Hurmuzachi, vol. XV/II. Doc. MDCXXVI/791. (Idézi: Samarian, Gh. P. 1932. 41.)

³¹³ Krauss, G. 1994. 567–568., 9 Bielz 49. 5-6., Kemény, Fundgruben. II. 114. (In: Réthly A. 1961. 175–177.)

hónapokban visszahúzódott, és 1647 tavaszán újra kitört. A városkapu utcájában négy hét alatt, egyetlen házban öt gyermeket ragadott el a pestis szüleikkel együtt. Daniel Nekesch krónikás 13 éves mostohalánya a fertőzést követő harmadik nap meghalt. A házban, amelyben lakott három hét alatt 17 személy – fiatalok és felnőttek – lettek a járvány áldozatai. Brassóban 1647 végéig a városkapu utcájában 23 férfi, 63 nő és gyermek, vagyis 86 személyt ragadott el a pestis, 1647. augusztus 23-án pedig 23 személyt temettek el és értük 23 alkalommal szól a harang. Az 1648-ig elhúzódó pestis ihlette Petrus Mederust *Pest-Gezang* megírására, amelyet Brassóban nyomtattak ki.³¹⁴

Úgy tűnik ezúttal is Szeben pestismentes volt, noha D. Nekesch feljegyzésében, megemlíti, hogy testvére Johannes, a pestis fertőzéstől való félelmében Szebenből visszatért Brassóba. Eszerint, inkább a járványveszély állhatott fenn, erre utalnak a városi tanács intézkedései: betiltották heti vásárokat, pestiskémeket küldtek Brassóba, Medgyesre, az oláhországi Cimpulunga (Hosszúmezőre). Megtiltották a sóvágóknak a vízaknai bányába járást, mivel ott a pestis fertőzés tüneteit észlelték. A szomszédos Fogarasföldön még 1648-ban is elhalálozásokról tudósítanak a források: Szeréte (Sarata) faluban Comsa Ciocole családja a pestis áldozata lett.³¹⁵

A gyulafehérvári országgyűlésen a szász küldöttek 1646-ban, a hat évvel korábbi, tehát nem az aktuális pestisjárvány miatt támadt pénzügyi, gazdasági nehézségeikre, a lakosság elszegényedésére panaszkodnak.³¹⁶ Feltehetően azért, mert egyrészt nem volt országos, a szász városok közül csak Medgyest és Segesvárt érintette (Brassó, Beszterce, sőt kezdetben Medgyes sem tartozott a Szász Universitáshoz). Másrészt pedig a pestis még dühöngött, és nem mérték fel a károkat. Nem beszélve arról, hogy az universitás központját Nagyszebent a korábbi járvány érintette és nem a legutóbbi, így Szeben súlyánál fogva napirenden tudta tartani a témát.³¹⁷

A pestis idején (1646) vagy utóhatásaként az erkölcsök, valamint az egyháznak járó szolgáltatások fellazulhattak, ugyanis Petki István, Csík –, Gyergyó –, Kászonszék főkapitánya 1650.

³¹⁴ Binder, P. 1984. 108.

³¹⁵ Binder, P. 1985. 54–56.

³¹⁶ Erdélyi Múzeum.1893. 344., Petrichevich család történetének regesztái. Pécs. 1942. I/2. 191., Geneológiai Füzetek. 1906. 49., Monumenta Comitalia Transilvaniae. Budapest. XIII. 1888. 430. (Idézi: Réthly A. 1961. 176–177.), Fenesan, C.– Gündisch, K. 1974. 24., Archiv des Vereins für Siebenbürgische Landeskunde, III. (1858), 94, XI. (1872), 306., Quellen IV, 271, 231, V. 19., Herbert, H. 251., Seraphin, W. 253. Prodan, D. 1976. 577. (Idézi: Binder, P. 1985. 54–56.), SzO. 1897. VI. 180., Krasuss, G. 1994. 568.

³¹⁷ Brassó, Beszterce, eredetileg Medgyes sem tartozott a Szeben székhelyű Szász Universitáshoz. Erre utal Brassó 1698. augusztus 1-én a kormányzókhoz terjesztett óvása: „*Nem hogy valami hatósága lett volna a szebeni bíróknak, polgármesternek Brassó város és a Barcaság vidéke felett, hanem inkább e szab. kir. város és vidék emberi emlékezetet meghaladó idők óta teljes szabadsággal s a szebeni bírótól vagy ispántól független hatósággal bírt, melyet a maradékra is épen és csonkítatlanul akar átadni, és semmit inkább nem óhajt mint azt, hogy minden szász város megelőgedvén a maga szabadságával, a más büdjába sarlóját ne vágja*” stb. Ilyen értelmű felterjesztést tett Beszterce és Medgyes is. Ezek önkormányzatukat meg is tartották, s a szebeni szász ispánnak semmi más beleszólási és beavatkozási joga nem volt, mint tisztán bírói, azaz, hogy e városok és vidékek is pereiket a szász egyetemhez föllebeztek. Azonban a szász ispán és az egyetem Mária Teréziát is állásfoglalásra indította (1770), amikor az addig szokásos Királyföld elnevezés mellőzésével a *Szászföld* elnevezést kezdték használni: „*Kedvetlenül tapasztaljuk, hogy a szász nemzet a mi – általa lakott – Királyföldünkhöz tulajdonosi igényt s örökjogot formál. Ezen vakmerőség iránti különös rosszallásunkat azon nemzetnek a mi nevünkben fejezték ki.*” (Lásd: *A barcasági szászok és e vidék jogtörténelme*. Előismertetés a IV. kötethez. Arcanum. Hozzáférés: 2019. 03. 23.)

szeptember 24-én a csíkszerdai székgyűlésen elfogadott határozat alapján pénzbeli büntetést rendelt el – nemtől és társadalmi hovatartozástól függetlenül – a jelenség visszaszorítására a katolikus szék falvaiban.³¹⁸ A büntető határozat indoklásából megtudjuk, hogy „mivel a paráznság el áradott az emberek között, noha az előtt is (határozat) vala a szék azoknak büntetéséről, de mégis nem félnek, kivált az ifiak. Végeztük most, akár szabad ember fia legyen, akár valaki jobbágy abban a vétekben találtatik, akár asszony vagy lány, akár férfi, első vétküik legyen ft 3. Másodikként adjon ft 6 és köztétessék, tegyék pellengérrre, harmadiként csapatassék (veszövel) minden irgalmasság nélkül, semmiképpen el nem kell venni (engedni) azon harmadik vétkit. Ha pedig nemes ember gyermeke találtatik paráznságban dupla áron büntetessék... A nemes ember, ha gyermekét vagy jobbágyát meg nem akarná ígérni (hogy megváltozik) a népre bízzák büntetését, tehát a tiszt az olyan engedetlen nemes emberen minden remedium nélkül vehessen ft 12. Úgy a maga birtokán is ha ezek az ilyen személyek elmaradnák megbüntetni, a büntetés pedig szolgáltatassék a templom szükségére...

Ha pedig eféle dolog házas személyeken történik, s megtalálnak a tisztól váltatni, mindazonáltal a (egyház) megyétől tartoznak megváltatni a szék constitutiója szerint. A megyebírónak pedig akár ki háza is legyen szabad legyen bemenni és a paráznákat kiverni, sőt ha kívántatik tartozik a 2 falubíró polgárokkal együtt segítségére menni. A tisztátalan személyek (nél) ha fattyat nem (találnak), vagyis a kurva elsőbben ft 3, másodszor ft 6 (fizet) a (falu) bírónak, és csapassék (meg), ha pedig 3 fattya van az valamely kurvá(nak) az (egyház) megyéből kicsapassék (távolítsák el). Pestises időkben – még szó lesz róla más esetek kapcsán is – rendszerint a vallási megkötések szokásrendjét zavarják meg, nem tisztelik az egyházak papjait, valamint a családokban a konfliktushelyzetek gyakoriak. „Az ünnepszegők büntetése, ha paraszt ember ft 3, ha nemes ft 6. A böjt szegők büntetése ft 3, ha nemes ember ft 6. Ha ki böjttelen (és) szitkozódik ft. 1. Akik Sz(en)t Miséket tunyaságból mulatnak (elhanyagolnak) büntetés ft 3., . Akik a templomon kívül hivalkodnak és be nem mennek ft 1., ha ki pálinka ital miatt (itas) fővel megyen a templomba ft 1., Aki a prédikációról kimégyen ... okát nem adván, egy font viasz. Akik a házasok közül egymást nem becsülik, sőt szidalmaznak, azok büntetése totius ft 3. Akik a megye bírúit, sz(en)t egyház fiait szidják, pecsétjével nem gondolnak, és szót nem fogadnak ft 3. Aki pedig feltámad ellenek, büntetése ft 12.” Gyakori ugyanakkor az egyházközséget illető járandóságoknak az elhalálózások, az elszegényedés miatti csökkenése vagy éppen megtagadása:

„A bér felől régi végzések – pro: 1. A nemes országnak (...) Constitutiója szerint minden házas ember tartozik a plébánosnak két kalongya búzával és annyi zabbal, a (iskola) mesternek eggyel.

2. Az özvegyek is, szántóvető gazda asszonyok lévén, egész bérrel tartoznak. Akiknek nincsen (őszi gabonájuk) de tavaszosok (tavaszi gabona) vagyon zabon kívül, abból tartoznak újbér helyett olyan formában (szolgáltatni), hogy egy kalongya búzáért vagy rozsért mésfél kalongya árpát adni, ha finom is az árpa, ha tavasszal fizetnek és válogatva jó lesz, mint az jó

³¹⁸ Kozmási plébánia írtára, Fila 132–133. (Anno 1650. szeptember 24). – Stephanus Petki Supremus Capitanus Sedis Siculorum Csík, Gyegyo, Kászon cum suis officialibus nobilitis primipiliis in C.Szereda in genarali sedis congregatione statuit usus pagi recentus et roboratus poenas ...)

(gabona esetében) *úgy adják bé, másként mennyennek alkalomra s conscribáljanak* (vagyis alkalmanként szolgáltatassák be és jegyeztessék be magukat).

3. *Akik marhájukkal nem szántanak, de akármiképpen vetnek, tartoznak a bérrel egésszel, ha 12 kalongya van, félel pedig, ha hat kalongya van. Akik a rendelt napokon a bért bé nem szolgáltatották büntetése 12. ft.*”

Az Erdélyt pusztító 1660–1661. évek pestisjárvány, nem független II. Rákóczi György lengyelországi katonai-politikai katasztrófájának következményeitől, amely a század eleji Báthori Zsigmond és Basta nevével fémjelzett helyzetet idézte. Bethlen János is úgy látta, hogy *„ha mélyebben meg akarnánk vizsgálni minden egyes bajunk okát és eredetét, akkor azok forrásának a magyarok fejedelmét: Rákóczi Györgyöt tarthatjuk, amiképpen ez senki előtt nem maradhat titok...”*³¹⁹ A lengyelországi hadjáratban az erdélyi sereg tatár fogságba esése, (1657), váltságdíjak előteremtése majd a tatár betörés (rablás, a lakosság fogságba hurcolása 1658), a török dúlás, a fejedelem jelöltek hadakozása (négy is volt belőlük 1657–1662 között) igazolni látszik Cserei Mihály helyzetértékelését: *„Egynéhány esztendeig rablá, égeté a török a szegény országot. Elérkezék a pestis is az éhséggel együtt: 1660-ik esztendőben százezer embernél több hala, vesze s juta rabságra. Mint a tűzből kiragadatott üszög, úgy maradának, akik megmaradhatának.”*³²⁰

Az említett politikai válság közepette valószínű, hogy 1660 – 1661-ben Erdélyben dühöngő pestisjárvány valamilyen úton-módon kapcsolódott a balkáni fejleményekhez: Reniger, Bécs isztambuli rezidense, 1658. szeptemberében a pestis kitöréséről értesíti feletteseit. A moldovai és oláhországi vajdák közötti konfliktus során behívott tatárok pusztítása nyomán éhínség tört ki, a lakosság „náddal” élt, s az éhínséget pestis követte. A két oláhország apostoli vikarius Tomasi 1660-ban arról értesíti a lengyelországi pápai nunciust, hogy az oláhországi Targovisten Szent Jakab napján a pestis után megmaradt 48 katolikus háztartás számára hálaadó misét tartottak. A moldovai krónikás 1661-ben is mindkét vajdaságban pestisről számolt be, amely a Nyeszteren túra is áterjedt. A járványt G.B. Ballarimo a velencei dózsénak írt levelében nagy kiterjedésűnek említi: nemcsak a Duna mentén hanem a Fekete-tenger térségében mindenütt pusztított. Majd néhány évig szünetelt a pestis, ez idő alatt – az oláh vajdaságokban – két év volt termékeny *„sok kenyér, méz és bor termett, a nép fellélegzett, kezdte visszafizetni adóságait.”*³²¹

A moldovai és oláhországi pestisesemények azért is figyelmet érdemelnek, mert az erdélyi járvány a két vajdasággal tőszomszédságban lévő Brassó, Szeben városokban jelent meg.

³¹⁹ Bethlen János, 1993. 601.

³²⁰ Lengyelországban, Kemény János vezetett kb. 3-4 erdélyi sereg esett tatár fogságba, többségük soha nem tért haza, a tehetősebbek kiváltása pedig családok százait tette tönkre anyagilag. Bővebben minderről (Lásd: Pászka I. 2019. I. 432–453.). Cserei Mihály a pestisáldozatok és a tatár rabságba (1658) hurcoltak együttes számát 100 ezerre becsülte, G. Kraus csak a rabságba esetteket 180 ezerre, Paskó Kristóf pedig 85 ezerre. Velence bécsi követének jelentésében 58 ezer fő szerepel. Vélhetően Cserei Mihály becslése elfogadhatóbb, ha figyelembe vesszük, hogy az 1660. januári feljegyzés szerint, a tatárok Oláhországból 50 ezer, Moldovából pedig 20 ezer embert hurcoltak rabságba, ami arra is utalhat, hogy a rabszolgapiac igénye is behatárolhatta a rabejtés számát. Mindazonáltal még így is 1658–1661 között a két esemény kiváltotta erdélyi népességvesztés jelentős lehetett. (Lásd: Kraus, G. 1994. 318., Paskó Kristóf, *A nemes, és régenten híres Erdély országának keserves és szomorú pusztításáról írt siralom*. In: Régi Magyar Költők Tára X. Budapest, 1981. 163., A Román forrásokat (Lásd: Battista Nani jelentése, 1658. szept. 28. Hurmuzachi, 1897. IX/1. 103. Idézi: Samarian, P. Gh. 1932. 41.)

³²¹ Hurmuzachi, Supplement. 2. vol. 2. Doc. 158. 319. (Idézi: Samarian, P. Gh. 1932. 42.)

Noha a pestis előzményének Nagyszebenben, II. Rákóczi György ostromát (1660/1661) tekintik, azonban a városban 1659 tavaszán tífusz (*Lazaretyphus*) ütött ki, melyet 1660 őszén pestis követett. A feljegyzések a pestisjárványt hevesnek ítélték: 1661-ig a város lakosságának szinte fele áldozata lett a ragálynak. A cserzővargák céhének 22 mester és inas tagja halt meg. Naponta, 1661. áprilisában 10–15 temetés volt, sőt április 14-én 32. A pestisjárvány idején Nagyszeben város patricius vezetősorozatjának többsége, valamint papok és tanárok haltak meg. A helyzetet súlyosbította, hogy a város környékéről sokan az ostromlott városban kerestek menedéket, ami fokozta a zsúfoltságot. Johannes Graffius, szebeni pap 1660–1661 két évében 2733 személy halálát jegyezte fel. A pestis átterjedt a szomszédos Nagydisznód (*Heltau*) községbe, ahol a posztókészítők krónikája szerint 350 személyt ragadott el a pestis, hasonlóan 350 volt az áldozatok becsült száma a Nagysink-székhez tartozó Brulya faluban, amely kihalás szélére sodródott.

A Barcaságban a „nagy pestis” 1660 nyarán tört ki, az első megbetegedéseket a törösvári határátjáró környékén, Barcarozsnyó, Vulkány és Keresztes falvakban észlelték, ami arra utal, hogy járvány Oláhországból terjedt át. Brassóban 1660. augusztus–szeptember hónapokban naponta nőtt az elhalálozások száma.³²²

<i>augusztus 8.</i>	<i>augusztus. 27.</i>	<i>augusztus 28.</i>	<i>szeptember 7.</i>	<i>szeptember 16.</i>
22	42	44	44	55

A városban magában 1436 áldozata volt a pestisnek. Brassó város főbírója is Michael Herrmann augusztus 28-án halt meg pestisben. Az evangélikus iskola tagjai közül 10 személy halálát jegyezték fel. Az aranyművesek regisztere hét tagjának naponkénti elhalálozását tartalmazza 1660. szeptember–október hónapokban. Némileg csökkentették a pestisjárvány pusztítását Brassó város orvosának (*Stadt-Physicus*), Trostfried Hegentius javaslatára tett intézkedések: elrendelték a koporsók leszegelését már a halott házában, a betegekkel érintkező személyek karanténba helyezését és a fertőzött házak 14 napi elzárását, a tetemek minimális szertartással történő temetését, a harangozások számának csökkentését. A város gyógyszerészet üzenetének állandóan nyitva tartására kötelezték, valamint arra, hogy „olcsó és jó” készítményei legyenek a betegek számára. Mivel a prédikátorok elfoglaltsága a járvány idején átlagon felüli volt, ezért csak hetente egyszer, csütörtök nap tarthattak istentiszteletet. Petrus Mederus brassói lelkész 1661. júliusában a pestisben meghalt gyermekekért mondott imát. Az intézkedések ellenére a pestisáldozatok száma tovább nőtt, a város orvosa Hegentius is (szeptember 19.) pestisben halt meg. A pestisbetegek számára külön prédikátorokat rendeltek ki. Brassó város fürdőjének személyzete a pestis kitörésekor elmenekült, ezért pestis-borbélyt (*Pestbalbierer*) és egy új fürdőfelelőst alkalmaztak. Szebenben, Segesváron 1662. januárjában enyhült az előző év óta dühöngő pestis: Segesváron 1661-ben 620 áldozattal számoltak.³²³

A járvány 1660-ban több más erdélyi városban is elterjedt (Medgyes, Székelyudvarhely, Szászrégen). Kőhalomban 1661. március–november között 638 evangélikus embert ragadott

³²² Binder, P. 1985. 57.

³²³ 7. Bielz 53., Kemény, Fundgruben, II. 129. (Idézi: Réthly, A. 1961. 190, 193.), Krauss, G. 1994. 568–170., Binder, P. 1985. 57.

el a ragály.³²⁴ A Kemény János és Barcsai Ákos harca a fejedelemség székéért, Habsburg és török beavatkozással járt. Székelyföldet (Csíkszék) a Barcsait támogató török hadak dúlták fel. Székelyudvarhely krónikása feljegyezte: Ali temesvári basa hadai kirabolták a várost, s a helyzetet súlyosbította az előző évi (1659) pestis okozta nyomorúság.³²⁵

Kolozsváron az első feljegyzések a pestis megjelenéséről a szebeni (Hermannstadter) Kerestély, az unitárius kollégium szász tanára fertőzéséhez és halálához kapcsolódik (1661. február 9.) Noha (1661) október elején csökkent a ragály intenzitása, de már addigra az unitárius kollégium diákjai mintegy 400 koporsót szállítottak a temetőbe. A házsongárdi temetőben néhány 1661-ben állított sírkőn olvasható a halálok: például 73 éves Ambrosius Gesner Schneider város bíró és a 25 éves Petrus Brener estében, akik május 17-én pestisben haltak meg.³²⁶

Szalárdi János a pestisjárvány és katonai események (Habsburg csapatok beavatkozása Kemény János oldalán) között összefüggést vázolva, megjegyzi, hogy a pestis a német csapatok soraiban – miután Kolozsvárnál visszafordultak és a Tiszán átkeltek – 8 ezer katona halálát okozta. De már Erdélybe való bejövételük idején is „sok” katona meghalt, akiket az úton hagyta meztelenül és temetetlen.

Komáromi Csipkés György erdélyi unitárius prédikátor 1664-ben kinyomtatta prédikációiban – amelyben a pestis Debrecenben történt pusztításait beszéli el – a betegség tüneteiről azt írta, hogy a testen a mirigyek a nyakon, a fejen, a derék táján, a honaljon, az ágyékon jelentek meg. Komáromi a továbbiakban a predesztinációtana mellett tör lándzsát.³²⁷ A görögkeleti (ortodox-hitű) vallás tagjai – mint az oláhországi vajda Matei Basarab törvénykönyvéből is kiderül – noha, a pestis Isten büntetése, a menekülést előle, Isten parancsa.³²⁸

A 17. században, Erdélyben az utolsó pestisjárvány 1675–1678 közötti években volt, amely a két szomszédos török tartományból Moldovából és Oláhországból terjedt át. Az Oszmán Birodalom központjában már 1674-ben kitört a pestis és 1679-ig tartott, ez idő alatt – mint mindig – elterjedt a Fekete-tenger part menti településein, a Dunától északra, és Lengyelországban is.

A moldovai Jászvárosban 1675. június–október között – Ion Neculce, Nicolae Costin, Nicolae Muste krónikások szerint – „*annyian haltak meg, hogy nem tudták eltemetni a holtakat, gödrögbe hányták őket. Sok ember családjával együtt meghalt és sok ház pusztán maradt. A vajda és a bojárok a haláltól való félelmükben a Galata kolostorba menekültek és ott sátrakban laktak.*” A járvány Oláhországban, Bukarestben 1676-ban tört ki és 1677 tavaszáig

³²⁴ Acte, documente si scrisori din Schei Brasovului. 1980. V. 29., Archiv des Vereins. III. (1858). 37., Erdélyi Múzeum. 1898. 586., Qellen IV. 258-260, V. 27. (Idézi: Binder, P. 1985. 56–57.), valamint: Gr. Kemény József, 1940. Deutsche Fundgruben. II. 229. (Idézi: Magyary-Kossa Gy. 1931. III. 380-381/1391.)

³²⁵ Hermann G. Mihály, 2007. 187.

³²⁶ 7. Bielz 53., Krauss, G. II. 192, 212., Kemény, Fundgruben, II. 129. (Idézi: Réthly, A. 1961. 190, 193.)

³²⁷ Gál, K. I. 157, 128., Erdélyi Múzeum. 1911. 334., Szalárdi, J. 1980. *Síralmas magyar krónikája*. 669., Bolyki, J. Komáromi Csipkés Gy. Pestis. 1664. Orvostörténeti Közlemények. 1979. 95., Fazekas, A. Szabolcsi adatok a pestisjárvány történetéhez. Budapest. 1979. 95., Régi Magyar Levéltár. Budapest. II. 1981. 415., Binder, P. 1985. 57–58.

³²⁸ Samarian, P. Gh. 1932. 42.

„borzalmason tombolt.” Duca vajda elmenekült Bukarestből vidékre, a hátrahagyott helytartói is.³²⁹

Cserei Mihály a Moldovából Oláhországból Erdélybe áterjedt pestist országosnak ítélte: „Ebben az esztendőben (1677) nagy pestis vala az egész országban, mely a következő esztendőben is grassála. „ Atyám engemet s a húgomat,(...) közel Fogaras várához(.)bucsumi jószágában küldé, s ott voltunk az egész nyáron s őszön...” A pestist megelőző „ esztendőben nagy szárazság lévén”, az alacsony vízállás miatt szünetelt a Maroson a török sószállítás, majd a szárazság elmúltával a pestis miatt a „(...) nem hordhatták a törökök” a sót.³³⁰

Csernátóni Vajda György a kézdivásárhelyi református iskola tanítója feljegyzésétől számitva (1675) „a harmadik esztendőben (1678) szünék meg a pestis áprilisban, midőn két esztendő alatt temettünk volna az ötödik százban, kik köszt tanítványimot, diák gyermeket temtettem: 56.”³³¹ Tehát a Moldovával és Oláhországgal közvetlen szomszédos Erdély délkeleti határsávjában 1675-ben jelent meg a pestis, ebben az évben néhány elszigetelt megbetegedés Barcaságban történt. A szebeni magisztrátus 1676. január 1-én pestiskémet meneszt Brassóba, a helyzet felmérésére, aki január 5-én jelenti, hogy a múlt év őszén volt néhány eset Brassóban, de a veszély elmúlt. Székely Menyhárt 1677. február 9-én kelet levelében, arra kéri a Köhalomszék előljáróit, hogy a Fogaras várában tartózkodó Bornemisza Anna (Apafi Mihály fejedelem felesége) számra nyolc lovas szánt állítson elő, mivel a fejedelem asszonya szokásos holmikat hozatott magának Oláhországból. Mivel ilyen alkalmakkor a Brassónak kellett volna biztosítania fuvart, de ott pestis volt, így Köhalom előljáróihoz fordultak. Köhalom szenátusa már az előző évben 1676-ban küldöttet menesztet a barcasági Földvára a pestishelyzet szemrevételezésére. A brassói krónikák szűkszavúak a pestist illetően, annyit említenek, hogy Johannes Stamm posztókészítő két lánya, a 12 éves Katalin és a két éves Sára halt meg 1676. december 8-án pestisben.

A pozsonyi forrás úgy tudta, hogy Erdélyben Gyulafehérváron jelent meg a járvány, a nagyszebeniek pedig nem csak a fejedelemség székvárosában és környékén, hanem Vízaknán is észlelték. Ezért a város magisztrátusa értesíti a száz egyetem (universitas) városait, hogy a szeptemberi vásárokat a városkapuk előtt tartsák meg. Bethlen Miklós 1677. szeptember 28-án kelt levele utóiratában megjegyzi, hogy a november 1-re Beszterce városába tervezett országgyűlést, tekintettel, hogy messze is van sokak számára, meg pestis is grassál itt-ott, tartsák inkább olyan helyen, ahol a pestis már megszűnt, vagyis Gyulafehérváron.

Kolozsváron 1676. októberében üt ki a pestis, az unitárius kollégium diákjai közül senki nem halt meg, de a városban „sok” gyermek lett a ragály áldozata: Apafi Mihály fejedelem egyik lánya Marosernyén pestisben halt meg, akit nagy pompával búcsúztattak el a kolozsvári Farkas utcai templomban. A tél folyamán (1677) a járvány Moldovában a csángó-falvakban is jelen volt, ugyanis onnan a kézdiszéki származású Kászoni Márton katolikus pap 1677-ben Brassóba menekült, de mint megjegyzi, ha a járvány megszűnik visszatér szolgálati helyére.

³²⁹ Neculce, Ion, Letpisetul Moldovei. vol. 2. 209., Costin, Nicolae, vol.2. 13., Muste, Nicolae, vol.3. 14–15. (Idézi: Samarian, P. Gh. 1932. 51.)

³³⁰ Cserei M. 1983 132.

³³¹ Csáki Árpád, Református Szemle. 2003. 96/6. 756.

Erdélyben itt-ott a pestis 1678-ban is felütötte fejét, azonban a töredékes tudósításokból – noha Cserei Mihály az 1677-ben „sok” áldozatot említ – mégis az sejthető, hogy térben szétszórt, néhány lokális esetben intenzitása sem lehetett erős, különben az áldozatok számát szóvá tették volna az érintett száz városok feljegyzéseiben. Viszont azt is kell látnunk, hogy a kis jégkorszakban, ha van, ha nincs információnk róla, nagyjából szinte minden településnek meg volt a maga kisebb-nagyobb pestistörténete. A pestis gyakori látogatása mellett egyéb járványok is megjelentek, például Kolozsváron 1680-ban valamilyen járvány volt, de nem a pestis okozta. A gyergyószéki, szárhegyi Lázár Erzsébet férjének, Kálnoki Sámuelnek írt levelében (1686) Csíkszékben és Brassóban himlőjárványt említ. Szebenben is (1691) valamilyen – nem pestisjárvány – miatt a város falain kívül tartják a vásárt.³³²

A 17. század utolsó két évtizedében pestis jelenlétét nem említik az erdélyi források, azonban közvetett/közvetlen pestisveszély nem szűnt meg. Az Oszmán Birodalom közel-keleti- és balkáni térségeiben kisebb megszakításokkal a pestisjárványok továbbra is jelen voltak (1680–1682, 1684–1685, 1689). Oláhországban az 1682. januári feljegyzés a pestisjárvány végéről tudósít. Két évre rá 1684–1685-ben, ugyanott éhínségben „sok ember meghalt, akárcsak pestisben, az utcákon heverték a tetemek, a farkasok emberi tetemeteket ettek, mert nem tudtak mindenkét elhatolni. A farkasok úgy rászoktak az ember húsrá, hogy a aszszonyokat és gyerekeket, sőt felnőtteket támadtak meg a városokban, falvakban.” A moldovai jászvárosi éhínségről (1684) Ion Neculce krónikás számolt be: az „egész ország nadragulyát evett, nem volt kenyér; az emberek szédelegtek, meghaltak az utakon és az utcákban, ember embert evett, sok tolvajlás volt, Cotnártól felfelé (északra) az ország pusztasággá vált.” Oláhországban 1689-ben újabb pestis tör ki, mindenki menekül a „hegyekbe” vagy vidékre, a vajda Cotrocenibe, majd innen a Kis-Oláhországi (Olténia) „fut”. A helyzet megismétlődik 1697-ben Bukarestben, amikor a pestis elől a vajda Targovistére menekül.³³³

Székelyföldön a Főkormányzószéknek Udvarhelyszék. 1698. évi adócsökkentést kérő folyamodványára adott válasza pestises évre utal: „Isten igaz ítéletiből származott sok rendbéli csapásoknak, özönvízének ez szegén hazán által menetele után mint vette ő felsége kezében bűneink ellen gerjed haragjának fegyvereit, mely által tartományokat, nevezet szerint Udvarhely s Marus székeket (és az hallatik, Gyergyóban is kezdődött) dögghalállal pusztítja, sok falukat is lakosoktól szintén megüresít, siralmasan declarálják, nagyságod (ti. a kormányzó) s kegyelmetek (ti. a tanácsosok), elhisszük, atyai szívvel fájlalja.”³³⁴

Az Erdélyi fejedelemség mint egy 150 évig tartó korszaka, amely fennállása során nagyjából ötven évenkénti uralmi válságait katona–politikai események szőtték át (1552–1555, 1599–1604, 1657–1662, 1698–1711), szinte minden esetben járványok, élelemválságok,

³³² Erdélyi Múzeum.1898. 386., Gál, K. 128, 138., Herbert, H. 257., Török–magyar kori Oklevéltár. Budapes. VII. 1911. 479. Bethlen, M. Levelek., Cserei, M. Históriaja., Binder, P. 1985. 58–59., Csáki A. Acta Siculica, 2010. 278.

³³³ A hivatkozások forrásai: Hurmuzachi, vol. XV/II. Doc. MDCXXVI, 791., Iorga, N. Colectia Hurmuzachi, vol. 15/3. 1631/796, 1649/807, vol. 32/1040, 2010/1077., vol. 14/I. 712/731., Hurmuzachi. Supliment. 2 vol. 2. 158/298,319., Hurmuzachi vol. 8/503, vol. 9/I. XXV/16, vol. 9/I. 32! 19, 36/32, 61/36, 63/54, 112/114, vol. 16/1660/3, vol. 2/87., Miron Costin, Letpisetul Moldovei, 372., Xenopol A. D. 1896. Istoria Romanilor. VII. 160., Neculce, Ion. Letopisetul Moldovei. vol. 209. (Idézi: Samarian, Gh. P. 1932. 40–55.)

³³⁴ SzO. 1898. VII. 27. (Lásd: Pál-Antal Sándor, 2008. 226–227.)

természeti csapások időpontjai is. Az ötvenéves ciklusokon belül viszonylag nyugodtabb évtizedekben (Báthori István, Bethlen Gábor, I. Rákóczi György) is Erdély népeinek lét-fenntartását az ismétlődő természeti csapások, járványok destabilizálták. A katoná–politikai és természeti csapások együttesének demográfia következményeire a fejedelemség korszaka egészére nincsenek megbízható adatok. Részleges, lokális pestis kiváltotta népességadatok – amelyeket a hivatkozásokból megismerhettünk – némileg érzékeltetik, hogy az emberi és anyagi erőforrások kibontakozásának, a veszteségek rekuperációjának időbeli keretei szűkek voltak.

Erőtér eltolódás és a pestis

A Habsburg-ház katonai–bürokratikus szerveződési forma létrejöttét a dinasztia érdekeit szolgáló – a kontinens nyugati-, középső- és keleti térségeiben évszázadokon át folytatott – hadviselés formálta, akárcsak korábban az Oszmán és később a Romanov házakét. Miután Madrid támogatása fokozatosan elapadt, a 17. század végi és 18. század eleji török háborúban a Habsburgok – a Vatikán pénzügyi és a Német-római Birodalom fejedelmeinek évjáradék ellenében adott katonai egységei segítségével – Magyarország hódoltsági részét úgymond felszabadították, Erdélyben pedig bekvártélyozták magukat, ezzel az addig a Német-római Császárság keleti provinciájának uralkodói várakozásaikat meghaladó területi gyarapodást értek el. Ezt követően fő törekvésük a történelmi Magyarország déli- és délkeleti határainak véglegesítése volt, mivel a török az észak-balkáni területekről végül kiszorította Bécs hadait.

A Habsburg és az Oszmán Házak tartományai ezzel mintegy 1900 kilométeres szárazföldi szakaszon közvetlen határosak lettek, a szomszédság azonban nemcsak katonai–politikai, hanem kezdettől fogva – mint fentebb szó volt róla – közegészségügyi bonyodalmakkal is járt. A Habsburgok birodalomépítése a Mohács előtti Magyar Királyság és tartományainak megszerzésével kerülhetett napirendre, amit katonai és politikai eszközökkel hajtott végre, nem véletlen, hogy az egészségügy kérdését is katonai szervezési rendszer keretében próbálták megoldani a déli- és délkeleti, az Oszmán-ház tartományaival szomszédos határsávban, ahol a pestisjárvány veszélye szinte állandóan fennállt. A Habsburg területek népességének katonai–adózási erőforrásait gyengítő, nagyobb térbeli léptékű, intenzitású járványok behatolásának megfékezésére tett intézkedéseket Erdélyben – igaz, nem sok sikerrel – jóval az egészségügyi Főszabály kihirdetése (1770) előtt, a 18. század elején már alkalmazták, Rabutin tábornok irányításával.

Erdély megszállása után Bécs a fejedelemséget tartománnyá degradálta és létrehozta végrehajtó szervét a Guberniumot (Főkormányzószéket), amely ténylegesen katonai igazgatás alatt állt. Az első időkben a kurucok jelenléte miatt is, de főleg azért, mert Erdély az Oszmán Birodalommal volt szomszédos, amellyel a határok kérdése a 18. század első felében még nem volt végeleges. Erdély tehát nemcsak határterület volt, hanem a bécsi hadvezetés katonai–logisztikai bázisa is, ahonnan mindaddig, amíg nem véglegesült, hogy a Habsburgok mit tarthatnak meg balkáni hódításaikból, a fejedelemségből préselték ki – könnyítendő Magyarországon – a hadviseléshez szükséges erőforrásokat.

Járványok ügyében – mint alább látni fogjuk – kezdettől fogva katonai–rendészeti intézkedéseket vezetnek be, illetve alkalmaznak, amelyek a Bécs által követett itáliai, velencei módszerek szárazföldi adaptációjára utalnak. Az erdélyi terepen, főleg a határ menti délkeleti sávban, a török tartományok tőszomszédságában, azonban – szemben az adriai határszakasszal – több nehézség is adódott. Ezek egy része a fejedelemség kori örökség, másik része a terep viszonyokkal, az újabbak pedig a Fekete-tenger térségében a geopolitikai erőter változásával hozhatók kapcsolatba.

Erdélyt századok óta a pestis és egyéb veszélyek (tatár, török, még a Habsburgok országegyesítő kísérletei is) Moldova és Oláhország felől fenyegette. Ezeknek a kitétségeknek a fejedelemség korában is tudatában voltak. Bethlen Gábor javaslatára 1619. májusában – valószínű a korábbi évek tanulságai (Báthori Gábor, a brassóiak) vagy éppen az aktuális moldovai pestisjárvány miatt is – az országgyűlés határrendészeti intézkedéseket hozott, felügyelet alá helyezték a déli és keleti határátkelést és csökkentették a határátkelőhelyek számát³³⁵

Mohács előtt, majd utána a fejedelemség korában sem tudták elejét venni Erdély és a két szomszédos vajdaság (Moldova, Oláhország) között a személyek és csoportok évszázadok óta tartó ide-oda járását, amelynek a haszonszerző indítékain (kereskedelem, csempészés, lopás) túl, személyes, családi-rokonsági ösztönzői is voltak: több magyar (csángónak nevezett) település volt Moldvában, amelyek a Habsburg időkben (adóztatás, madéfalvi siculicidium stb.) miatt tovább szaporodtak. Oláhországban pedig a mai Buzau-Prahova megyék területén létezett 1845-ig az Orbaiszék tartozékának tartott, a középkorban alapított Székely (Secuieni) nevű megye. Ebben az évszázadok során bejáratott szomszédolásban a szász- és székelyszékek lakossága, személyes és üzleti kölcsönösségi megfontolásokból játszotta a fő szerepet, így az sem véletlen, hogy ha két oláh vajdaságban pestis vagy állatjárvány tört ki, valamilyen úton-módon rendszerint behurcolták Erdélybe. A kölcsönösségi kapcsolatok a 15. század végén, az oláh vajdaságok Oszmán fennhatóság alá kerülésével sem szűntek meg, sőt gyakoribbá váltak. Ettől kezdve az oláh vajdaságokban – amelyeknek az Oszmán uralmi központtal való kapcsolataik sűrűbbé váltak – gyakrabban kezdte mutogatni magát a pestis. Amiben az is közrejátszott, hogy a 16. és 17. században fokozatosan a szász kereskedőket kiszorítják a balkáni piacokról az egyre aktívabb és a Dunától északra terjeszkedő levantei, főleg görög kereskedők. A Habsburg időkben az erdélyi városok (főleg Brassó, részben Szeben) továbbra is a balkáni szárazföldi legális és illegális áru- és állatkereskedelem átmenő helyei, amit a balkáni és közép-európai szárazföldi távolsági áruforgalomban érdekelt levanti kereskedők tartottak kézbe.

A 18. századi források is arról tanúskodnak, hogy a közel-keleti és balkáni pestisjárványok többsége – akárcsak a korábbi századokban – a két vajdaság közvetítésével terjedt el Erdélyben, ugyanakkor arra is felhívják a figyelmet, hogy nagyobb térségeket átfogó járványok milyen más tényezők alakította körülményekkel mutatnak összefüggést. Ugyanis 18. században Erdély pestistörténete az európai járványtörténet sajátos térsége, nemcsak a század első felének nagyobb pestisjárványait szenvedte el, hanem a század második felétől a szinte

³³⁵ EOE. VII. 514. Vö. Pászka I. 2019. I. kötet. 431–432.

a 19. század közepéig majdnem állandóan ki volt téve a szomszédos török tartományokban kitört pestis behurcolása veszélyének. A délkelet-ázsiai eredetű 1347–1352. évek nagy járványa után is létezett az európai kontinens Kelet – Mediterrán térségének szomszédságában (Egyiptom, Etiópia) egy vagy több olyan endémiás gócpontja a pestisnek, ahonnan nemcsak tengeri kereskedelmi, hanem szárazföldi útvonalakon nagy térségekben hurcolták szét a pestist. Ez szinte kiküszöbölhetetlen volt, nem véletlen, hogy Voltaire az Oszmán Birodalom felszámolását sürgette a Marseilles-i (1722) pestis pusztítása nyomán, hogy elejét vegyék a járvány újabb kitörésének. Közelebbről, a kortárs beszámolók alapján ismerjük, hogy milyen állapotok és körülmények álltak az állandó pestisveszély háttérében.

Mikes Kelemtől tudjuk, hogy legalább hat pestisjárvány miatt kellett elmenekülniük II. Rákóczi Ferenc és emigrációs csoportjának Rodostóból. Szintén Rákóczi szolgálatába szegődött Cézár de Saussure – aki átélte az 1732. évi konstantinápolyi járványt – magyarázatot keresett arra, hogy „*miért végez itt évről évre ekkora pusztítást?*” a pestis. Három tényezőben látta az okát: az első kettőt a hétköznapi emberek gondolkodásával, hiedelmeivel, képzetével, a higiéniai körülményekkel, a harmadikat pedig a külső tényezővel, a behurcolás jelenségével indokolta.

A törökök általában, de különösen az egyszerű emberek nem védekeznek a pestis ellen, mert hisznek – Saussure szavai szerint – a „*feltétlen predestinációban*”, ha valakiről „*úgy végeztetett, hogy pestisben hal meg, hiába tesz bármit, nem kerülheti el végzetét. És ez fordítva is áll, ha végzete nem a pestishalál, vagy is nem fertőződött meg, az azt jelenti, hogy más végzetet tartogat számára sors.*” Minthogy ez a „*dogma*” erősen „*áthatotta az emberek gondolkodását, így nincs mit csodálkozni*” viselkedésükön. A járvány tombolásának idején az emberek továbbra is „*összejárnak*”, társalognak, a mecsetek, közfürdők, kávéházak, boltok nyitva tartanak. A pestises betegeket ugyanúgy látogatják, ápolják, mintha más, nem ragályos betegségben szenvednének. Nem meglepő, hogy „*egymásra ragasztják a kórt, és az élet normális folyásához tartozik, hogy minden nyáron 2-3 száz ember hal meg pestisben, ami nem sok egy ilyen népes városban, mint Konstantinápoly, ahol csaknem 800 ezren élnek.*”

A törökök pestis idején házukat, lakásukat „*sem takarítják, tisztogatják, még akkor sem, ha családjukban pestises beteg van, vagy halott volt. Használják a pestis beteg, halott ruháit, ágját, gyakran ládába teszik a pestisben elhalt ruháit, tisztítás, fertőtlenítés nélkül.*” Más szóval „*elraktározzák a következő évre a fertőzött ruhákkal együtt a pestist*”, emiatt „*feltámad az előző esztendei*” járvány, s a városban „*állandó lakos a pestis.*” Igaz, tél idején „*annyira kevesen halnak meg pestisben, hogy senkinek sem tűnik fel*” a halálok.”

A pestis fertőzés behurcolása, rendszerint az egyiptomi, szíriai kikötőkből tengeri úton történik, és azzal a gyakorlattal magyarázta Saussure, hogy a fertőzött területekről Konstantinápolyba befutó hajókat, nem „*helyezik karanténba, a fertőzött légénységgel, a rakománnyal nyomban érintkezésbe lépnek.*” Néhányan a szultán környezetéből, mint „*a vezír Ibrahim pasa, megfigyelték, hogy több esetben a pestist Konstantinápolyba a hajók hurcolták be, ezért vesztegzárt próbáltak alakítani a kalkedoni kikötőben, Herceg-szigeteken, azonban a mufti, az efendik (törvénytudók), a kereskedők*” (akárcsak a Marseilles-i kereskedők, gyapotfeldolgozók 1722-ben), tiltakoztak, mivel az a szokás a „*gyaurokról, hitetlenektől*” származik, és ellentmond a „*Korán tanításának.*”

A görögök, az örmények – mint Saussure megfigyelte – pestis idején ugyanúgy viselkednek mint a törökök. Viszont azok a törökök, akik gyakrabban megfordulnak a konstantinápolyi „európaiak társasági életében, átvették tőlük” a védekezési módszereket: gyakran takarítják lakásaikat, házaikat „csípős szagú szerekkel és az ... ócska cipőt, vedlett kalapot, más hasonló holmikát elégetik. Kezükből pedig szegfűszeggel tűzdelte és azzal aszalt aprónarancs-fűzér, tojás nagygúgy preparált laudánumos golyót állandóan szaglásszák.”

Ha valaki közülük megfertőződik pestisben az „európaiak ispotályába viszik” vagy pedig „valamilyik görög vagy örmény házában ápolják őket.” Alaposan „kitisztítják a házat, mindent lemosnak tengervízzel, fehérre meszelik a falakat, rendszerint ki is költöznek belőle, csak hetek múlva térnek vissza. Ha viszont otthon maradnak, magukat helyezik karanténba, figyelmeztetik rokonaikat, barátait, hogy maradjanak távol tőlük.”

Mindazonáltal, Saussure mégis azt írja, hogy a pestisáldozatok száma a törököknél kevesebb mint a keresztény világban. Aminek – úgy véli – egyszerű magyarázata van: a törökök ugyanúgy ápolják a pestisbetegeket mint az egyéb más nem ragályos betegségekben lévőket. Viszont Marseilles-ben (1720), amikor kiütött a pestis nem törődtek a betegekkel, hanem minden érintkezést megszüntettek a pestises utcákkal, városnegyedekkel. Elzárták és fallal kerítették körül a fertőzötteket: „*jaj volt annak aki kifogyott az élelemből.*” Úgy értesült az egyik túlélőtől, hogy a városban az összes halálesetek „*egyharmadát az éhezés és nélkülözés*” okozta. A törökök és a keresztények szerinte pestisjárvány idején „*két igen súlyos és a közre nézve fölöttébb ártalmas túlzásba esnek: mindkettőnek gyászos és kegyetlen a következménye azokra nézve, akik megfertőződtek.*”³³⁶

Saussure magyarázatát, – amely a pestis állandósulását egyrészt a köznapi emberek mentalitásának viselkedéses/magatartás megnyilvánulásával, másrészt a Szíriában, Egyiptomban lappangó pestisgócok és a *távolsági tengeri kereskedelemmel* hozza összefüggésbe – kiegészíthetjük néhány katonai-politikai, illetve geopolitikai fejleménnyel is, melyek időben kitolták a pestisveszélyt és közrejátszottak pestis pandémiák ismétlődő hullámainak megjelenésében a Fekete-tenger térségében, a Balkánon és a Dunától északra fekvő területeken.

Az Oszmán Birodalomban – függetlenül attól, hogy járvány, háború vagy egyéb nyugtalanítást keltő idők jártak – emberek és az áruk szabadon mozogtak. A Habsburgok és az orosz cárok térnyerésével a Fekete-tenger térségében Moldva és Oláhország felértékelődik, nemcsak több háború hadszíntere, hanem a korábbi századokhoz képest megélnékvált – főleg a fanarióta vajdák idején – a balkáni ortodoxok (arománok, görögök, szerbek, bolgárok, albánok) beáramlása, illetve sűrűbbé válnak a személyes és üzleti kapcsolatok. Hódító Mehmed által Konstantinápoly eleste után létrehozott vallási-etnikai alapú millet-rendszer domináns szereplői kezdetben a zsidó millet, majd a 17. század végétől (a bécsi kudarc után) a geopolitikai erőter eltolódásával görög millet családjainak néhány tagja kerül előtérbe, akiknek dragomán (tolmács) szerepe felértékelődik az Oszmán-ház európai kapcsolataiban. Közülük nevezik ki a birodalom periferián, annak osztrák, orosz ütközőzónájában – Moldova, Oláhország – igazgatásában a szandzsákbég típusú helytartói hatalommal rendelkező személyeket. A Fanarióta rendszer bevezetésével az Oszmán-ház több legyet akart ütni egy

³³⁶ Saussure, C. 1999.153–156.

csapásra, egyrészt börze szerűen áruba bocsájtotta Moldova, Oláhország vajdáinak székét az Oszmán-házhoz hű isztanbuli Fanar negyed (görög millet) tehetős görög családtagjainak, azoknak, akik többet fizetettek és jobb kapcsolatokat alakítottak ki a birodalom felső vezetésével. Másrészt a Habsburg-ház és az orosz Romanovok színrelépésével megváltoztak az erőviszonyok a Fekete-tenger térségében. Moldova, Oláhország ütközőzóna lett, ahova az Oszmán Birodalom vezérkara, helyi kötődéssel nem rendelkező, de a vajdaságok lakosságával azonos (görög-keleti, ortodox) vallású személyeket nevezett ki, akiknek feladata volt ugyan szomszédos birodalmakban történetek megfigyelése, azonban elsődleges törekvésük a kölcsönökből vajdai székek árának, a porta adójának behajtása a lakosságon, illetve személyes vagyonuk gyarapítása. Mivel a vajdák székének árát többen adták össze, így minden egyes fanariótával egy egész had érkezett a vajdaságokba, akiknek befektetett pénzüik megtérülése végett bérleti jogokat (adók, kereskedelem), hivatalokat adtak. Mivel a fanarióta vajdákat más néven hoszpodárokat gyakran cserélgették, így a befektetett összeget is minél előbb igyekeztek behajtani a lakosságon, ami a vajdaságok lakosságának elszegényedését, tömeges elvándorlását vonta maga után (Erély, Temesi Bánság).

A 16/17. század fordulóján görög nagykereskedők domináns helyzetbe kerülése az Oszmán Birodalomban, így a balkáni térségében is, azzal járt, hogy a Fanarióta vajdák idején Moldova és Oláhország határain túl a szomszédos Habsburgok és Romanovok tartományában kereskedelmi ügynökségeket hoztak létre. Amit a személyi és vagyoni biztonságuk is indokolt. Nem véletlen, hogy a két vajdaság gazdasági életének fellendítésében szerepük alig volt érezhető, viszont Erdélyben uralkodó helyzetbe kerültek a szászok rovására. Főleg Brassót, részben Nagyszebent kedvelték, ott voltak áruelosztó raktáraik, ott próbáltak létrehozni a török miles-rendszerhez hasonló vallási-kulturális autonóm központokat (lásd Brassó Bolgárszeg fertály), amiben az európai ügyekbe belebonyolódott Habsburgok támogatták is őket, mivel pénzügyi segítségükre gyakran rászorultak. Ez pedig azzal is járt, hogy pestisjárványok idején Bécsnek a balkáni – közép-európai kereskedelmet lebonyolító levantei csoportok érdekeire is tekintettel kellett lenni. A Habsburgok esetenként a határzárakat a konkurencia kiiktatására is felhasználják, például, amikor a poroszok érdeklődése a moldovai ló és szarvasmarha iránt a hadsereg könnyűlovassága és ellátása miatt fokozódott.

A Habsburg katonai bürokrácia törekvései a Fekete-tenger térségében a megváltozott politikai-katonai erőterben szorosan kapcsolódott egyrészt a határvédelemhez, másrészt a konkurens Romanovokkal együtt, vagy külön-külön a balkáni terjeszkedéshez. Ennek szolgálatában hozzák létre Erdély délkeleti határsávjában a székely- és oláh határőrezredekét, (1764, 1766), amelyek szerepe a járványvédelemben másodlagos volt. Ugyanis a 18. század második felében a Nagy – Fejedelemségben csak szétszórt, izolált, lokális – inkább pestis vészhelyzetek – jöhetnek szóba, amelyek továbbra is két török tartomány, Moldova és Oláhország felől fenyegettek, ahol a pestis – mint szó lesz róla – szinte folyamatosan jelen volt majdnem a 19. század közepéig. A román szerzők a 18. században az ismétlődő pestisjárványokat az orosz – török, illetve orosz – osztrák – török hadaknak a két vajdaság területén való működésével hozzák összefüggésbe. Ez annyiban helytálló, hogy a hadak mozgása, felvonulása, elszállásolása, élelmezése, a harctéri sebesültek ápolása a vajdaságok lakosságának közreműködését igényelte, így az esetleges pestisfertőzés széthurcolásában egyaránt

szerepe volt a katona és nem katona elemeknek. Több forrás viszont arra utal, hogy a pestisfertőzést a katonák (oroszk, németek, magyarok) a balkáni hadszíntereken nem a török katonákkal folytatott harcokban kapták el, hanem azoktól a civilektől, akikkel valamilyen kapcsolatban, érintkezésben álltak. a harci állások mögött vagy a hátszágban. Kétségtelen – legalábbis az ismert tudósítások alapján –, hogy a háborúk és az Oszmán Birodalom központjában kitört pestisjárványok időben is nagyjából egybeesnek, ami török hadak logisztikai szolgálattévőire hívja fel a figyelmet, akik folyamatosan kapcsolatba álltak konstantinápolyi raktárakkal, beszerzési bázisokkal.

A Fekete – tenger térségében, pontosabban a balkáni pozíciók megszerzéséért folyó hadműveletek, amelyek a fentebb jelzett geopolitikai erőter megváltozását vonták maguk után, Magyarországot és Erdélyt a 18. században közvetlenül érintették, s a korábbi századok feljegyzéseiből nem ismert nagyságrendű népességveszteséggel járó – rövid időközönként ismétlődő – pestisjárványokat idéztek elő.

AZ ORDO PESTISTŐL A BIRODALMI FŐSZABÁLYIG

A 18. század a pestisjárványok elleni védekezés tekintetében több szempontból is korszakhatárnak tekinthető: a központi hatalom szerepe a meghatározó, fokozatosan háttérbe szorul a miazmaelmélet, a tapasztalat az irányadó. A járványvédelem a közegészségügy részévé válik, az egyéni és csoportos viselkedéses reakciók – mint szó lesz róla – néhány korábbi gyakorlata azonban időtállóak maradtak. Az előző századokban – láthattuk – az intézményes védekezés módszereit, technikáit – a Kelet – Mediterrán tengeri távolsági kereskedelemben érdekelt s ezzel a pestisjárványoknak leginkább kitett, – itáliai városok dolgozták ki és alkalmazták.

Az elkülönítés, elzárás régi (leprások esetében alkalmazott) módszerét a Fekete halált követően először 1374-ben Velencében vezetik be az újabb pestisjárvány idején. *Viscount Bernabo Reggio* azt javasolta, hogy minden pestises embert el kell távolítani a városból a mezőkre, ahol vagy meghalnak, vagy meggyógyulnak. A Velencében a signoria elrendelte a 30 napos (*Trentana*), 1403-ban pedig Levante (Kelet – Mediterrán) térségből érkező hajók és utasaik számára a 40 napos (*quaranta*) izolációt az egészségesektől. A pestis fertőzötteket/betegeket Velence a későbbiekben is az Isola di San Lazzaro szigetére telepítette.³³⁷ Azt az épületgyűttest, amelyben az árukat és a személyeket intézkedés alá vették, a tengerészeti járványügyben – velencei terminológiával – *Lazaret*-nek nevezték. Eredetileg a velencei lazareto vagy nazareto is kórház volt, ahol fekélyes bőrbetegeket kezelték a Santa Maria di Nazaret (názáreti Szűz Mária) templom mellett. A Lazaret szót a 16. századtól kezdve általában „katonakórház” jelentéssel bírt, a Trieszti Főszabályzat (1755) egyértelműen „*vesztegzári intézet*” értelemben használta.

Raguzában 1377-ben a város physikusa (orvos-doktora), *Páduai Jakab* kezdeményezte, hogy a városfalakon kívül állítsanak fel egy tábort, ahol a betegeket gondozzák. A köztársaság vezetése törvényt fogadott el, amelynek értelmében a város által kijelölt területen 30 napos tartózkodásra kötelezték a pestissel fertőzött helyekről érkező, azt meglátogató személyeket, valamint az elkülönítésre ítélt fertőzéssel gyanúsított ragúzai polgárokat. Azok, akik nem tartották be a szabályokat, bírságot szabtak ki rájuk és egy hónap börtönbüntetésre ítélték.

A következő évtizedek pestisjárványai idején hasonló intézkedéseket vezettek be Marseilleben, Pisaban és Genovában. Mivel nem bizonyult hatékonyak az elzárás, a veszteglés idejét mindenütt 30 napról (*trentino*) 40 (*quaranta*) napra *emelték*. Ezek a megelőzési/védekezési módszerek az antik görögök tapasztalataiból ismert ún. „*kritikus napok*”

³³⁷ Mackowiak, A. Philip – Sehdev, S. Paul. 2002. *The Origin of Quarantine*. Oxford Academic. (Hozzáférés: 2017. 05. 20.)

vezethető vissza, amely szerint a ragályos megbetegedés az expozíciót követő 40 napon belül alakul ki. A hippokratészi miazmaelmélet is – időtartam megjelölése nélkül – az egészséges- és beteg emberek elkülönítését ajánlotta. Vannak, akik a 40 napos karantén meghonosodását, szimbolikusan Krisztusnak a sivatagban böjttel töltött 40 napjával magyarázzák.

Tény, hogy a karantén kontinens-szerte intézményesült, akárcsak az itáliai városok által bevezetett „pestislevél”, „igazolólévél” (*passus*), mellyel az utazók tanúsították, hogy pestismentes helyről jöttek, illetve nem fertőzöttek meg járványos területeken. A karantén rendszer alkalmazása, azt kiegészítő veszteglőhely intézményének hatékonysága – mint látni fogjuk – akkor volt sikeres, ha szigorú rendészeti–katonai eszközöket is bevetettek. Az itáliai városok védekezési modellje, a tengerparti szárazföld, vagyis a város és vidékének védelmét szolgálta. Pontszerű és alkalmi volt, csak pestisveszély idején léptették életben, idővel azonban főleg Velence esetében rendszerré állt össze.

Láttuk, hogy a magyarországi (Sopron, Pozsony, Szepesség), s az erdélyi városok (Brassó, Szeben, Kolozsvár) is a 16. századtól a pestisjárványok idején egy sor pragmatikus védekezési intézkedéseket foganatosítottak. A fertőzött házakat „lepecsételték” (izolálták), tiltották a pestisbetegekkel, ruháival, tárgyaival való érintkezést, a fertőzött házak, a közfürdők látogatását, a temetkezési szertartásokat, a templomozást s az egyéb csoportosulásokat (táncmulatságok, a kocsmázás, lakodalmak). A szokásos heti vásárokat és sokadalmakat elhalasztják, kémeket küldnek a szomszédos török tartományokba. Temetkezési helyeket jelölnek ki, lazarétumokat létesítenek, orvosokat, sebészeket, hullahordókat, sírásókat alkalmaznak, gyógyszerárakat működtetnek, tájékoztató kiadványokat nyomtattak. Szeben után (1510) Brassóban (1660) 14 napi karantént rendelnek el a fertőzött személyek és házak esetében stb. Az erdélyi fejedelmek pestis idején rendszerint szomszédos Moldova, Oláhország irányába vezető átjárókat (szorosok, hágók, ösvények) „bevégtetik”, vagyis lezárják (Báthori István, Báthori Zsigmond, Bethlen Gábor), és a pestis által érintettek adóját elengedik. A veszély elmúltával általában az adott település lakosságának elpusztulását pótlandó, telepések behozataláról intézkedtek. Mindezeket az átmeneti, rögtönzött, kármentő intézkedéseket – a városok szűk körű információs hálózata (Erdély kivételével) – központilag nem hangolták össze. Az érintett lokalitások belátása, lehetőségei, a világi és egyházi hatóságaik szervezőképessége, tájékozottsága, egészségügyi szakemberek (orvosok, sebészek, bábák) léte vagy nem léte stb. volt a meghatározó.

A Királyi Magyarországot is érintő átfogóbb intézkedések sorát – mint szó volt róla – 1562-ben I. Ferdinánd rendelete, az *Ordo pestis* nyitja meg, amelyet 1659-ig 13 hasonló rendelet követ. A fertőzés terjesztőjeként a beteget és annak holmiját (ruházat, bútor), valamint a vásári dolgokat, állati bőroket stb. jelölik meg. Rendszeresítik a járványorvosok (*magistri sanitatis*) és sebészek beteglátogatását, a betegek elkülönítését, a lazarétumok rendben – és tisztántartását.³³⁸

A járványok elleni védekezést, tehát megelőző rendészeti intézkedésekkel próbálták megoldani. Ennek ellenére a 17. század végén Alsó-Ausztria még pestisveszélyes területnek

³³⁸ Károlyi Árpád – Szalay József 1882. Nádasdy Tamás nádor családi levelezése, Budapest. 17. (Idézi: Magyar-Kossa Gy. 1931. III. 192/773, 192/774., 204/811, 205/818).

számított. Az érintett tartomány néhány tanácsosának rendészeti intézkedései alapozták meg a későbbi Közegészségügyi Bizottság intézményét, amely a meghódított területeken 1692-től a bécsi magyar-és erdélyi szervekkel együtt intézkedett a pestis elleni védekezésről. Bécs Magyarországon először (1709) a Rába vonaláig alkalmazza, illetve terjeszteti ki a járványvédelmi záróvonalat (cordon). Viszont alkalmi volt, 1713–1715 között – feltehetően a dalmáciai irányából – az örökös tartományokban, Bécsbe betörő pestisjárványt nem tudta megfékezni.

Az Oszmán Birodalommal a karlócai béke (1699) nyomán egyrészt a balkáni szárazföldi, másrészt a Földözi – tenger keleti (közel-keleti, egyiptomi) tengeri kereskedelme is megnyílt az Oszmán és Habsburg területek kereskedői számára. Azonban nyomban látnunk kell, hogy a balkáni szárazföldi s a Közel-keletii, egyiptomi tengeri kereskedelmet az Oszmán Birodalomban sem háborús időkben, sem járványok idején nem korlátozták. A levantei tengeri kereskedelemnek a Adriai – tenger kikötői felé terelése érdekében III. Károly Triesztet szabad kikötőnek nyilvánította 1717. júniusában. A rendelet a kereskedelmi forgalom fellendülésével járt, azonban járulékos következménye a pestisveszély gyakoribb megjelenése lett. Az utóbbi megfékezésre az újabb császári rendelet (1725. december) – Marseille, Nápoly, Livorno, Ancona eljárásrendje, főleg Velence *magistrato della sanita* szabályzata mintájára – Triesztben és Fiumében is veszteglőintézeteket hozott létre, irányítását a helyileg szervezett közegészségügyi bizottságokra bízták. A trieszti veszteglőintézet hatékonysága arra készítette a Bécsi kormányzást, hogy némi változásokkal a trieszti modellt kiterjesszék, illetve alkalmazzák a szárazföldi járványvédelemben is. Erre utal III. Károly az Udvari Kamarának címzett rendelete – „*Intézkedések a keleti pestis ellen*” (1726. szeptember 12.) –, amelyben „*Ő Császári Felsége megparancsolta az Udvari Kamarának, hogy mindazon helyeken, ahol ez idő szerint kontumácia stációk nem létesültek volna, az ilyenek építését azonnal meg kell kezdeni, majd azokat mielőbb használatba kell venni.*” Had jegyezzük meg, a szárazföldi járványügyi állomást – a tengerészeti *Lazareth*től való megkülönböztetés végett – *contumatiának* (veszteglőhely, veszteglőállomás, vesztég-intézet) nevezték.³³⁹

A Habsburgok dinasztikus képződményük birodalommal szervezésének időszakában, a 18. század első felében az egészségügyi szolgáltatás (orvosok, sebészek, patikusok, bábák stb.) tekintetében a porosz modell (*Medizinaledik*t) beillesztése mentén végzett „fejlesztések, adaptációk” mellett a szárazföldi határ menti járványvédelmi hálózat kiépítése került előtérbe.³⁴⁰ Magyar vonatkozású egészségügyi kérdésekben – mint Balázs Péter írja – a bécsi Magyar Udvari Kancellária még formális szerephez sem juthatott a 18. század első négy évtizedében, éppen a nagy pestisjárványok idején. Járványvédelmi kérdésekben továbbra is az Alsó-ausztriai Közegészségügyi Bizottság döntött, 1692-től a Magyar Királyságra is kiterjesztett hatáskörrel. A Magyarországra vonatkozó „*legüdvösebb*” rendszabályokat 1724-től 1770-ig a magyar Helytartótanács helyezte hatályba, „*azok szakmai tartalmát – egészségügyi szakértők (orvosok, sebészek stb.) hiányában – még formálisan sem véleményezhette.*”

³³⁹ Balázs P. 2007. I. 65.

³⁴⁰ Az 1685. évinek kiegészített változata: a *Porosz Királyság és Brandenburgi választófejedelmi, általános és szigorított Orvoslási Ediktum és Rendelkezés*. 1725. Berlin. kiadva Ő királyi legkegyesebb Felségének parancsára az Orvosi Főokkollégium által. (Lásd: Balázs P. Com. de Hist. Artis. Med. 2005. 170.)

A magyar Helytartótanács keretében 1738-ban hozták létre az önálló magyar Egészségügyi Bizottságot, amely az aktuális pestisjárvány (1738–1742) elleni védelmi intézkedésekben – „idő rövidsége miatt” – nem vett részt. Helyette továbbra is az Alsó-ausztriai Közegészségügyi Bizottság rendeletei voltak irányadók. Főleg az 1738. november 10-i császári-királyi járványügyi rendelt – *Pestis Magyarországon és Erdélyben* –, amely a hatékony „másodlagos védekezéshez (*szekunder prevencióhoz*)” szükséges eszközöket és a büntető rendelkezéseket tartalmazta. Eszerint „...a járványos vész ilyen rosszhiszemű korábbi eltitkolóira súlyos, rendkívüli büntetést kell kiróni, a jövőben viszont az ilyen jogsértőkkel szemben, legyenek azok bármilyen rangban, halálbüntetés alkalmazandó, minden hosszabb eljárási cselekmény mellőzésével, kizárólag és egészében a valóságnak megfelelően feltárt tényállás figyelembe vételével...”³⁴¹ A fertőzés, betegség, a járvány kitörésének eltitkolása, bejelentése, szigorú büntetése a megelőzésre kiépített határ menti veszteglő állomások és őrhelyek kiépítése után is érvényben maradt. Alább látni fogjuk, hogy többször hivatkozik rá, mivel a török területekről a járvány terjedésének megfékezését, a rendelet hatékonyságát halálbüntetés fenntartásával is fokozni próbálták.

A *Generale Normativum* (a továbbiakban GN) megjelenéséig (1770) – éppen a nagy pestisjárványok (1708–1711, 1717–1720, 1738–1742) idején –, tehát külön rendelkezések jelentek meg a járványügyi igazgatásról és az egészségügyi szolgáltatók működésének szabályozásáról, amelyek több esetben egymást keresztezték, a lokális fejlemények körülményeit életidegen módon kezelték. Látnunk kell azonban azt is, hogy a megoldandó nehézséget kontinensszerte, így a Habsburgok katonai bürokráciája számára is az jelentette, hogy az itáliai városok védelmi rendszerét, hogyan lehet alkalmazni nagy területek (ország, birodalom) esetében is. Az egészségügyi kihívást továbbra is a pestisjárványok jelentették, amelyek köz-igazgatási–rendészeti kezelésére az oszmánokkal való hadakozás folyamán létrehozott állandó szárazföldi haderőn kívül más intézmény nem állt rendelkezésre. A járványvédelmet – ahol nem volt hadiflotta – a kikötőkben is a szárazföldi haderő határőr egységei biztosították. A Habsburg birodalomban a központi haditanács, a legfőbb hadparancsnokságok és azoknak a területi parancsnokságai is az úgynevezett pestis-rendeletek végrehajtói is voltak. Mivel a Fekete halál óta (1347–1352) a 19. század közepéig legnagyobb veszélyt a pestis jelentette, a pestis-rendeletek azonosak az országos vagy birodalmi hatáskörű járványügyi szabályozással, végrehajtásuk kötelező volt és döntően katonai rendészeti eszközökkel (vesztegzár, határőrizet, záróvonal) történt. Hasonlóan központi, rendészeti irányításra törekedtek az egészségügyi szolgáltatók (orvosok, sebészek, bábák) esetében is, ebben a Porosz Királyság által – Európában elsőként – létrehozott (1685, 1725) modell számított „etalonnak” a Habsburg katonai bürokrácia számára is.³⁴²

A Habsburgok uralta területeken *Generale Normativum* megjelenésig (1770) nem létezett önálló egészségügyi szakigazgatás, és elkülönült egészségügyi szakhatóságok sem működtek. A végrehajtásról szóló döntéseket Bécsben hozták meg, majd a központilag irányított

³⁴¹ *Generale Normativum*... II. rész, II. fejezet XXXI., valamint Linzbauer I. köt. 548. tétel. (ldézi: Balázs P. 2007. I. 85.)

³⁴² Frigyes Vilmos, választó nagyfejedelem, orvoslási rendtartása. Potsdam, 1685. In: Balázs P. 2007. II. (Függelék). 375–381.)

helyi szerveknek (Gubernium, megyékben főispánoknak, városokban királyi biztosoknak) továbbították, amelyek az alsó szinteken a rendeletek végrehajtására adtak utasításokat. Mivel Magyarország és Erdély nem rendelkezett önálló hadügyi szervezettel, a vármegyei, tartományi vagy országos hatósági szervek hozták létre az Egészségügyi Bizottságokat, amelyek jelentéseket küldtek Bécsbe, és onnan utasításokat kaptak és államigazgatáshoz kapcsolódó büntető eljárásokat hajtottak végre.

A járványveszély és a katonai-politikai helyzet alakulása nyomán a 18. század második felében, fokozatosan külön vált a járványmentes belső területek egészségügyi szolgálat szabályozása a járványügyi határőrizettől. Noha, mindkettő feladata a megelőzés volt, azonban az Oszmán Birodalommal közös határon a járványvédelem került előtérbe, amelyben a Határőrvidék és 1764 után az erdélyi székely és oláh határőrezredek (1766) játszottak főszerepet. Magyarországon belső járványvédelmét az Egészségügyi Bizottság rendeletei alapján a vármegyék és a szabad királyi városok látták el. A magyar Bizottság a járványügyi határőrizet terén csak Máramaros vármegye északkeleti részén, a Habsburg és a Török Birodalom külső határa mentén – Bukovina irányába, a lengyel Galícia és Volhínia felé, a Borsa, a Tatárhágó határátkelőknél – volt illetékes, ahol 1764-ig egészségügyi védvonal (*cordon*) nem létezett.³⁴³ Ugyanis a járványvédelmi célterület Szlavónia, Horvátország, Temesköz (Temesi Bánság), Erdély és a katonai Határőrvidék központi katonai igazgatás alatt álltak, nem voltak részei a „felszabadított” Magyar Királyságnak, amely a török háborúk után nem nyerte vissza 1526 előtti területeit. Szlavónia és Horvátország elkülönített királyság lett, Erdély különálló fejedelemség, Temesközt pedig Bécs közvetlen katonai igazgatása alá vonta. A déli- és délkeleti határok mentén tehát a birodalmi hadparancsnokságnak alárendelt katonai határőr rendszer biztosította a járványvédelmet is. A Magyar Királyságban (s a hozzátartozó Máramaros, Partium) a közhatalmi egészségügyi felügyelet alapfeltétele volt egy központi szerv létrehozása, ami 1723-ban történt meg. Ez a Bécsben működő Magyar Udvari Kancellária megalakításával valósult meg, amely közvetített az uralkodó és a magyar Helytartótanács között. A Magyar Királyi Helytartótanács 1724-ben Pozsony székhellyel történt felavatásáról – Linzbauer Xavér Ferenc egészségügyi kódexének előszavában említi –, hogy „ez időtől fogva a közegészség állapotját érdeklő legüdvösebb rendszabályok a kir. helytartók közvetlen elnöksége alatt bocsátattak ki.”³⁴⁴ Magyarországon a lokális végrehajtó szervek az önkormányzati hagyományokat megőrző vármegyei, városi hatóságok voltak, amelyek a helyi ügyek mellett központi rendeleteket is végre kellett hajtaniuk. A vármegyék szintjén a központi akarat érvényesítője az uralkodó által kinevezett főispán. a szabad királyi városokban pedig a királyi biztosok. Központi, birodalmi rendeletek, utasítások végrehajtása – minden lokális hatóság számára – kötelező volt, ebbe a csoportba tartoztak a 18. században szinte egymást érő egészségügyi utasítások, amit helyi önkormányzati hivatalnokok különböző trükkökkel halogattak vagy kijátszottak.

³⁴³ A borsai veszteglő állomás a Tatárhágónál (Keleti-Kárpátokban) állították fel és a bukovinai személy és áruforgalmat ellenőrizte. A *Generale Normativum* kodifikálása idején még a Török Birodalomhoz tartozott, de az orosz-török háború befejezése után, az újabb konfliktustól tartva, a török kormány (1775. május 7.) Bukovinát átadta a Habsburgoknak. (Lásd: Balázs Péter, 2007. II. 249.)

³⁴⁴ Linzbauer X. F. *Normativum Sanitatis de anno 1773 in Hungaria haud publicandum usus tamen eius faciendus*. In: *Codex Sanitario-Medicinalis Hungariae*. Buda. 1852–1856. I. Előszó. (Idézi: Balázs P. 2005. 167.)

A GN határok menti térségekre vonatkozó részeinek főbb empirikus jellegű utasításaiban a Magyar Királyság csak érintőlegesen szerepel, ezzel szemben Erdély vonatkozásában – a járványveszély kitétsége okán – a határ menti járványvédelmi topográfiai pontok is szerepelnek.³⁴⁵

Erdélyben a török háborúk után fennmaradtak a korábbi a vármegyék, a szász- és székely székek szerinti területi közigazgatási megosztás, civil árnyékkormányzat is alakult 1693-tól (*Gubernium regium Transsylvaniae*), 1765-től – egyéb változások nélkül – a tartomány címeiben Nagyhercegség (*Magnus Principatus Transsylvaniae*) lett. A török szomszédság miatt a határőrizet a császári-királyi Főhadparancsnokság (*suprema caesareo-regia armorum prefectura*) alá tartozott. Az erdélyi lokális közigazgatások működéséről még bőven lesz szó a pestisesemények bemutatása során, itt csupán azt érdemes megemlítenünk, hogy a bécsi udvar 1762–1771 között, Erdélyben egészére katonai igazgatást vezetett be, ezért hivatkozik GN az erdélyi Egészségügyi Bizottságra, mint amely a Katonai Főkormányzó (*supremus praefectus rei militaris*) vezetése alatt állt.³⁴⁶

A 18. században a bécsi kormányzat járványügyi „szakmai és államigazgatási vitái” két egymáshoz szorosan kapcsolódó kérdés körül folytak: a kereskedelmi és gazdasági oldalról a veszteglőzárak időtartama, illetve tengeri kikötők járványvédelmi szabályzatának a szárazföldi határőrizethez való igazítása. A veszteglőhelyeken az áruk és azt forgalmazó személyek megfigyelési és fertőtlenítési időtartama, főleg török területekről a közel-keleti tengeri és balkáni szárazföldi útvonalat használó kereskedők részéről elégedetlenséget váltott ki. Megtörtént, hogy vélt pestisveszély esetén is, Habsburg oldalról a konkurencia kiiktatásának eszközeként használták a veszteglést. Másfelől tény, hogy nemcsak a tengeri, hanem a szárazföldi járványvédelmi intézkedések is negatív következményekkel jártak úgy a török mint a Habsburg területek határ menti és távolsági kereskedői számára: fékeztek a kereskedelmi forgalmat, áruhiányt, árfelhajtó hatást, esetenként lokális ínséget és éhínséget idéztek elő. Habsburg kormányzat részéről a tengeri és szárazföldi határőrizet s az ebbe integrált határ menti járványvédelem fő törekvése a pestisjárványok átterjedésének megakadályozása török területekről. Vagyis a járvány megfékezése a közös határ vonalán, ami elejét vehette az esetleges lappangó pestis góccok kialakulásának a határsávba létrehozott Határőrvidékek

³⁴⁵ Az Egészségügyi Főszabályzat minden kétséget kizáróan – mint Balázs Péter írja – egy Habsburg-birodalmi rendelet magyarországi adaptációja. Ez a rendelet, amely a Birodalom részére foglalta össze az egészségügyi szolgáltatások és a járványügy szabályozását, Bécsben német nyelven jelent meg, 1770. január 2-i keltezéssel. Eredeti szövege is megtalálható Linzbauer Xavér Ferenc 1852–1856 között kiadott egészségügyi jogszabálygyűjteményében. Linzbauer a rendeletet „*Generale Normativum Sanitatis*” címmel szerepelteti, németül azonban nem ezt a nevet használták. Dionis, J. John jogszabály-gyűjteményében a „*Gesundheitsordnung*” (Egészségügyi Szabályzat) cím olvasható, azonban a jogalkotói köznap nyelvben szokásos *Hauptsanitätsnormativ* (Egészségügyi Főszabályzat) kifejezést 1773-ban már a hivatalos normaszövegbe is felvették. Ebben az évben jelent meg ugyanis egy kiegészítés (*Nachtrag*) az alaprendelethez, amely hivatkozásként már következetesen ezt a címet alkalmazza. Ez a kiegészítés, amely a GNRS-nek is szerves része, a Linzbauer-kódexben is megtalálható, *Normativum Sanitatis de anno 1773* címmel. „Több mint szépséghibának tekintendő, hogy a Helytartótanács ezt jelentős késéssel, 1778. dec. 21-én tette közzé, 6394. sz. határozatával. A fentieket összefoglalva: a továbbiakban célszerű az 1770. január 2-án kiadott rendeletet „Birodalmi Egészségügyi Főszabály”, vagy rövidebben „Birodalmi Főszabályzat” néven megnevezni.” (Lásd: Balázs P. 2007. I. 11.)

³⁴⁶ *Generale Normativum*.... Balázs Péter, *Renedeletmagyarázat*. Második rész azokról a dolgokról, amelyek a közegészségügy szolgálatára vonatkoznak a határokon, és a határ menti népesség körében. (Lásd: Balázs P. 2007. II. 246–260.)

településein. A cordon (záróvonal) „szárazföldi találmány volt,” mintáját a tengeri kikötők adták, amit a tengeri felségterület határán könnyen tudtak alkalmazni, mivel a nagyobb úrtartalmú hajók amúgy sem közelítették meg a partot. A szárazföldi alkalmazása a kordonnak azokon a pontokon ahol főbb kereskedelmi útvonalak a politikai határokon voltak, illetve a kordon (örvonal más néven *lénia*) külső és belső területeken való mozgatása, olyan infrastruktúrát igényelt, amely miközben biztosította az áruk és személyek forgalmát, gátat vetett a fertőzés behatolásának, illetve terjedésének is.

A szárazföldi határvonalat „quasi – tengerpartként kezelték.” Megvalósítása az állandó pénzügyi nehézségekkel küzdő bécsi kormányzat számára 1738-tól fogva több évtizedet igénylő szervezőmunkát és terhet jelentett. Nem beszélve arról, hogy az Oszmán Birodalommal közvetlen szomszédságban lévő Habsburg területek lakosságát évszázados kapcsolatok (üzleti, csempészet, személyi, rokonsági, transzhumáló juhtartás stb.) kötötték össze. Például Erdély délkeleti határsávjában a székely és oláh határőrezredek létrehozása előtt (1764, 1766) a határőrizet és a határ menti járványvédelem feladatát a határsávban élő lakosság köréből az ún. plájosok látták el. A hanyagság, összejárás a csempészekkel – mint látni fogjuk – nem egyszer a pestis behurcolását eredményezte a védett területekre. Ehhez társultak, a Habsburgok törökellenes balkáni háborúi, melyek – „Jenő herceg” halála után – nem sok babért hoztak az „Ö-Császári Felsőégéknek”, annál inkább magasabb adókat és pusztító pestisjárványokat (1738) a lakosságnak.

A Magyar Királyságban és Erdélyben, az 1738–1743 között dühöngő pestisjárvány ellen a határokon – a tengeri forgalom mintájára – úgynevezett „*kontumácia stációk*”-at, vagyis a vesztegzár-állomásokat létesítettek az Udvari Egészségügyi Bizottság rendelete (statutum, 1739. július 8.) – „*Utasítások vesztegintézetek felállítására és működtetésére*” – alapján. A contumacia a járványügyi igazgatási értelemben olyan szárazföldi intézetet, állomást, veszteglőhelyet jelentett, ahol mindenki köteles megállni, és a meghatározott megfigyelési, fertőtlenítési idő után folytathatta az útját. A veszteg vagy veszteglő intézeteket az államigazgatás a távolsági kereskedelmi és személyforgalom által használt határ menti útvonalak átjáróinál, a hegyek hágóin és a folyók völgyében telepítették.

Egyes adatok szerint Erdélyben 1732-ben kezdték kiépíteni a délkeleti határsávban a veszteglő állomásokat, azonban néhány veszteglőhely létezésre utaló adat későbbi. Például, 1740. áprilisában a berecki határátjárónál a „veszteglőház” igazgatójának Anton Dielt, és Leonard Kaffert, a bodzafordulóihoz pedig igazgatónak Carolus Schabonit és Joseph Palmbaikert nevezik ki. Az erdélyi Egészségügyi Bizottságot arról értesíti Bécs (1753), hogy „*Vöröstorony (Veszteg) Intézetének sebészmestere Leonhard Rastler, igazgatónak kinevezetik Vulkan Intézetébe évi 400 ft fizetéssel, ezzel szemben a Wally tábori felcser, Matthias Rumel Vöröstoronyba nevezetik ki mint vesztegintézeti sebészmester, évi 300 ft fizetéssel.*”³⁴⁷

Először 1755-ben említik Gyergyószék és Moldova határán a pricskei (piricskei) veszteglőhelyet, és igazgatóját Carl Schauer személyében. Ugyanebben az évben van tudomásunk arról, hogy a piricskei mellett Henter Dávid elrendeli a borgói, a bodzafordulói és a vulkáni átkelőhelyek, illetve veszteglőhelyek felszámolását. Azonban 1760–1761-ben a pricskei még

³⁴⁷ Balázs P. 2007. I. 94–95.

működött, ugyanis itt fogták el a váraljai Roska Kirilt, a bélori Paul Lukát és Indifes Andrást, a „*Piritzke-i*” veszteglőhely „elkerülése miatt.”³⁴⁸

A folytonos, a Keleti-Kárpátoktól az Adriáig terjedő járványvédelmi örvonal feladata volt a hegyi ösvényeken zajló határ menti személy- és áruforgalom ellenőrzése is, azonban az évszázadok óta folyó csempészetet nem tudta megszüntetni.³⁴⁹ Részben a csempészetrel, a tiltott helyeken zajló áru- és élőállat forgalommal járó fertőzés behurcolásának veszélye indokolta az 1766. évi büntetőrendészeti utasítást „*Kötél általi halál a vesztegzári intézkedések ellen vétőknek.*” A jogszabály értelmében „...*Senkinek nem engedélyezhető, hogy a megjelölt helyeken kívül lépjen be az ország területére, tehát csakis akkor folytathatja az útját, ha a kijelölt helyeken az előírások szerinti veszteglést teljesítette, a magával hozott értékek szabályos, intézeti tisztításával együtt, majd erről útiokmányt kapott, amelyet a vesztegintézeti tisztviselők állítottak ki a megjelölt helyeken, és amelyet az illetékes felettes vesztegintézet parancsnoka, illetve a tengeri kikötői biztos látott el kézjegyével; egyidejűleg minden mellék- és kerülőutat le kell zárni, vagy elárkosítani, hogy ezután a legsúlyosabb testi fenyítés vagy halálbüntetés terhe mellett egyetlen tisztviselőnek vagy alattvalónak se álljon módjában bárkit is beengedni az ilyen mellékutak mentén fekvő helységeken keresztül, még kevésbé vízi úton fogadni, bármely tiltott terület felhasználásával...*”³⁵⁰ A szárazföldi kordon-rendszer sík vagy lágyabb domborzati viszonyok között (pl.: horvátországi Una – folyó mentén) viszonylag hatékony volt. A határ erdélyi szakaszán, a terepviszonyok, a Kárpátok hegyi átkelőin, főleg a rejtett ösvényein zajló illegális személy- és áruforgalom (csempészés) ellenőrzése már keményebb feladat volt, nem véletlen, hogy a járványügyi határőrizetet rendelet itt is – akárcsak Velence szárazföldi részén – szigorú büntetéseket írt elő.

Az Oszmán Házzal kötött békeszerződések értelmében a bécsi kormánynak a szárazföldi járványvédelmi rendszer kialakítása, bővítése során, a „katonai jelleg látszatát” is kerülnie kellett. A török vezetés azonnal tiltakozott, ha katonai szándékot sejtettek a veszteglő állomások, intézetek létesítése, javítása, átépítése háttérben. Tudatában voltak, hogy a közös határon a járványvédelmi hálózat személyzete katonai hírszerzői feladatokat is teljesített: megfigyelés, a pestis kémek, vagy éppen az erdélyi örmény marhakereskedők járványügyi információi katonai és egyéb (gazdaság, migráció stb.) szempontból is fontosak voltak Bécs számára. Például 1720 után az erdélyi Főparancsnokság Moldovába, Oláhországba alkalmanként pestis megfigyelő küldött. A Haditanács engedélyezte (1753. decemberében) a Temesvári Tartományi Igazgatásnak, hogy „...*a török oldalon fennálló közegészségi állapotok felmérésére*” hírszerzőt küldjön. A veszteglő állomások rendszeresen katonai tartalmú jelentéseket is küldtek Bécsbe. Például a mehádiai veszteglő állomás 1769. áprilisi jelentése szerint „...*ezekben a napokban a Duna folyásirányában Belgrádból hajók érkeztek legénységgel, hadianyaggal és élelmiszerral megrakodva, Orsovánál megálltak, majd az ottani katonai parancsnokkal történt találkozás után rövidesen tovább haladtak, hogy csatlakozzanak az orosz határon gyülekező török seregekhez.*” A török tiltakozások hatásra Bécs egyes esetekben kitarított más

³⁴⁸ Demjén Andrea, 2016. (135–176), 146–147.

³⁴⁹ Linzbauer I. köt. 552. (Idézi: Balázs P. 2007. II. 247–248.)

³⁵⁰ *Kötél általi büntetés a vesztegzári intézkedések ellen vétőknek* (Császári-királyi rendelet, 1766. augusztus 25-én). In: Balázs P. 2007. II. (Függelék). 408–413.

esetekben meghátrált: amikor az Oszmán Birodalmi Kancellária tiltakozott a zimonyi veszteglőintézet körülpalánkolása miatt, Isztambulba akkreditált bécsi ügyvivő arra hivatkozott, hogy „...a körülpalánkolás csak az általános közegészségi állapotok megőrzése érdekében történt”. Egy másik helyszínen, az Udvari Haditanács (1757. július) utasította a Szlavón Egészségügyi Bizottságot, hogy „...Supanek-ben a javasolt Elő-vesztegár; vagy más néven Lazaretho Sporco létesítésére a dunai Nagy- vagy más néven Cigány-szigeten, a Török Porta ellene felhozott kifogásai miatt, tervek nem készíthetők, és más előkészületek sem végezhetők, hanem mindent a status quo szerint kell hagyni, és az eddigi vesztegári szabályokat kell alkalmazni”.³⁵¹ A határ török oldalán az állandó „fürkészás” mellett a Trieszti Főszabályzat a diplomáciai szolgálat bevonásáról is intézkedett: „az Egészségügyi Hatósággal ismertetni kell a Főfelügyelőség levelezését a levantei és nyugati császári-királyi konzulokkal és tisztviselőkkel, amennyiben annak tartalma az egészségügyet érinti, annak érdekében, hogy a tájékoztatás nyomán sor kerülhessen a szükséges intézkedésekre.”³⁵²

Bécs információgyűjtő határ menti és szomszédos török tartományokban kiépített hálózata, azonban nem mindig volt a helyzet magaslatán. Minthogy a pestisveszély az 1768–1774-es orosz-török háború idején nem a Balkánról, hanem északról – Lengyelország (Podólia, Volhínia és Galícia) felől fenyegette Magyarországot, Sziléziát, az örökös tartományokat és Erdélyt – üzemzavart okozott a bécsi bürokráciában. A lengyel határ járványügyileg nyitott volt az Oszmán Birodalom felé, Magyarországnak és Sziléziának pedig Lengyelország határán nem volt kiépített járványvédelmi hálózata. Mivel Bécsben csak az Adria irányából, illetve a déli- és keleti szárazföldi határok felől fenyegető veszéllyel számoltak, és nem gondoltak az északi területekre. Így a Birodalmi Főszabályzat főpróbája volt az 1768–1774 közötti orosz-török háború idején kitört pestisjárvány, amely a Habsburgokhoz 1772-ben hozzácsatolt Galíciába is betört, és az említett területeken mintegy negyedmilliónyi halálos áldozatot követelt.³⁵³

Bécs sürgősséggel elrendeli 1768. márciusában, hogy „Lengyelországgal szemben veszteglő helyeket kell kijelölni a megfelelő távolságok figyelembe vételével Erdélyben, Magyarországon és Sziléziában, hogy az Egészségügyi Szabályzatban előírt büntetésekkel feltartóztassák a járvány betörését örökös tartományaimba, a továbbiakban pedig az egyes veszteglő helyeken, annak mértékében, hogy azok milyen távol esnek a török határtól, személyekre és árukra, különösen a Keletről érkezőkre, veszteglési időt kell meghatározni”. A rendelet végrehajtásának tulajdonítja Bécs 1770. októberében: „Lengyelországgal szemben a Magyarországon és Sziléziában végrehajtott intézkedések a határokon dülő pestises vész feltartóztatására, továbbá a helyben létesített vesztegintézetek, egészségügyi záróvonalak, és más elővigyázatosságok, amelyek az 1770. január 2-án kiadott cs. kir. Egészségügyi Szabályzat legnagyobb szigorával kerültek bevezetésre – a jó Isten segédelmével, amely nélkül

³⁵¹ Balázs P. 2007. I. 71–73.

³⁵² Trieszti Főszabályzat, VIII. fejezet. 7. pont. (Lásd: Rendeletmagyarázat második rész azokról a dolgokról, amelyek a közegészségügy szolgálatára vonatkoznak a határokon, és a határ menti népesség körében. (Lásd: Balázs P. 2007. II. 256.)

³⁵³ Rendeletmagyarázat második rész azokról a dolgokról, amelyek a közegészségügy szolgálatára vonatkoznak a határokon, és a határ menti népesség körében (Lásd: Balázs P. 2007. II. 248.)

teljes biztonság nem létezhet – oly hatásosnak bizonyultak, hogy az innenső oldalon a cs. kir. örökös tartományokban ez idő szerint a betegségnek semmilyen betörése nem történt.” Ugyanakkor belső területeken elszigetelt esetek – mint a debreceni 1770. decemberében a Helytartótanácsnak küldött leveléből kiderül – „...a nemes Zemplén vármegyében két helyen is valamely betegség, alighanem pestis jelentkezett, amelyben 24 óra leforgása alatt 40, illetve 46 ember halt meg.”³⁵⁴

A szárazföldi veszteglő állomásokon, intézetekben (*contumacia*) a vesztegelési idő és útiokmány (*passus*) szabályozásával először III. Károly említett (1726. szeptember 16.) rendelete foglalkozik. A császári rendeket 2–4. pontjai a tengerészeti szabályok szárazföldi alkalmazása tekintetében nem egyértelműek. A „fertőződésre fogékony” és a „fertőzést kevésbé befogadó” csoportba sorolt áruk közül, az elsőt – a fertőzésre fogékony – behozatalát a Habsburg területekre szárazon és vízen egyaránt megtiltotta. Tengeri úton, Keletről jövő hajókkal szállított személyek és áruk esetében a rendelet (3. pont) „a Császári Felség tengerpartjaira Keletről befutó személyeket és árukat 40 napos karanténna” veti alá, „azok az áruk viszont, amelyek kiszolgáltattak a fertőzéssel szemben, csakúgy mint a szárazföldön, a kikötőben is visszautasítandók.” Az 1755. évi Trieszti Főszabályzat 7 és 40 nap között határozta meg a veszteglés idejét, ugyanott megjegyzi a rendelet, hogy a „fertőzöttségre utaló bizonyítvánnyal érkező hajókra 40 napnál rövidebb időszakot nem lehet kiróni, sőt tetszés szerint hosszabbítható a karantén alatt bekövetkezett események függvényében.” Ugyanis a szárazföldi forgalomban nem működött a hajók 7 napos „elő-karanténja”.³⁵⁵ Ezért a szárazföldi forgalomban nem a 40 napos szabályt alkalmazták, hanem a „7 napos alapegységek többszörösével, 21, esetenként 82, 84 nappal is számoltak.” Például a 2. pont a személyek 21 napig tartó veszteglését írták elő a veszteglő állomáson, a „fertőzést kevésbé befogadó” árukat pedig 28 napig „szellőztették és tisztították.”³⁵⁶ Ezzel a rendelettel vette kezdetét – mint Balázs Péter megjegyzi – „az a csaknem ötvenéves időszak, amelynek során” a szárazföldi veszteglő állomások működési szabályzatát kidolgozták. A tengerészeti járványvédelmi gyakorlat szárazföldi alkalmazása „két elvi kérdésre” kellett megoldást találnia: az úti okmányok eljárási rendje és a veszteglési időtartam. A tengeri forgalomban az úti okmányok a hajónapló vezetése miatt is rutin feladat volt: ugyanis abba a kapitány mindig feljegyezte a kiindulási kikötő nevét, az út közben érintett kikötőket, és a megérkezés idejét és helyét. Mindez a kikötői hatóságok nyilvántartásában is szerepelt. Járványügyi szempontból a hajók „izolált járványügyi állomásként (elő-karanténként) működtek.”³⁵⁷

Szárazföldi útvonalon a személyek, áruk, szekerek, igavonó állatok – feltéve, ha járványgyanús vagy járványveszélyes településeket érintettek – kivoltak téve a fertőzés, megbetegedés veszélyének, mivel folyamatos fizikai érintkezésben voltak (élelem, takarmány, szállás, társalgás, stb.) a terület lakosságával, ahol áthaladtak. Ezért a szárazföldi járványügyben a

³⁵⁴ Balázs P. 2007. I. 73–74., II. 248–249.

³⁵⁵ Balázs P. 2007. II. 257.

³⁵⁶ Balázs P. 2007. I. 75.

³⁵⁷ Balázs P. 2007. I. 75–76.

tengerészeti jogszabályokat úgy módosították, hogy az okmányokat a határhoz érkező és belépni szándékozó személyekre és árukra állították ki.³⁵⁸

A szárazföldi gyakorlatban a passzusokat (Trieszti Főszabályzat), a tengerészeti minta alapján készítették, viszont erre egységes szabályok és formanyomtatványok sem álltak rendelkezésre. Ezt Bécs 1768-ban török nyomásra pótolta, ugyanakkor kimondta, hogy a bizonyítványokat díjtalanul kell kiadni, s a formanyomtatványokat meg kell küldeni az illetékes szervek részére. A mintapéldányok – amelyeken fekete tintával a nyomtatandó részeket, piros tintával az illetékes hatóság által helyben kitöltendő részeket írták – két változatban adták ki, az egyik „*Egészségügyi passzus személyek részére*” a másik pedig az árukra „*Kereskedelmi portékák egészségügyi passzusa*” címet kapta.³⁵⁹ Míg az úti okmányok (passzusok) az egységesítés kérdése volt a probléma, a Trieszti Főszabályzat (1755) hatályba lépése után a birodalmi Főszabályzat megjelenéséig (1770) a szárazföldi járványügyben viták előterében a veszteglési időtartam szabályozása és az áruféleségek osztályozása állt.

Az Adriai – tengertől a bukovinai Borsáig elnyúló hosszú (1900 km) határszakaszon eltérőek voltak adottságok, az érdekeltségek: más volt a helyzet az Adria partjainak északi részén, Trieszt és Velence térségében, és a határ erdélyi szakaszán. Mindkét helyen – Balázs Péter megfogalmazásában – „*levantein szellem a rést a... védvonalon is megtalálta.*” A „vesztegzár megkerülése”, mint arra Udvari Egészségügyi Bizottság (1768. február) jegyzőkönyve utal, korábban is bevett szokás volt.³⁶⁰ A román orvos, Gh. P. Samariannak Moldova és Havasalföld járványtörténetei adattárában olvasható az a korabeli feljegyzése, miszerint a görög kereskedők Konstantinápolyból, Szalonikiből a Fekete – tengeren felhajóztak a galaci, brailai dunai kikötőkbe, itt áruikat szekerekre rakták, és a moldovai Jászváros érintésével Bukovinán át – az erdélyi határsávot megkerülve – Lengyelországba, Magyarországba s az orosz területekre mentek. Mária Terézia a fentebbi eset nyomán rendelte el 1764-ben a sziléziai és magyar szakaszon az állandó védővonal (cordon) és Borsa átjárónál pedig a veszteglő állomás telepítését.³⁶¹

A Habsburg tartományokba – mint említettük – csak 1726-ban vezették be a 40 napos vesztegzárat: a példát Marseille, Nápoly, Livorno, Ancona eljárásrendje szolgáltatta, azonban Mária Terézia idejében „szakértői etalonnak” Velencét tekintették. Ebből adódott, hogy a szárazföldi határ menti védvonalakon (cordon) létrehozott – szabad szemmel láthatósági távolságon belül eső – őrségek mellett a fontosabb határátjáróknál épített veszteglő állomások tekintetében is egyik visszatérő kérdés a járványvédelem és a kereskedelmi forgalom közötti egyensúly megteremtése. Az Udvari Egészségügyi Bizottság a Kancelláriának küldött jegyzéke (1765. február) megfogalmazásában: „*minden arra alkalmas kormányzatnak állandóan figyelembe kell vennie, hogy az egészség ügyének kezelését a kívánatos módon egyeztesse össze a kereskedés lehetőségének nyitva tartásával.*”³⁶² A Trieszti Főszabályzat (1755) és a

³⁵⁸ Balázs P. 2007. I. 70–71.

³⁵⁹ Balázs P. 2007. I. 76–78.

³⁶⁰ Balázs P. 2007. I. 77.

³⁶¹ Samarian, Gh. P. 1932. 121.

³⁶² Az Udvari Egészségügyi Bizottság jegyzéke a Kancelláriának 1765. február 13-án. In: Balázs P. 2007. II. (Függelék). 407–408.

Generale Normativum (1770) megjelenése közötti időszakba a vita tárgyát a tengeri utazás, áruszállítás és veszteglési szabályzatnak a szárazföldi alkalmazása képezte.

A veszteglési idő körüli vitát az Erdélyi Egészségügyi Bizottság kezdeményezte, amit az Udvari Egészségügyi Bizottság a jegyzőkönyvében rögzítettek. Az alkalmat a vitára az Erdélyi Egészségügyi Bizottságnak kiadott „*Legfelsőbb Leirat*” teljesítése szolgáltatta, amely elrendelte „*az Oláhországgal szembeni kisebb vesztegintézetek bezárását, és a Vöröstornony illetve Tömösi hágók főútvonalán a vesztegzári idő 84 napra*” emelését. A „*Bizottság egyben jelentette az általa aggályosnak ítélt kellemetlenségeket, amelyek az Oláhországgal fenntartott kapcsolatokban, és kereskedelemben, az áruk drágulásában, és az iparos tevékenységek visszaesésében panaszként jelentkeztek az innenső és a túlsó oldali lakosság körében, és az intézkedések szigorítása nyomán gyakran jelentkező vádaskodásokat is, és a legalázatosabb alattvalói szándékkal ide mellékelt javaslatot is, nevezett Bizottság társülnöke Dr. Chenot, közegészségügyi physicus-doktor javaslatával, miszerint az egészségügyi kémek munkája és annak kiértékelése nem kevés haszonnal járna. (...) Az Erdélyi Egészségügyi Bizottság szándéka a beküldéssel, és török oldalról a vesztegzárakban előforduló egyenlőtlenések ellen érkezett panaszok miatt is megfontolandó az Erdélyben elrendelt vesztegzári időszak Oláhországgal szembeni 84 napos fokozásának, és a hágók lezárásának megváltoztatása, így mindezek alapján két különböző megtárgyalandó kérdés állt elő, nevezetesen 1-ször, hogy a jelenleg alkalmazott, és hosszú évek óta eredményes intézkedések a 84 napos vesztegzári időtartam tekintetében továbbra is fennmaradjanak, 2-ször, hogy mi történjék Chenot doktor fentiekben említett javaslatával a járványügyi hírszerzők kioktatását és kikérdezését illetően. Az utóbbi javaslat tárgyát különösebb ellenvetés nélkül mindenki elfogadta. Nemcsak dicséretes Chenot doktor javaslata, hanem a Bizottság valamennyi tagja igen hasznosnak és gyakorlatiasnak gondolta, hogy annak tartalma teljes egészében kiküldésre kerüljön minden tartományi egészségügyi bizottság részére, (...) mert az erdélyi physicus-doktor pontosan és alaposan leírja a teendőket, mind a hírszerzők kiküldésénél és eligazításánál, mind pedig visszaérkezésük utáni kikérdezésénél.*”³⁶³ A vita részleteit mellőzük, itt csupán Mária Terézia véleménye a lényeges. A Cs. Kir. Határozat szerint tehát „*Elsősorban azt kell tisztázni, hogy Velencében, Nápolyban, és a Római Államokban, továbbá Toszkánában hány napos vesztegzárat rendeltek el, és a továbbiakról csak ezután lehet döntést hozni. Mindaddig azonban maradjon fenn a 84 napos időtartam. Egyebekben pedig az erdélyi közegészségügyi physicus-doktor javaslatait az összes többi Egészségügyi Bizottságnak meg kell küldeni, mihez tartás végett.*”³⁶⁴

Mária Terézia döntéséből kiderül, hogy a tengerészeti és szárazföldi veszteglő állomásokon a veszteglés időtartama tekintetében (1764-ben is) az itáliai példák az irányadók. Ugyanakkor a pestismentes időszak a hatóságok részéről bizonyos lazításra, ha nem éppen takarékosagra (veszteglő állomások bezárására) is felhívja a figyelmet. Mária Terézia ugyan megdicsérte Adam Chenot doktort a pestis kémek ügyében, sőt javaslatának kiterjesztését szorgalmazta, viszont a veszteglési idő lerövidítésével Erdély két legforgalmasabb

³⁶³ Az Udvari Egészségügyi Bizottság 1764. november 11-i jegyzőkönyve, a legfelsőbb kezekhez. In: Balázs P. 2007. II. (Függelék). 400–404.

³⁶⁴ Balázs P. u. o. (404.)

határátkelőjénél – Udvari Egészségügyi Bizottság javaslatára – nem értett egyet. A luxemburgi A. Chenot 1755-ben érkezett Erdélybe a Brassóban dühöngő pestis felszámolása végett, amit a helyszínen foganatosított orvosi és szervezési intézkedésekkel 1757-ben teljesített is. Ezt követően mint *protomedicus Transsylvaniae*, az erdélyi Egészségügyi Bizottságban tekintélye azonos volt a szintén luxemburgi van Swietenével – GN szabályzat kidolgozójával – a bécsi orvosi fakultás elnökével.³⁶⁵ A. Chenot „*Tractatus de peste*” (1766) című monográfiája irányadó volt – mint még szó lesz róla – a későbbi járványok elleni védekezési intézkedések meghozatalában az Erdéllyel szomszédos török tartományokban is. A személyek és áruk veszteglési időtartama tekintetében a viták végül is kompromisszumos megoldást eredményeztek azzal, hogy elkülönítették a tengeri *lazarett* és a szárazföldi *contumacio* helyek veszteglési időtartamát, amelyben a döntést a helyi egészségügyi, illetve súlyosabb esetben a császári felség döntésére bízták.³⁶⁶

Az alábbiakban 18. század első felében – Főszabályzat megjelenése előtt (1770) – Magyarországon és Erdélyben pusztító pestisjárvány ismertetése során látni fogjuk, hogy Bécs a sorozatos intézkedései, rendeletei ellenére sem tudta megfékezni a pestis behatolását a birodalom frissen szerzett tartományaiba.

„Az egész Hazában elterülvén a pestisnek mirigye”

A kontinens nyugati térségében – mint szó volt róla – az utolsó (nem számítva 1743. évi meszinait) jelentősebb pestisjárvány (1720–1722) Marseille-ben, illetve Provence tartományban volt, amelyet a tengeri úton, az Oszmán Birodalom területéről (Egyiptomból, Ciprus) hurcoltak be a nyersanyag (gyapot) kereskedelemben érdekelt francia vállalkozók.

Hasonlóan a korábbi századokhoz a kontinens keleti régióiban is a pestis – pandémia leggyakoribb terjedési útvonala a török uralta közel-keleti és észak-afrikai területekről vezetett északnyugati, illetve északkeleti irányba. A 18. században a Magyarországot, Erdélyt sújtó pestisjárványokat szárazföldi útvonalakon szintén a török uralta szomszédos tartományokból hurcolták be a textil, állat- és prémkereskedelemben érdekeltek, a katonák, a csempészek s a határsávban ide-oda járó személyek. Magyarországon, Erdélyben is, jelentős népességvesztéssel járó pestisjárványok 18. század első felében egyidejűek a háborús konfliktusokkal, az időjárási anomáliákkal – Maunder minimum utolsó fázisa – a marhavészekkel, sáskajárásokkal, és ami a legrosszabb, a gyenge termés miatt a gyakori, szétszórt lokális inséges évekkel. A pestisfertőzések széthurcolásában (1708–1712) részben a kuruc-labanc harcok is közrejátszottak, viszont behurcolásában (1716–1718, 1735–1740) a Habsburgok önálló, illetve orosz szövetségben a balkáni hadszíntéren vívott háborúi a meghatározóak.

³⁶⁵ Balázs P. 2007. II. 225.

³⁶⁶ Balázs P. 2007. II. 299.

Pestisjárványok Magyarországon a 18. században

<i>Országos</i>	<i>Buda/Pest</i>	<i>Dunántúl</i>	<i>Pozsony</i>
1708–1713, 1738–1740	1709, 1738–1739, 1744	1709, 1710, 1713, 1719	1708, 1712

<i>Szepesség</i>	<i>Debrecen</i>	<i>Arad</i>	<i>Szeged</i>	<i>Temesvár</i>	<i>Szabadka</i>	<i>Bereg</i>
1710	1709, 1738	1708, 1738	1708, 1740	1700, 1738	1738	1795

(Magyary-Kossa Gy. 1931/III. 56–461., 1940/IV., Réthly A. 1970. 27–534. adatai alapján szerkesztett.)

A 17. század végi környezetet és embert pusztító „felszabadító” háborúk után a pestis szinte folyamatosan jelen van az északnyugati és északkeleti balkáni török tartományokban.

A karlócai békét (1699) követően Bécs L. Ferdinando Marsigli generálist bízta meg (1700) a békeszerződésben rögzített kötelezettségek végrehajtásának ellenőrzésével (határmeneti erődök lerombolása), illetve a határvonalak kijelölésével. Marsigli később leírta, hogy feladatát, a tárgyalások folyamatosságát megnehezítette a pestissel fertőzött török megbízottak táborával való érintkezés. Mivel a tárgyaló feleket a Bisztra folyó választotta el, Marsigli mozgó (csónak) hídra állított tolmácsok útján tárgyalt a török megbízottakkal, ezzel és más intézkedésekkel (a táborban a levegő tisztítását szolgáló tüzelőhelyek táplálása) megakadályozta saját táborának megfertőzését. A helyszínt és a tárgyaló felek elhelyezkedését rajzban is megörökítette, ebből azt is megtudjuk, hogy 1700-ban Temesváron és környékén, amely továbbra is török terület maradt, pestisjárvány tombolt. Ugyanakkor Marsigitől származik az a kijelentés is, miszerint a törököknél a „pestis mindennapos.”³⁶⁷ Nem ismert, hogy a balkáni török tartományok valamelyikének területén endémiás góccok alakultak volna ki, viszont az ismert volt a kortársak előtt is, hogy a pestisveszély folyamatosan onnan fenyegetett. A pestis magyarországi behatolásának az érintettek körében több változata is volt is.

II. Rákóczi Ferenc *Emlékiratában* azt írta: „*Hogy teljes legyen balszerencsénk a pestis a török végeken a (1709) tavasszal mutatkozni kezdvén: a nép hite szerint egy csongrádi leány által, aki egy csomag kendert hozott onnan, Csongrád városába hurcoltatott, és így elterjedett. Terjedése rohamos vala, és a járvány Szerencshez már hatalmasan közeledett, midőn e helyet elhagytam. (...) Udvari hadaimmal bolyongtam...és megszálltam azokban a falvakban, amelyeket még nem ért el a járvány...*”³⁶⁸ Ugyanott megjegyzi, hogy „*a németek egyfelől szorongattak, másfelől a pestis.*” A következő év (1710) értékelésében említi, hogy „*a pestis miatt nem mertünk falvakba szállni, (...) „a pestis következtében félig vagy egészen kiürült falvak közelében*” táboroztak. (...) „*A pestis nagy kárt tett a kassai őrségben.*”³⁶⁹

Másrészt pedig a kurucok oldalán harcoló kozákoknak, lengyeleknek, tatároknak (Munkács), a törököknek, rácoknak (Debrecen), és egy győri diáknak (Pozsony) stb. tulajdonították a fertőzés behurcolását. Nem mellékes azonban az erdélyi változat sem, ugyanis a

³⁶⁷ Revista di Storia delle Scienze Mediche e Naturali. 1932. 23. évf. 9–12. (Idézi: Magyary-Kossa Gy. 1940. IV. 4–6.)

³⁶⁸ Rákóczi Ferenc, 1985. 285, 287.

³⁶⁹ II. Rákóczi Ferenc, 1985. 289, 292, 294, 298.

fejedelemségbe 1708. januárjában a pestist kóborló cigányok Moldvából hurcolták be. Lévé, hogy ezekben az években a kurucok Erdélyben is csatároztak, így a korabeli beszámolók a járvány magyarországi elterjedésében Rákóczi erdélyi hadait hibáztatták. Úgy tűnik, hogy a pestis egyrészt a törökkel határos déli, illetve északi (Galícia) területek több pontján, valamint Erdélyből hurcolhatták be, és országos méreteket öltött 1708–1712 közötti négy évben.

Magyarországon, mint az alábbi néhány ismert adat is jelzi, a pestis diffúziós láncolatban terjed fokozatosan délről észak irányban.

A pestis terjedése és az áldozatok becsült száma

	1708	1709	1709–1710	1709–1711	1710–1711
Szeged	182				
Arad	3000				
Debrecen	3000				
Székesfehérvár		300			
Esztergom				2000	
Rimaszombat			1149		
Miskolc	2500				6000 ?
Szombathely					2000
Komárom					9000
Galgóc (Nyitra)	3300				
Jászdózsza		425			
Kiskunhalas		1300			
Szikszó		800			

(Magyary-Kossa Gy. 1940. IV. 26 – 29., Réthly A. 1970. 49, 51–53. adatai alapján szerkesztett)

Rákóczi aradi hadait 1708 nyarán erősen megkritikotta a fertőzés, ezért Debrecenből kért utánpótlást, de város nem tudott adni, a pestisveszély miatt. A döghalál debreceni jelenlétéről közvetett adatok vannak: a városi tanács (1709. október 13-án) a temetkezési árakról, az ingyenes temetkezésekről, a szertartásos temetkezések eltiltásáról határozott. Majd 1709. decemberében két újabb céhet bízott meg a temetkezésekkel, december 8-án pedig arról tájékoztatják a Károlyi Sándor kuruc vezért, hogy „*sokan, akik egy(ik) nap másokat kivisznek, másnap másoktól vitetnek: az temetésnek szokott órájin utcáinknak egyik végétől fogva a temetőig szakadatlan sűrűen halottaknak kísirési láttanak, sőt egy felől is, más felől is egyben érkezővén a széles utcákon, ugyan megtolódnak ugyanannyira, hogy az elők az holtaknak temetésében szintén elfárattnak. Az mely házban Istenek emésztő tüze belé esik, nagy részint minden benne lakoktul egészen megpusztítanak... az kik még élünk is, csak holt elevenek vagyunk.*” Egyes számítások a város emberveszteségét 20–25%-ra becsülik, vagyis mintegy 3000 embert ragadott el a ragály.³⁷⁰

³⁷⁰ Acta Vindob .VI. 232, 289, 320, 442, 396., Kiss Ernő, Népegészségügy. XII. évf. 1931/1. 26., Sziklai – Borovszky, 1898. 230., Vámosy, 170., (Idézi: Magyary-Kossa Gy. 1940. VI. 27, 28, 29.)

Bihar megyével szomszédos Máramaros megye előljárói adómentesség kérelmét (1710. június) azzal indokolják, hogy „*majd egész vármegyénket a grassáló pestis ellepvén annyira, hogy mindennemű mezei és egyéb munkát, sőt maga cselédjét elhagyván lakosink, egész falvak havasokra, erdőkre, völgyekre, sőt Moldvára és Lengyelországra elszéledtenek.*”³⁷¹ Pápai János Horváth Ferencnek küldött levelében (1710. július) a máramarosi helyzetéről azt írta: „*sok helységekből kiholtanak az emberek, – csak az bolygó és tévelygő marha által tapodtatnak az vetések, s az felül nevezett vármegyékben, úgy Szatmár-, Szabolcsban is és Máramarosban nem hogy adót szedne: de senki feléje is alig mér menni az eszeveszett és a haláltúl irtózó szegénységnek...*”.

A máramarosi só -és faszállítás miatt aggódik . II. Rákóczi Ferenc (1710. szeptember) Károlyi Sándornak írt levelében: „*A só nem szállítatásáért haszontalan tűrhetetlenkedni; mert aztat a pestis impediálja, mely miatt kormányosok is dültek már fel a szályakon (tutajokon), s szétszalad a többi; az máramarosi oláhok e miatt nem igen faragják a szálfát, és így ezen commercium is veszőfélben van...*”³⁷²

Több beszámoló ismerteti a pestis okozta nehézségeket, melyek a kurucok térbeli mozgását befolyásolta. Bercsényi hadmozdulatait 1708–1711 közötti években például a pestismentes helyek folyamatos keresése irányította. „*Ákárhova szalad, magával hordozza a pestist. Természet szerint szólván is, nincs már egyéb orvossága az isteni oltalomnál, a mely mindent megoltalmazza: inkább ott, ahol hivatalja szerint kívántatik jelenléte, mintsem lappangásában, a mellyel bizonyára magától el nem hagyhatja már ezen infectiót.*”

Mivel a pestis délről észak felé terjedt II. Rákóczi Ferenc hadiszállását, először Hrabóczi Homonnára tette át, majd, amikor a téli hónapok után a pestis újra kitört 1710. márciusában Jászberényt is elhagyja. Rákóczi saját táborában kisebb volt a halandóság, mert ott táborozott, ahol gyéresebb volt a települések lakossága, ritkábbak a falvak; ugyanakkor napjában 8–10 haldokló katonát «kicsapott» a seregből, akik „*Isten jóvoltából magában kitisztult a pusztában*”. A kuruc csapatok soraiban általában a városokban elszállásolt gyalogság között volt jelentős a halandóság, a ezzel szemben a településeken kívül mozgó lovasság nem volt annyira kitéve a fertőzésnek. A sereg élelmezése miatt azonban nem kerülhették el a településeket, mivel a „*pestis is hamarabb árt az éhező gyomornak.*” A kuruc seregben Terebesen 500-nál, Ungváron 1000-nél többen haltak meg. Kassán három nap alatt száz hajdúnál több halt meg. Jelentős veszteségeket szenvedtek Zemplén, Abaúj, Sáros, Bereg, Ugocsa vármegyékben, ahol 1710 nyarán a pestis „iszonyúan” uralkodott. A terjedő ragály miatt, Rákóczi „*a tisztább aërből*” sem küldhetett hadakat másfelé, nem beszélve arról, hogy kuruc vezérek közül többen a járvány áldozatai lettek (Berthóti Ferencz, Buday István, Gyürky Pál tábornokok, Bagossy Pál és Szalay Pál brigádosok).³⁷³ Az orvoshiányt a seregben nem pótolta a fejedelem közvetlen környezetében Langenthali Lang Ambrus és Hencziday doktorok működése. Bercsényi szerint, azonban „*többet tud kettőnél*” Francesco Paruzzi olasz doktor, aki 1710. június 30-ig 37 olyan beteget gyógyított meg, akikről a többiek lemondtak. Orvossága

³⁷¹ Szilágyi S. 1898, 7. kötet, XII. fejezet. CD Rom kiadás.

³⁷² Thaly K. 147. 296, 152.

³⁷³ Thaly K. Magyar Történelmi Életrajzok, III. kötet. II. Rákóczi Ferenc 1676–1735. (In: Arcanum Tudománytár.)

széltében bevált, „nyelték” azonban dr. Lang liktáriumát és tinkturáját is; „flastroma” felfakasztotta némelyeknek „pestises gugáját” (kelevényét). Bercsényi utóbb „Ilyvóból” (Lembergől) is küldte a Paruzzitól kért orvosságokat Borbély János gyógyszerárának. Mivel Munkácson már–a fejedelem szerint–maguk a gyógyszerészek is pestisesek voltak; „ölték az embert „vomitoriummal” (hányatóval) és „purgációval” (tisztítóval). Ő maga saját „jóféle ó-boraival gyógyította” környezete betegeit.³⁷⁴

Működési területükön a kuruc vezérkar a pestis terjedését fékező intézkedésekkel is próbálkozott: Kassán – noha, Rákóczi börtönnel fenyegette azokat, akik jövés-menésükkel a pestist behurcolhatják – a négy kapu közül hármát be kellett zárni, a negyediken pedig a halottakat hordták ki. Bercsényi fenyegetései – miszerint, aki Kassán fertőzött házból kijön, vagy oda bemegy „*öszve lövedeztessék s jóságá fel praedaltassék*” – már csak azért sem voltak hatékony, mert a kurucok helyőrsége szinte kihalt.³⁷⁵ Rákóczinak tapasztalnia kellett, hogy hadának jó része a „*pestis és a bódulás miatt semmivé lett.*” Például amikor Érsekújvár fölmentésére induló kuruc sereget 1711-ben a pestis miatt nagy nehezen összeszedték, a sereg az élelmiszer – vontatmánnyal együtt 16 000 főből állott, mire a sereg Vácra érkezett, 3000 főre apadt. Így Érsekújvárt nem tudták felmenteni. Végül a kurucok maradéka, Rákóczi hívei családjaikkal együtt Huszt várába menekültek.³⁷⁶ A Rákóczi-szabadságharc sikertelenségében szerepe volt tehát a pestisjárványnak is, vagy mint Acsády Ignác megjegyzi a pestis a „*kuruc mozgalmat végképp megtörte.*”³⁷⁷

Az országban a járvány hol egy időben, hol egymást követő rövidebb időszakokban tört ki és terjedt, csúcsra járásának mutatója a forrásokban az érintett településeken az elhalálozások számának növekedése, ritkábban a kezdete és vége, illetve újabb kitörése: így az adott településen nem tudjuk a járványfolyamatot és a demográfiai veszteségeket követni.

A szegedi helyőrségi orvos jelentése a bécsi Haditanácsnak (1709. december 28.) arról számolt be, hogy 1708. június közepe táján jelent meg a pestis városban és 182 embert ragadott el, Aradon pedig hármezeret, mivel nem gondoskodtak a fertőzöttek elszigeteléséről. Aradon, Csongrádon a pestis mellett a himlő és hagymáz is tombolt, emiatt 1709–1710-ben több falu kihalt, néhol 2–3 ember maradt.

A budai császári parancsnok 1710. májusában megfenyegeti a kecskeméti, ceglédi, nagykőrösi bírákat: „*Hallatik és bizonyosan tapasztalljuk is lenni, hogy Budán a mérges pestis erősképen grassál, kire nézve (...) vadnak olyanok, akik afféle nyavalyától nem irtóznak, sőt vakmerőképpen hozzá közelgetnek*” s a ragályt terjesztik. Fejvesztéssel fenyegeti a fertőzöttekkel való érintkezést, és „*tűzzel emészteti*” azt a helységet ahova betegek visszatérnek. Szegedről hasonló fenyegetést küld gróf Herberstein Ernő ráckevei, ceglédi, kecskeméti bíráknak, és mindazokhoz, akik a budai vagy pesti emberekkel érintkeznek, vagy leveleznek. Szintén ő inti a halasi, kőrösi, ceglédi, jászberényi és környékbeli lakosokat is, hogy „*e világból kitörölteti őket,*” ha Gyöngyös, Eger, Apáti lakóival érintkeznek. Mivel a járvány Budán

³⁷⁴ (1709. szeptember 9.) Arch. Rákóczi. VI. 323. Tört. Tár, 1883. 386, 391, 398.

³⁷⁵ Részlet Thaly Kálmán emlékbeszédéből. Kassa, 1906. október 29, a fejedelem újratemetése alkalmával. (Idézi: Magyary-Kossa Gy. 1940. VI. 40–41.)

³⁷⁶ Thaly Kálmán, *Emlékbeszéd*, 1906., (Idézi: Magyary-Kossa Gy. 1940. VI. 40–41, 89.)

³⁷⁷ Acsády Ignác 1903. 652–653., Acsády Ignác, 1898. 128–131.

újra kitört, Imre János viceispán 1712. július 2-án kelt levelében tudatja a Kecskemét város bírásaival, hogy magyar kancellária parancsban megtiltotta a pestissel fertőzött budaiakkal való érintkezést, ha fertőzött ember jelentkezik aratónak, ne merészeljenek alkalmazni, különben az illető helység bíróját és esküdt testületének tagjait halállal büntetik „*minden törvény nélkül.*” A budai szervita konvent naplója szerint 1711-ben 22 nap alatt a ház összes tagja elhalt pestisben. Szintén itt jegyezték fel (1711. júniusában), hogy „*a sebész nem jött el, azt adva okul, hogy ma holdtólte lévén, nem adhat semmi orvosságot, várjon a beteg holnapig.*” Végül megjelent ittas állapotban az orvos, akit Sylverius atya felpanaszolt a városbírónak.

Buda tanácsülési jegyzőkönyveiből. 1709 nyarának utolsó napjaiban a tabáni rákok között regisztrálták az első fertőzötteket, 1710 tavaszán több városrész teljes zárlat alá került, a Víziváros és a Vár kivételével. A központi intézkedések ellenére a város vezetése kezdetben titkolta a pestis jelenlétét, például a polgármester beteg mostohaleányát rejtegette, a tanácsosok érdekcsoportokra szakadtak, aki tehette, környékbeli birtokára menekült. Buda városának egyes részei vagy az egésze 1709–1712-ben három alkalommal került hosszú hónapokra zárlat alá. A pestis által megkímélt Pest város tanácsa 1711-ben és 1712-ben vásári sokadalmakat rendez, Buda éhezik, a város tanácsa leveleket küld a pestismentes városok előjáróinak hogy „*jöjjenek piacozni, üzletelni, különben éhen vesznek.*”³⁷⁸

A járvány Kecskeméten, majd Cegléden, Érsekújvárt, a Garam és Ipoly mentén, Hatvanban, Egerben, Jászberényben, a Duna-Tisza közén, és a Maros mentén 1709. novemberében terjedt el. Ugocsa megye felirata (1709) szerint, „*annyira megterhelte a szegénység, hogy éhvel halásra jutott, amint is sok helyek már az orosz és oláhok között tengeri csutkából és mogyorófa barkából sült kenyérral élnek.*” Emiatt ruszinok, oláhok, de a magyarok is Lengyelországba vándoroltak, a falvakban 2–3 ember ha maradt, a földművelés szünőfélben volt. Kraszna vármegye hatósága az elbujdosásra panaszkodott, amiben nemcsak a pestis, hanem mint Ugocsa megye esetében 1708/1709 szörnyű tele, valamint a marhavész is közrejátszott.

Az ismert adatok arra utalnak, hogy kurucok működési területein, mint például a már említett szepességi városokban, a bányavidéken nagyobbak voltak a pestis kiváltotta emberveszteségek, mint az ország más részeiben.

A Szepességben, Eperjesen kezdetben, naponként 35–40 ember halt meg pestisben, 1709. augusztusában a járvány intenzitása alább hagyott, naponta csak 10–12 elhalálózást jegyezték fel. Kassán viszont csúcsra járt: Berthóty Ferenc 1709. július 19-én kelt levelében arról tájékoztatja Rákóczit, hogy „*az itt való hajdúk szöknek, halnak is derekasint, orvossággal nem akarnak élni, elhíttvén némely városiak vélek, ha orvossággal fognak élni: meg kell halniuk.*” Besztercebánya pestismentes maradt, köszönhetően Moller Károly Ottónak, a város orvosának, aki kitiltotta a városból a görög és rác kereskedőket. Mindazonáltal, mivel a Szepesség városai sűrűbben lakottak is voltak, így az áldozatok száma is nagyobb:

³⁷⁸ Géra Eleonóra, *Forráskutatás és Történeti Segéd tudományok*. 2012. 19. évf. 2. sz. 139–160.

	1709. június–november	1710. július–1711 február
Igló	3364/2700	
Szepesváralja	1600	
Leibic	1179	
Podolin	947	
Szepesbéla	631	
Lőcse		2060
Késmárk	3000	
Rozsnyó	5000 ?	2025
Bártfa		3000
Eperjes		1000
Kisszeben	2278	

(Magvary-Kossa Gy. 1940. IV. 31–33., Réthly A. 1970. 49–52. adatai alapján szerkesztett.)

Bártfán a pestisjárvány 1710. júliusában érte el tetőpontját, amikor napjában több mint 80 ember halt meg. Iglón 1709. július–november hónapokban legmagasabb az elhalálozás, hasonlóan Szepesváralján, Leibicon, Podolinban, Szepesbélán. A német krónikás jókora túlzással Lőcsén 16 hét alatt 4000, Rozsnyón pedig 5000 pestisáldozatról írt, ami a két település elnéptelenedését jelentette volna. Közelebb állhat a valósághoz az a szám, amely szerint Lőcsén a járvány 1710. július 7-én kezdődött és 1711. február 2-ig tartott, és a külső városrészekben és helyőrségen kívül 2060 személy halálával számolt. A város lakossága az 1706. évi összeírás szerint 4500 körül volt, tehát a veszteség 50% körül lehetett.

Késmárkon a pestis 1710. júliusban már nagy erővel pusztított, 3–4 nap alatt 300 korporsót adtak el, de sok temetetlen hulla maradt szétszórta. A hatóság elrendelik, hogy a szomszédos városokból, falvakból vendéget befogadni tilos. A rend betartására főfelügyelőnek Kolbenheyer Mátyást bízták meg, akinek jelentést kellett tenni, hogy a városban hol ki halt meg, ezt követően értesítenie kellett a halottvivőket. Elrendelik kórház építését, az istentiszteleten csak a városiak vehetnek részt, és három helyet jelölnek ki, hogy elkerüljék a tömegesedést. Aki a pestis halottakat megmosdatta annak havonta 20 forintot fizetett a város. Továbbá elrendelték, hogy csak készpénzért lehet bort vásárolni, a takarékoság jegyében beszüntették a bor hitelezését. Az óvóintézkedések ellenére 1710. július közepétől október 21-ig a pestis nagyban szedte áldozatait, a hullákat már eltemetni sem tudták, ami a levegőt is megfertőzte, teljes felbomlott a város közrendje. A kialakult helyzetről Trompler János helyettes bíró feljegyzéséből alkothatunk képet: „*Isten irlalmazzon neked szép Késmárk városa, de siralmas is az állapotod. Hová lett polgárságod színe-java? Hová lett viruló ifjúságod? (...) Ó Deus! in quae nos rezervasti tempora!(Ó Isten! minő időket engedél megérnünk.)*”. A polgárokat, házuk népével – mint írja – majd mind elragadta a pestis, rajtuk kívül a majorokban egész családok kihaltak, nyomorult özvegyeket és árvákat hagyva, a város szolgálói mind meghaltak, pásztor nélkül kallódott a gulya, leapadt a munkások száma, egyetlen darabont, toronyőr, a városi ács sincs. Az alsó molnár háznépe, és a felső malomból minden gyermek meghalt, a két vendégfogadó fertőzött, a kocsmáros feleségével együtt meghalt, a bábákat elragadta a halál, nem csoda, hogy az állapotos asszonyok, anyák csecsemőkkel együtt elhaltak, a sírásók és halottvivők egymásután haltak el, a hóhér családjával együtt

szintén, a városháza fűtő asszonya is „*lerotta tartozását a természetnek*”, a régi vásártér kihalt, az utcák majdnem elárvultak, asztalosok, koporsócsinálók mind meghaltak, még a régi vásártérre (Stumpf) is behatolt, nem kímélte előkellőket sem, a „*király bírák elnöke és családja utána a bíróság másik két tagja, a városatyák egyenként hagyták el széküket.*” S milyen szörnyű sors jutott azoknak, akik a járvány elől menekültek el a városból, egyik helyről a másikra bujdosnak, gyilkos kórral a nyomukban.(...) Az volt a nyomor, hogy temetetlenül feküdtek a hullák. Szörnyű volt hallani, hogy egyik másik házakban 3–4 halott van temetetlenül, hogy kényszeríteni kell a lakosságot a hullák elhantolására, mert sírásók és halottvivők nem győzik, hogy két szekérral összeszedjék a testeket a városból, a majorokból és a hullaházakból. Késmárkon 1710. július 10.– október 21. között 1285-en haltak meg pestisben, a járvány teljesen szétzilálta a város közösségét, amely a kurucok alatt vagyona javarészét elvesztette, most lelkileg is meghasonlott önmagával.³⁷⁹

Körmöcbányán, ahol 1711-ben marhavész is pusztított, például erőszakkal fogdosták össze a betegápolókat és a halottvivőket: a gyermekgyilkos asszony halálos ítéletét pestisbetegek ápolására módosították. A bányahivatalhoz érkező iratok kézbesítésére és olvasására harmadik személyt alkalmaztak. A intézkedések hatásosak voltak, azonban Körmöcbánya vesztegzár alá helyezése éhínséget idézett elő. Nem véletlen, hogy az elzárás ellen, mint látni fogjuk, a lakosság mindenütt tiltakozott, mert ugyan a pestist elkerülték, de az éhhalált nem.³⁸⁰

Miskolcon a feljegyzésekben két hónap alatt 1708-ban 2500 elhalálozást említenek, 1710–1711-ben a veszteséget a megyében 6000 főre becsülték, „*egyres familiák egészen elfogytak, sok helységek pusztán maradtak.*” A hivatalos feljegyzésekben – Borsod megyében – Abod, Kövesd, Görömböly lakossága két év alatt (1710–1711) teljesen kihalt.

Nógrád megyében, Szécsényben és vidékén a Ferenc-rendi szerzetesek egytől egyig a pestis betegek ápolása során fertőződtek és haltak meg. Hasonlóan nagy veszteségeket szenvedtek a pestisbetegeket ápoló egri minoriták is. Egerben, ahova sokan menekültek, már 1710. július elején kezdtek pestisben meghalni. Károlyi Sándorné habozott, elmenjen-e oda, „*mivel az olyan népes helyen nagyobb szokott lenni a dögleletesség. A mit itten (Ócsán) kerülni akarnék, ott még nagyobbba belesnem félhető.*” Augusztus 2-án mégis elment 97 személy társaságában, akik közül, mint írta, „*majd egy sincs, aki meggyógyuljon, valakire esik*” a pestis.³⁸¹ Ezért családjával elmenekül Egerből és „*táborba szállt*” a hernádnémeti mezőn, innen Radványba megy, ahol a pestis megszűnőben volt.³⁸²

³⁷⁹ Közlemények Szepes vármegye múltjából. II. 1910. 15. (Idézi: Magyary-Kossa Gy. 1929. II. 175–177.)

³⁸⁰ Thaly Kálmán, *A pestis Magyarországon, 1708–1711.* In: Pesti Napló. 1879/25–26., Acta Vindob. VI. 391–396., Bars Vármegye Monográfiája, 114, 119., Századok, 1870. 613. 292., Századok, 1879. 435–440., Thaly K. Bercsényi levelei, 278, 279., Hornyik, IV. 206, 218, 302, 397., Haas, 274. (Idézi: Magyary-Kossa Gy. 1940. IV. 27–30.)

³⁸¹ Károlyiné Barkóczi Krisztina levele 1710. július 17. (Károlyi-lvt.) Vö. Takáts S. Barkóczy Krisztina, 154–155, Tört. Tár, 1908. 584–585.

³⁸² Hornyik, IV.206, 218, 302, 397., Wesprém, I. 181., Mikulik, 9., Jurkovic, 311., Közl. Szepes vm. múltjából. 1910/3, II. 15,167., Szinnyi I. Századok. 1872, 621., Leskó József, *Adatok az egri egyházmegye történetéhez.* IV. 424–425., Egri Historia Domus, 36., König K. *Hatszáz éves ferences élet Szécsényben.* Vác. 1931. 212, 238, 245., Weber J. 321. (Idézi: Magyary-Kossa Gy. 1940. IV. 31–35.)

Gyöngyösön is annyian, haltak meg hogy „*reggel két sorjában városnak hosszára/ Házak alatt rakva a koporsó vala; /Tizenkét óráig azt temették vala: /Két órakor annyit még kivittek vala. /S Hernádon pestisben elhalt a föld népe. /Búzája kinn veszett, marha vesztegette. /A megholt embert is nincs, a ki temesse .../Itt meg nem szállottam: nincsen ember benne!*”³⁸³

A bécsi udvar, amikor az emberek Győrben is halni kezdtek, lezárta a határokat. „*Jaj Bécsnek, a mely népes, ha Isten rajta nem könyörül!*”³⁸⁴

Bécs intézkedései azonban különösebb eredménnyel nem jártak: 1708. novemberében utasítják a bécsi orvosi fakultást – 4 orvos, 6 sebész, 6 fürdős – Magyarországra való küldésére, azonban az orvosok közül csak egy vállalkozott a feladatra. A többi azért sem, mert a magyar kamara túlzottnak tartotta az orvosok (100 tallér/hó, sebészek 50 tallér/hó) fizetését. A bécsi kormány 1709-ben hármás határázó vonalat (*línea*) jelölt ki Magyarország és Ausztria között, hogy megakadályozza a járvány elterjedését az örökös tartományokban. Pozsonyban orvosokat küldnek, róluk jegyzi meg Széchenyi György, „*ha egy-két orvost és kirurgust megégetnének s a hamut a többi (orvos) fejére hintenék, mindgyárt megszűnne a pestis. Pedig amazok 150, ezek 75 frt fizetést kapnak havonta.*”³⁸⁵ Pozsonyban csaknem a lakosságnak fele, Komáromban pedig 4000-en haltak meg pestisben.

Szombathelyen 1710. június 1-én tört ki a ragály, noha a város környékén már június előtt megjelent. A városi tanács a járvány elterjedésének megfékezésére 12 forint büntetést szabott ki a pestises helységekkal és helybeli fertőzöttekkel érintkezőkre, elrendelik naponkénti könyörögést Istenhez. A tanács június 29-én újabb határozatot hozott: „*mivel az pestis benn lévén az városunkban, azért a Doctorok mellé az fürdős legény és az borbélyok nyolc napig azoknak gyógyításokra az kik van rendeltetnek.*” Nádasdy Ferenc generális városban kvártélyozó csapatai sorában megbetegedett katonákat július 4-én Szentmártonba vitette, ahol „*Hegedűs házával már két ház Lazaritummá tétetett és a betegek hozzálátásokra és temtetésekre emberek és asszonyok deputáltattak.*” A járvány csúcsra járása idején (Július 13-tól) mivel a „mérgezett levegő” a zsúfoltságban jobban terjedt „*az szent Egyházakbul kirekesztettek az népek, az piac közepén kezeltezt a mise mondás. És választatott, migh az mise az piarcon szolgáltatik Zabráky János Egyház fiának.*” Az elővigyázatosság ellenére a járvány egyre tombolt: „*proponálta bíró úr, hogy mivel úgy hullnak embereink, hogy egy napon circ. 30 és 35 halottak vannak, az kik az pestises döghletességben meghaltak, tisztellendő Péter Vargyassy András szombathelyi plébános is itthagya plébániáját és az juhait, mint juhásztor lelkőkre nem vigyázzván, és már a városnak három izbéli leveleit vette eő kegyelme, de csak imígy amúgy beszél, s nem emlékezik, hogy ide való plébános volna. Azért elvéghzetett, hogy köll írni püspök eő Nagyságának, hogy mivel Vargyassy András ezt cselekette és elhagyta plébániáját, más plébánost adjon semhogy annyi lölkök gyónatlanul meghaljanak. In tali casu necessitatis (ilyen szükség esetén) az város az hol talál arra való plébánost városunkban béhozza és jövendőben is megthartatik.*” Elmúlt a járvány, mire a kérésre válasz jött.

³⁸³ Dálnoki Veress Gerzson verses krónikája., Thaly K. Adalékok, II. 362, 365.

³⁸⁴ Tarczali Zsigmond Teleki Sándorhoz (1710. szeptember 28.) Teleki-lvt. 3491. 9. Tört. Tár, 1908. 586.

³⁸⁵ Acta Vindob. VI. 518, 396, 442., Mohl Adolf, 1930. *Lövő története*. II. kiad. Győr. 43., (Idézi: Magyar-Kossa Gy. 1940. 27, 28.)

Szombathelyen a pestis 8 hónapi tombolása idején – 1710. június – 1711. február között – 2000 áldozatot szedett. Amikor eltűnőben volt a járvány, 1711. májusában megérkezett a bécsi királyi bizottság a pestises házak kivizsgálása végett: „7 az házokat megjárván, néhai Mykey Szűcs Péternek maradott portékáit egy helett találván mellyeket pestissesseknek találtak lenny, azon okbul, ezen Szombathely várossy Forró utcay kapun kívül, megh irt commissarius uraimék elégettették.” A bécsi udvar – mint említettük – lezárta a magyar (1709) határokat, mégis Szombathely után a ragály 1712 végén Bécsbe is átterjedt. Ahol a soproni Ritter György János krónikája szerint 1713. januárjától–júliusáig 18 772 ember esett áldozatul, köztük 10 doktor és 50 borbély, akik a pestisbetegeket ápolták. A járvány csak 1714. januárjában szűnt meg Bécsben.³⁸⁶

A győri katonai parancsnok 1711. márciusi jelentésében a városban a pestis erős tombolásáról tájékoztatja Bécsst. Júniusban elrendelik a pestisben meghalt személyek ruháinak, tárgyainak elégetését, a pestises házak, utcák elzárását, megtiltják az orvosok és sebészek egészségesekkel való érintkezését, lazarétumot létesítenek és vesztgázr alá helyezik a várost. Az utóbbi eljárást alkalmazzák Veszprém megye esetében is 1712-ben. Budán pedig 1712. júliusában újra felüti a fejét a pestis a rácok hanyagsága miatt, ezért lezárják Pest és Buda között a közlekedést.

A járvány által fertőzött városokban az intézkedések ellenére, a lakosság méretéhez viszonyítva jelentősek az emberveszteségek. Székesfehérváron 1709-ben több mint 300 áldozata volt a pestisnek, többségük Heister katonái közül került ki. Esztergomban a pestis 1709–1711 között tombolt, mintegy 2000 ember halt meg a ragályban, a város környékének falvai elnéptelenedtek. Rozsnyón 1710. május és augusztus között 2025 áldozatot számoltak meg. Tiszolcban 1710-ben szinte teljesen kipusztult a lakosság, emiatt 1711 után Árva megyei tótokat telepítenek a helységbe. Gömör megyében 1709 végén kezdődő pestisjárvány megtizedelte a lakosságot, Rimaszombaton 1709. december és 1710. november hónapokban 1149 pestisáldozatot regisztráltak. Pécssett 1709–1710-ben tombol a pestis, az egyházmegye püspöke, ingyen és hitelben gabonával látja el a lakosság szegényebb csoportjait. S a város határozatot hozott, hogy hetente egyszer (szerdán) nem esznek húst, kápolnát épített Boldogságos Szűz tiszteletére, körmenteket rendeznek a járvány megszűnésének napján (1710. augusztus 5.)

A járvány a Rábaközben 1710. júniusában tör ki, júliusban pedig Sopronban. Széchenyi György 1710. július 7-én kelt levelében azt írja, hogy „az contagiotól mi igen félünk, mivel a Rábán túl való földet alaposan elfogta, kiváltképpen az Szala mellékit, Szentgrót táját alá a Balatonig. Bizony Eger vár táján is volt, de megszűnt. (...) A rábai passusok (átjárók) mind elvadnak tiltva. Szombathely tájékán sine suspicione (mindenki gyanús). Az úr Isten oltalmazzon bennünket... Eddig Isten által együtt túrtünk. De ha igaz az contagió, az kit hirtelnek, hitemre, sok atya elhagyja gyermekét s gyermeke az atyját, anya leányát, leánya hasonlóképen anyját, elszakad tüle, irtózáván egymástúl.” Szintén Sopronban 1710. szeptember 15-én kelt – Ebergényinek írt – levelében az esetleges menekülése körüli dilemma foglalkoztatja: „arrúl már feletébb is gondolkodtam hol volna bátorságosabb, de úgy veszem észre, mindüött csak bátortalan, nem lehet futni Isten haragja előtt. Annnyival inkább Németországba, más háta mögé miként vehessem magamat, nem látom módját. Vagyon ugyan Styriába, Cellbe

³⁸⁶ Kunz Adolf, 1880. (I–II). I. 117–118.

passusom, de úgy hogy üresen, egy köpenyegben, pálcával menjek s mindenemet itt hagyjam. Így ott miként élénk, ítélje meg kgd.” A következő hónapban, október 27-én írt levelében a pestisjárvány terjedéséről tudósít: „*az pestis Szentmiklóson és Fertő mellett tagadhatatlan, hogy az más világra hordja az embereket szaporán.*” De Rábaközön „*kívül másutt még nem hallottuk, hogy rontotta volna embereket Soprony vármegyében.*” Viszont Vas megyében „*szörte szílyel kaszál az mirigyes halál.*” Majd azt írja, hogy birtokán „*egy szegény emberemnek sincsen ezen nyavlya miatt hija, mert szorgalmatos éjjel-nappali vigyázással vagynak,*” holott a szomszéd birtokon (Alsólendván) nagyon uralkodik a pestis. Amelyet elzártak, és onnan senki ki, meg oda be sem mehet, különben halállal büntetik. Styriából szállítja a kamara a sót az elzárt helyekre. „*Itten soha oly nyomorúsággal még nem éltünk, mint mostan kell élnünk. Külső javainkból egy tikmonyat (tojást) vagy egy tikfiat (csirkét) nem engednek behozni, se zöldséget: ezért mindent készpénzen köll szereznem: egyedül a kenyereket s italomat nem veszem.*” A december 16-án kelt levelében arról tájékoztat, hogy a térségben contumációt (veszteglő állomást) állítottak fel, például Sopron városa előtt 3 helyre, ahol a harmadik hetet a passzussal (menlevéllel) rendelkezőknek is vesztegzárban kell eltölteni, ha pedig Bécs az úti cél, akkor Bécs előtt is ki kell tölteni a negyedik hetet. Vagyis négy hetes veszteglést rendeltek el, melyeket egy hetes szakaszokra osztottak, függetlenül attól, hogy fertőzött vagy fertőzetlen területekről érkezett az utas. Az intézkedések ellenére 1713. július 29-i levelében már arról számol be, hogy „*Sopron még egészséges*”, viszont Pozsonyba, Bécsújhelyre, Bécsbe is „*beszökött a nyavalya.*” A következő hónapban (1713. augusztus 20.) kelt levelében arról ír, hogy „*az pestis minket (Fertőszéplakon) mindenfelől környékez. Mosony vármegyétől kiváltképpen félünk, kire nézve az sarródi passust (átjárót) elzárattuk és strázsáltatjuk is.*”(…) Mivel a pestis tovább terjed „*az Lajta mellékin*” is, „*azt sem tudjuk, mely órában Sopront is bezárják, mert csak erővel is befúrják az bécsiek magukat.*”

A pozsonyi katolikus egyházközség 1713. október 19-én kelt levelében arra kéri Széchenyi Györgyöt, hogy segítsen a Duna-kapu előtt Szentháromság, Boldogasszony, Szt. Rókus, Szt. Sebestyén, Szt. Rózália, Szt. Xavé Ferenc, szerafini Szt. Ferenc, páduai Szt. Antal, Szt. Nepomuk, Szt. Johannes Elemozinarius tiszteletére szobrok állításában, hogy ezzel „*az úr Istennek haragját bosszúálló ostorát csendesítsék és kegyelmet nyerhessenek, hogy fordítsa jóra és egészségre dolgukat.*”³⁸⁷

A járvány 1712. évben inkább az ország északnyugati részén tombolt: az intézkedések ellenére például Pozsonyban is megjelent a járvány (1712. február), néhány diák halt meg, amit eltitkoltak, emiatt nem tartották meg az országgyűlést. Sőt nemcsak Bruckban és Bécsben tört ki a pestis, hanem 1713-ban Alsó-Ausztriában is megjelent. Nagyszombaton a városi tanács, miután híret veszi, hogy Pusztafödemesen pestis van, elrendeli (1712. december 20.), hogy minden délután 4 órakor, egy negyed óráig szóljanak a harangok, és ez idő alatt mindenki mondjon el egy Miatyánkot és Avé-t.

A Felső-Magyarországra utazók még 1713-ban is csak „bizonyáglevélllel” közlekedhettek. Komáromban, Pozsonyban, Csallóközben tombol ebben az évben is pestis, megtiltják ezekkel a helységekkel a levelezést, ha pedig valaki titokban Komáromba bejönne, legyen

³⁸⁷ Bártfai, I. 226. (Idézi: Magyary-Kossa Gy. 1940.IV. 35–37.)

az nemes, 30 botütéssel büntetik. Pozsonyban lázadás is kitör a szigorú intézkedések miatt. A városba küldött bécsi orvosokat a lakosság megtámadja, és azok elmenekülnek. Széchenyi György 1713. október 3-án kelt levelében arra kéri Ebergényi Lászlót, hogy küldje le borbélyát Fertőszéplakra, mert a pestises Sopronból nem engedik ki az embereket. Intézkedéseket foganatosítanak ebben az évben Trencsén megyében is, mivel a pozsonyi pestis áterjedésétől félnek.³⁸⁸ Úgy tűnik, hogy 1713-ban az ország nyugati és északi részén szétszórta a pestisjárványok ismétlődtek. Például Sopronban is, mint írják, augusztusban „ismét dühöng” a pestis, az iskolát bezárták, 13 házat lepecsételtek, 47 áldozata volt a ragálnak, a lakosság „seregestől” menekült Rusztra, annak egészséges levegőjében bízva. Balfon 55, Meggyesen 129 pestisbeteg haláláról tudósít a soproni Fauth – krónika.³⁸⁹

Thaly Kálmán, az 1708–1711. évek pestisjárvány okozta veszteséget 300 ezerre becsülte a 3 millió népességgel rendelkező országban. Az erdélyi székely Cserei Mihály pedig úgy vélte, hogy a 1708–1711. években 310 ezer ember pestisben és 85 ezer fegyver által halt meg Magyarországon. Az újabb kutatások 1708–1712 között – hadicselekményekben és pestisben – elhaltak számát 4 millió ország lakossal számolva, mintegy 300–400 ezerre becsülik.³⁹⁰

A magyarországi pestisjárvány (1711–1713) meteorológiai összefüggéseiről *Gensel* jénai orvos értekezett, és azt írja, hogy 1710/1711. évi kemény telet követően a gyermekekre nagyon veszedelmes „petechiális láz” terjedt el. A hullák testén és belső részein (tüdőn, májon) fekete és livid foltok mutatkoztak, 1711. júniusában himlő- és kanyarójárvány ütött ki, ősszel pedig harmadnapos láz és vérhas terjedt el. Ezzel hozta kapcsolatba a gyakori magzat elvetélést és a terhes nők hangvesztését (apoplexia). A gyakori rosszindulatú lázas betegségeket marhavész és más állatjárványok kísérték. Az őszi áradásokat lázas betegségek, vérhas, hurutos betegségek, enyhe himlő követte, amely 1712/1713 hideg telén rosszindulatú lett. A nagyon csapadékos (esős) 1713. évben a pestisen kívül himlőjárvány, vérhas, petechiák, apoplexiák sok orbáncos baj pusztította az ország népességét. A sebészek az esetek többségében, főleg a hólyagos tünetekkel járó betegségeket (pl. a himlőt is) pestisnek vélték.³⁹¹

Gensel megfigyeléseit a források is igazolják, ugyanis Maunder minimum végén (1700–1715) kontinensszerte, így Magyarországon is a telek hidegek, a tavaszok, nyarak hűvösek, csapadékosak, az őszi hónapokban gyakori a korai fagy. Például már 1708-ban az időjárási rendellenességek mellett Nyitra megyében jelen van a döghalál (Galgócon), Pozsonyban szeptember végén be állt a fagy, az őrt álló katonák megfagytak. Pálócon is 1708. tele hallatlan hideg, útban az emberek megfagytak, hasonlóan a vadak, madarak is. A szőlők, gyümölcsfák, vetések országszerte, „kivált e tájon kifagytak”. Az őszi vetésből semmi aratás nem volt, szőlő elveszett – jegyezte fel a soproni krónika.

Országszerte 1710/1711. januárja is „hallatlan” hideg, februárban a Rába-Duna áradásában 400 ember fulladt meg, sok épület tönkrement, a nyár is nedves, hűvös volt, és – mint

³⁸⁸ Linzbauer. I. 410–430, 421–560., Acta Vindob. VI. 519, 520., Bártfai, I. 422., Corp. Statut. I. IV.(1). 615., Petri I. 662. (Idézi: Magyary-Kossa Gy. 1940. IV. 41, 45.)

³⁸⁹ Fauth 60/b, 61/a., Bruckner. (Idézi: Réthly A. 1970. 59–60.)

³⁹⁰ Acsády Ignác 1903. 652–653., Acsády Ignác 1898. 127–130.

³⁹¹ *Gensel, Á. Constitutio epidemica inferioris Hungariae annorum 1711, 1712, 1713. cum historicis et meteorologicis observationibus.* In: Veres, Matr. I. 135. (Idézi: Magyary-Kossa Gy. 1940. IV. 42.)

írják – évekig dió sem termett (Sopron, Eperjes). Istennek mindhárom büntető ostora, a dög, a fegyver és az éhínség mellett a „marhának erős döge”, a sáskajárás, áradások szinte az összes pestiseseményről tudósító forrásban együtt szerepelnek ezekben az években.³⁹² Mindez arra is utal, hogy az elhúzódó pestisjárvány mellett a kb. 10%-kos országos népességvesztésben az említett tényezők is közrejátszottak. Ugyanakkor jól megfigyelhető a pestis terjedésének diffúziós szakaszai is, mely délről tart északi irányba – az említett területeken főleg 1710–1711-ben intenzív –, és több helységben 1712/1713-ban újra kitört.

A városok, majd a központilag (Bécs) irányított védekezési rendszer kialakulóban volt, részben emiatt hatástalan, amiben közrejátszottak a hadicselekmények, az utasítások végrehajtásában a fegyelmezetlenség, téveszmék, bevett sztereotípiák, a lakosság, ellenállása stb., amely több lokális esetben pestisjárvány elhúzódását, ismétlődését, a halandóság növekedését vonta maga után. Felső-Magyarországon Bécs első ízben alkalmazza a velencei tengerészeti védekezés eszközeit, módszereit szárazföldi körülmények között: az egészségügyi záróvonalat (cordon 1709), a veszteglőállomást (contumació), a karantént, a passust (igazolólévlél, menlevél, passzus), mégsem tudta megvédeni a birodalom központját.

Magyarországon az újabb pestisjárványról 1719. július 4-én kelt tudósítás számol be, amely azt állítja, hogy a pestis Szentgothárdon kezdődött és országos méreteket öltött: *„az pestis tavasztól fogva őszig oly irtózóképpen grassált, hogy nem volt oly szék vagy vármagye az egész országban, az melynek nagyobb része inficiálódva ne lőtt volna az pestistől, mely is őszre kelve cessálni (csökkeni) kezdett valamennyire. Már tovább mit végzett felőlünk, az ő felsége titkában vagyon, de kérjük azon, hogy szüntesse meg azon rettenetes ítéletét rajtunk: ha hol pedig megszüntette, meg ne térjen ítélő vesszeivel közinkben, szent fiának érdemeiért.”*

Szintén ebben az évben egy másik forrás szerint Losonc városában 1300 ember halt meg pestisben, vagyis majdnem a város egész lakossága a ragály áldozata lett (?).³⁹³ Az 1708–1713 közötti évek erős pestisjárványát követően a szengothárdi és losonci tudósításokon kívül nincs más adat, amely újabb nagyobb léptékű járványra utalna Magyarországon. Arra sincs, hogy az Erdélyben 1717–1719-ben dühöngő pestisjárvány áterjedt volna Magyarországra. Valószínűleg lokális pestiseseményekről van szó, amelyet a feljegyzés írója általánosított. Tény viszont, hogy a 18. század első felében a pestisjárvány veszélye továbbra is fennállt. A Helytartótanács 1726-ban rendeletet ad ki a Török Birodalomból (Konstantinápolyból, Kairóból, Smyrnából, Alexandriából stb.) fenyegető pestis behurcolásának megakadályozására: a határos vízi utak alapos ellenőrzése mellett egy doktort két sebésszel, gyógyszerekkel – a karlócai békekötéssel a Habsburgokhoz került kis-oláhországi – (Olténia központjába) Krajovába küldnek. A következő évben, 1727-ben az oláhországi pestis enyhülésének híre ellenére, elrendelik a Tisza és Dráva mentén a 40 napos vesztegzár szigorú megtartását, a török területről érkező levelek megfüstölését és a pénzérmék ecetbe mártását. Nem túlzás, ha azt mondjuk, hogy a Habsburgokhoz került dél-magyarországi megyék szomszédságában a 18. században állandóan ott lappang valamilyen járványveszély. Nem véletlen, hogy Bécs állandó figyelmeztetések, utasítások, ren-

³⁹² Pálóczi-Horváth, 259, 261., Fauth 53/a., Abonyi L. Abonyi I. 139., Palugyay I. 63, III. 242., Grove L, Eger. T. Gy. 1826. XI.42., Chronn. Eperj. H. F. (Idézi: Réthly A. 1970. 43, 44.)

³⁹³ Faludi Géza, Orvostört. 2. évf. 10/1938., Vaholt Imre, *Losonci Phönix*, 185. 12.(Idézi: Magyar-Kossa Gy. 1940. IV. 61.)

deletek sorát bocsájtotta ki. Például 1730-ban keleti pestis és marhavész miatt Fiuméből és Raguzából jövő személyekre és árukra 40 napos veszteglés van elrendelve, hasonlóan török kézen lévő Temesköz határánál, illetve Vidin irányában záróvonalat (cordon) állítanak fel. Északon pedig a lengyel területekről érkező beteg (lépfenével fertőzött) marhák Morvaországba való hajtását tiltják meg. A magyar hatóságokat is értesítik az intézkedésekről. Figyelmeztetik, hogy Moldovában (Hotin) pestis tombol, Máramarosban marhavész ütötte fel a fejét. A Helytartótanács elrendeli, hogy az elhullott állatokat, így a kutyák tetemeit is azonnal földeljük el, bőrüket ne merészeljék eladni, vagy folyóba dobni, mint azt a pozsonyiak tették.

A Helytartótanács 1731-ben részben megismétli az előző évi utasításait, de most már az északi vármegyéket (Árva, Liptó, Szepes, Sáros és Zemplén) figyelmezteti a lengyelföldön s a törökkel közös határ menti területeken uralkodó pestisjárványról, Vas és Zala megyét pedig a stájerországi (Murek környékén) pusztító marhavészről. Továbbá arról, hogy a török területeken és a dalmáciai pestis miatt Corbava, Zeng települések zár alatt maradnak. A horvát határon a magyar megyék felé a szabad közlekedést csak 1732-ben nyitják meg, de elzárva maradt a horvát határ Bosznia felé.³⁹⁴

„*Pusztáinkon ember nem látszik...*”

Az újabb, a Kárpát-medence egészére kiterjedő pestisjárványt nemhogy nem sikerült megfékeznie a bécsi katonai bürokráciának, hanem ő idézte elő. A járvány ismét török területről hurcolták be, és ebben meghatározó volt a Habsburgok orosz szövetségben a törökök ellen viselt 1735–1739 között zajló háborúja. Források egyértelműen arra utalnak, hogy a pestist a balkáni hadszíntérről visszatérő császári katonaság, illetve onnan menekülő lakosság hurcolta be. Például Tokaj vidékére 1739-ben a Belgrád vidékén harcoló és onnan visszatért katonaságnak tulajdonították a pestisfertőzés behurcolását. Dolfin Tóbiás törzsorvos, Caunes Marian és Delabarre törzs sebészek jelentésében az állt, hogy a törökök ellen harcoló Grünne-féle ezred egyik zászlóalja, amelyet Temesvárra vontak vissza 1738. februárjában már fertőzött volt. Nem véletlen, hogy a pestisjárvány az ország déli, a balkáni hadszíntérhez közelebb eső területeken terjedt el először, viszont a behurcolt fertőzés és a járvány tombolásának majd megszűnésének időpontja helységeként eltérő volt.

A Temesi Bánságban, Temesváron a várbeli katonaság körében az első áldozatot 1738. február 19-én jelentik. Versecen is 1738. februárjában voltak az első elhalálozások, azonban csak júliusban kezdett tombolni pestis és eltartott 1739 őszéig. A Bánságban az 1738. évi jelentések 25, az 1739. évi pedig 22 településen jelezték a pestis jelenlétét. Jablonicán például 1739. novemberéig 676 lakost ragadott el a pestis.

Arad vidékére a pestist 1738 tavaszán hurcolták be a török területekről menekülő rácok, viszont az első megbetegedések és elhalálozások várórség soraiból kerülnek ki, a járvány júliusban öltött nagyobb mértéket, majd 1738. szeptemberében lecsendesedik, és 1739-ban ismét

³⁹⁴ Linzbauer, II. 3, 17-19, 23, 24, 33, 34, 26, 28, 31, 44, 49, 51., Linzbauer. I. 615. (Idézi: Magyary-Kossa Gy. 1940. IV. 76, 81, 84, 90.)

kitör, amikor „a még dühöngő pestis zürzavarjai közt” megemlítik, hogy a megye régi pecsétje elveszett. A városi tanács a lakosokat a házaik padlására rendeli, megtiltja a házak udvarának elhagyását, az utcákra öröket állítanak, akik csengettyűvel jelezték a házakba zárt lakosoknak a város által élelmezettek ellátásának idejét. A holtakat a városon kívül – egyházi szertartás nélkül – ásott gödrökbe, oltott mésszel leöntve temették el, illetve a Marosba dobták. A város körül Maros folyó vonalán kordont vontak, veszteglőintézetet és két kórházat hoztak létre, de ezek személyzete mind a pestis áldozata lett. Az elhalálozásokat illetően 29 katolikus temetéséről tesznek említést. Új-Aradon, Eleken a katolikus anyakönyvben 1738. június 18-án 36, júliusban 159, augusztusban 136, szeptemberben 74, októberben 37 pestis halottat jegyeztek fel. Aradon, 1740. júliusában kiújult a járvány, azonban elszigetelt volt, a várost a vesztegzár alól 1741. júniusában oldják fel. Az utolsó pestisjárvány Aradon 1788-ban volt, ekkor 339 áldozatot jegyeztek fel.³⁹⁵

Pestisáldozatok Békés vármegyében 1738–1740

<i>Gyula</i>	<i>Vári</i>	<i>Szt.András</i>	<i>Doboz</i>	<i>Tarcsa</i>	<i>Ladány</i>	<i>Szarvas</i>	<i>Vésztő</i>	<i>Csaba</i>	<i>Összesen</i>
1308	186	242	177	345	247	33	280	169	
<i>Gyoma</i>	<i>Öcsöd</i>	<i>Berény</i>	<i>Endrőd</i>	<i>Szeghalom</i>	<i>Gyarmat</i>	<i>Fás</i>			
485	442	1185	29	625	627	163			5165

(Réthly A. 1970.151–161. adatai alapján szerkesztett.)

Szegeden, ahol 1709–1710-ben Ausfeldt Kristóf katonarvos intézkedéseinek köszönhetően 182 áldozata volt a pestisnek, igaz, tovább terjedésében közrejátszott 1711–1713-ban a Tisza áradása miatt lakosságnak a szőlőkbe való menekülése és elkülönülése. Az 1738–1740-ben azonban a törökök hadszínterről behurcolt pestis már 1440 áldozatot követelt. Ez a szám viszonylag alacsonynak tekinthető például az aradi (3000) és a debreceni (8200) összehasonlításban.

A szegedi járványhelyzet alakulásában nem elhanyagolható szerepe volt III. Károly 1738. július 9-i rendeletének: „*Szegedtől fogva mindaddig az hol az Tisza az Dunába mégven minden nemű réveket és pusztákat el kell tiltani, valakik pedig azon megtiltott réveken, vagy pusztákon alattomban által jönnek agyonlövetni... az Tisza mentében mindenütt sűrű akasztófákat felállítani, az melyekre ezen eő Felsége parancsolattját német, magyar, dalmata és rácz nyelven felszegezni kellessék.*”

A Helytartótanács a bécsi utasítások értelmében Szegeden 40 napos vesztegzárt rendelt el: egészségügyi bizottságot, felsővárosban lazarétumot, a város külterületein veszteglő házakat, katonai záróvonalat létesítettek. Az iskolákat, templomokat, kocsmákat bezárták, az egyházi temetéseket betiltották. Az intézkedések szigora elégedetlenséget váltott ki a lakosság körében, a kirendelt orvos, Mayer János György a fenyegetések hatására megszökött a városból. Reizner János adatai szerint 1738-ban 900 pestisbeteged közül 555-en haltak meg, 1739. év úgy tűnik pestismentes volt, azonban 1740-ben ismét kiütött, 925 áldozata volt, köztük 2 orvos, 5 beteget gondozó ferences szerzetes.³⁹⁶

³⁹⁵ Lakatos Ottó, 1881. *Arad története*. II. 134. (Idézi: Magyary-Kossa, Gy. 1940.IV. 110–111)

³⁹⁶ Kováts Zoltán, *Népesedési viszonyok* (Szegeden a 18. században). *Szeged története_2/pages/004_az_ossznesseg_a.htm* (Hozzáférés: 2018. 02. 7.)

Hódmezővásárhely tanácsának jelentésében (1738. november) – Békés megye alispánjához – a pestis városukban történő pusztításáról azt írta, hogy „*az úr Isten eő szent Felsége bő irgalmassága fordítsa el rólunk ezen rettenetes csapást, mert teljességgel elfogytunk; tizenkét napok alatt holtanak meg többen mintegy hét százaknál...*”³⁹⁷

Békés megyében, Csabán 1738. július és szeptember hónapokban dühöngött a „*gugahalál*.” A megye területén viszont másfélévig (1738. június 15.–1740. január 15.), több helységében is jelen volt a ragály, és egyes feltételezések szerint a lakosságának mintegy fele lett a járvány áldozata. Lakosság pótlására a járványt követően Harruckern Ferenc főispán Ausztriából, Bajorországból és Rajna mentéről hív telepeseket. Az ellátási zavarok, az élelemhiány miatt több helyen a lakosság fellázadt: Békésen 1740 tavaszán, Aradon pedig 1738 nyarán. A tolvajlás, erőszak, útonállás, „*minden féle gonosz lábra kapott, annyira, hogy megbabolázását katonai erővel kellett végrehajtani.*” Csanád megyében 1738/1739 telén a takarmány hiány miatt 211 ökör, 652 ló, 700 tehén, 575 borjú, 2757 juh pusztult el, és a lakosság éhezett. Békés megyében pedig 1739/1740 telén szintén takarmányhiány miatt 6596 állat hullott el.³⁹⁸

A rendeletek és azok katonai ellenőrzés alatt történt végrehajtása ellenére a járvány terjedését nem lehetett megfékezni. A Kiskunságban a pestis 1738. pünkösdi napján kezdődött és szeptemberig tartott: az 1300 pestisáldozat közül 522 gyermek volt.³⁹⁹

Debrecenben, 1738. októberében az erdélyi pestis hírére a városi tanács két felügyelet alá helyezett kapu kivételével a többi lezárta.⁴⁰⁰ A várost 1739. májusában –, amikor megjelentek az első fertőzöttek – nyilvánították pestisgyanúsnak, és elzárták a külvilágtól, a fertőzött házakat pedig karanténba helyezték. A keddi napi hetivásárok megtartása módjáról szabályrendeletet állítanak össze, a melyben felsorolják a felügyeleti, ellenőrzési teendőket, az adás vételek eljárást, a pénzek ecetben való tisztítását, az áruk füsttel való fertőtlenítését stb. Mindez, valamint a vásári áruk hosszú listája, a későbbi, az 1770-ben kibocsájtott GN szabályrendeletbe foglaltakra emlékeztet. Láthatóan Debrecen tanult az előző járvány (1708–1711) során elkövetett hibából, ugyanis most a város határát messze kitolja és ott állít fel „*jó magas gyepűt gajbul és tövisből, hogy a jószágokat, marhákat precautio mellett ki és bé lehessen engedni.*”⁴⁰¹

Ugyanakkor a városi tanács elrendelte, hogy Bentzig Mátyás pestisorvos mérje fel a helyzetet, tájékoztassa az embereket, és tegyen intézkedéseket: „*az utcán jártában is Medicus ur, és minden subrodinátusi megesmertessenek, pantallér formán fejér vagy fekete fátyolt vagy kendőt, a kitül, mint lehet, viselleyenek, jobb vállakon bal felé bocsátván az alsó végén... Mihelyt valahol valami gyanúság a pestis iránt ki kaphat, mindgyárt a patiens házához menyenyen, ha nem hivatnék is a pasienstől, és a pasienst jól megvizsgállyá, vizsgáltassa, tapogassa és tapogattassa, és ha tapasztalatik, hogy a patiens valóságosan inficiálva vagyon mindgyárt*

³⁹⁷ Hódmezővásárhely tanácsának jelentése Békés megye alispánjához a pestis pusztításáról, 1738. november 20. (Idézi: Magyary-Kossa Gy. 1929. I. 336)

³⁹⁸ Lenghel A. 1930. 22–33. (Idézi: Magyary-Kossa Gy. 1940. IV. 104–105.)

³⁹⁹ Magyary-Kossa Gy. 1940. IV. 105.

⁴⁰⁰ Kun Enikő, Hajdú-Bihar megyei levéltár évkönyve. 2003. 73–74.

⁴⁰¹ Magyary-Kossa Gy. 1929. I. 146–147.

*a patient szükséges orvosságokkal éltesse, legalább napjában kétszer meglátogassa, vagy látogattassa borbélyok által és magának referáltassa...*⁴⁰²

Bentzig Mátyás a város pestisorvosát a bécsi utasítások alapján eskütételre (1739) is kötelezték: „*En N. N. esküszöm az élő Istenre, aki Atya, fiu, Sz. Lélek, tellyes Sz. háromság, egy bizony örök Isten, hogy ezen Pestilentialis Medicus hivatalomban, melyben állítottam, minden személy változtatás nélkül, szegénynek, boldognak, Atyankfiunak vagy Idegennek, tehetségem szerint egyeránt és szorgalmatosan assistalni igyekezem, az Infectiorul, és minden reám bízott dolgokrul ezen kiadott, vagy ezután adandó Instructio Szerint igaz Relatitot teszek.*”⁴⁰³

A pestisorvos Bentzig Mátyás által összeállított 9 kérdés alapján, az utcákba kirendelt borbélyok hetente jelentést tettek. Fáber Fülöp orvos – Bentzig kollégája – pedig könyvecskét adott ki „*Miképen kellésék magunkat Isten segítségével, jó praefervatívák által a pestis ellen védelmezni, vagy a pestisben lévő betegeket orvosolni*”. Mozdósították az „*Öreg Asszonyok Társaságába*” tartozó bábákat „*az Inficiált (fertőzött) Házoknál lévő szülők körül szolgálna.*”⁴⁰⁴

A pestis megfékezésére tett helyi intézkedések a bécsi utasítások szerint (1739. április 1.) történtek, amely rögzítette az eljárás rendjét. A Tekintetes Tanács feladata a végrehajtás volt, például az őrség elosztása, amely fertőzött, karanténba helyezett házakból a ki- és bejárást felügyelte. A város *Gazda Commissarius* csoportot hozott létre, amelynek „*tisztekben fog állni, hogy mihelyt valamely háznál a pestis kimutatja magát, az utcabeli kapitányokkal annyi strázsát állíttassanak a ház körül a mennyi elegendő, á kik a házat őrizzék, hogy onnét senkit ki jönni, sem oda bemenni ne engedjenek a pestilentialis doctor, borbély és arra rendeltett temető embereken kívül, és magok a Gazda Commissariusok a strázsákat éjjel nappal circálják, hogy jól vigyáznak é.*”

A pestisgyanusú házakat 21 napra, a fertőzött házakat pedig 42 napra helyezték karanténba, ezeket halálfejes, a gyanúsakét pedig rövid cédulával jelölték meg. „*Hogy pedig minden Ember megtudhassa, mellyik Ház van Pestissel inficialva imprimaltatni fog ilyen cédula: N. N. Háza Pestissel inficialva vagyon, ahová senki se ki, se be ne merjen menni engedelem nélkül életének el veszése alatt.*” Ugyanakkor városi tanácsi elrendeli: „*Soha ne temetessenek fegyveres strázsáik nélkül, á kik közül vegyenek fel annyit á ki elégséges, kikkel vigyáztassanak szorgalmatosan.*”⁴⁰⁵

A vesztegzár, karantén rendszerint az élelem drágulással, nélkülözéssel járt. Debrecenben mivel 1739. májusában – tehát aratás előtt, amikor a lakosság tartalék készletei kimerülőben volt – rendelték el a vesztegzárat, ugyanakkor a mezei munkákat (aratás, szüret) sem tudták miatta folytatni, elégedetlenséget váltott ki a lakosság körében. Hatástalannak vélték az intézkedéseket: Debrecenben 1739. októberében 3493 áldozatott szedett a ragály, voltak napok, (október 19) amikor 164 ember halt meg pestisben. A város Károlyi Sándor közbenjárását kérte legalább a szüretet idején a Hegyalját mentesítsék a vesztegzár alól, de nem jártak sikerrel. Többen, akik a vesztegzár elrendelésekor nem tartózkodtak a városban,

⁴⁰² Takács Béla, Debreceni Déri Múzeum Évkönyve 1981. 462.

⁴⁰³ Kun Enikő, i.m. 75.

⁴⁰⁴ Mervó Zoltánné, Hajdú-Bihar megyei Levéltár Évkönyve XII. 1985. 112.

⁴⁰⁵ Kun Enikő, i.m. 80.

kirekesztették őket is. A halálbüntetés ellenére voltak, akik megszegték vesztegzárt, például Vasas György kiment Debrecenből a jákóhodosi birtokára. Vasast elfogták és halálra ítélték. Vasas György kegyelmet kérő folyamodványt adott be, melyben felmenői érdemeit említi: „*Nemcsak jeles ősomnek Szikszai Kiss Péternek az érdemeit tekintve, a ki a múlt században a keresztény névnek esküdt ellensége ellen saját költségein és életének veszélyeztetésével (mint kém) az uralkodó háznak a leghasznosabban szolgált és ezért fenséges Lotharingiai Károly herceg ajánlatára ezt a birtokot, melynek neve Jákó-Hodos s a mely most az én börtönömnek az oka, Felségednek dicsőséges atyja, I. Lipót császártól nyerte.*” Vasas Györgyöt Károlyi Sándor gróf ajánlására később fölmentették, de börtönt nem úszta meg.⁴⁰⁶

Az összecsapások is gyakoriak voltak, főleg a pestis halottak eltemetése miatt, a temetés-sel megbízottak (*vespillones*) viselkedése váltott ki felháborodást: „*a koporsókkal megálltak, ráültek, dohányoztak rajtuk illetve szitkozódtak.*” Például Vig Mátyás helyi mészárosnak a fia és a leánya meghalt pestisben, de az apa nem engedte, hogy gyermekeit tömegsírba temessék, hanem háza udvarán akarta eltemetni – akárcsak Bodoki Dávid és Erdélyi Mihály is, – amit a rendeletek tiltottak. A város lakossága melléjük állt, a strázsákat elkergette.⁴⁰⁷ Nagyobb felfordulást keltettek Patai István és társai, akik „*azt kiabálták: Illyen Magistratust tart kigyelmetek?! Az egész tanácsot a bíróval együtt ki kell húzni a házból! Ne féljete! Leszek én Elöljárótok, az Isten ád nekünk erőt ezek ellen a fegyveres emberek ellen; itt elég dorong van.*” Megfékezésükre katonák a csoportosulásba lőttek, két ember meghalt, három megsebesült, a hangadókat elfogták. Patayt halálra ítélték. Szerencséje volt Pataynak, hogy Mária Terézia akkor került hatalomra, általános amnesztiát hirdetett, így ebbe Patay is beleesett.⁴⁰⁸

Kun Enikő a debreceni események kutatója, a fertőzöttek élelemgondjait bemutató forrásokat is közölt tanulmányában. Például: „*Tekéntetes Ur Ttts Nemes Tanáts! Én Czegléd Uczában régtől fogva nyomorgó elesett öregh Forgács György esedezem a T. Uraknak hogy valamely alamisna pénzt nyújtani méltóztassanak éppen ehol halok megh szegény Öregh Feleséggemmel... Maradok: Alázatos szolgálja Öregh Forgács György.*” A Gazda Commissariusok feladata volt, élelem, a pénz elosztása a szegények között, ezért kimutatást vezettek: mikor, kinek, mit és mennyit adtak.⁴⁰⁹

Debrecenben az utolsó pestises halálozás 1740. január végén történt: „*Oláh István uram leánya, Sófia mirigyhalálban*” hunyt el. Ezt követően 1740. április 11-én gróf Károlyi Sándor feloldotta a vesztegzárt, azonban 1742. augusztusában ismét pestisveszély fenyegette a várost: kapuit – kettő kivételével – lezárták. Maróthi György levelében (1742. november) erről a riadalomról írta: „*A pestis a környéken megint mindenfelé megerősödött, s szinte akkora erővel pusztít, mint előbbi évekbenA mi városunkban abból a házból, amelyben először felütötte a fejét, nem egészen öt hét alatt tizennégy embert vittek ki. Most mikor ezeket írom, kb. húsz házat vettek zár alá, ahogy mondják, bár némelyiket csak a gyanú miatt, de ez sem súlyos, mert az említett házon kívül sehol sem fordult elő annyi haláleset, s eddig még*

⁴⁰⁶ Magyary-Kossa Gy., 1931/IV. 117. 290. Vö. Kun Enikő, i.m. 79.

⁴⁰⁷ Kun Enikő, i.m. 81.

⁴⁰⁸ M. Antalóczy Ildikó: *A debreceni városi bíróság illetékessége és hatásköre bűnügyekben a XVIII. században.* Történeti Tanulmányok VII. 1999. (szerkeszti: Takács Péter) 79. Bővebben (Lásd: Kun Enikő, i. m. 81–82.)

⁴⁰⁹ Kun Enikő, i.m. 82.

összesen 25 vagy 26 személy halt meg pestisben.”⁴¹⁰ Ugyanakkor 1742-ben városon kívüli cigány fertályon is pár nap alatt többen meghaltak. A járványt követő számvetések szerint, Debrecenben a döghalál 9 hónapig dühöngött (1738. május–1739. január) és 8648 áldozattal járt, a város lakosságának körülbelül kétötöde halt meg pestisben. A járvány intenzívebb szakaszában 1738. május 16. – november 2. között 7598 pestis halottat számoltak össze.

A térségben több esetben is egész családok haltak ki: Debrecen környéki Ványán, (1739. június 12.) egyetlen nap alatt Szarka Gergely egész családja és háznépe a döghalál áldozata lett. Karcagon pedig egy család kilenc gyermeke halt meg két hét alatt, némelyek közülük néhány órát sem betegeskedett halála előtt. Bihar megyében a pestis 17.177 áldozatot szedett. A Helytartótanács a debreceni pestis megszűnésének hírére, nyomban 1500 forint kiutalását kéri a Heister ezred részére, amit városi tanács visszautasít, mert nemhogy pénz, hanem kenyér is szűkön volt a városban.⁴¹¹

Kun Enikő az 1743. végén, 1744. elején megszűnt pestis klinikai formájáról megjegyzi, hogy az „elsősorban *tüdőpestis*” volt.⁴¹² Ha Erdélyből hurcolták be – annak ellenére, hogy hűvös, neves évszakok jártak a pestis idején – nem lehetett más mint a bubópestis. Másfelől, a három Debrecenben működő orvostól láthatóan nincs leírás a pestis tünetéről. Ugyanakkor tudjuk, hogy a balkáni hadszíntér élelemellátását Debrecen biztosította, ahonnan 1738 tavaszán 50 szekér élelmet szállítottak a déli táborba, igaz, visszatértükben 40 napos vesztégzár alá helyezték a fuvarosokat, állataikkal és szekereikkel együtt.⁴¹³

Hajdúszoboszlón a város „falainál” lezárták a ki- és bejárást, emiatt a mezőn lévő terményekhez, a takarmányhoz nem jutottak hozzá, kutjaik is a városon kívül voltak, míg állataik a városban, így vízhiány, inség állt elő. A hajdúszoboszlóiak, – ahol a járványnak 1738. május–június hónapokban 423 áldozata volt – átlopakodtak az őrség vonalán, és lopták a debreceni erdők fáját.

Hajdúböszörményben, Szekeres Gyula, *Böszörményi siralmas históriák* néprajzi munkájából tudjuk, hogy a pestis nem Debrecenből terjedt át. Böszörményben az elhalálozások számáról több adatváltozat is fennmaradt (1672, 1664, 1543), az első beteget 1739. júniusában jegyezték fel, 1739. októbertől csökkent az áldozatok száma és 1740. januárjában megszűnt. A település körül a karantént 1739. júliusában rendelték el 42 napra, majd egy hónappal meghosszabbították. Szilágyi György siralmas verséből azt is kiderül, hogy „*az infectióból sokan meggyógyultunk.*”⁴¹⁴

Egyedi eset Nagybjajom, ahol falu bírása arról számol be 1738. március 23-án kelt levelében, hogy a járvány kezdete óta településükön 416 pestis halott van, azonban borbélyt és doktort „nem kívánnak.”

Székesfehérvárott „1738. december 16-án báró Gaymann székesfehérvári katonai parancsnoknak a bizonyáglevele hitelesen tanúskodik arról, hogy Székesfehérvárott és Fejér

⁴¹⁰ Dávid Zoltán 1971. A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve 1969–70. 181–199.

⁴¹¹ Kiss Ernő, Népegészségügy. 1931.évf. 1-10.szám., Szűcs, III. 770–775. (Idézi: Magyary-Kossa Gy. 17940. IV. 108–110.)

⁴¹² Kun Enikő, i.m. 83.

⁴¹³ Lenghel, Alexandru, 1930. (Idézi: Magyary-Kossa Gy. 1940. IV.16–18.)

⁴¹⁴ Szekeres Gyula, *Böszörményi siralmas históriák*. (<https://hajdusagimuzeum.hu/wp-content/2016/03/Szekeres-Gyula-siralmasversek-1739.pdf>. Hozzáférés: 2019. 03. 7.)

vármegyében „járvány nincs.” Viszont a ciszterciák évkönyveiből ismert a tanulók számának alakulása: 1739 előtt átlagban 93 tanulója volt az iskolának, 1738-ban pedig 139, a járvány utáni évben 54-re csökkent, sőt a következő évben is csak 89 volt, és csak 1742-ben emelkedett újra 114 főre. Ezek a számok nemcsak azt mutatják, hogy a tanulók soraiban a pestis szedte áldozatait, hanem azt is, hogy a pestis idején a szülők nem engedték gyermekeiket iskolába járni. Ugyanakkor tudjuk, hogy 1739. október 3.–1740. január 4. között a városi tanács gyűléseit felfüggesztette, ugyanis 1739. október 3-án az egyik írnok pestisben megbetegedett, és négy nap múlva meg is halt. A városi tanács 1740-ben készített kimutatása szerint a vesztegzár alá helyezett Székesfehérváron 78-an haltak meg pestisben. A lakosság élelmezésére a körülzárt városban két alkalommal 3430 Ft 65 krajcár, illetve 211 Ft 25 krajcár értékű gabonát vásárolt a tanács. Hasonlóan a városban állomásozó ezred számára 2125 Ft 76 krajcár értékben élelmeszert, tüzelőfát biztosított, a „*lazareth kijavítására*” pedig 72 Ft 4 krajcárt költött. A kimutatás szerint város körülzárása idején (1739. augusztustól egész 1740. márciusig) állandóan őrséget tartott/fizetett (1387 Ft) a várkapuknál. A város pedig a forgalom korlátozása és a vásárok beszüntetése címén körülbelül 1730 Ft kárt szenvedett. A város lakosainak a tüzelőfahiány elkerülése végett, engedélyezték, hogy szállítók a kordonig vigyék a fát, amelyet azután a „*várban levők tisztességes áron megvesznek.*”⁴¹⁵ Székesfehérvár lakossága valószínű a városban állomásozó katonaság által fenntartott feszes rendtartásnak köszönhette, hogy nagyobb pusztítást soraikban a pestisjárvány nem váltott ki. Igaz, a vármegye, a város sem esett a pestis terjedésének főcsapás irányába.

Nem mindenütt volt a katonaság szerepe hasonló a Székesfehérvárihoz. Például 1739-ben Somssich Antal Somogy megyei alispán feljelentette (1739) gróf Wallis tábornokot, amiért negyven emberével áttörte a kordont és Szigetvárra ment, ugyanezt tette egy másik ezred is. Következménye az lett, hogy a térségben a járvány elharapózott. Ahol sikerült vesztegzárat betartani, mint például Szegeden, 182 ember halt meg a járványban, ahol nem mint a hasonló lélekszámú Aradon, ott száma, mint említettük 3200 fölé rúgott. Nem volt ritka, amikor a helyi hatóságok titkolták a pestis kitörését, mint például 1738-ban a budai pestisjárvány idején, amikor a helyi orvosok jegyzéket akartak készíteni, és figyelmeztetni Pestet és a környező lakosságot, a polgármester és a tanácsurak megfenyegették őket. Nem véletlen, hogy a Helytartótanács, egészségügyi bizottsága (*Commissio Sanitatis*) 1738–1739. évek folyamán egy sor óvintézkedésre adott utasítást, és szankciókkal fenyegette a rendeletek végrehajtásának elmulasztását. Többek között elrendelik Szolnokon, Kecskeméten veszteglő intézet felállítását, ellenőrzőpontok létesítését (Belgrád, Zalánkemén, Pétervárad, Eszék), 42 napos veszteglést (Kecskemét, Szolnok, Pétervárad), Pest megye elzárását (1738. november), veszteglőházak létesítését (Arad, Szeged) a vásárok beszüntetését, Szeged élelmeszettel való ellátását. Mivel a járvány a Temesi Bánság és Dél-Erdély felől terjedt el Magyarországon, a vesztegzárak hálózatának kialakítása ezekről a területekről jövők ellenőrzésére létesült Csanádon, Somlyón, a Dunán Budától Péterváradig, a Tiszán pedig Tokajtól Dunába „*szájadzásáig,*” valamint csengei, szolnoki, szentesi, szegedi révek kizárólagos használata, illetve a többi betiltása. Ugyanakkor 1739-ben pedig a postai útvonalakat is módosították. Tehát a határfolyók menti lineáris és a

⁴¹⁵ Lauschmann Gyula, 1998. 41, 63 – 64.

néhány szárazföldi mélységi ponton létrehozott ellenőrző hálózat az aktuális politikai–katonai határhelyzethez igazodott, az ott elhelyezett katonai, illetve beengedett és letelepített militarizált délszlávokra (rácok), valamint a horvátokra támaszkodott a Temesvártól az Adriai-tengerig húzódó sávban. Belgrád török által történő visszafoglalását követően az elsődleges politikai–katonai megfontolásokból kialakított védekezési rendszert járványvédelmi feladatellátására is alkalmassá próbálták tenni, a területileg – a Krajova bánóság (Kis-Oláhország) elvesztésével – lecsökkent Habsburg Birodalom déli, pontosabban dél-magyarországi határa mentén. Bécsben a katonai-bürokrácia által apró részleteiben kidolgozott és irányított védelmi hálózat később rendszerré állt össze (1770), hatékonysága azonban – mint a szóban forgó magyarországi helyzet és Erdélyről szóló alábbi fejezetben látni fogjuk – nem igazolta a Habsburgok birodalmának Európa járványvédő bástyája szerepében való tetszelgését. Ugyanis a 18. században a nyugati nemzetállamok figyelmét az atlanti-térség, India kötötte le, a Mediterrán térséggel való kereskedelem, így a török területekkel való kapcsolatok, ha nem is szűntek meg, de gyérültek, s ezzel a közel-keleti, északkelet afrikai pestises endémiás göcökkel való érintkezések is.

A veszteglőházak (állomások) esetében, mivel több helyen magas díjat kértek, Bécs utasítására a helyei hatóságok végül elrendelték a térítésmentes fertőtlenítést, ellátást a fertőzött vagy fertőzés gyanús területekről érkezők számára. A pestis kitérése idején (1738. október–december) egy sor rögtönzött rendeletet adott ki Bécs: a szüretelésre, az iskolalátogatásra, a katonaság téli elszállásolására, a fertőzött házak, az áruk (gyapjú, ruhanemű) tisztítására, a levelek és pénz fertőtlenítésére, a sószállítás ellenőrzésére, az elhaltak elkülönített temetőben való eltemetésére, engedetlenek megbüntetésére (200 forint) stb. vonatkozólag. Külön felhívták a református lelkészek figyelmét a predesztinációtanának kártékony hatására. A vesztegzárak – mint említettük – gyakran a lakosság nélkülözésével jártak együtt, mivel a zár alá helyezett települést teljesen elszigetelték mezőgazdasági környezetétől, így lázadások törtek ki (Békés, Arad, Debrecen).

A Temesi Bánóság központjában Temesváron 1738-ban a város 6 ezer lakosa közül minden hatodik pestisben halt meg. Noha a katonai kerület jobban szervezett és fegyelmezettebb volt, mint az érintett magyarországi megyék. Például a fertőzötteket nyomban izolálták: városon kívül, az ún. örményházakban, basakúti épületekbe és a vadászházban helyezték el. A pestis-orvosok 100, a sebészek 50 forint havi pótlékot kaptak fejenként, ezen felül ha terepen voltak még 3 forintot. A fertőzött házakat 14 napra bezárták és az csak azután fertőtlenítették. A Dunán, a Tiszán, a Maroson a közlekedést betiltották, Szeged és Új-Aradon veszteglőházakat állítottak fel. A temesi katonai kerületben 1738. júniusában az Udvari Kamara elrendeli a halottak elégetését, mivel a nagy lecsapolási munkálatok s a Béga – csatorna kiépítése előtt, Temesváron a mocsaras talaj miatt a testeket nem lehetett eléggé mélyre eltemetni.

A Duna-menti erődítmények parancsnokai fertőzött helyekről jövőket 60 napi, a gyanús helyekről érkezőket pedig 42 napi veszteglésre kényszerítették, ellenszegülőket vesszőzéssel, botozással, az „átsurránokat”, vesztegzárat kijátszókat pedig akasztással büntették. Mindez azzal is járt, hogy 1738. októberben már éhínség fenyegette Temesvár lakosságát, és Szegedről – ahol nem volt sokkal jobb a helyzetben a vesztegzár miatt – látták el liszttel, gabonával, gyümölcszel a Béga partiakat.

Másik járulékos fejleménye volt a zárlatnak, hogy katonaságot kellett bevetni az elszaporodott rablások, fosztogatások, garázdálkodások megfékezésére. A vidéket járó orvosok is a

rablók áldozatai lettek, ugyanakkor az orvosok közül többen pestisben haltak meg. Munkáját nehezítette, hogy a pestis kihirdetését – a vesztegzárral járó hátrányok miatt – a lakosság nem nézte jó szemmel, és néha magukat a betegség gyógyítóit vádolták a fertőzés előidézésével. Előfordult –, hogy többnyire az elítéltek soraiból toborzott – halottszállítók durva cselekedeteiért is a sebészeket hibáztatták. Például 1739-ben Tabánban, ahol halottszállítók egy elhunyt ruháit akarták elégetni, amit a lakók nem engedtek meg azzal az indokkal, hogy ki akarják fosztani őket. Hasonló eset verekedéssé, majd a nép zendülésévé fajult, amelynek során egy Meiszner nevű sebészt és három járványszolgát Budán agyonvertek.⁴¹⁶

A Temesi Bánságban a katonai módszereket alkalmazó védekezésnek köszönhetően 1738. március–április hónapokban 20–40 megbetegedést tartottak nyilván. A járvány 13 hónapnyi tombolást követően 1739. elején húzódott vissza, március 28-án temették el az utolsó pestis halottat. Temesvár és a Temesi Bánság katonai igazgatása május 15-ét jelölte ki a processzió napjává, a holtak megemlékezésére. Az a tény, hogy a járvány 13 hónapon át dühöngött, mind arra utal, a szigorúbb katonai zárlatrendszer sem tudta visszaszorítani a járvány terjedését.⁴¹⁷

Az Oszmán Birodalommal közvetlen határos területeken kiépített zárlatrendszer ellenére a járvány 1738 folyamán tovább terjedt az országban: októberben Szabadkán, Makón, Földeákon, Hódmezővásárhelyen, novemberben Szekesfeherváron, Buda külterületein is megjelent, és 1738–1739 folyamán hatezer áldozata volt. Pesten valószínűleg a pestis egy újabb kitörése lehetett, mivel ott csak 1741–1744 között pusztított a ragály. A zárlat ellenére, a bécsi rendeletek csak fokozták a lakosság traumáját: egyrészt a járvány idején is folyt a törökkel a háború. Másrészt, miközben Csanád megyében a lakosság éhezett, III. Károly elrendeli, hogy az 1717–1739 között uralt belgrádi vár lerombolására a megye napszámosokat állítson napi 9 krajcár s egy adag kenyér fizetségért. A bécsi bürokrácia aprólékos utasításai mellett helyi kezdeményezésekre is sor került, Mezőtúr környékén a nagybirtokosok a mezőket fegyveresekkel őriztették, és minden pestisgyanús embert lelővettek.⁴¹⁸

A pestisjárvány 1738–1740 közötti években az ország 17 megyéjében egyes becslések szerint 82 ezer áldozattal járt, egyetlen pestismentes település Veszprém volt.⁴¹⁹

A traumahelyzetet súlyosbította, hogy 1739 tele szigorú és hosszú volt: például Debrecen város, a takarmányhiány miatt 8 ezer ökröt veszített el, amit a város meg sem érzett. Ez pedig azt jelzi, hogy a szarvasmarha állomány, nemcsak itt, hanem az alföld más megyéiben is, mint láttuk, igencsak nagy lehetett. Az ország több más helységben is uralkodott a mirigyhalál, mint például Kiskunhalason, Késmárkon (1739. április–szeptember), Sárospatakon – ahol már korábban a betegség előjelét a „*pestisködöt*” látták – 1739. augusztus hónapban tombolt. Zemplén megyében pedig 1739-ben „*szakaszonként a pestis uralkodni kezdett Újhelyen, Tállyán, Tarcalon, Mádon.*” A bécsi rendeletek nyomán, a „*hegyaljai szüretet*

⁴¹⁶ Simon K. 2001. 47.

⁴¹⁷ Hammer, Anton, 1740. (Idézi: Magyary-Kossa Gy. 1940. IV. 104–106, 106, 106–108, 115.)

⁴¹⁸ Linzbauer, II. 71, 79, 144. Jancsó II. 340., Iványi, Szabadka, I. 125., Reizner, III. 167–179., Szeremlei, III. 272., Lauschmann, 41. (Idézi: Magyary-Kossa Gy. 1940. IV. 105–106, 114–115.)

⁴¹⁹ Hann, I. 46, 129., Hajnal J. 99., Karácsonyi János Békés. I. 343., Palugyai I. Szeged, II. 188., Hammer, A. Geschichte., Milleker, Versec, I. 111., Bolgár, 19., Fábrián, Arad. I. 200. (Idézi: Réthly A. 1970. 151–152.)

circa” november 10-én kezdték el, „erős strázsákkal körülvéven.” A Hegyaljai megyékben a nyilvántartott pestisáldozatok száma 6325 volt.⁴²⁰ A császári hadsereg hurcolta be a Balkánról a pestist Bátaszékre is, ahol a feljegyzés által megadott elhalálozások száma nemcsak a pestisben elhaltakat tartalmazza, – azonban a magasabb tavaszi és nyári halandósági számok valószínűleg a pestisre utalnak.

Pestisáldozatok számának alakulása 1738–1740 között

	<i>Nagy-Alföld</i>		<i>Bátaszék</i>
	<i>1738–1739</i>	<i>1739–1740</i>	<i>1739</i>
Makó	312		Április: 83
Csanád vm.	1175		Május: 92
Békés vm.	5165		Június: 21
Békés		1185	Július: 24
Gyula		1038	Augusztus: 11
Kiskunság	1300		Szeptember: 4
Dorozsma	55		
Fülöpszállás	224		
Szabadszállás	463		
Kunszentmiklós	183		
Kiskunhalas		808	
Kecskemét		6101	
Debrecen	3493	8648	
Hódmezővásárhely		2383	
Szentes		1099	
Csongrád		43	
Mindszent		33	
Karcag	400		
Pest/Buda		6000	
Bénye		524	
Liszka		520	
Olaszi		201	
Zsadány		157	
Sára		54	
Heves vm.		6384	
Beregszász		300	
Tiszaroff		350	

(Magyary-Kossa Gy. 1940. IV. 103–127. adatai alapján szerkesztett.)

A táblázat adatai némileg jelzik, hogy a járvány az ország nagyalföldi térségében, valamint az azzal szomszédos Buda/Pest és Heves megyében szedte a legtöbb áldozatot. Nem véletlen, hogy ebből a térségből származik a panaszok többsége is.

⁴²⁰ Hornyik J. Kecskemét, 105., Dessewffy, 100., Tessedik S. Szarvas, 25., Palugyai J. II. 252., Fodor, Ada, 28, 127., Palóczi – Horváth, 280. (Idézi: Réthly A. 1970. 155–156.)

Csongrád megye 1739. április 25-én kéri az intézőséget, hogy a lakosság teljes elszegényedése miatt az ott állomásozó csapatokat helyezték át máshova, és mentesítsék a lakosságot a kirótt természetbeni élelem beszolgáltatás alól. Szintén Csanád megye előjárója (1739. június 16.) arra is panaszkodik, hogy vesztegzár miatt a Maros áradása igényelte védekezés elmaradt.

A Baranya megyei siklósiak 1739. szeptember 7-én, szóvá teszik, hogy a település 24 halottja, Ferenc „lotharingiai herceg és magyar főurak” a török háborúból behozott pestis áldozatai.⁴²¹

A pestisjárvány 1740-ben több helyen is megjelenik: például Abonyban, ahol az év folyamán 52 római katolikus, 11 református lakos halt meg pestisben. Vácott 1740. augusztus 15-én tört ki a pestis, és a „vészkor” 1741. február 5-ig tartott, 385 városi lett a ragály áldozata.

A Temesi Bánságban újra megjelenik a pestis 1740-ben, Módoson, Temesváron pedig 5–6 pestis beteget tartottak nyilván a járványkórházban. Februárban pedig újabb megbetegedések voltak Új-Aradon is. A nyár végén, 1740. augusztus 30-i jelentés már csak 13 pestisest tartott nyilván Bánság egész területén, majd szeptemberben ismét járványmentesnek nyilvánítják a katonai kerületet.⁴²²

Az ország nyugati részén például Sopronban 1740 tavaszán „ismét döghalált” jegyezték fel, mely marhavésszel társult. A pestisjárványt, a marhavészt több helyen (Késmárk, Csanád, Temesi Bánság telepes falvai, Nagybecskerek) élelemhiány kísérte, azonban nem a járvány idézte elő, hanem 1738/1739 erős, hosszú telén kimerültek a tartalékok. Hasonlóan az állatállomány pusztulásában is inkább hideg tél (Debrecen, Csanád megye), mint a marhadög játszott közre. A tudósítások arra panaszkodnak, hogy 1740 telén a Duna „fenéki” (?) befagyott és a Duna mentén 60 ezer szarvasmarha pusztult el a hidegben, emberek fagytak meg, valamint a bor a pincékben, tavasszal pedig a Duna zajlása okozott tetemes károkat az épületekben.⁴²³

A települések között a szolidaritás is működött ezekben az években. Például Debrecen városa a balmazújvárosi pestis elhalálozások hírére (1738. április), segítséget küld az újjárossiaknak (szappant, borsot), a püspökladányiaknak (sót), a hajdúszoboszlóiaknak (szénát, sót, cserépedényt).

A pestisjárvány intenzitását mutató halandóság – mint fentebbi táblázat mutatja – a lokális terekben egyeletlen megoszlású volt, ami a védekezés hatékonyságának tudható be, vagy pedig az adott lokális térben a népesség sűrűségének.

Magyarország több térsége a török kiűzése után, a 18. század első felében még a benépesítés, a telepítések szakaszában volt, és az így keletkezett demográfiai többlet a jelentősen csökkentette a pestisjárvány (Temesi Bánság, Délvidék stb.). Békés megyében például már

⁴²¹ Liber Mortuarum, Bátaszék., Baróti, II. 457., Baróti, I. 100., Almanach, 1778. 300. (Idézi: Réthly A. 1970.153.)

⁴²² Abonyi, L., Abonyi I. 172., Fábán, Arad I. 200., Palugyai, Szeged, II.188., Hammer, A. Geschichte.; Karcsú, Vác. I. 85. (Idézi: Réthly A. 1970. 161.)

⁴²³ Buchholtz, Tagebuch, 308., Barót I. 325, 523., Kovács János Krónika, II. 9., Sima, Szentesi, 219., Abonyi I. 172., Fábán, Arad, I. 200., Palugyai, Szeged, II. 188., Hammer, A. Geschichte., Bonfini – Kolinovics., Bruckner. (Idézi: Réthly A. 1970. 163–164, 156–161.)

a szatmári békét követően (1711 után) a veszteségek rekuperációját szlovák telepésekkel pótolták (Csaba, Békés, Szarvas, Mezőberény).

A pestisjárványt követően – Mária Terézia idején – a betelepítések tovább folytak, mellyel részben pótolni tudták a népességvesztést. Ezzel szemben például a népesebb Debrecenben a lakosságvesztés pótlása az endogén túlélők reprodukciós mechanizmusai (házasságkötések, születések számának növekedése, az elhalálozások csökkenése stb.) oldották meg.

Voltak térségek, melyek járványmentesek voltak: Veszprém, Győr, Moson, Vas, Sopron, Zala, hasonlóan Sümeg, Besztercebánya, Nógrád megye is Romhány kivételével. És voltak térségek, ahol a járvány később jelent meg. Például az ország északkeleti részén Beregben, ahol 1739. végén Csordáról terjedt el a pestis az egész megyében. Alsó-Vereckénél a határt lezárták, a Tiszán való átjárást megtiltják, a határon veszteglést vezettek be, a református papoknak szigorúan megtiltják a predesztinációról való szónoklást stb. Az egészségügyi bizottság úgy ítélte meg 1741-ben, hogy a pestisnek vége, ezért a megyében hálaadó istentiszteleteket rendeztek, azonban 1742-ben újra felütötte fejét a járvány és „*iszonyú pusztítást végezett*” július–augusztus hónapokban Beregszászon, Váriban. Munkácson, ahol a ragály 1742. július– november között tombolt, állítólag csak 694 lakos maradt életben. A térségben néhány településén (Kis Brestó, Paszika, Sarkad, Bartháza) még 1743-ben is pestises halálesetek fordultak elő.⁴²⁴

Voltak ugyanakkor olyan települések, például Máramarosban négy, amely a fertőzött régióban is járványmentes maradt. De ugyanígy nem lett pestises 1738 és 1743 között az egymás mellett fekvő Borsod és Torna megye, holott minden szomszédjukban pusztított a járvány. Rajtuk kívül három nagyobb folt: Trencsén – Liptó – Hont háromszöge, Győr – Moson – Sopron, és a Balaton környéki megyék (Somogy, Zala, Veszprém) maradtak járványmentesek. Faragó Tamás hívta fel a figyelmet, hogy nincs magyarázata, hogy Máramarosban miért olyan későn, csak 1741–42 fordulóján terjedt el a járvány, holott a szomszédos Szatmárban már évek óta pusztított. A regionális jellemzők, mint például a pestis megbetegedések eltűnése egyik vagy másik régióból egyelőre megoldatlan kérdések sorozatát jelenti.⁴²⁵

A magyarországi pestisjárvány eredete és terjedése 1738–1742-ben a behurcolás és a széthurcolás jelenségével írható le. Az orosz szövetségben a Balkánon 1738–1739-ben sorozatosan vereséget szenvedő Habsburg seregek egységei terjesztették el, erre utal, hogy több helyen a pestis kitörése egyidejű, illetve a diffúziós ciklusai közel egyidejűek voltak. Ami részben vagy egészében a Balkánról veszteségeik miatt kivont vagy visszavonuló csapatok magyarországi kvártélyozásával, mozgásával, illetve balkáni (szerbiai) hadszínterek ellátásába bevont magyar fuvarozók ide-oda járásával hozható kapcsolatba. Minderről és a járványvédelemről a fentebb elmondottak kiegészítése során az erdélyi pestisjárványok ismertetésekor még szó lesz.

A pestisjárvány megszűnte után is – biztonsági megfontolásokból – fenntartják a veszteglőhelyeket, és a passus (útlevél) felmutatásával való közlekedést: Erdélyben Töröcsvár, Vöröstorony, Bereck, Gyimes, Borgó havasi átjáróknál. Bánátban Mehádián, Szlavóniában

⁴²⁴ Lehoczky II. 166–168. (Idézi: Magyary-Kossa Gy. 1940. IV. 117–118, 121.)

⁴²⁵ Faragó Tamás TAMOP 4.2.5 Pályázat könyvei (Hozzáférés: 2019. 02.5.)

Zimonymnál, Mitrovicán, Horvátországban pedig Bród, Gradiska településeken. Magyarországon újabb pestis veszély 1753-ban Moldova, 1769-ben Lengyelország, 1755-ben és 1770-ben Erdély felől fenyegette az északkeleti megyéket, azonban a bejáratott intézkedésekkel megtudták akadályozni a járvány betörését az országba. A déli, törökkel határos területek továbbra is veszélyesek, Versec körzetében – Paulis, Ulma településeken – tör ki újra a pestis 1762. végén, és csak 1763 nyarán szűnt meg: lokális, elszigetelhető eseménynek tekinthető.⁴²⁶ Mindazonáltal az utolsó nagyobb térbeli kiterjedésű és tömeges elhalálzással járó pestisjárvány Magyarországon az 1738–1742 közötti években volt.

A Habsburgok uralmának fokozatos megszilárdulása a Kárpát-medencében a 18. század folyamán nemcsak a védelmi, katonai logisztikai, közigazgatási, adózási rendszer kiépítésével, a telepítésekkel stb., járt együtt, hanem a Oszmán Birodalommal határos térségekben az egészségügyi záróvonal (cordon sanitaire), a veszteglőállomás hálózat kiépítésével is. Egyes feltételezések ennek tulajdonítják a pestisjárványok szárazföldi utvonalon való Közép- és nyugat-európai terjedésének megszűnését a 18. század első évtizedeit követően. Az alábbiakban majd látjuk, milyen sikerrel. Figyelemre méltó újdonság is történt ezekben az években: 1739-ben készült el – III. Károly király Mária Terézia atyja saját használatára is – Északnyugat-Magyarország térképe, amelyen a térképész Mikoviny feltüntette a járvány miatt elrendelt záróvonalak (cordon) határait. A jelmagyarázat szerint sárgával jelölték azokat a helységeket, amelyekbe már pestis behatolt (Anno 1739. Peste infecta). Rózsaszínnel festett részek a térképen az elzárt területeket jelölték, melyek határain fegyveres őrséget állítottak ki. Színezve ábrázolták a térképen a főbb utakat, amelyeket a pestis miatt ajánlatos volt elkerülni.⁴²⁷

A továbbiak nézzük közelebbről az 18. század első felét és az azt követő történéseit, amikor Erdélyben három nagyobb és néhány szétszórt, izolált pestisjárvánnyal kell számolnunk.

„Éppen elfonnyasztott már csak arra való gondolat is...”

Apor Péter, a 18. század eleji pestisjárványoknak tanúja, megkönnyebbüléssel jegyezte fel 1720-ban, hogy végre Erdélyben megszűnt a dögvész, amely „*idestova egy évtizede tartott.*” Apor két, egymást követő pestisjárványra (1708–1711, 1717–1719) utalt, amelyek közül az első (1708–1711) egyidejű volt a magyarországgal, hasonlóan a későbbi (1739–1742.) években pusztító járványhoz. A különbség a két térség között egyrészt abban mutatkozott, hogy 1717–1719-ben- néhány említett magyarországi elszigetelt eset kivételével – a járvány jórészt Erdélyt sújtotta, és 1739–1742. éveket követően Magyarország kitétsége a pestisnek megszűnt. Erdélyben viszont szinte állandósult a járványveszély. Másrészt pedig a pestis behurcolása, térbeli kiterjedés, az áldozatok nagyságrendje tekintetében is különbségek voltak az egyidejű, illetve egymást követő járványfolyamatok között.

⁴²⁶ Milleker, Versec, I. 149. (Idézi: Réthly A. 1970. 202.)

⁴²⁷ Csenedes László, 1980. 72.

Temesközben (Bánság), amely még mindig török uralom alatt volt, a járvány már 1708-ban megjelent. A kortárs moldvai tanító, Vasile Sturza feljegyzése szerint (1708. június 22.), amikor az ottani nagypestis idején, a „törökök országába” – „*Temesvár országban*” – lévő Szent-Andrásra menekült, ott már 336 áldozata volt a járványnak. Azonban nincs további adat arról, hogy Temesközből terjedt volna át pestis a dél-erdélyi megyékbe is (Hunyad, Krassó).

A korabeli források viszont arra utalnak, hogy 1706–1707-ben „*Bukarestben nagy pestis volt, a vajda C. Brancoveanu ... 1707 márciusában tért vissza Bukarestbe.*”⁴²⁸ Valószínű az ottani járvánnyal függ össze az imént említett V. Sturza menekülése. Moldovában is elhúzódó járványra utal, hogy 1710-ben a lengyel Joseph Potocki a vajdaságban telelő seregét élelemhiány és a pestis miatt kivonja, ugyanakkor egy kisebb Habsburg katonai egység a moldovai pestis miatt visszafordul a bukovinai Vatra Dornei határátkelőnél.⁴²⁹

Pestisjárványok Erdélyben a 18. században

Székelyföld						Barcaság
<i>Csik</i>	<i>-Gyergyó</i>	<i>-Kászon</i>	<i>-Maros</i>	<i>-Udvarhely</i>	<i>Háromszék</i>	<i>Brassó -Vidék</i>
	1709, 1717–1720, 1770, 1771		1708–1710, 1737–1739,	1709–1710	1709–1710, 1717–1720, 1737–1738, 1759, 1786	1709–1711, 1718–1720, 1755–1756, 1770, 1786, 1795
Királyföld						Fogaraszó
<i>Kőhalom</i>	<i>Medgyes</i>	<i>Szászváros</i>	<i>Nagy-Szeben</i>	<i>Beszterce</i>	<i>Segesvár</i>	
1718	1717–1719	1737–1739	1717–1719, 1737–1739, 1742–1743	1712	1709–1711	1737–1739
Városok/vármegyék						
<i>Kolozsvár</i>	<i>Gyulafehérvár</i>	<i>Nagyenyed</i>	<i>Nagybánya</i>	<i>Hunyad</i>		
1710–1712, 1720, 1742	1737–1739	1737–1739	1710–1711	1737–1739		

(Binder, P. 1987/173–187., Magyary-Kossa, Gy. 1931/III. 56–461., 1940/IV., Réthly A. 1970. 27–534. adatai alapján szerkesztett.)

Cserei Mihály az erdélyi fejedelemség utolsó évtizedeinek, az erdélyi kuruc világ eseményeinek, és a Habsburg uralom erdélyi kezdeteinek kortárs megfigyelője, az 1709-ben kitért erdélyi pestisjárványt közvetlenül a szomszédos török területekről származtatta: „*Az elmúlt esztendőben (1708) Havasalföldiben Bukarestben kezdődék a pestis, oda Törökországból jött, s egynehány ezer ember meghala, onnan Molduvába mene át, valami gyergyói cigányok, kik a kurucok elől futottak vala Molduvában, betegen kijövének Gyergyószentmiklóstra, ott*

⁴²⁸ Hurmuzachi, vol. 9. I/446. (Idézi: Samarian, Gh. P. 1932. 65–66.)

⁴²⁹ Samarian, Gh. P. 1932. 66.

*megis halának, egyiknek pokrocát más cigánygyermek elviszi, benne hál, az is megbetegedik, meghala, onnan a többi falusi emberekre is kihát a contágió.*⁴³⁰

Csikszerék északkeleti, gyergyói része is, közvetlenül határos Moldovával, az emberek különböző indokok miatt való ide-oda mozgása nem rendkívüli, még akkor sem ha egyénileg vagy csoportosan éppen a kurucok elől menekültek. Azonban volt egy másik tényező is, amit Cserei nem említ, éspedig a moldvai örmények, akiknek a betelepülésével (1637-től kezdve), Gyergyószentmiklós az erdélyi tímárok, cserzővargák egyik nyersanyag beszerzési központja lett.⁴³¹ A szász hagyomány, akárcsak Cserei Mihály szintén Gyergyóból származtatta a pestis elterjedését Királyföldön, valamit Erdély-szerte.

Még mielőtt a német helyőrség az utakat „bevagatta” (eltorlaszolta), és „strázsákat” (örséget) állított volna, hogy „senki be ne menjen Gyergyóba, se onnan kijőjön,.. már azelőtt egy segesvári szűcs vadbőrök vételire mene vala Gyergyóban, s mihelt hazamene Segesvárra, maga elsőben, azután minden házanépe s a szomszédási is meghalának. A Rabutin regimentje vala ott quártélyban, kijöve onnan a táborra Küküllőváratt, hálának egy éjszaka Küküllőváratt, azt, mindjárt elkezdődik a pestis, azután Marusvásárhelyen és az egész Marusszéken, Torda vármegyében szörnyen kezdenek halni, Segesvárratt pedig mai napig is mind halnak, már éppen pusztán maradt a város. Mert azelőtt is sokszor volt Erdélyben pestis, sokan megis holtanak, de ugyan maradtanak is meg emberek a pestis helyeken, de most valahová beeshetik, éppen mind kitakarítja a halál a lakosokat. (...) Udvarhelyszékre is a Segesvárratt szolgáló lányok” vitték be, „és szörnyűképpen halnak az egész székben, Medgyesen hasonlóképpen és Küküllő vármegyében. Ha Isten meg nem szán bennünket, féltő, az egész országot elfogja, és végképpen elpusztul ez a szegény ország. Mert Szebenben is már a himlőben nagy emberek, kicsiny gyerekek erősen kezdetek halni, mely nyavalya mindenkor a döghalálnak előljárója. Magyarországon is, úgy hallatik, sok helyeken grassál.”⁴³²

Cserei Mihály a pestisfertőzés erdélyi elterjedését három szakaszban írja le, az első a Moldovából Gyergyószentmiklóstra való behurcolása, innen Segesvárra való áthurcolása, ahol a megfertőzött német katonaság és cselédség terjesztik tovább Küküllő vármegyébe és Székelyföldre (Maros- és Udvarhelyszékekbe). A járvány széthurcolásában a meghatározó tényezők az életvitel módosító háború-menekülés, kóborlás (kurucok, cigányság), illetve a foglalkozással együtt járó térbeli mobilitás.

Cserei is felismeri, hogy „ez három esztendőitől fogva (1709–1711) grassáló s pusztító pestis nem az aernek corruptiója miatt esett, hanem per communicationem,”⁴³³ vagyis a személyek, áruk forgalma során az érintkezéssel. Gyergyószentmiklós és Segesvár esetében a pestisjárvány alattomos hordozója a bolha, mely a fertőzést a textíliába (pokróc), illetve nyersbőr szörméjébe rejtőzve, csípéssel közvetítette a fertőzést az emberekre. Tágabb kontextusban, látnunk kell, hogy az ide-oda kóborló cigányság szerepe másodlagos, esetleg egy megfékezhető lokális járvány kialakulásában játszhattak közre. Ezt látszik megerősíteni

⁴³⁰ A román források szerint a pestis már 1706–1707-ben tombolt Bukarestben. (Lásd: Samarian, Gh. 1932. 52.)

⁴³¹ Bővebben (Lásd: Pászka I. 2019. I. kötet. 387–388.)

⁴³² Apor P. Synopsis, XI.161. (Idézi: Réthly A. 1970. 88.), Cserei Mihály. 1983. 432.

⁴³³ Cserei M. 1983. 443.

Cserei megjegyzése, hogy a Moldovával szomszédos „Csíkba, Háromszéken, a Barcán, itt Brassóban még eddig (1710) a pestis be nem jött.”

A meghatározó tényező, tehát a gyergyószentmiklósi örmény szücsök nyersbőr kikészítése (cserzése) és kereskedelme: a Moldovában felvásárolt állatok (szarvasmarha, ló, juh), és vadak (őz, nyúl, medve, hiúz stb.) bőrét az örmény szücsök Gyergyószentmiklóson „dolgozták fel.” Már szóltunk arról bővebben – az előző kötetben –, hogy a Gyergyószentmiklós előjárói határozatban tiltották az örmény szücsök, tímárok és mészárosok – környezetszennyező – műhelyeinek tartását a város lakóház övezetében, ugyanakkor kötelezték őket szennygödörök létesítésére is. Másfelől a szász mesterek (vargák) a nyersanyagot nagyobb tételekben vásárolták fel, hiszen megélhetésük biztonsága jelentős készletek raktáron tartásától is függött. Következésképpen: az erdélyi pestis széthurcolásában a textílneműbe (pokróc), s az állati bőrök szőrméjébe rejtőző pestisbolha csípése volt a fertőzés közvetítője az emberekre.

Rabutin tábornok, az erdélyi főparancsnok elzárta (bevágatta, eltorlaszolta), a Moldovából Gyergyószékbe vezető szorosokban az utakat, strázsákat állíttatott, Gyergyót katonai kordonnal elszigetelte. Utasítja 1708. december elején Korda Zsigmond főhadbiztost, hogy „a gyergyvai passusra (határtjáróra) szorgalmasan rávigyázzon, hogy egy ember is élete vesztese alatt onnan kijönni ne merészeljen, különben, ha valaki kijönni comperiáltatik, egyáltalában meg kell halnia.” A zárlat alá helyezett Gyergyószékben 1708/1709 telén sóhiány támadt, a só-falvi kamaraházból a Főhadparancsnokság utasítása szerint Udvarhelyszék fogatosai szállították a sót a „vágásig” (a záróvonalgig) ahonnan azt a gyergyóiak vitték tovább. De a gyergyószéki óvintézkedések hiábavalónak bizonyultak, mert Segesvár felől 1709-ben pestis megjelent Udvarhelyszékben is, azonban intenzitása 1710–1711-ben fokozódott.

Az erdélyi katonai parancsnokság utasítására a Gubernium (1710. novemberében) megtiltja Udvarhelyszéken a vásárok tartását, és a falukat járó (örmény) vándorkereskedést. Mint lenni szokott 1710/1711. télén a pestis visszahúzódott, de a vásártartást tiltó rendeletet megújítják (1711. március 7.), amit az udvarhelyiek nem tartanak be: a városban, Udvarhelyen a tavaszi sokadalom megtartását fegyverrel gátolják meg. A Főkormányzószék ébersége a pestisjárvány idején az adóbehajtásban keletkezett rések betömésével párosult – mert lényegében ezért hozták létre –, értesülvén arról (1711. február), hogy az udvarhelyszéki két Oláhfaluban a „pestis megszűnőben van”, 500 Rft adó behajtását rendeli el. A pestis azonban 1711 nyarán újra kitört, a Gubernium Bécs utasítására Isten haragjának kiengesztelésére a buzgó imádkozás mellett Rabutin tábornok parancsait továbbítja a helyi hatóságoknak: pestises helyek elszigetelése, a kereskedés tiltása, magán célú utazás útlevéllel történjék, és havonkénti jelentést tegyenek a szék előjárói.⁴³⁴

Bécs védekezési utasításait szintén Cserei históriájából ismerjük, pontról pontra felsorolja azokat, hangot ad aggódásának, kétségeinek hatékonyságukat illetően, s ez nem véletlen, hiszen a fejedelemség korából hasonló intézkedéseknek csak egy néhányuk volt ismert, azt is az érintett városok rendelték el, és – Báthori István, Báthori Zsigmond kivételével – nem a fejedelmek.

„A Gubernium látván az Istenek rettenetes ostorát, az egész országban minden religión valóknak közönséges böjtöt hirdete, hogy minden vasárnap, míg háromszor a templomból ki

⁴³⁴ Jakab Elek – Szádeczky Lajos, 1901. 434–437. Vö. Pál-Antal S. 2008. 227.

nem jönnek, addig senki ne egyék, igyék, de azt a böjtöt is, aki akarja, csak úgy obszerválja, ahonnan semmi jót nem várhatunk magunkra. A generál (Rabutin) pedig minden helyekre, ahol még a pestis nincsen, strásákat rendelete, hogy megvizsgálják, ki honnan jó és hová megyen, s nagy bajjal tud most akárki csak a szomszéd faluig is menni. Amellett pátenst bocsáta ki, hogy a pestis helyekről senki a falu vagy város határán kívül ne járjon, mert meg van parancsolva, az olyan embereket minden kedvezés nélkül megöljék, és ha a strásák meg nem ölnék, a strásákat magokot a generál megöleti, és hogy minden városokon, falukon kívül a mezőre házakot csináljanak, és ha valaki megbetegszik, akár úr, akár szegénylegény legyen, kivigyék mindjárt azokba a házakba, s oda penig ne legyen szabad senkinek menni, hanem ennivalót tegyék le közhelyeken, s a betegek hordják el magoknak, s ha meghalnak is, se apjának, anyjának, gyermekinek oda ne legyen szabad menni, holttestet csókolni, vagy siratni, harangozni, praedicallani, kísérni, hanem a mezőn ássanak nagy vermeket, s arra rendeljenek minden városokon, falukon két-három embert, azok vigyék ki éjszaka a holttesteket, s minden ceremónia nélkül temessék el. Ha penig otthon, a maga házánál valaki meg talál halni, s a ház cselédit csapják ki, negyven napig ott legyenek, amint már sok helyeken meg is történt ez a halálnál is nehezebb s terhesebb parancsolatnak véghezvitele. Melyeket csak hallani is rettenetes irtóztató dolog, s éppen elfonnyasztott már csak arra való gondolat is, s nem tudunk mit csinálni, mert ha itt maradunk a városban (Brassóban), s az Isten szent fiáért őrizzen, a pestisben valamelyikünk meg talál halni, bepecsételik a házakot az életben maradottakra, s ott kell éhvel meghalni.”⁴³⁵

Cserei jelenidejében Erdély katonai-igazgatási terület, hiszen a török háborúknak még nem volt vége, így a fejedelemséget tulajdonképpen Rabutin tábornok irányította, s a fentebbiekből is az derül ki, hogy a járvány terjedését megfékező intézkedéseket is a tábornok rendelte el. Az erdélyi urak egy részét Rabutin Brassóba, a másik részét s a Főkormányzószék tagjait Szebenbe gyűjtötte össze, de nem a pestis miatt, hanem a kurucokkal való együttműködés megakadályozása végett. Azonban időközben kitört a pestis, így a járvány ideje alatt is az erdélyi urak – akiket Bécs bárói, grófi címekkel és hivatalokkal tett lojalissá – ezekbe a városokban éltek családjaikkal. Ugyanakkor Rabutin tábornok igazgatási hatásköre Erdélyben még instabil volt, fejedelemség tényleges birtokba vétele, a közrend, közbiztonság helyreállítása is csak a szatmári békét (1711) követően kerül a bécsi bürokrácia napirendjére.

A Habsburg–Oszmán területek határa Erdély délkeleti sávjában az 1708–1711-es években csak néhány helyen megfigyelt (Vörös-torony, Tömös, Töröcsvár, Ojtuz) a helyi lakosság köréből toborzott (*plájosok*) örök által. Erdély belső területein, az említett instabil körülmények miatt sem tudta Rabutin megfékezni a járványt. Cserei elbeszélésében jól érzékelteti, hogy Rabutin statáriális jellegű intézkedéseit még a szász városok mindegyikében sem lehetett alkalmazni. A legnagyobb aggodalmat a városokban a fertőzött házak lakóinak zár alá helyezése, elszigetelése, karanténba helyezése (bepecsételés) jelentette. Cserei is többek tapasztalatával összhangban végzetesnek tekinti a módszert, mivel a lepecsételést házak lakóinak többsége, végül nem a pestis, hanem rendszerint az éhezés áldozata lett. Például a korábban ismertetett Marseilles-i (1720–1722) pestis idején is. Rabutin ellenőrzése alá tartozó szász

⁴³⁵ Cserei M. 1983. 432–433.

„kulcsos városok” elzárása a külvilágtól Csereit személyesen érinti mindazokkal a városokba szorult Habsburg hű nemesekkel együtt, (Bethlen Miklós, Wesselényi István, Bánffy Miklós stb.), akiknek birtokai szétszortan az erdélyi vármegyékben voltak: *„Eddig az esztendeig a kurucok miatt nem vehetém semmi hasznát a jószágomnak, most, amikor szabadulást várunk vala, a pestis jobban megszoríta (...). Isten tudja, magunk is mint maradunk, s még ide hátra mire maradunk, én semmi jót nem tudok remélni.”* Közelebről az elzárt városokban – például Szebenben – az erdélyi fejedelemskori elit hétköznapijait Cserei kortársai, Wesselényi István, Bethlen Miklós is elbeszéli: önellátók voltak, pénz szűke miatt ingóságai (nemesfém tárgyak, ruhanemű stb.) eladásából tartották fenn magukat családjáikkal és szolgáljaikkal. Nem beszélve – főleg a Szebenben szorultak – a megaláztatásról, melyet Rabutin részéről kellett elviselniük. Csereinek – aki Brassóba nem a pestis, hanem kurucok elől menekült – mindezt és az urak egymás elleni áskálódásait nem kellett elszemvednie, viszont családi tragédia is keseríti életét, József fia, nem pestisben, hanem *„vereshimlőben”* hal meg, vigaszt jelent nagy fájdalmában, hogy megszületik Susi lánya.⁴³⁶

Cserei Mihálynak a doktorok praktikái iránt is fenntartásai vannak, hiszen azok a gyógymodok már a fejedelemség idején is ismertek voltak: *„a szebeni doctorokat is a generál (Rabutin) egybegyűjtvé, megparancsolja, hogy a mostani pestis ellen orvosságokat írjanak ki mindenfelé az országban, s ki is küldik írásban.(...) Azt javalják, hogy minden reggel a házakot fenyőtövissel füstöljék, a házak falait minden héten fehérítsék, éhomra senki házából ki ne menjen, kivált a fenyőmagos égettbort vagy nyers boritalt, fenyőmagos ételt, fenyőmag rágását, a citromos ételt, mézet, diót, foghagymát, mandulát (mandulát), dohányszívást igen jovalják.”*

A korszakban, akárcsak a Fekete halál idején és után is a leghatásosabb megelőzési módszer a *„fuga pestis”*, a pestisveszély idején a menekülés volt. Cserei is gyermekkori emlékeiből tudta: hogy a legjobb orvosság a menekülés: *„Ebben az esztendőben (1677) nagy pestis vala az egész országban, mely a következő esztendőben is grassála. Atyám engemet s a húgomat,(...) közel Fogaras várához(...) bucsumi jószágában küldte, s ott voltunk az egész nyáron s őszön...”* Továbbra is érvényesnek tartja ezt az eljárást, mert *„aki Istent híván segítségül, olyan helyről jó idején elment, s pestises emberekkel nem conversálódott, életben maradt, aki pedig vakmerőségre vetette magát, megdöglött a többivel együtt.”*⁴³⁷

Erdélyben is, mint minden korábbi pestisjárvány idején kontinensszerte, a településeken, főleg a városokban a hétköznapi szokások, bevett rendje felbomlik, a szabadosság uralkodik el az emberek viselkedésében: *„nemhogy az emberek megjobbulnának, sőt annál inkább elfajultanak, beszélnek, hogy Segesvárat (1709), akik megmaradtanak is, esznek, isznak, házasodnak, s ha a templomban harangoznak is, azt mondják a papnak: 'Miért mennénk mi a templomban, lám eleget könyörgém, és síra ez a város az Istennek, mégsem könyörüle meg rajtunk, ezen két nap mi is meghalunk, mint a többi, akár csak addig éljünk kedvünkre.”* A pestis kiváltotta viselkedésreakciókat kétségbeesés, kilátástalanág motiválta, egyszerűen a betegségnek nem volt ellenszere. A túlélők testi-lelki traumáit tovább súlyosbították a fertőzés gyanús és ténylegesen betegekkel való bánásmód, a visszaélések, a fosztogatások,

⁴³⁶ Cserei M. 1983. 435.

⁴³⁷ Cserei M. 1983. 434, 132, 445.

rablások eluralkodása. *„Ha kimegyünk falukra, – írja Cserei – kivált majd ha az idő tavaszodik, pestis nélkül is megölnék a tolvajok. Sőt Segesvárat történt is olyan dolog: a temető szászok majd nyolcvan embert megöltenek, kivált akiknél valamit értenek (értéket), ha beteg nem is volt, megfolytatták, koporsóba tették s eltemették”* Egy lány esetét beszéli el, akit élve akartak eltemetni, de kimentették és a tetteseket, a temetőbe szállító embereket halálra ítélték miután az is kiderült, hogy már korábban is többeket élve temettek el.⁴³⁸

Históriájában Cserei a pestisjárvánnyal több egyidejű eseményt is elbeszél, amelyek Erdély népeinek a létfenntartási nehézségeit súlyosbították, a kurucok fosztogatásai, Habsburg katonaság elszállásolása, a „rettenetes porciózás” (adóztatás) mellett, illetve mindezekkel átszőve a szárazság, és a sáskajárás: (1710.) *„júniusban, júliusban oly rendkívül való szörnyű száraz, meleg idők jártanak, melyhez hasonlót soha nem értem, az emberek teljességgel semmit sem szánhattak, a gyümölcsök a fákon egybenfőttek, fonnyadtanak, a tavaszgabonák fel nem nőhettek. Szeptemberben pedig Molduvából számtalan sásákák jövének ki, kik napnak fényit sokaságokkal befedék, és az egész országot egyben járták, mindenféle zöldséget megettének.”*⁴³⁹

Ehhez adódott a marhavész, amelynek kezdetét a pestissel hozta kapcsolatba *„elsőben a lovak, marhák, disznók, kutyák kezdenek döglenni.”* A jelenséget – mint láttuk Boccaccio is említi az 1348. évi firenzei pestis idején –, azonban az epidemológusok, biológusok körében vita tárgyát képezi a kérdés: vagyis a pestis lehet-e az állatok elhullásának (az állatjárványok) oka, vagy sem? Csupán annyit tehetünk ehhez hozzá, hogy 1709–1711 között Erdélyben grasszáló pestisjárvánnyal párhuzamosan marhavész is tombolt: *„minden helyeken az egész országban rettenetes baromdög volt, és vagyon máig is, ugyanannyira, hogy sok helyeken nem is szánhatnak, vethetnek az emberek a marhák szűke miatt, és már felette megdrágódott, ami kevés marha megmaradott. Soha is senki nem emlékezik Erdélyben, nem is olvasta a históriákban, hogy ilyen szertelen és rendkívül való marhadöge lett volna valaha Erdélyben, annál egyéb kincse nem vala az országnak. (...) Jó lélekkel merem mondani, hogy hárommillió pénznél több kár esett a marhadöge miatt Erdélyben, mégis a rettenetes porciózás annál nagyobb mértékben vagyon rajtunk. Nekem is, ami kevés marhát szereztem vala azután, hogy a kurucok két ízben is kifosztának mindenemből, azok is mind eldöglének, ugyanannyira, hogy semmi marhám nem maradt vala.”*⁴⁴⁰

Emlékezetes élménye volt Csereinek a földrengés, amely akkor is, mint napjainkban éreztette hatását, főleg a moldovai Vrancea megyei epicentrummal szomszédos Csík-és Háromszékben s a Barcaságban. *„Háromszéken és más helyeken, die 17. Octobris (1710) virradólag egy s két óra között szertelen nagy földindulás tapasztaltatott, melyet én is, még akkor Brassóban lévén, másokkal együtt nagy félelemmel tapasztaltam, éreztem és hallottam. Melyből semmi jót nem remélni, mert noha a földindulás felől a tudós embereknek sokféle opinióik vadnak, de Erdélyben bizonyos experienciákból már kitanulták, hogy a földindulás Erdélyben mindenkor a jelenvaló állapotnak megváltozását jelenti. Én eddig három rendbéli*

⁴³⁸ Cserei M. 1983. 432–433.

⁴³⁹ Cserei M. 1983. 444.

⁴⁴⁰ Cserei M. 1983. 473–474.

földindulásra emlékszem, egyszer amikor Apafi Mihály meghala, azután amikor a kurucvilág támada (...) Szebenben pedig Kisasszony havában (augusztus), (...) mikor a város népe a templomban volna, hirtelen menykő egy tornyot megüt, az holott a militia számára puskaport tartottanak, a puskapor felgyúladván, mind a tornyot elhányta, mind a mellette való kőfalt, mind pedig a körül való házakot felgyújtván, majd hatvanig valókat, rettenetes bódulással és sok embereknek veszedelmekkel összeverontotta.” Hogy teljesebb legyen a kép, Cserei a továbbiakban megemlíti az árvizek (1711 tavaszán–nyarán), – a havasok alatt fekvő falvak állatállományában – a medvék „nagy” kártevéseit.

A természeti csapásokat, az antropogén kártevéseket, nem is beszélve a pestis okozta pusztítás kiváltotta traumákról, mint lenni szokott „nyomorúságos” időkben „szörnyű és irottató csuda dolgok” kísérték „mindenütt Erdélyben ebben az esztendőben. Itt Barssóban (1710) húsvét éjszakáján a bolgárszegi oláhtemplomban egy cruxifixus kép vérrel verítékezett. (...) Itt bent a városban 15. Septembris (1710) virradólag a nagytemplomban szörnyű ropogás, csattogás hallatott, minha ágyukkal lőtték volna...”⁴⁴¹

Cserei leírásából térben ugyan szétszórta, de egyidejűleg egymással többé kevésbé átfedésben az embert és állatot pusztító epidémia, a szárazság, a sáskajárás, árvizek, a kurucok, a német katonai adminisztráció ténykedése összeadódott, együttthatást váltott ki, amelynek mutatója a népességvesztés.

A „három esztendőtlől fogva grassáló s pusztító pestis” Cserei szerint Segesváron „harmadfél ezeren, és Marusvásárhelyen is annyin megholtanak volna pestisben, Udvarhelyszékben tizenhalezeren, Maruszéken szintén annyian...” Az említett városok, székek veszteségei mellett továbbiakat is megemlít: Kolozsvárt 1710. júniusában tört ki a pestis, szintén „per communicationem” – érintkezéssel terjedt el, amelynek két változatát ismerteti: az „orvosság vásárlótól kapta el a patikárius a pestist és tőle terjedt el a városban.” A görög (balkáni) kereskedők hozták be a pestist, minekutána „egy nap ötven-hatvan testet is kivittének, míg utoljára ötödfél ezer ember meghalván” és a „német praesidium (örség) is, aki bent maradt volt, többire mind megholt.” A német „militia” (katonaság) maradéka és „több mint 800 familia, a magyar urak, fő és nemes rendek Disznódra, Nagysinkre, Medgyesre, Fejérvárra szálltak meg.” Cserei úgy tudta, hogy a himlőjárványt követően „Szebenben négyszáz embernél több nem holt meg” pestisben. Kolos, Torda, Küküllő, Fejér vármegyékben, Aranyosszéken, Torockón, Tordán, Nagyenyeden, Széken, Koloson, „penig sok ezereken holtanak meg.” Többek között „Pápai Ferenc doctor felesége, atyafiai Marusvásárhelyen.” A fertőzött, pestises házak felégetésével védekezett a szász hatóság Nagysinken, Szászhalmon, Porumbákon.

Székelyföldön, Udvarhely és Aranyos székek kivételével, „az egy Csíkban, Háromszéken, a Barcán, itt Brassóban” (1710) nem volt pestisjárvány. Ami pedig az ország falvait illeti, csupán annyit jegyez meg, hogy „oly szertelenül grassált a pestis, hogy némely falvakban két-három ember alig maradt meg.” Cserei tudomása szerint „Debrecenben tizenkilencezer ember holt meg” pestisben, amely Máramarost, Magyarországot, Lengyelországot sem kímélte.⁴⁴²

⁴⁴¹ Cserei M. 1983. 473, 474–475, 442–445.

⁴⁴² Cserei M. 1983. 442–445.

Erdélyben „*a pestis ebben az esztendőben (1711) is garssál sok helyeken, kivált Szeben székbén, Szolnok, Doboka, Kolos és Torda vármegyékben, sok faluban.*” Cserei itt hivatkozik a pestisjárvány magyarországi áldozatainak nagyságrendjére, mivel úgy tudta, hogy ott a palatinus felmértette, hogy a mennyien haltak meg pestisben (310 ezer), s a kuruc harcokban (85 ezer). Erdélyben viszont ilyen felmérés nem volt, „*mivel a pestis a mai napig is meg nem szűnt, de gondolom nincs is héja a százezernek, kik eddig pestisben megholtanak, bizony fegyver miatt is sok ezerezen hullottanak el.*”

Cserei Mihály az erdélyi pestishelyzet értékelésének bemutatását követően nézzük közelebbről az erdélyi lokalitásokban a járvány kiváltotta fejleményeket. Van néhány forrás, amely Cserei népességveszteség adatait kiegészíti, illetve pontosítja. Láttuk, hogy Cserei Segesváron esetében, 1709-ben 3500 pestisáldozatról tudott. A segesvári források többsége, 1709–1710 két évében 1000 család vagyis 4000 személy elhalálózásával számoltak. Az egykor népes Nagy-Küküllő menti városban az 1723. évi adat szerint csak 400 család maradt, melyben mintegy 1200 lélek élt. Wesselényi arról írt, hogy a segesváriak noha Prágából hívtak orvost, ennek ellenére 1000 családból mintegy 200 élte túl a pestist, s a város 4000 lakosát ragadta el a ragály. Egy brassói forrás szerint Segesváron 23 hét alatt 7.000 ember halt meg pestisben, és az elhalálózások csúcsidezőszaka a nyári hónapokra esett: augusztus hónap 12. napján 25 személy halt meg, akiket egyházi szertartás nélkül hantoltak el. Itt 1709. nyaráról van szó, mivel a forrás ennek az évnek augusztus 14. és 15. napjára teszi Martin Teutsch a segesvári szász tanácsának tagja és felesége Katherina halálát is. A város előjárósága által Bécs számára készített jelentésében (1710) a pestisben elhaltak számát 4000 személyre becsülte.⁴⁴³

A pestist Segesvárról az ott szolgáló, illetve onnan menekülő cselédek vitték haza a szomszédos Udvarhelyszékbe, ahol Cserei az áldozatok számát 18 ezerre becsülte, vélhetően Martin Gotlieb Scheck királybíró kéziratos naplójának vagy pedig Köleséri Sámuel munkájának ismeretében. Székelyudvarhely városát 1709-ben kettős csapás érte, kifosztották a kurucok és a pestis. A császári helyőrség parancsnoka Santimore a város szélén lazaretumot hozott létre, ahol az ezred sebészei kezelték a betegeket. A város környékének szegénysége, felbátorodva az ezredparancsnok intézkedésein, a pestis első tüneteit észlelve a városba próbált gyógyulást keresni. Sokan közülük már az utakon meghaltak, mások a város piacán lévő csürökben: „*sokuk szájában füvet*” találtak, vagyis éhhalált haltak. Mindezeket a királybíró a város költségén temetette el.⁴⁴⁴ Helyi intézkedések sorába tartozott a református kollégium diákjainak haza küldése, illetve a harangozások, s a város elhagyásának tiltása.⁴⁴⁵

Szebenben a pestisjárvány 1709. augusztusában törhetett ki, ugyanis a város augusztus 16-án „*pestis prédikátort*” alkalmazott. A pestis miatt a Guberniummal az élen, a város nemessége és polgárai közül sokan elmenekülnek, egyes adatok szerint, csak 3000 lélek maradt a városban. Ennek ellenére a szeptember 14-i vásárt megtartották, de nagyon gyér volt részvétel. A szebeni anyakönyvek keresztelési rovataiban 1709-ben 274 evangélikus fiú és

⁴⁴³ Müller, H. Arch. 29/1913., Archiv. I. 103., 269, 268–269., Melzer, H. 1981. 110–111. (Idéz: Binder, P. 1986. 173.), Wesselényi I. 1983. *Sanyarú világ*. Bukarest. Kriterion. 416.

⁴⁴⁴ Szeles J. *Székely-Udvarhely története*. Erdélyi Múzeum. 1894. 400–401., Binder, P. 1986. 173.

⁴⁴⁵ Orbán B. 1868. *Székelyföld leírása*. IV. kötet. 116., Réthly A. 1970. 49., Binder, P. 1986. 174.

140 lány született, 115 házasságot kötöttek, az elhalálozások száma 385 volt, vagyis nem haladta meg a születések számát. A következő évben, 1710-ben 139 keresztelő volt, 64 fiú és 71 leány gyermek született, természetes halállal 222 személy halt meg, pestisben pedig 183, köztük 47 férfi, 44 nő. Természetes halállal és pestisben 1709–1710-ben összesen 405 személy halt meg, ami nagyjából azonos (400) Cserei közlésével. A pestisbetegek körében, ezek szerint 1710 -ben volt nagyobb a halandóság.⁴⁴⁶

Gidófalvi Gábor, 1710. augusztus 15-én Ilyefalván (Sepsiszek) kelt leveléből tudjuk, hogy Brassóban járta során értesül a pestisjárvány helyi és országos fejleményeiről. Brassóban, mint írja, „rossz hírt halottam,” Szebenbe bement a pestis, és 24 óra alatt két házban 10 személyt ragadott el, házaikat lepecsételték: az urak és a mágnások elszaladtak ki hova tudott, sőt a katonaság is kivonult a városból vidékre. Faberi brassói generálistól hallotta, hogy be szeretné fogadni a szebenieket. A brassói céhlegények, akik Szebenben voltak tanulás végett, hazatértek, de nem engedték be Brassóba, elűzték. Értesült arról is, hogy a „mieinket Háromszékből” sem fogadják Brassóban, hogy Kolozsváron három nap alatt 180 ember halat meg. „Annyira szörnyű a helyzet, hogy az ember miközben az utcán társalog meghal.”

A szebeni magisztrátus egy sor, a szomszédos településeknek szánt rendeletet bocsájt ki: 1710. július 16-án utasítják a szomszéd falvakat, hogy a pestis terjedésének megelőzése végett öldöcssék le a galambokat és a macskákat. Találjanak pestisbetegeket gondozó embereket, sírásokat, halott szállítókat. A pestisbeteg gondozók feladata volt gyógyszerek kihordása, a pestis felcsereknek (*Pestfeldscheerer*) pedig a betegek borogatásainak melegítése. A Halottak kapuja (*Leichenthür*) melletti házát jelölték ki beteggondozásra. Elrendeli magisztrátus (augusztus 11.), hogy a koporsókat már a halott házában zárják le, és csak néhány személy kísérheti utolsó útjára, harangozás és éneklés nélkül temessék el. Egy újabb (augusztus 30.) rendeletében a városvezetés megtiltja a házakban és utcákon való gyülekezést, a városon kívüli a pestis lazarétum körüli sétálást, egészen a Cibin folyóig és a Halál kapujáig. A magisztrátus utolsó rendelete (1710. szeptember 17.) a gyerekek utcára történő kijárását tiltja meg. Úgy tűnik, hogy a szebeni pestisjárvány legsúlyosabb időszaka 1710. szeptember hónapja volt, amikor az evangélikus templom anyakönyvébe *Grassante Peste* bejegyzést írtak. A Szeben környéki települések megteltek a más erdélyi városokból jött menekültekkel. Johann Ongerdt például Nagydisznódon (Heltau) keresett oltalmat, hálából 1711. áprilisában a helyi evangélikus templomnak ezüst kupát ajándékozott. Kiscsür (*Klein-Scheuren*) evangélikus templom anyakönyvében 1710. augusztus 16-i bejegyzés szerint 113-an haltak meg, közülük 68 helybeli százsz, a többi szebeni menekült.⁴⁴⁷

A szebeni pestis narratívák sorában Georg Franz Kreylich, német üvegkereskedő visszaemlékezésében írja, hogy 1709-ben ismét Erdélybe utazott, és 1710. novemberében megbetegedett a havasalföldi Hosszúmezőn (Campulung), ahol a szokásos évi búcsú alkalmával a vásárokat tartották. Mikor 1710. augusztus 1-én betegen visszatért Szebenbe és ott augusztus 8-án kitört a pestis, egyetlen éjszaka 5 házban 15 személy halt meg. Ekkor utasította Rabutin

⁴⁴⁶ Irthell, Johann, 1860. 367–378. Korespondenzblatt. 1981. 96. (Idézi: Binder, P. 1986. 174.)

⁴⁴⁷ Zimmermann, Fr. Ver. Archiv, 26/1985. 36–37., Korespondenzblatt, 1938. 89., 1913. 131–132., Corfus, Ilie. 1975. 138–139., Schuller, R. *Heltau als Zufluchtsort in Pestzeiten*. Korespondenzblatt. 1913. 131–132. (Idézi: Binder, P. 1986. 174–175.)

generális a szebeniek közül az egészségeseket a város elhagyására: a lakosság nagy része a környező városokba és falvakba menekült. Kreylichet betegen szekéren vitték Brassóba, de a brassói helyőrség parancsnoka, minden Szebenből jött menekültöt a sárkányi erdőn (Persány hegység) túl hat hetes karanténba küldött. Mivel a karantén parancsnokának felcsere, ápolója is volt Kreylichnek, vért vett tőle, ami igazolta, hogy nem ragályos beteg, csupán lázas, így megmenekült az elzárástól, azzal a feltétellel, hogy távozását jelentenie kellett a brassói katonai parancsnoknak.⁴⁴⁸

A kordon felállításával egy időre a pestis elkerülte Brassót, és a Barcaságban is csak 1710–1711-ben terjedt el a járvány. Cserei, tehát 1710. őszeig terjedő időszakra utalt, amikor azt írta, Brassóba „*még a pestis nem jött be*”, ugyanis a szász forrásban az áll, hogy pestis prédikátort neveznek ki 1710. októberében Johann Böhm személyében, aki mellesleg Sebastian Pauschner pestis elleni védekezésről írt (1530) értekezését másolta le és adta ki (*Etliche pestielntialis die Praeservation von die Pest betreffend 1710 aufgezeichnet*). Végül Brassó megmenekült az 1709–1711 között Erdélyben pusztító pestistől, amit Arnold Huttmann annak tulajdonított, hogy az 1689. évi tűzvészben a város 80 %-a leégett, és az új, téglából épített házakban a patkányok élettere beszűkült. Mindemellett a pestis terjedésének megfékezésében a brassói hatóságok utasításainak rendkívül szigorúan ellenőrzött végrehajtása is közrejátszott. Például halál büntetés terhe alatt megtiltották a városba való belépést, bor kimérést, a külvárosi utcákat sorompóval és sánccal zárták el egymástól, és záróvonalak mellé akasztófákat állítottak, csak útlevelemmel lehetett belépni a városba Berethalom irányából a Hosszú utcán. A Barcaság területén Brassó város az utakat őriztette (apácai, feketehalmi erdőknél), megtiltotta a barcaságiak érintkezést más vidékek lakosságával: a szomszédos Háromszékkal való kapcsolat megszakítása végett, lerombolták Magyarós és Bölön közötti Olt folyó hidját.⁴⁴⁹

Az erdélyi Főkormányzószék 1712. évi jelentése arról számolt be, hogy „sok falu elnéptelenedett,” a pestis Kolozs, Torda, Doboka, Szolnok vármegyék lakóinak jó részét megsemmisítette. A Kolozsvár mellett Kalotaszeg vidékén a pestisben „sok falusi” meghalt. A református lakosság körében Bogártelkén 1710. augusztus 29-én kitört pestisben 96 ember halt meg, Nádasdarócon pedig 1710. szeptember 26-án, 29 személy.

Kolozsváron 1710 nyarán – Cserei leírásában júniusában – jelent meg a pestis, július 8-án az unitárius egyház vezetése elrendeli, hogy a pestis terjedése miatt az egyház kurátorai építtessenek a házsongárdi kertben az unitárius kollégium diákjai számára facsúrt, és a pestissel fertőzött levegő elkerülése végett a diákok költözzenek oda. Kolozsváron 1710. június 16-án 20, július 12-én 105 embert ragadott el a pestis. Július–augusztus hónapokban volt nap, amikor 75–82 pestis halottat temettek el. Szeptember 10-én pestisben haltak meg a Szt. Mihály templom unitárius lelkészei Jövendécsi András (alias Andreas aus Beileschdorf), és Michael Renner. A pestis idején – mint Cserei is írta – a kolozsváriak többsége elhagyta a várost, a német katonaság is, csak a városkapuknál maradt őrség. Az unitárius kollégium nyilvántartása szerint, csak a diákjaik 360 személy eltemetésében vettek részt.

⁴⁴⁸ *Calatori straini despre tarile romane*. 1983. Vol. VIII. Bucuresti. 179.

⁴⁴⁹ Nussbacher, G. 1980. 149., Herman, Arnold, 1882. *Alte und Neue Kronstadt*. Vol. I. Hermanstadt. 126–128. (Idézi: Binder, P. 1986. 175.)

Köleséri Sámuel, Erdély protomedicusa (közegészségügyi felelősügyelője) 1709-ben Szebenben kiadott könyvében (*Pestis Daciae 1709. Scrutinium ac cura*), a fejedelemségben a pestisáldozatok számát 100 ezerre becsülte. Ezzel a számmal az gond, hogy Köleséri csak 1709. évi pestis áldozatokkal számolt. Cserei viszont az elhúzódó „három esztendőől fogva grassáló s pusztító pestis” és fegyver okozta elhalálozások 100 ezres nagyságrendű becslése tekinthető elfogadhatónak, akárcsak a magyarországi palatinusé: 310 ezer pestisben és 85 ezer fegyver által. Ugyanis a pontosabb számadatokkal rendelkező korábbi nagyobb európai (London) járványok esetében is a magas halandóság 1–2 vagy több év összesítéseit mutatják. Teleki Domokos is úgy becsülte, hogy „az 1710-ben kiütött mirigyvész az ország különböző részeiben különböző erővel 10 évig dühöngött s 200,000-nél több embert ragadt el; nagy szám, különösen az ország akkori népességi arányában.”⁴⁵⁰

Ami pedig a népességveszteség térbeli megoszlást illeti, Székelyföldön, Maros – és Udvarhely székben, – Cserei becslése és más adatok alapján – az áldozatok száma 43 ezer körül lehetett, ami két szék pontosabb népességszámának ismerete nélkül is, megrázó nagyságrend. Igaz, P. Binder – akinek a szászok fentebbi ismertett pestistörténeti adataira hivatkoztunk – az 1709–1711 közötti három évben – a maros- és udvarhelyszéki adatokkal együtt – a pestisben elhaltak számát Erdélyben 200 ezerre becsülte, feltételezve, hogy városokon kívül a jórészt adathiányos falvakban is jelentős lakosságveszteségekkel lehet számolni.

Udvarhelyszéken 1710-ben, Cserei 18 ezerre becsülte a pestisben elhaltak számát. Cserei adatait Pál-Antal – joggal túlzásnak – tekinti, „hiszen azok helytálló volta esetén a szék lakosságának $\frac{3}{4}$ része a pestis áldozata kellett volna legyen, amire még nem volt példa.” Ugyanis a székben 1702. évi összeírás 3720 (vagy kiegészített becsléssel 4920) családban 24.600 személyt találtak.⁴⁵¹

Erdélyből a pestis átterjedt Máramarosba, ahol Kelemen Didák (1683–1744) ferences rendi szerzetes, Nagybányán 1710-ben jegyezte fel, hogy romokat, leégett és elhagyott falvakat, a nép leirhatatlan nyomorúságát, a mezőkön, vetéseken kóborló állatokat látott, és az alattomos, és erős pestis félelemben tartotta az embereket.⁴⁵²

A pestis azonban Erélyben 1712-ben is jelen volt Kolozsváron és Besztercén. Újabb jelét Kolozsváron 1712. júliusában észlelték, amikor az unitárius kollégium egyik diákja (Almási István) meghalt. A kollégium diákjainak egy része haza ment a nyári munkákra, a másik részét bezárták a kollégium épületébe és őrizet alatt tartották. Ennek ellenére augusztusban ismét három diák halt meg pestisben, ekkor a diákokat a házsongárdi facsúrbe helyezték át, a városi lakosság pedig vidékre menekült. Szeptemberben megszűnt a járvány, a kollégium szobáit füsttel és festéssel fertőtlenítették, és novemberben újra beindult a tanítás.

Besztercére egy moldvai Suceava (Szőcsvásár) városbeli örmény hurcolta be a pestist. A 17. század végén nagy számban telepedtek le az örmények Besztercén, felvásárolták a

⁴⁵⁰ Teleki Domokos, 1877. *A székely határőrség története*. (Közétette Szabó Károly). Budapest. Franklin -Társulat. 140–143. Vö. Jakab Elek, *A székely határőrség felállítása*. In: Jakab E. 2001. *Tanulmányok*. Bukarest. Kriterion Könyvkiadó. 45–127.

⁴⁵¹ Pál-Antal S. 2008. 228, 226.

⁴⁵² Herepei János. 1971. III. 271., Gál I. 177–178., Huttmann, 1979. 188., Réthly A. 1970. 50., Corfus, I. 171.; Fazakas A. *Szabolcsi adatok a petisjárvány történetéhez*. Communicationes. 86/1978., *Quellen zur Geschichte der Stadt Kronstadt*. In: Siebenbürgen. I–VIII. Kronstadt. (Idézi: Binder, P. 1986. 176.)

helyi szászok ingatlanjait (házakat, földeket). Beszterce város magisztrátusa az 1712-ben, a fertőzést behozó örmény személy ürügyén, az összes örményt kiűzte a városból, akik Szamosújváron telepedtek le.⁴⁵³

Erdélyben a pestisjárvány idején sóhiány lépett fel, noha a fejedelemség jelentős és területileg is jó eloszlású sóbányákkal rendelkezett: a székelyeknek a sófalvi (parajdi), a szászoknak a vízaknai, a vármegyéknek a dési, tordai, kolosi, és máramarosi aknák szolgáltatták a törvényben megszabott mennyiséget. A szászok lakta Nagysinken, 1710. szeptemberében kelt utasítás, megértő a „*só iránt való megszűkül*” állapotok iránt, ezért elrendelték a só-falvi (Udvarhely-szék) kamaraispánnak, a só kiadását a Székelyföldön kívüli szász településeknek is, mivel a pestisjárvány miatt a Szeben melletti vízaknai, a vármegyékben pedig tordai, dési, kolosi, máramarosi sóbánya a vesztegár miatt nem voltak megközelíthetők. Ugyanakkor a brassói katonai parancsnok rendelete figyelmezteti a sót igénylőket, kerüljék a pestis fertőzött helyeket, ne járjanak „*inficiált helyeken*” át, nehogy bevigyék a betegséget a sófalvi bányák környékére (Sóvidék). A következő év, 1711. márciusában a főkormányzószéki átirat a pestis megszűnésével indokolja a többi – szászéki, vármegyei – sóaknák körüli vesztegár feloldását, így mindenki a székek, vármegyék, városok a korábban kijelölt sóaknákból vehetik át a járandóságát. A sófalvi aknához „*az időnek újdonsága miatt*” (pestis megszűnt) a továbbiakban az oda nem tartozók „*semmilyen szín és ürügy alatt onnan só*” nem kaphatnak. Ha viszont továbbra is megjelenek ott a jogosulatlanok, akkor sóhordó szekereiket a tisztek ellenőrizték, a rakományt kobozták el, annak felét az ellenőrök kapják, a másik feléért pedig fizetniük kell. Ugyanis a sóval való „*szabados kereskedés a sófalvi aknai són kívül az eddig való szokás szerint a más aknából most is helyben hagyatik*.” Megparancsolják, tehát „*minden rendbéli embereknek (...), hogy magokat a parantsolathoz alkalmaztassa, különben méltó-érdemlett büntetéseket az ellen cselekedők el nem kerülnek*.”⁴⁵⁴ Habsburgok sorozatos katonai vereségei a balkáni hadszíntéren (1738–1739) a bányák ügyében is pénzügyi szempontokat tolja előtérbe. Székelyföldön is a sófalvi – parajdi sóbánya is kikerül Udvarhelyszék hatásköréből, és bérleti rendszerben működteti Bécs. Ennek pedig egyik következménye lett a sólopás, például a sófalvi – parajdi só hegytömb, a vidék szétszórt természetes sóskútjai vámolásában a gyergyóiak jeleskedtek, nem beszélve arról, hogy a só értékes csempész áru is volt a korszakban.

A sótolvajok (praevaricator) mellett pestisjárvány idején, főleg a szatmári békét (1711. április) követően a szétszéledt kurucok és egyéb kóborlók garázdálkodtak, a közrend s a közbiztonság főleg vidéken szinte nem is létezett.

A Gubernium szebeni székhelyén 1711-ben a „*nagyságos generális úr*” (Rabutin) parancsát tolmácsolja az erdélyi közigazgatási egységek előljáróinak: mivel „*sok helyeken tekergőknek lézengéséről*” panaszkodnak, akik a „*mostani szenvedéseket a magok munkájával élni nem szoktanak, az henyélésnek színe alatt latorságra való hajlandóságuk és abból való gonosz életeknek folytatása*” ne okozzon kárt a „*föld népnek, csendes haza fiainak és kivált az nemességnek nyughatatlankodására veszedelmére*” ne legyen. Elrendelik, hogy senki, főleg

⁴⁵³ Fazakas T. 1978, 86., Bartelmass, M. 1897. 5–17. (Idézi: Binder, P. 1986. 176–177.)

⁴⁵⁴ Kovászna Megye, Állami Levéltár, Sepsiszentgyörgy, Fond Háromszék, Közigazgatási iratok: Nr.act. 24. Fila 1. (1710. szeptember 16.), Nr. act. 2. Fila 1 (1711. március 11.)

fegyveresen ne „járkáljon”, mindenki a helyi tisztségviselők által kiállított hiteles passussal (menlevéllel) rendelkezzen, azzal lássák el a nemesek szolgálókat, embereiket, passus nélkül senki ne üzze foglalkozását, azzal nem rendelkező embernek, kóborlónak szállást ne adjanak, hanem üldözzék, fogják meg, vigyék a legközelebbi katonai egység parancsnokhoz. Minden városban, faluban és annak határában a csoportosulásokat, mulatozásokat megtiltják, ha előfordul a falu bíróját harmadmagával büntetik. Meg kell érteniük, illetve a helyi tisztségviselőknek el kell magyarázniuk népnek – szól az utasítás – , hogy a „*hazának állapota*,” vagyis a pestisjárvány, ezeket a intézkedéseket „*megkívánja*.”⁴⁵⁵

„Naponként nagyobbra gerjed, szaporodik, terjed”

Láthattuk, hogy az 1708–1711. évek erdélyi pestisjárványa idején a járványvédelmi intézkedések kezdeményezője és végrehajtója nem a Gubernium elnöke Bánffy Miklós, vagy az őt követő deputáció vezetői Haller István vagy Wesselényi István voltak, hanem a Bécs által kinevezett Rabutin katonai főparancsnok, aki ténylegesen irányította a tartomány egyéb ügyeit is. Mivel az újabb pestisjárványok idején a bécsi utasítások végrehajtójaként a Gubernium szerepel, vázlatosan tekintsük át tényleges hatáskörét.

A Diploma Leopoldinum (Bethlen Miklós műve) kibocsátása (1691) és az erdélyi Gubernium (Főkormányzóság, Főkormányzószék, Igazgatótanács) létrehozása, hatásköre, összetétele 1711. előtthöz képest másként alakult, ugyanis Bécs a szatmári békét követően (1711) kezdett komolyabban foglalkozni az erdélyi ügyekkel. Egy dologban nem volt változás, a Gubernium fennállásáig nem volt önálló hatóság, végrehajtó funkciót töltött be. Az erdélyi kormányzat ügyeiben meghatározó tényező a bécsi „titkos testület”, a *Conferentia in rebus Transilvanicis (Ministerialkonferenz)*, amelynek utasításait továbbították szintén a bécsi székhelyű *Erdélyi Udvari Kancelláriának*, ez pedig tovább küldte a rendeleteket, döntéseket, kezdetben gyulafehérvári, majd szebeni és végül (1791) kolozsvári székhelyű Guberniumnak, amely közvetlen kapcsolatban állt az erdélyi vármegyék, székek hatóságával, hivatalaival. Magyarán a Gubernium, melynek élén a Gubernátor (kormányzó) állt, a bécsi központi szervek helyi végrehajtó szerve volt. A helyzete tovább romlott 1711 utáni években, amikor politikai súlya és Erdélyen belüli hatásköre is visszaszorul a bécsi Erdélyi Udvari Kancelláriával szemben. Az Erdélyi Udvari Kancellária tartotta a közvetlen kapcsolatot az udvarral és a miniszteri konferenciával, így Gubernium lényegében az Erdélyi Udvari Kancellária utasításait követi fejedelemség majd nagyfejedelemség ügyeiben.

A birodalmi központosítás jegyében erdélyi kincstári jövedelmeket a bécsi székhelyű *Thesaurarius* hatáskörébe helyezik át, mely önálló kincstári hatósággá fejlődik az Udvari Kamara alárendeltségében. Katonai, határvédelmi, így járványvédelmi ügyekben Erdély a közvetlen bécsi alárendeltségű Erdélyi Főhadparancsnokságnak alárendelt, és nem a Guberniumnak, melynek tényleges hatásköre elméletileg a polgári közigazgatás területére

⁴⁵⁵ Kovászna Megye, Állami Levéltár, Sepsiszentgyörgy, Fond Háromszék, Közigazgatási iratok: Nr. act. 15. Fila 1 (1711.)

terjedt ki. Az erdélyi katonaság logisztikai ügyeiben *Supremus Commisariatus Provincialis*, a Gubernium mellőzésével, közvetlenül kapcsolatba léphetett, utasításokat (parancsokat) adhatott az erdélyi lokális polgári hatóságoknak. A fontosabb bíraskodási ügyekben pedig a Gubernium maradt a legfelsőbb erdélyi bírói fórum. Mária Terézia 1763–1764-ben a helyi törvényhatóságok keretében létrehozta az állandó táblákat (*tabula continua*) – a szász székek kivételével – a vármegyékben s a székely székekben, mellyel az államigazgatás számára egységes, állandóan működő alsóbb hivatalnoki kar létrehozása volt a cél. Ezzel Erdélyben is lépés történik a karrier hivatalnokréteg létrehozására, valamint a közigazgatási egységek, a székek állandó központjának, székhelyének kijelölésére s az iktatószámok iratkezelés bevezetésére.⁴⁵⁶

Kezdetben a formálódó helyi hivatásos tisztviselői kar ügyintéző munkája – például a pestisjárványnak Erdélyben közvetlen kitett Csík- és Háromszéken – eléggé nehézkes, az ügymenet időrendje lassú. A Gubernium székhelyén a Bécsből küldött utasítások és azoknak a közigazgatási egységek központjaiba való továbbítása között eltelt idő sokszor 1–3 hónap, ami esetenként tárgyaltanná tette a benne foglaltakat. A tulajdonképpeni veszély esetén viszont felgyorsult a posta, rendszerint 1–3 nap alatt címzett kézhez kapta (beiktatta) a „felsőbbség” pecséttel és aláírásokkal ellátott iratát. Ezt követte a vármegyék, székek városaiba, falvaiba való eljuttatása – a tisztségviselői által értelmezett, esetleg helyi viszonyokhoz igazított – utasításoknak, rendeleteknek, ami ismét időbe telt (2–3 nap), attól függően, hogy mekkora volt a távolság a közigazgatás központja és a hozzátartozó települések között. Egyelőre azonban nem ez volt a helyzet, akárcsak az 1708–1711-es évek járványa idején, továbbra is erdélyi katonai főparancsnok irányít. Erdély annyiban nagyobb figyelemben részesül Bécs részéről, mivel a Habsburg területek magyarországi és adriai határ szakszán nem állt fenn az újabb járvány veszélye. Az intézkedések hatékonysága pedig – mint látni fogjuk – gyenge, akárcsak Rabutin idejében, nem tudják megakadályozni a pestis behurcolását, terjedését, mindaddig amíg az magától meg nem szűnt.

Az Erdélyt fenyegető újabb veszély jelei már 1713-ban és 1714-ben mutatkoztak: az információk szerint Moldovában a pestis „*nagyobb mértékben grassálni kezdett mint ennek előtte.*” A moldovai és oláhországi ortodox egyházfők levélváltásából kiderül, hogy Isztambulban rövid időre megszűnt a pestis, de 1714. januárjában újra kitört. Az oláh vajdaságokban ettől kezdve szinte kétévenként ismétlődő járványokról számolnak be a források: 1716. októberi feljegyzésben arról írnak, hogy az oláhországi vajda Bukarestből vidékre menekült, a bojárok egy csoportja pedig Szebenbe. Az isztambuli francia követ 1718. júniusában arról tájékoztat, hogy a pestis Törökországban, Egyiptomban és az „egész Keleten” ismét kitört. Ugyanebben az évben N. Muste krónikás Oláhországon éhínségről számolt be „*az emberek szétfutottak hogy kenyeret találjanak, sok szegény a nád gyökereivel élt, Bukarestben mindennap reggelén az utcákon éhezésben meghalt emberek tetemei hevertek.*” A másik forrás (1719) arra emlékezik, hogy Moldovában a korábbi évben a pestis 6 hónapig tombolt, Jászvárosban „*egy mérő kenyeret 10 lejért árultak, egyesek Lengyelországból, Magyarországból, Törökországból hoztak kenyeret, és akik megmenekült az éhhaláltól azokat a pestis*

⁴⁵⁶ Kovács Kiss György, 2000. 13-15.

pusztította el.” A korabeli oláhországi és moldovai források szerint a „németek” – vagyis a Habsburg igazgatás Erdélyben – 1720-tól fogva kezdtek pestisvédelmi intézkedéseket bevezetni a két oláh vajdaságok határán.⁴⁵⁷

Az erdélyi katonai parancsnokság állandó érdeklődést mutatott a szomszédos tartományok járványhelyzetéről: Steinville tábornok Erdély főparancsnokának levélváltásaiból kiderül, hogy 1716 folyamán már utasítják a Moldovával határos Csík-, Háromszék elöljáróit, hogy a szomszédos török tartományokkal a kereskedést (commerciumot) és személyes kapcsolatokat (communicatiót) mindenütt függesszék fel. És a szék tisztjei (hivatalnokai) hirdessék ki, hogy Moldovába senki ott „*maradni ne merészeljen*”, sőt az átjárókon és egyéb „*haramia féle álutakon*” senki máshonnan a „*házába ne jöjjön passus nélkül, ki ez ellen cselekedne felakasztassék.*” Ugyanakkor parancsba adja szék tisztjeinek, hogy a szükséges pontokon – nem említi hol – állítsák fel veszteglőhelyeket, ahol az országba érkezőket 40 vagy 30 napig, amíg a fertőzésveszélye tart, ott „*mulatassák*” (tartsák), és utána is csak igazolvány (*passus, testimonium*) birtokában távozhatnak, és érintkezhetnek emberekkel. Tudomásunk szerint ez az első eset, amikor veszteglőhelyek felállítása szóba jött Erdély esetében, valószínű a fejdelemkori jelentősebb kereskedelmi–hadit átjárók mentén (Vörös-torony, Töröcsvár, Tömös, Ojtuz, Gyergyó-Piricske).

A határátjárók (hágók, szorosok) felügyelete körül hiányosságok lehettek, mert Erdély katonai parancsnoka a hanyagságra, a lazaságra figyelmeztet, ami nagy bajt hozhat a hazára. De így sem tudták megakadályozni a gyakori rejtett hegyi ösvényeken való illegális ide-oda járást. Főleg Csíkszékben (Gyergyóban) Moldovából áttelepedett örmények okoztak gondot, mivel állatkereskedők felvevőpiaca Moldova volt. Ugyanakkor ők járták az erdélyi vásárokat, sokadalmakat (országos vásárokat), fennállt tehát részükről a fertőzés széthurcolásának veszélye, nem beszélve arról, hogy a hatósági utasításokat sem tartották be. Ezért is a Gubernium Bécs utasítására, 1717. októberében emlékezteti a vármegyei és széki tiszteteket, hogy az örmények „*összejárják az egész országot,*” noha „*már az előtt is megtiltatott bizonyos ideig és újabb felszabadításig a sokadalmak tartása mindenütt az országban.*”⁴⁵⁸ A sokadalmak, országos vásárokat tartását, s az örmények azokon való kereskedését korábban is azért engedélyezték, mert vesztegzár alá helyezett települések ellátási zavarain így próbáltak segíteni.

Az előző, 1709–1711 évek pestisjárványa ugyan a Moldovával közvetlen határos Csík-, Kászon – és Háromszék területét elkerülte, de a veszély – mint említettük – 1713-at követő években is fennállt. Ez joggal aggasztotta a Bécs és emiatt a Gubernium tisztségviselőit, ugyanis ha Csík-, vagy Háromszékbe, vagy pedig Barcaságba, Szeben vidékére (Moldovából, illetve Oláhországból) behurcolják a pestist, fennállt az országos járvány veszélye és Magyarországra való áttérjedése. Nem véletlen, hogy a határ menti székely székek tisztségviselőinek a vélt vagy valós veszélyekre utaló átiratok, körlevelek tucatjait postázták. Ezek nagy része általános, birodalom szerte alkalmazható másolatok (copia) formájában terjesztett utasítások, amelyek napjainkban a székelyföldi levéltárakban találhatók. Mivel a

⁴⁵⁷ Hurmuzachi, vol. 15/2. Doc. 2930/1554, vol. 9/I. Doc. 751/621., vol. 15/2. Doc. 1970/1575., Muste, N. Letopiset. vol. 3. 145. (Idézi: Samarian, 1932. 65–73.)

⁴⁵⁸ Kovászna Megye, Állami Levéltár, Sepsiszentgyörgy, Fond Háromszék, Közigazgatási iratok: Nr. act.3, Fila 1 (1713.szeptember 9.), Nr. act. 1, Fila 1 (1714. január 27.), Nr. act. 25, Fila 1 (1717. október 30.)

védekezésnek más módszerét, mint amit a velenceiek bevezettek, így a tengerészeti járványvédelem eljárásait, módszereit próbálták alkalmazni az erdélyi terepen is. Néha utalás van arra, hogy a „*maga székének conservtiójára nézve minden kigondolható rendes mediomokot praecautiocat fel keresvén el is követvén.*” Vagyis az adott székben előállt helyzethez igazítsák az utasításokat. Ugyanakkor azt is látnunk kell, hogy 1711 után még jó ideig a határvédelem, így a járványvédelem – inkább megfigyelés, rögtönzés, kármentés – továbbra is a polgári lakosság köréből toborzott ún. plájosok feladata volt, a székely székekben pedig a középkor óta a kötelezettségeik körébe tartozó feladatellátás része. A Habsburg időkben a székely- és oláh határőrezredek létrehozása előtt (1764, 1766) a vészhelyzet függvényében a székelyek és a plájosok közé az erdélyi Habsburg helyőrségek katonáit is beosztották, akiknek bánásmódja (fizikai bántalmazás, élelemhiány) miatt több esetben a székelyek kijátékosították a határőrzést vagy egyszerűen nem vették figyelembe az utasításokat. A több tucatnyi utasítás – mint az alábbiakban szó lesz róla – azt a látszatot keltik, mintha a Habsburg uralkodástól a határvédelemben integrált járványvédelem s határozott formát öltött volna. Mindez fokozatosan alakult ki és állt össze, az első lépés – mint szó volt róla – III. Károly rendelete (1724) jelentette, majd végleges formát Mária Terézia uralkodása idején összeállított General Normativumban (1770) öltött.

A szomszédos török területeken 1711 után – mint említettük – továbbra is jelen lévő pestis átterjedése csak idő kérdése volt, hogy mikor hurcolják onnan be. A Guberniumot úgy tűnik meglepte a pestis betörése, a szokásos általános tudnivalók mellett, közleményében (1717. december) mentegetőzik, amiatt, hogy nem tudták megfékezni a ragály terjedését, noha „*a hazában főbb magisztrátusi kötelességünk szerint valamint az emberi és mi tehetségünkbe volt s vagyon, jól lehet minden rendes és rationabilis precautiókat és dispoziókat eleve tetünk és F(elsége)s Úrunk utasítása szerint minden rendeket intettünk, serkentettünk*” a körültekintő „vigyázásra.” Bécs utasításában – a bevett séma szerint – először is „*minden rendek és keresztény nevet viselő*” lakosokat kiengesztelő imádkozásra buzdítja, majd elrendelik a fertőzött helyeken „*a szokott módon és rendtartás szerint*” a betegek és egészségesek elkülönítését, a fertőzött helyek látogatásának tiltását, valamint a vármegyék és székek határain a rendeletek áthágói figyelmeztetése, „*elijesztése*” végett akasztófák állítását. És végül büntetéssel fenyegetik meg a széki tisztségviselőket, ha végrehajtásban „*fogyatkozás*” mutatkozik.

Az utasítások ellenére a pestis contagio (fertőzés) „harapózását” úgy tűnik már 1717. decemberében tapasztalták, azonban valószínű izolált lehetett és időlegesen visszahúzódott, mert 1718. októberében már arról számolnak be, hogy „*megújulván a pestis némely helyeken, félő, hogy mindenfelé hazánkban*” elterjed. Valószínű déli irányból 1717 nyarán Oláhországból hurcolták be a Fogarasföld, Récs falujába és innen terjedt tovább Királyföldre. Cserei Mihály is arra panaszkodott, hogy nagyajtai birtokán a jobbágysai 1718–1719-ben valamennyien pestisben haltak meg. Ugyanakkor „1717. pünkösdtől az 1719. évi aratásig” gördülő hidrológiai szárazság és a járvány miatt „tüskebokkal” körülvárt falvakban éhínség tört ki.

Apor Péter említi, hogy az előző 1716. év is rossz és gyenge teremés adott, majd – mint megjegyzi – „*1717-ben irtózatoss éhség dúlt a székben (Háromszék), az erős aszályos nyárban a fák kiégtek.*” Köleséri Sámuel országos helyzetjelentésében már 1717. áprilisában mindenütt „*hihetetlen szárazágról*” számolt be, „*a föld kiszáradt, sem az eke, sem az ekevas nem*

állja, a fák szélében kiszáradtak, a földi és kereti veteményekben teljes a hiány, ... források, patakok kiszáradtak, a Maros... folydogált.”⁴⁵⁹

Incze István uzoni (Sepsiszek) pap verses krónika szerint 1717. Pünkösöd havának (május) harmadik hetétől kezdődően tizenhét hónapon keresztül semmiféle csapadék nem hullott, szörnyű éhínséget vonva maga után. Súlyosbította a helyzetet a szárazság idején fellépett ragály. Lakatos István csikkozsmási esperes-plébános szerint is: „1717-ik évben május 15-től 1719-nek september 2-ig merőben akkora szárazság volt, hogy csak egyszer is a föld terményének termesztésire nézve meg nem ázott, a földön annyira kiszáradtak a füvek gyökerei, úgy a fáké és a nádaké is, hogy a hol meggyúlt, azok lassan égtek a földben egy öl mélységre is, füstölve némely helyeken egy esztendeig s tovább is szünet nélkül: tavak, kutak, kisebb folyóvizek főképpen kiapadtak, hogy egy csepp vizet sem lehetett kapni benne. Csikban nem oly kegyetlenül, de Erdélynek némely részeiben, mint a Mezőségen közönségesen mind emberek, mind a barmok szomjúságaiktól üldöztetve szülőtte földjeiket elhagyni, hogy szomjúság őket el ne pusztítsa, máshová költözni kényszerültek. Szemmel láttam, [...] minden őszi és tavaszi vetések, melyek táplálják az emberi nemet – úgy a gyümölcsfák is – teljességgel semmit sem termettek. Itten 1718-ban, 1603-tól fogva nem ismert, hallatlan, akkora éhség lett, a mi hazánkban. Az éhségtől úgy elharapódzott a pestis, hogy némely falvakban annyian haltak el éhség, mint pestis miatt.”

Czegei Vass László a szokásos évértékelőjében (Napló) azt jegyezte fel, hogy a Mezőségen s az erdélyi vármegyékben „ezen elmúlt 1717. esztendő szűk esztendő volt mind gabona, mind pediglen bor dologából; „háborúságos idő és esztendő is volt. Gabonának szűksége az felettébb való szárazság miatt volt, mivel egész őszig semmi eső nem lévén, a gabona igen vékonyan költ és nőtt, néhol pediglen a mi kevés lőtt is, az pogányság elégette és pusztította. [...] Egészségtelen is kezdett volt utoljára lenni, mivel őszre kelve sokan kezdetek volt betegeskedni, sőt halni is: sőt a döghalál is némely részében az országnak erősen kezdett grassálni. Mi lesz vége, Isten tudja.”

Felsőcsernátoni Bod Péter az elhúzódó szárazság és pestis együtthatásának közvetlen megfigyelője *Önéletírásában* részletesen leírja a jelenséget: „Az 1718-ik év ugyanis vagy semmit sem jelentő vagy nagyon csekély termést hozott Erdélyben, különösen pedig a Székelyföldön, amiért azután a legnagyobb gabonánság állott be. Ezért történt, hogy a székelyek legnagyobb része Erdély más vidékeire és Havasalföldre, meg Moldva szomszédos tartományaiba szóródott szét. Akik pedig helyükön maradtak, különféle módon küszködtek az éhséggel. Megkísérelték ételek készítését az éhség csillapítására alkalmatlan anyagokból. A kőrifának összezúzott kérgét keverték a liszthez: kevéssel megfelelőbb volt a kenyér; amely a mogyorófa sarjaiból készült úgy, hogy két rész sarjat egy rész gabonához keverték és ekként alakították kenyérré. Összezúzott és egybegyúrt szalmát is tettek a füstölőbe, de elkészíteni nem lehetett, mert a tűz elhamvasztotta. Mivel pedig széna sem termett, a barmok számára a haszontalan maglapél (*Atriplex L.*) nevű növényt gyűjtötték sokan, akik midőn az éhség még nagyobb erőre kapott, ennek cséppel kivert magvait búzával keverve készítettek kenyeret. Ez igen fekete, de az oly nagy szűkséghez képest ízletes kenyér volt, amilyent akkoron néhány napon keresztül én is kénytelen voltam enni. A bengének (*Rhamnus L.*) és más erdei fáknek a gyümölcsei valahogyan fenntartották az éhezők

⁴⁵⁹ Köleséri Sámuel, *Pestis. Daciae anni 1709.* (In: Jakó Zsigmond, 2012. 41–42.)

életét, míg el nem erőtlenedtek. Sokan szerte bolyongtak, mint az árnyékok vagy félholtak. Halottunk szerencsétlen anyáról is, aki saját gyermekeit falta fel. Nem kevesen eladták magukat örökös szolgaságra; az eladók és mások, ha vevőket találtak, legalább saját és családjuk életét fenntarthatták. Az éhség és szokatlan étel miatt az emberek nedvei szükségképpen elromlottak: ezért az 1719-ik évben a tavasz beálltakor a Székelyföldet akkora pestis támadta meg, hogy egy év leforgása alatt több mint százezren pusztultak el. Ez a közös csapás atyámat is elragadta két gyermekével, Krisztinával és Mózzessel: engem is levert a pestis mérge, de Isten kegyessége által visszaadtván az egészségem, felgyógyultam és két nőtestvéremmel, Zsófiával és Judittal árván maradtam özvegy anyám gondjaira.”⁴⁶⁰

Erdélyben a szárazság csúcspontjára 1718, ugyanis 1717 őszén még itt-ott vetettek, „a földbe vetett őszi mag szárazban lappangva ... egész esztendeig (1718) állott és annak utána csirázni kezdett és 1719-ben reménytelenül akkor gabona termés lett, hogy ehhez hasonlót... nem olvastam.” Benkő Károly csíkkozmási eseteírása jó példa a természet pusztító és öngyógyító munkájára. Hasonlón vélekedett Bod Péter is: „a szükségét akkora gabonabőség követett, hogy a mező terményeinek összegyűjtésére hiányoztak az emberek. Több helyen, ahol a megelőző évben nem vetettek, mégis bő aratás volt.”

Az alsócsernátoni Baróthi István református lelkész, aki 1718. szeptemberében jegyzi be egyháza matrikulájába „Szörnyű éhség, drágaság, nagy pestis, de az aratás igen bőv.”⁴⁶¹ Azonban hiába lett jó termés, az aszály idején az elvándorlás, a járvány kiváltotta tömeges elhalálozás nyomán támadt munkaerőhiány miatt nem volt, aki betakarítsa a gabonát.

A legsúlyosabb a helyzet Háromszéken volt 1717-ben, a szék előjárói sürgetik, hogy a „Brassóban található búzából és egyéb gabonából mind az infectus bélieknek és egészségesekeknek is” juttassanak, a szegényeknek legalább „2 unciát.” Sőt, kezdeményezik azoknak a gazdáknak az ellenőrzését, akiknek felesleges búzájuk és egyéb gabonájuk hasznosítható.⁴⁶² Apor Péter Háromszék főkirálybírója a gabonahiányban szenvedő szegénység megsegítésére azt javasolja a Guberniumnak, hogy a szék altisztjeit utasítsák „szoros requisitíók”, vagyis elkobzások végrehajtására: „el kezdve az Mikes uramon rajtam és mindeneken, ... mennyi búzája” van, és azt osszák szét. Ugyanott tájékoztatja a Guberniumot, hogy a „nemes szék (Háromszék) szolgálatában tehetségem szerint eléggé fáradoztam és az miatt terheket végbevittem,” de a pestises faluk sorsát a „mostani nagy quantumok” (adók) nehezítik, mivel erős szűkösség, hiány van mindenütt, sőt az egész Erdély adóját is nagynak ítéli. És „alig hiszi”, hogy a kirótt adót a székely székek megtudják adni, erről különben „több ízben is memorialist adtam bé a Guberniumnak.”⁴⁶³ Az emlék- és történetírók szinte

⁴⁶⁰ Felsőcsernátoni Bod Péter, Önéletírása. (In: Jancsó Elemér szerk. Másik magyar haza. 1750–1790. VIII. 4.). Vö. Egyed Emese. 2007. 72–73.

⁴⁶¹ Másik magyar haza. 1896. III. (1659–1739). Közli Nagy Gyula. 492–493., Orbán Balázs, 1869, 201., Cs. Bogáts Dénes, Székely Nép. LIV. évf. 1936, 2. sz. (január 5.) 19., SzO. VII. 1897. 221–223., Pál-Antal Sándor, MTA székfoglaló, 12–13. (Hozzáférés: 2019.07.10.)

⁴⁶² Kovászna Megye, Állami Levéltár, Sepsiszentgyörgy, Fond Háromszék, Közigazgatási iratok: Nr. act. 26, Fila 1. (1717. december 21.), Nr. act. 13. (1718. október. 26.), Fila 1. (1718. október 26.), Nr. act 17, Fila 1. (1718. december 15.)

⁴⁶³ Kovászna Megye, Állami Levéltár, Sepsiszentgyörgy, Fond Háromszék, Közigazgatási iratok. Nr. act. 2, Fila 1 (1719. március 3.), Hargita Megye, Állami Levéltár, Csíkszereda, Fond 27. Fila 1. (1717. augusztus 9.)

mindegyike szóvá teszi, hogy ezekben az években az bécsi bürokraták nem voltak tekintettel az előző pestisjárványban (1708–1711) Erdély lakosságának (8–900 ezer) mintegy 200 ezres ember, valamint a több tízezres állatállomány (3 millió Ft) veszteségeire, a gördülő aszályra, a járványra, az éhínségre, továbbra is kivetették az adókat és könyörtelen módszerekkel – a katonaság bevetésével – hajtották be.⁴⁶⁴

A járvány „*naponként nagyobbra gerjed, szaporodik, terjed*”, ezért a Gubernium 1719. júniusában és júliusában újabb „útmutatásokat” küld a közigazgatási egységek tisztségviselőinek. A gabona, élelemhiány kérdésére nincs más válassza, minthogy a székek tartalékoljanak a rászorulóknak „*valami gabonaféle*” juttatást, ahol pedig nincs, ott „*valami rényicéket szerezzenek nekik*.” A továbbiakban arra figyelmeztetik az előljárókat, „*már az aratás, széna csinálás és takarodásnak ideje elérkezett*,” és ahol „*külső dolgások munkájával szoktak élni, az tiszta (pestismentes) helyeken szorgalmasan vigyázzanak, hogy infectus (fertőzött) helyekről ne fogadjanak munkásokat*.” Értesüléseik vannak, hogy titkon a fertőzött helyekről is fogadnak munkásokat, őket a falvakba ne engedjék be, a gazdák az ételt, italt számukra vigyék ki a mezőre. Megparancsolják, a fertőzött falvakban mérjék fel és regisztrálják a halottak valóságos számát, a holttesteket „*ne hagyják megbűdösödni, hogy azoknak is bűdösége mián az ár inficiáltsék, hanem eltemetessenek*.”

A Gubernium, mivel korábbi utasításait tévesen értelmezték, pontosít, nem a „*sok házakat és drága költséges épületeket kell elégetni*” – ahogy a szászszékek hatóságai tették az előző (1708–1711) járvány idején – „*ami sok helyen tűzvészt idézett elő, hanem a ruházatokat. Melyeket korábbi gyakorlat szerint fertőzetlen helyekre vittek, ezzel a fertőzést terjesztették*.” Az emberek csoportosulásának elkerülése végett, a szék előljárói tiltsák be sokadalmakat, szertartásos temetkezéseket, lakodalmakat, „*akármilyen rendbéli gyülekezések feles (sok) embereknek együtt való létét*”, fel kell függeszteni a széki gyűléseket. A széki főtisztek az altisztek és az egészségügyi bizottság hanyagságára figyeljenek, azért is, mert – a Gubernium mintegy öngigazolásként – „*a pestis ellen az előtt is kibocsátott különféle rationabilis precautióink (ésszerű elővigyázatosságaink) Isten előtt kedves és a nép között fogamatos és hasznos legyen. Evégre más keresztény országokban (...) observálni (megfigyelni) és practizálni (gyakorolni) szokott szép és dicséretes rendtartást és praxist (gyakorlatot) követni és itt observáltatni (megfigyelni) akarván*.” Konkrétan ez azt jelentette, hogy május–augusztus hónapokban „*minden helyekben, városokban és falukon lévő minden harangok minden nap délelőtt 8 órakor, délután 4 órakor*” egyszerre szólaljanak meg. Ennek jelére „*minden rendbéli ember; bármely valláshoz tartozzon, akár otthon, akár utazzon, mezőn, erdőn, szőlő hegyekben*”, minden „*dolgát félretéve, süvegét levéve és letérdepelve a maga reliigiója szerint buzgó áhitatottsággal mondja el*” imáját. Ugyanakkor „*hetenként minden szerdán*,” – kivéve aki dolgozik, erőt fejt ki – tartóztassa meg magát, „*nem csak hús nemű eledeltől, ... szorosan böjtöljön, hogy így (a) Felséges Isten... döghalállal büntető súlyos ostorát fordítsa el, és szüntesse meg méltó haragját*.”

Apor Péter 1719. októberében kelt levelében biztosítja a Főkormányzószéket, hogy „*szegény székiünk (Háromszék) mostani nagy romlása*” ellenére, azon lesz, amint az előző

⁴⁶⁴ Jakab E.– Szádeczky L. 1901. 433–437, 454–460.

esztendőben megcselekedett, de a székben nem tud megjelenni, emiatt kéri elnézésüket. S a továbbiakban megjegyzi: „*ezen levelet tegnap írtam*” (1719. október 8.) Nagyenyeden, ahol a „*pestis elkezdődött, noha még csak egy háznál vagyon, nem merem magam periclitálni (kockáztatni) , ma készülök, Meszes felé indulok.*” Majd szóvá teszi, hogy Nagyenyeden sok becsületes pap megfertőződött, meghalt, az emberek pedig isznak, káromkodnak.⁴⁶⁵

Erdélyben 1717–1720 között a délkeleti határsávban – Beszterce kivételével – súlyos volt a helyzet. Apor Péter becslése szerint – hasonlóan Bod Péterhez – Erdélyben 100.000 ember halálát okozta a két évig dühöngő a pestis. A lokalitásokban mekkora veszteségekkel járt a pestis, nézzük közelebbről a székelyföldi járványfolyamat alakulását három településen.

⁴⁶⁵ Kovászna Megye, Állami Levéltár, Sepsiszentgyörgy, Fond Háromszék, Közigazgatási iratok. Nr, act 9, Fila 1. (1719. szeptember 1. és 1719. október 8.)

A PESTIS AZ ERDÉLYI KÁRPÁT–KANYARBAN

Székelyföldi helyzetek: 1717–1720

Székelyföld közigazgatási egységeiben, a székekben és azok településeiben a járványfolyamat csúcra járása szinte mindenütt 1719. április – október időszakban zajlott. Erdélyben 1717–1720 között a délkeleti határsávban Háromszéken volt a legsúlyosabb a helyzet, ahol a kézdiszéki Esztelnek anyakönyve a pestis kezdetét április elején említi: „*az egész megyében im látod mennyit nagy szerdától fogva az aratás kezdetéig az mirigy elragadott és megölt Anno 1719,*” illetve „*Anno 1719 die 5ta April kezdődöt az Istennek ostorja.*” A városi tanács 1720-ban, amikor hetivásár újra engedélyezését kérte a Guberniumtól, úgy emlékezett, hogy a petis tőlük, Kézdivásárhelyről terjedt el Kézdiszékben: „*minthogy Istennek szomorú és súlyos ítléti a pestis (minek előtte más helységekbe elharapózott volna) szegény városunkban elkezdődött volt és grassált.*”⁴⁶⁶ A lemhényi halotti anyakönyvben az első pestisáldozat temetését 1719. május 24-én jegyezték be, a járvány végét pedig augusztus 24-én, amikor „*már félezer név után állott a pestis obit*” (pestisben halt meg).⁴⁶⁷

A Főkormányzószék 1720. március 10-én (Húsvét másodnapján) a járvány megszűnését jelző *Te Deumot* rendelt el. Köleséri Sámuel protomedicus 1720. májusában is még arról érdeklődik, hogy „*pestilentialis contagionak néműnemű újulása hallatik lenni Háromszéken.*”⁴⁶⁸

A járványfolyamat székelyföldi fejleményeinek bemutatása előtt, közelebbről a kézdiszéki – 1719. április 5-i bejegyzésben – Esztelnek, Csomortán, Kurtapatak falvakban a pestis, „*mérge és dögleteessége mián el ragadtattak*” felsorolásban szereplő családok névszerinti listáját vizsgáljuk meg, amelyben szerepel az áldozatok neve, életkora. Jobb áttekinthetőség érdekében forrásunk adatait táblázatokba szerkesztettük.

⁴⁶⁶ Hivatkozásokat (lásd: Csáki Á. 2010. 281/ 87.lbj, 281/96. lbj., 281/100. lbj., ill. 281.)

⁴⁶⁷ Csáki Á. 2010. 282, 282/114. lbj.

⁴⁶⁸ Csáki A, 2010. 281, 282/105.lbj.

A pestisáldozatok neme, korcsoportja, életkora családonként

Családok	Esztelnek						
	Felnőtt	Anya	Nő	Apa	Fiatal	Gyermek	Összesen
Szakács	30					5, 3	3
Kászoni	40					3, 1	3 (2 hiányzik)
Faragó	40, 36				16	1	4 (1 hiányzik)
Bosó						13, 6, 8	3
Opra	45, 33					9, 3, 1	5
Kis	70, 60				23, 18	9	5
László	30	25					2
Incze					18	1	2
Pais	32, 50					11, 3, 5	5
Csomortáni						14, 4, 1	3
Biró	60		25				2
Balog						7, 5, 1, 1	4
Tót	54, 50		40				3
Albert		40		54	16, 26	3, 8, 5	7
Vas						1, 8, 5	3
Jakó	38				16		2
Nagy	30, 36						2
Barabás	29					8, 1	3
Veress	50, 50				16		3
Komán		50				13, 8, 5, 9, 5	6
Barabás	30	30				4, 2	4
Tuson	30, 50					14, 10	4
Baka		30				6, 5, 1	4
Bartos	70	36			16	10, 14, 2	6
Bartos		50			23	12, 2, 4, 6, 6, 1	8
Tuson	30					5, 1	3
Csavar	56					13, 9	3
Cserei	70				22	12	3
Pál						12, 8, 4	3
Beke (?)		35				4, 1	3 (1 hiányzik)
Nagy	60, 26					3	3
Bálint		26				9, 6, 4	4
Böcs	55	32				4	3
34 család	32	10	2	1	12	67	124+4=128(?)

(Kovácsna Megye, Állami Levéltár, Sepsiszentgyörgy, Fond Háromszék, Közigazgatási iratok. Fila 26-28. 1719. április 5. adatok alapján szerkesztett.)

Csomortán						
Családok	Felnőtt	Anya/Nő	Apa	Fiatal	Gyermek	Összesen
Tuson			35		2, 3, 6	4
Posta	40				12	2
Veres	30, 40				3	3
Molnár	30, 29			20	10, 3, 1, 10, 6	8
Bertalan	50				10	2
Gyergyai		60		16	3, 1, 14, 6, 4, 7; 11	9
Jakab	30, 28, 60, 28					4
Illyés	40				11	2
Mátyás	30, 40					2 (áthúzva)
János	30				4; 1	3
Fülöp		40		20, 17	14, 9, 14	6
Kádár	40			18	4, 6	4
Hamar	40				3	2
13 család	16	2	1	5	27	51 (-2)

(Kovászna Megye Állami Levéltár –Sepsiszentgyörgy- Fond Háromszék, Közigazgatási iratok. Fila 29–30. 1719. április 5. adatok alapján szerkesztett.)

Kurtapatak						
Családok	Felnőtt	Any /Nő	Apa	Fiatal	Gyermek	Összesen
Kelemen				16	13,10	3
Bakó					14, 12, 8	3
Szabó	60	60		22, 19, 16		5
Csűrös	60	60			13, 2	4
Tusa		40				1
Tuson					9, 6, 4	4
Török				17	10, 8	3
Danka	50	30			12, 8, 8, 1	6
Névtelen						9
8 család	3	4		5	16	28+9=37

(Kovászna Megye Állami Levéltár, Sepsiszentgyörgy, Fond Háromszék, Közigazgatási iratok. Fila 30. 1719. április 5. adatok alapján szerkesztett.)

A nehézséget a mihez képest kérdése támasztja, vagyis nem ismerjük az adott időszakban a települések lakosságának számát, csak 1713. és 1722. évekből van adat a három falu adózó családjairól. A forrásunkban ugyanakkor nem szerepel a túlélők száma, amiből meglehetősen nehéz becsülni a népesség járvány előtti nagyságrendjét. Nem közli a forrás a járvány lefolyásának időtartamát, csupán azt említi meg, hogy 1719. április 5-én tört ki a pestis, noha az elhalálozások ilyen nagyságrendje rendszerint nem egyik napról másikra történik. Valószínű, hogy a három településen 1719. április–szeptember hónapjaiban járhatott csúcsra a pestis, ugyanis 56 családban – ide számítva a 9 fős névtelen családot, melynek korcsoportját nem ismerjük – több mint 200 személy elhalálozása elhúzódó járványfolyamatra utal.

A három faluban (*Esztelnek*, *Csomortán*, *Kurtapatak*) az áldozatok neme és korcsoportja alapján családonként átlagosan körülbelül 4–5 személy halt meg pestisben. A három település közös jellemzője, hogy a pestisáldozatok többsége a gyermekek soraiból került ki, őket követik a fiatal felnőttek. Többségük olyan nagycsalád ahol két–három nemzedék élt egy fedél alatt.

A pestisáldozatok neme, korcsoportja a három falu családjában

	<i>Családok</i>	<i>Felnőtt</i>	<i>Nő</i>	<i>Anya</i>	<i>Apa</i>	<i>Fiatal</i>	<i>Gyermek</i>	<i>Összesen</i>
Esztelnek	34	32	10	2	1	12	67	124+4 =128(?)
Csomortán	13	16	0	2	1	5	27	51 (-2)
Kurtapatak	8	3	0	4	0	5	16	28+9 =37
	55	51	10	8	2	22	110	216(-2)

Háromszék társszékében Kézdiszékben, Esztelnek az átlag (70–80 család), Csomortán, Kurtapatak pedig a törpe (20 család) települései közé tartoztak. A székely székek 1701–1722 közötti összeírásait publikáló kötetekben Pál-Antal Sándor, Háromszékre vonatkozó adatai – 1701–1702, 1707, 1713, 1721–1722 – közül az 1713. és az 1721–1722. évek összeírásai jöhetnek szóba a három település 1719. évi pestis előtti és utáni népesség vizsgálatában. Az összeírások viszont nem tartalmazzák az immunis nemeseket, a nincsteleneket, az egyéb adómentes elemeket, csak az adózókat. Lényegében 1850-ig Erdélyben nem készült olyan átfogó felmérés, amely népesség alakulását statisztikai elemzés számára lehetővé tenné. Székelyföld esetében az 1784–1787. között végzett összeírás Csík-, Gyergyó-, Kászonszék és Háromszék esetében például nem tartalmazza a határőrezredekbe besorolt lófő és gyalog puskás katonacsaládokat, s az armalisták egy részét. Háromszék településeiben a családok/személyek száma – a korábbi századokban és a 18. században is – nagyobb volt, mint Maros- és Udvarhelyszékekben.

Székelyföld: települések-, családok-, személyek száma

<i>Szék</i>	<i>Település</i>	1614		1703		1721–1722	
		<i>család</i>	<i>személy</i>	<i>család</i>	<i>személy</i>	<i>család</i>	<i>személy</i>
Aranyos-szék	22	950	4750	1116	5580	1205	5422
Csik- Gyergyó- és Kászonszék	51	4700	23500	5236	26180	4745	16608
Háromszék	95	7000	35000	8935	44675	7181	25133
Marosszék	127	4400	22000	5750	28750	5680	19880
Udvarhely-szék	128	5150	25750	6350	32250	6324	22134
Összesen	424	22200	111000	27387	136930	25135	89177

(Pál-Antal Sándor, MTA székfoglaló előadásának adatai alapján lakosságszámmal általam kiegészített.)

A székelyföldi települések száma ha csak a Bethlen Gábor összeírásától (1614) számítjuk – Pál-Antal Sándor összehasonlítása alapján – alig változatot, viszont a családok száma, „évi 60,3-el nőtt” 1703-ig, azt követően csökkenést mutat, 1722-ben a családok száma 2 152-vel,

vagyis 7,85%-kal kevesebb” mint amennyi 1703-ban volt. Háromszékben és a minket közelebről érdeklő Kézdiszékben, noha 1708–1711. években pestismentes volt Háromszék, mégis az azt követő 1713. évi összeírás igen jelentős csökkenését mutatja a családok számának. Igaz, ez az összeírás a kuruc háborúk után a Habsburgoknak hűségesküt letettek számát rögzítette – noha, Pál-Antal Sándor sem tekinti megbízhatónak –, de még így is az 1703. évi adatokhoz képest az 1722. évi összeírás jelentős visszaesést mutat. A Habsburg megszállás, adóztatás (porciózás–kvártélyozás), a Thököly és azt követő Rákóczi idők zavaros közállapotai miatt a családok szétszóródását (elvándorlás, menekülés), a családtagok harcokban való elését vonta maga után. Úgy tűnik, hogy az 1711. évi szatmári béke amnesztia rendelete ellenére a Rákóczi –szabadságharc idején – a pestismentes Háromszékből – harcok, fosztogatás, az adóztatás miatt elmenekültek közül többen nem tértek vissza eredeti lakhelyeikre. Mindez magyarázhatja az 1713. évi összeírásban a családok számának csökkenését. Mindazonáltal viszonylagossága ellenére számolunk az 1713. évi adatokkal is, amikor – Pál-Antal Sándor által közölt családokban 5 személlyel számolunk, ami még így is jelentős a népességvesztés jelez az 1703. év összeírásához képest. Ezen láthatóan az sem változtat, hogy Pál-Antal az 1722. évi, szárazság járvány együttthatását követő összesítés alapján 3,5 személlyel számolt családonként Háromszék esetében, ahol Székelyföldön a legnagyobb volt a pestisben meghalt személyek száma.⁴⁶⁹

Szék	Település szám	Családok és személyek száma (család = 5 személy)							
		1703		(1708-1711)	1713		(1717-1719)	1722	
		család	személy		család	személy		család	személy
Háromszék társszékei				nincs	1589	7945	aszály	1713	8565
Sepsi	37	2249	11245	pestis	2346	11730	pestis	2482	12410
Kézdi	32	2911	11055		1028	5140		1323	6615
Orbai	17	1553	7765		689	3445		816	4080
Miklósvár	9	793	3965		5652	31560		6334	31670
Háromszék összesen	95	7506	34030						

(Pál-Antal Sándor, 2011. 20–22. családok adatai alapján lakosságsszámmal általam kiegészített.)

Háromszékben 95 településen (91 falu, 4 város) családok számának átlaga településenként 1614–1722 között nagyjából 70–90 között ingadozott.⁴⁷⁰

1614	1703	1713	1722
73,4	85,1	70,2	73,4

Háromszéken 20 faluban regisztráltak 1722-ben száznál több családot: Kézdiszentlélek (244), Zágon (243), Zabola (171), Altorja (171), Kovászna (168), Lemhány (168), Gelence

⁴⁶⁹ Pál-Antal Sándor 18. MTA székfoglaló előadás. (Hozzáférés: 2017.03. 14.)

⁴⁷⁰ Pál-Antal Sándor 2011. 8–9.

(145) stb. A 20 családnál kisebb falvak 1722-ben, tehát a szárazság és pestis (1717–1719) után: Kézdialmás (6), Szacsva (8), Eresztevény (10), Fotos (12), Mátisfalva (12), Orbaitelek (15), Zoltán (16), *Csomortán (19) Kurtapatak (19)*, és átlagos falvak (50 feletti családok) csoportjába tartozott *Esztelnek*.⁴⁷¹

Pál-Antal Sándor (Háromszék. IV.) adattárából ismerjük a három településen – Esztelnek, Csomortán, Kurtapatak – 1703, 1713, 1722. évekből a családok számát (lófők, puszkás gyakorlatok, jobbágyok, zsellérek, özvegyek).⁴⁷² A három településen a fentebb – a történeti demográfusok által alkalmazott (5-ös szorzós) – eljárással hozzávetőlegesen a lakosság számát is valószínűsíthetjük a gördülő hidrológiai szárazság (aszály) és a pestisjárvány együtthatása előtti (1717–1719) s azt követő években, amit párhuzamba állíthatunk a hivatkozott levéltári forrásunkban szereplő áldozatok számával:

Családok–személyek száma

Település	1703		(1708-1711)	1713		Meghalt	Túlélők	
	<i>család</i>	<i>személy</i>		<i>család</i>	<i>személy</i>	1719	1722	
Esztelnek	33	165	nincs	76	380	124+4 =128	74	370
Csomortán	27	133	pestis	16	80	51 (-2)	19	95
Kurtapatak	31	135		15	75	28+9=37	19	95
Összesen	91	432		107	535	216 (-2)	112	560

A Bethlen Gábor 1614. évi összeírása szerint mindhárom település a családok/személyek száma alapján a 25–50 családdal bíró falvak (Erdélyben 614, Székelyföldön 157, Háromszéken 33) csoportjába tartozott, 1713-ban azonban Csomortán 16–80, Kurtapatak 15–75 családdal/személlyel a 20 család alatti törpefalvak sorát gyarapította, míg Esztelnek 76–380 család/személlyel az átlagos falvak sorába emelkedett.

Szemben a fentebb bemutatott 1703–1713 közötti adatokkal, amely Háromszék, pontosabban Kézdizsék esetében csökkenő családok/személyek számot jelez, a három falu részadatai növekedést mutatnak a szárazság, pestisjárvány kitörésének időpontjáig (1717–1719), csökkenést csak a járvány utáni 1722. évi összeírás Esztelneken (2 család 10 személy) mutat. A másik két faluban Csomortánban (3 család 15 személy) és Kurtapatakon (4 család 20 személy) az 1713. évihez képest 1722-ben a növekedés, vagyis ennyivel a pótolták a pestis kiváltotta veszteségeket.

A különbségek két (1713, 1722) összeírás számai között – a veszteségi, illetve annak rekuperációs oldalán egyaránt – mikro-szinten arra utalnak, hogy a pestis kiváltotta veszteségek és azok pótlása nem csupán települések között, hanem a településen belül a családok között is egyeletlenül oszlottak meg. Csomortán és Kurtapatak estében – szemben

⁴⁷¹ Pál-Antal Sándor 2011. 21, 142, 144.

⁴⁷² Pál-Antal Sándor 2011. 142, 144, 492, 494.

pótláshiányos Esztelnekkel – valószínű, hogy vagy az autochton családok termékenysége áll a növekedés mögött, vagy betelepülőkkel pótolták a hiányt, amely arányos volt a falvak teherbíró képességével, ugyanis mindkettő a fejedelemségkorában is mint említettük a kisebb falvak csoportjába tartozott.

Az elhalálozási számok alapján a három településen a szárazság miatt nélkülöző, fizikailag legyengült családok többségét érintette a pestis (Esztelnek 34, Csomortán 13, Kurtapatak 8). A családfők nevével azonosítható pestisben meghalt családtagok számának korcsoportonkénti és életkori megoszlása arra utal, hogy a pestisjárványok 10–15%-os átlagát messze meghaladhatta a három település vesztesége, és Esztelnek esetében a családok rekuperációs tartalékai is némileg csökkentek:

Elhalálozási esetek megoszlása a családokban korcsoportonként

	<i>gyermek</i>	<i>fiatal</i>	<i>felőtt</i>	<i>idős</i>
Családok tagjai	1–2, 3–5, 6–10	1–2, 3–5	1–2, 3–5	1–2, 3–5
Esetek	24 17 2	16 1	31 2	11 0

A családonkénti 1–2 halálesetek többsége a felnőttek, idősek sorában volt, őket követték családonként az 1–2 és 3–5 gyermek és fiatal elhalálozása. A 3–5 gyermek és a annál több halálesetek a népesebb családokban történtek. Azokban a családokban viszont, ahol 5 és annál több családtag elhalálozás volt, ott feltehetően, az adott családok folytonossága került veszélybe. A három településen 12 nagycsaládban 4 személy feletti halálesetek többsége a gyermekek korcsoportjába tartozott:

Meghalt						
	<i>Családok</i>	<i>Gyermek</i>	<i>Fiatal</i>	<i>Felnőtt</i>	<i>Összesen</i>	<i>Összes áldozat</i>
Esztelnek	7	24	6	12	42	124+4 =128
Csomortán	3	14	6	4	22	51 (-2)
Kurtapatak	2	4	0	2	6 (+9)	28+9 =37
<i>Összesen</i>	12	42	10	18	70 (+9)=79	216 (-2)

A három szomszédos településen 12 családban a 79 áldozat sorában, az elhalálozási arány a gyermekek korcsoportjában 53,16%, a fiatalokéban 12,6 %, a felnőttek–idősek esetében pedig 22,7 % volt. A gyermekek és fiatalok korcsoportjában együttesen az elhalálozási arány nagyon magas, 65,8 %. A három településen 1719 -ben pestisben elhunyt 214 személyhez viszonyítva a nagycsaládok pestisáldozatainak aránya 36,91 % volt. Ha közelebről nézzük a nagy családokban az életkori halálozási eseteket – mivel nem ismerjük az esetleges túlélők számát – akkor az alábbi a családok kihalásával is számolhatunk.

	<i>Idős</i>	<i>Felnőtt</i>	<i>Fiatal</i>	<i>Gyermek</i>	<i>Összesen</i>
<i>Esztelnek:</i>					
Bartos család (egyik ágán)	50	0	23	12, 2, 4, 6, 6, 1	8
Albert család	54	40	16, 26	3, 8, 6	7
<i>Csomortán:</i>					
Molnár család		30, 29	20	10, 3, 1, 10; 6	8
Gyergyai család	60		16	3, 14, 6, 4, 7; 11	8
<i>Kurtapatak:</i>					
Névtelen család					9
5 család	3	3	5	20	40

Az átlagosan 7–9 tagú családoknál népesebbek a korszakban sem gyakoriak, tehát kihalásuk több mint valószínű. Ellenőrzés végett utánanéztünk a járványt követő 1721–1722. évek összeírásaiban, melyekben a három szomszédos falu vagy nem szerepel, vagy fálvanként státus szerinti megoszlásuk összesítéseiben említik a regisztráltakat. A szolgáló emberrel rendelkező kézdiszéki armalisták, lófők kimutatásban viszont Csomortánban az armalista Veres Gergely, a jobbágy Gergő Péter, Kurtapatakban pedig az armalista Török János, a zsellér Szöts András nevét találtuk.⁴⁷³ Forrásunkban Csomortánban Veres család neve 3 áldozattal (30, 40, 1 éves), Kurtapatakban a Török család – vélhetően a szülők túléltek a járványt – szintén 3 áldozattal (17, 10, 8 évesek) szerepel. Forrásunkban szereplő többi elhalálozott családfeje neve nem fordul elő az említett összeírásban.

A nagycsaládok elhalálozási mutatóinak eltérései a családokon belül – a névtelen család ismeretlen korcsoportjai nélkül – az idősek (nagy szülő) és szülők (anya, apa) száma, illetve a velük azonos idősávban elhalálozott fiatalok, gyermekek között mutatkozik:

	<i>Idős</i>	<i>Felnőtt</i>	<i>Fiatal</i>	<i>Gyermek</i>	<i>Összesen</i>
12 család	9	9	10	42	70

A felnőttek és idősek elhalálozásának azonos aránya 2,7 %, arra is utal, hogy a nagycsaládok esetében egyetlen család sem volt, amelyekben a felnőtt családtagok valamelyike (szülő, nagyszülő, testvér) túlélte volna a járvány hónapjait 1719-ben.

Például, Kurtapatakon, a Danka családban a 30 éves anya (sic!) és az 50 éves (feltehetően) apa mellett 4 gyermekük halálát említi a forrás. Csomortánban a Gyergyai családban a 60 éves időssel együtt a ragály áldozata lett 6 kiskorú gyermek. Esztelneken a Bartos család egyik ágán a 70 éves (nagyapa), a 36 éves anya és 4 gyermeke halt meg pestisben. Nem kerülheti el figyelmünket: míg Esztelneken és Kurtapatakon a felnőtt pestisáldozatok életkora 30–70 között volt, addig Csomortánban a 16 felnőtt közül, egy 60 éves kivételével, a pestisben 29–40 közötti életkorban haltak meg. Kirívó eset a Molnár család, ahol a 8 elhalálozott életkora 1–30 között volt. Mindazonáltal azt is látnunk kell, hogy a családokban

⁴⁷³ Pál-Antal Sándor, 2011. Idézett adattárában (Lásd: A kézdiszéki armalisták, lófők, gyalog puskások, jobbágyok, zsellérek és egyéb adófizetők családonkénti vagyonösszeírását, valamint 1722. július 16. Csiksomlyón kelt Kézdiszék lakosságának fálvankénti vagyonösszeírás összesítését, 274–365., 448, 488–494, 496.)

több nemzedék élt együtt, egy fedél alatt, ami a pestisfertőzés veszélyét fokozta: lehetséges, hogy soraikban ezért volt nagyon magas a halandóság. Kihalt családoknak a pótlása például Esztelnek esetében az 1722. évi összeírásból sem derül ki.

A továbbiakban nézzük azokat a családokat, amelyekben az elhaltak száma 1–4 személy, illetve nem volt felnőtt, hanem csak gyermek és fiatal áldozatai voltak az adott családban a 4–5 hónapig elhúzódó járványfolyamatnak.

	Meghalt					Összes áldozat
	Családok	Gyermek	Fiatal	Felnőtt	Összesen	
Esztelnek	26	67	6	42	115	124+4=128
Csomortán	10	12	1	15	28	51 (-2)
Kurtaptak	6	12	2	3	17	28 +9=37
Összesen:	42	91	9	60	160	216 (-2)

A három településen a 214 pestisáldozat 74%-a, tehát azokból a családokból került ki, amelyekben forrásunkban családonként 1–4 elhalálozással szerepelnek. Ha a családonként 5–9 személy elhalálozási számokat/arányokat összehasonlítjuk az 1–4 személy családonkénti korcsoportok veszteségeivel, akkor azt látjuk, hogy a mindkét esetben – a korcsoportok közötti nagyságrendből adódó különbségek ellenére – az 1–14 éves gyermekek soraiból került ki a halandósági többletet:

Családonként 5-9 áldozat	Családonként 1-4 áldozat
<i>12 családban 70 áldozatból:</i>	<i>42 családban 160 áldozatból:</i>
Gyermek: 42 (40,6%)	Gyermek: 91 (56,8%)
Fiatal: 10 (3%)	Fiatal: 9 (0,56%)
Felnőtt: 9 (2,7%)	Felnőtt: 60 (37,5%)
Idős: 9 (2,7%)	Idős: 15 (1,36%)

A három településen családonként 5–9 és 1–4 áldozattal járó mindkét csoportban együttesen az 1–14 éves 110 gyermek és 22 fiatal aránya 61,68%, az összes 214 meghaltakhoz viszonyítva. A felnőttek esetében ez az arány az 1–4 családtag elhalálozását mutató esetekben ugrik a 40% közelébe, ami egyben arra is utal, hogy az átlagos családok (1–4 személy) voltak többségben, ahol alacsonyabb volt családonként a gyermekek és fiatalok elhalálozás száma. Esetükben tehát a több család kevesebb családtag ellenére mégis a családok fertőzöttségének számbeli nagyságrendje miatt volt nagyon magas gyermekek halandósága.

Ugyanakkor forrásunkban találunk olyan családokat is, ahol családonként 1–2 személy lett a pestis áldozata: Esztelneken 5 családban 10, Csomortánban 4 családban 8, Kurtapatakon pedig 1 családban csak egy személy elhalálozását regisztrálták.

Másfelől a három szomszédos falu összes családonkénti (214) pestisáldozatok sorában találunk olyan családokat is, ahol csak a fiatalok és gyermekek elhalálozását jegyezték fel, tehát ezek szerint a szülők és más felnőttek (nagyszülők, felnőtt testvérek) nem voltak a ragály

áldozatai. Például Esztelneken 5 családban – tehát szülők, nagyszülők említése nélkül – 17 gyermek és 1 fiatal halt meg. Családonként forrásunkban 1–14 év közöttiek többségének – szám szerint 14 esetben – életkorra 8 év alatt volt, hármuk 13–14 éves. Kivételt egy család képez, ahol két áldozat egyike fiatal a másik pedig csecsemő (1 éves). Kurtapatkon 3 családban 9 gyermek és fiatal életkora elhalálozásuk pillanatában 6 esetben 4–13 év, és két esetben fiatal (16, 17 év). A két településen tehát 8 családban 26 kiskorú, csecsemő és 3 fiatal halt meg, és 8 szülő túlélte a pestist. A feltételezett túlélő szülők, nagyszülők családonként 3 gyermeküket veszítették el, ezzel szemben Csomortánban minden egyes családban a gyermekek, fiatalok elhalálozását forrásunk a felnőttekkel, vagy idősekkel (nagyszülők) együtt említi.

Nem érdektelen közelebről megvizsgálunk a családokban az anyák és a gyermekek, fiatalok elhalálozásuk életkorának alakulását. A hivatkozott levéltári forrásban 15 esetben az „anya” és 2 esetében „apa” jelző szerepel, az ő életkoruk 25–60 év között oszlott meg. Két esetben említik a 25 és 40 éves „nőt”, akik vélhetően gyermektelenek vagy hajadonok lehettek. Az 54 éves apát Esztelneken a 40 éves anyja és 5 gyermekük halála kapcsán említik, Csomortán pedig úgy tűnik, hogy a 35 éves apát túlélte a családanya, mivel a feljegyzés nem említi.

A szóban forgó településeken a pestisben elhalálozott anyák és gyermekeik életkora alapján négy csoport különíthető el.

Meghaltak életkora		Anyák életkora a gyermekek születésekor						
<i>Anyák</i>	<i>Gyermekeik</i>	<i>első</i>	<i>második</i>	<i>harmadik</i>	<i>negyedik</i>	<i>ötödik</i>	<i>hatodik</i>	<i>hetedik</i>
26	9, 6, 4	17	20	22				
30	4, 2	26	28					
30	6, 5, 1	24	25	29				
30	12, 8, 1	18	22	22	29			
32	4	28						
35	4, 1	31	34					
36	16, 14, 10, 2	20	22	26	34			
40	26, 16, 8, 5, 3	14						
40	20, 17, 14, 14, 9	20	24	32	35	37		
40	1	39	23	26	26	31		
50	13, 9, 8, 5, 5	37	41	42	45	45		
50	23, 12, 6, 6, 4, 2, 1	27	38	44	44	49		
60	16, 14, 11, 7, 6, 3, 1	44	46	49	53	54	57	59
60	22, 19, 16	38	41	44				
60	13, 2	47	58					

Ha a visszaszámlálás eljárását alkalmazzuk, akkor csoportok azonosításának mutatói az első gyermek születésnek idején az anyák életkora, a házasságkötések valószínű időpontja, a szülésnyi idő különbségei, melyek alapján a lokális házassági szokások változatai is némi-
leg körvonalazhatók.

Az első csoportba azokat az anyákat vontuk be, akik első gyermekük születésének idején *14-20 év közötti életkorban* voltak, azonosításukban pedig segítségünkre van (lásd: táblázat) az anyák és gyermekeik elhalálozásának életkora. Négy esetben a 14-20 életkorban első gyermeküket világra hozó anyák haláluk idején 26, 30, 36, 40 évesek voltak. Az anyákkal azonos időszakban elhalálozott gyermekeik száma pedig 16, közülük az első szülöttek életkora haláluk idején 9, 12, 16, 26 év volt. Következésképpen az anyák elsőszülött gyermekeik idején 14, 17, 18, 20 évesek voltak. Házasság kötésük ideje az első gyermek születését megelőző két évben történhetett. A 17, 18 és 20 évesen szülő anyák kelet-nyugat metszéspontjában lévő erdélyi házasságkötések idejének átlagába illeszthetők, viszont 14 éves anya esete kissé furcsa. Anélkül, hogy firtatnánk ennek hátterét, látnunk kell, hogy itt a pestis miatt kipusztulás szélére sodort népes családról van szó, ahol az anya első gyermekét 14 éves korában szülte, a második gyermekét 10 év múlva, 24 évesen, további gyermekeit 32, 35, 37 évesen, vagyis 8, 3, 2 szülésnyi idő különbséggel. A többi családja esetében a második és harmadik gyermek szülésnyi idő különbsége 3–2–2 év, az eltérés a harmadik és negyedik gyermekek között már 7, 8 év. A szülésnyi idő különbségének a hosszúsága (7 év) egy esetben az ikrek születésével indokolható, akiket az anya 22 évesen szült, és gyermekek 8 évesen a 30 éves anyával együtt lettek a járvány áldozatai.

A következő, második csoportba azokat az anyákat soroltuk, akik első gyermeküket, *21–30 közötti életkorukban* születték. Négy anya, akik közül a pestisben ketten 30, a másik kettő 32, 50 évesen haltak meg, első gyermeküket 24, 26, 27, 28 éves korukban születték. Családjaik, egy kivételével, nem tartoztak a népes, sok gyermekes családok sorába. A pestisben egyaránt meghalt 32 éves anya és 4 éves gyermeke, akit 28 évesen szült. Két családja 2, 3 gyermeke közül az első szülöttjüket 26 és 24 éves korukban hozták világra, esetükben a születésnyi idő különbség 2, 1, 4 év. A második és harmadik gyerek itt is később, az anyák 28 és 29 éves korában születtek. Ebben a csoportban, halálakor 50 éves anya és 7 gyermekének halála kirívó. Az anya első gyermekét 27 évesen szülte, további gyermekeit 38, 44, 46, 49 évesen, közülük kettőt, valószínűleg az ikreket 44 éves korában. A születésnyi idő különbség az elsőszülöttől számítva 11, 6, 2, 3 év. Gyermekei életkora halálukkor 23, 12, 6, 6, 4, 2, 1 év. Ebben a népes családban az első és második gyermek születése között 11 év a távolság, azt követően lecsökken 6, illetve az ikrek után 5 évre.

A korszak demográfiai viselkedési sémához igazodik ugyan a népes, több generációs, egyháztartásban lakó család minta, azonban az átlagától úgy tűnik néhány esetben a házasságkötések ideje eltér, későbbre tolódott. A családanyák termékenységi mutatói, a gyermekek száma, mintha érettebb életkorban (25 esetben), a 30-as és azt követő éveikben emelkedne.

A harmadik csoportba azokat az anyákat vontuk be, akik *30-40 évük között és a fölötti életkorukban* hozták napvilágra első gyermeküket. Hárman közülük, akik 40, 50 és 60 éves korukban haltak meg pestisben, első gyermekeiket 39, 37, 38 évesen hozták napvilágra. A 39. életkorában egy gyermeket szülő anya mellett másik kettő további gyermekeit már 40. életévük fölött születték. Az öt gyermekes, 50 éves korában meghalt anya, első gyermekét 37 éves korában szülte, a további négy gyermekeit 41, 42, 45 évesen. Gyermekeinek születésnyi idő különbsége 4, 3, 3 év. Az elsőszülött gyermek alapján házasságkötésének ideje, ha két évvel számolunk, 35 éves korában történhetett, és kiskorú gyermekeit (halálukkor 13, 9, 8, 5, 5 éveseket) 1705–1714 között szülte, vagyis szinte 10 év alatt. Némileg hasonló a 60

évesen meghalt és első gyermekét 38 évesen szülő anyja esete is, azzal a különbséggel, hogy mind három gyermeke fiatal (22, 19, 16 évesen) korában lett a pestis áldozata. A szülészeti időkülönbség ebben az esetben 3–3 év, első gyermekét követően, tehát a többieknek 41, 44 éves korában adott életet. Esetében is a házasságkötés után, egy kivétellel, a másik két vele elhalálozott gyermekét a 18. század első három évében (1700, 1703) szülhette.

És végül az első gyermeküket *későn szülő anyáknak* ebben a csoportjában – legalábbis az elhalálozási lista szerint – két olyan család esetével találkozunk, ahol a pestisben 60. életkorukban meghalt két anya, első gyermeküket 44, illetve 47 évesen szülték, viszont további gyermekeik születése és az anyák életkora az előbbi csoporthoz képest is furcsa. A hét gyermekes családanya, első gyermekét 44 évesen szülte, a másodikat és harmadikat 46 és 49 évesen, azonban az őket követő négy gyermekét már 53, 54, 57, és 59 éves korában, hasonlóan a 47 éves anyja is második gyermekét 58 évesen hozta világra. A két anya 40–50 éves korukban négy gyermeket szültek, ami még úgy ahogy befér a nők termékenységi periódusába, viszont az 50–60 éves közötti születek már aligha, nem beszélve arról, hogy esetükben a szülészeti idő különbségei a két gyermekes anyja esetében az első és második gyermek között 11 év. A sok gyermekes anyja esetében már rövidebb, 40-es éveiben a három gyermek között 2–3 év, 50-es éveiben született négy között pedig 1–3–2 év a szülészeti idő különbség. Ugyanakkor ha az első gyermekek születésétől számított házasságkötések idejét nézzük, akkor mind két anya valószínűleg 42, illetve 45 éves kora körül mehetett férjhez, ami úgy tűnik a fentebbi hasonló adatok alapján, hogy helyi házassági szokásoktól is eltért. Estükben inkább az történhetett, hogy az elhalálozási listát összeállító, a pestisjárványban viszonylag magasabb életkorú nagyanyákat is, a családanyák kategóriájába sorolta, ugyanis az ilyen és hasonló elírások a prestatistika korszakában inkább gyakoribbak, mint ritkábbak. Mindazonáltal a négy vázolt csoport mentén néhány további kérdés is felmerül. Főleg a családok termékenységére kiható kontextusokat, körülményeket említhetjük, melyek kihatással lehettek a családok termékenységére. Tehát közelebbről azt kell megvizsgálnunk, hogy a nagyobb-tágabb történelem eseményei hatással voltak-e vagy sem a családok élettörténetének alakulására? Ehhez pedig első lépésben az elhalálozási lista alapján a felnőttek, a fiatalok, az anyák és gyermekeik születési évének nyomon követése nyújthat tájékoztató pontot. Láttuk, hogy valamennyien 1719-ben öt-hat hónap alatt haltak meg pestisben, tehát visszaszámlálással nagyjából megállapítható a három település korcsoportjaiban születések évtizedes léptékű mozgása.

Korcsoportok születési éve és száma a településeken		
<i>korcsoport</i>	<i>születési év</i>	<i>születésszám</i>
60–70	1659–1649	16
50–60	1669–1659	16
40–50	1669–1679	13
30–40	1679–1689	22
20–30	1689–1699	15
15–20	1699–1704	15
5–14	1704–1715	68
0–4	1715–1718	42

Korcsoportonként a születési periódusok két szakaszra oszthatók, az elsőben az 1699 előtti évtizedekben születettek, a másodikba pedig az azt követő 1700–1718 között születettek vonhatók. Láthatóan az 1699 után születettek vannak többségben (110 személy), akiknek életkilátásaik, (életkoruknál fogva) távlatosabbak voltak, mint az 1700 előtt születetteké (97 személy). Mindkét időszakban születettek 1719-ben, haláluk évében nagyjából hat generációt (születési kohorszt) képviseltek. Az 1659–1699 között évtizedekben születettek 70–60–50–40–30 évesek nemzedékeihez tartozók közül csak 8 olyan szülőt említ forrásunk, akik feltehetően túléltek a járványt. Tény, hogy az 1719-ben pestisben meghaltak felnőttek, idősek, szülők, nagyszülők életük során több természeti–epidémiai–antropogén események túlélőinek tekinthetők. Nézzük, milyen traumatikus szenvedést kiváltó eseményben lehetett részük. A fentebb már részletesen szó volt arról, hogy 1660–1664 és 1675–1678 közötti években pestis dühöngött Erdély szerte, erős volt a Barcaságban, Háromszék szomszédságában. Az utóbbiról miklósvárszéki (Háromszék) Cserei Mihály megjegyezte, hogy „sok” áldozattal járt. A II. Rákóczi György lengyelországi kalandja 3–4000 erdélyi, köztük jó részt székely katona esett tatár foksága, többségük soha nem tért haza, majd 1657–1662 közötti évek dúlt a harc Erdély trónjáért II. Rákóczi György, Kemény János, Barsai Ákos között, amelyben Háromszék is jól érintve volt. Nem maradtak el a 17. század második felében sem a sáskajárások, a marhavész, valamint az 1665. évben az éhínség, a Háromszéket sújtó földrengés. A Magyarországot felszabadító háborúk első szakaszában a Habsburgok megszállják Erdélyt, csapataik kvártélyozása, porciózása (elszállásolása, ellátása) a köznép családjainak tömegét nyomorítja meg, ezzel szinte párhuzamosan beköszönt a kuruc világ. Az idézett csikkozsmási plébánia Historia Domusa beszámolójából – a templom kirablása mellett – némileg képet alkothatunk mivel is járt Székelyföldön a tohányi győztes csata után Thököly Imre kurucainak megjelenése, ténykedése.⁴⁷⁴

A kurucok fizetetlen, önellátó hadainak ide – oda mozgása Erdélyben, veszély esetén a székely kurucok kimenekülése Moldovába vagy Oláhországba, a Habsburgok kegyetlen adóztatása, katonáik garázdálkodása anyagi és emberi erőforrásokban elszívó hatással járt, illetve elvándorolást váltott ki. A három településen láthatóan a 30–20–15 évesek korcsoportjában a születések száma is több mint felére csökkent az 40–50–60–70 éves korosztályaival szemben. A felsorolt veszteségszámok korcsoportonkénti megoszlása viszonylag jól érzékeltetik, hogy akik 1719-ben lettek a pestis áldozatai, mindezeknek a zavaros időknek túlélői voltak. Sőt a három település korcsoportjainak születési adatai azt mutatják, hogy a gyermekek korosztályában a II. Rákóczi Ferencsel fémjelzett erdélyi kuruc idők, a Habsburgok adóztatása ellenére, az 1708–1711 között és azt követően 1718-al bezárólag kétszer annyian születtek, mint a korábban. A rekuperációs lendületet 1700–1719 között úgy tűnik nem befolyásolta a három településen sem a kuruc világ sem a Habsburgok kvártélyozás, porciózás, az idegen katonák fosztogatásai. Ez annak is tulajdonítható, hogy az 1708–1711 közötti évek pusztító pestisjárvány, amely Gyergyó-, Maros-, Udvarhelyszékekben tombolt – mint szó volt róla – Háromszéket, így szóban forgó falvakat is elkerülte. Az anyák születési és szülési idejének adatai, főleg az első szülöttestet követő többi gyermek kitolódó születési ideje,

⁴⁷⁴ Minderről bővebben (Lásd: Pászka, I. 2019. I. 432–480., A természeti csapásokról, Uo. 77–196.)

a családok termékenységének megugrása 1708–1718 között, a korábbi időszakhoz képest, egyrészt a hosszabb pestismentes időszaknak, és valamilyen más tényező vagy a tényezők együttese kiváltotta úr pótlására utal. Ugyanis mint láttuk, a családokban viszonylag magasabb volt a 30–40 év közötti anyák termékenysége, ami valószínű, de nem biztos, a családokban bizonyos időszakokban férhihiány lehetett, távollétük miatt (kuruckodás, bujdosás stb.).

Ha párhuzamba állítjuk Kézdiszék és hozzátartozó három településen a családok – és lakosság részadatainak alakulását a pestis előtti és utáni években, a változás 1703. évihez képest növekedés és csökkenés irányú.

Családok és lakosság száma (családonként 5 személy)								
Település	1703		(1708-1711)	1713		(1719)	1722	
	család	személy		család	személy		család	személy
Esztelnek	33	165		76	380		74	370
Csomortán	27	133		16	80		19	95
Kurtapatak	31	135		15	75		19	95
Összesen:	91	433		107	535		112	560
Kézdiszék	2911	11055		2346	11730	pestis	2482	12410

Az erdélyi kuruc idők előtti évben, 1703-ban, a három településen a családfők száma alapján a késő fejedelemskori közepes falvak csoportjába vonható, falvanként a különbség 4–6 család, ami pedig a lakosság számát illeti, Csomortán és Kurtapatak között az eltérés elenyésző (2 fő). Hozzájuk képest Esztelnek estében a 4–6 családban a többlet 32–35 főre becsülhető, ha családonként 5 személlyel számolunk. A Habsburgoknak hűségüket letettek összeírásban, 1713-ban, Esztelneket az átlagos (70–80 család), míg Csomortánt, Kurtapatakot a törpe falvak (20 család alatti) csoportjában találjuk. Csomortán és Kurtapatak estében a családok- és személyszám csökkenése 11–53, illetve 16–60, Esztelneken pedig a növekedés 43–215, vagyis több mint kétszerese az 1703. évihez képest. Az 1719. évi pestisjárvány kiváltotta népességvesztés megbecsülésében, a három településen – időbeni közelsége miatt is – az 1713. évi összeírás számai jöhetnek szóba. Igaz, azok is a pestis kitörését megelőző 6. év állapotait rögzítették, ami alatt sok minden történhetett a családok életében, de mégis ezek az népességadatok nyújtják a legközelebbi viszonyítás lehetőségét. A hivatalos pestis előtt 1713-as összeírás családszámai esetében is – hasonlóan az 1703. évihez – családonként 5 személlyel számolunk, a pestis utáni 1722. évi összeírást pedig két változatban mutatjuk be: az egyikben (1) családonként az 5 személyt, a másikban (2) – a Pál-Antal által javasolt – 3,5 személyt vesszük alapul. Ugyanakkor a forrásunkban szereplő családok és áldozatok számát összevetjük az 1713-as összeírás adataival, ahhoz hogy a feltételezhető túlélő családok és személyek számát párhuzamba állíthassuk az 1722. év (1-es és 2-es változat) becsléssel nyert lakosság számával. Mivel az 1719. évi járványfolyamat időszakja április–szeptember hónapok, ezért – mint az alábbi táblázatban is mutatjuk – önkényesen kijelöltünk egy időpontot, 1720. januárját, – amikor már a pestis esetleges lappangása sem jöhetett szóba – és az 1719. év veszteség adatait összevetettük az 1713. év hivatalos adataival. Láthatóan a túlélő

családokban a személyek számának csökkenése csak abban az esetben mutat jelentősebb eltérést az 1713. évihez képest, ha a 1722. évinél a Pál-Antal javasolta 3,5-ös szorzót (2-es változat) alkalmazzuk.

	Összeírt	Forrásunk	Feltételezett	Összeírt túlélő	
	<i>Családok / személyek</i>	<i>Családok / áldozatok</i>	<i>Túlélő családok / személyek</i>	<i>Családok / személyek (1, 2)</i>	
	1713	1719	1720-01-01(?)	1722 (1)	1722 (2)
Esztelnek	76–380	34–128 (33,68%)	42–253 (66,57%)	74–370	74–259 (68,15%)
Csomortán	16–18	13–51 (-2) (26,53%)	3–39 (46,25%)	19–95	19–66 (82,5%)
Kurtapatak	15–75	8–37 (49,33%)	7–38+8 (50,6%)	19–95	19–66 (88%)
<i>Összesen</i>	<i>107–535</i>	<i>55–214 (40%)</i>	<i>52–338 (63,17%)</i>	<i>112–560</i>	<i>112–391 (36,42%)</i>

Esztelnek, Csomortán, Kurtapatak esetében további ismereteink Csáki Árpád kutatásai-ból vannak, aki Háromszék családi- és egyházi levéltárai, valamint az erdélyi római katolikus püspökség visszaállítását (1715) követő „legkorábbi” *canonica visitatiók* jegyzőkönyvei alapján az 1717–1719. évi pestisjárvány részadatait közölte.⁴⁷⁵ Eszerint a három katolikus falnak együttesen, a járvány előtt 1717-ben 1051, 1720-ban a járvány után pedig 407 lakosa volt, a különbség a túlélők és az áldozatok között 664 személy, vagyis a halandósági arány 63, 17%, ami jelentősen eltér forrásunk és a Gubernium hivatalos összeírásainak számaitól.

Mindazonáltal a három településen az 1719 tavaszától ősz elejéig elhúzódó járványfolyamatban az elhalálozások rendkívül magas száma, közvetlenül kapcsolatba hozható a járványt megelőző másfél éves hidrológiai szárazság (aszály) kiváltotta éhínséggel: a táplálék hiányban szenvedő, fizikailag is legyengült népesség soraiban, nem véletlen, hogy a pestis falvanként, a háromszéki (57,2%) és főleg az erdélyi (20%) átlagot jóval meghaladó arányban pusztított.

A járványfolyamat kiváltotta veszteségekről további – a katolikus felekezet pestisben elhalt híveinek – részadataival is rendelkezünk Csáki Árpád kutatásainak köszönhetően, aki mint említettük a háromszéki főesperesség vizitációinak (*canonica visitatio*) adatait közölte. A vizitáció – Sepsiszék, illetve a református települések nélkül – a római katolikus felekezet-hez tartozók járvány előtti és utáni állapotát mérte fel, ami sürgős teendője lehetett az erdélyi katolikus egyháznak, ugyanis 1715-ben állítják vissza püspökséget Gyulafehérváron 160 év után (1566). Csáki Árpád által közölt összeírásban – szemben a fentebb vizsgált forrásunkkal – nem szerepel falvanként a családok száma, csupán a személyek száma 1717-ben és a pestisáldozatok száma 1719-ben, valamint a személyek száma közvetlenül a járvány lecsengése

⁴⁷⁵ Csáki A. 2010. i.m. 277-287. Újabb kutatásainak kiegészítésével (Lásd: Csáki Árpád, *Egyházi kimutatás az 1719. évi székelyföldi pestisjárvány áldozatairól* (In: Berekméri Árpád–Róbert László Lóránt–Sebestyén Mihály–Simon Zsolt (szerk.): *Székely századok. Emlékkönyv Pál-Antal Sándor 80. születésnapjára*, Mentor Könyvek Kiadó, Marosvásárhely, 2019, 116–123.)

után 1720-ban. Ugyanakkor a katolikusok összeírásában is rések vannak, hol a pestis előtti és utáni személyek, hol a pestisáldozatok számai hiányoznak. Szép történet-demográfusi feladat lehetne a Csáki Árpád által közölt részadatokat a fentebbi összeírásokkal párhuzamba állítani és tisztázni a köztük lévő különbségek hátterét. Egyelőre csapán annyit tehetünk, hogy az általa közölt katolikus plébániák lélekszámát a veszteséget túlélők és a rejtélyes hiányzó- és többlet mutatók mentén csoportosítjuk:

Az 1717. és 1720. évek püspöki vizitációk háromszéki adatai

			1717	1719	1720		
Háromszék és társszékek	Település	vizitált	Személyek	Meghalt	Túlélők	Hiányzik	Többlet
Miklósvárszék	9	2	850	x	710	258	118
Sepsiszék	35	x	x	x	x	x	x
Kézdiszék	30	22	10210	3203	5211	2746	34
Orbaiszék	17	6	1700	888	1618	872	x
Összesen	95	30	12760	4091	7539	3876	152

(Csáki Árpád, 2010. 284. Melléklet. adatai alapján kiegészített és szerkesztett).

A települések részadatai tehát Háromszék 95 (91 falu+4 város) települése közül 30 falu katolikus plébánia – családok nélküli – lélekszámának alakulását láthatjuk közvetlenül a járvány kitörése előtt és megszűnése utáni két időpontban. Nem szerepel, az összeírásban Sepsiszék vegyes felekezetű (katolikus – protestáns) településeinek katolikus lélekszáma, és valószínű a többi társszékek esetében is mellőzhették a vegyes felekezetű falvak protestáns egyházak híveit. Mindez, valamint a fentebb említett jó néhány falu lakosság- és áldozatszám hiánya, valamint egyházmegyénként a falvak (Kézdiszék – Belsőfalva, Eszternek –, Csomortán-, Kurtapatak, és Sárszék – Szászfalva) összevont adatai torzító hatással vannak az adatok összehasonlításában. Egyelőre annyit látható, hogy Háromszék társszékei közül Kézdiszék 22 települése szerepel, 6 falu esetében nincs megadva az áldozatok száma, 3 esetben az 1717. évi, egy esetben pedig, a pestis utáni, az 1720. évi katolikusok lélekszáma szerepel. Orbaiszék esetében miközben feljegyezték 6 faluban a katolikus pestisáldozatok és az 1720. évi katolikusok számát, 3 esetben (Hirib, Haraly, Zabola) hiányzik az 1717. évi lélekszám. Miklósvárszék esetében a szék központja Miklósvár mellett csak Barót szerepel, viszont mindkét esetben hiányzik az áldozatok száma, vagyis az 1717. évi 850 lakoshoz képest 1720-ban 710 személyt találtak, tehát a hiányzó 140 személyről nem tudjuk, hogy a pestisáldozata volt-e vagy pedig más felekezethez tartoztak vagy esetleg valamilyen oknál fogva távol voltak lakhelyüktől, és emiatt nem számoltak velük.

A püspöki vizitáció (*canonica visitatio*) Kézdiszék 22 katolikus plébániájában a járvány előtti évben, 1717-ben, 10.210, a járvány után 1720-ban pedig 5211 katolikusot talált, az áldozatok feljegyzett száma 3203 volt. Mindez azt jelenti, hogy a szinte teljesen katolikus felekezetű Kézdiszékben, a két vizitáció alkalmával összeírt 22 településen, az 1717. évihez képest 1720-ban a katolikus hívek aránya 51,03% különbséget mutat. Ha viszont 1717. év adatait a veszteségekkel mérjük össze, akkor 31,37% a veszteség, ha pedig az 1720. évi túlélők és

áldozatok számát nézzük, akkor a különbség aránya 61,46 % volt. Mindez azt jelenti, hogy a 22 település katolikus híveinek 1717. évi számához viszonyítva 31,37 %-a lett a járvány áldozata, a túlélők aránya pedig 51,03 % volt. Ugyanakkor a 22 település összeírásból hiányzik 2746 személy, illetve 34 személy többlet is volt Feltorja esetében. Mivel a katolikus hívek lélekszáma és az áldozatok, valamint a túlélők száma falvanként egyeletlenül oszlott meg, így nem véletlen, hogy települések között markánsak a különbségek. Néhány példát említhetünk Csáki Árpád mikro-szintű adattárából: Kézdiszentlélek nemcsak Háromszék, Székelyföld, de Erdély viszonylatában is az egyik legnépesebb tisztán katolikus településen a püspöki vizitáció 1717-ben, a pestis előtt 1566, 1720-ban pedig 1040 személyt talált, az összeírásban ugyanakkor nem szerepelnek a pestis áldozatai. A két időpont adatai között 526 személy a különbség, tehát ennyi hiányzik, hasonló a helyzet további hat falu Esztelnek, Csomortán, Kurtapatak, Hatolyka, Feltorja, Peselnek (ma Kővár) esetében is. Említettük, hogy nem tudjuk értelmezni az ilyen és hasonló nagyág rendű különbségeket, amelyek a püspöki vizitációk pestis előtti és utáni összeírásában mutatkoznak, ugyanis nem tisztázott, hogy ezek részei vagy sem a hivatalos – főleg az adózók számának alakulását firtató – Bécs által elrendelt, a Főköormányzóság által a helyhatóságok bevonásával végrehajtott fiskális összeírásoknak. Mindazonáltal a falvak katolikus híveinek vesztesége – mint általában járványfolyamatok idején lenni szokott – a település népsűrűségének függvényében változott. Például jelentős, 50% körüli volt a katolikus áldozatok száma – a forrásunkban említett Esztelnek, Csomortán, Kurtapatak mellett – Kézdiszék, valamint Orbaiszék több településén az az 1717. és 1720. évek püspöki vizitációk adatai alapján:

Szék	Lakosság	Meghalt	Túlélők	Hiányzik	Többlet
	1719	1719	1720	1720	1720
Kézdiszék					
Kézdi-polyán-Béla-falva	1045	506	600	94	x
Lemhény	1052	550	544	42	x
Bereck	758	339	400	19	x
Ozsdola	900	358	450	92	x
Szentkatolna	500	216	220	64	x
Futásfalva	526	204	265	57	x
Altörja	1313	500	621	192	x
Falu 7	6094	2673	3100	560	x
Orbaiszék					
Gelence	1384	467	590	327	x
Imecsfalva	316	118	189	9	x
Falu 2	1664	585	779	336	x
Összes falu 9	7758	3258	3879	896	x

(Csáki Árpád, 2010. 284. Melléklet. adatai alapján kiegészített és szerkesztett.)

Ha párhuzamba állítjuk a püspöki vizitációk 1717. és 1720. évi összeírásainak 30 faluban regisztrált hiányos a táblázatban ismertetett 9 település pontosabb számaival, még akkor is azt látjuk, hogy falvanként a katolikus hívek nagyságrendje és az áldozatok között összefüggés van. Kézdi- és Orbaiszék 9 településén a katolikusok áldozatok aránya a felekezeti összeírt összes híveihez (7758) képest majdnem 42%. Háromszék katolikusainak adatai egészen esetében ez az arány 25,53%, viszont az összes katolikus elhalálozások nagy többsége, 79,63%-a a kilenc település katolikus hívei soraiból került ki. Háromszéken a járványt túlélők aránya összes katolikusokhoz viszonyítva 57,67%, a kilenc faluban pedig majdnem 50% volt.

Apor Péter Háromszék királybírója úgy becsülte, hogy Erdélyben 100.000 ember halálát okozta a két évig dühöngő a pestis, csak Háromszéken 19.500 áldozata volt járványnak. Példaként említi Csernátont, ahol három hónap alatt 320 idős, fiatal, tehetős és szegény ember halt meg, voltak falvak, ahol 10–12 gazda élte túl a pestist. Michael Fronius Brassó kapitánya, a járvány idején a város egészségügyi biztosa (1718–1719) a háromszéki áldozatok számát 17.458 főben adta meg. A kortárs Dálnoki Miklós feljegyzésében az áll, hogy „*Három széken a számba vettek többen haltak megh a dög halálban az élőknel (számuk) elébb ment hárommal.*” Újabbán Pál-Antal számításai 18.300, Csáki Árpád pedig 18–19 ezer áldozatra becsülik a háromszéki népesség-vesztesség nagyságrendjét.⁴⁷⁶

Ezekben az években a szárazság, a pestis elvándorlási hullámot váltott ki: „*Minthogy az elmúlt siralmas 1718. és 1719. esztendőben az akkor szükség és pestis miatt Nemes Háromszéknek nagy része maga lakóhelyéből elbujdosván.*” Az 1721–1722. évi összeírás utal arra is, hogy 1654 lakatlan telket találtak. A zágoni Mikes család birtokainak embervesztése (1720. augusztus) 29 halott, és 21 elszökött jobbágy 8 fiával.⁴⁷⁷

Láttuk, hogy néhány esetben a kortárs megfigyelők szóvá teszik, hogy a szárazság kiváltotta éhínségben ugyanannyian – ha „*nem többen*” – haltak meg mint pestisben. Ezek a megfigyelések annál inkább helytállóak lehetnek, mivel 1717–1719-ben a szárazság nemcsak megelőzte a járványt, hanem egy adott időszámban (1718-ban, főleg 1719-ben) a két csapás együtt jelentkezett. Sajnos a forrásokban ritkán fordul elő külön az éhezésben és külön a pestisben elhalálozottak adatait. A sepsiszéki Uzon falura vonatkozóan Baróthi István református lelkész verse a ritka példák egyike: „*Kétszázharminchárman (233) széjjel bujdosának/ Kinjától rémulván az éhhel halásnak/ Kétszázhatvannégyen (264) pestisben halának/ Kétszázharmincegyen (231), kik megmaradának.*” A lelkész sorai is arra utalnak, hogy a háromszéki lakosság soraiban a két tényező – az éhínség és a pestis – együttthatása magyarázhatja a tömeges elvándorlást, illetve a demográfiai katasztrófa közeli helyzet

⁴⁷⁶ Csáki Á. 2010. 282/112lbj., Pál-Antal Sándor, Petis Udvarhelyszéken a XVIII. század elején. In: Emlékkönyv Benkó Samu születésének nyolcvanadik évfordulójára (Sipos Gábor szerk.). Kolozsvár. 2008. Erdélyi Múzeum Egyesület. 225–237., Pál-Antal, A háromszéki mezővárosok a 18. század elején. Acta Siculica, 2009. Sepsiszentgyörgy. 292–304., Pál-Antal S. 2011. Székely székek a 18. században. IV. Háromszék 1701–1722 között. Marosvásárhely. Mentor Kiadó., Csáki Árpád, *Egyházi kimutatás az 1719. évi székelyföldi pestisjárvány áldozatairól.* In: Berekméri Árpád –Róbert László Lőránt–Sebestyén Mihály –Simon Zolt (szerk.): Székely századok. Emlékkönyv Pál-Antal Sándor 80. születésnapjára, Mentor Könyvek Kiadó, Marosvásárhely, 2019, 116–123.

⁴⁷⁷ Csáki Á. 2010. 282, 282/114. lbj.

kialakulását. Hasonló a református felekezethez tartozó elhalálozási részadatokat ismerünk például Szetannai Mihály lelkes feljegyzéséből is: „itt Zabolán ezen siralmas emlékezetű időben pestisben holtak meg a reformátusok között: Gazdag emberek nr. 43. Gazda asszonyok nr. 50. Ifjú legények nr. 27. Eladó lányok nr. 22. Summa nro. 300. Ezeken kívül pápisták, oláhok, cigányok nr. 100. Volt olyan nap mellyen egyszersmind 23 halott esett.” Petőfalván 143 áldozata volt a járványnak. Sepsiszentgyörgyön felére csökken a lakosság a pestisben elhalálozott és a fertőzés elől elmenekülők miatt.⁴⁷⁸

Székelyföld többi részén – amely elszenvedte az 1698. évi, majd 1708–1711. évi pestisjárvány, a Rákóczi-szabadságharc pusztításait, a marhavészt – az újabb pestisjárványt akárcsak Háromszéken a gördülő aszály kísérte, amely 1717. pünkösdtől (májusától) az 1719. évi aratásig tartott. „Az elvetett mag nem kelt ki, a füvek, fák gyökerei kiszáradtak, annyira, hogy ahol tüzet fogott, mérföldekre égett a haraszt heteken, hónapokon át. A tavak, patakok és a kisebb folyók úgy kiszáradtak, hogy egy csepp víz sem folyt bennök. A Mezőségről az emberek és állatok a szomjúság miatt kénytelenek voltak elmenekülni. Ahol termelt valami, mint pl. Aranyosszéken, 13 kalangya alig adott két vékát. Csíkszékben e szomorú esztendő sterilitása miatt még csak annyi gabona sem termelt, mivel csak két hónapig beérhették volna. [...] Ezt követé az 1719-ki aratásig oly nagy szigorú éhség, hogy fát, szalmát, rügyet, makkot, dögöt rág vala az szegénység és a község, melyből származék oly nagy iszonyú döghalál, hogy majdnem fele a lakosságnak elpusztult.”⁴⁷⁹

A csíkkozmási plébános Lukács Mihály 1717. május 19.–1719. szeptember 2. között Csík –, Gyergyó –, Kászon székekben pestisben elhalt és életben maradt személyek számát összesítette. Eszerint pestisben meghalt 12.432, túlélte 15.665. Viszont a csíkkozmási templom fali krónikáján 11.234 meghalt és 14.532 túlélő szerepel, ami az előbbivel szemben 1188, illetve 1138 eltérést mutat. A kérdés abból adódik, hogy az első adatsor (lásd: alábbi táblázat) az elhalálozások idejét 1717. május–1719. szeptember között jelöli meg, míg a fali krónikában azt vették be, hogy „állította” 1720-ban Lukács Mihály Csík,- Gyergyó,- és Kászon szék fő esperese, Kozmás plébánosa, „ki alatt 1719-ben” a három igazgatási alegységében az elhaltak száma 11.234, a túlélőké pedig 14.532 személy volt. Kozmás falu esetében is eltérés mutatkozik az alábbi táblázat adataitól, ugyanis a fali krónikában 826 pestisben meghalt és 1124 túlélő szerepel.⁴⁸⁰ A kérdés a pestisben áldozatok idő tartama mentén merül fel, mivel nem mindegy, hogy 3 év alatt, vagy 1719 néhány hónapja – járványfolyamat csúcra járása – idején történtek a tömeges elhalálozások?

⁴⁷⁸ Hivatkozásokat (Lásd: Csáki Á. 2010. 281/ 87.lbj, 281/96. lbj., 281/100. lbj., ill. 281.)

⁴⁷⁹ Jakab Elek–Szádeczky Lajos 1901. *Udvarhely vármegye története a legrégebb időtől 1849-ig*. Budapest. 451.

⁴⁸⁰ A csíkkozmási plébánia irattára,- *Protocolum Baptisatorum, coniugtorum, mortuorum...*, Anno 1695 (*Historia Domus*) bőrbbe kötött könyvfórmátum. Fila 71-76. A kozmási katolikus templom kőfal kerítésén látható emléktábla – *fali krónika* – az 1719. évi pestis áldozatok számát mutatja.

Csíkszék			Gyergyószék			Kászonszék		
	Meghalt	Túlélte		Meghalt	Túlélte		Meghalt	Túlélte
Kozmás	806	1115	Szent-Miklós	713	904	Nagy-Kászon	773	953
Szent-Márton	340	504	Szárhegy	364	643	Újfalu	207	274
Szent-György	1029	1202	Alfalu	390	1002	Összesen	980	1227
Menaság	304	378	Ditró	668	930			
Mindszent	162	261	Újfalu	274	480			
Szentlélek	246	339	Összesen	3465	5332			
Somlyó	766	857						
Delne	329	387						
Szent-Miklós	344	376						
Szent-Mihály	260	301						
Szent-Domokos	302	317						
Szent-Tamás	270	238						
Nagy ?	680	864						
Kis ?	773	654						
?	344	614						
Szent-Király	228	414						
Szent-Imre	404	322						
Szent-Simon	396	486						
Összesen	7987	9106						

(Csíkkozmás, Plébánia Irattára, Historia Domus (1695-től), Fila 75. (1717.05.19.–1719.09.2))

A veszteségek időtartamának tisztázásában segítségünkre lehet a csíkszentgyörgyi (Bánkfalva, Kotormán) plébánia anyakönyve, ahova 1718. április 30-tól jegyezte be Martonfi István plébános a pestisben elhaltak számát. Eszerint az áldozatok száma 1718-ban 2–60, illetve 1719-ben 3–95 közötti életkorban, főleg a 3–5 éves gyermekek, és részben 30–40 év korcsoportban volt magas. A Csíkszentgyörgyön 1718. május 7.–szeptember 25. között 57, Bánkfalván pedig 18 halálesetet jegyeztek be, legtöbb (napi 10–11 eset) június–augusztus hónapokban történt. Úgy tűnik, a kozmási fali krónikába vésett időpont áll a valósághoz közelebb, amikor a pestisáldozatok számát 1719. évtől számította, ugyanis a csíkszentgyörgyi egyházközség anyakönyvében is az első pestises halálesetet 1719. januárjában szerepel, és április végéig átlagosan napi 2–3 pestisben elhalt személlyel számoltak.

Év/ hónap/ nap	Napi átlag
1719. január 7.–április 26.	2–3
1719. április 27.–május 24.	2–3
1719. május 24.–június 8.	4–6
1719. június 9.–június 18.	10–15
1719. június 18.–június 25.	14–16
1719. június 27.–július 6.	10–12

Ezzel szemben június és július hónapokban voltak napok, amikor 10–16 áldozata volt a ragálynak. Az előző, 1718-as évben regisztrált halálokok több mint valószínű nem a pestisnek tulajdoníthatók. Ugyanis Csíkszentgyörgyön a csíkkozmási plébános összesítése 1029 pestisáldozattal és 1202 túlélővel számolt, míg az 1719. január–december között az anyakönyvben csak 89 elhalálozás szerepel, halálok megjelölése nélkül.

A csíkszentgyörgyi anyakönyvi bejegyzés alapján a járvány váltakozó intenzitású szakasza 1719. május–július hónapokban volt, és naponként ingadozó elhalálozással járt:⁴⁸¹

A pestisáldozatok számának naponkénti alakulása

Év	hónap/nap	meghalt	hónap/nap	meghalt	hónap/nap	meghalt	
1719	május 24	11	június 7	15	július 1	8	
	?	2–3	június 11	8	július 2	7	
			június 13	8	július 3	10	
			június 14	5	július 4,5	0 (?)	
			június 15	12	július 6	3	
			június 16	9			
			június 17	3			
			június 18	7			
			június 19	3			
			június 20	6			
			június 21	16			
			június 22	6			
			június 23	8			
			június 24	8			
			június 25	13			
			június 26	0 (?)			
			június 27	6			
			június 28	5			
			június 29	135			
			június 30				
	Összesen:	nap (?)	14	23 nap	156	6 nap	28

Lukács Mihály csíkkozmási plébános összesítő táblázatában az csíkszéki falvak esetében néhány kérdőjel van: Al-Csíkban 18 falu volt/van, az összesítésből, tehát hiányzik Pottyond, Tusnád, Lázárfalva, Csíkverebes, Bánkfalva, Csatószeg. Valószínűleg Kotormány, Bánkfalva azért nincs említve, mert a csíkszentgyörgyi egyházközség filiái voltak. Gyergyószék 9 településéből öt szerepel az összesítésben, hiányzik Tekerőpatak, Csornafalva, Remete, Kilyénfalva. Kászonszék települései közül pedig Kászonalitz, Kászonzeltiz, Kászonzimpér, Jakabfalva sem említett. Nincs kizárva, hogy a hiányzó települések, filiák adatait Nagy-Kászón és Kászónújfalú egyházközségbe vonta be a csíkkozmási plébános, aki vélhetően a parókiák által összesített adataival dolgozott. Ugyanott felsorolja a pestisben elhalálozott egyházi személyek, plébánosok

⁴⁸¹ Hargita Megye Állami Levéltár, Csíkszereda. Fond 47. Nr. inv. 111. 209, 210, 211, 212 (Anyakönyv, halálozás 1684–1786. között: Csíkszentgyörgy, Bánkfalva, Kotormán.)

nevét, eszerint Csíkszékből 25 katolikus parókia maradt pap nélkül. Megemlíti, a Háromszéken 1719. május 16–június 16 között a miklósvári, szárazpataki, szentkatolnai, nyújtódi, valamint a Marosszéken (szeptember 27-én) elhunyt 2 katolikus pap nevét is.⁴⁸²

Csík-, Gyergyó-, Kászonszék esetében sem ismert, hogy a járványfolyamatban elhalálozottakon kívül a gördülő hidrológiai aszály kiváltotta éhínségben hányan haltak meg. Bővebben ismertettük az előző kötetünkben a „Rövid és valódi elbeszélése a három év alatti Csíki szomorú eseményeknek” leírását, amely szerint „1717-dik évnék Május 15- kétől 1719- nek Szeptembere 2-káig merőben akkora szárazság volt, hogy csak egyszer is a föld termények természetőségére nézve meg nem ázott”. Viszont ugyanott szerepel az is, hogy „Csíkban nem olyan kegyetlenül” volt jelen a szárazság mint „Erdélyben némely részein.”⁴⁸³ Székelyföldön, Csíkszékből – úgy tűnik – a szárazság, éhínség nem játszott közre az elhalálozások nagyságrendjének alakulásában, ugyanakkor nincs utalás a háromszékihez hasonló elvándorlási hullámra sem.

Udvarhelyszék járványtörténetének esetében Jakab Elek – Szádeczky Lajos munkáját követően meghatározóak Pál-Antal Sándor kutatásai.⁴⁸⁴ A szék egészének pestis kiváltotta népességvesztését – a szárazság–éhség miatt elvándoroltak nélkül – Pál Antal Sándor által közölt, 1719. szeptember 12-én kelt járási jelentéseket összegző kimutatás 10.267 halottat, és 794 pestisbeteget regisztrált.⁴⁸⁵

Ha a pestis előtti és utáni családok és családtagok összesítéseit nézzük, akkor jól látható, hogy Udvarhelyszék népességvesztése a járványfolyamat idején – településszerkezetének sajátosságaiból is adódóan – jóval elmarad Háromszék veszteségeihez képest, ami részben és egészében sok szétszóró apró településeinek gyéribb lakosságával is magyarázható. Ebben az esetben is a számítások hivatkozási alapját az összeírások képezik, tehát Udvarhelyszék adózó lakosságának veszteségszámait a pestis előtti 1717. évi és a pestis után 1722. évi összeírások összehasonlítása mutatja:

Év	Családok száma	Személyek száma	Különbség Családok száma	Különbség Személyek száma
1717	6542	32960		
			1051 (16%)	10 996 (33,27%)
1722	5491	21964		

Pál-Antal Sándor Udvarhelyszék esetében családonként 5 személlyel számolt, szemben Háromszékkal, ahol a a népességszám és az elhalálozások nagyságrendje miatt az 1722. évi összeírás értelmezése során – fentebb említettük – családonként 3,5 személy szorzót alkalmazta.⁴⁸⁶ Mindazonáltal a pestis előtti családok, illetve családtagok (személyek) számához

⁴⁸² Ferenczi Sándor, 2009. 339.

⁴⁸³ Pászka I. 2019. I. kötet. 131.

⁴⁸⁴ Pál-Antal Sándor, *Petis* 2008. 225–237., Pál-Antal Sándor, 2013., 166–176, 123–125., Alexandru Pál-Antal – Aurel Cherteș, *Studii și materiale II–IV.* (1972). 179–216., Pál-Antal Sándor, 2007–2011. I–V. kötet.

⁴⁸⁵ Pál-Antal Sándor 2008. 233–237.

⁴⁸⁶ Pál-Antal Sándor 2008. 232.

képest Udvarhelyszékben az 1722. évi összeírás 1051 család és 10.996 családtag (személy) hiányát mutatja, amely 729 személlyel több, mint az 1719. szeptemberi kimutatásban.

A Pál Antal által közölt 1719. szeptemberi hivatalos kimutatás részadatai Udvarhelyszék 127 települése közül 25 településen volt a pestisáldozatok száma 100–300 között, két esetben pedig 300, illetve 400 fölött, ami azt is jelezi, hogy ezek voltak a szék viszonylag népesebb települései.

Településenként a pestisáldozatok megoszlása az 1719. évi kimutatás alapján
(Személyek számának megoszlása)

<i>Település</i>	<i>100-200</i>	<i>200-300</i>	<i>300-400</i>	<i>400</i>	
Vargyas			379		
Székelyudvarhely			323		
Zetelaka				482	
Szentegyháza					
Kápolnásfalu		300			
Erdőfüle		250			
Bardóc		230			
Telegdibacon		285			
Olasztelek		204			
Sófalva		219			
Székelyderzs		220			
Bibarcfalva	151				
Lövéte	156				
Homoródalmás	195				
Karácsonyfalva	130				
Bibarcfalva	151				
Homródszentmarton	113				
Parajd	120				
Korond	149				
Atyha	196				
Nagygalambfalva	166				
Újszékely	132				
Székelyszáldobos	193				
Székelydália	110				
Székelymuzsna	129				
Kissolymos	125				
Keresztúrfalva	145				
<i>Település 27</i>	<i>2361</i>	<i>1708</i>	<i>702</i>	<i>482</i>	<i>5253</i>

(Pál-Antal S. 2008. 233–237. táblázat adatai alapján végzett csoportosítás.)

Ha az 1719. szeptemberi hivatalos kimutatás alapján számolunk, akkor azt látjuk, hogy 10.267 pestisáldozat 51,16 %-a a táblázatban felsorolt 27 településen volt, ha pedig az 1722. évi összeírás szerinti 10.999 elhalálozást vesszük alapul, akkor ez az arány 47,75%. A pestismentes Szolokma és Magyarhermány, valamint a két adathiányos falu nélkül Udvarhelyszék 127 településéből 123-ban a pestisáldozatok fele az említett 27 településről származott. A többit nagyjából az 50–100 elhalálozást számláló 8, illetve 50 elhalálozás alatti 38 faluban írták össze, az utóbbiak esetében voltak olyan falvak is, ahol 3 (Nagykede), 5 (Szentdemeter), 11 (Tarcsafalva) stb. áldozattal számoltak.⁴⁸⁷ Háromszékkal összehasonlítva Udvarhelyszék népességvesztésének rekuperációja, pótlása a 18. század elején azért is elhúzódott, mivel – mint láttuk – közel 30 év alatt harmadszor sújtották (1698, 1708–1711, 1717–1719) a pestisjárványok, valamint azt kísérő gördülő aszályok.

Marosszékre vonatkozó adatok hiányosak, részadatok Pál Antal Sándor, az egykori levéltáros kutatásaiból ismert, a szék mezőségi járásának 13 falujában 189 gazda és 1747 családtag halt meg pestisben: Mezőbádon 459, Mező-Madarason 227, Názánfalván 226.⁴⁸⁸

A pestisjárvány és azt megelőző, illetve kísérő a gördülő hidrológiai aszály 1717–1719-ben országos volt. Az elhalálozások nagyságrendjét illetően megoszlanak a vélemények: a kortárs Bod Péter Erdélyben az áldozatok számát 100 ezerre becsülte. Teleki Domokos pedig úgy vélte, hogy „*az 1710-ben kiütött mirigyvész, amely az ország különböző részein 10 évig dühöngött*”, vagyis 1720-ig, „*200 000-nél több embert ragadt el; nagy szám, különösen az ország akkori népességi arányában.*”⁴⁸⁹ Apor Péter királybíró, igazgatási területén Háromszéken pedig 19.500 ember elhalálozásával számolt.

A pestis megszűnte után (1720) beérkezett jelentések összesítése nyomán a Főkörmányszék Erdélyben a pestisáldozatok számát 18.000 családfőben rögzítette, ami kb. 81–90 000 ember tett ki.⁴⁹⁰ Ezzel szemben Erdély egészére Pál-Antal 170–180 ezerre becsülte a többlet embervesztést, mivel gördülő aszály és a térben szétszórt járvány 1717–1719-ben nagyobb kiterjedésű volt mint előző járvány idején (1708–1711). A pestisjárvány intenzitása és koncentrációja Erdély-szerte egyeletlenül oszlott meg a közigazgatási egységek között és azon belül is. Míg Erdély (1 millió körüli) lakosságának a járvány átlagosan 20%-át ragadta el, Székelyföldön 38–40%-át. Székelyföldön – a pestismentes Háromszék nélkül – az 1708.–1711. évek 46 ezerre becsült áldozatok számával szemben, Pál-Antal az 1717.–1719. évek veszteségtöbbletét 60 ezerben feltételezte. Székelyföld esetében az embervesztés – a kevésbé érintett Aranyosszék kivételével – az 50 000 lélek körül lehetett.⁴⁹¹

Anélkül, hogy belebonyolódnánk az korabeli összeírásokat elemező kutatók, a kortársak (Apor Péter, Bod Péter, Lukács Mihály, Cserei Mihály stb.) számításaiba, becsléseibe, az

⁴⁸⁷ Pál-Antal Sándor 2008. 230, 233–237. A településenkénti eltérésekről az 1719.évi és 1720.évi adatok között (Lásd: Csáki Árpád, 2019. 120.)

⁴⁸⁸ Alexandru Pál-Antal – Aurel Chertes, *Populația scaunului Mureș la începutul secolului al XVIII-lea*. In: Studii și materiale vol. III.–IV. Târgu Mureș 1972. 182.

⁴⁸⁹ Teleki Domokos, 1877. 143.Vö. Jakab Elek, 2001. 45–127.

⁴⁹⁰ Erdély története. 1986. II. 978–979.

⁴⁹¹ Csáki Árpád, 2019, 116–123. Bővebben (Lásd: Pál-Antal Sándor 2013. 166–176, 123–125., Alexandru Pál-Antal–Aurel Chertes, 1972. 179–216., Pál-Antal Sándor 2008., 225–237. Pál-Antal Sándor 2007–2011. I–V.

alábbiakban az általuk közölt számok alapján összeállított táblázat némileg árnyalja a szé-
kenként és Székelyföld egészében a veszteségek nagyságrendjét.

Családok, lakosság és veszteségek

	<i>Pestis előtt (1717)</i>	<i>Pestis után (1722)</i>	<i>Veszteség (1717–1719)</i>
Csik-, Gyergyó-, Kászonszék	4745 család 25.666 fő	4305 család 16.608 fő	11.348 fő (44,21%)
Udvarhelyszék	6500–6700 család 32–33.000 fő	6324 család 22.134 fő	10.500 fő (30–32%)
Háromszék	7500–7600 család 38.000 fő	6625 család 25.133 fő	19.500 fő (51,31%)
Marosszék	x x	5680 család 19.880 fő	
részadatok	x	x	189 család 1747 fő 912 fő
Székelyföld	19.045 család 96.666 fő	23.563 család 78.626 fő	44.007 fő (40%)
Brassó	x x	x x	16.000 fő
Barcaság	x x	x x	18.000 fő
Brassó és Barcaság			34.000 fő
Erdély			170–180.000 fő (20%)

(Csáki A. 2010., Pál-Antal S. 2008, 2011., Apor P. becslései alapján szerkesztett.)

Székelyföld esetében tehát 1717–1719. években a gördülő aszály, elvándorlás és a pes-
tis együtthatása nyomán Háromszék népességvesztesége – az említett számítások, becslé-
sek szerint is – majdnem kétszerese Csik-, Gyergyó-, Kászon- és Udvarhelyszék együttes
veszteségének. Nagyságrendileg pedig Háromszék veszteségei a vele tözsomszédos Brassó,
illetve Barcaság veszteségeihez közelítenek. Erdélyben a járvány áldozata a lakosság 20%-a
lehetett, ha 1 millió lakossal számolunk, ehhez képest Székelyföld lakosságának halandóság
aránya pedig 25–26% lehetett. Székelyföldön magában a 45–50 ezer körüli emberveszteség
a népességének 38–40% elhalálózásával járt. Ha pedig Háromszék – Apor Péter által becsült
– 19.500 főnyi vesztséggel számolunk, akkor Székelyföld 50 ezres veszteségaránya 39%
körül lehetett.

A többletveszteség pótlása a túlélők termékenysége vagy betelepülők által volt lehetsé-
ges, amit azonban min alább szól lesz róla az újabb pestisjárvány akasztott meg. Ugyanakkor
az 1722. évi pestist utáni összeírás összefüggésében Pál Antal Sándor által Székelyföld etni-
kai térképének jelentős változására utaló, a népesség hiányt, munkaerőt pótlandó adatai in-
kább Marosszék, Aranyoszék viszonyainak kivetítése, általánosítása Székelyföld egészére.⁴⁹²

⁴⁹² Pál-Antal S. MTA székfoglaló. 19–22. (Hozzáférés: 2018. 08.7.)

Marosszék vármegyesítésére már 1566-ban a székely felkelés előtt elkezdődött, a többi székbe beköltözött idegenek asszimilálódtak (Kis- és Nagy-Oláhfalú Udvarhelyszékben), ugyanakkor a székek földrajzi periferiáján léterjött néhány törpe település (Udvarhelyszékben Szentdemeter, Gyergyószékben Tölgyes, Vasláb, Háromszéken Előpatak) uradalmi területek, jobbágyfalvak voltak. Nem véletlen az elhalálozási adatokat összeírók arra panaszkodtak, hogy „*az Szent Demeteri jószágban pedig sohult bé nem bocsátottak, azt mondták, hogy Csákiné asszony számba vette, aki közüllök megholt, de igen kevés holt azon jószágba meg.*”⁴⁹³

A járvány s azt kísérő, illetve követő természeti jelenségek, időjárás okozta csapások, bizonyos ciklikuságra utalnak, ugyanis mintegy húsz évre rá, mintha ugyanaz ismétlődött volna meg.

Ami pedig Gubernium ténykedését illeti a 1719. évi járvány idején, a júniusi-, augusztusi- és novemberi körlevélben utasítja a székek előljáróit, pestises helyek elszigetelésére, az élelmezés biztosítására, a hetivásárok betiltására, a halottak összeszámlálására, sürgős eltemetésére, a településeken kívül lévő pestises „hurubák” (hitvány házak), a pestissel fertőzöttek, áldozatok ruházatának, ágyneműjének elégetésére, a házak füstöléssel való fertőtlenítésére, a csoportosulások (székgyűlés, szertartásos temetés, lakodalom) betiltására, valamint arra, hogy a gazdák az idegen nyári munkára érkezők ellátását a településen kívül, a mezőn biztosítsák, a pestisáldozatok gabonájának aratását, begyűjtését közmunkával oldják meg.⁴⁹⁴ Tehát, mint Háromszék esetében is láttuk, a gördülő aszályt követően 1719. nyarán, – amikor a járvány csúcsra járt – a termés betakarítását a székely gazdák munkaerőhiányában nem tudták megoldani, vendégmunkásokra szorultak. A Guberniumot pedig az adók elmaradása aggasztotta, ezért termények betakarítását közmunkával szorgalmazta. A korábbi tapasztalatokból tanultva, Bécs utasítására a Gubernium 1719. novemberi rendeletében székek előljáróinak parancsba adják, hogy a pestis megszűnte után a fertőzött településeket még 3 hónapig zárlat alatt tartásuk. Ugyanis a járvány a szék egyes településein 1719. szeptembere után is szedte áldozatait. Időközben a közrend, a közbiztonság, a közerkölcs fellazult – gyakoriak a paráználkodások, lopások, erőszakos foglalások, szitkozódások, káromkodások, átkozódások, dorbézolások stb. – ezért a Gubernium két 1720. januári rendelete egyikében ezek elleni szigorú fellépésre utasítja a széki tisztviselőket.⁴⁹⁵ Bécs figyelmét 1716–1718-ban Jenő herceg balkáni hadjárta kötötte le, majd a megszerzett új területeken (Temesköz, Kis-Oláhország) való berendezkedés igazgatási szervezési feladatai, így Gubernium a székelyföldi aszály és pestis idején, fő feladatára, az adószedésre összpontosított, a járványvédelem utasításai tekintetében egészében a helyi előljárókra hagyatkozott, akik némi védekezési tapasztalatokat Rabutin tábornoknak az előző (1708–1711) pestisjárvány során alkalmazott módszereiből szerezhettek. Ezzel szemben Bécs, így a Gubernium is, a brassói–barcasági és királyföldi pestis idején, amely részben egybeesett a balkáni háborúval, nagyobb figyelmet szentelt az eseményeknek.

⁴⁹³ Jakab E.–Szádeczky L. 1901. 279.

⁴⁹⁴ Jakab E.–Szádeczky L. 1901. 457., SzO. VII. 269, 267, 271, 275.

⁴⁹⁵ Jakab E.–Szádeczky L. 1901. 279.

Brassó–Barcaság, Királyföld

A pestist, mint láttuk, Oláhországból hurcolták be Fogarasba, és innen terjedt át Barcaságba és annak központjába Brassóba. Kitérésének időpontját illetően a források eléggé ellentmondásosak. Az egyik korabeli oláh forrás arról írt, hogy Brassóban a járvány először (1718. június 7.) a várban tört ki, ahol 40 éve nem volt pestis megbetegedés (?), és nap mint nap harangoztak. Grid, a város krónikása, a pestis kezdetét 1717. július 25-től számította, és a fellegrvár és óváros kapuit, – ahol a százok laktak – csak 1719-ben nyitották meg újra. Úgy tudta, Brassó külvárosában, Bolgárszegen, – ahol főleg balkániak laktak – 3000 embert ragadott el ragály, a város többi külvárosaiban pedig 14 ezer áldozat volt. A bolgárszegi Radu Tempea jegyezte fel, hogy 1718. július 25-én kezdtek pestisben meghalni az emberek Brassóban, és a székelyeknél 2–3 falu népessége pusztult el pestisben. Történt ugyanis szerinte, hogy egy szász asztalos deszkáért ment a háromszéki Gelencére a fűrészmalomba és hazatérte után nyomban meghalt. A rokonsága, noha ismerte a halál okát, eltitkolta, és a szokásoknak megfelelően temették el. A megfertőzött rokonságtól a szász kántor felesége is elkapta a betegséget. R. Tempea úgy becsülte, hogy a Háromszékről behurcolt pestisben összesen 16 ezren haltak meg Brassóban.

Johann Teutsch, a brassói pestis kezdetét 1718. szeptember 18-a tette, amikor Johann Rauss az evangélikus kántort a mirigyhalál elragadta. Láttuk, hogy a Brassóval–Barcasággal közvetlen szomszédos Háromszéken, de Székelyföld többi részein is a pestis kitérését 1719. tavaszától jegyezték fel, ami azt is sejtetheti, hogy a járványt Oláhországból hurcolták be Brassóba és innen Háromszékre, mint például Kézdivásárhelyre, amelynek árusai szoros kapcsolatban álltak Brassóval. Nem véletlen, hogy a kézdivásárhelyi feljegyzés, mint említettük, szóvá teszi, hogy városukból terjedt el pestis Kézdiszék falvaiba. Ha pestis terjedésének erdélyi útvonalát követjük – az alábbiakból is az derül ki –, hogy Királyföldön jelent meg először és onnan terjedt szét a fejedelemség többi részeiben, noha az adatok Brassó, Barcaság és Királyföld kivételével eléggé gyerekek.

A barcasági pestisáldozatok becsült száma a feljegyzésekben eltérő. Michael Fronius 17.439 személy haláláról tudott, Thomas Tartler diáriumában 18.450 lélek szerepel. Más források szerint Brassóban és Barcaságban az összes pestis halottak száma 18.088 volt.⁴⁹⁶ Michael Fronius város jegyzője 1762-ben összeállította a brassói városrészek 1718–1719-ben havonként meghalt személyek listáját, eszerint:

⁴⁹⁶ Apor P. Vers. I.299., Haszman, P. Megyei Tükör. Sepesiszentgyörgy. 1971. 4. 11., Egyed Á. 1980. 12. 19.; Imreh I. 1979. 86-87.; Herepei I. 44, Herepei, II. 372.; Gál, I. 204., valamint Muslea, C. 1943. I. 375., *Tara Birsei*, 1931. nr. 4. 345–346., Quellen, V. 127, 23–34, 628., Hermann, I. 163-170.; Cazanișteanu, C. Revista de istorie, 1981/3. 263. (Idézi: Binder, P. 1986. 177.)

Év / Hónap	Brassó-óváros	Külvárosok	Összesen
1718 október	64	92	156
november	70	149	219
december	35	145	180
1719 január	10	131	141
február	7	70	77
március	2	51	53
április	3	98	101
május	29	261	290
június	71	506	577
július	304	817	1121
augusztus	436	346	782
szeptember	163	83	246
október	49	23	72
november	7	5	12
december	x	4	4
Összesen	1250	2783	4031

(Fronius, M.–Idézi: Binder, P. 1986. 178.)

Mindkét évben az őszi, téli, tavaszi hónapokban, a hőmérséklet alakulásától függően a pestis intenzitása ingadozó volt. Az 1717. és 1718. évek nyári adatai hiányoznak, noha – mint láttuk – akkor törhetett ki a pestis Brassóban. Az 1719. évi adatok azt mutatják, hogy július–augusztus hónapokban járt csúcsra az elhalálozások száma. Brassó és általában fallal körül vett városok esetében, az óvárosban, ahol a város tulajdonképpen polgárai laktak a lakosság száma alacsonyabb volt, így az elhalálozások is. Természetesen ebben a városrészben a védekezés megszervezése is (a közlekedés lezárása a kapuknál stb.) könnyebb volt, nem beszélve arról, hogy az olyan létesítmények, mint a patikák (már a 15. századtól), a város orvos doktorai az óvárosban (fellegvárban) működtek. A brassói külvárosok esetében nem egyszerűen arról van szó, hogy a kevésbé tehetősek, a nincstelenek többen éltek, így a halandóság is nagyobb volt soraikban. Például a Bolgárszegben 17. század óta igen tehető balkáni, levantei, görög-keleti vallású kereskedő népesség lakott, sőt köztudott, hogy a moldvai, oláhországi vajdák, a bojárság rendszerint teaurizált vagyonukat is az erdélyi erődített városokban (főleg Brassóban, Szebenben, Beszterce) tartották, veszély esetén családjaikkal is ezekbe a városokba menekültek. Mindazonáltal a külvárosok lakosságvesztése több mint kétszerese az óváros vesztésének a pestis idején, ami a város lakosság sűrűségének inkább térbeli megoszlását jelzi, mint társadalmi elkülönülését. Másfelől Bolgárszeg lakóit családi és üzleti kapcsolataik a Török Birodalom tartományaihoz kötötték, gyakori oda-ide járásuk mindig a fertőzés behurcolásának kockázatával járt. Az epidemológusok szokták mondani, hogy a pestisjárványok „nagyon demokratikusak”, nincsenek tekintettel a társadalmi hierarchiákra.

M. Fronius egy másik statisztikai jellegű összeállítása, Brassó város fertályainak fentebbi táblázatban bemutatott adatait nemek és korcsoportok szerint is összesítette:

Brassó (városrész)	Pestisben meghaltak					Túlélők		
	<i>férfi</i>	<i>nő</i>	<i>fiatal</i>	<i>gyermek</i>	<i>összes</i>	<i>családfő</i>	<i>bizonytalan</i>	<i>összes</i>
Óváros	228	260	400	485	1373	157	x	157
Külvárosok	303	388	1008	976	3075	560	121	681
Méhkertek	28	23	17	98	166	x	x	x
Derestyé	15	10	9	51	85	x	x	x
<i>Összesen</i>	<i>547</i>	<i>681</i>	<i>1476</i>	<i>1610</i>	<i>4699</i>	<i>717</i>	<i>121</i>	<i>838</i>

(Fronius, M.–Idézi: Binder, P. 1986. 178. alapján szerkesztett és számolt.)

Brassó (városrész)	Pestisben meghaltak aránya korcsoportonként						
	<i>férfi</i>	<i>nő</i>	<i>összes</i>	<i>fiatal</i>	<i>gyermek</i>	<i>összes</i>	<i>városrészek</i>
Óváros	228	260	488	400	485	885	29,21%
Külvárosok	303	388	691	1008	976	1984	56,92%
Méhkertek	28	23	51	17	98	115	0,35%
Derestyé	15	10	25	9	51	60	0,18%
<i>Összesen</i>	<i>12,26%</i>	<i>14,19%</i>	<i>26,70%</i>	<i>31,41%</i>	<i>34,26%</i>	<i>64,77%</i>	

(Fronius, M.–Idézi: Binder, P. 1986. 178. alapján szerkesztett és számolt.)

M. Fronius összesítéséből nem derül ki, hogy a elhalálozási adatokat pestis kitörésétől (1718) vagy pedig csak 1719. évtől vette számba, és úgy tűnik Bolgárszeg 3000 áldozatával sem számolt. A járványfolyamat idején az óvárosban a férfiak, nők számához képest közel kétszerese fiatal és a gyermek pestisáldozatok aránya (29,21%), a város külső fertályain (Vidombák, Bolonya, Bolgárszeg) pedig több mint háromszorosa. A járvány idején az óvárosban és külsőrészein a fiatalok és a gyermekek elhalálozási arány együttesen 65,67 %, ugyanakkor a pestis a legtöbb áldozatot a külsőfertályok lakosságának körében szedte (56,92%). Ezek az elhalálozási aránymutató (%) számításaink, főleg a gyermekeké hasonlatosak a székelyföldi, főleg háromszéki adatokkal. Mind az óvárosban mind a külvárosban a pestisben meghalt nők száma magasabb mint a férfiaké. A nők és a fiatalok, gyermekek magas elhalálozási számai valószínűleg az otthoni gondozással, ápolással lehetett összefüggésben, valamint az óváros és külvárosok népességének eltérő sűrűségével, illetve az egyéni és kollektív etno-kulturális különbségekből adódó életmóddal s a védekezési eljárások (bezárkózás) hatékonyságával. Az elhalt és túlélő családfők száma viszont csak akkor lehetne viszonyítási alap, ha Fronius megadja Brassó lakosságszámát, ugyanez vonatkozik a fiatalok és gyermek adataira is. A gyermek, fiatal halandóság nemek szerinti megoszlás is a családokban korcsoportonként bizonyára eltérő volt, azonban összességében a népességen belüli halandósági arányuk, így is rendkívül magas. Erre utalnak Brassó vidékének, a Barcaság egészére vonatkozó nemek és korcsoportonkénti elhalálozás számai is:

Barcaság					
Összesen	Felnőttek		Fiatalok	Gyermekek	Kihalt házak
17.458	6.342 (36,32%)		11.176 (64,01%)		
	Férfi	Nő			
	3078 (17,63%)	3204 (18,35%)	4689 (26,85%)	6487 (37,15%)	1349

(Hermann, 165–169., *Quellen*, IV.128., Binder, P. 1986. 178 adatai alapján szerkesztett és számolt.)

A Barcaságban a jobbágy falvak kivételével 1720. január 4-ig – egy másik forrás szerint – összesen 15.979 pestisáldozatot regisztráltak. A számok viszonylagossága ellenére, mégis jól látható, hogy a pestisáldozatok összes számához viszonyítva, a Barcaságban is, az elhalálozások többsége a fiatalok és gyermekek korcsoportjában történt (64,01%). Szinte kétszerese a felnőttek (férfiak, nők) elhalálozási arányának 36,32%. Ha pedig a Brassó város korcsoport veszteségeivel vetjük össze – az elhalálozások nagyságrendi különbségei ellenére – hasonlóak az elhalálozási arányok körükben is: mindkét helyen a gyermekek soraiból többet ragadott el a ragály, mint a fiatalok soraiból. Ugyanakkor az összes pestis halálok háromnegyede a fiatalok és gyermekek korcsoportjaiban (64,01%) történt akárcsak Brassóban (64,77%).

A Barcasággal és Székelyfölddel szemben Királyföld pestis adatai eléggé hiányosak. Kőhalomszék (*Rappes*) központjában, az első pestis halottat 1718. október 25-én temették el. A pestisben 1718. október 25. és 1719. január 13. között 628 személy halt meg. Majd rövid időre megszűnt, de 1719 tavaszán újra kitört és egészen 1720. januárjáig tartott: az áldozatok között 622 evangélikus volt. Ismert a kőhalomi elhalálozások havonkénti száma:

1719. április	május	június	július	augusztus	szeptember	október.	november	december	1720
27	37	8	54	161	187	180	32	5	1

A járvány legintenzívebb szakasza az késő nyári és kora őszi hónapokra esett, majd a hirtelen hőmérséklet eséssel párhuzamosan meredeken csökkent az áldozatok száma is. A járvány idején Kőhalom város vezetése Homoród faluba költözött át, a városlakók egy része pedig a „(Ments)várban” élte túl a pestist, ugyanis eredetileg is úgy építették meg várat, hogy város polgárainak vészhelyzet idején menedéket nyújtson, és elzárható legyen a külvilágtól. Több, a fentebbiekben ismertetett intézkedést fogyanatosítottak: a pestis kezdetén felcsert alkalmaztak 3 forint 10 dinár fizetéssel, majd szorgalmáért a szék pénztárából 1720. szeptemberében 50 dinárt utaltak ki számára. Vélt vagy valós hatású szereket és eszközöket rendeltek: faolajt (olíva), citromot, foghagymát, hagymát, üvegedényeket, fazekat, lábost. A pestis halottakat a lazarétum melletti kertekben és mezőn temették el. A szék falvait kézi malommal látták el, hogy ezzel elejét vegyék a malomba járással a fertőzés terjedésének. Kőhalomszékben, Homoróddarócon (Draas) 1718. november 9. és 1720. március 29. között, 16 hónap alatt az evangélikusok közül 80 férfi, 83 fiatal és gyermek, 99 nő halt meg pestisben,

vagyis a település vesztesége 262 személy volt. Mirkvásáron 1719. április–december hónapokban pedig 201 „szász” halálozott el, többségük június–szeptember hónapokban.⁴⁹⁷

Apor Péter az események verses krónikása, azt írta feleségének (1717. szeptember 1-én) Kézdiszentléleken kelt levelében, hogy a Nagy-Küküllő völgyében, Segesváron a pestis megszűnt. Viszont 1719. májusában újra kitört, amikor a város magisztrátusa elrendelte a fellegvár (óváros) lezárását. A szabók céhének ládájában fennmaradt írás szerint a város polgárai a környező falvakba menekültek.

Medgyesen szintén 1717-ben tört ki a pestis, akkor amikor Máramarost a tatárok pusztították. A pestisbetegek közül 267 meggyógyult, 759 meghalt, ezek közül 234 férfi, 269 nő, 256 gyerek volt. Utólag még 11 pestises személy halt meg, összességében tehát 770 pestisáldozattal számoltak a városban. Medgyes környéki falvakban 1718–1719-ben is tombolt a járvány. Johann Schullerus 1718-ban érkezett Pócstelkére (Puschendorf), mint új evangélikus lelkész, azonban feleségével és három gyermekével 1719. szeptemberében elragadta a pestis. A pestist Pócstelkén mindössze hat evangélikus élte túl. Nagybaromlakon (Wurmloch) szintén Medgyes székben, az evangélikus lelkész is pestisben halt meg 1719-ben. A század közepén 1750-ben végzett népszámlálás alkalmával Szent-Pálon öt pusztát gazdaságot találtak, amelynek családfejei (*Cseh Mihály, Tamás János, Gyírok Mihály, Madár András, Varga Mihály*), családjukkal 1719-ben pestisben haltak meg. Haller Zsuzsanna azt írta édesanyjának 1720. januárjában, hogy a jobbágy falujukban, – a Medgyes közeli Darlacon (Durles) – az élet újra éledt, visszatértek az emberek, az udvarházakat lemeszelték (fertőtlenítették), noha ezekben senki sem halt meg a pestisjárvány idején.⁴⁹⁸

Szebenben is 1717-ben jelent meg a pestis, a magisztrátus Nagydisznódra (Heltau) költözött, a Gubernium és hivatalnokai szétszóródtak. Bethlen Kata a pestis kitörése idején Szebenben tartózkodott, és megemlíti, hogy a pestis váratlan megjelenésekor, a nemesség elmenekült, ő és édesanyja, pedig Réten (Retisdorf) a jobbágyfaluban rendezkedtek be. Apor Péter verses elbeszélésében azt írta, hogy a pestis 1717-ben „újból” kitört Szebenben, áterjedt Medgyesre és Fogarasföldre, mi által „mindannyiunkat félelem fogott el.” Tehát Apor úgy tudta, hogy nem Fogarasföldről terjedt el a pestis, és lehet, hogy igaza van, ugyanis a fentebbi szász települések pestis terjedésének földrajzi útvonala és kitörésének időpontjai mintha őt igazolnák.

A királyföldi szász evangélikus egyházak – Binder Pál által áttekintett – anyakönyveiben, viszonylag sok adat található ezeknek az éveknek pestiseseményeiről. Szelindek (Stulzenbrich) településen 1717–1719 között például 242 személy halt meg pestisben, 48-an pedig elmenekültek.⁴⁹⁹

⁴⁹⁷ Hermann, Kronstadt I. 165–170., Quellen IV. 128., Ver. Arch. XXXIX/1913, 404., A kőhalomi evangélikus egyház anyakönyve., Müller, H. Ver. Arch. XXXIX/1913. 404–405, 403., 97., Wagner, G. 1971/02.9. (Idézi: Binder, P. 1986. 178.)

⁴⁹⁸ Apor, P. Vers. II. 76, 79, I. 298., Ver. Arch. I. 269., Gross, J. Ver. Arch. 24/1892. 277, 282., Siebenbürgische Provinzial Blätter, 1808/3.202–203., Ver. Arch. VIII.147., OL. Budapest. F. 50 Téka 15. (Idézi: Binder, P. 1986. 179.), Jancsó E. 1971. 79.

⁴⁹⁹ Arrabruster, 399–400., Ver. Arch. IV. (Alte Foge), 1850. Heft.2. 69–71., Teusch, Fr. Ver. Arch. XVII. 1882. 133., Siebenbürgischer Hauskalender. Jahrbuch. 1976. 81., Korrespondenzblatt, 1886. 35., Theil, R. Korrespondenzblatt. 1978. 124–127., Sigmund, 56–57. (Idézi: Binder, P. 1983. 179.)

Szászrégenben 1719-ben tombolt a pestis, az evangélikus egyház 1719. október 28-án temette el lelkészét, az alsóidécsi Martin Kramert, november 8-án pedig a szászrégeni Georg Bogner prédikátort, aki korábban három hónapig nem tudta elfoglalni alsóidécsi szószékét, annyira dühöngött a pestis a helységben. Szászrégenben a pestis idején az istentiszteletet a polgármester csűrében tartották. Szászrégen térségében a falvakat vesztegzár alá helyezték, a falvak bejárati és kijárataihoz öröket állítottak, menlevéllel lehetett közlekedni.

Az erdélyi vármegyékben, Kolozsváron három hónap alatt 400 áldozatot szedett a ragály, voltak napok, amikor az unitáriusok 4–8 halottal számoltak. Az utolsó pestisáldozat 1720. január 4-én az unitáriusok főlelkésze volt.⁵⁰⁰

A pestisjárvány idején az erdélyi Felfalusi Mihály egyetemi hallgató arra panaszkodik Teleki Sándornak 1718. szeptemberében írt levelében, hogy nagy szomorúsággal olvassák a magyarországi diákok az újsághíreket a pestisjárvány pusztításairól. Pünkösöd óta nem kapott levelet hazulról, úgy tudja, hogy az erdélyi kereskedőket sem engedik a lipcsei vásárra, emiatt hűsvét óta nincs pénze, és kénytelen kölcsönökből élni.

Több értekezés született az 1717–1720 évek pestisjárványáról: Sóos Ferenc, az erdélyi református egyház szuperintendánsa, 1720-ban Kolozsváron közölt könyvében (*A döghalál Isten harca az emberekkel*), azt írta, hogy a pestis ellen egyetlen védekezés mód létezik, a sírás és az imádkozás.

Köleséri Sámuel 1717–1720 között tomboló pestisjárvány elhárításáról írt összefoglaló javaslataiban keverednek a racionális és vallási elemek: az imádkozás, gyónás, a tisztálkodás, érvágás, önuralom. Köleséri, a Gubernium titkára, kezdeményezésére 1718. december 12-én újabb rendeletet bocsájtottak ki, melyben összes fertőzöttek felkutatását rendelik el, a betegek elszigetelését, a halottak mély gödörbe temetését, s a külföldiek szigorúbb ellenőrzését, a vesztegzáros helyek élelemmel való ellátását, biztosok kinevezését a városi, falusi lakosság, az idegenek ellenőrzésére, a fertőzött házak felégetésére. A Gubernium 1719. augusztusban kelt utasításában kötelezővé teszik felekezeti különbség nélkül, az erdélyi lakossága számára az imádkozást, s a gyónást.⁵⁰¹

Bécsben III. Károly „csudálkozik”, hogy a pestis „10 héten ennyi esztendőktől fogva tarta és grassála”, ezért a császár „újabb parancsot bocsát ki a generalis comandonak, egyet-értve a *militaris asistentia medicaleval*, hogy végbevitessenek.” A Gubernium mentegeti magát, önigazolásként hozzáfűzi, „sok rendbéli commissiokkal és peticiokkal és minden a *pestis contagio*” idején tett utasítások „kibocsátásával elegendő tanubizonyságát tette” buzgalmának, azonban a végrehajtó tisztek „lágysága”, „vakmerősége” (ellenállása) miatt mégis őket marasztalják el. A hibák kijavítása végett Bécs a fejedelemségben állomásozó katonaság bevonását adja parancsba: „ezen preventiv commisioknak akár melyik cikkejének engedelmeskedni nem akarókat is, akár ecclésiiai személy, akár nemes ember, akár paraszt legyen,

⁵⁰⁰ Haltrich, J. Ver. Arch. III/1858. 94., Zsákó Gy. Erdélyi Múzeum. 1944. 153., Gál I. 204. (Idézi: Binder, P. 1986. 180.)

⁵⁰¹ Peregrinális levelek. 1900. 128, 171., Trócsányi Z. 1937. 212–218., Jancsó B. 1971., Benkő S. 1979. 177–179., Réthly A. 1970. 71., valamint Korespondenzblatt. 12/1889. 123. (Idézi: Binder, P. 1986. 181.), Kovászna Megye, Állami Levéltár, Sepsiszentgyörgy, Fond Háromszék, Közigazgatási iratok Nr. act I. Filá 1 (1720. január 27.).

hasonlóképpen az engedelemre militari assistencia ipso facto kell. Evégre külső országok is hasonló veszedelemben forgó állapotok elegendő példát mutatván.”

Elrendelik a szegények védett helyekre való bebocsátásának megtagadását, minden „három Holdújság (újhold) látásánál” a fertőzés megszűnésének, illetve kiújulásának jelentését. Elmarasztalják azokat, akik a pestis halottak ruházatát nem égetik el, – „*némelyek egy rossz, hitvány portékának elvesztését nagyobbra tartják 2-3 ember életénél, azért mint hogy e féle emberek sem ratióznak, sem parancsolatnak nem engedelmeskedtek, a maguk életük conservatiójára (megtartására) erőszakkal fognak rá szorítani. Amint a köntösben benne vagyok az infectus úgy a pestises házakban is, azért azokban a házakban senki addig bé ne mennyen ameddig minden szeny, szemetek meg nem tisztítatnak.*”

Bizonyos csatornákon a Gubernium arról is értesült (1720. januárjában) – noha, utasítás volt Bécsből már korábban arra nézve – , hogy karanténban lévőket három újhold után, ha felszabadítják, akárcsak a betegek, a pestisben elhaltak ruháit, ágyneműjét el kell égetni. Mégis előfordul, hogy pestisesek viselt köntöseit adják – veszik városokban, falvakban, „sibvásárokon.” Elrendelik, hogy egyaránt büntessék az eladót és vevőt, „*ha nemes, szabad vagy vásári ember legyen, 4 forinttal, melyet is ecclesiára és szegényekre fordítassanak, ha pedig városi ember kalodába pelengérből való állítással vagy megveretésék.*”⁵⁰²

A helyi előljárókat is megfenyegetik, ha tekintélyükkel nem tudnak érvényt szerezni az utasítások végrehajtása során, akkor a legközelebb állomásozó katonai egységet fogják bevetni. Főleg akkor, ha passus nélkül közlekednek, ugyanis a széki tiszteknek kötelességük, mihelyt a szék területére lépnek az útonjárók, „*a maga passusát adja a más vármegye vagy szék határáig, és eo ipso más passusokat*” semmisítsenek meg. Ugyanakkor, mint láttuk Apor Péter esetében is, gyakran a „*fő- és altisztek széken kívül*” tartózkodtak, ami a végrehajtást gyengítette, nem beszélve arról, hogy a hivatalnoki kar is megfogyatkozott a pestis miatt, így a Gubernium Bécstől kapott és továbbított példás büntető utasításait több esetben nem volt, aki végrehajtsa.⁵⁰³

Erdélyben hivatalosan 1722. szeptemberében kibocsátott átiratban hirdeti ki a Gubernium, hogy a „*pestis megengesztelődvén*”, és „*Öfelsége kegyelmesen megengedi, megparancsolja*” a függőben maradt perek folytatását. A vármegyékben, a székekben és városaikban, „*minden rendek, fel – és alperesek kinek hazánk törvényei szerint octavális terminuson*” ügyeik vannak novembertől Kolozsváron kell beadni, addig is a peres felek készüljenek fel. A pestis miatt két-három éve függőben maradt perek mellett, a székely székekben nagy gondot a „*föld népének*” elvándorlása, kivált a „*külső vármegyékbe*” való „*kimozdulása*”, „*elszélyedése*,” valamint a „*szökések*”, a török területre való „*átalmenések*” jelentették. A kifejezések két irányú elvándorlásra utalnak, az egyik a nevesített külső, vagyis magyarországi vármegyék, a másik a Moldovába, Oláhországba való „*átalmenés.*” Az elvándorlás kiváltója nemcsak a pestis, hanem az adók megemelése, a katonaság elszállásolása és mindezekkel járó napi személyes és csoportos konfliktusok, bonyodalmak, s a tatár beütés híre.

⁵⁰² Kovászna Megye, Állami Levéltár, Sepsiszentgyörgy, Fond Háromszék, Közigazgatási iratok Nr. act 1. Fila 1 (1720. január 27.).

⁵⁰³ Kovászna Megye, Állami Levéltár, Sepsiszentgyörgy, Fond Háromszék, Közigazgatási iratok. Nr. act. 10, Fila 1. (1719. november 7.), Nr. act 1, Fila 1.(1720. január 27.)

A török–osztrák háború idején (1716–1718) a török hadvezetés 1717-ben megpróbálta a balkáni fronttól elvonni az osztrák–magyar erőket. Ezért Észak-Erdély és Máramaros részét a tatárok támadják meg, végig fosztogatják Szatmár, Szamosköz térségét. Erdély-szerte pánik tört ki a tatárok zavartalan fosztogatása és pusztítása miatt. A késve felvonuló helyi erők (nemeselek, jobbágyok) a zsákmánnyal elvonuló hordákat Máramarosban szétverték és a rabokat kiszabadították.

A Gubernium a tatárok elűzését követően „*csudálkozással hallja mindedig is a község között meg nem szűnését a tatár hirül való félelemnek, sőt némely helyeken sokaknak mint egy futásra való készültségeket a miatt, holott mostan semmi periculum (veszély) irruptióval (kitöréssel) nem lehetne is tartani, olyan militaris dispositiók (katonai utasítások) és rendelések tétettek, mely securitást (biztonságot) ígérnek a házáknak.*” Következésképpen a helyi előjárók, a tisztek feladata a lakosság, a föld népének „*csendesites(e) (a)hol megindult állapottal volnának, (...) futásról és szaladásról taratóztass(ák)*” fel őket. Leginkább a küszöbön álló tavaszi munkálatok miatt, valamint azért, hogy a szegénység a „*házából (ne) emigráljon vagy lakhelyit változtassa.*”⁵⁰⁴

Tömeges jelenségről lehetett szó, mert Bécs utasítására a Gubernium is beveti az elvándorlás megfékezésére a pestis ellen alkalmazott módszereket: „*minden úton járók, egyéb lézengő személyek akár*” egy személyben vagy családosan, valamint a marhakereskedőket az utakon, városokban, falukban, és „*egyéb helyeken*”, fel kell tartóztatni, ki kell kérdezni utazásuk céljáról, honnan jöttek és hová mennek. Ha nem tudják magukat igazolni passussal (menlevél), melyet a szék, a vármegye, az földesúr állított ki, illetve a pecsétek, aláírások hiteleségét, vagy pedig kiderül az, hogy hamisítottak a levelek, le kell tartóztatni és vissza kell fordítani őket. Az ellenőrzés formális, csupán a menlevél hitelességét ellenőrizték.

Az elvándorlás egy sor járulékos következménnyel járt, főleg adóbehajtás rendjét zavarta meg. „*Némely helyeken felette sok személyek*” elvándorlása miatt, azok terheit a helyben maradottakra rótták ki. Noha a Gubernium utasítja a tiszteket, hogy a kérdést alaposan vizsgálják ki, s a hiányzó adózók terhe, nehogy „*más szegény lakosokra kerüljön.*” A nemesség is hangot ad elégedetlenségének a katonák elszállásolása miatt, de Gubernium „*megolvasván panaszáat*”, világossá teszi, hogy ebben az ügyben csak az segíthet, ha felek megegyeznek, elviselik egymást, mert császári utasítás nem lehet vita tárgya.

Erdély Habsburg gyarmatosításának egyik legnyomasztóbb terhét az adózás s a katonák kvártélyozása (elszállásolása) jelentette, mely számos egyéni, családi és egyéb csoportos testi-lelki traumahelyzetek, tragédiák kiváltója volt. A katonai államnak ez a fajta bürokratikus, rendszeti eszközökkel érvényesített eljárása, módszerei, a fejedelemség korában ismeretlen volt az erdélyiek körében, nem véletlen, hogy a lakosság ahol tudott ellenállt. A jelenség súlyos lehetett, mert mindkét nációbeli (szász- és székely) székek főtisztjeit a Főkormányzószék Szebenbe rendeli eligazításra. A téma a téli dolgok, a gyakori kvártélyozás, a rendes- és rendkívüli adók, a katonaság és lakosság együttélése, a banditizmus stb. Valószínű Háromszékre utalnak, amikor három companiát (századot) parancsnokló főstrázsamester állomáshelyét említik

⁵⁰⁴ Kovászna Megye, Állami Levéltár, Sepsiszentgyörgy, Fond Háromszék, Közigazgatási iratok. Nr. act. 13, Fila 1, (1731. szeptember.12.), Nr. act. 25., Fial 1 (1731. december 10.), Nr. act. 3., Fila 1 (1732. március 4.).

és pontosítják, hogy ezek a járandóságát nem tavasszal kell behajtani a szék lakosságától, amikor annak készletei fogytán vannak, hanem nyáron aratás után, és ősszel a betakarítás idején. A székre eső téli katonai adó és egyéb rendkívüli járandóságok 19.885 rénus forint, 44 köből gabona (ebből 23 köből zab), 9 szekér széna, 2 hordó bor, 3 mázsa hús. Mindezt azzal indokolják, hogy „*remélhetőleg a második és utolsó adóba kevés marad hátra.*” Tudatában vannak, és jelentették is a „császári felségnek” a haza pénztelenségét, de úgy tűnik választ nem érkezett, ezért a Főkormányzószek tájékoztatási átiratokkal próbálta megértetni a helyzetet a szék tisztségviselőivel. A lakosság körében a tájékoztatás előfeltétele, hogy székek és vármegyék főtisztjei tartózkodjanak körzetükben, s a közösségekkel „*értessék meg*” az arányosan elosztott katonai és a rendkívüli adók mennyiségét, megfizetésének szükségességét, valamint jelezzék a lehetséges újabb terheket is. Ezekről a terhektől a „szegénységet” kímélik, a falubírók a falu könyveiben – és „*ne dirib-darab papirosokra*” – írják be évenként mennyit költöttek a szegénységre, s abban rögzítsék a kifizetett adó mennyiségét is.

Bécs utasításai szerint a Főkormányzószeknek és a székek főtisztjeinek feladata az adók behajtásának „racionalizálása,” vagyis az adóhátrélékot nem írják le, hanem hozzá adják a következő időszak adójához. Ami pedig a súlyos adózást, kvártélyozást előidéző katonaság és lakosság viszonyát illeti, azt több szabályzatban rögzítették, e nélkül ugyanis, mint írják „*megbomlana kettőjük között a harmonikus*” együttélés. Hunyad megyében és Segesvár székben a jelentések szerint fegyveres emberek garázdálkodnak, ezek elfogását és a katonaság kezére adását szorgalmazták, és végül szót ejtettek az aktuális marhavész igényelte teendőkről.

A járvány utáni években Bécs és így a Gubernium figyelme sem lankad, például 1723. májusi levelében a verebek búzában és egyéb gabonában való kártétele miatt aggódik, ezért bizottságot küld ki, s a széki tiszteknek meghagyja, hogy szigorúan ellenőrizzék a „*verébfők*” (verébfogók) munkáját.

A 20-es évek elején a ténylegesen nagy veszélyt a marhavész jelentette. A „méltóságos generális instrukciói” nyomán a Gubernium el is rendeli (1723. november), hogy az előljárók állomáshelyeiken „*mindenütt vigyázással legyenek, és ha valamely marhának dögi tanálna, annak se hagyják*”, hogy bőrből bocskort, faggyújából gyertyát készítsenek. Ugyanis több helyen előfordult, hogy a döglött állatból készült bocskor és gyertya miatt emberek fertőzöttek meg. Ezért az emberek védelmére, megparancsolják, a „*megdöglött marhákat bőrostól minden falukban, városokban*” mélyre ásott gödörbe temessék.

Időközben a pestis ismét felüti fejét Isztambulban: N. Muste oláhországi krónikás elmeséli, hogy amikor (1723) a lengyel követ Moldovába érkezett útban Konstantinápolyba (Tarigrad), a vajda nagy pompával fogadta, de visszatértekor Jászvárosban mindenki – a vajda, a bojárok – elzárkóztak a vele való találkozástól, mert féltek, hogy megfertőződnek pestisben.⁵⁰⁵

Bécsből 1724. februárjában érkezik meg a Guberniumhoz a hír, „*hogy Constantinápolytól fogva és a Török Birodalom több tartományában bizonyos haragos nyavalyák grassálnak, ... hogy hazánkba is mind a közönséges himlőzéseket tapasztaljuk, ... Moldova*

⁵⁰⁵ Muste, N. Letopiseti ..., 140. (Idézi: Samarian, 1932. 73.)

felől való részekhez közelebb a marhák dögi hallatik lenni.” Mindez ellen Bécs szerint elégséges biztonsága „láttatik” a fejedelemségben. Viszont a határmentén „militaris és cameralis tisztek úgy az hazába hibernáló militiak is” parancsba kapják, hogy „passus nélkül vagy még passussal is járókra jó vigyázással” legyenek. A megdöglött marhák esetében, „amint máskor is már” elrendelték a „városokon, falukon lévő mészárszékekre egészséges marhát vigyenek, beteges marha ki ne vágattasék, a megdöglött marhák földbe jó mélyen elásattassák, bőrét semmi pretextus alatt ne” osszák szét, mivel az „e féle megdöglött marhák bőreiből készített csizmák, saruk és bocskorok úgy faggyukból csinált gyertyák annál is inkább húsup” elkészítése az emberekben fertőző „nyavalyákat” okoz. A tisztek az „e félékre” vigyázzanak, hogy a katonaság ne „vádolhassa hanyagsággal” a polgári tisztségviselőket.⁵⁰⁶

A pestisjárvány veszélye azonban továbbra is fenyegeti Erdélyt: a Guberniumot két átiratban is figyelmeztetik 1729. februárjában a dunai kikötőben Galacon és 1730. szeptemberében Bukarestben kitört járványról s a fanarióta vajda (C. Mavrocordat) pestisben történt elhalálózásáról. Mivel a délkeleti szomszédságában újabb rossz fertőzés (*contagium malum*) van kibontakozóban „szorgalmas” óvatosságra, körütekintésre hívják fel figyelmet: a szebeni kereskedők „ne merészkedjenek” Oláhországba menni, s „akik Moldovához közelebb vannak azok a helységek tisztei” a rendkívül veszélyes helyeken, de máshol is, kövessék közlőről a járvány esetleges kitörését, terjedését. Ugyanakkor megparancsolják, hogy a Lengyelországgal folytatott kereskedelem kivételével, Moldovával minden kereskedelmi és egyéb kapcsolatot függeszsenek fel.

A pestisjárvány a birodalom horvátországi részeit fenyegeti 1731-ben, a „boszniai pestis grassálása okán.” Erdélybe nem terjedt át, amiben közrejátszhatott, hogy 1730–1731-ben az árvizek miatt a közlekedésben támadtak nehézségek. A hivatalos és személyes ügyekben eljárók akadálymentesítése végett elrendelik: „maga székiben az elromlott és ruinában (romokban) lévő hidakat, s utakat minden tovább való haladék és késedelem” nélkül csináltassák meg, javítsák ki. „Azok alkalmatlan volta miatt az szükséges közlekedések, posták járása s levelek hordozása ne késlekedjen,” és az „utasok is útjukban” ne akadályoztassanak, „vagy meg ne károsodjanak, ha valamely falu, város vagy helysége elegendő” erővel nem bírna „az ilyenek végbevételére, azon vármegyében, szék vagy districtusbéli közelebb lévő” helyekből segítsék őket. Ami „pedig vámos hidakat, s hidásokat” illeti, ha azok kijavításában hiányosságok mutatkoznak, azért a „possesorok (birtokosok) adnak számot róla.”⁵⁰⁷

Ezekben az években továbbra is a nagyobb gondot a marhavész jelenti, főleg az ahogy a lakosság viszonyul a járványhoz. A tárgyban küldött újabb utasításból megtudjuk, hogy „a mostan grassáló marhák dögös veszedelmének” idején, a döglött állatokat nem temetik el, bőrüket lenyúzzák, a zsiradékot (faggyút) a szegénység használja. A bürokrácia úgy tűnik tudomásul veszi a helyzetet, ugyanis utasításából az is kiderül, hogy a marhavész nem lehetett olyan súlyos, mivel terjedésének megállítása nem járt zárlattal, csak korlátozásokkal: „az egészséges marhák a beteg marháktól szeparáltassanak, sokadalmakba, vásárokba, malmokba

⁵⁰⁶ Kovászna Megye, Állami Levéltár, Sepsiszentgyörgy, Fond Háromszék, Közigazgatási iratok. Nr. act 7, Fila 1. (1722. szeptember 20.), Nr. act 2, Fila 2 (1723. május 5.), Nr. act. 13, Fila 13. (1723. november 2.), Nr. act 14, Fila 1. (1723. november 6.), Nr. act 2, Fila 2., (1724. február 1.).Nr. act. 6, Fila 6 (1724. szeptember 27.).

⁵⁰⁷ Kovászna Megye, Állami Levéltár, Sepsiszentgyörgy, Fond Háromszék, Közigazgatási iratok. Nr. act. 24, Fila 1 (1730. november 29.), Nr. act 1, Fila 1 (1731. február 17.).

senki hiteles passus nélkül ne mennyen, kivált beteg marhákkal ilyen helyekre (ne) járjanak, ha pedig ilyesmi tapasztaltatik a Guberniumot értesíteni kell.”

Bécs számára azonban az árvizek, marhavész ellenére, a lakosság, az adózók elvándorlása okozta a nagyobb gondot, mivel az nemcsak Erdély, a „*principatus conservatiójára*” (megtartására) volt veszélyes, hanem az adózó települések közössége számára is. Ezért „*a szegénység széjjel való bujdosásának megtartóztatására és gátoltatására célzó parancsolatot szorgalmason*” figyeljék. A Gubernium feladata, a hozzá értő emberek bevonásával mérje fel név szerint „*melyik faluból, helységből hány contribuens* (adózó) *személy, minémű facultásu* (adómentes) *hova micsoda helyekre bujdosnak.*” Ugyanakkor „*az emberek pestis vagy contagios nyavalyája mind a mostani garssáló marhák döge*” ügyében kiadott rendeletek betartását továbbra is figyeljék.⁵⁰⁸

Magyarország mellett az elvándorlás egyik célterülete – mint említettük – Moldva és Oláhország, ahol a járványveszély gyakoribb volt, arra is utal, hogy az elvándorlás kiváltója – ezekben az években amikor Erdély pestismentes – az adózás, a kvártélyozás, a közmunkák. Például Gyulafehérváron 1715–1738 között Vauban – rendszerű (csillag alakú) erődítmény építése, illetve a csíkszeredai vár átépítése stb.

„Ennyi sok nyomorúságink annyira felhalmozódván...”

„Az 1738. év június 11. napján egész Erdélyben érezhető földeregés volt”. Ugyanakkor VI. Károly császár oláhországi háborúját „pestis követte és néhány református mágnásnak a le tartóztatása.” A háromszéki Bod Pétert önéletírásában feljegyezte úti élményei között, hogy amikor Erdélyből Hollandiában utazott – mint a leydeni akadémia alapítványának ösztöndíjasa – „mivel a pestis még nem szűnt meg mindenütt, a Szebenben felállított Egészségügyi Bizottság levelével kellett menni. Ennek elnyerése után minden lépésnél figyelve és körültekintve, a biztosok tanúsítványával Károlyba jöttünk”. Ahonnan Károlyi Sándor gróf levelével (Debrecen, Pest érintésével), „Mór községben, a Vértes hegy lábánál, kényszerültünk megállni és ott vesztegzárban maradni. (...) Itt tizenkét napi késedelmet szenvedtünk. (...) Kiszabadulván a vesztegzárból egyenesen Bécs felé indultunk....”⁵⁰⁹ Bod Péter, Erdélyt illetően az 1718–1719. évek „borzalmas pestis járványhoz” hasonló nagyságrendűnek vélte a balkáni eredetű pestist. Amelyet a Közel-kelet térségéből (Szíria), illetve Egyiptomból a tengeri kereskedelem útjain hurcoltak be Konstantinápolyba, ahol – Cézár de Saussure említett beszámolójából tudjuk – „az utóbbi tíz-tizenkét esztendőben egyszer sem pusztított úgy mint az idén (1732). Júliusban, augusztusban és még szeptember egy részében is ezer- ezerkétszáz ember halt bele naponta.”⁵¹⁰ A pestisjárvány nagy intenzitással 1738-ban tombolt az

⁵⁰⁸ Kovászna Megye, Állami Levéltár, Sepsiszentgyörgy, Fond Háromszék, Közigazgatási iratok. Nr. act. 13, Fila 1, (1731. szeptember.12.), Nr. act. 25., Fial 1 (1731. december 10.), Nr. act. 3., Fila 1 (1732. március 4.).

⁵⁰⁹ Bod P. é.n. 6, 8.

⁵¹⁰ Saussure, de César, 1999. 153.

Erdéllyel szomszédos Oláhországban, ahol július – október között, Bukarestben 10 ezer, egy másik adat szerint 33 ezren haltak meg pestisben, köztük 233 pap és püspök.⁵¹¹

A járvány Erdélybe történő behurcolásának és továbbterjedésének több változata ismert, az egyik szerint a pestis első jeleit a hátszegi Demsus (Hunyad vármegye) faluban észlelik már 1733-ban. Apor Péter pedig úgy tudta, a járvány barcasági Zernyest és Tohán településekről terjedt át Fogarasföldre és a háromszéki Málnás faluba, azonban ezek elszigetelt esetek voltak. Egy másik forrás szerint Erdélybe a pestisjárványt egy oláhországi kereskedő családjával hurcolta be a Szeben melletti Vízaknára és innen terjedt át Alamor és Gyanta falukba, ahol 1738. októberéig 44 jobbágy halt meg pestisben.

A megbízhatóbb források többsége a járvány behurcolását Erdélyben akárcsak Magyarországon az orosz–osztrák–török háború (1736–1739) balkáni, közelebbről oláhországi hadszíntéren pestissel fertőzött, Temesvárra visszavont Grün gyalogsági zászlóalj katonáival hozzák összefüggésbe – soraikban 1738. februárjában tört ki a pestis. A háború kitörésének idején 1736. májusában – a tudósítások szerint – úgy az orosz mint a török seregek soraiban pestis már jelen volt. Viszont a hivatalos jelentések arra utalnak, hogy a pestis a Temesi Bánságban 1738 nyarán terjed el, amikor oláhországi török hadak által 1738-ban megszállt Orsova, Mehádia településekről kivonuló, pestissel fertőzött osztrák csapatok és a kerület civil áldozatainak elégetését (1738. június) rendelik el a mocsaras talaj miatt.⁵¹²

Dávid Zoltán is – egy 1739. januári összefoglalásra hivatkozva – feltételeSEN Szebenben jelezte a járvány behurcolásának helyszínét, ahonnan menekülő lakosság a ragályt széthurcolta a Királyföld, Dél-Erdély (Alsó-Fehér, Fogaras, Hunyad) településeire, és innen az Erdéllyel szomszédos magyarországi Torontál, Arad, Zaránd, majd Csongrád, Békés, Bács-Bodrog vármegyékbe. A ragály Erdélyben szétszórtan, váltakozó intenzitással 1737 végétől 1743-ig tartott. A Dávid Zoltán által közzétett, összesítő jelentés alapján, 1738. évben Erdélyben a pestisáldozatok száma 25.685 fő volt, ami messze elmarad az előző pestisjárvány (1717–1719) többlet emberveszteségétől.⁵¹³ Más adatok szerint 1738-ban Erdélyben a pestisáldozatok száma 23 közigazgatási egységben és 501 településen 41.622 személy volt, a meggyógyultak száma pedig 6637.⁵¹⁴ Mindazonáltal a fentebbi néhány hivatkozás adatai arra utalnak, hogy Erdélybe a járványt valószínűleg Oláhországból két úton hurcolták be. Az egyik a hagyományos kereskedelmi–személyi forgalom útvonala a Vöröstoronyon át Szebenbe. A másik pedig a Temesi Bánság katonai körzete, a balkáni hadszínterek logisztikai- és állományállomásoztató központja. Az 1738-ban csúcsra járó járvány időszakában a Dávid Zoltán által közölt összesítésből is az derül ki, hogy Erdélyben a pestisjárvány intenzitása, az áldozatok száma két térségben – a Temesi Bánsággal, és Oláhországgal szomszédos Hunyad vármegyében és Szeben-székbén – volt erős, illetve magas.⁵¹⁵

⁵¹¹ Pap Francisc, 1932. 17–28., Legrand, Ephémérides Daces, vol. 2/153., Ionescu-Gion, Istoria Bucurestului, 639. (Idézi: Samarian, 1932. 84–85.)

⁵¹² Pap F. 1932. 639. (Idézi: Samarian, 1932. 85.)

⁵¹³ Dávid Zoltán, *Az 1738. évi pestisjárvány pusztítása*. In: Orvostörténeti Közlemények Communicationes de Historia artis medicinae. 1973. Budapest. Hungaria. (72–130), 72–73, 97. Vö. Pakot Levente, *Házasságkötés pestis idején. Magyarigen 1738–1739*.

⁵¹⁴ Pap, F. 1932. (Idézi: Samarian, 1932. 84.)

⁵¹⁵ Dávid Z. 1973. 97. Dávid Zoltán adatait vette át és közölte Binder, P. 1985. 182.

Pestisáldozatok Erdélyben 1738-ban

<i>Közigazgatási egység</i>	<i>Pestis megszűnése</i>	<i>Fertőzött helyek</i>	<i>Meghalt</i>	<i>Meggyógyult</i>
<i>Vármegyék, városok</i>				
Alsó-Fehér vm.	1738-12-21	46	3551	645
Gyulafehérvár	1738.12.3.	x	416	91
Hunyad vm.	1738.10.3.	116	8833	257
Kolozs vm.	1738.12.8.	25	1804	271
Kolozsvár	1738.12.26.	x	731	115
Belső-Szolnok vm.	1738.12.18.	6	254	64
Közép-Szolnok vm.	1738.12.9.	2	45	35
Torda	1738.12.6.	8	296	15
Küküllő vm.	1738.12.26.	5	63	18
Doboka vm.	1738.12.26.	10	705	207
Összesen		218	16.404	1718
<i>Fogarasföld</i>				
Fogarasföld	1738.12.12.	14	497	16
Barcaság	1738.03.24.	8	89	44
Összesen		22	577	57
<i>Székyföld</i>				
Székyföld				
Aranyosszék	1738.11.25.	4	478	59
Maroszsék	1738.10.28.	16	412	98
Háromszék	1738.03.05.	1	6	11
Összesen		21	905	168
<i>Királyföld</i>				
Királyföld				
Szeben – szék	1738.12.31.	21	2234	149
Szeben város	1738.12.31.	x	961	119
Vízakna	1738.12.04.	x	120	24
Medgyes – szék	1738.10.20.	2	12	3
Medgyes város	1738.01.31.	x	7	4
Szászsebes – szék	1738.12.20.	7	915	139
Nagysink szék	1738.11.12.	1	53	9
Szászváros – szék	1738.12.30.	14	1339	117
Szerdahely- szék	1738.12.19.	9	542	61
Újegyház (Neukirch)	1738.12.14.	3	126	23
Talmács – szék	1738.12.16.	3	719	93
Beszterce	1738.11.26.	x	8	x
Összesen		60	7036	741
<i>Összes</i>				
Összes		321	24.922	2684

(Dávid Zoltán, 1973. 97., Binder, P. 1985. 182.)

Királyföldön (Szászváros, Szászsebes, Szerdahely, Nagysink) a korabeli szebeni feljegyzések részadatai szerint 1738 néhány hónapja alatt 8602 személy és 2067 családfő halt meg.

Pestisáldozatok a Szász székekben

	<i>Szeben</i> (Lakossága 1740-ben)		<i>Szászsebes</i>	<i>Szászváros</i>	<i>Nagysink</i>	<i>Szerdahely</i>
1738	4885	25.000	935	2066	68	648
1739	948	x	x	x	x	x
Össz.:	5833					

A fentebbi táblázat és szebeni részadatok egyaránt azt mutatják, hogy az Oláhországgal közvetlen szomszédos déli határsávban fekvő Hunyad vármegyében és Szeben-székekben, illetve a Hunyad vármegyével szomszédos szászszékekben (Szászsebes, Szászváros) volt a legnagyobb a halandóság, a fejedelemség belső vármegyéiben pedig Alsó-Fehér és Kolozs vármegyékben. Erdély egészére a pestisben 1738-ban az áldozatok számát illetően két adat áll rendelkezésünkre: az egyik, az említett Dávid Zoltán által közölt összesítő táblázat, amelyben 321 településen 25.685 áldozat és 3559 meggyógyult szerepel, hiányzik Kolozsvár és Gyulafehérvár. A táblázatban közölt számok – összeadási hiba miatt (Kolozsvárral és Gyulafehérvárral együtt) – ténylegesen a következők: 321 település, meghalt 24.922, meggyógyult 2684 személy.

A másik adat 23 törvényhatósági egység 501 településén 41.622 személy halálával és 6637 személy gyógyulásával számolt. Ha táblázatban szereplő 24.922 elhalálozást vesszük alapul, akkor a vármegyék és városaik elhalálozási aránya 65, 82%, a szász-székeké pedig 28, 23%. Ha pedig a források által említett 41 ezer áldozattal számolunk Erdélyben, akkor a vármegyékben 40 %, a szász székekben 17,16% a pestisben elhaltak aránya 1738-ban. És végül, ha szebeni feljegyzés adataival számolunk a legnagyobb veszteséget szenvedő szász székekben, – mely szerint 1738-ban 8543, 1739-ban pedig 948, a kettő együtt 9491 pestisáldozat – akkor az erdélyi áldozatok egészéhez viszonyítva az elhalálozási arány (a táblázatok számaihoz képest) 38 %, illetve a 41 ezerhez képest 23,14 %.

Erdélyben 1738-ban nagyságrendileg a pestisben elhaltak száma Alsó-Fehér, Hunyad, Kolozs vármegyékben 15.335 (61,53%, illetve 37,40%) volt. A veszteségek a legérzékenyebben az amúgy is kis népességű szász székek/városok közül Szászváros-, Szászsebes, Talmács szenvedte el. Erdélyben a körülbelül 20 ezer lakosú Szeben vesztesége 12,81%–23,40% között lehetett, Királyföldön belül pedig Szabenszék és Szeben város lakosságvesztesége 1738-ban 45,40%, az 1738-1739. évek összesített adatai szerinti Szeben város 20 ezer lakosságának majdnem 30% -a lett a ragály áldozata.

A székelyszékek közül a legkisebb népességű Aranyosszékben regisztrálták a legtöbb (487) elhalálozást 1738-ban, hozzá képest a Marosszék többletvesztesége – területe, lakosság száma alapján – alacsonynak tekinthető. Csik-, Gyergyó- és Kászonszéket úgy tűnik a járvány elkerülte, hasonlóan Háromszéken sem beszélhetünk járványhelyzet kialakulásáról. Néhány izolált eset történt, erre utal, hogy 1738. márciusában már a pestis megszűnését

állapították meg, hasonlóan Brassóban és Barcaságban is. Majdnem pestismentes volt – az összesítő táblázat szerint – Beszterce és vidéke, alacsony volt az elhalálozás Medgyesen és vidékén, a vármegyékben pedig Közép-Szolnok, Küküllő vármegyék területén.

Dávid Zoltán Hunyad vármegye esetében 10.000 személy elhalálozásával számolt, mivel a 1739. november–december hónapok összeírás, valamint 1740. február–március között készült jelentés a megyében további pestisáldozatokat (355, illetve 66) említett. Dávid Zoltán végkövetkeztése, hogy Erdélyi a pestisáldozatok nagyságrendje „a források által említett 41 000 főt lényegesen nemigen haladták meg”.⁵¹⁶ Ez egyben azt is jelentheti, ha Erdély akkori lakosságát kb. 1 millióra becsüljük, 5% alatt lehetett a népességveszteség aránya.

A továbbiakban tekintsünk át néhány részbeszámolót a lokalitások pestistörténetéből. Pakot Levente kutatásaiból ismert, hogy Erdélyben a járvány kitöréséről az első jelentések a Főkormányzósáékhoz Hunyad- és Fehér vármegyéből származtak. A Hunyad vármegye előljárói 1738. júniusában a Guberniumnak küldött jelentésükben 70 személy elhalálozásáról számoltak be Vermága, Berekszó és Boholt falvakban. Ugyanakkor szóvá teszik a fertőzés, betegség tüneti azonosítása körül az egészségügyi bizottsággal támadt nézeteltéréseiket is: „Ennyi sok nyomorúságink annyira felhalmozódván Isten több ítéletei között ezt a csapást is bocsátotta Vármegyénkire, hogy három falunkba igen sokan holtak s máig is egymásra halnak az emberek a pestisnek nem kevés suspitiója nélkül, az hová is expediáltván az Sanitatis Commissarius mediens azt refferálja, hogy nem volna pestis, hanem bubones magnitis az ő szava szerint, elég az, hogy olyan bubonesek azok, hogy mind a tagoknak hajlásába ki szoktak ütödni, és harmad napra az embert el is oltják: az inficiált helységek és személyek specificatióját azon Sanitatis Commissariusnak alázatosan ... által küldöttük Excellentiatoknak és Nagyságtoknak.”

A Szeben szomszédságában Kisdisznódon (Michelsburg) székelő erdélyi Sanitatis Commissio is a Főkormányzósáékhoz küldött jelentésében (1738. szeptember) a legtöbb pestissel fertőzött települést a dél-erdélyi törvényhatósági egységekben említi: Fehér vármegyében (Magyarigen, Sárd, Holdvilág, Sztrázsa, Oláhherepe, Drombár, Marosszentimre, Gáldtő, Székelykocsárd, Hosszútelke, Spring, Tóhát, Veresegyháza, Pókafalva, Oláhbogáth, Sorostély), Hunyad vármegyében (Veremága, Berekszó, Boholt), Fogarasföldön (Fogaras, Luca, Ludisor, Posorta, Voila, Alsóporumbák). Észak-Erdélyben, Doboka vármegyében (Kisjenő, Gyula), Torda vármegyében (Torda, Aranyosgyéres, Egerbegy).

Valószínű, hogy Dél-Erdélyben is – akárcsak Debrecen esetében láttuk – több helyen a balkáni hadszíntérre a hadsereg számára ellátmányt (élelmet, ruhát, takarmányt, gyógyszert stb.) szállító fuvarosok hurcolták be a pestist, legalábbis Magyarigenben Pakot Levente ebben vélte a járvány egyik forrását. Amit Albert Mihály számadó családtagjainak hivatalával együtt járó mobilitásával adatolt.⁵¹⁷ Ugyanott Pakot idézi Pelsőczy János református lelképásztor 1714-1738 közötti feljegyzését, amelyben a 1738-ban a pestisben elhalálozottak korcsoportjai szerepelnek: „Ez harmincz öt esztendő alatt megholt gazda embereknek nevek és számok leírása után kellene már le írnom a kik ab anno 1714-1739 esztendeig férfiak, asszo-

⁵¹⁶ Dávid Z. 1973. 98.

⁵¹⁷ Pakot L. i.m. 168–169.

nyok, leányok, nagyok és kicsinyek közül megholtanak; (...) de mivel azon esztendőök között legpéldásabb és siralmasabb volt az elmúlt 1738. esztendő, mely az Isten rettenetes ítéletinek és a szörnyű dög halálnak gyászos esztendeje vala; (...) melyben az irtóztató dög halál a mi bűneinkért a mi Ekklesiánkat nem kicsiny romlásunkkal emészté és igen megkevesité. Azoknak azért nevek és számok a kik a siralmas 1738. esztendőben megholtanak így vagyon; noha a kik pestisben meg nem holtanak is abban az esztendőben ide jegyzettem fel. (...) Ez 1738. példás esztendőben 28. July rendszerint való halállal holtanak meg numero tizenkilencen, dögghalállal 8 January Anno 1739 százötven ketten. Az egész esztendő folyásában mind, ... akik megholtanak százhetven egy lelkek. Többen is voltak kik dögghalállal költöztenek el, de én csak azokat jegyzettem fel, kik hozzánk valóok voltak, a többiről nem véltem szükségesnek jegyzést tenni.”⁵¹⁸ Magyarigen mezővárosban (Hunyad vármegye) a járvány dinamikája – akárcsak Erdély-szerte és Magyarországon – kiszámíthatatlan volt, hol megszűnt, hol újra kitört. Mindazonáltal 171 magyarigeni református pestisáldozat többsége (152) 1739-ben halt meg, a veszteség „igen megkevesité” a gyülekezetet. Mint lenni szokott pestisjárványok meg egyéb nagyobb áldozatokkal járó járványokat követően, Magyarigenben is megszaporodtak a házasságkötések: a református lelkész 1739-ben 21 esetet jegyzett fel, ami Pakot szerint „a megelőző tíz év házasságkötési átlagának mintegy ötszöröse.”⁵¹⁹ Azonban nem mindegyik házasság gyarapította a gyülekezetet, nem véletlen, hogy Pelsőczy lelkész, majd hogy nem átkot szór a házasságkötéssel más hitre térőkre: „Ide kellett volna írnom a tisztességesen meg házasultaknak rendiben ama becsstelenül és gyalázatosan Olához ment buja asszonyinak Pósházi Annának férjhez menését is; de minthogy titkon, mindeneknek botránkozásokkal maga becsstelenségével éjszakának idején éjjélkor maga háromszor hívatta házához az oláhot, hogy menjen oda és magát az oláh pappal copuláltatta, mihez képest ilyen becsstelen, és gyalázatos házast nem méltó volt más tisztességes házások közé fel írni: maradjon a maga Dögiben. Adja is az árát valóban: Dályán az Incetuatius popa Demeternek házánál gyalázatos ... kelések után meg is holt (...).”⁵²⁰

Erdélyben a járvány kezdetben szétszórtan ütötte fel a fejét: Kolozsvárott már 1737. szeptemberében megjelent, aki tudott elmenekült a városból, felfüggesztették a templomozásokat, októberben záróvonalat (cordont) húztak a város körül, nem tartották meg a vásárokat, és 1738. augusztusáig naponta 6–10 személy halt meg pestisben.

Belső-Erdélyben a fertőzések – mint láttuk – az Oláhországgal és Temesi Bánsággal szomszédos Maros-völgyi Fejér, és Hunyad vármegyéből, illetve Szeben-székből terjedt északi irányban.

Apor Péter és a Gubernium is úgy tudta, hogy Kolozsváron 1737. végén tört ki a pestis, és a városból menekülő lakosság hurcolta szét az egész országban. A Gubernium által összesített információkból viszont az derül ki, hogy 1738-ban a járvány Dél-Erdélyben járt csúcsra (Fehér, Hunyad vármegye, Fogarásföld, Szeben-szék), s az év végére megszűnt. Fáji János az alvinci református prédikátor is azt jegyezte fel, hogy 1738. júliusában Erdély szerte

⁵¹⁸ MOL, Gubernium Transylvanicum Levéltára, F46. 1738/296. (Lásd: Pakot L. i. m. 170. Hozzáférés: 2019.10.20.)

⁵¹⁹ Pakot L. i. m. 174.

⁵²⁰ (Magyar-) Igen Reformata Eklézsia diáriuma avagy jegyző könyve. Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet Könyvtára. MS 4 (Lásd: Pakot L. i. m. 176. Hozzáférés: 2019.10.21.)

tomboló a pestis miatt, egyes helyeken (Marosvásárhely, Gyulafehérvár, Abrudbánya, Szászváros, Nagyenyed) megtiltották a templomozást, de Alvincre nem érkezett (egészségügyi) bizottság. Így néhány hétig továbbra is a szokott egyházi szertartással temethették el a településen (Alvincen) a református hívek közül meghalt több mint 100 felnőttet és gyermeket, és szeptembertől ismét szabadon misézhettek és temethettek.⁵²¹

Szétszórt pestis megbetegedések voltak 1739-ben is Kolozsváron, Szebenben, Tordán, Marosvásárhelyen, ezeket a városokat ismét zár alá helyezték. Hátszeg (Hunyad vármegye) vidékén 26 falu vált pusztává, 300 áldozat volt, köztük 60 „legény.” Szebenben 1739. elején húzódott vissza járvány, május 10-én oldották fel a záróvonalat, ebben az évben – mint láttuk – 900 áldozatot szedett a pestis a városban és 48 személy halt meg a falakon kívül élők közül. Szeptemberben azonban újabb pestis megbetegedéseket jeleztek. A járvány idején Szeben a szász székeket 18.980 forinttal támogatta, ezen kívül a katonáknak kiosztott gyógyszerekre 1871 forintot költött, amit a bécsi kamara nem térített meg.⁵²²

A fertőzött települések többségében is, mint a táblázat is mutatja 1738. decemberében a járvány megszűnt. A lakosságszámhoz viszonyítva a települések közül legtöbb áldozata a ragálynak Aranyosszék 4 településen 487 halott és 59 meggyógyult, Talmács – székben pedig 3 településen 719 elhalálozást és 93 meggyógyult esetet jegyeztek fel.

Székelőföldön az előző pestisjárványok (1708–1711, 1719) tapasztalatai arra utaltak, hogy a Moldovával közvetlen szomszédos Csík-, Gyergyó-, és Kászonszék, valamint Háromszék közvetlen kitettsége a fertőzésnek egész Erdélyt veszélyezteti, ezért elővigyázatosságból a Gubernium a korábban kiküldött bécsi utasításokra hívja fel a székek tisztjeinek a figyelmét már 1738. januárjában. Először is mindenütt a fertőzés veszélyének kitett helyeken „*írásokkal circuláltassanak*” (terjesszék), az 1712–1713-ban és 1726–1732-ben hozott bécsi rendelkezéseket. Mivel a korábbi járványok idején kiderült, hogy a fertőzött településekre rendelt a lakosság soraiból kiállított őrségekben „*elegendőképpen nem lehet bízni*”, ezért „*Őfelsége*” elrendelte, akik elhagyják az őrséget, először keményen figyelmeztessék, ha ez sem használ (az 1726 évi rendelet értelmében) lőjék le őket, azokat pedig akik lopva megszöknek akasszák fel. Az előző pestisjárványok alkalmával szerzett tapasztalatok nyomán előírt védekezési eljárások (az ágyak, ruhák, használati portékák elégetése, a házak szellőztetése, füstölése, az egészségesek és fertőzöttek érintkezésének tiltása stb.) mellett, számos pestises beteg helyzetével való visszaélés is volt (főleg lopások). Ezért is az érintett törvényhatóságokat „*in serio*” (komolyan) figyelmeztetik, minden fertőzött helyen a kivizsgálást végzők ellenőrizzék a pestises betegek körül forgalódókat (ápolók, hordárok stb.)⁵²³

⁵²¹ Apulum, 1980/13. 256., 1979/17.346., Apor, Vers. I. 315, 319., Gál I. 209., *Fáji János naplója*. Geneológiai Füzetek, 1913. 83. (Idézi: Binder, P. 1986. 181.)

⁵²² Erdélyi magyar szótörténeti tár, 1987. III. 51., Budapest, OL. F.50., Theka 15, 82., Lammert, E. Anton von Hammer, 1981. 247–251. Korespondenzblatt, 1888. 100., Ver. Arch.1880/16. 123., Claus, Stephan, 1983. 17., Zsákó, 165., Jacob, R. 1913. 425., Protestáns Közlöny, 1886. 129. (Idézi: Réthly A. 1970. 155.), Binder, P. 1986. 182–183.), Corfus, I. 1975., 297., Dávid Z. Az 1738 évi pestisjárvány pusztítása. Communicationes. 1973. 69–70, 126–127.

⁵²³ Hargita Megye, Állami Levéltár, Csíkszereda. Fond 27, Fila 1. (Megistratus Lib. Regi Citis Coronasensis, 1742.)

Vélhetően az orvossághiány miatt is panasz eshetett, ugyanis „*ha a medicusok és chirurugusok modern exigentiákkal (elvárásokkal) nem találtnak*” a fertőzött helyeken, akkor „*onnan fejül fog a F(el)ség küldeni*”, amit az erdélyi katonai bürokrácia csúcsa a „*comendáns (parancsnok) felfogja osztani azokra a helyekre és contumatiós (veszteglő) házakra.*” „*Őfelsége*” akárcsak a Gubernium úgy látta, hogy a helyi törvényhatósági tisztek „*nem lettek volna elővigyázással, megakadályozván a méreg terjedését, parancsolja a remediálását (helyrehozását) a dolognak.*” A Gubernium minden Bécsből kapott és továbbított elővigyázatossági utasítások ellenére, 1738. júliusában meg kellett állapítania, hogy a járvány csak nem szűnik és „*ha egy helyt tsendesedik is, de másik helyt ugyan csak ... terjedni látszik a contagio*” (a fertőzés). Úgy tűnik, hogy az érintettek a rendeleteket „*melyeket ennek előtte az múlt esztendő vége felé minden helyekre*”, így vármegyékbe is, a Gubernium kiküldött, nem hajtották végre. Ezért „*szükséges léssen K(egyel)metek tisztekiül elővenni és maga helységében nem csak mindenűvé írásban kiadni hanem ugyan szorgalmasan azon precautiók (elővigyázatosságok) és dispositiók (utasítások) observáltasanak (nyomon kövessék) in locis (helyben), kivált ez idő tájban, amikor a takarodás (aratás) alkalmosságával az sokféle emberek össze elegendésétől tartani méltán az infectio (fertőzés) harapózásától.*” Ragályos volt – a pestis mellett – a csúcsbürokrácia gyakorlata is, alsóbb szintekre is áttért, erre utal az átírat is, amikor figyelmezteti a helyhatóságokat, hogy ne csak írásban adják ki az utasításokat, hanem helyszínen nyomon is kövessék annak megvalósítását. Bécs is arra hívja fel a figyelmet, hogy a pestises dolgokban immár nagy tapasztalattal rendelkeznek a helyi tisztek, így használják fel a korábbi esetekből tanultakat.⁵²⁴

A Szeben melletti Kisdisznódon ülésező egészségügyi bizottság (sanitatis commisio) 1738. szeptemberében arra panaszodik, hogy vármegyei és széki tisztek „*félbe hagyták a rendes*” jelentéstételt járványügyben, amit „*nem kis kedvtelenséggel*” tapasztaltak. A „*kedvtelenséget*” azonban a bécsi Aulica Sanitatis Commisio (Udvari Egészségügyi Bizottság) Guberniumot érintő bírálata váltotta ki a heti járvány helyzetről szóló jelentések elmaradása miatt. A Főkörmányszóság a hiányosságot a törvényhatósági egységek tisztviselőire hárítja, akiket többször figyelmeztetett, hogy „*nem igen olyan nagy munka rubricat tsinálni és columnákba kitenni*” egy „*gyermek is véghez vihet, hol, hányan holtak, halnak, gyógyulnak vagy inficialódnak*” (fertőződtek), illetve gyógyultak meg.⁵²⁵

A Gubernium a pestisjárvány megszűnésével számolhatott, mert 1739. januárjában kiküldött „*nyomatásba bele foglalt regulák szerint kívántatik*”, a fertőzött „*házakat, köntösöket, egyetmásokat füstöléssel, mosással vagy elégetéssel, sőt még a szükség helyeket is purificalni*” (fertőtleníteni). Megjegyzik: „*az oláhság s parasztság ürömmel füstölhet, ha meszet nem kap fejéríthet a szokott anyaggal.*” Továbbá, mindenütt állapítsák meg „*városon és különösen a pestises falukban*”, hogy fertőtlenítések ügyében személy szerint kik járjanak el, majd írásban jelentsek a tisztek az egészségügyi bizottságnak, mert csak így kaphatnak engedélyt vesztegzár feloldásához. Ugyanakkor értesítik Háromszék tisztjeit, hogy Erdélybe kiutalt 60 ezer köből

⁵²⁴ Kovászna Megye, Állami Levéltár, Sepsiszentgyörgy, Fond Háromszék, Közigazgatási iratok. Nr. act 1, Fila 1.(1738. január. 5.). Nr. act. 19, Fila 19 (1738. július 19.).

⁵²⁵ Kovászna Megye, Állami Levéltár, Sepsiszentgyörgy, Fond Háromszék, Közigazgatási iratok. Nr. act. 25., Fila 25 (1738. szeptember 18.)

zabból a székre 3200 köből jut, amit a brassói raktárból vehetnek át, ha még nem vették át, tájékoztódnak a mennyiség és az ára felől, s várják meg a további utasításokat. Az ígért segítség a lakosság anyagi helyzetén próbált enyhíteni, amit súlyosbítottak a családoknál elszállásolt katonaság visszaélései, zsarolásai. Az állandó panaszt kiváltó helyzetre Bécs továbbra is érzéketlen. A Gubernium – úgy tűnik – a kvártélyba elhelyezett katonaság élelmezéséről, a tisztek ellátásának módjáról szóló rendeletekről nem tett jelentést. Ezért Bécs felszólítja: adjanak tájékoztatást miért maradt el a beszámoló, név szerint ellenőrizték kik mit ígértek, adtak egyénileg vagy a falvak közös javaiból a katona tiszteknek, van-e a katonaságnak a megállapított járandóság felett lova, marhája, kinek mennyi és mivel tartja el?⁵²⁶

A szebeniek 1739. májusában a Gubernium közvetítésével arra kéri a bécsi központot, mivel az „*Isten, ŐFelsége, jó kedvéből a contagio*” megszűnt és elvégezték a szokásos fertőtlenítési munkálatok, oldják fel a vesztegzár alól a várost. Bécs azonban figyelmezteti a várost, hogy „*az erdélyi sanitatis commissio maga hivatalát ennek utána is nagy vigyázással folytassa, arra nézve a Szebenben bemenők helységek tisztjei előtt elsőbben verificalván, hogy a semmi infectus helyeken, melyek még fel nem szabadultak nem jártanak. Sőt suspectus helyeken sem fordultak meg hat hetektől fogva, aztán az ilyeneknek igazolás adatik, ilyen formán a tisztek által pecséttel ellátott passus vagy testimonium, különben bé nem bocsátanak senkit, úgy vigyázzon pedig ki-ki magára, s úgy merészeljen hamis és tisztek*” által kiadott hiteles menlevél, igazolás nélkül járni, mert „*mindjárt halállal büntetnek.*”

Szeben város folyamodványára adott válasz arra is utal, hogy a járványhelyzet még nem szűnt meg. Nem véletlen a nagy óvatosság, ugyanis gyakori volt korábban is, hogy hamis menlevelekkel, igazolásokkal jártak-keltek az emberek olyan településeken, ahol a pestis még jelen volt, vagy a fertőzés gyanúja fennállt. A tisztek mellett a papokat is bevonják a rendeletek betartásának ellenőrzésébe, ha nem igazolják, hogy az emberek pestismentes helyekről jönnek, vagyis „*hova valók, honnan, mikor s hol meddig mulattak,*” (tartózkodtak ott) nem engedik be a városba. Az ilyen és hasonló rendeletek a városok és vidékének lakossága számára komoly gondokat okoztak, egyrészt a városok piacai nem működhetek, ellátási zavarok keletkeztek, másrészt a falusi piacozók nem jutottak hozzá (az adózás igényelte) pénzhez s egyéb kézműves termékekhez.⁵²⁷

A belgrádi béke (1739) ugyan véget vetett a háborúnak, és a Habsburgok krajovai (kisoláhországi) bánságának, azonban a pestisjárvány csak átmenetileg szűnt meg: 1742–1743-ban ismét felütötte a fejét Erdélyben. A Temesi Bánságban viszont már 1740. szeptemberében megszűnt. A pestis kiváltotta felfordulást súlyosbította, hogy inséggel járt együtt. Sáska András erdőszentgyörgyi református prédikátor arról számolt be, hogy Marosszékből ugyan a pestis megszűnt, viszont egész Erdélyben nagy volt a hiány, az élelem nagyon drága lett. A bukaresti forrás is szóvá teszi, hogy Erdélyben nagy a drágaság, főleg a szarvasmarhák ára magas.

A torockói feljegyzésben, mint írták, noha 1739-ben bő termés volt, ennek ellenére az ellátási gondok továbbra is fennálltak, mivel 1740-ben a Gubernium rendeletére még nem

⁵²⁶ Hargita Megye, Állami Levéltár, Csíkszereda. Fond 27, Fila 1 (1739. január 20.).

⁵²⁷ Kovászna Megye, Állami Levéltár, Sepsiszentgyörgy, Fond Háromszék, Közigazgatási iratok. Nr. act. 25., Fila 25 (1738. szeptember 18.), Nr. act. 2, Fila 1. (1739. január 20.), Nr. act 3, Fial 1 (1739. január 22.), Nr. act. 12, Fila 1 (1739. május. 8.)

oldották fel a hetivásárok tiltását, sem a templomozást. A külföldön tanuló erdélyi diákok 1741-ben a nyomorúság okai közt a fegyvert, az éhínséget, s a pestist együtt említik.

A néhány hivatkozás azt valószínűsíti, hogy az 1742–1743. évek járványa közvetett és/vagy közvetlen folytatása az 1737–1739 évinek. Valahol lappangott Erdélyben, vagy környező török tartományokban. Ugyanis Apor Péter 1742. október 16-án, 27-én, 31-én Szentágota melletti Kövesen feleségének írt leveleiben, egyrészt reméli, hogy a november 15-ére Szebenbe összehívott diétát elhalasztják a pestis miatt. Másfelől arról számol be, hogy Tövisen, s a Maros völgyében borzasztó pusztítást végzett a pestis, és az erdélyi Mezőségről, Csitszentivánról is aggasztó hírek érkeznek. Szebenbe, a városból szekerével távozó ember a várkapunál hirtelen meghalt, a hírre városiak megijedtek. Az egészségügy bizottság egyik tagja arról tájékoztatta Apor Pétert, hogy a Maros völgyében a Déva melletti Dobrától kezdve Balázsfalváig, valamint a Nagy-Küküllő mentén Székelyudvarhelyig és Szentkeresztbányáig 120 falu fertőzött. Ezekhez a falvakhoz Maroshévízig katonaságot küldtek ki azzal a céllal, hogy legalább a délkelet-erdélyi részeken megfékezzék a pestis terjedését. Apor Péter úgy értesült, hogy 6000 ember halt meg pestisben, csak Zilahon és Désen 1500, Kolozsváron pedig, akik megbetegedtek pestisben 10–12 óra alatt meghaltak, és alig találni házakat, ahol a családok valamelyik tagja nem lett volna a pestis áldozata. Végül 1743. március 29-én feloldják a Kolozsvár zárlatát, vagyis a pestis megszűnt. Abban az esetben, ha pestis az egész országban ismét elterjed, akkor, mint Apor megjegyzi az altorjai (Felső-Háromszék) udvarházához közeli „*bálványosi bűdösbe*” (fürdőhely, kénes barlanggal) keres menedéket.⁵²⁸

A hézagos beszámolók alapján az 1742–1743. évek izolált és szétszórt lokális pestis megbetegedéseket nem regisztráltak Erdély északkeleti térségeiben, ami arra is utal Székelyföldön Csík-, Gergyó –, Kászon- és Háromszék településeit elkerülte. A veszteségek nagyobb része – legalább is a hivatkozott források alapján – inkább az erdélyi vármegyék falvaiban és a száz városok lakosságának soraiban mutatkozott.

Az aggodalomra Erdély-szerte 1739 után az adott okot, hogy Moldova központjába, Jászvárosba bevonuló orosz seregek nyomán kitört a pestis. Háromszékén az Oszmán Birodalom (Moldva) határához közelebb eső falvakba 1740. áprilisban orvosokat (sebészeket) rendelnek ki, ugyanakkor lecserélik (?) a veszteglőhelyek vezetőit, helyükbe a berecki határátjárónál a veszteglőház igazgatójának Anton Dielt, és Leonard Kaffert, a bodzaforduló-ihoz pedig igazgatónak Carolus Schabonit és Joseph Palmbaikert nevezik ki. Feladatuk a Moldovából bejövő kereskedők ellenőrzése. Háromszék elöljáróit 1741. decemberében arra figyelmeztetik, hogy a Hatojka, Dálnok, Albis falukban kirendelt orvosok feladata nemcsak a fertőzések megállapítása, hanem a megelőzés, „*minek előtte ezen gonosz nagyobbra fakadna megakadályoztassék,...* és *igyekezzék a N(emes) Szék az cigányokat bé kalauzó embert is kikérdezni, és ellene*” eljárást indítani. Ugyanakkor főleg Brassó érintésével a Sziléziába az „*esztendőnként az ott való (erdélyi) kereskedők lipcsei sokadalomra*” járó balkáni kereskedők előtt Magyarországon át megnyitják a közlekedést, de őket is menlevéllel lássák

⁵²⁸ Nagy G. 1933. 102., Mitriopolia Olteniei, 1979/7-9. 546., Zsákó, 165., Réthly A. 1970. 161., Pregrinus levelek, 265., Apor P. Vers. I. 329. II. 272, 278–280., Gál I. 205–210., Istorie medie. 98, 150–160., Ambruster, 401. (Idézi: Binder, P. 1986. 183–184.)

el. Egyébként is az utazás, közlekedés passussal (menlevéllel) történjen, senkit a „hazából” eltávolítani ne engedjenek, az említett kereskedők kivételével.

A Brassóban kiállított (1742) menlevél tartalmát ismerjük közelebbről. Eszerint: *„hiteles attestációt adva, hogy hol mulatozott, délre és éjszakára egészséges semmi infectus vagy suspektus helyeken meg nem szállott, hogy egészséges helyekről ide jövén, erről hírt advan ki – ki magáról mind hiteles Pfalts mind pedig maga szolgája, erre azért volt szükség, hogy ne internáltassék, így oltalmába ajánlja kegyelmeteknek.”*⁵²⁹

Bécs járvány sújtotta települések lakosságának, az adózók, a „felség elő kincstárának” apadása miatt aggódik, amit a Gubernium 1740. májusában a közigazgatási egységekhez küldött átiratában továbbít: *„szomorúan látjuk, hogy a szegénységnek egy része fészkéből apránként kimozdulván bódorog, némely megyen a szomszéd Oláhországba, más része”* pedig a Bánságba, Magyarországra. És azon *„csudálkoznak, hogy még eddig senki sem”* tett a helyi előjárók közül jelentést a *„szegénység ezen elszéjedéséről.”* Sőt, intézkedéseket sem tettek a nép *„megtartóztatásában.”* Holott tisztí kötelessége *„az keze alatt lévő”* vármegyében, székben a közösség megtartása és tájékozódása arról, hogy *„hová megyen ugyanis nyavalyás akárki is és miért megy el, hányan hiányoznak.”* Az átirat azzal érvel, hogyha az emberek *„már kvártélyt (katonaság elszállásolását) ki tartotta, adóját megfizette”,* akkor *„miért hagyja el fészkét, melyben valami kevés vetése, szőlője, gyümöltse, vagy egyéb valami kis beneficiuma csak volna, s hová megyen pusztára, bizonytalan semmire, az hol senki sem ad ingyen falatot is, pénzen kelletik ott is élni, mellyel itt is el élhetne, az honat aztán el jó ideje, hogy örömet visszajönne ha lehetne. A mostani alkalmatlan időjárása és az tavasznak mostohasága az Istennek oly ostora, mely nem csak itt volt, s vagyon, hanem más országokban is, melynek jobbra fordulását minnyájan várjuk, reménylünk is az Úr Isten kegyelméből.”*

A *„szegénység”* (jobbágyság) elvándorlása, *„elszökése”* főleg az erdélyi jobbágytartókat érintette, s a jelenség megfékezésére hozott intézkedések a bűnügyi, illetve a pestis védekezéssel azonos eljárások alkalmazását írta elő: *„a falukban a jobb emberekből vigyázókat esketni.., akik szemmel tartásuk a szökésre”* szándékozókát, *„és tüstént mondják bé az assesorok vagy azok tiszteinek vagy pedig a bíráknak.”* Valamint *„strázsákat, vornyikokat az hol nem léteznek állítsanak fel, s ebben mint addig (legyenek) a végeken lévő utak és ösvények őrizésére, publicálni kell hogy valaki ily szökő embereket tanálna úton útfélén szabadosan megfoghassa, fogvatarthassa, s a tisztek avagy földesurak kezébe adgya,”* és (költségek) harmadát a törvény szerint *„magának tartván fáradságáért.”*⁵³⁰

Az ilyen és hasonló utasítások, parancsok, viszont elfedik a társadalom szövetében mutatkozó torzulásokat. Erre egy sajátos, az erdélyi vármegyéktől eltérő eset nyújt némi betekintést. A Csíkszék communitasa 1740-ben a szék tisztségviselőihez intézett panaszában, a terhek (határőrzés, „egészségőrzés”, őrszolgálat, erődépítés, közmunka, adók, kvártélyozás stb.) megosztásának aránytalanságait kárhoztatja, melynek következménye *„a szabadsággal elő”,* székelyek szegénységbe taszítása. A székely falvak lakosságának többségét alkotó

⁵²⁹ Balázs P. 2007. I. 94.

⁵³⁰ Kovászna Megye, Állami Levéltár, Sepsiszentgyörgy, Fond Háromszék, Közigazgatási iratok. Nr. act.7, Fila 3. (1740. május 11.), Nr. act. 3, Fila 1 (1741. április 18.), Nr. act 16, Fila 1, (1741. december 24.). Hargita Megye Állami Levéltár, Csíkszereda, Fond 27., Fila 10 (1740. május.)

szabadok rendjének tagjai rendelkeztek mozgósítható anyagi háttérrel és eszközökkel – ami a jobbágysággal összehasonlítva – teherviselésük mértékében is megmutatkozott, ugyanakkor visszaélésekre adott alkalmat a köztük élő nemesi státusz részéről. Túlterhelésük kiváltotta romlásuk oka, a sok kivételezett, „*ne legyen annyiféle exemptus a mi terhünkre. A jobbágy semmi szolgálatot nem tesz a falu segítségére, sem Gyimesbe, sem a várba, sem strázsára a havasokba nem szolgálnak, sem kvártélyt nem tartanak,*” sem a falu közköltségeihez nem járulnak hozzá, sem a katonaság takarmányellátásában, sem előfogatolásban (fuvarozás) nem vesznek részt. Az „*egyházi nemes*” emberek, kinek jobbágyuk nincsen, azok is mentesek a faluközösségek szolgálatától, „*azt kívánjuk, hogy ők is szolgáljanak, pl. postálkodásnál.*” Sőt olyanok is vannak, „*akiknek nemességük nem bizonyított*” vagy a szék tisztjei nem igazolják. Az is terhükre van hogy az armalisták, „*kinek egy, kinek két szegény jobbágya vagyon és azt ha félfertályra vagy egyre kiadják, azok is iratassnak az adózók sorába, s jobbágyaikkal segítsék magukat annyira amennyire (munkára való) kiadásért (kölcsönzésért) a jobbágya*” után kap. „*Az igazsággal ellenkező*” dolognak tartják, hogy adóznak olyan földek után is amit már „*nem birtokolnak, aminek más veszi hasznát,*” Hivatkoznak a fejedelem kori Approbátóra, mely szerint a „*falu őrzése alól felmentést kérő 12 forintot érő zabbal fizetett, ezt falu őrző zabnak nevezte, most pedig a bizottságtól parancsoltatik, hogy a falut (ingyen) őrizzék, mégis azt kívánjuk, hogy zabnak falu őrzésénél meg kell lenni.*” Nem feledkeznek meg azokról sem, akik az adózás, illetve teherviselés számításait, calculusait végzik, munkájukért „*bizonyos költség*” azoknak is jár. „*Mindezen terhek ránk hárulnak, immár ezek súlyossága mián úgy megromlottunk, nyomorodtunk, mind magunk mind marháink, hogy az Isten tudja miként vagyunk, és a nagy iga alatt a sok exemptus (kiváltságos) mindegyik oka a szegény szolgáló szabad emberek romlásának, pusztulásának.*”⁵³¹

Nem tudjuk a panasztevők javaslata, milyen eredménnyel járt, viszont Kozmás falu (Al-Csík) lakosainak 1740-ben írt panaszlevele újabb helyi sajátos körülmények felsorolásával egészíti ki a fentebbit: „*a kvártélyozás annyira nyomja az embereket, hogy több lakos elbujdosott hazájából, a postálkozásban megdöglött hat lovunk, a határunk vízben áll, az elmúlt esztendőben is gabonánk nem lévén, emiatt annyira elnyomorodtak falustól, most is kin van a gabonájuk, a szegénység bujdosik, a sok árvíz úgy elrontotta a fűvüket, mintegy 150 szekér széna maradt kint, emiatt több mint 200 juh döglött meg, hasonlóan 25 marháink is.*”⁵³²

A fentebbi panaszokra, nem találtunk választ. Viszont a Főkörmányzóság 1744. június 13-án a Székelyföld moldovai határán a záróvonalon (cordon) mutatkozó hiányosságokat teszi szóvá: „*mivel újabb panasz jött a Sanitatis Comisiotól, hogy az ösvények vigyázására rendelt plájosok, nem elegendő szorgalmatossággal observálnak a reájuk bízott*” helyeket. *Sokan külső helyekről az contumációt elkerülvén ezen hazába bújónnek.*” Figyelmeztetik a szék tisztségviselőit, hogy a „*maga helységében lévő és az ilyen ösvényekre vigyázó plájosok által ennek utána teljesebb szorgalmatossággal és attencióval vigyáztasson, hogyha továbbra is ilyen panaszok adatnak elő, és verifikáltatnak, kegyelmetek maguk fog számot adni.*”⁵³³ Mivel a határőrizet, az

⁵³¹ Hargita Megye, Állami Levéltár, Csíkszereda, Fond 27, Fila 1-2 (1740–1741.)

⁵³² Hargita Megye, Állami Levéltár, Csíkszereda, Fond 29, Fila 43 (1740.)

⁵³³ Hargita Megye, Állami Levéltár, Csíkszereda, Fond 27, Fila 2 (1744. június 13.)

egészségügyi záróvonalak mentén a járőrözés, vesztegzárak (veszteglő állomások, intézetek) körüli munka a polgárok közül toborzott őroket (plájosok) elvonta családi gazdaságuk teendőitől, nem beszélve arról, hogy az őrség élelemellátása is hiányos volt, ugyanakkor őrállás, járőrözés a nehéz hegyi terepen veszélyes is volt, meg pestisfertőzéssel is járhatott, így nem véletlen, hogy szinte állandó volt a panasz irántuk. Több esetben a határőrizetre, „egészségőrzésre” kijelölt falvak lakosai megtagadták az őrállást, vagy a két hetes szolgálati idő lejárta előtt eltávoztak. Az ellenállás a határ menti szolgálat ellen főleg a székely határőrezredek szervezése idején (1762–1764) erősödött fel, amikor az erdélyi Habsburg katonai vezetés nyomásgyakorló eszközként használta Csík- és Háromszéken azok ellen, akik „fegyvert nem fogtak”, vagyis akik megtagadták a felállítandó határőrségbe a „feliratkozást”.⁵³⁴

„Széltében által járnak, kereskedéseket végeznének.”

Európában az utolsó nagy magyarországi és erdélyi pestisjárványt (1739–1742) követően állandósult pestisveszély beszorult Erdély délkeleti határsávjának egy szűkebb szakaszába, a Kárpát-kanyarba (Barcaság, Háromszék, Csíkszék) ahol több kereskedelmi út (Törösvár, Tömös, Bodza, Ojtuz, Gyimes, Piricske, Tölgyes) vezetett a közvetlen szomszédos török tartományokba, Oláhországba, Moldova, valamint a Balkánra és Lengyelországba, illetve a Fekete-tenger északi (Krim, orosz-ukrán) térségeibe. Ha az Oszmán Birodalom kis-ázsiai, közel-keleti tartományaiban, főleg Isztambulban pestis tört ki, rövid idő alatt megjelent az oláh vajdaságokban is, ahonnan rendszerint a balkáni kereskedők, a rejtett hegyi ösvényeken a csempészek, az ide-oda járó személyek, a transzhumáló oláh juhászok előbb utóbb behurcolták a ragályt az erdélyi határszéli területek településeinek valamelyikébe.

Ürögdi Nagy Ferenc a kolozsvári református kollégium tanárának, egy későbbi leírásában Brassót a „szomszéd földi (Oláhország) kereskedelem tűzhelyének” nevezte, amely jól érzékelteti az emberek és áruk forgalmának sűrűségét, amelyből Brassó-Barcaság kitétsége származott a balkáni pestisjárványoknak. *„Azon 10-12 lóerejű roppant fuvarok tömege, melyeken mint központi helyről a brassói kézművek egyfelől Havasalföldre, másfelől Magyarhonba s Ausztriába vándorolnak. Telvék ezekkel mindig a fogadók félszerei, utcák, piacok. Ezen szekerek örökös fel – s lerakódásuk, az áruk körül forgolódók tarka csoportja, kik közül a tűzről pattant székelyt a csendes szásztól s a keleties öltözetű görögtől a beretváltt homlokkal könnyen megismerheted: ez a sürgölődés, mozgás, futás, lótás, súrlódás, mely itt mint egy tengerparton a legfestőbb vegyületekben hullámozik: aztán az előrelátó szásznak, a gyanakvó görögnek azon nyugtalan reménye, mellyel gazdag fuvarját szívétől kiszakasztva a nyereség szélvész útjában indítja, mindezek bizonyos élénkséget kölcsönöznek Brassónak, mely más városok dologtalan s emberszóló látogatóival éles ellentétben áll.”*⁵³⁵

Brassó városának és vidékének, a Barcaságnak, a balkáni és közép-európai átmenő kereskedelem központi helyzetéből adódott nyitottsága, így bármennyire is figyelték a város

⁵³⁴ Bővebben (Lásd: Jakab Elek, 2001. 45–127.)

⁵³⁵ Ürögdi Nagy Ferenc, 1973. 69–70.

előljárói, az erdélyi katonai főparancsnokság, a Gubernium a szomszédos területek járványhelyzetének alakulását, előbb-utóbb vagy a kereskedők, vagy más ide-oda járó személyek behurcolhatták a fertőzést.

Brassó város tanácsát, például már 1748-ban Isztambulban kitört pestis hírére, utasítják (1748. március) Erdélyből Oláhországba és Moldovába történő közlekedés betiltására, nehogy az onnan visszatérők behurcolják a ragályt. Az éberség indokolt volt, ugyanis 1750-ben az oláhországi Ploiestin jelenik meg a pestis, amit állítólag török és tatár, illetve cigány személyek rovására írtak. Tény, hogy az utóbbiak körében júliusban 200 elhalálozás történt. A fanarióta hoszpodár katonasággal zárta körül a kis mezővárost, és elítélt tolvajokat küldött az elhaltak elföldelésre, azok azonban a holtak ruháit ellopták és elmenekültek. Az oláhországi forrás ezeknek a köztörvényes bűnöző menekülteknek tulajdonítja a Bodzaforduló és a Zernyest – Brassó sávon a határ lezárását. Ugyanakkor az oláhországi hatóságok hírszolgálatára iránti bizalmatlanság indokolta, két sebész küldését Oláhországba a pestishelyzet felmérésére. Hasonlóan az erdélyi katonai főparancsnok levelében arra kéri a fanarióta vajdát, hogy engedélyezze „mostantól informátorok” küldését Oláhországban a pestisgyanús helyzetek felmérésére. Parancsolja meg a fanarióta hoszpodár (a vajda) a csobánoknak (juhászoknak), akiknek esztenájuk (szállásuk) van a havasokban (Déli-Kárpátok erdélyi oldalán), hogy 2 napnál tovább ne tartózkodjanak ott, ez idő alatt adják el portékáikat (hús, sajt, túró). Ellenkező esetben, csak veszteglési (kontumációs) idő leteltével engedik vissza Oláhországba. Az erdélyiek pedig az Oláhországgal határos havasi legelőkön tartott szarvasmarháikat „azon nyomban” hajtsák haza onnan. Ugyanakkor kihirdetik Brassóban, hogy halálbüntetéssel sújtják azokat, aki a havasokról idegen személyeket engednek be házaikba, valószínű a város Bolgárszeg fertályára, illetve Barcaság oláhok lakta falvakba (Vulkán, Tohán, Zernyest stb.).⁵³⁶

Mindazonáltal a rendeletekkel – a francia utazó beszámolója szerint (1754) – a balkáni és a két vajdaság kereskedői elégedetlenek, mivel káruk származott abból, hogy a németek, ha van pestis ha nincs szigorúan őrzik az erdélyi határokat. Példaként említi, hogy jelenleg (1754) sem Bulgáriában sem Oláhországban nincs járvány. Az isztambuli bécsi rezidens a kereskedők folyamodványát azzal utasította vissza, hogy Szalonikiben, ahonnan a gyapjút és más árukat szállítanak, pestis tört ki.⁵³⁷

G. M. Gottlieb von Hermann az „*utolsó nagy erdélyi*” pestisjárványt, amely 1755–1756-ban tombolt, Oláhországból származtatta: egy görög kereskedő hurcolta be 1755. októberében, aki felső-tömösi veszteglőházban halt meg. A görög szolgálja és a veszteglőhely egyik hivatalnokának társaságába folytatta útját Brassó felé, útközben Négyfaluban a görög szolgáját, – „*aki már alig állt a lábán*” – egy fiatal ember felvette szekerére, de rövidesen a szolga meghalt, a szekeres tetemét a színajai ortodox kolostorhoz vitte ahol eltemették. A négyfalusi szekeres és a veszteglőhely hivatalnokai egymás között elosztották a görög szolgájának ruháit és lovait. Mindkettőjük megfertőződött pestisben és a tömösi lazarétumban vitték, ahol néhány nap múlva ők is meghaltak. Az eset nyomán elrendelték a tömösi átjáró lezárását: Bodzafordulónál és Töröcsvárnál is hat hetes veszteglést vezettek be. Az Olt folyó mentén

⁵³⁶ Iorga, N. *Colectia Hurmuzachi*, vol. 15/2, 1685. (Idézi: Samarian, Gh. P. 1932. 88–89.)

⁵³⁷ Hurmuzachi, *Supliment. I. Vol. I. Doc. 943/667*. (Idézi: Samarian, Gh. P. 1932. 94.)

szintén záróvonalat állítottak fel, hogy a pestis elterjedését megakadályozzák Háromszék, illetve Belső-Erdély felé. Annak ellenére, hogy nem jeleztek újabb pestises megbetegedést, Barcaságot elzárták a szomszédos Háromszéktől és Barca-folyón túli falvaktól (Zernyest, Krizba, Újfalú, Szászmagyaros, Szászveresmart), Feketehalomban pedig veszteglőhelyet állítottak fel. A hír hallatára Szeben város Brassóba küldte Hoffinger orvost és Kurz sebészt a pestis megfigyelése végett, akik Négyfaluban vizsgáldtak, ahol 1755. decemberében a katonaság által őrzött kordont létesítettek. Mivel néhány hónapig nem észleltek pestisfertőzést, lazítottak, és 1756. húsvét napján megszüntették a zárlatot, azonban néhány nap múlva Bolgárszegen és Négyfaluban ismét feltámadt a pestis. Ekkor az egészségügyi bizottság elrendelte a Barcaságnak, Fogarasföldtől és Háromszéktől való teljes elzárását. Mivel a pestis újabb jelei megint csak nem mutatkoztak, Háromszék irányába megszüntették a zárlatot, az ottaniak szabadon jöhettek Brassóba. Brassó bolgárszegi levantiak és oláhok lakta fertályán viszont voltak még megbetegedések, fenn is tartották a zárlatot Hosszúfalu, Bácsfalu, Csernátfalu, Türkös településeknél. A bolgárszegi ortodox felekezet papjainak parancsba adták, hogy a Brassó város orvosának engedélye nélkül senkit ne merészeljenek eltemetni.

Az újabb pestishullám tehát város bolgárszegi fertályának lakossága körében tört ki: 1756. április 17-én egy bolgárszegi oláh felesége hal meg pestisben, két napra rá a család fő három gyermekével, ugyanakkor a pestis jelei mutatkoztak a szomszédoknál is. Az eset nyomán Klein sebész teljesen elzárta a fertőzött házakat és az utcát a település többi részétől. Az egészségügyi bizottság (Stephan Closius a város medicusa, French orvos és Michael Czak sebész) május elején 17 személyen észlelték a bubókat, akik közül néhány nap alatt hatan meg is haltak.

A brassói hírek nyomán Adam Chenot szebeni orvos, Kurz sebésszel Cenk alatti városba mentek, és gondozásba vették a bolgárszegi lazaretum pestises betegeit. Bolgárszveget 1756. május 22-én teljesen elzárják az óvárostól és a fellegvártól, valamint a város egészét a Barcaságtól. Menleveles közlekedést vezettek be, felfüggesztették a heti vásárok tartását, az Olt és Barca folyók hídja és a Tömös-völgy kivételével, ahol a Háromszékről jött árusok látták el élelemmel Brassót. Időközben Johann Dresnand személyében pestis prédikátort neveznek ki és lazaretumot alakítottak ki a fellegvár 12 épületében, melyek fűtésére – a fertőzetlen – falvaktól Brassó város tűzfát kért. Az intézkedések ellenére az elhalálozások száma 1756. augusztusában volt viszonylag magas Brassó Bolgárszeg fertályán és a környező falvakban:

<i>1756</i>	<i>május</i>	<i>június</i>	<i>június</i>	<i>augusztus</i>
Bolgárszeg	25			366
Prázsmár	2			10
Szt. Péter	5			40
Brassó-óváros		1	145	10
Négyfalu				270
Zernyest				116
<i>Összesen:</i>	<i>32</i>	<i>1</i>	<i>145</i>	<i>812=990</i>

A veszteségekről eltérőek a korabeli adatok, az egyik Barcaságban 4144 pestisáldozattal számolt, a másik pedig 6677 megbetegedett személyből 2051 és 5044 közé teszi a pestis

halottak számát. Ami pedig Bolgárszeget, a helyi fertőzőgócot illeti, a források hol a 1160, hol 1771 halottal számoltak, mindazonáltal Huttmann Arnod utólagosan 64%-ra becsülte a barcasági pestisjárványban a letalitást.⁵³⁸

Az 1755–1756 évi pestisjárvány lokális epidémiának tekinthető, lényegében a Brassó-Bolgárszeg és Barcaság néhány településén volt erőteljesebb a pusztítása, és az Olt folyó vonalán létesített egészségügyi kordonnal sikerült megfékezni tovább terjedését a szomszédos székely- és szász székbe, illetve az erdélyi vármegyéibe.

A Főkormányzószer utasításaiból képet alkothatunk arról is, hogy milyen intézkedéseket rendeltek el Háromszék előjáróinak a barcasági pestisjárvány idején. Ezekből az is kiderül, hogy a Főkormányzószer szebeni hivatalnokainak javult a korábbiakhoz képest a terepismertete, ami az erdélyi, székelyföldi lokális hivatalnokok bevonásával lehetett összefüggésben. A katonás parancs típusú utasítások is némileg visszafogottabbak, pestis idején már nem várják el az ellentmondás mentes végrehajtást. Belátták, hogy vészhelyzetben, mint amilyen a pestis, a helyi előjárók is tudták mi a teendőjük. A problémát az jelentette, hogy a székely székek főtisztjei, a korábbi primorok leszármazottai a fejelemség korszakának elitje, akik a Habsburgoktól grófi, bárói címeket kaptak, birtokai szétszórtan feküdtek a vármegyékben, emiatt – és bizonyára járványok idején a félelem miatt is – gyakran voltak távol hivataluk székhelyétől. Példájukat követték beosztottjaik is, erre utal a Főkormányzószer 1756. júliusában kelt átirata: „*mindhogy barcai districtusban eredett pestis terjedésével más helységeket is félelem fogta el*” (...) *Ófelsége szükségesnek ítélte*” a gazdasági, közigazgatási – és közéletben támadt zavarok „*eltávoztatása végett*” megtiltani a tiszteknek körzetükből való eltávozását a Gubernium engedélye nélkül. Ugyanakkor bizonyos személyeket a tisztek közül jelöljenek ki, „*akik hiba nélkül teljesítik kötelességüket*”, és „*ha valamék közülük megfertőződne szolgálatauk alatt, jutalom és fizetség rendeltetik. Ezt llyefalva, Bereck és Sepsiszentgyörgy ...helységekből communicálják*” (tegyék közzé).

A Gubernium „Felséges Asszonyunk” (Mária Terézia) birodalom egészére érvényes utasítását (másolatát) továbbítja 1756. júliusában a Háromszék tisztjeihez. Az ebben foglalt rendelkezések bárhol alkalmazhatók voltak a birodalomban, mint például „*valaki a cordonon (egészségügyi záróvonalon) engedély nélkül átal megy, vagy azon jönne menne és az strásák (örök) megszólítására nem adná meg magát, a militia vagy helységbeli strásától meglővik.*” Hasonlóan, ha valaki a fertőzött helyekről „lopva kiszökik”, azzal ne érintkezzenek, „visszakergessék”, ha pedig nem engedelmességek „*néhány esztendeig tartó sáncon való szolgálatra*”, súlyosabb esetben halállal büntessék. Ezzel szemben, amikor a helyi viszonyokhoz kellett alkalmazni az utasításokban foglaltakat, mintha összezavarodnának. Közben elrendelik, a vesztegárakból erőszakkal „*kitörők*” Bánátba vagy Magyarországra való áthelyezését, azt is elrendelik, hogy a Bánságba, Magyarországra vezető lóval, gyalogosan használható utakat, ösvényeket stb. zárják le, mivel a fertőzés Bánságban és Magyarországon is uralkodik. Az utóbbi érthető, ha pestisveszély kiváltotta menekülés hullámra gondolunk. A rendelet első részét illetően már kérdések merülhetnek fel, ha nem büntetik helyben

⁵³⁸ Hermann 1979. 168–189., Fabritius, Klaus. 1985. 192., Miklós I. Új Idő, Brassó. 1969/VI.16, 13., Corfus, I. 1975. 172–173., Hermann, Kronstadt. I. 340–350., Huttmann, A. 1984. 83–91., Hartmann, A.–Barbu, G. 1959. 5. (Idézi: Binder, P. 1985. 184–186.)

a delikvenseket, akkor miért viszik egyik pestises helyről a másikba. A problémát, azonban a Magyarországra és Bánságba szökött erdélyi jobbágyok jelentik, ugyanis az utóbbi török háborút (1738–1739) követő időszakban számuk elszaporodott. Ezért Öfelsége „*anyai jó indulatából*”, ahogy Magyarországon úgy Erdélyben is parancsba adta (1756. július 16.), a „*Bánátusba által szökött vagy ennek utána által szökendő jobbágyok restituáltassanak*” (visszaadassanak).

A barcasági pestisjárvány átterjedésének megfékezése a szomszédos Háromszékre megoldódni látszott, viszont a szomszédos török területekről (Moldva, Oláhország) a pestis behurcolásának megakadályozása továbbra is nehézségekkel járt. A Főkormányzószték panaszkodik (1756. szeptemberében) „*kiváltképpen*” a szászékek és a dél-erdélyi vármegyék polgárai közül kirendelt határőrökre – ottani terminussal – plájosokra, akik „*Oláhország és Moldva felől való havasokon lévő*” átjárókat és ösvényeket kellene őrizék, hogy „*senkinek által jönni és menni ne engedjék.*”⁵³⁹ A „sok rendbéli” parancsok ellenére, mégis a plájosok és „*más megregulázhatatlan személyek*” a havasokon „*széltében által járnak és kemény tilalom alatt lévő kereskedéseket végeznének.*” Elrendelik, hogy mindazok, akik a havasokon „*által lopják*” magukat, valamint „*plájosok is, kik a havasi línea őrizetére rendeltettek, és kik valami nyereségnek és kereskedésnek kedvéért ... által bocsátanának vagy el titkolnák, rejtjenék*” személyeket, összejátszanak a csempészekkel, fogják el és 5 helyi előjáróból álló bíróság akasztófára ítélje őket. A Habsburg katonai bürokrácia sem tudta felszámolni a Kárpátok hágoín, rejtett ösvényein, csapásain való ide-oda járást és (főleg a só) csempészt. A Kárpátok rejtett ösvényein illegálisan átjáró kóborlók, csempészek, a legális havasi átkelőket használó kereskedők, fuvarozók stb., mellett a transzhumáló oláh juhásztoroknak is szerepük volt a pestis behurcolásában. Nemcsak juhaikat terelgették a dél-erdélyi havasi legelőkön, hanem csempészéssel, állatlopással is foglalkoztak. Helyhez kötésük már a fejedelemség korában sok gondot okozott, egyrészt mert több esetben tönkretették juhaik a vetéseket, másrészt ide-oda mozgásuk miatt kibújtak az adózás alól. Erdély déli és keleti határsávjában élő lakosság – a két oláh vajdaság irányából és közvetítésével – tehát folyamatosan kapta az újabb és újabb pestis dózisokat, mindaddig amíg a Török Birodalomban is alkalmazni kezdték a védekezési eljárásokat.⁵⁴⁰

A brassói pestisjárvány idején (1755–1756) Barcaság elzárása Erdély többi részétől, úgy tűnik nem járt olyan siralmas következményekkel, mint az Marseilles-i (1722) és Provence tartományban. Részben az egységesítés irányába mutató adminisztratív, katonai–rendészeti védekezési technikák viszonylagos hatékonyságának, részben pedig az elzárt települések, térségek élelmezésének megszervezése miatt.

A Barcasággal szomszédos szász székek és Háromszék védelmére a Gubernium (1756 nyarán) több felsőbb rendeletet továbbított, illetve hozzá igazított a helyi körülményekhez.

⁵³⁹ A *plai* (szláv eredetű) román szó, *mezőt*, erdei *tisztást* jelent, a *plájos* jelentése *mezőőr*, tehát innen származik a határőrizetre kirendelt polgári személyek elnevezése. A székelyföldi forrásokban nem használják a terminust. A Kormányzószték Székelyföldre vonatkozó átirataiban, körleveleiben is ritkán fordul elő: rendszerint abban az esetben használják, amikor a rendeletek a fejedelemség valamennyi törvényhatóság előljáróihoz szólnak.

⁵⁴⁰ Kovászna Megye Állami Levéltár, Sepsiszentgyörgy, Fond Háromszék, Közigazgatási iratok. Nr. act. 21, Fila 1 (1755. mácius 10.), Nr. act. 25, Fila 1 (1756. július 9.), Nr. act. 28, Fila 2. (1756. július 1.), Nr. act. 30, Fila 30/087. (1756. július 16.), Nr. act. 32, Fila 1. (1756. július 20.), Nr. act. 62, Fila 1. (1756. szeptember 25.)

Újabb egészségügyi kordon létrehozását rendelte el például 1756. július végén, mivel Bécsben is úgy látták, „a brassai vidéken a pestis tovább tovább harapódzik.” Ezért „a régi cordonon kívül Veres Toronytól fogva fel Háromszékig, másik cordont is” létesítsenek, „hogy azon ragadó nyavalyának terjedése meggátoltassék.” Továbbá az erdélyi egészségügyi bizottság azt is „szükségesnek találta, hogy az Olt széjén innen Al-Dobolyi hídtól fogva Veres Toronyig cordont állítsanak és Erősd és Purumbák nevezetű helységeken contaminatiót tartó helyeket rendezzenek be.” Az utazóknak a felállított veszteglőhelyekre való begyűjtése, azt a célt szolgálta, hogy az Olt folyó mentén, vagyis az egészségügyi kordon vonalán feltartóztatassanak mindenkit, aki Barcaságból távozni, illetve bemenni szándékozott. Az utazók begyűjtése az Olt mentén járőröző katonaság feladata volt, munkájuk megkönnyítése végett az Olt folyóba ömlő patakok, posványok, ingoványoktól „100 lépésnyire” hidak építését rendelik el, hogy a járőrök a vizes helyek mentén közlekedni tudjanak. „Különben szükséges, hogy K(egyvelme) tek székbelen lévő helységek úgy mint Háromszékről az aldobolyi hídtól fogva erődsi határig székbeleni fegyveres strázsákat a militaris (katonaság) közé állítsák és azokkal (együtt) kalibákat készítsen, nem különben a magyarosi hídtól fogva a bölöni, ágotai, miklósvári és köpeczi határokon a rákosi territoriumig... a militaris strázsák (mellé), maga helységéből jó fegyveres strázsákat kell ki állítani, (a)hány helyen kelletik.” Hogy mennyi őrségre van szükség azt a katonaság parancsnokával kellett egyeztetni, ugyanis a székbeleni polgári őrség a katonai parancsnoknak volt alá rendelve. Hasonlóan a helyi katonai egység parancsnoka döntötte el, hány kalibát (őrbódét) kell építeni az Olt folyását követő egészségügyi kordon mentén, hogyan és milyen időközönként váltják egymást az őrségek a kijelölt szakaszon. Továbbá a helyi katonai parancsnok hatáskörébe tartozott rendelkezni az őrség ellátmányának napi mennyiségéről, s a provinciálisoknak (polgárok) „kijáró” napi fizetségéről (garasokról), hogy elegendő szolgálattelvő jelentkezzen. Vegyes, katonákból és falusiakból álló őrséget, őrzőjáratokat szerveztek, a kalibák (őrházak) építésének anyagát pedig a falvak biztosították. Az „Olt széje mellett való helységeknek megparancsolják az idő alatt, amíg (a védelmi infrastruktúra) elkészül, vigyázzanak, ha cordon felállt, akkor senkit az Olton átengedni nem szabad, sem hajókat, sem csónakokat, tutajokat, ezeket az Oltból kitiltás, oda vonatassák, ahol a strázsák állnak, hogy szem előtt legyenek, senki ne használhassa.”⁵⁴¹

A Gubrnium figyelmét a bécsi utasítások értelmében, 1756 őszén a Barcaságot Háromszéktől elzáró egészségügyi kordon létrehozása és működése körül felmerült kérdések, illetve azok javíthatása s az őrség ügyei kötötte le. Mivel „az Olt mellett lévő lineára rendeltett militiának státusa és száma már” megoldódott, rendezni kellett az Olt folyó mentén fekvő közigazgatási egységekben a katonaság számára kiutalt ellátmányt. Az Olt háromszéki szakaszán őrzőjáratot teljesítők számára a „repartitio szerint” 102 köből búzát, 142 köből zabot, 70 mázsa szénát, 19 mázsa szalmát, 120 méter fát, 223 láb gyertyát utaltak ki. Felhívják arra is figyelmet, „kiváltképpen a lisztel úgy rendelkezzenek, hogy ebben a téli hónapok folyása alatt, a történhető hideg tél miatt fogyasztás ne legyen mind a regulata militia mind pedig a provionciális őrzőkre nézve.” Ez arra is utal, hogy az ellátmányban egyaránt részesedett

⁵⁴¹ Kovászna Megye Állami Levéltár, Sepsiszentgyörgy, Fond Háromszék, Közigazgatási iratok. Nr. act. 28, Fila 2. (1756. július 1.), Nr. act. 30, Fila 30/087. (1756. július 16.), Nr. act. 32, Fila 1. (1756. július 20.)

a katonaság és provinciálisok (civilek) köréből toborzott őrség. Noha az őrség számát nem ismerjük, valószínű hogy csak az őszi – téli – tavaszi hónapokban fedezte – a takarékoság jegyében – az őrség és lovaik szükségleteit. Az újabb 1756. szeptember végén kelt átiratban az egészségügyi kordon őrségének átszervezéséről értesítik Háromszék főtisztjét. Utasítják, hogy a kordon lemhényi szakaszáról kivont katonaság helyébe „*az zágoni és bikfalvi lineán lévő strázsák ...haladék nélkül álljanak elé és Al-Dobolytól fogva minden vámházig és az határ széjéig jó sűrűn rendeltessenek, nem különben Árapataktól fogva az erődsi territoriumon keresztül Al-Dobolyig.*”

Mivel 1756. augusztus kitört a hétéves háború, II. Frigyes porosz király serege megtámadja a Habsburg Birodalommal szövetséges Szászországot, az „*eddig a hazánkban (lévő) militia (katonaság) nagyobb részének ki kellvén mennie, és így a lineák őrizetétől*” is elvonták őket (...). „*Hogy az őrzést fenntartásáért mint eddig, úgy ezután is a lineák és cordonok őrizetere a militia helyébe, a föld népe közül 2000 emberek felállításának, (...) kiknek*” az egészségügyi felügyelőség „*naponként 5-5 krajcárt*” fizet. A felsőbb utasítást a Főkormányzószék igazította a helyi viszonyokhoz: az őrzők számát az emberek adózási terhének mértéke alapján közigazgatási egységenként állapította meg, s a szék feladatát körzetenként az emberek arányos elosztásában jelölte ki. Gubernium tisztségviselői végül az adózók arányos elosztását nem bízta a széki hivatalnokokra. Háromszéknek 82 kordonhoz és lineához rendelhető ember kiválogatását adta parancsba, ebből 12 embert Miklósvár- fiúszéknek kellett kiállítania. A fennmaradt „*70-ből a lemhényi lineára több kell, többivel Háromszéket strázsálják, ezeket nem lehet más körzetekbe áttenni, a külső linea elrekesztése miatt.*” Viszont a Háromszék területén – az enklávé Felső -Fehér vármegyében – Peselneken lévő 13, Kézdivásárhelyre kiosztott 3, Sepsiszentgyörgyre 2, Bereckre 2, Ilyefalvára 2 személyt használhatnak „*az kilyéni (lemhényi) lineára, sőt ha nem szükséges, strázsákat se állítassanak, hanem egyéb vigyázásokra használják.*”

A Főkormányzószék Bécs által megadott szempontokat továbbítja az őrségbe szánt emberek kiválasztásában: ne csak összegyűjtsék az embereket, arra is figyeljenek „*se vének se igen fiatalok ne legyenek*”, hanem fiatal felnőttek. Gazda embereket ne alkalmazzanak, mert a szék pénztára „*csunkulást*” szenvedhet. Erőszakot is mellőzni kell a toborzásban, „*mert aki rendtelenséggel mégyen annak szolgálatajától sok jót nem lehet várni, hanem olyanok legyenek, akik önként mennek és akik állandó szolgálatában*” bízni lehet. Ezért figyelmeztetni kell, „*az helységek bíráit, hogy olyan legények állítassanak, akik .nem szöknek (meg), mert különben mást tartoznak állítani, az elszökött*” pedig büntetést kap. Tudnunk kell, hogy az őrségbe kiválasztott fiatalokat katonai parancsnokok alá osztották be, így kvázi katonaként kezelték őket. Mivel a strázsák kiállítása „*sietős*” volt egy sor rögtönzésre, félmegoldásra utasították a közigazgatási egységek elöljáróit. Nem kellett megvárni, amíg a kijelölt keretszámokat feltöltik, kisebb csoportokban is az őrhelyekre küldhetik az embereket, miután regisztrálták ki hova való, mi a neve, „*mitsoda nemzet*”, mikor és melyik helységből hívták be, ezt követően a napi 1–1 német forint „*diurnával*” (napidíjjal) fizetett commisáriusok átadták az embereket a kijelölt őrhely katonai parancsnokának.

A kordon más néven lineák mentén létrehozott őrhelyeken felállított őrség számára ingyen biztosították a szállást, a fát, a gyertyát, viszont nem derül ki, hogy az őrség költségeit ki

fedezte, a szék házi pénztára, vagy a „felsőbbtség.” Az őrséget fegyverekkel is ellátták, „*azokból, amelyeket ez előtt való esztendőben elszedtek,*” ahol pedig „*affélék nem találtatnának*”, ki-ki oldja meg egyénileg: lehet az „*karabély, pisztoj, lándzsa és egyéb paraszti fegyver.*”

A Főkormányzósзék utasításai szinte hetente egymást követik 1756. októberében: ezekben az átiratokban, körlevelekben vagy elfeledett vagy újabb helyzetek diktálta, vagy a helyi előljárók értelmezési zavarának kiigazítása, a mulasztásai, vagy éppen újabb ötletek fogalmazódtak meg. Ebből a rendszertelenségből tudjuk meg, hogy Felső-Fejér vármegye részéről Peselneken (Kövár) felállított strázsák csak ideiglenesen működjenek, mivel a bodzafordulói határátkelő fontosabb. A strázsák váltása ne csak havonként történjen, hanem más őrségek példájára alakítsák át a váltások rendjét. A commissariusok fizetsége nem 7 krajcár, ahogy a szék értette, hanem egy-egy garas, a szék által adott kenyér ára pedig 2 krajcár. Ugyanakkor arról is értesült Bécs, így a Főkormányzóság is, hogy gondok merültek fel az őrségnek járó kifizetésekkel kapcsolatosan: nem fizették az embereket, sőt a kalibákat sem állították fel a „*bekövetkező hideg ellen.*” Elrendelik a kalibák felépítését, a fizetések naponkénti kiadását, „*ne hogy a szükség miatt nem lévén magokat mivel fenntartani és a hideg ellen hova húzódni, kénytelenek lesznek elszökni és a lineát üresen hagyni.*” Az alsó-csernátoni információk alapján a Gubernium jóváhagyja a lineára (záróvonalra) kiállított 400 strázsáról tett jelentést. Ebből azt is megtudjuk, hogy a háromszéki őrség ellenőre, a záróvonal felszámolásig Antos György, az ő feladata az őrség nyári számának csökkentése (1756. novemberétől), ugyanis a téli időszakban – a szék éghajlati viszonyai (vastag hóréteg, hideg) miatt – kevesebb őrállo- másra volt szükség.

Másfelől, mint írják „*az oláhországi és a (dél-erdélyi) plájosok stációján (örházain) túl való erdélyi havasokon nyaraltatott marhák*” sorsáról és állapotukról a gazdák várják meg a Gubernium utasítását. Többször figyelmeztetik az előljárókat (1756. október, november), hogy a székek által beküldött iratanyagok „*egybe ne fűzessenek*”, hanem minden dologról külön lapra írt beszámolót küldjenek. Nem mentség „*papiros szűk voltával*” előhozakodni, mivel abból „*mind fogarasi, mind a hévízi lineán belől lévő papiros malmokban elegendő találtak*”, és ezektől „*rendes áron könnyen*” beszerezhető.

A Gubernium láthatóan nagy hangsúlyt fektetett a felsőbb utasításokba foglalt szándékok megértetésére, illetve rémhírek eloszlására a nép körében. Tudassák a föld népével, hogy az őrségállítás átmeneti, időleges kényszerből történt, az őrséget hazabocsájtják, „*mi-helyt a pestis megszűnik a Hazában, mert ugyanis hallatik, hogy most is sok haszontalan hírek folynak a parasztság között, melyekről meg kell inten őket és mint haszontalanságot megtiltani.*”

A Főkormányzósзék ugyanakkor jelzi, hogy olvasta a szék keresetét gabona ügyben. Válaszából kiderül, hogy a brassóiak nem akarják megvenni a Háromszék gabonáját pénz szűke miatt, azonban, ha a városban majd hiány lesz belőle „*maguknak tulajdonítsák.*” Továbbá jónak tartják, hogy a szék az őrségnek szánt kenyér sütésének helyét Bikfalvára tette át. Barcaságot Háromszéktől elválasztó kökösi – híd helyreállítása, „*ha nem szükséges elmaradhat*”, de biztosítani kell a közlekedést más útvonalon. Ugyanott tudatják a székekkel, hogy a „*Brassó vidékéről béhozott militiának (katonaság) egy része a Fekete-ügy mellé rendeltetvén, hogy*

megtelepedjék és contaminatiot (veszteglőhelyet) tartson,” oda a szék számukra „*kalibákat csináltasanak.*”⁵⁴²

A háromszéki védekezési intézkedések hatékonyságáról s a pestisjárvány megszűnéséről szóló értesítésre adott válaszában a Gubernium valamelyik háromszéki illetőségű tisztje azt írta: „*ezen hónap 6-ik napján (1756. október) hozzám tett relatiot örömmel vettem, áldasék Úr Istennek szent neve, ki mindeddig nyavalyás székünket a maga ostorától megőrizte kegyelmesen.*” Nem feledkezik meg azonban tiszteletkőr lerovásáról sem: a felsőbbség gondviseléséről, tapasztalt „*serénységéről.*” Nekik és a székbeli előljáróknak köszönhetően „*székünk épségben maradt a Barca felől való véghelyezettek*” idején. Viszont a veszély elmúltá, nem jelenti az éberség megszűnését, jelezte is a Sepsi széki királybírónak, hogy továbbra is „*szorgalmatos őrizésétől függvén Székünk épségbe való megmaradása, (...) s azon lineának derekas fennállásába szorgalmatos őrizésébe semmi hiba ne legyen.*” A továbbiakban javaslatokat tesz őrség kiválasztását illetően: a „*vármegye béli haszontalan emberek, kik jobb részen vándor alakokból állnak, ...oláh vándor, korhely és egy szóval azon hivatalra alkalmatlan ember bé ne csuszon.*” Csak helyi emberekkel töltsék fel a strázsák állományát. Megfontolandónak tartja, hogy a következő év tavaszáig „*olyan nagy számban*” fenntartsák-e a falvak által kiállított őrségeket, mivel az adózó „*szegények újabb pénzbeli terhelésének az nem is tanácsos.*” Esetleg „*kész pénz beli fizetés nélkül, bizonyos málécsak (élelem), téli köntös*” biztosítása, a falvaknak jövőben adandó „*beneficium mellett jó akarattýából fel vállalnák*” szolgálatot, így „*lehetne állandósítani az (önkéntes) őrségeket*” az olyan helyeken, melyek „*távolabb (vannak) és veszedelmesebb őriztetni.*” További javaslata a határ menti őrségek „*éjjel nappal*” történő ellenőrzése: a preavarikátorokat (csempészeket) átengedik-e, kereskedelembe részt vesznek-e. Ezért szükséges ellátni őket kenyérrel, fával, hogy ne játszanak össze a falusi emberekkel, s az idegenekkel. Az őrszolgálat, mint megjegyzi, néha „*gyilkossággal*” jár, amitől az őrség „*irtózik*”, de amíg a katonaság újra vissza nem jön Erdélybe, addig mindent meg kell tenni az esetleges újabb fertőzés elkerülése végett. A helyi egészségügyi bizottságokban hosszabb ideje „*nehéz szolgálatot tett*” személyek jutalmazását sem mulasztja el: ha „*későbbbecskén is fizetésecskéjükét*” kapják meg. A fentebbi javaslatokat, észrevételeket tevő személy még hozzáfűzi, hogy Szebenbe menne, ha „*renumeráció lészen,*” különben Hídvégre, Miklósvárszékre hivatalos, a „*tervezett bizottság ügyében.*” Mivel úgy tűnik Szebenben a jutalmazás elmaradt, noha – mint írta – Sepsiszék sok ingyenes szolgálattal, őrházak felépítésével az őrség számára, és egyéb hozzátartozó dologgal stb. többet tett mint a „*felsőbb székek*” (Orbai –, és Kézdiszék), azonban az utóbbi két szék is a kiosztott feladatok arányában vette ki részét a védekezésben. Összességében elismeréssel szól Háromszék (Kézdi, Orbai, Sepsi, és fiúszékei Miklósvár, Bardóc) „*felettebb terhes*” szolgálatairól (líneák karbantartása, strázsák állítása, ellátása és egyéb ehhez tartozó dolgok), melyet főleg a szabad státusbeliek végeztek. Ebben a jobbágyok nem vettek részt, ezért a szék a szabad státusúak panaszát azzal engesztelte ki, hogy fa és egyéb szükséges dolgokkal segítette őket. Mindazonáltal, megjegyzi, hogy a jelentett hibák mellett „*szegénységünkben*” az „*urak*” (a

⁵⁴² Kovászna Megye Állami Levéltár, Sepsiszentgyörgy, Fond Háromszék, Közigazgatási iratok. Nr. act. 63., Fila 1, (1756. szeptember 28.), Nr. act. 64., Fila 1, (1756. szeptember 30.), Nr. act. 65., Fila 1/0114. (1756. szeptember 30.), Nr. act. 70., Fila 1, Fila 72/1. (1756. október 16.), Nr. act. 84., Fila 1, (1756. november 17.).

szék grófjai, bárói) „félrehúzása felettébb méltatlan és sajnálom.” Végezetül, megjegyzi, hogy a rabokat a közelség okán, az uzoni tömlöcbe küldik, mivel a strázsák változásával, már nem a „széleken” (határok) mentén tartják fogva őket.⁵⁴³

A Barcaság és Háromszék között létesített egészségügyi kordon átszervezésének háttérében nem csupán az állt, hogy miután Bécs a hétéves háború idején kivonta csapatainak nagy részét Erdélyből, hanem a hadszíntereken elszenvedett veszteségek pótlására katonát kért. S mivel (1757 nyarán) „*nehezen szaporodnak a hazánkból kiállítandó 2000 gyalogos katonák, sokféle dificultások gátolják a katonák felszedését. Könnyebb, sietősebb kiállításuk végett megengedte Ő Felsege, hogy azon emberek kik a líneákra rendeletek, onnét a strázsákat elhagyván, elszöktek*”, közülük azokat, akik nem gazdálkodók, nem családfők, nem egy gyermekesek, nem adózók, vagyon nélküliek, helységekben nem rendelkeznek házzal, nem tartoznak földesurakhoz, adózást és egyéb szolgáltatásokat sem fizetnek, ide-oda vándorolnak, és „*magasságuk 5 láb*”, fogdossák össze és sorolják be a felállítandó gyalogezredbe.⁵⁴⁴

A Gubernium és a székek előljárói is egyetértettek abban, hogy az Oláhország és Moldva erdélyi határán a kordon mentén felállított őrségeket – a katonaság átmenti nélkülözése ellenére is – fenn kell tartani. Közben terjedtek az álhírek, 1757. augusztus elején, a Gubernium cáfolta, hogy Oláhországban ismét kitört pestisről terjedő szóbeszédet. Igaza volt, ugyanis Iliade Manase a bukaresti görög iskola tanára feljegyzésében arról számol be, hogy „*1756 május 28-án a bukaresti elhalálozások miatt elmenekültem a városból vidékre, egy hónapra rá Giurgiuba (Gyurgyevó) majd Cerna-Vodába. 1757 január 13-án tértem vissza Bukarestbe, amikor megszűnt a járvány, és február elején ismét elkezdtem tanítani.*”⁵⁴⁵ A Velence isztambuli követe viszont arról értesíti a dózsét (1758. február), hogy Moldovát feldúlták a tatárok, de a pestis miatt kivonultak, a vajda is elhagyta Jászvárost.

A nagyváradai székhelyű erdélyi egészségügyi bizottság 1758. februárjában utasításba adja Brassó város tanácsának, hogy különösen a transzhumáló csobánokra (juhászokra) figyeljenek, 28 napi veszteglést rendel el a juhászok és gyapjú behozatal számára, az utóbbit fertőtlenítsék, szelöztessék, viszont a gyapjas juhokra ez nem vonatkozott. A transzhumáló juhászok 1758. áprilisában folyamodványt adnak be: kérik, hogy 7 napi veszteglés után visszatérhessenek Oláhországból Erdélybe, ellenkező esetben kénytelenek lesznek véglegesen Oláhországba maradni, ami kincstár számára veszteséggel járna, ugyanakkor hús-, sajt – és túróhiány következhet be távozásukkal.

Az erdélyi Főkormányzóság újabb rendelete (1758. augusztus) megtiltja a nyersbőr és szarvasmarha behozatalt az oláh vajdaságokból, mivel Bukarestben pestis tombolt. A következő hónapban (1758. szeptember) az isztambuli pestis miatt rendelnek el határozatot az oláhországi határsávban, ugyanakkor nyitva hagyják a határt Vöröstorony, Töröcsvár, Tömös, Gyimes (Piricske) átjáróknál, és közlik Brassó előjáróival a szarvasmarha behozatalának módját. Ugyanis a nép körében nem is a pestis volt aggódás tárgya, hanem „*Havasalfölddel*

⁵⁴³ Kovászna Megye Állami Levéltár, Sepsiszentgyörgy, Fond Háromszék, Közigazgatási iratok. Nr. act. 73, Fila 1, (1756. október 23.)

⁵⁴⁴ Kovászna Megye Állami Levéltár, Sepsiszentgyörgy, Fond Háromszék, Közigazgatási iratok. Nr. act. 58, Fila 1, (1757. július 12.)

⁵⁴⁵ Samarian, Gh. P. 1932. 95.

szomszéd havasokon legeltetett erdélyi szarvas marhák behajtásának” módja, mivel fennállt a marhavész behurcolásának veszélye. A marhavész úgy látszik a pestissel együtt ciklikus mozgású volt 1755–1760 közötti években, ugyanis a Főkormányzószerk több átiratban arról tájékoztatja (1755, 1759) a vármegyék és szász- ,székely székek elöljáróit, hogy „*Oláhországban nemcsak a pestis ütött ki, hanem a marha döge is grassálni kezdett.*” Főkormányzószerk tájékoztatást és jelentést kér a háromszéki elöljáróktól is: „*Kegyelmetek helységeiben a marha dögi nagy mértékben grassálna (...) minemű mértékben gyógyulnak vagy döglenek a marhák (...), el ne mulassza*” számadást küldeni az egészségügyi bizottságnak.

A Gubernium értesülését, hogy „*Moldovában is nagy számmal takarodik (menekül) a tatárság*”, továbbítja (1759. augusztusában) a hírt Kézdi-, Orbai-, Sepsiszerk elöljáróinak. A helyzet felmérésére utasítja a Háromszék főtisztjét, „*hiteles és arra alkalomra explórátorokat Moldvába tüstént küldjön bé és ennek a rossz hírnek a valóságáról vegyenek hiteles információt.*” Ha viszont a hír igaz, akkor „*Havasalföldbe és Moldvába menő minden utakat és ösvényeket vágassanak bé s a plájások mellé rendeljen minnél felesebb (több) számú fegyveres embereket, és mind a vég falukban mind pedig a Szerk gréniumába*” léptessék életbe az előző években kiadott utasításokat, parancsokat. És kövessenek el mindent, „*Hazánk oltalmazására*”, ami jó és szükséges. Azonban, ha hírek nem igazolnák az értesüléseket a „*közösség között lárma ne légyen*”, tehát a körülményekhez igazodva körültekintően, óvatosan járjanak el.

Mindazonáltal parancsba adják a határ menti székeknek, hogy „*tüstént szorgalmatos vigyázással legyenek*” ha török habitusú emberek akarnának onnan bejönni, fordítsák vissza őket. Ha pedig a pestis kitörése előtt oda átmert erdélyiek akarnának visszajönni, azokat veszteglőhelyekre rendeljék, s csak a kontumációs idő letelte után, engedjék tovább.

A bukaresti pestisjárvány elhúzódódása miatt, utasítják (1759. március) Brassó város tanácsát, hogy bárki Oláhországból Erdélybe szándékozna jönni akadályozzák meg, ha ellenállnak a határórség fegyvert használhat, a vesztegzárat elkerülőket pedig akasszák fel. Ezt követően szinte egymást követik az utasítások, amelyek jól jelzik a pestisveszély lokalizálódását az erdélyi Kárpát-kanyar térségébe (Háromszék, Barcaság).

Az újabb bécsi információk alapján a Főkormányzóság arról tájékoztatja (1759. szeptemberében) Háromszékszerk elöljáróját, hogy „*a Török Birodalomban, a Dunán túl való részeiben eddig is mind hallatván a dögletes és pusztító nyavalya a pestis*” tombol, és „*már Moldvában is némely helységeiben elharapódzott.*” Elrendelik egészségügyi bizottságok aktivizálását, valamint a közlekedés, kereskedelem lezárását. A preavariátorok ellen a korábbi törvények érvényességét hirdetik ki, amelyet a Gubernium 1759. október 19-én kelt utasítása is megerősít, amikor nevesíti, kikről van szó: „*akik Moldvából vagy Havasalföldről magukat, némelyek marháikkal és egyéb portékáikkal együtt Hazánkba tilalmas utakon, ösvényeken bélopták magukat*”, őket elfogásuk után veszteglőhelyre kell vinni, fertőtlenítsék és büntesék vétségük arányában.

A Gubernium 1759. november elején pedig arról tájékoztatja a Háromszék elöljáróját, hogy a „*szomorú pestis hír mindeddig meg nem szűnvn, sőt újabban is hallatván, hogy Moldvában Galacz nevű helységben szörnyűképpen grassál.*” Galac kereskedelmi csomópont, a korabeli forrás (1751) megjegyzi, hogy a görögök rendszerint Szalonikiból a Fekete-tengeren

s a Dunán Galacig hajóznak, ahol áruikat szekereken viszik tovább Moldova székhelye, Jászváros érintésével Lengyelország határán az oroszok erődítményekbe.⁵⁴⁶

Az oláh vajdaságokban a pestishelyzet felmérése, láthatóan nemcsak az erdélyi hadparancsokság hatásköre, hanem amiatt leginkább aggódó kereskedők is. Például borvásárlás céljából Oláhországba küldött Zieler Kristian közli a brassói tanáccsal (1760. december), hogy Bukarestben kevesebb a pestises, viszont Floresti és Targoviste települések környékén tombol a ragály, ezért a kereskedést nem ajánlja.

A vajdasági források is 1758–1761 között években Moldovában és Oláhországban a pestis „láncszerű” jelenlétéről számolnak be. Ugyanakkor szóvá teszik, hogy ezekben az években nemcsak a lipcsei vásártól zárták el a balkáni kereskedőket, hanem Moldova Poroszországgal kibontakozó ló- és szarvasmarha kereskedelmét is akadályozták a gyakori határzárlatok, és a hosszú vesztegelési idők.⁵⁴⁷ Ez történt 1760. novemberében is, veszteglési időt az újabb rendelet 42 napra emeli, és a határőrzést a plájosok mellett az egészségügyi őrséggel is kiegészítik, és elrendelik az „*egész Háromszéktől fogva Fogarasig a Barcaság felől, ez a cordon ne bonatssek le, hanem mód szerint megtarsák.*” Bécs a határok lezárását is parancsba adja, mivel „*szomszéd Oláhországban a pestis nagy mértékben uralkodik, parancsoljuk, hogy országgal és Moldovával való communicatio egészen és teljeséggel eltiltatik, senkit semmi szín alatt, státusra való tekintet nélkül ne engedjenek*” oda be – és kijönni. Remélik ugyanakkor, hogy Moldvába vezető utakat, ösvényeket, „*mivel a hidegek is bé következtek, s a havasokon le esett a hó is, s az általjövőknek útjukat nagyobb részben elzárta.*”⁵⁴⁸

A szóban forgó pestisjárvány a Török Birodalomban, így a szomszédos Moldvában, részben Oláhországban is szétszórt volt, nem öltött országos méreteket, mindazonáltal jól mutatja a Habsburg területek információs hálózatának és szervezési rendszerének működését: Bécs a két török tartomány fővárosában – Moldovában Jászvárosban (Iasi), Oláhországban pedig Bukarestben – ügynökséget tartott fenn. A beszerzett információkat az ügynökség Bécsbe küldte, onnan továbbították a közvetlenül érintett erdélyi Főparancsnokságnak, illetve Főkománányzószéknek. Több esetben előfordult, hogy amíg a hír s az ahhoz csatolt utasítás, parancs eljutott az érintettekhez, tartalma tárgytalanná vált. Ugyanakkor, Erdély *többnnyire* csak akkor volt kitéve nagyobb pestisveszélynek, amikor a szomszédos török tartományokban a járvány nagyságrendje, meghaladta a lokális léptékeket. Ugyanakkor az utolsó nagy erdélyi pestisjárvány óta, a pestis elleni védekezés egyre inkább – mint többször említettük – a délkelet-erdélyi közigazgatási egységekre hárul. Különösen a Kárpát-kanyar térségében – Moldovával és Oláhországgal szomszédos – Csík-, Háromszék, és Barcaság (Brassó) kitétsége szinte folyamatos, szemben az Olt és Maros folyóktól északra fekvő szász és székely székekkel (Segesvár, Udvarhely-, Maros-, és Aranyoszék) illetve vármegyékkel.

⁵⁴⁶ Hurmuzachi, Supliment. vol. I. Doc. 881/607. (Idézi: Samarian, 1932. 90.)

⁵⁴⁷ Hurmuzachi, vol. 15. 2. Doc. 3169, 3171/1706–1710, 3187/1713, 3194/1714. (Idézi, Samarian, Gh. P. 1932. 96–99.), Xenopol, A. D. 1859–1866. vol. 9. 109.

⁵⁴⁸ Kovászna Megye Állami Levéltár, Sepsiszentgyörgy, Fond Háromszék, Közigazgatási iratok. Nr. act. 67, Fila 1 (1757. augusztus 3.), Nr. act. 80, Fila 1, (1758. szeptember 20.), Nr. act. 25, Fila 1, (1759. június 18.), Nr. act. 39, Fila 1, (1759. augusztus 8.), Nr. act. 43, Fila 1/0157, (1759. szeptember 17.), Nr. act. 46, Fila 1/0169, (1759. október 5.), Nr. act. 53, Fila 1, (1759. november 19.), Nr. act. 61, Fila 1, (1760. november 6.)

A térségben a pestisjárványok 1760–1770 között Isztambulban (1761), Szerbiában, Bulgáriában, Dalmáciában (1762–1764), Lengyelországban (1764, 1768–1770), Oroszországban (1768–1770) kisebb-nagyobb intenzitással jelen voltak. Az Erdéllyel szomszédos vajdaságokban pedig az előző évtized pestisjárványai továbbra sem szüneteltek.⁵⁴⁹ A jelentések Oláhországban 1762. augusztus–1763. október között Bukarest, Krajova, míg Moldovában pedig 1763. augusztusában jelzik a pestis újabb kitörését. Erdélyben 1762. augusztusában rendelkeznek el határozatot Vulkán, Törösvár, Tömös, Bodzaforduló átjáróknál és 12 napi veszteglést Vöröstorony szorosnál. Már korábban, 1763. júliusában utasítják Brassó előjáróit, hogy az oláhországi csobánokat (juhászokat) és az ortodox szerzeteseket (kalugyereket), akik rendszerint rejtett ösvényeket használnak, fokozottabban figyeljék. Ugyanakkor értesítik a várost a moldovai pestis ismételt kitöréséről, ami arra utal, hogy az előző évi járvány 1763-ban sem szűnt meg.⁵⁵⁰

A 18. század elejétől a század 60-as éveinek végéig terjedő időszakban, mint láttuk, a nagyobb és kisebb léptékű és intenzitású pestisjárványok idején egy sor rendszeti intézkedést foganatosítottak Erdélyben a ragály terjedésének megfékezésére, illetve behurcolásának megakadályozására. Az intézkedések sorában mindenegyes alkalommal a határok lezárása, a záróvonalak kijelölése, a veszteglőhelyek felállítása, a veszteglési idő szabályozása, mindezek működésének anyagi és személyi feltételeinek megteremtése állt a bécsi központból irányított járványvédelmi – vitáktól sem mentes – megfontolások előterében. Az állandó pénzügyi nehézségekkel küzdő Habsburg-ház központi kormányzatának a megnövekedett igazgatási területének határvédelme a 18. század elejétől nem csupán katonai–politikai gondok, hanem járványvédelem is terhet jelentett. Az utóbbit, mint láttuk, kezdetől fogva a katonai határvédelmi rendszerbe illesztették be és 1728-tól III. Károly rendeletétől számítva a birodalom déli és délkeleti határsávjában egy kezdetleges járványvédelmi hálózat létrehozásának kiépítésébe kezdett. A boszniai (1731) majd a magyarországi és erdélyi nagy pestisjárványok hatására, noha döntöttek (1732) veszteglőhelyek kiépítéséről a déli és délkeleti határsávban, ahol fontosabb kereskedelmi átjáróinál lévő vámházaknál, illetve azok közelében veszteglő állomásokat állítottak fel. Ennek ellenére az 1738. évi pestis behurcolását Magyarország és Erdély területére nem tudták megakadályozni, mivel azt a bécsi katonai-bürokrácia nem tudta a Temesi Bánságban lokalizálni. Ezzel szemben az 1756. évi brassói és barcasági pestist a fejedelemség többi részében való elterjedését A. Chenot erélyes – rendszeti és orvosi eszközökkel – megtudták fékezni.

A kettős célt – határ – és járványvédelmet – szem előtt tartó intézkedések sorában tartozott a székely és az oláh határőrezredek létrehozása (1764, 1766), amit Bécs a tiltott ösvények, a csempészet, a pestis megakadályozásával, a birodalom közös védelmi feladatának fegyelmezettebb ellátásával indokolt.⁵⁵¹ Az erdélyi határőrezredeknek a rendszeti élőláncba (cordon) való beillesztése az Habsburg Birodalom délkeleti határsávjába, nem előzmény nélküli. Mintegy fél évszázadig tartott az Adriától a Keleti-Kárpátokig húzódó (1900 km)

⁵⁴⁹ Hurmuzachi, vol. 15. 2. Doc. 3169, 3171/1706–1710, 3187/1713, 3194/1714. (Idézi: Samarian, Gh. P. 1932. 96–99.), Xenopol, A. D. 1859–1866. vol. 9. 107.

⁵⁵⁰ Hurmuzachi, Supliment I. vol. I. Doc. 881/607. (Idézi: Samarian, 1932. 90–92.)

⁵⁵¹ Jakab E. 2001. 103.

védvonal technikai kiépítése, melynek során a legtöbb gondot a szolgáltatók fegyelmezetlensége okozta: hanyagság vagy éppen a szándékosság katasztrofális következményekkel járhatott és járt is a védettnek vélt lakosság soraiban.

A járványvédelem és gazdasági érdekek ütközése miatt, nem csupán a már meglévő záróvonalak fenntartása jelentett gondot Bécs számára, hanem a veszteglőhelyeken a veszteglés ideje, aminek méltányosabb megoldását nemcsak a tenger mellékiek, hanem az erdélyiek is (Chenot) szorgalmazták, mivel a szárazföldi balkáni távolsági kereskedelemben érintettek – főleg Brassó –, valamint a határ menti lakosság is panaszkodott. A végleges megoldást a járványvédelem hiányosságainak kiküszöbölésében az 1770-ben kiadott, Mária Terézia által szentesített *Generale Normativum in Re Sanitatis* jelentette, amely a korábbi évtizedekben hozott rendeleteket hatályon kívül helyezte: „*Szabályzatunkkal teljes egészében eltöröljük azt a mindez ideig számos helyen megtűrt gyakorlatot, amely szerint távol fekvő erdőségekben, szabad ég alatt is foganatosítottak veszteglést, kirendelt felügyelet mellett, mindazonáltal ez a gyakorlat a legnagyobb éberség mellett sem hozható összhangba a Mi körültekintő előírásaink szerinti vesztegtintézeti eljárási szabályainkkal (...) tehát nyomatékosan elrendeljük, hogy ezután érvénytelenítsenek minden korábbi szabályt, amelyet megszokásból vagy közmegegyezés alapján követtek, és kizárólag az új törvény szerint dolgozzanak, amellyel szemben uralkodói kegyességünk elvesztésének súlyos terhe mellett, alárendeltjeiknek soha és semmilyen kihágást ne engedélyezzenek.*”⁵⁵²

⁵⁵²

Generale Normativum in Re Sanitatis. In: Balázs P. 2007. I. 160.

JÁRVÁNYVÉDELMI SZABÁLYOZOK

Generale Normativum in Re Sanitatis

Láttuk, hogy a Habsburg-ház a birodalom szervezésének, illetve államépítésének időszakában, hozták létre 1753-ban a járványvédelmi ügyekben illetékes Udvari Egészségügyi Bizottságot (*Sanitäts Hofdeputation*), mely törvényhozó szervként működött 1766-ig, és közvetlenül az uralkodónak volt alárendelve. Ezt követte a *Generale Normativum in Re Sanitatis* (*Sanitätshauptnormativ*), „Birodalmi Főszabályzat” (mandatum, patens, vagy diploma), amelyet Bécsben 1770. január 2-án, Magyar Királyi Helytartótanács pedig 1778. december 21-én tettek közzé, Erdélyben pedig 1770 szeptemberében életbe lépett életbe.⁵⁵³

A GN bevezetőjéből kiderül, hogy az 1738–1743 követő pestisjárványokat követően a Tenger mellék védelmére hozott intézkedéseket terjesztik ki a szárazföldi járványvédelemre is, ezzel egységes rendszerbe kívánták illeszteni az Oszmán Birodalommal közös – tengeri és szárazföldi – határokon a járványvédelmet. A tenger melléki intézkedések sorában – előzményként – említik az 1755. évi a Trieszti Magisztrátusnak adott alaptörvényt, az 1757. évi Fiume, Zengg, Seriffa, Karlobag hivatal létesítésére szóló törvényt, az 1764. évben kiadott kisebb tengeri kikötőkben és a tengerpart teljes hosszában alkalmazandó utasítást, az 1764. évi Friaul tartomány kikötőire és tengerpartjaira vonatkozó törvényt, valamint az általános, birodalom – szerte érvényes 1766. évi egészségügyi büntető törvényt. A GN rendelet megfogalmazásában, tehát „összességében és külön-külön is megerősítjük a fentiekben hivatkozott rendeleteinket” és kiterjesztik mindazon tartományokra és területekre, „ahol a szomszédos országokból különféle betegségek és járványos dögvések törhetnek be, mint ahogyan ez korábban gyakorta megtörtént, ezért a jelen Szabályozás két részre tagolódik, amelyek közül az első az egészség ügyének belterületi gondozását foglalja magában, amelyben az egyes országok és tartományok főhatósága illetékes egy-egy Egészségügyi Bizottságnak nevezett testület kijelölésére, míg a második rész azokat a rendelkezéseket tartalmazza, amelyek az egészség megóvására a Török Birodalommal közös határvidékek tekintetében íródtak, s mivel onnan mindenkor súlyosabb veszélyek fenyegetnek, ezért itt állandóan fokozottabb figyelem szükségeseltetik.”⁵⁵⁴

⁵⁵³ *Generale Normativum in Re Sanitatis* – a továbbiakban GN rövidítést használjuk.

⁵⁵⁴ *Szervezett Egészségügyünk 1770-es Alaprendelete*. Helytartótanácsi határozat: 4698. 1770. október hó 4. napján (az 1770. szept. 17-i 4378 királyi leirat alapján). Közli: Balázs Péter 2007. *Mária Terézia 1770-es egészségügyi alaprendelete*. 1–2. kötet. (Sajtó alá rendezte: Gazda István.) Magyar Tudománytörténeti Intézet, Semmelweis Orvostörténeti Múzeum, Könyvtár és Levéltár. Pilisicsaba–Budapest. I. kötet. 110.

A rendelet megalkotásának, tehát az volt célja, hogy az előző évtizedek pestisjárványainak tapasztalatait, a további járványveszély elhárítását, megfékezését az egészségügy közegészségüggyé alakításával, egységes rendszerbe foglalja, amely hatékonyabb feladatellátást biztosít. Ugyanis a GN előtt külön rendelkezések jelentek meg a járványügyi igazgatásról és az egészségügyi szolgáltatók szabályozásáról, az új rendelet a két területet egységes rendszerbe foglalta össze, és közös igazgatás alá helyezte.⁵⁵⁵ Ugyanakkor nincs utalás a magyarországi és erdélyi 1738. évi nagy pestisjárványra, csupán jelezi, hogy a Tengermellék vonatkozásában hozott korábbi intézkedések érvényesek az Oszmán Birodalommal közös szárazföldi határvidéken is. Mondhatni, eső után köpenyeg: Magyarországon és Erdélyben mint láttuk 1738–1743-as évek és a lokális barcasági (1755–1756) pestisjárványt követően már jelentősebb pestisesemények nem fordultak elő. Viszont Dél-Erdélyben, főleg a Kárpát-kanyarban a 19. század közepéig állandóan fennállt a pestis behurcolásának veszélye, ezért is nem érdektelen áttekintnünk vázlatosan a GN szabályzatba foglalt működési előírásokat, mert végrehajtása hivatalnokoknak szolgált, akik a helyi emberi és anyagi erőforrásokat vették igénybe, miáltal az érintett területek lakosságának hétköznapi életgyakorlatának rendjét, létfenntartásának biztonságát befolyásolták.

A GN első részében a „tartományok egészségének” megőrzésében szerepet játszó, a hivatalok, intézmények tagjainak kiválasztását, a kompetencia területek megoszlását tárgyalja. Eszerint a

polgári törvényhatóságok az Egészségügyi Bizottságok tagjait (I. §) „*abból a testületből jelöljék ki, amely (Magyar) Királyi Helytartótanácsunk, illetve Horvát Királyi Tanácsunk alárendeltségében*” tartoznak. A bizottságok összetételét illetően, a tanácsosok közül kijelölt személyek mellett be kell vonni az „*orvoslásban jártas, (az orvostudományt szabályszerűen művelni képes)*” személyt, és a „*legidősebb lássa el az elnöki tiszte.*” Azonban, ha a helyzet súlyos, akkor „*több orvost kell az Egészségügyi Bizottsága bevonni, (...)* *hogya) a jelen Szabályzatnak pontosan megfelelő, (...) minden időben tudjon és akarjon is beszámolni hivatali ügyeiről, Magyar Királyi Udvari Kancelláriánk közvetítésével.*”⁵⁵⁶ Magyarán arról van szó – mint a fentebbi és az alábbi források alapján is láttuk, illetve láthatjuk –, hogy a korábban is működő egészségügyi bizottságok alá- és fölé rendeltségét, hatáskörét rögzítik: tartományok, királyságok közigazgatási központjában létrehozott egészségügyi bizottságok alárendeltségében a vármegyék, szabad királyi városok, mezővárosok és falvak szintjén működő egészségügyi bizottságok jelentéseiket első lépésben a vármegyék hatóságainak székhelyére, ezek a tartományi (pl. erdélyi Gubenium), királyi (pl. magyar Helytartótanácsnak) küldik, innen továbbítják az (erdélyi, magyarországi) Udvari Kancelláriáknak, amely az ügyben való döntés végett azt az uralkodó elé terjeszti.

A már működő, illetve létrehozandó Egészségügyi Bizottságok „*mindenkori elnöke*” a katonai igazgatás alatt álló tartományokban (II.§), a „*katonai terület parancsnoka*”, aki a tisztí karból a polgári egészségügyi bizottságokba „*tanácsosoknak megfelelő számú helyre katonai személyeket*” jelöl ki. Viszont ahol a polgári kormányzatban – a Horvát, Dalmát és

⁵⁵⁵ Balázs Péter 2007. I. kötet. 21–22.

⁵⁵⁶ *Generale Normativum in Re Sanitatis*. In. Balázs P. 2007. I. 111.

Szlavón Királyság Királyi Tanácsában – a „*katonai kapcsolat csak némileg játszik szerepet, egy ülnököt a katonai karból is be kell vonni, hogy a köz üdvéről való gondoskodás mindig közös és egyhangú akarattal történjék.*”

Mivel Bécs láthatóan nem volt nagy bizalommal a polgári hatóságok iránt, ezért a rendeletben (III.§) a tartományok és országok közigazgatási központjaiban felállított Egészségügyi Bizottságok „*saját erejükből mindent és mindenütt nem képesek megtenni*” (a Magyar, Horvát, Dalmát és Szlavón Királyságunk, az egyes vármegyék és szabad királyi városok magisztrátusai), ezért „*a katonai tartományokban azok a parancsnokok, akik az egyes ezredek élén állnak, illetékességük területén az Egészségügyi Bizottságokkal azonos hatósági jogkörrel és kötelességgel örökjenek az egészség ügyének dolgai felet, vagyis minden a legközelebbi orvos vagy sebészmeister tudtával és a szükséges rendben történjék.*”⁵⁵⁷

Erdély esetében, amely GN megjelölésekor katonai igazgatás (1762–1771) alatt állt, a rendelet nagy változás nem hozott, ugyanis láttuk, hogy már az 1708–1711 járvány idején a „köz üdvéért” Rabutin tábornok fáradozott, majd azt követően 1719-ben és 1738-ban is katonai rendészeti eszközöket vetettek be. S a székely határőrezredek létrehozásával. Csíkszék és Háromszék mezővárosaiban és falvaiban kettős – polgári és katonai – igazgatást vezetnek be, a döntés azonban helyi katonai parancsnok kezében volt, hasonlóan a Gubernium esetében is az erdélyi Főhadparancsnokság szerepe a domináns, ugyanis említettük, hogy a járványvédelem a határvédelemben volt beépítve a kezdettől fogva.

Miután a GN első részében az említett belső egészségügyi közállapotok fenntartására hivatott intézmények feladatellátását ismertette, rátért az egészségügyi szolgálatot ellátók (orvosok, sebészek, patikusok, bábák stb.) hivatali normáinak leírására. A második részében (2/I. §) a határokon, és a határ menti népesség körében rendelkezett. Felsorolja azokat a fontosabb szárazföldi határ menti záróvonalak (cordon) mentén létesített veszteglő állomásokat amelyek a veszteglés időtartama tekintetében érintettek.⁵⁵⁸ Ezek mindegyike (III.§) a Török Birodalommal közös határon kiépített, mivel török hatóságok a „*pestis terjedése ellen semmit nem tesznek*”, tehát „*mindig tilalom alattinak tekintendők.*” Erdély esetében a szomszédos Moldova és Oláhország tartozott ebbe a kategóriába.

A szlavón, horvát, s a Temesi Bánság határán már korábban létrehozták a kontumációs (veszteglő) állomásokat, Magyarországon Máramaros vármegyében pedig Borsán állítottak fel (1764) veszteglő állomást, amely a pozsonyi Királyi Helytartótanács igazgatása alatt állt.

„*Az Erdélyi Nagyhercegségben az Egészségügyi Bizottság a Katonai Főkormányzó elnöklelte alatt két külhoni tartomány, Havasalföld és Moldva irányában tart fenn vesztegtintézetet, ezek Havasalföld irányában a következők: Tömös és Vöröstorony, Törösvár, Buzán (Bodzaforduló) és Vulkan, Moldva irányában Radna, és további három helység: Ojtoz, Csík-,*

⁵⁵⁷ *Generale Normativum in Re Sanitatis.* In: Balázs P. 2007. I. 112.

⁵⁵⁸ „Szlavóniában, Eszéken működik az Egészségügyi Bizottság, az ottani Főhadparancsnokság elnöklelte alatt, amelynek Brod és Gradiska vesztegtintézetei vannak alárendelve. Horvátországnak a Károlyvárosi Főhadparancsnokság által kormányzott részén, a Károlyvárosi Egészségügyi Bizottság alárendeltségébe tartozik Szluin és Radonovác vesztegtintézete. A Horvát Királyság többi részén, amelyet a tartományi Törvényhatóságok irányítanak, Kostajnica vesztegtintézete annak az Egészségügyi Bizottságnak a hatáskörébe tartozik, amelynek élén Dalmát-, Horvát- és Szlavón Királyságaink bánja áll, és nevezett Királyságaink Királyi Tanácsának oltalma alatt működik.” (Lásd: *Generale Normativum* In: Balázs P. 2007. I. 125.)

Gyimes és Biriczke (Piricske, Pricske).⁵⁵⁹ Végül Temesség tartományban, vagy más néven a Temesi Bánságban, császári-királyi Tartományi Igazgatóságunk alatt Mehádia, Zsupanja, és nemkülönben Pancsova helységeiben működnek vesztegintézetek.”

Erdély határán a veszteglő állomások felsorolása a GN rendeletben nem a topográfiai, hanem fontossági sorrendet követte, ugyanis helyrajzilag nyugatról kelet irányban a sorrend: Vulkán, Vöröstorony, Törcsvár, Tömös, Bodzaforduló. Ojtuz, Piricske.

A *Vulkán-hágó* (Zsil völgye feletti Vulkán-hegység) átkelőhelynek nem volt kereskedelmi jelentősége, főleg télen az útja járhatatlan, fontosságát főleg a katonai csapatmozgások, és részben a transzhumáló juhászok és nyájaik ide-oda járása indokolta.

A Déli-Kárpátokat átvágó Olt folyó mentén a Vöröstorony-szorosban két – egy külső és egy belső – veszteglő állomás állt. A szoros az Olt folyását követő évszázados hadi és kereskedelmi átjáró, nemcsak Szeben városának, a Szász Universitas központjának és Erdélynek, hanem a közép-európai és a balkáni kereskedelem egyik fő útvonala is volt.⁵⁶⁰

Földrajzi elhelyezkedésénél fogva a következő átjáró, a meredek Törcsvári-hágó, amelynek erdélyi bejárati oldalán épült a középkorban – Nagy Lajos királyunk idején – a Törcsvár erődített kastély és vámház. Az itt felállított veszteglő állomás jelentőségét főleg az oláhországi és fogarasföldi transzhumáló juhászok ide-oda mozgása adta, mivel mindig fennállt annak gyanúja, hogy behurcolják a pestist. További gondot jelentet a Brassó városhoz tartozó Törcsvár térségében, illetve Barcaság és Fogarasföld között a rejtett ösvényeken való közlekedés (csempészek, ortodox szerzetesek, a kalugyerek).

A vöröstoronyi átjáróhoz hasonló jelentőségű a Tömösi-szoroson át vezető hadi és kereskedelmi út, ahol az Alsó-Tömös részen szintén két – egy külső és egy belső – veszteglő állomást építettek. Nemcsak a Kárpát-kanyar térségében fontos a tömösi-szoros, hanem a határ menti és a közép-európai, illetve az erdélyi – balkáni távolsági kereskedelem forgalmának szempontjából is. Nem beszélve arról, hogy Brassó Bolgárszeg fertályában már a középkor végén levantei kereskedők telepedtek le, akik a török miles-rendszerhez hasonló egyházi autonóm szerveződést alakítottak ki a maguk számára és ide-oda mozgásukkal járványveszély jelentettek. Majd látni fogjuk, hogy a vöröstoronyi és tömösi átjárók forgalmának sűrűsége és a pestisveszély gyakorisága 18. század második felétől a 19. század közepéig továbbra is fennállt. Noha, Szeben kereskedelmi jelentősége Brassóval szemben egyre csökkent a 18. század folyamán. Brassó és Barcaság, akárcsak Medgyes nem tartozott a Szeben központú Szász Universtitáshoz, különállásának hangot is adtak, mint szó volt róla.

A Kárpát-kanyarban a *bodzafordulói átjáró* (Bodzavásár) a középkor óta hadi- és kereskedelmi út, inkább Háromszék szempontjából volt jelentős. A Bodza-patak völgyében épült veszteglőállomás, a Keleti- és Déli-Kárpátok találkozásánál, egyaránt közvetlen határ –és

⁵⁵⁹ A középkor óta használt átkelőhelyek Erdélyből a szomszédos északi, déli, délkeleti tartományokban: Bukovina felé: Borsá, Moldova felé: Óradna, Gyergyószentmiklós–Pricske, Csík–Gyimes és Ojtuz, Havasalföld felé: Bodzavásár (Bodzaforduló), Felső-Tömös, Törcsvár, Vöröstorony és Vulkán.

⁵⁶⁰ A vöröstoronyi szoros közvetlen kapcsolatot biztosított Nagyszeben és Kis-Oláhország (Olténia) között. Kis-Oláhország, szemben az ún. Török – Oláhországgal a pozserováci – békekötés (1718) után, Krajova bánság néven a Habsburg Birodalomhoz csatolták (1718–1739). Mivel az 1735–1739 között az orosz – osztrák –török háborúban a Habsburgok vereséget szenvedtek, így a balkáni fronton, a belgrádi béke (1739) értelmében Kis-Oláhország visszakérült az Oszmán Birodalomba.

járványvédelmi ellenőrzést hivatott biztosítani Barcaság és Háromszék, illetve Székelyföld egésze számára a Moldova és Oláhország felől fenyegető veszély idején.

Moldva irányában a bodzafordulói átkelő után a legjelentősebb az Ojtuz-szoroson átmenő régi hadi- és kereskedelmi út, amely Brassót, a Barcaságot, Háromszéken (Orbai- és Kézdiszék) áthaladva köti össze Moldovával és még tovább a lengyel és ukrán területekkel. Az ojtuzi veszteglőállomás, valószínű a szoros erdélyi, háromszéki oldalán lévő Bereck mezőváros szomszédságában volt felállítva.

A Keleti-Kárpátokban helyrajzilag a következő jelentősebb átjáró a Csík-, Gyimes, ahol a szoros közepe táján Gyimesbükk mellett állítottak fel veszteglőintézetet, azonban Moldova felől fenyegető pestisveszélyre utaló forrás ehhez az átjáróhoz csupán néhány esetben kapcsolódik.

A GN a gyergyószéki szakaszon a „Piriczke” (Piricske, Pricske) magaslaton említ veszteglőállomást, amelyet Demjén Andrea régészeti kutatásai tártak fel, ahol (5–6 épületet) magába foglaló veszteglő állomás képe tárul elénk. Az előbbiekhöz képest, pricskei veszteglőhely – amely a korábbi századokban is határőrző pont volt – a moldovai örmények Gyergyószentmiklóstra történő betelepülésével tesz szert jelentőségre, ugyanis az örmény tímárok, mészárosok a Moldovában felvásárolt állataikat ott hajtották be Erdélybe. Később a pricskei veszteglőhely megszűnik, helyét a Borszék melletti tölgyesi veszi át.⁵⁶¹

A Moldova határán lévő tölgyesi átjáró akárcsak a Radnai-hágó útja Beszterce város közelében, továbbra is másodrendű veszteglőhelyek, melyek a személyforgalom ellenőrzésében, és a nem sok sikerrel a csempészet felszámolásában hivatott szerepet játszani.

Magyarország és Erdély járványvédelme tekintetében fontos volt a Temesköz (Habsburg időkben Temesi Bánság), amely császári Tartományi Igazgatóság alatt állt: veszteglő intézetek Mehádia, Zsupanja, Pancsova helységek körzetében működtek. A GN idején az Igazgatóság a bánsági határőrvidék kivételével már polgári szervként működött, ugyanis az Adriai-tengerpartól a Keleti-Kárpátokban Radnág húzódó határőrvidék közvetlenül az Udvari Haditanács alá volt rendelve, akárcsak az erdélyi székely és oláh határőrezredek.

A Mehádia, Zsupanja, Pancsova felsorolás kelet-nyugati sorrendet követ a Duna mentén: Mehádia veszteglőhely a duna menti Orsovától északra Herkulesfürdő közelében épült, Zsupanja viszont 1770-ben is jelentéktelen. Ezzel szemben a Zsupanja és Pancsova melletti veszteglőállomás – a Temes folyó dunai torkolata melletti útvonalak Temesvár felé, a Duna mentén a Magyar Királyság irányába – kiemelt fontossággal bírt.⁵⁶² Ezt jelezi, az Udvari Egészségügyi Bizottság 1765-ben Zsupanek és Mehádia veszteglési állomásainak költségei ügyében Mária Terézia döntése: *„tekintet nélkül arra, hogy az elő-vesztegzári épületek felépítése 33-914 forint 6 krajcár értékben igen nagy összeg, és Mehádia fő-vesztegzárának javítási munkái 7000 forintért szintén igen tekintélyesek, mégis úgy akarom, hogy mindezek által tartományainban az egész állapot jobban biztosítsassék, a hasznos kereskedelem fennmaradjon, sőt élénküljön, az előbbi két kiadást, továbbá a vesztegintézeti sebészmaster 200*

⁵⁶¹ Demjén Andrea, 2016. (135–176), 147–150.

⁵⁶² *Generale Normativum.... Rendeletmagyarázat Második rész azokról a dolgokról, amelyek a közegészségügy szolgálatára vonatkoznak a határokon, és a határ menti népesség körében.* (In: Balázs P. 2007. II. 248–253.)

*forintosos fizetését ezennel engedélyezem.*⁵⁶³ A jóváhagyott összeg nagyságát némileg érzékelteti, hogy a Magyar Királyság összes fémbányáinak havi 80 ezer forint volt a bevétele.⁵⁶⁴

Az áruknak és az utasoknak a forgalma az említett határ átjáróknál létesített veszteglőhelyek működése tekintetében a GN a császári-király „fenségnek” döntésére hagyatkozik, ugyanis a fentebb említettek közül néhány veszített kereskedelmi és hadászati jelentőségéből: *„Magunknak tartjuk fenn annak megítélését, hogy mely és milyen állomásokot kell a járvány dühöngése idején – vagy egyéb indokolt esetben – teljesen elzárni, és melyeket kell a kétoldali kereskedelem érdekében nyitva hagyni, az adott követelményeknek megfelelően.”*

A GN rendelet a fentebb felsorolt vidékeken, már létrehozott vesztegtintézeteken kívül utal a jövőbeni eshetőségekre is: *„Új és ma még ismeretlen utakról derülne ki, hogy azokon keresztül járványos dögvész terjedhet át tartományainkba,”* azokon a helyeken a veszély súlyosságának függvényében kontumációs állomás létesíthető, de csak császári-királyi jóváhagyással. A korábbi évtizedek tapasztalatára való tekintettel a szárazföldi veszteglőhelyek hálózata, mint láttuk, helyrajzilag a török határ mentén alkottak összefüggő rendszert. *„Egyszóval tehát, a Török Birodalomból minden utazó, élőállatokkal és árukkal együtt, ha bármely időben magyar tartományainkba is belépni szándékozna, köteles alávetnie magát az előírt egészségügyi szabályoknak, mégpedig minden megkülönböztetés nélkül, akkor is, ha az említett birodalomban valamely dühöngő járványról semmi bizonyos nem tudható. Különbség csupán a vesztegzár időtartamában lehetséges, amelynek meghatározása az alábbiak szerint történik.”*⁵⁶⁵

A veszteglő állomások földrajzi elhelyezkedésének felsorolása után a rendelet (2/II – IV. §) a korábban több vita tárgyát képező veszteglés időtartamát a távolsági és a határ menti kereskedelem szem előtt tartásával – a vészhelyzettől függő – alternatív időszavakat rögzítette: Eszerint, ha szomszédos tartományokkal közös határterületek felől nem fenyeget pestisjárvány *„a legrövidebb vesztegzári időszak ilyenkor is 21 nap a Török Birodalomból érkező személyekre, állatokra és árufelésegekre – amelyet a fentnevezett állomásokon kell letölteni”*, hogy az *„előírt kezelési módszerrel megtisztítva, veszélytelenül beléphessenek tartományaink területére.”* Ebben kérdésben, egyedül az uralkodó dönthet, *„az alárendelt magisztrátusok semmiféle mérlegelési jogkörrel”* nem rendelkezhetnek. (III.§) Abban az esetben ha a *„határ túloldalán elterülő tartományok közegészségi állapotát illetően”* kétségek merülnek fel, a *„veszélyeket megelőzendő, a gyanú súlyához mérten, a vesztegzár időtartamát 28 napra kell emelni.”* (IV.§) Ebben az esetben *„csak az elővigyázatosság indokolja, hogy a 21, illetve 28 napos változat kerül kihirdetésre.”* Viszont, ha *„ténylegesen pestis pusztít a török vagy más szomszédos tartományokban, amint azt az előbbiekben említettük, fenntartjuk Magunknak a jogot annak megállapítására, hogy a kölcsönös kereskedelem érdekében mely intézeteket tartjuk nyitva, és melyeket ítéljük bezárandónak. (...) Ha tehát a Török Birodalomban járvány pusztít, a vesztegzár tartamát 28-ról 42 napra kell kiterjeszteni, ugyanis a hosszabb időszak alatt azok az emberek, akikben lappang a betegség, és az első 20 napban mindenképpen kitor*

⁵⁶³ HHStA–Noten. (Idézi: Balázs P. 2005. 171.)

⁵⁶⁴ Hóman B.–Szekfü Gy. 1935. IV. 370. (Idézi: Balázs P. 2005. 171.)

⁵⁶⁵ In: Balázs, P. 2007. I. 125–126.

rajtuk, az előírtas rendben tovább kezelhetők, illetéknéppen minden gyanútól mentesítve kibocsáthatók, avval a föltétellel, hogy az árukat még 14 napon át a tisztítóhelyen kell tartani.”

Legrosszabb esetben, „ha a határterületeken pestis tör ki, fenntartjuk Magunknak a döntés jogát, hogy előrelátó tanácskozást követően, az időtartamokat és a helyszíneket illetően, a szükségesnek megítélt mértékig, még tovább fokozzuk intézkedéseinket.”⁵⁶⁶ Ha azonban valódi pestisre utaló tünetek észlelhetők, (2/XXX.§.) „elsődleges szabályként az ilyen szerencsétlen esetre a következőket rendeljük el: veszteglési időszak mindenképpen 42 napra hosszabbítandó, ami a már megkezdett alacsonyabb fokozatú (21 napos) veszteglésre is alkalmazandó.”⁵⁶⁷ Ami pedig a vesztegzár személyzetét illeti, esetükben (XXVIII. §) a vesztegzári időszak abban az időpontban kezdődik, amikor felvették az intézetbe, áruk esetében attól az időponttól, amikor a kicsomagolás végeztével a szellőztetés a legutolsó tételeknél is megkezdődött.⁵⁶⁸

Láthatóan rendkívüli estekre továbbra is fenntartották a 82 napos veszteglést, valamint a konkrét helyzet veszélyességének függvényében – amikor „Mifelségünk legfelsőbb egyetértését kérnék, annak a gyors cselekvés vallaná kárát” – a helyi tartományi és királyi helytartótanácsok (horvát, magyar) a veszteglési idő további meghosszabbításával élhettek. Ugyanakkor nyomatékosan hangsúlyozza a rendelet, hogy minden más esetben „Magunknak tartjuk fenn annak megítélését, ...hogy a vesztegintézetek működését alapjaiban érintő döntést csak az államigazgatás legfelső szintjén lehetett hozni, az uralkodó személyes jóváhagyásával.”⁵⁶⁹

A GN rendelet veszteglési időt illető rendeletét később enyhítették, ugyanis A.Chenot, Erdély protomedicusát 1783-ban Bécsbe rendelték, ahol kidolgozta az 1785-ben kiadott újabb pestis-instrukciót, amelyben járvány idején 20 napra, gyanú esetén 10 napra csökkenti, illetve járványmentes időszakokban pedig eltörli a veszteglési időt. A bécsi egyetem orvosi kara nem értett egyet a „lazítással”, a kormányzat ennek ellenére, pénzügyi és kereskedelmi (a „semmiért” töltött idő, a pénzveszteség, az áruk romlása, stb.) megfontolásokból elfogadta A. Chenot javaslatát és végrehajtását rendelte el a birodalom egész területén, a Dalmácia tengerparti területeinek kivételével.⁵⁷⁰

Egyedi esetekben, kérvényezés útján – az Udvari Kancellária, az Udvari Egészségügyi Bizottság –, a császári-királyi „Fenség” jóváhagyásával a veszteglési idő lerövidítése korábban is lehetséges volt, igaz, a döntés joga továbbra is az uralkodót illette, amit GN újból megerősít. Például 1766-ban egy nemes és kísérete 28 nap helyett 14 napos kedvezményben részesült, vagy pedig a Belgrádon keresztül Zimonyba érkező von Celsing svéd követnek és egy kereskedelmi tanácselnöknek illetve kíséretének Mária Terézia engedélyezte (1766) a 21 napos veszteglés lerövidítését szintén 14 napra.⁵⁷¹ Mindazonáltal napjaink epidemiológiája is

⁵⁶⁶ *Generale Normativum in Re Sanitatis*. In: Balázs P. 2007. I. 125–127.

⁵⁶⁷ *Generale Normativum in Re Sanitatis*. In: Balázs P. 2007. I. 143, 146–147.

⁵⁶⁸ *Generale Normativum...* In: Balázs P. 2007. I. 143,

⁵⁶⁹ *Generale Normativum in Re Sanitatis*. In: Balázs P. 2007. I. 125–127.

⁵⁷⁰ Kaproczy K. 2016. I. 35–36. In: Balázs P. 2016

⁵⁷¹ Balázs P. 2007. I. 80–82.

igazolta, hogy veszteglőhelyeken az empirikus alapon megalkotott veszteglési idő – élettani és mikrobiológiai tekintetben – a pestis ma ismert patológiai ciklusaihoz igazodott.⁵⁷²

A GN rendeleteinek sorában az Erdélyre a fentebb említett veszteglő állomások topográfiai elhelyezkedésén kívül más utalás nincs, ugyanis a szabályzat birodalmi érvénnyel bírt. Pontosabban, főleg a Tengeremelléken, az Adriai-tenger partvidékén korábban bevezetett intézkedések kiterjesztése volt a szárazföldi járványvédelemre: az „óvintézkedéseket (XXXI. §.), amelyeket a rendszeresített vesztegzári állomások részére eddig elrendeltünk, ezennel kiterjesztjük az egyes tartományokra, törvényhatósági városokra, kisebb városokra, falvakra, várkastélyokra, és magánházakra, amelyekben ha pestis (hárita el ezt a Mindenható) törne ki, a legkegyesebb emlékeztető Károly császár, imádott szülőatyánk által 1738. november 3-án (10-én,) kiadott rendelete szerinti halálbüntetést szabjuk ki azokra, akik a saját házukban vagy a szomszédságban megjelenő pestist – tudomásukra jutván – eltitkolják, és annak bejelentését elmulasztják a helybéli magisztrátus, vagy a vármegyei törvényhatóság részére, mivel ennek a mélységesen megvetendő hanyagságnak a következtében lehetetlen ellenintézkedéseket tenni a baj csírájában való elfojtása érdekében, és ennek következtében számtalan ember siralmas pusztulással kényszerülhet megválni az életétől. Majd dönteni kell arról, hogy egész közösségeket vagy magánházakat, minden személlyel, állattal, áruval, berendezéssel együtt, a céloknak megfelelően hogyan lehet őrhelyekkel biztosított záróvonalakkal elzárni a másokkal való találkozástól és keveredéstől. Ilyenkor elpusztítandók a kutyák, a macskák, és más állatok, különösen pedig a szárnyasok, amelyek mind alkalmasak a ragály terjesztésére, majd minden olyan intézkedést be kell vezetni, amelyeket a fentiekben előírtunk a rendszeresített vesztegintézeti állomások részére, mivel a hivatalban lévő vármegyei és városi magisztrátusok esetről esetre könnyebben tudnak bölcs és előrelátó határozatokkal gondoskodni a megfelelő intézkedésekről, mintha részletekbe menő szabályok korlátozása alatt állnának.”⁵⁷³

A szabályzat, rendelet végrehajtásának ellenőrzésében döntő szerepe a járványvédelem feladatellátásával is minden szinten megbízott hivatalnokok voltak, akik működési területét Bécs a záróvonalakon, veszteglőhelyeken, a településeken jelölte ki, teret engedve a helyi kezdeményezéseknek. Ugyanakkor a hivatalnoki kar kezébe a GN feltétel nélküli végrehajtása érdekében megtartotta a korábban szintén a járványterjedésének megfékezésére hozott büntető rendeletet, amit 1766-ban ismét megerősítettek. A rendelet előírásait megszegőivel szemben a halálbüntetés kilátásba helyezése, kétségtelen visszatartó erővel bírt, ennek ellenére a hanyagságot, a szabályok megsértést, semmibevételét nem tudta kiiktatni. Másfelől pedig a Bécs kormányzat jól felfogott érdeke volt az „élő kincstár” (adózók) védelme, amelynek a törvény szigorával a közjóra hivatkozva tudott érvényt szerezni. A konkrét állam-szervezési és államigazgatási – mint például a közegészség – ügyében, Mária Terézia majd fiára, II. József számára irányadó a németalföldi és német protestáns természetjog állam-, és társadalomelmélete volt, amely minden embert megillető természetes jogokra, a közjóra „rutinszerűen” hivatkozott a kibocsájtott rendeletekben.⁵⁷⁴

⁵⁷² Balázs P. 2007. I. 66.

⁵⁷³ *Generale Normativum...* In: Balázs P. 2007. I. 145.

⁵⁷⁴ Balázs P. 2007. I. 164.

Mivel Magyarországot az 1738–1743. éveket követően a pestisjárvány már közvetlenül nem fenyegette, a továbbiakban a GN rendelet néhány a záróvonalakra, az őrségre és veszteglőhelyekre vonatkozó szabályzatát tekintjük át, amelyek alkalmazása – Erdély délkeleti határsávjának pestisveszély kitétsége miatt – a források alapján jól nyomon követhető.

Erdélyben a Moldovával és Oláhországgal határos Csíkszék, Háromszék, Barcaság vonatkozásában a források figyelmét az záróvonalak (cordon) felállítása, és azok mentén az őrség kiállítása kötötte le, ugyanis a záróvonalakat a pestisveszély függvényében az állandóan működő politikai–katonai határoktól távolabb is felállították, a közigazgatási egységek között is mozgatni kellett, hogy megfékezhesék a járvány tovább terjedését a fejedelemség belső területei irányába. Az GN második részében – határ-és határ menti lakosságra vonatkozólag – azonban a szabályozás előterében a veszteglőintézetek állnak, csupán néhány utalás történik a török határon, az ahhoz közeli tartományokban az (2/ II.§) záróvonalakra (cordon, „lénia”).

A rendelet a záróvonalak mentén az őrhelyek felállítását, elhelyezésük módját írta elő: az egyik őr a másiktól szemtávolságra legyen, a „távolságnak a csökkentéséről, sőt az őrség megkettőzéséről” akkor kell gondoskodni, amikor a nagyobb a veszély. Az őrségek feladata (2/III.§) az emberek, állatok, és áruk be- és kimenetelének megakadályozása a tilalom alatti tartományokból: Erdély esetében ez a szomszédos Moldova és Oláhország török tartományokra vonatkozott. Ugyanakkor, ha például Erdélyben Brassó–Barcaságba betört a pestis, akkor Barcaság és a vele szomszédos Háromszék, Fogarasföld közös határán is felállították a záróvonalat és az őrséget. Nyomban látnunk kell, noha, a szabályzat nem egyértelműen fogalmaz, mégis különbség volt az egészségügyi záróvonal mentén felállított őrség és a veszteglő állomások, intézetek őrségének feladatai között.

A záróvonal őrsége a tilalom alatt lévő tartományokból, illetve területekről érkező személyek és áruk belépését ellenőrizte. Ha utasítást kaptak arra, hogy a személyek/árúk pestises vagy pestisgyanús területről érkeztek, azokat az őrségnek vissza kell fordítani vagy a veszteglőhelyre kell irányítani, aki „erővel ellenszegül” – az említett 1766. évi rendelet értelmében – a „helyszínen halálal büntetendők”, illetve lelőhették. Az őrök nem léphették át saját járőröző körzetük határait (2/IV–VII. §.), nem tarthattak kutyákat, macskát – a ló kivételével – más állatokat, mivel azok „átkóborolva” a tilalom alatti tartományokba, területekre a ragályt behurcolhatták, ugyanakkor elrendelik az „örvonalak közelében lakó alattvalók a saját kutyáikat láncra kötve tartsák” a házuk udvarán.

Az őrhelyekre állított katonák további feladatai az éjjel-nappal járőrözés. Körzetükben „különösen a reggel” ha ruhadarabokat, titokban behozott állatokat találtak, azokat odadobott tűzcsóvával, illetve lövéssel meg kellett semmisíteni és el kellett hamvasztani. Minden emberi érintkezést meg kellett tiltaniuk, a létfenntartáshoz szükséges élelem kivételével. Az őrök, akik a záróvonalon belépő „jövevényekkel” foglalkoznak, „hivatalukat mindig kellő távolságból gyakorolják, tartózkodjanak a közvetlen érintkezéstől,” de ha ilyen előfordul az őrök is a „szabályzat szerinti tisztítást kapják.” A záróvonalak őrszemélyzetének parancsnokai nemcsak a fent említett 1766. évi bünetető rendeletet, hanem az GN rendeletet is „nyilvánosan, fennhangon és helybéli nyelven felolvasva ismertessék, nehogy bárki tájékozatlansága folytán úgy vélje, hogy mentesülhetne a statútumok szigorú előírásai alól.” A rendelet a

tilalom alatti tartományokból, területekről érkezők vendéglátását is megtiltja, ha előfordul a „körülmények szerint mérlegelhető büntetést” szabtak ki az érintetteknek.”⁵⁷⁵

A GN rendelet nagy teret szentel a veszteglőintézetek, (állomások, helyek) működési rendjének, amelyet azzal indokol (2/XVIII.§ .), hogy *a tapasztalat, mint az emberi dolgok legjobb tanítómestere*, már fényes bizonyossággal rámutatott azokra a dolgokra, amelyek tulajdonságaik révén védettek a terjedő ragállyal szemben, és mivel Európa több nemzetének bölcs megfontolásából a pestis elkerülésére tett erőfeszítéseik által *ezek jegyzéke teljes nyilvánosságot élvez*, a Mi hatalmunk folytán ezt már törvényi előírással *bevezettük tengerparti kikötőinkben és vesztegzári intézeteinkben, jelen Szabályzatunkban tehát megparancsoljuk, hogy a betegségek elűzésére a szárazföldön létesített vesztegintézetek, a körülményekhez alkalmazva, kötelezően vegyék át ugyanezeket az előírásokat.*”⁵⁷⁶

A rendelet a korábban a Tengeremléken létesített veszteglő intézetek osztályozási –fertőzésre fogékony és nem fogékony áruk – ellenőrzési eljárását, módszerét terjesztette ki a szárazföldi veszteglő állomásokra. Mivel az áruk és a személyek forgalma tengeren és szárazföldön együtt járt, rendszerint a vámház közelében felállított veszteglőintézetnek (állomás, hely) kettős feladatot kellett ellátnia: egyrészt a fertőzés gyanús személyek orvosi ellenőrzését, elkülönítését, ápolását, ellátást, másrészt az áruk ellenőrzését, fertőtlenítését, raktározását.

A Tengeremléki veszteglőhely modelljének átvitele a szárazföldi terepre – rendelet egysegítő szándéka ellenére – a kereskedelmi csomópontok földrajzi (topográfiai) elhelyezéseinek függvényében változott. Jelentős eltérések voltak például a horvátországi, tengerparti, Temesi Bánságban a pancsovai és az erdélyi (vöröstoronyi, tömösi, ojtuzi, pricskei) veszteglőhelyek között, már csak a terepviszonyok miatt is, nem is beszélve a forgalom sűrűségéről, illetve az áruféleségek különbségéről. Nem véletlen, hogy a GN rendelet a tengerparti veszteglőhelyek előírásai szerint létrehozott és működő szárazföldi veszteglőhelyek esetében, a körülményekhez való alkalmazást hangsúlyozta.

A GN rendelet a tengerparti veszteglőintézetek „(és szárazföldön kontumációs helyek, állomások)” működési előírásaiban első helyen a veszteglő intézeti javadalmozott (fizetett) személyzetének hivatali összetételét, feladatait, kijelölési szempontjait rögzíti. A vesztegintézet személyzetét az igazgató, orvos vagy sebészmeister, az árukat tisztító szolgálak, az őrség, fogdamester, tolmács, káplán, egyéb felügyelők alkották. (I –V, X – XIII. §).

A kinevezésüket illetően a személyzet feladatellátásának szakmai felkészültsége és felelőssége a meghatározó (XXXVII, II, IV, XXXIX – XLVIII §.): „*az igazgatókat, orvosokat, sebészmeistereket, tolmácsokat, és káplánokat közvetlenül Mi nevezünk ki, Udvari Egészségügyi Bizottságunk útján, miután megkaptuk az egyes Egészségügyi Bizottságok jelentését a jelöltek alkalmasságáról, viszont más alsóbb vesztegintézeti posztokra – mint felügyelők, örök, szolgálak stb. – az igazgató tesz javaslatot a jelöltekre, a Helytartótanácsnak vagy a Horvát Tanácsnak, majd a következő lépésben e hivatalok az Egészségügyi Bizottságnak, és*

⁵⁷⁵ Generale Normativum...I. Működési szabályzat a határok mentén a közegészség érdekében felállított őrvonalak részére. In: Balázs P. 2007. I. 124–127.

⁵⁷⁶ Generale Normativum...I. Működési szabályzat a határok mentén a közegészség érdekében felállított őrvonalak részére. In: Balázs P. 2007. I. 130–138.

ez utóbbi választja ki a jelöltek közül a legalkalmasabbakat, majd nevüket az egészségügyi jegyzőkönyvekben is rögzíti.”

A veszteglőhely, intézet igazgatójának elsődleges kötelessége az egységes szabályok szerint emelt épületek karbantartása, a hiányosságok pótlása. Az épületek „minden olyan kellékkel felszereltesse, amelyek az előírt elkülönítés lehető legbiztonságosabb végrehajtásához, illetve a jövevények kényelméhez szükségesnek ítéltetnek.” A veszteglőhely külső falai, amelyek az egész épületegyüttest övezik, „legyenek kellő magasságúak, raktározó helyeket szintén e falakon belül kell kialakítani. Ez legyen tehát az előírás az új vesztegintézetek építésénél, vagy a már fennállóké felújításánál.”

Ott, ahol – a kisebb a személy és az áruforgalom miatt – az igazgató és a sebészmeister hivatalát nem ugyanaz a személy látta el, az orvosnak és a sebészmasternek is ugyanaz a kötelessége, akik személyükben „derék, bölcs, józan életű, romlatlan férfiak” kellett legyenek. Ellenkező esetben „meg kell fosztani a hivatalától, és vétsége súlyának mértékében kell megbüntetni.” Pestis megjelenésének estén, ha veszteglő intézet orvosa vagy sebészmastera a személyek vizsgálatát, a szemlézést „nem távolról, hanem közvetlen érintkezéssel” végzi, „*azt a sebész mestert vagy orvost fertőzöttnek kell tekinteni, a vesztegintézet zárt részébe kell helyezni.*”

Az árukat tisztító szolgák, az őrizetet ellátó személyek esetében a szabályzat megtiltja, hogy „*pénz, ajándék, részrehajló rokon- vagy ellenszenv*” befolyásolja munkájukat. Azok a szolgák, akik fertőzésnek vannak kitéve, „*váltott munkarendben, egyenlő terheléssel dolgozzanak, tehát közöttük a munka terhe és a javadalmazás egyenlő mértékben legyen elosztva.*”

A vesztegzár szolgálknak akkor is követniük kell az igazgató utasításait, ha azt a „*parancsot kapják, hogy az éjszakai pihenést a gyapotgyapjú vagy egyéb bálák tetején töltsék,*” ezért tudatosítani kell bennük, hogy „*közegészség érdekében vállalják a fertőzés veszélyét.*” Minden vesztegintézetben (a házban, az udvaron és átjárókban) a tisztaságért felelős szolgák a „*használatos gereblyékkel szedjék össze a ragályt hordozni képes gyanús anyagokat*” égetéssel semmisítsék meg. A veszteglő személyek saját fertőtlenítése tekintetében GN előírta a „*mosott alsó ruházatuk*” kötélen való szellőztetését. Ugyanakkor a vesztegzári szolgák közül a *fogdamesteri* teendőik ellátására egy személy kijelölését. A fogdamester feladata a szabálysértők büntetése, a beérkező utazóktól az összes fegyver, illetve minden veszélyes eszközt lefoglalása, „*különösen ügyeljen*” azokra az eszközökre, amelyek „*alkalmasak lehetnek a vesztegzárból való kitörés előkészítésére.*” További feladata, a fogdában tartottak élelemmel való ellátása, a szóbeli érintkezés. A vesztegintézeti öröklet tekintetében GN hangsúlyozza az éberséget, hogy „*emberek, állatok és áruk se juthassanak be titokban országaink és tartományaink területére, mert aki a Török Birodalom felől akar belépni, annak erre csakis a vesztegintézeteken keresztül nyílhat lehetősége.*”⁵⁷⁷

A veszteglő állomásokon szolgálatot teljesítő személyek és a „jövevények” közötti kapcsolat tekintetében a szabályzat a tengerészeti járványvédelmi modell (Trieszti Főszabály) előírásait terjeszti ki a szárazföldi viszonyokra. Eszerint a „*jövevényekkel, illetve áruikkal közvetlenül senki más nem foglalkozhat*”, csak azok, akiknek az áruk tisztítása a feladatuk,

⁵⁷⁷ Generale Normativum... In: Balázs P. 2007. I. 128–130, 131, 135.

„ők a jövevényekkel azonos vesztegzári időszak letöltésére kötelezendők.” A sebész mesterek, igazgatók, káplánok, felügyelők, vagy bármilyen hivatali viselők, és a vesztegzárban őrzöttek között semmilyen érintkezés ne történjék, ennél fogva „vesztegintézeti lakásokat alkalmas rostéllyal vagy ráccsal kell felszerelni, amelyeken keresztül a sebész mester távolból végezheti a testek szemlélését”, vagyis a „fülkét úgy kell kialakítani, hogy a rács innenső oldalán álló sebész mester, a rács által elválasztva, kívülről szemlélhesse a megvizsgálandók testét”, és az igazgató is „közvetlen érintkezés nélkül” vizsgálódhat. Mivel a veszteglő állomás, intézet „egész együttese kórházi természetű” nincs szükség kórház építésére. Azok, akik a járvány tüneteit már mutatják, számukra „elkülönített barakkokat kell kijelölni.”

A vesztegintézeti igazgatójának személyét illetően, követelmény: legyen józan életű és istenfélő ember, tartsa folyamatosan szem előtt a Szabályzatot, illetve az 1766. évi augusztus 25-i törvényt. Felettese engedélye nélkül hivatalát nem hagyhatja el, tartózkodnia kell minden egyéb tevékenységétől: élelmiszerekkel és más létszükségleti cikkekkkel való üzletpeléstől. Hasonlóan minden hivatalban lévő személynek tilos kereskednie a vesztegintézeti árukkal.

Az igazgatónak, a többi hivatalban lévő személynek tilos madarat, macskát, vagy kutyát szabadon tartani az intézet területén: (kutyát láncra kötve, a madarakat kalitkában tarthatja). Emberiességi megfontolásokból a szabályzat felhívja a figyelmet, hogy a veszteglő helyen a pestisgyanús, és pestisbeteg személyekkel „szeretettel, bölcsen és tisztelettel kell bánni, kellő gyakorisággal részesüljenek a szentmise áldozatának lelki vizsgáltatásában, részükre a szentségeket azonos óvatossággal kell kiszolgáltatni, a kápolna pedig olyan helyre építendő, hogy az ott zajló eseményeket a különböző vesztegzári osztályokba sorolt személyek a saját lakhelyeikről, kellő áhitattal, nyomon követhessék.”

Az igazgató, az orvos, a sebész, a káplán, a tolmács, a felügyelő és a szolgák, illetve a vesztegintézet bármely minőségű alkalmazottja, a pestisáldozatok végrendeletében örökös-ként nem nevezhető meg, végrendelet végrehajtója sem lehet, ennél fogva az ilyent a „jelen Szabályzat értelmében semmisnek és érvénytelennek nyilvánítjuk.” Kivéve, ha azt a végrendelező saját kezével jegyezte le, tanúk előtt egyértelmű nyilatkozatot tett, hogy a „fentiekben említett kedvezményezettek javára szabad elhatározásából végrendelezett.” Veszteglési időszak alatt bekövetkezett halálozás esetén az igazgató két tanú jelenlétében leltárt kellett készítsen az árukról, az ingóságokról, a pénzről, illetve minden más egyébéről, ami az elhunythoz tartozott, majd azt megküldte a felettes hatóságoknak, akik döntöttek az elhunyt vagyonáról.⁵⁷⁸

A szabályzat előírta, hogy az árukkal és állatokkal – vagy azok nélkül – érkező személyeket (V–XII.§.) a nappali időszakban (mivel éjjel tilos volt az intézetbe a belépés), hét pontba foglaltak szerint ki kellett kérdezni. Például, honnan jönnek, mi a nevük, kicsodák, és hol időztek utazásuk közben? Milyen az emberek és állatok egészségi állapota azokon a területeken, ahol áthaladtak, útleveleik megegyeznek-e a Török Birodalommal kötött egyezmények előírásaival? Habsburg területeken mi az utazásuk célállomása, milyen árukat hoztak, azok honnan származnak, ragályosak-e? Az árukat a saját személyes vesztegzári időszakuk

⁵⁷⁸ Generale Normativum... In: Balázs P. 2007. I. 131–134,

letöltése előtt akarják-e tovább szállíttatni, az egyes személyek milyen egészségi állapotban vannak stb.? Mindezt az igazgatónak naplóba (jegyzőkönyvbe) – az érkezés napját és óráját megjelölve –, pontosan rögzíteni kellett, majd a személyeket, az állataikat, és áruikat elkülönített épületekbe, illetve istállóba kellett elhelyezni, majd miután a sebészmester a személyek testi szemlézést elvégezte, közölni kellett az érintettekkel a vesztegtelelés időtartamát.⁵⁷⁹

„Amíg a vesztegintézeti tartózkodás időtartama 21 napra korlátozódik, és igen távoliak az egészségre leselkedő veszélyek, a sebészmesternek nem kell elvégeznie az utazók testi szemlézését, ha viszont a „szomszédos területeken ténylegesen járványok dúlnak, a vesztegtelelés időtartama megnövelendő, és a jövevényeket meztelenül kell megvizsgálni a kellő távolság betartása mellett, nehogy az orvos vagy a sebészmester megfertőződjék.” A vesztegzári időtartam alatt az orvos vagy a sebészmester minden nap köteles volt megvizsgálni a „jövevények egészségi állapotát”, ha az „idő múlásával ragályozódási tünetek jelennének meg, a következő előírások szerint kell eljárni: *amennyiben az orvos vagy a sebészmester vizsgálat közben valódi ragályos jeleket fedez fel, az adott vesztegzári csoport minden tagját vissza kell irányítani azokba a tartományokba, ahonnan érkeztek, áruikkal és állataikkal együtt, azok pedig, akik ellenállnak, a helyszínen kivégzendők, és holttesteiket, állataikat és áruikat az előírt óvatosság mellett tűzzel kell elhamvasztani.*”

Abban az esetben, ha az orvosi szemlézésnél „*semmilyen pestisre utaló jel nem észlelhető, a tisztítást a kötelező időtartam határai között a szabályok szerint*” kellett elvégezni.

A vesztegintézet igazgatója „*méltányos áron gondoskodjék a jövevények élelmezéséről,*” (helybéli kocsmárosokkal tárgyaljon, vagy más úton). Az élelmet viszont a „*vesztegzárba helyezetteknek a vesztegzáraton kívül dolgozó, fertőzésnek ki nem tett szolgák adják át, személyes érintkezés nélkül.*” A veszteglő intézetbe a behozott pénzerméket a „*szolgák forró, sós vízzel (a legalacsonyabb veszteglési időtartam esetén), illetve megnövekedett veszély esetén forró ecetes vízzel tisztítsák meg, a levelek és irományok pedig, amikor is a legtávolabbi a veszély, és a periódus csupán 21 napos, a szokásos módon megfűstölendők, hosszabb veszteglési időtartam elrendelése esetén viszont, mielőtt kiadásra kerülnének, azokat forró ecet fölött kell átgőzölni...*” A jövevények „*lenvászon fehérneműit a vesztegzáron belüli szolgák haladéktalanul kötelesek kimosni, a felső ruházatuk pedig folyamatosan szellőztetendő.*”⁵⁸⁰

A szabályzat a Trieszti Főszabály előírásain nem módosított, így továbbra is a vesztegzár alá helyezett árukat aszerint különbözteti meg (XVIII.§.) *fogékonyak-e a ragályozódásra, vagy nincs ilyen fogékonyosságuk.* A szabályzat meghatározása szerint „*az áruk közül azokat kell fogékonyak tekinteni, amelyek a fertőzött testekből kiáramló dolgokat felfogva a fertőzést más testekre is átvihetik, nem fogékonyak viszont azokat az árukat nevezik, amelyek nem képesek terjeszteni a ragályt.*”⁵⁸¹

A GN aprólékosan leírja az áruk kezelésének eljárását: „*miután megtörtént az áruk elhelyezése, a tisztítást végző szolga vagy szolgák elsőként (XIV.§.) azokat az árukat tartalmazó ládákat, illetve zsákokat vegyék kezelésbe, amelyeknek tartalma a legkönnyebben terjeszti a*

⁵⁷⁹ *Generale Normativum...* In: Balázs P. 2007. I. 134–135.

⁵⁸⁰ *Generale Normativum...* In: Balázs P. 2007. I. 136–138

⁵⁸¹ *Generale Normativum...* I. *Működési szabályzat a határok mentén a közegészség érdekében felállított örvonalak részére.* In: Balázs P. 2007. I. 130–138

fertőzést. Ezeket az árukat tehát csomagolásuktól megszabadítva, és a szellőztetésnek kitéve, naponként át kell forgatni, és folyamatosan a szabad levegőn kell hagyni, mint például a juhgyapjút, amelyet a ládákból és a zsákokból egyszerűen ki lehet emelni, amennyiben azonban, mint a gyapot esetében, a kötözött bálákat károsodás nélkül nem lehet kinyitni, a szolgák a csomagolás részleges megbontásával, meztelen karral benyúlva keverjék meg az árut.”⁵⁸²

A pestisre nem fogékony dolgok, illetve áruféleségek közé sorolja a Szabályzat (XIX – XXVII. §), „bármilyen fajtajú szemes termény a rizs, vagy a hüvelyes termények, a valónia-gubacs, és más nem fogékony dolgok”, amelyek „még a szomszédos tartományokban pusztító pestis esetén is, különválaszthatók azon dolgoktól, amelyek fogékonyak minősülnek, hogy ezután késedelem nélkül átadhatók legyenek a szabad kereskedelmi forgalomnak.” A szemes termények elválasztására „össze kell állítani egy csatornát fából, amelyen vesztegzáron belüli helyről a szemes termények a külső, szabad környezetben elhelyezett edénybe ömleszthetők, ez idő alatt átszellőztetés is megtörténik, így megszabadulnak szemek közé keveredett dolgoktól, melyek képesek a fertőzés terjesztésére.”

Fából, rézből, illetve bármilyen más fémből készült tárgyak, amennyiben nincsenek becsomagolva és kötegelve, „nem fertőzésveszélyesek”, ha „vízzel lemosták, bármikor szabadon behozhatók.” A viasz és a szivacsok „kicsomagolva, miután 48 órán át, folyó vízben áztak, ugyancsak kiadhatók, és szabadon behozhatók.” Bármilyen más áruféleségek ha azok a nem fogékonyak közé tartoznak is, „beszállítandók a vesztegzárban létesített raktárakba, vagy pajtákba, ahol a fertőzésre fogékony csomagoló anyagok eltávolítása után, ami egyben a fertőtlenítést is jelenti, kiadhatók az intézetből.” A Szabályzat szerint a „csomagolás fogalmán olyasmi értendő, ami az áruk megvédését és szállíthatóságát szolgálja, és anyaga fogékony a fertőződésre, tehát papír, vászon szövet, kötél, posztó, és más ezekhez hasonló, amelyeket a legnagyobb alapossággal kell kimosni, majd a nem fogékony áruk tárolására szolgáló edényeket, fa-, vagy fémládákat, vízzel kívül-belül alaposan le kell mosni, így azután haladéktalanul kiadhatók.” A közönséges hamuféleségeket, illetve hamuzsirt, valamint az „ipari mazsolát” szintén nem fogékonyak a fertőzésre csoportba sorolták, amit szintén vizes lemosást követően kiadhatók voltak a veszteglő állomásról.

A továbbiakban azoknak az áruknak a felsorolása következi, amelyek a Szabályzat szerint nem minősülnek fertőzésre fogékonyak. A lista hosszú, viszont annyiban figyelemre méltó, hogy láthatóvá teszi a forgalomba lévő – európai és gyarmati mezőgazdasági és ipari – áruféleségek széles és gazdag skáláját. A Szabályzat ugyanakkor megjegyzi, hogy ezeken a „közmegegyezés alapján nem fogékonyak tartott” anyagokon kívül a „többi áru visszatartandó a mindenkor elrendelt vesztegzári időszak lejártáig.”⁵⁸³

Elővigyázatosságból elrendelték, hogy a fűszerek, élelmiszerek, a fémek, a vasból készült drótok, a sózott halak sem adhatók ki a veszteglő intézetből a fertőzésre fogékony csomagolás eltávolítása előtt. A tengerparti járványvédelemre vonatkozó előírások mint pl. a csomagolt áruk raktározása, a ládák, a bálák kinyitása, tartalmuk fertőtlenítése (szellőztetés) stb. érvényesek a szárazföldi határok mentén a nagyobb kereskedelmi forgalmú

⁵⁸² Generale Normativum... In: Balázs P. 2007. I. 136–137.

⁵⁸³ Generale Normativum... In: Balázs P. 2007. I. 139–141.

csomópontok közelében felépített veszteglő állomáskora is. A Szabályzat ebbe kategóriájába sorolja a selymet és kecskeszőrt a gyapjút-, lent-, gyapottat – és pamutfonalat, hódzórt, teveszőrt, paszományok és ruhaszegélynek szolgáló prémet, posztót, selyem kelmét, pamut-szövetet, leveles dohány és az „*összes ezekhez hasonló gyártmányokat tartalmazó bálákat, az összefogott, dísznek szánt kötegelt tollakat, mindezeket szellőztetés jótékony hatásával lehet megtisztítani.*” Különösen hangsúlyozza a Szabályzat – vélhetően korábbi tapasztalatok nyomán (az erdélyi pestisjárvány 1708–1711.) –, hogy „*a nyers, nyúzott bőroket százas halmokban a vesztegitézet zárlat alatti részének udvarában kell elhelyezni, és a vesztegzár félidején túl az udvar egy másik részébe átrakodni. Száraz marhabőrök, vagy bármilyen más bőrök kezelése, azonos megfontolásból, ugyancsak a mozgó levegő tisztító hatásával történik. „Bármely korábbi rendelkezéssel vagy paranccsal ellentétben, mindenféle állatbőrt, minden időben fel kell venni a vesztegzárba, és azoknak a tisztítását az előírt szellőztetéssel, meghatározott időtartam alatt kell elvégezni.*” Azzal a törvényi megszorítással, hogy a vesztegitézet igazgatója azoknak a „*kecskebőröknek vagy birkabőröknek az elfogadását visszautasíthatja, amelyeket minden előzetes feldolgozás nélkül, nyári időszakban szándékoznak behozni a vesztegitézetbe, és igen gyakran úgyszólván tűrhetetlen büzt árasztanak.*” A Szabályzat végül kimondja, hogy „*bármilyen egyéb árut, amely a fenti katalógusban nem szerepelt, a ragállal szemben fogékonynak kell tekinteni, gondossággal tisztítandó és kezelendő.* Ha járványra gyanús időkben a veszteglés időtartama 42 napra emelkednék, a csomagolás eltávolításakor és a szellőztetés biztosításakor az előírt szigort semmi ne enyhíthesse, még akkor sem, ha a szigorúság következtében maguk az áruk is kis mértékben károsodásokat szenvednének. „*A jelen Szabályzatban tévesnek nyilvánítjuk azt a vélekedést, miszerint lennének egyes áruféleségek, amelyeket másokhoz viszonyítva hosszabb vesztegzári időszak alatt kellene fertőtleníteni (pl. a gyapjút hosszabban mint a bőroket), tehát az „áruféleségek semmilyen más alapon nem különíthetők el, csakis oly módon, hogy a fertőzéssel szemben védtelenek, pontosabban fogékonyak, vagy nem fogékonyak lennének, ezen oknál fogva tehát a fogékony árukat az emberekre vonatkozó mindenkori rendelkezések szerinti azonos időtartamú fertőtlenítésnek kell alávetni, vagyis a nagyobb körülmények ténylegesen ne a napok számának növelésében jelentkezzenek, hanem a fokozottabb fegyelemben, például a gyapjú megtisztításának elvégzésében. Végezetül elrendeljük, hogy a munka még ünnepnapokon se szüneteljen.*”

A Szabályzat tekintettel volt arra, hogy a veszteglőhelyen a fertőzés, megbetegedés veszéllyel járt alkalmazottakra (örök, szolgák, orvosok, káplánok stb), vagy a jövevény személyek a veszteglő állomáson pestisfertőzöttek, pestisbeteg lettek, ilyen esetben a „sebész-mesternek és az orvosnak az a hivatali kötelessége, hogy megkezdjék a betegség kezelését, de a testi érintkezés vagy bármilyen közvetett érintkezés elkerülésével. Pestissal fertőzött veszteglő állomások körül őrhelyeket kellett felállítani: „*mindenkinek meg kell tagadni a belépést, hacsak ezt nem indokolják, a pestisben szenvedők*” a élelmiszerek, gyógyszerek ellátása és a lelki támogatás. „*Elhalálozás vagy gyógyulás esetén is a lakószobák, istállók, és raktárak gondosan kifüstölendők, a falak friss mésszel kezelendők, a padlózatot pedig a szolgák mossák fel, majd az ajtókat és ablakokat 42 napon át nyitva kell hagyni, és itt csak ezután engedélyezhető az újonnan érkezők elhelyezése. Az elhaltak testét 12 lábnyi mélységben,*

mésszel leöntve, és földdel takarva kell eltemetni, a vesztegintézet zárt területén létesített temetőbe” tilos a bejárás.

Abban az esetben, „ha a ragályos kórral megfertőzött emberek meggyógyulnak a veszteglő állomáson, (XXXII–XXXIV.§.) a „távozóknak az igazgató térítésmentes bizonyítványt állít ki a letöltött veszteglésről, amely röviden tartalmazza a személyek nevét, életkorát, külső megjelenését, a vesztegzárba hozott állatokat és árukat, amint arról az 1768. január 31-én kelt részletes utasításunk rendelkezett. Majd a rendeleteink szerint előírt összegek lefizetésével az emberek, állatok és áruk kibocsáthatók, a vesztegzári állomáson szolgáltatot teljesítőknak viszont hivatalvesztés terhe mellett nyomatékosan elrendeljük, hogy a törvényesen meghatározott illetéken túl nagyobb értéket ne fogadjanak el a vesztegzárat elhagyóktól, se önkéntes adomány ürügyén, se bármilyen egyéb címen, és még kevésbé vetemedjenek ennek a kikényszerítésére. Különös gondot kell fordítani arra, hogy a kibocsátottak részére, útjuk folytatásához azok a szükséges szállítóeszközök méltányos áron álljanak rendelkezésre”.⁵⁸⁴ Láthatóan a GN rendelet igyekszik összhangot teremteni a kereskedelemben forgalmazott árukra vonatkozó empirikus járványtani ismeretek munkaköri leírással, valamint egyensúlyt teremteni a védekezés és az áruforgalom, illetve a kereskedelem biztonsága között.

A felhalmozott tapasztalati tudás a fertőzésre fogékony, és a nem fogékony áruféleségekről szóló tételes árulista a – mint említettük – tengeri kereskedelemről került át a szárazföldi alkalmazásra, amelynek célja mindkét útvonalon kereskedelem biztonságának szavatolása, erre utal a csatolt méltányos és egységes árulilleték (fizetési) lista. Mivel „mindez ideig az összes veszteglő állomáson a különböző kifizetendő összegek nem tükrözték az áruk fertőződéssre fogékony illetve nem fogékony jellegét (XVIII. §) illetve azok különböző tömegét sem, ennél fogva az egységesség és a mértékletesség jegyében” GN rendelet felsorolja az árufajtákra kirótt illetékeket.⁵⁸⁵ Ezek közül az erdélyi kereskedelmi forgalomban többségük nem fordult elő, ugyanis azok – tömegüknél fogva is – a tengeri kereskedelem tárgyát képezték. Ugyanakkor megjegyzi, hogy „a gabonaféleségeket minden illeték alól mentesnek nyilvánítjuk.” Szabályzat arra is felhívja a figyelmet, hogy „súlymérésnél nemcsak magát az árut kell figyelembe venni, hanem a tárolására használt ládat vagy edényt, illetve minden csomagolást is, ezen túl azonban semmilyen súlytöbblet nem számítható.”⁵⁸⁶

Az erdélyi veszteglő állomások és záróvonalak, a kisebb jelentőségűek (Pricske, Vulkán, Töröcsvár) esetében is legnagyobb gondot a Török Birodalomból (Moldova, Oláhország) behozott állatok jelentették, egyrészt az állatjárványok, másrészt a csempészet, az állatlopások, és végül az örmények ügyeskedései miatt. A GN megfogalmazása ebben a tekintetben is általánosító: „Mi tartományainkba állatok behozatalára kerülne sor,” meg kell vizsgálni, hogy az emberek és állatok származási helyükön „jó közegészségi állapotok” uralkodnak, és ha a „legalsó fokozatú, vagyis 21 napos vesztegzár van érvényben, ez esetben az állatok veszteglés nélkül behozhatók az országba ha előzetesen az állatokat folyó vízben, sodrás ellenében” hajtották át. Ugyanakkor a „fűrésztes elkülönítve történjék, és ne olyan helyen, ahol emberek

⁵⁸⁴ Generale Normativum... In: Balázs P. 2007. I. 143, 146–147.

⁵⁸⁵ Generale Normativum... In: Balázs P. 2007. I. 145.

⁵⁸⁶ Generale Normativum... In: Balázs P. 2007. I. 156–158.

is átkelnek a folyón, mert ez esetben fertőző érintkezés történnék az innenső oldali emberek, és a Török Birodalomból érkezők között. (...) Minden más vesztegzári időtartam esetén, illetve akkor, ha nincs mód a fenti intézkedések végrehajtására, a Török Birodalomból érkező minden állatot kivétel nélkül alá kell vetni a vesztegzári rendelkezéseknek.”⁵⁸⁷

A Szabályzat (GN) a kölcsönös kereskedelem előmozdítása végett, a „ragályozódásra nem fogékony áruk behozatalát a vesztegintézetten kívül is”, vagyis a lakosság határ menti kereskedelmét megtűri, ha az a határ menti átvevő helyeken, vagyis az úgynevezett *rastellumokon* keresztül történik. Azzal a fenntartással, hogy a Török Birodalom felől semmilyen veszély nem merül fel. Ugyanott GN pontosít, az eljárás „csak a kölcsönösen szükséges élelmiszerekre alkalmazható, és a határ két oldalán élőkre korlátozva, hogy a jószomszédi kapcsolatok, és a kölcsönös kereskedelem könnyítése érdekében történjék”. Ez elsősorban a horvátországi katonai igazgatású – törökkel határos – térségre vonatkozott. Azonban a „határ menti átvevő helyekre, akár korábban akár a jövőben létesültek/létesülnek, az „óvintézkedések” Erdélyben is megfigyelhetők: a veszteglő állomások a záróvonalakhoz kapcsolódva épüljenek, amelyek mellé „a határon szolgáló őrszemélyzet telepítendő; nevezett kerítések egymástól egy ölnyi távolságban helyezkedjenek el, és a kettőt fából készült vályúk kössék össze, hogy azokon keresztül az egyik, illetve másik irányban sót vagy gabonaféléket lehessen áttölteni; hogy pedig a darabáruk is elhelyezhetők legyenek, erre egy lerakóhelyet, a katonai őr részére pedig egy őrszobát kell építeni.” Ezek a határátvételi helyeken más kereskedelem nem folytatható, csak a „ragályozódásra nem alkalmas egyszerű élelmiszerek, melyek a helyi lakosság, az őrség szükségleteit elégítették ki. Minden egyéb „ragályozódásra képes árut vissza kell utasítani, mivel az fertőtlenítésre irányítandó, és a kereskedőkkel együtt az előírások szerinti vesztegintézetbe kell bekísérni.”⁵⁸⁸

Nem ismerjük az erdélyi határ menti forgalomra vonatkozó – só csempészésen kívüli – sajátosságokat, viszont a horvátországi részen a Szabályzat engedélyezte: tengeri só, hazai és török búza, zab, árpa, köles, szárazbab szabad forgalmát, mivel az a határőrizeti katonaság ételmezéséhez szükségesek, továbbá nyersvas, és malomkövek behozatalát.

Valószínű az erdélyi részen is a horvátországihoz hasonlóan történt – az *Opinio in re sanitatis* szerint is – az áruk cseréjénél az előirt eljárás: a „favályukat, amelyeken keresztül a só vagy a gabonafélék átömlesztése történik, úgy kell felszerelni, hogy a török oldalról ömlesztett gabona egy sűrű szövésű drótszítán át érkezzék az innenső oldalon lévő faedénybe, így a fertőzésre fogékony anyagok, amelyek a szemek közé keveredtek, vagy a zsákokból származnak, fennakadjanak a szítán, és innen eltávolítva, a kellő óvintézkedések értelmében elégtessenek. A nyersvas és minden más fém, illetve a malomkövek, az összes csomagolóanyag eltávolítása után, a fertőződő érintkezés elkerülésével, közvetlenül behozhatók. Amennyiben a kétoldalú kereskedelemben pénzürmék is gazdát cserélnének, azok forró ecetes vízbe merítendő, és öblítés után átadhatók.” (...) A határ menti lakosság számára kizárólag így, és semmilyen más módon nem engedélyezhető a kereskedelem.”⁵⁸⁹

⁵⁸⁷ *Generale Normativum...* In: Balázs P. 2007. I. 139–150.

⁵⁸⁸ *Generale Normativum...* In: Balázs P. 2007. I. 159–160.

⁵⁸⁹ *Generale Normativum...* In: Balázs P. 2007. I. 159.

A GN rendelet a birodalom belső területein működő egészségügyet összekapcsolta a járványvédelemmel, és egységes közegészségügyi feladatként határozta meg, ezért egységes rendszerbe illesztette az egészségügyi szakemberek működését is. Kizárta az orvoslásból (I/IX §) „járatlan és tudatlan” orvosokat, akik „sok bajt hozhatnak az emberi nemre.” GN a korábbi Prágai rendelet (1753), Torkos-taxa (1754) alapján előírja, hogy az „*orvosi fakultásokon a doktori fokozathoz más ne juthasson hozzá, csakis azok, akiknek megfelelő tudásához semmi kétség nem férhet, ha doktori fokozatra méltatták az örökös tartományok valamely, orvosi fakultással is rendelkező egyetemén, vagy pedig működési engedélyét (a Magyar Királyság tekintetében) a Mi általunk előírt, vagy a jövőben előírandó módon jóváhagyták.*”⁵⁹⁰

A rendelet előírása szerint az orvosok feladata többek között: saját körzetében a közegészség és az egyes emberek egészségének szolgálata, az emberek, az állatok között kitérő járványos betegségekben a megfelelő gyógymódok alkalmazása, a patikusokkal a Gyógyszerkönyv normáinak betartatása, évenként körzetében egyszer az összes patikusműhely ellenőrzése. „*Járványos betegség kitérése esetén az orvosok csakis városuk határain belül tartózkodhat*”, kiszállás estén méltányos fuvardíjban, illetve napidíjban kell részesülniük.

Az állat- és ember orvoslás a korszakban még nem volt elkülönült terület, ezért a rendelet a *physicus* – doktorok elsődrendű hivatali kötelessége állatok között járványos dögvész kitérése esetén, a „*terjedő betegség okát kivizsgálni, és annyi ellenszert rendelkezésre bocsátani, amennyi elegendő a helyes védekezéshez, továbbá figyelmeztetjük őket, hogy a jelen tárgyban kiadott császári és királyi leiratainkban foglaltakat gondosan hajtsák végre, és arra intjük őket, hogy mindig tartsák emlékezetükben azt az esküt, amelyet az illetékes magisztrátus előtt tettek, midőn valamelyik tartományunkban vagy országunkban a hivatalukat elfoglalták.*”⁵⁹¹

A GN rendelet különbséget tett közfeladatot nem végző, magán praxist folytató *medicus* és a közhatalommal igazgatási feladat ellátásra szerződő *physicus* között, az utóbbinak hivatalánál fogva (pl. vesztegintézet) állatgyógyászati (*ars veterinaria*) ismeretekkel is rendelkeznie kellett.⁵⁹²

Az orvos-doktorok nem tolongtak a veszteglőhelyek *physicus* hivatalának elnyerésére, csupán néhány forrás utal erre, és az is olyan időszakban, amikor már a pestisveszély az adott térségben nem állt fenn. Például az 1753-as kérelemből megtudhatjuk, hogy egy Nicolaus Ciccolini nevű, a horvátországi Zengg-ben kinevezett *physicus*-doktor a Licca-i vesztegintézetben megüresedett orvosi állásért folyamodott, ahol évi 800 forint volt a fizetése. Az Erdélyi Egészségügyi Bizottság (1753) arról kapott értesítést, hogy „*Vöröstorony*

⁵⁹⁰ Generale Normativum... I. Hivatali normák orvosok részére. In: Balázs P. 2007. I. 113.

⁵⁹¹ Generale Normativum... I. Hivatali normák orvosok részére. In: Balázs P. 2007. I. 115–116.

⁵⁹² Állatgyógyászati iskolát először a XVIII. század derekán, 1762-ben alapítottak a franciaországi Lyonban, ennek mintájára Bécsben 1777-ben Johann Gottlieb Wolstein-t (1738–1820) bízták meg az állatgyógyászati iskola vezetésével. Kezdetben a lovak kezelése állt az előtérben, azonban a szarvasmarhák, juhok, sertések és kutyák betegségeit is gyógyították. Az állatorvosi oktatás az 1787-es tanévtől kezdődött, ettől fogva csak olyan *physikus*t lehetett (volna) állásba alkalmazni, aki bizonyítványt mutatott be az állatorvoslás tudományának egyetemi oktatójától. Két év múltán (1789. máj. 19.) követelményt mérsékeltek, eszerint a bizonyítvánnyal rendelkezők előnyt élvezhettek az állás megszerzésében. Az orvosi kartól 1851-ben „*Királyi Állatorvosi Intézet*” néven különült el a korábbi állatorvosi tanszék. A neve ezután „*Magyar Királyi Állatorvosi Akadémiára*”, majd 1899-ben „*Magyar Királyi Állatorvosi Főiskolára*” változott. Először ez a főiskola kapta meg a jogot, hogy állatorvos-doktori diplomát állítson ki a végzett hallgatóknak. (Lásd: Balázs Péter. 2016. I. 49–50.)

(Veszteglő)Intézetének sebész mestere Leonhard Rastler; igazgatónak kinevezetik Vulkan Intézetébe évi 400 ft fizetéssel, ezzel szemben a Wally tábori felcser; Matthias Rumel Vöröstoronyba nevezetik ki mint veszteglő intézeti sebész mester, évi 300 ft fizetéssel.”⁵⁹³ Említettük, hogy Mária Terézia 1765-ben Zsupanek és Mehádia veszteglő intézeti sebész mesternek 200 forintos fizetését engedélyezte.⁵⁹⁴

A vármegyei physicus-doktorok korabeli fizetéséhez képest, a fenti összegek jelentősek, viszont azt is figyelembe kell venni, hogy a szóban forgó délkelet-erdélyi veszteglőhelyek hegyvidéken, településektől távolabb épültek, nem beszélve arról, hogy – függetlenül a terep és klimatikus viszonyoktól – a veszteglő állomások alkalmazottai, főleg a szemlézést, kivizsgálást végző orvosok, sebészek ki voltak téve a pestisfertőzésnek, így a kockázattal járó kompenzációs bérezésben részesültek.

Közszolgálatban, de nem veszteglő intézetben dolgozó sebész mesterek fizetését például kezdetben 80 rajnai forintban állapították meg, majd az 1784-ben 100 rajnai forintban rögzítették. Az újabb, 1786. februári leirat 150 rajnai forintra növelte, 1790-ben pedig, a korábbi – II. József előtti – közigazgatási szervezetre történt visszaállással, a fizetés újra 80 rajnai forintra csökkent. Erdélyben Adam Chenot 1774. márciusi leirat szerint – mint a nagy fejedelemség protomedicusa – kinevezéskor negyedévenként 144 forinttal kellett megelégednie, hasonlóan utódainak is, akik az orvosi praxisból és a sebész mesterek, illetve bábák vizsgáztatásából származó pénzből egészítették ki jövedelmüket. Az erdélyi protomedicusának kinevezett (1785) Michael Neustaedter viszont állandó fizetesként évi 1000 forintot kapott, azzal a „csatolt kegyes kötelezettséggel”, hogy a Nagyszebeni Árvaházat is köteles felügyelni.⁵⁹⁵

A pestisjárványok idején a leginkább foglalkoztatott egészségügyi, a sebész (*chirurgus*), szakmája művelését a GN (I-VII §) vizsgálóhoz köti, amelyet köteles letenni „valamely örökös tartományunk olyan egyetemén, amelyben orvosi kar is működik; eme alkalmasságot igazoló tanúsítvány nélkül sehol sem kaphatnak engedélyt szakmájuk gyakorlására.” A továbbiakban a rendelet – tekintettel a sebész embert próbáló gyakorlatára, illetve az italozásra – előírja, hogy a sebész „legyen mértékletes az evésben és az ivásban, legyen józan és derék életvitelű, törekedjék szüntelen szorgalommal és minden igyekezetével feladatainak helyes végzésére, álljon éjjel-nappal készenlétben; különösképpen pedig pestis idején a sebész mesternek a járványkórházban a helye, és ettől kezdve kapjon kiegészítő díjazást, ha ott hiányában lenne azoknak a bevételeknek, amelyek egyébként a szokásos életviteléhez szükségeltetnek.”⁵⁹⁶

Azok a sebész mesterek (VI.§) akik katonai egységekben szolgálnak, azon a helyen, ahol a hadsereggel együtt állomásoznak, az adott településen is folytathatnak gyakorlatot, azonban nem telepedhetnek le abban a helységben, mivel követnie kell a hadsereg helyválttatását. Sőt mint látni fogjuk a rokkant sebészt a határőrezred kötelékéből sem engedik kilépni. A katonai sebészek működése nem tartozott a polgári egészségügyre. A két terület – polgári és katona – között a GN határozott különbséget tett, ami a járványügyi határvédelem veszteglő

⁵⁹³ Balázs P. 2007. I. 94–95.

⁵⁹⁴ Balázs P. 2005. 171.

⁵⁹⁵ Balázs P. 2016. I. 177–178, 196–197.

⁵⁹⁶ Generale NormativumII. Foglalkozási szabályok sebészetet művelőknek. In: Balázs P. 2007. I. 117–119.

intézeteivel is összefüggésben volt. Míg veszteglő intézetek igazgatása Szlavóniában az Eszéki Főhadparancsnokság, Horvátországban részben a Károlyvárosi Főhadparancsnokság, az Erdélyi Nagyfejedelemségben pedig a katonai főkormányzó hatáskörébe tartozott, addig a polgári igazgatás alatt álltak a Magyar Helytartótanács (pl. 1770-ben Borsa), a horvát királyi tanács (Kostajnica) és a Temesi Bánság tartományi igazgató felségterületén. A kisebb intézetekre volt jellemző, ha physikust nem sikerült szerződtetni, a sebészmeister egyben az igazgatói feladatokat is ellátta.

A határörizet fegyveres szolgálatának biztosítása miatt a GN (II. rész, II. fejezet XXXV.§) elrendeli, hogy „minden állomáson katonai őrség és parancsnokság létesítendő, és ezeket saját szolgálati előjáróik úgy igazítsák el, hogy a közegészségügyi szolgálat ügyeit illetően a vesztegintézeti igazgató utasításait hajtsák végre”. Eszerint polgári egészség szolgáltatásból szerződtetett sebészeknek a katonai egységeket is alárendelték. Ebből származó súrlódások elkerülése végett GN hatályba lépését követő uralkodói rendelet (1776), a korábbi polgári besorolású intézeteket is a hadügyi igazgatás alá helyezte: „...a Cordon-nak nevezett határvonalak és a vesztegintézetek az állami hadügyek körébe tartoznak, következésképpen a tartományi ügyintézés csak a Királyság belső ügyeinek ... korlátozódik, ...ezért tehát arra kell ügyelniük, hogy a Királyságban kitörő pestises vést, vagy bármely más veszélyes betegséget, azonnal és csirájában elfojtsák, és minden további hírközlés szabályos rendben történjék”. Ezzel veszteglő intézetek polgári személyzetét a hadsereg polgári alkalmazotti státuszába helyezte.⁵⁹⁷

Továbbra is fenntartották a physikus (orvos-doktor) és chirurgus közötti „minőségi” különbséget, az utóbbit alárendelték az előbbinek. A sebésztől és a physikustól egyaránt éberséget (*vigilentia*) követeltek meg pestisjárványok idején, ugyanakkor pestises helyeken, főleg a városokban, a sebészt alárendelték a pestisdoktornak. A Generale Normativumban megfogalmazottak – mint alább látni fogjuk – irányadó volt a későbbi pestis, illetve kolerajárványok idején is. A GN német (1770) és magyar (1778) változataiban közös, hogy a sebésznek – halálos vagy veszélyes seb esetén – orvost kellett hívnia és jelentést tennie a magisztrátusnak. Súlyos betegség esetén a sebésznek követnie kellett a medicus előírásait, ugyanakkor a sebészt eltiltották a *cura internától* (belgyógyásztól) és a gyógyszer készítésétől olyan helyeken, ahol vannak gyógyszertárak, sőt, még az érvágástól is, ha azt a beteg állapota nem indokolta, valamint ha abba az orvos doktor (*medicus*) nem egyezett bele. Ahol azonban nem volt physicus, ott a sebész maga dönthette el, hogy milyen gyógyszert ad a betegnek, ha az bizonyítottan nem ártalmas (*innocua remedia*).⁵⁹⁸

A sebészek szerepe a gyakori járványok idején volt fontos, mint látni fogjuk ők jártak ki a falvakba, nekik kellett közvetlenül meggyőződnie az eset súlyosságáról: házról házra járva a fertőzést azonosítani, betegeket megvizsgálni. Ha pedig nem volt doktor a pestises körzetben, a pestisorvos feladatát teljességgel a sebész látta el (*chirurgus expositus, chirurgus contagionis, pest-barbierer*). Ha elvállalta szerepét, és nem szökött meg a szolgálat elől, a sebészt esküje kötelezte arra, hogy függetlenül a betegség ragályos vagy nem ragályos

⁵⁹⁷ Balázs P. 2016. 60.

⁵⁹⁸ Patikai és sebészeti díjtételek Torkos orvos-doktor összeállításában. Csatloltan a patikusoknak, sebészeknek, furdósoknak, és bábáknak szóló utasításokkal. Helytartótanácsi határozat 1745. június 15. napján. In: Balázs P. 2007. II. (Függelék). 381–386.

természetétől, minden erejével – társadalmi különbségtétel nélkül – segíteni fog a betegeken, a rábizott titkot meg fogja tartani. Súlyosabb esetekben kikéri „az előljárók (*Superiores*) segítségét.”⁵⁹⁹

A sebészekre utaló rendeletek azt is jelzik, hogy a lokális egészségügyi szakemberek sorában ők voltak többségben, ők ismerték a terepet. Csík- és Háromszék határhozozzrendei kötelékében a csapat egységek (gyalogos és lovas századok, ezredek) rendelkeztek a szabályzatuk értelmében sebészekkel, az ezredek szintjén orvos – doktorokkal. S ez érthető, ugyanis a hadszíntereken inkább a sebészeknek akadt dolguk mint az orvos-doktoroknak. Mivel az említett székek falvaiban a polgári és katonai rend közigazgatása párhuzamos volt – így GN szabályzat együttműködésük előírása értelmében – járványok idején, és egyéb betegségek alkalmával is a katonai sebészek a polgári (provinciális) betegeket is gondozták a falvakban, a mezővárosokban. A helyőrségi katonai sebészek a polgári lakosság körében gyógyítást, vizsgálatot (1791) kizárólag törzskari vagy ezredsebészek vállalhattak. Szakmailag a sebészi képesítés csúcsát a 18. század végén a sebész-doktori diploma jelentette.⁶⁰⁰

Azzal, hogy II. József 1783. szeptember 21-i rendeletével egyenjogúvá tette a Monarchia összes egyetemét, azt is jelentette, hogy a diplomát szerzett orvostan hallgatók a Habsburg Monarchiában bárhol tevékenykedhettek. A betegek – és az orvosok, sebészek – helyzetének megkönnyítésére 1781-ben II. József előírta, hogy „minden megyében házi kasszát” hozzanak létre, amelyből az orvosokat, sebészeket finanszírozzák és a szegényeket ingyen gyógyítják. A szegénység ingyenes kezelését szolgálta az 1789-es rendelet is, amely előírta a megyei seborvosnak – a vármegye, szék pénzén – „házi gyógyszerár” tartását. II. József házi orvosa, Giovanni Alessandro Brambilla (1728–1880) közreműködésével alapított Josephinumban kizárólag katonáorvosokat – sebész mestert, ezredsebészt (*Regimentchirurg*) – képeztek. Az új intézmény számára Bécsben 1200 ágyas katonai kórházat létesítettek.⁶⁰¹ A katonai egység állomáshelyének körzetében, azonban az egység sebésze volt szinte a minden, sőt vélhetően az kisebb jelentőségű (kevesebb személy- és áruforgalmú) veszteglő állomásokon, a pestiskórházakban is sebészek működtek. Noha Erdély esetében, az általunk talált levéltári forrásokban, nincs konkrét utalás a veszteglőhelyeken (kontumációs helyeken), a pestiskórházakban uralkodó állapotokról, azonban néhány kortárs feljegyzését nem érdektelen idéznünk.

A barcasági pestis idején érdemeket szerzett orvos-doktor Adam Chenot leírása szerint a pestis kórházakban kontinensszerte mindenféle kategóriájú emberek vannak összezsúfolva, a levegő nehéz, bűdös, az érzéketlenség, a rossz akarat, a tolvajlás uralkodik, főleg azok részéről akik ápolással vannak megbízva. A jobb anyagi helyzetben lévő betegekkel brutálisan

⁵⁹⁹ Generale Normativum...., I. Hivatali normák orvosok részére, Eskümintá, physicus – doktori hivatalt elnyerő orvosok részére. II. Foglalkozási szabályok sebészetet művelőknek, Eskümintá, amely szerint a sebész mesterek esküt tesznek, midőn szolgálatba vétetnek a szabad királyi városokban, vagy a vármegyékben. III. Foglalkozási szabályok patikusok részére, Patikusok eskümintája, IV. Utasítások bábák részére, A bábáktól vett eskü mintája, amely alapján az esküt az előljáróságoknál kell letenniük. (In: Balázs P. 2007. I. 113–124.)

⁶⁰⁰ Bécsben II. József 1784-ben Orvosi-sebészeti Akadémiát alapított, amely 1785. november 7-én kezdte meg a működését. Egy év múltán az uralkodó az akadémiát egyetemi kari jogkörrel ruházta fel (1786. febr. 3.). Ettől kezdve az államigazgatásban egységesen sebésznek nevezett szakember középszinten sebész mester (*magister chirurgiae*), felsőbb szinten sebész-doktor (*doctor chirurgiae*) lehetett. (Lásd: Balázs P. 2016. 54–55.)

⁶⁰¹ Simon Katalin, 2001. *Sebészet és sebészek Magyarországon (1686–1848)*. Doktori Disszertáció. ELTE. BTK. 82, 137–138, 139, 56.

bánnak, szekereken, fertőzött állapotban lévő alkalmatosságokkal szállítják, ami még rosszabb félig holtakat vonszolják az utcákon. „Ki merné szidni a nőt aki eltítkolja férje betegségét, akit kivonszolnak házából, a gyermekei szeme láttára, amikor több ápolásra, odafigyelésre lenne szüksége.” Előfordult, hogy a pestis beteg halálát kígyó marásnak mondták, csak megmeneküljenek a pestiskórháztól.⁶⁰²

Balázs Péter a GN szövegének magyarázata és értelmezése során, egy svéd utazó leírását idézi, aki a vesztegintézetben töltött idejének tapasztalatairól számolt be:

„Eljő az este, csörögnek a kulcsok, kinyílik az ajtó: belép egy öreg bajszos alak, pipával a szája sarkában, utálatos ecetes szagú felhőbe burkoltan. Egy matracot hoz magával, amelyet levét a priccis mellé, mondván, hogy ő a direktor parancsára jött, őrszolgálat céljából... Miután az első nyolc nap eltelt, a nagyon szigorú kezelés kissé enyhül, de az örök a másokkal történő érintkezés lehetőségét, legyen szó akár egy utastársról is, a legapróbb részletekig ellenőrzésük alatt tartják”. (...)

Megjelenik egy orvos is, aki meglehetősen tudatlan ember, de a vesztegintézeti szolgáltatot előnyben részesíti az éhenhalással szemben. Óvatosan megáll az ajtóban, tört latinsággal feltesz néhány kérdést, majd máris eltávozik.⁶⁰³ *„Az ő megkérdezi az utazótól, hogy akar-e enni vagy inni valamit. Igenlő válasz esetén hoz magával egy palack savanyú bort, egy poharat tele szilvapálinkával, és valamiféle nyers és rosszul elkészített ételt, amit terítő nélkül rak le a koszos asztalra. Aligha fogyasztana az utazó a savanyú borból, ha tiszta forrásvízhez jutna, de ilyesmivel még csak kísérletezni sem érdemes. Úgy tűnik, hogy a vesztegárban mindent elkövetnek, hogy a körülményeket börtönszerűvé alakítsák: rossz élelmezés, mozgáshiány és minden kényelem mellőzése.”*

„Érthető, hogy a mindenható arany a világnak ezen az elátkozott részén is képes egyet-mást előteremteni, amit a nyomorult utazó nélkülözni kénytelen. A főfoglár még könyveket is kölcsönöz, súlyos pénzek ellenében, hogy az elviselhetetlen unalmat valamivel agyoncsapja az ember: a könyveket egy hosszú rúdra erősített bádogdobozban nyújtják át, és visszavétel-nél ecetes gőzbe merítik.”

A pestistől mentes időszakban, szemléletes leírást ad a kifüstölésről: *„...végre eltelik a kínzással felérő háromhetes időszak. Az utolsó reggelen megjelenik az orvos és egy patikus, segédek kíséretében, akik izzó szenes serpenyőket hoznak magukkal, marékszámra dobják rá a salétromot, majd ezek a fickók a megváltást váró utazó körül mint a varázslók járkálnak fel és alá, és az utazó boldog lehet, ha nem fullad meg ebben a pokoli gőzölésben.”*

Távozás előtt a személyes tárgyak megszámlálása: *„...akkor megérkezik a felügyelő és leszámolja a megelőzően pestis-ecettel meghintett felső és alsó ruházatot, miközben egy írnok*

⁶⁰² Samaritan, Gh. P. 1932. 101–102.

⁶⁰³ Az eljárás részleteit a Trieszti Főszabályzat tartalmazza: „Élelmiszer és más szükségleti cikkek rendszeresen naponta délelőtt 11 órakor és délután 4 órakor hozhatók az intézetbe, de az igazgató más időpontot is kijelölhet. Az átadásnál az igazgató vagy helyettese köteles személyesen megjelenni és gondot fordítani arra, hogy az egy hosszú rúd végére erősített kosárban történjék, az ellenértékben leszámolt pénz viszont csak akkor vehető át, ha azt megelőzően ecetben vagy sós vízben áztatták. Intézetben kívüli személyek nem étközhetnek együtt az utasokkal, de az egészségőrökkel és a szolgálakkal sem. Egyebekben a hajóskapitánynak engedélyezhető, hogy készleteit friss vízzel töltsen fel, de az ezt végző személyek senki mással nem érintkezhetnek” (13. fejezet, 36.§. Idézi: Balázs P. 2007. II. 287.)

a listát hangosan felolvassa. Ha minden egyezik, a holmikat a szerintük 'rend'-nek tartott módon visszarakják az utazóládába és a málhazsákba. Majd a felügyelő egy-két szót vált az orvossal és odalép az utazóhoz, és hivatali udvariasságnak számító módon, tisztának nyilvánítja. Mindezt az utazó úgy veszi tudomásul, mint egy elítélt, akivel szemben kegyelmet gyakoroltak.”⁶⁰⁴

Erdélyi kiegészítések – *Opinio in Re Sanitatis*

Erdélyben akárcsak Magyarországon II. Lipót trónra lépésével véget ért Mária Terézia és II. József (1780–1790) közjogi gyakorlata, a 25 éves rendeleti kormányzás. A magyarországi törvényhozás, ha késéssel is (1778) bevezette a birodalmi Főszabályzatot (GN), Erdélyben pedig 1770. szeptember 17-én hatályba lépett. Mind a Magyar Királyságban mind Erdélyben a rendi gyűlések a Főszabályzatot úgy ítélték meg, hogy az alapvető alkotmányossági kérdésekbe avatkozik be. Ezért 1790–1793 között mindkét országgyűlés többek között napirendjébe vette az egészségügy kérdését, s a GN és az egyéb hasonló tárgyú korábbi jogszabályok felülvizsgálatával egy új egészségügyi rendelettervezet kidolgozását kezdeményezték. A Magyar Királyságra vonatkozóan Fáy Pál készített rendelet tervezetnek az *Ordines Politici in negotio sanitatis projectati* (Rendészeti szabályozás tervezete az egészség ügyében) címet adta.⁶⁰⁵

Erdélyben, hasonló tervezet *Opinio in Re Sanitatis* (Vélekedés az egészség ügyéről) címmel – Trausch feljegyzése szerint – Seivert János Frigyes (1755–1832) kormányzószéki titkár készítette, az 1791. évi országos bizottság számára. A tervezetet 1810-ben, a Kolozsvárott összehívott erdélyi országgyűlésen vitatták meg.⁶⁰⁶

Mivel Erdélyben is – mint láttuk – már évtizedek óta működött a Gubernium tanácsadó szerveként a Egységügyi Bizottság (*Commissio Sanitatis*), így a Dieta illetékes bizottsága a Főszabályzat (GN) hatályba lépésétől (1770) eltelt időszak tapasztalatait, az akutális egészségügyi állapotokat is figyelembe véve javaslatokat és szakvéleményt készített. Az *Opinio in re Sanitatis* felépítése hasonlít a *Generale Normativum*hoz: első része általános közegészségügyi kérdésekkel, második része pedig a fertőző és járványos betegségekkel, főleg pestissel, a záróvonalak és a veszteglő állomások működésével foglalkozott.⁶⁰⁷ A másik hasonlóság abban állt, hogy az *Opinio in re Sanitatis* a korábban bevezetett, a gyakorlatban alkalmazott rendelkezéseket kívánta rendszerezni és megerősíteni, Erdély sajátos körülményeit vette figyelembe, hasonlóan ahhoz, ahogy a *Generale Normativum* a horvátországi, illetve tengeremelléki utalásaiban szerepelt. A különbség az GN és az *Oponio* között az volt, hogy az utóbbi nem a bécsi központi rendelet alapján alkotta meg tervezetét, hanem az erd-

⁶⁰⁴ Balázs P. 2007. II. 274–275, 287, 332, 348.

⁶⁰⁵ Az 1826-os nyomtatott anyagban az szerepel, hogy: „XX. Tervezet, Fáy Páltól, Nemes Torna vármegye alispánjától, amely az Egység Ügyének Szabályait és Közigazgatási Rendjét tartalmazza, vitára bocsátva a Közpolitikai Ügyekben kiküldött Albizottság által.” (Balázs P. 2016. I. 20.)

⁶⁰⁶ Kapronczay Katalin, *Erdélyi Nagyfejedelemség. Előkészületek és munkafolyamatok*. In: Balázs P. 2016. I. 26–37.

⁶⁰⁷ Balázs P. 2106. I. Fordítás–Magyarázatok. *Tervezet az erdélyi nagyfejedelemség részére*. 158–246.

lyi országgyűlés által megvitatott és jóváhagyott jogszabályi rendelkezéseit vette figyelembe. Végleges formába öntése, kinyomtatása „1793 második felében történhetett.”⁶⁰⁸

Az *Opinio in re Sanitatis* járványtani második részében *A pestis és megelőzésének eszközei* (II. Alfejezet), valamint *Az állatok egészségének gondozásáról* szóló kiegészítések érdemelnek figyelmet – a GN általános rendelkezéseinek sajátos körülmények között való alkalmazásában.⁶⁰⁹ A 18. század második felétől kontinensünkön – mint többször szóvá tettük – tényleges pestisveszély és az ellene való védekezés Erdély délkeleti határán és annak is egy szűkebb sávjában (a Kárpát-kanyarban) állandósult, nem véletlen, hogy az *Opinio*ban olvasható kiegészítések esetenként „szakszerűbbek”, szigorúbbak és néhol enyhébbek mint a GN előírásai. Az alábbiakban ezek közül néhány a GN kiegészítésére, adaptációjára utaló részt emelünk ki a terjedelmes, mintegy százszódalnyi *Opinio* szövegéből.

Már a GN hatályba lépése előtt, láttuk, hogy vita folyt a veszteglési idő vészhelyzettől függő alkalmazásának alternatíváiról. A Főszabályzat (GN) alkalmazása során kiderült, hogy erdélyi viszonyok között módosításokra van szükség. A luxemburgi származású Adam Chenot erdélyi protomedicus (1772–1783) veszteglési idő csökkenését is tartalmazó pestis-instrukcióját (1785) az *Opinio* szövegébe is bele foglalták: „*ha a szomszédos tartományokban járványmentes időszak van, nulla, ha gyanú áll fenn 10 nap, ha pestis pusztít, akkor is csak 20 nap legyen a veszteglés ideje.*”⁶¹⁰

Chenot javaslatait az 1777-ben készített munkájában – *Compendiosissima tractatio de peste (Fölötte hasznos oktatás a pestisről)* – fogalmazta meg. Valószínű ennek hatására Háromszék főorvosa Lange Márton (1753–1792) az 1785-ös rendelet megjelenése előtt – *Rudimenta doctrinae de peste* (A pestisről szóló tanítások alapjai.) – felhívta (1784) a hatóságok figyelmét, hogy „*az értelem szempontjaival egyezően*”, haladéktalanul rövidítsék le a veszteglés idejét. A rendelet kibocsátása (1785) után, Mátyus István, „*Ó- és Új Diaetetikájá*”-nak első kötetében elégedetten írja, hogy „*Felettébb nagy köszönetet érdemel az is, hogy minekutánna a szegény utazó emberek az expositus Chirurgusok által megvizsgáltván, két-három megferesztés és izzasztás által is megpróbáltatván egészségeseknek találtak, olly hosszas ideig, mint az előtt szokásban vala, a' Contumaciában nem tartóztatnak.*” Neustädter Mihály 1786. évi barcasági pestisjárványról szóló könyvecskéjében (1793) a veszteglő állomások tevékenységéről szóló fejezetben Chenot javaslatának alkalmazását már bevett gyakorlatként említi.⁶¹¹ A veszteglési idő körüli aggodalmat – mint a Pataki orvosdinasztia tagja, Pataki Sámuel (II) fiának írja 1795. áprilisában a skorbut- megbetegedések

⁶⁰⁸ Kapronczay K. 2016. I. 28. In: Balázs P. 2016. I. 26–37.

⁶⁰⁹ Balázs P. 2016. I. Fordítás–Magyarázatok. *Tervezet az erdélyi nagyfejedelem részére*. II. Alfejezet. A pestis és megelőzésének eszközei. 211–232., II. Rész. Az állatok egészségének gondozásáról. 232–246. Hadd jegyezzük meg, hogy Mária Terézia rektorválasztási jogot adott a kolozsvári Báthory Főiskolának, ahol 1775-ben Orvosi Sebészeti Tanintézetben bonctant, sebészetet és szülészetet oktattak. (Lásd: (Mgyary-Kossa Gy. 1940. IV. 180–181.) Kolozsvárott a természeti tanszék alapítása 1790-ben történt, állatgyógyászatot pedig 1786-tól oktattak. (Lásd: Balázs P. 2016. I. 178.)

⁶¹⁰ *Opinio in Re Sanitatis*. In: Balázs P. 2016. I. 212–213.

⁶¹¹ Lange, Martinus, *Rudimenta doctrinae de peste*. Viennae, 1784. Apud Rudolphum Graeffler (ex typographia Baumeisteriana). VIII, 96.–Újabb kiadása 1791-ben., Mátyus István, *Ó- és Új diaetika*. 1. köt. Posen, 1787. 457., Neustädter, Michael, *Die Pest im Burzenlande 1786. Nebst einigen vorangeschickten Bemerkungen*. Hermannstadt, 1793. Bei Martin Hochmeister. XVI, 121. (Kapronczay K, 2016. I. 35–36. In: Balázs P. 2016.)

terjedésekor – a munkaerőhiány és adó behajtása váltotta ki, akárcsak pestises időkben. „*Már most megijedtek a Földes Urak, hogy nem lesz ki dolgozzék a' nyáron, a Gubernium pedig, hogy nem lesz ki contributiót adjon. Azért tegnap előtt hármunkat Szötsel és Etiennel a Guberniumba hívtak, hogy írjunk projectumot, hogy kellene elejét venni: minden segítséget, pénzbélt is ígért a Gubernium. Írtunk és már circuláltatták: lesz dolga egy darabig a Physicusoknak.*”⁶¹²

A „*Vélekedés az egészség ügyéről*” (*Opinio in Re Sanitatis*) törzsszövege az előzményként hivatkozott jogszabályokat tételesen is megnevezi. A (II. Alfejezet) *A pestis és megelőzésének eszközei* tekintetében közigazgatásilag szabályozásra javasolja a vesztegintézetek erdélyi belépési pontjait és a hegyeken át vezető rejtett gyalogösvények őrzését.⁶¹³

A tervezet meghatározása szerint a vesztegintézetek: „*egészség ügyében azt a célt szolgálják, hogy az úgynevezett veszteglő épületekben a szomszédos Oláhországból és Moldovából érkező embereket, állatokat és áruféleségeket, ott az erre vigyázó szemmel figyelő személyzet zárlat alá helyezhesse.*” Az első javaslat, a veszteglőhelyek közül alkalmanként („olykor”) néhányat (1.§) – amikor a szomszédos tartományokban emberek és állatok egészségére semmilyen vész nincs – *rastelummá* (katonai őrszobával és átadó-átvevő asztallal), a „*kereskedelmet előmozdító helyé lehet átalakítani, főként a létszükségleteket fedező táplálékok és állatok tekintetében.*” Konkrétan, egyrészt a határmeneti, másrészt a székely, szász székek és az erdélyi vármegyék között (már a barcasági 1755-ös járvány idején is) felállított záróvonalakon veszteglőhelyek *rastelummá* való átalakítása a helyi lakosság élelmiszer, ruházat stb. kereskedelmét szándékozott megkönnyíteni. Nem véletlen, hogy Chenot módosító javaslatát az erdélyiek helyeselték.⁶¹⁴

A veszteglő állomásokra utaló javaslatból azt is megtudjuk, hogy épületek „*mindig olyan állapotban tartandók, hogy szükség esetén használatba vehetők legyenek*”, vagyis ez arra utal, hogy nem mindig használták, így az őrség létszámát is aszerint változtassák, hogy hol „*gyakoribb az emberek átmenő forgalma, és nagyobb az árumozgás.*” És az erdélyi határsáv sajátos terepviszonyaiból adódóan főleg ahol „*az emberek jól ismerik a veszteglőhely kikerülését lehetővé tevő titkos ösvényeket, az öröket úgy kell felállítani, hogy segítségükkel maga a vesztegintézet és a hegyeken át vezető titkos ösvények is őrizhetők legyenek, és egyúttal a szomszédok betöréseit és rablásait is figyelhessék és megakadályozhassák.*”

Ezen a téren az *Opinio* szerint a további eljárások részletes leírásra azért nincs szükség, mert egyrészt 1762–1771 között Erdély katonai igazgatás alatt állt, és az 1776. januári 12-én „*kiadott kegyes királyi leirat a járványügyi záróvonalak őrzését és a vesztegintézetek*

⁶¹² Nyulas Ferenc utóda *Szöts András* (1760–1812) orvosdoktor, Kolozsvár főorvosa, majd 1809-től Erdély protomedicusa, aki 1810-ben készítette el az orvos-, sebész-, és bába-instrukcióját. *Etienne András* (1751–1797) a kolozsvári orvos-sebész akadémiá tanára, a metallurgiai iskola egyik létrehozója. Erdély számára 1813-ban újabb pestis-rendelet lépett életbe. (Lásd: Magyary-Kossa Gy. 1940. IV. 225., Kapronczay K. 2016. I. 36–37/39-42. lbj.), *Pataki Sámuel* (II. 1765–1824), a kolozsvári Pataki orvos dinasztia, Pataki család levéltára (Lásd: Pataki Jenő, 2014. *Az erdélyi orvoslás történetéből* címmel 2011-ben megjelent munka online hivatkozásokkal bővített változata. Budapest.)

⁶¹³ Tervezet az erdélyi nagyfejedelemség részére. *Opinio in Re Sanitatis. (Vélekedés az egészség ügyéről)*. II. Fejezet. *A pestis és megelőzésének eszközei*. I. Cím: *A vesztegintézetekről* 1–6. §. (a. Az egyetértésről, b. A törvényhatóságról, c. A büntetőjogi törvényekről). In: Balázs P. 2016. I. 211–224.

⁶¹⁴ *Opinio in Re Sanitatis*. In: Balázs P. 2016. I. 212–213.

*felügyeletét a Nagyfejedelemségben kizárólagosan az erdélyi legfőbb hadparancsnoksághoz delegálta, és csupán a tartomány belső egészségének ügyét hagyta kormányászék (Gubernium) hatáskörében.*⁶¹⁵

A Gubernium és a hadparancsnokság egyetértését igénylő tárgykörök sorában, azonban a Gubernium feladata: vesztegintézeti épületek létrehozása, állagának megőrzése, az oda vezető utak karbantartása, a vesztegintézetekben szolgáló emberek élelmezése. Az utóbbi esetben kenyér és hús („jó minőségű”), italok ellátásával a piaci árakkal arányosan kereskedők, kocsmárosok, illetve a haszonbérlők a földesurakkal kötött szerződések alapján voltak megbízva. Mindezen dolgok azért is szükségesek, mert „vesztegintézetek nemcsak a járványos betegség átterjedését akadályozzák meg, hanem egyben a kivándorlást, és a szomszédos területekről a behatolásokat és rablásokat is megelőzik, elősegítik a kölcsönös kereskedést is, következképpen az egész tartomány hasznát és jólétét is szolgálják.” Ha valamelyik vesztegintézeti épület kibővítése vagy javítása szükséges, a költségvetési tervet az illető vesztegintézeti hivatalnok, a Gubernium részéről a felkért külső földmérő, illetve a legközelebbi hadügyi hivatalnok készíti. A szükséges összegeket „fele részben a kamara, a másik felében a tartományi pénztár fedezi, a határvonalon álló katonai őrhelyek részére viszont a tároló helységeket az érintett Vármegyék, Székek vagy Körzetek kiadások nélkül, a falusi emberek (köz)munkájával építik.”⁶¹⁶

A GN rendelete mint láttuk a szabálysértőkkel szemben az 1766. év október hó 8-án kiadott *Kötél általi büntetés a vesztegzári intézkedések ellen vétőknek*” alkalmazását írta elő. Az *Oponio* készítői számára a rendelet szigorú végrehajtását pontosítani kell. Keményebben kell büntetni azokat, akik „hamis passzuális és utasító leveleket, írásokat koholnak”, hamis levelekkel járnak, hogy kontumácia (tisztlás, fertőtlenítés) helyeit elkerülhessék. Hasonlóan a hivatalnokokat (tiszteket is), akik a hamis passzusokkal járó személyeket és áruikat a tilalom helyén „átalbocsátják, tisztulásra rendelt időnek eltelése előtt árujukat (portékáikat) eleresztik.”⁶¹⁷

A kontumációs hely környékén lévő falvak lakóknak (a barcasági pestis esetén is történt) tilos befogadni és szálláshelyet adni az idegen, ismeretlen személyeknek, akik megszegik „két esztendei vasra verve végzendő közmunkára”, a nemesek vagy más szabadsággal élők pedig „200 forint” büntetést kapjanak. Hasonló büntetésben részesüljenek mindazok, akik „kalmári portékákat házukba” befogadják, szállításában segédkeznek, személyeket útba igazítanak, mindezek bejelentését a hatóságoknak elmulasztják. Továbbá az 1773. július 17-én kiadott ” kegyes királyi rendelet” értelmében azokat a személyeket is bevonja ebbe (lefejeztetés vagy a 10 évi börtön) büntetéssel sújtandók sorába, akik észrevétlenül léptek be a nagyfejedelemségbe, és az a gyanú merül fel, hogy a bejövételüket követően másokkal „elegyedtek vagy kereskedtek”, ilyen esetben az érintett házat vagy családot egy vesztegintézeti hivatalnok és egy közegészségügyi személy bevonásával „tüstént” ellenőrizni kell, hogy vajon a pestises betegség átterjedésének jelei megjelentek vagy sem? Ha igen, akkor „az érintett

⁶¹⁵ *Opinio in Re Sanitatis*. In: Balázs P. 2016. I. 213.

⁶¹⁶ *Opinio in Re Sanitatis*. In: Balázs P. 2016. I. 214.

⁶¹⁷ *Opinio in Re Sanitatis*. In: Balázs P. 2016. I. 217–218

*házat vagy esetleg többet is, sőt akár az egész falut is zárlat alá kell helyezni, de minden ilyen fejlemény esetén mind a katonai hatóságot, mint a kormányshéket értesíteni szükséges.”*⁶¹⁸

Az *Opinio*ból származó eddigi hivatkozások nagyjából megegyeznek a GN rendelet előírásaival, ettől kezdve azonban a sajátos erdélyi viszonyok előtérbe állítását ismertetik a tervezet készítői. Elsőként a terep és településszerkezet helyzetéből adódó javaslatukat fejtik ki, amelyeket alább, a források eseteírásai során – mint látni fogjuk – alkalmaznak is. A korábbi erdélyi pestisjárványok tapasztalatai is azt bizonyították, hogy a „*legnagyobb és legéberebb figyelmet*” azokra a határok közelében található a „*községekre és a kis falvakra, különösen pedig a hegyvidéki elzárt helyen lévő menedékhelyekre kell fordítani*”, amelyek a törvényszegők búvóhelyeként szolgálnak. Közismert, hogy a szomszédos „*Oláhország és Moldávia lakói közül többeknek itt élnek a szülei, vérrokonai és házassággal szerzett rokonai valamint ismerősei*.” Ezek az „*alattvalók öröklés, vásárlás vagy lopás*” révén, vagy más úton-módon, pestist hordozó ruhaféleségeket, más portékákat, háztartási dolgokat, vagyis a „*pestises mi-azmától fertőzött holmikat hoznak be a rejtett hegyi ösvényeken, így saját maguk mellett másokat is pestissel fertőznek meg*.” Emiatt a határ menti területekhez közel fekvő településeken ellenőroket kell szolgálatba állítani, akiknek a falu bírójával együtt, feladata, hogy bármely ház lakóit „szemlére” előállítsák, állapotukat ellenőrizzék és kivizsgálják. Mivel a lakosság, a helyi előjárók, papok gyakran eltitkolták, hogy mi volt a halálok, milyen természetű betegség váltotta ki az adott személy halálát, („hirtelen vagy gyanús halálesetekben”) ne temessék el „előzetes sebészmeisteri szemlézés nélkül.” Ha bárki is titokban és a lelkipásztor szolgálata nélkül meghalna és eltemetnék, illetve „*ha nem egy személy, hanem ketten, hárman vagy még többen ugyanazon házból vagy családból rövid időn belül, három vagy négy nap alatt elhunynának*” gyanakodni lehet, hogy „*pestises kór van terjedőben*.” A falusi bírák és a kijelölt közegészségi felügyelők a bejelentés nyomán a „*physicus egyfelől alaposabb, a betegség állapotát és körülményeit kiderítő és megállapító vizsgálatot végezzen*.” Ugyanakkor a falvakban az egészségállapot vizsgálata során ki kell kérdezni az embereket, hogy „*kik vannak távol és milyen okkal, a határral szomszédos településekről*.” A tapasztalatok bizonyították, hogy „*semmi más nem járul hozzá inkább a pestises vész terjedéséhez, és több gyúanyagot sem szolgáltat hozzá, mint magának a járválynak az eltitkolása*.” Ezért minden egyes helybéli lakost is tájékoztatni kell az eltitkolás „borzalmas veszélyéről, biztosítani kell őket, hogy a zárlat kellemetlenségei is enyhíthetők, ha magát a zárlatot tiszteletben tartják.”⁶¹⁹

Oláhországban vagy Moldovában, akik bármely árukkal kereskednek, pontosan tudomására kell hozni, hogy „*ők maguk, vagy szolgálóik, illetve oláhországi vérrokonai onnan portékákat*”, csakis a vesztégzár idejének kitöltése után hozhatnak be Erdélybe, vagy vihetnek ki innen árukat, ellenkező esetben hasonló büntetéssel (1766. évi) kell számolniuk, mint a vesztégzés és a záróvonalak ellen vétőket sújtja. A tervezet arra is felhívják a figyelmet, ha a pestises dögvész a „szomszédságot megtámadta”, a helyi hatóságok körültekintően járjanak el. „*Megfontolatlan kapkodással nem szabad bajt okozni, még kevésbé álhíreket gerjeszteni a betegség megjelenéséről, jogos gyanakvást ébreszteni a sorscsapás által sújtott emberek körében*.” A túlságosan

⁶¹⁸ *Opinio in Re Sanitatis*. In: Balázs P. 2016. I. 219–220.

⁶¹⁹ *Oponio in Re Sanitatis*. In: Balázs P. 2016. I. 222–223.

„feltűnő kérdezősködés folytán a kór jelenlétéről a köznépet, akikre ez nem tartozik, arra indíthatja, hogy a fertőzött holmikat – tartva az elégetésüktől – elrejtsek, vagy máshol lakó rokonihoz átszállítsák, netán ingóságokkal együtt más helyre meneküljenek, és ekképpen az addig csak lappangó pestist széles körben széthordják.” Viszont, ha az óvintézkedés ellenére a pestis mégis behatol a tartományba, ebben az esetben nem marad más hátra, mint „a teljes nyilvánosság betartásával, szinte a forrásánál elfojtani, mert ha egyszer elszabadul, elképesztő gyorsasággal képes végigsöpörni a városokon és a vidéki területen.” Miután a fertőzött hely körülhatárolása, izolálása megtörtént, „gyökeresen ki is kell irtani a pestist, nehogy a későbbiekben is fennmaradhasson.”⁶²⁰ A hivatkozások pontjaival a végrehajtás során, a sebészek, orvosok, falu bírák stb. jelentéseiben is találkozunk, így a konkrét esetek alkalmasabbak a magyarázó, illetve értelmező kiegészítésekre, mint ha itt tennék meg.

A következő részben a pestis „elfojtásáról és kiirtásáról” a tervezet az elsődleges teendőket sorolja fel: a betegek gondos elkülönítését, kezelését, a fertőzött házak, települések, egész vidékek zárlat alá helyezését.⁶²¹

A betegek elkülönítéséről és kezeléséről az *Opinio* Chenot 1777-ben megjelent dolgozatára hivatkozik, amelyet a Gubernium ugyanabban az évben hozott nyilvánosságra, és nyomtatott formában „ki fog küldeni a törvényhatóság irattára” részére, valamint minden egyes physicusnak és sebészmasternek, főleg „azoknak a hivatalnoknak, akik Oláhország és Moldávia határvonalai mentén nagyobb alapossággal, a saját szakvéleményével alátámasztva is igazolják a pestis jeleket”. Így a pestis kitörését az erdélyi protomedicus „hivatalosan is kihirdetheti”, és gondoskodnia kell orvosokról és sebészmastererekről, orvosságokról és a szükséges élelmezésükről.

A fertőzötteket, betegeket az 1770. és 1786. évek rendeletei szerint a fertőzött lakóterületen kívül, megfelelő felszereltséggel rendelkező „járványkórházban” kell elhelyezni. A tervezet azt javasolja, hogy a fertőzötteknek, a gyanús betegeknek, a lábadozóknak, továbbá az egészségügyi személyzetnek – lehetőleg „folyóvíz” mellett, a holmik mosása végett – „a kórházat gyorsított paraszti (köz) munkával, de jó minőségben kell felépíteni.” A ruházat és más személyes dolgok kivételével, minden más fertőző miazma befogadására alkalmas holmit külön meg kell jelölni, és átvenni, hogy azok közül a megtisztíthatók, az előírásoknak megfelelően „tisztítás alá vétessenek”. Minden más holmit, amit lehetetlen megtisztítani – a „rokonság által becsült ár megfizetése után” – el kell égetni. Kuttyákat, macskákat és más állatokat pedig, különösen a szárnyasokat, amelyek a házhoz tartoznak, és a ragályt terjeszteni képesek, haladéktalanul „ki kell irtani”. Az elhalálózás vagy elmenekülés miatt üressé vált házakat, „előzetes értékbecslés” után, és a szükséges – tűzvédelmi elővigyázatosság mellett – fel kell égetni. Különösen akkor kell ezt megtenni, ha a „házikók vagy házak egyedül állnak az erdőkben vagy a hegyekben. Ha viszont a körülmények ezt másként nem teszik lehetővé, azokat a házakat, amelyek a falvakban egymás mellett, sorban épültek, az ebből

⁶²⁰ *Opinio in Re Sanitatis*. In: Balázs P. 2016. I. 223–224.

⁶²¹ *Opinio in Re Sanitatis*, A pestis elfojtásáról és kiirtásáról. (1–4.§). In: Balázs P. 2016. I. 225–232.

*eredő tűzveszély miatt nem felgyújtással, hanem más lehetséges módon, hivatalnokok és sebészmesterek ellenőrzése mellett kell megtisztítani.*⁶²²

Fertőzött házak vagy települések, sőt egész vidékek zárlatáról külön-külön és együtt a tervezet azt javasolta, hogy konkrét esetek függvényében kell eljárni. Első lépésben a fertőzött ember házát, vagy ha „többen lennének, külön-külön mindenki házát zárlat” alá kell helyezni: nemcsak az udvar, hanem „ház be – és kijáratát is örök állják el”. Hasonlóan azokat a házakat is, amelynek „lakói fertőzött személlyel” érintkeztek, vagy fertőzöttek „ruházata kezükbe kerülhetett.” Mindaddig zárlat alatt „tartandók, amíg hivatalos szemle révén bizonyossá nem válik egészségi állapotuk zavartalansága”, illetve a házukat és a házhoz tartozó „valamennyi berendezést a hatóságok meg nem tisztították.” Az egészséges személyeket „tanácsosabb volna egy elkülönített és lezárható házba költöztetni”, azonban „eltartásuk, csak a közterheket növelné,” ezért fertőzött házban maradhatnak, viszont „útmutatást” kell adni részükre, hogy „miként védekezzenek” a fertőzés ellen (füstölés, szellőztetés, mosás).⁶²³ Ha pedig ezekben a házakban „bárki is magát betegnek érezné, a zárlat alatti házban kívüli helyen szemlélje meg a sebészmester a biztonságos távolság betartásával.” Ha úgy tűnik, hogy közönséges betegség támadta meg, otthon maradhat, ha pedig pestis jelei mutatkoznak, a járványkórházba kell „átkísérni”. A közegészségi ellenőrök – mint látni fogjuk a tervezet elkészítése előtt már – a pestisgyanús településeken „minden egyes nap, minden egyes házhoz” elmenet, a „ház lakói közül mindenkit megvizsgáltak, és az észleltekről pontos jelentést” tettek. „Azokat a házakat, amelyek a fertőzött vagy fertőzésre gyanús házak szomszédságában vagy közelében vannak, még akkor is, ha egészséges emberek lakják, zárlat alá kell helyezni, és katonai, illetve polgári őrszemélyzetével körbevenni.” Az ilyen házak lakói járhatatlanok a településen belül, és egymással találkozhatnak, azonban a „helység (falu, város) körül húzott záróvonalat tilos átlépniük”. A tervezet a korábbi gyakorlat fenntartását javasolja, miszerint településen, a belső korlátozások mellett, külső (a településen kívüli) záróvonal mentén a napi áruszükségletet a Kormányzóság esetéről esetre határozta meg és aszerint biztosította. Ezért a betegek, az elzárt emberek, az őrség, a fertőzött helyre telepített hivatalnok szükségleteik tárolása végett „záróvonalon kívül raktárakat kell létesíteni.” Ellátását a vármegyék, székek és kerületek „által biztosított, a napi szükségleteket kielégítő élelmiszerekkel, nevezetesen tatárbúzából vagy hajdinából őrölt liszttel, árpával, nemkülönben sóval, ecettel, fával, szalmával, szénával, pálinkával, és leveles dohánnyal.” Erre a célra hivatali biztost nevezzenek ki, „aknek gondoskodnia kellett a szükségleteknek a kielégítéséről.” Ugyanakkor a napi ellátmány nem volt ingyenes: a fizetőképesek, készpénzben, „másoknak halasztott fizetés ellenében” történt az ellátás, a betegeknek pedig „ingyenesen, de tételesen vezetett jegyzékek” alapján. A raktárak gazdaságosabb fenntartása érdekében, a kenyeret a közelben működő „katonai sütödékből, fát a szomszédos települések erdeiből, készpénzfizetés vagy beszámítás ellenében, a hivatalnokok ellátásához pedig az élelmet a szomszédos helységek lakóitól lehet beszerezni az előzetesen megszabott korlátok között.” Azonban „gondosan kell ügyelni”, hogy az „odaszállított élelem mentes maradjon minden fertőző érintkezéstől.” A „közgondos-

⁶²² *Oponio in Re Sanitatis.* In: Balázs P. 2016. I. 225–226.

⁶²³ *Oponio in Re Sanitatis.* In: Balázs P. 2016. I. 227.

kodás” nem merülhet ki a pestises területek ellátásában, gondját kellett viselni a szomszédos helységeknél is, akik a ragály kitörése előtt a fertőzött hellyel kereskedést folytattak. A külső és belső záróvonalak a lakosság ellenállását váltották ki, mivel elzárták a településeket kereskedéstől, így nem volt lehetőségük a létfenntartásukhoz szükséges dolgok beszerzésére. Ha ilyen helyzet áll elő, a tervezet azt javasolta, hogy a kormányzóság, engedélyezze a hetivásárok tartását, a „*keveredést megakadályozó szükséges óvintézkedések mellett.*”

Abban az esetben, ha a szomszédságban (Moldva, Oláhország) pusztító pestises vérszől a hírek mégis egyre szaporodnak, a nagyfejedelemség határaitra és a fő bevezető utakra állított őrség mellett, a belső területeken a falvakban és mezővárosokban is az éjjeli-nappali őrséget kell állítani, szükség szerint növelni kell a számukat, elsősorban a „*hidaknál és a vízi átke-lőhelyeknél is jelen lehessenek, és ott az utazóktól megköveteljék az egyébként ingyenesen kiállítandó úti okmányokat. Gyanús személyeknek az átkelést minden helyszíni eljárás lefolytatása nélkül kell megtagadni.*” Egyebekben az ellenőrzéseket a lakosság körében fennálló egészségi állapotokról pontosan úgy kell betartani, ahogyan azt a „vonatkozó rendelkezések tartalmazzák.”⁶²⁴

Pestisben elhaltakat „*elégetendő ruházatuk nélkül kell eltemetni.*” Halottak szállításához erre a célra embereket kell alkalmazni, és a holttestek elföldeléséhez elkülönített távoli hely kijelölését javasolták. A halottak kiszállítása ceremónia nélkül történjék, az elföldelést pedig „*kétrőfnyi (kb. 1,5 méter) mélységben kell elvégezni, 1 metrét (kb. 40 liter) „oltott mésszel leöntve*”. A gödrök pedig „*mindig legyenek előzetesen megásva, nehogy a halott hosszabb ideig temetetlen maradjon*”. A koporsót pedig, amelyben a halott kiszállítása történt, „*azonnal el kell égetni*”. Az oláhok körében a temetés után szokásos és a lakosság nagy összesereglésével járó úgynevezett „*pomanat*” (ebben az esetben a halotti tort) „*rövid úton be kell tiltani.*”⁶²⁵

A megszűnő pestis után a legelső teendő – a záróvonalak, a házak, a települések zár-latának feloldása előtt –, a helybeli lakosság alapos, néhány egymást követő napon történő megvizsgálása, hogy „*vajon észlelhetők-e jelek a visszatérő vagy újra kitörő*” pestisről. Megtörtént-e a lakosság ruházatának és a háztartási eszközeinek megfelelő tisztítása, illetve egyáltalán „*történt-e bármilyen járványügyi mentesítés.*” Nagyobb biztonság végett azoknak a lakosoknak az estében is, akiket elkerült a fertőzés, a háztartási dolgait, főleg a ruháit, „*lemosással, megfüstöléssel és néhány napos szellőztetéssel gondosan meg kell tisztítani.*” Az ellenőrzés, fertőtlenítés mindkét esetben azt a célt szolgálta, hogy „*egyetlen egy pestises miazmát hordozó tárgy se maradjon vissza.*”

A záróvonalak és a „*körülzárások*” felszámolását követően, azokon a helyeken, ahol a pestises vesz volt, egy sebészmeister „*időről időre*” alaposan vizsgálja meg a lakosságot: „*észlelje, ha ebből a betegségből bármi is visszamaradna, vagy esetleg újabb tünetek jelentkeznének.*” A zárlat feloldása után a „*kórházakhoz és járványkórházakhoz kirendelt szem-lyezetet is tisztítás alá kell vetni.*” Ezek épületeit „*még az elhagyatottabb helyen létesülteket is, a tűzvédelmi rendszabályok kellő betartásával gondosan fel kell égetni, továbbá magát a helyet, ahol ezek felépültek, a legnagyobb gondossággal kell megtisztítani és mentesíteni a*

⁶²⁴ *Oponio in Re Sanitatis*. In: Balázs P. 2016. I. 226–229.

⁶²⁵ *Oponio in Re Sanitatis*. In: Balázs P. 2016. I. 229–230.

fertőzéstől.” A pestisjárvánnyal történt összes kiadást, illetve azokat, amelyek tényleges ragály esetén keletkeznek, az 1777. júniusában kiadott az Udvari Kancelláriai rendeletét fenn kell tartani, ugyanis az *„fele részben a tartományi kincstári hivatalra, másik felében pedig az államkincstárra”* hárította a feladat megoldását.

A járványt követő aprólékos elővigyázatossági intézkedéseket az is indokolta, hogy *„az elmúlt évek szomorú példái mutatják, az emberek a pestises vész fenyegetésének hatása alatt olyan esztelenségre is vetemedtek, hogy a holmijuk elvesztése feletti félelmükben alsó és felső ruházatukat, továbbá más használati tárgyaikat és háztartási eszközeiket, vagy a mérget könnyen magukba fogadó portékákat, titkos helyekre rejtették, még gyakrabban pedig elásták. Ezek által azonban a pestises dögvész mérgező anyaga egyformán vagy még gyorsabban is terjedhet, mint a pestist hordozó és megfertőzött emberek találkozása és keveredése révén.”*

A pestis megszűnésével, ezeket az elrejtett dolgokat a túlélők (családtagok, rokonok, örökösök) kiássák, illetve mások véletlenül megtalálják vagy ellopják, s ezekhez a tárgyakhoz *„tapadt és életképes pestises mérge egy új pestises fertőzés leggyászosabb kezdetét fogják okozni.”*

Az ilyen és hasonló *„veszedelem rejtegetések magakadályozására”* a Gubernium a királyi rendelet (1770) alapján ugyan megtiltotta a pestis idején elrejtett dolgok kiadását, azonban a tervezetben a kérdés újabb napirendre tűzése, s a büntetések szigorítása az ügyben, arra utal, hogy a rendeletet nem tartották be. Ezért azt javasolják, hogyha bárkit rajtakapnak a kiásott dolgok rejtegetésén *„rögtönítélő bíraskodással halálra”* ítéljék”. Azokat, pedig akik a kiásott, talált dolgokat megtartják, kereskednek vele, feljelentik, *„3 arany jutalomban”* részesítik. A hatóságoknak, a plébániák és parókiák papjainak el kell magyaráznia a lakosságnak, hogy a *„fertőzött dolgok eltitkolásából, kiadásából, bitorlásából”* a lappangó pestis *„könnyen átterjedhet magára a vétkesre, majd egész családjára, ezután egy-egy családról az egész településre, és végül az egész Tartományra.”* Ugyanakkor a feljelentők, a leleplezők, ha *„nyereségvágytól űzve, ártatlan személyt igaztalanul”* megvádolnak, *„nem részesülnek a beígért jutalomból”*. Mindezek elkerülése végett a *„helyben lakók közül minden egyes ember esküvel is kötelezendő, hogy jelentse be az eltitkolt, elrejtett és így a tisztító eljárás alól kivont dolgokat.”*⁶²⁶ Ugyanis több *„kellemetlen tapasztalat”* azt bizonyította, hogy *„mind a közösség, mind a magánszemélyek”* az *„üdvös”* rendelkezéseket mellőzik, gondatlanságból, hanyagságból, figyelmetlenségből. Mindebben közrejátszik a *„hivatalnokok vétkes közönyössége.”* Mivel *„mindenkinek szabad elhatározására van bízva, hogy engedelmeskedik-e vagy sem az előírásoknak, és ráadásul soha sem vagy csak igen ritkán fordul elő, hogy az engedetlenekkel vagy a vétkesekkel szemben a hatóságok büntető példát statuálnak.”* Ezért az erdélyi tervezet a Chenot által is javasolt és a Barcaságban (1755) alkalmazott szigorúbb büntetést szorgalmazta társadalmi státusztól függetlenül és a hanyag hivatalnokokkal szemben. Joggal hivatkozik arra, hogy a szabályok be nem tartása miatt *„hatalmas területek süllyednek nyomorúságba és szegénységbe, pusztulnak az ország lakosai, az állatokkal és a felhalmozott vagyonokkal együtt, továbbá a kereskedelem és a mezőgazdaság is károkat szenved, amint azt a megelőző évek szomorú példái is kellőképpen bizonyították. Törekedni kell tehát arra, hogy amennyiben a bírák, az esküdtek, általában a lakosság, a hivatalnokok*

⁶²⁶ Oponio in Re Sanitatis. In: Balázs P. 2016. I. 230–232.

vagy a nemesség körében fény derülne az előírt szabályokkal kapcsolatos mulasztásra, vagy azokkal ellentétes cselekvésre, hasonlóképpen ahhoz, ahogyan a vétkes hivatalnokokat az állásukból elmozdítják, ugyanúgy a nemeseket is vármegye vagy szék sértés vádjá alá kell helyezni a legrövidebb eljárási rend alapján. Halasztás még az ünnepnapok miatt sem lehetséges. A pert azonnal le kell folytatni, és az elítélteket a lehető leggyorsabban meghozott ítélettel kell átadni a büntetés-végrehajtásnak, egyben megvonva tőlük a királyi kormány-székhez benyújtható fellebbezés, vagy bármely más jogorvoslat lehetőségét is.”⁶²⁷

Az erdélyi tervezetben, az *Oponioban* – főleg a helyi sajátosságokat kiemelő ismertetés – sok újdonsággal nem szolgál a GN szabályzathoz képest. Ami újdonság az *Opinioban* az eljárásmódok konkretizálásában érhető tetten: a terepviszonyok, a pestiskórházak, vesztelőhelyek létesítésének topográfiai szempontjai, illetve felszámolásuk eljárása (égetés, terep tisztítás stb.), az egyes etno-kulturális csoportok temetkezési szokásai, az elrejtett holmik, tárgyak, felhasználásának tiltása, a GN-ben is felsorolt kihágások szigorúbb büntetése. A Gubernium szolgálatában álló egészségügyi, illetve orvosdoktor csoport (Pataki dinasztia) láthatóan szorosan tartja magát a Bécs által kiadott Főszabályhoz és azt követő rendeletekhez. A tervezet bürokratikus hozzáállására utal, sőt mint az állatjárványokkal kapcsolatosan tett javaslataikból is látni fogjuk, furcsa mód terepismeretük, illetve az erdélyi állatfajták ismerete tekintetében sem jeleskedtek.

Állatjárványok megfékezése

A klimatikus tényezők ismertetése során folyamatosan hivatkoztunk az időjárás kiváltotta állatállományt ért károkra, valamint a marhavészekre, s az utóbbiak esetében jeleztük azt is, hogy gyakran a pestisjárványokkal is párhuzamosak voltak, viszont ezzel nem arra utaltunk, hogy a pestis és a marhavész között kapcsolat lett volna. A 18. században, amikor Magyarországon és Erdélyben „*imitt-amott magát mutogató pestis contagió*” behurcolása nyomán a ragály járvánnyá fejlődött, vele egy időben gyakran marhavész is tombolt. Az események kortársa, Cserei Mihály többször idézett históriájában jegyezte fel, hogy „*a pestis ebben az esztendőben (1711) is grassál sok helyeken (...) Ezenkívül minden helyeken az egész országban rettenetes baromdög volt, és vagyon máig is, ugyanannyira, hogy sok helyeken nem is szánthatnak, vethetnek az emberek a marhák szúke miatt, és már felette megdrágodott, ami kevés marha megmaradott. Soha is senki nem emlékezik Erdélyben, nem is olvasta a históriákban, hogy ilyen szertelen és rendkívül való marhadöge lett volna valaha Erdélyben, annál egyéb kincse nem vala az országnak. (...) Jó lélekkel merem mondani, hogy hárommillió pénznél több kár esett a marhadöge miatt.*” A marhavész, az állatállomány és egyéb javak pusztulásának értékét „*hárommillió pénzben*”, saját kárát pedig 17 ezer forintra becsülte.⁶²⁸ A járvány hasonlatos volt az 1603. augusztus–november hónapokban tett pusztításaival, amikor a „*szántóföldeket emberi kézzel kellett megmunkálni.*” A 18. század elején 1717-ben állatjár-

⁶²⁷ *Opinio in Re Sanitatis*. In: Balázs P. 2016. I. 244–246.

⁶²⁸ Cserei M. 1983. 473.

vány Fogarasföld, Medgyes és Nagyszében vidékén pestissel együtt tombolt, majd 1742-ben megismétlődött, melyet Apor Péter versben örökített meg: „*Megint júliusnak harminczadik napján, /Az föld szép csendesen és lassan megingván, /Megint az a marhadög nagyon uralkodván,/Igen kevés szarvasmarha megmaradván. /Ötödik novembris erősen havaza, /Szeben táján mégis mennydörgő vala, /Az mirigy annyira gyarapodott vala...*”⁶²⁹

A marhavész, dögvész vonatkozásában a legkorábbi központi utasítás 1717. évi pestisjárvány idején a Gubernium egyik körleveléből ismerjük, amely szóvá teszi, hogy elhullott állatok tetemeivel nem törődtek, és többek között elrendeli, a városokban és falukban „megdöglött” marháknak utakról és utcákról való eltakarítását, illetve „jó mély földbe” temetését.⁶³⁰ Mindazonáltal a 18. században a pestisveszély erdélyi térségében a levéltári forrásokban csupán néhány – a rendeleteket terepen végrehajtott eljárásról szóló – jelentés számol be a marhavész elleni védekezésről. Ennek ellenére a marhavészek gyakoriságát jelzi, hogy – fentebb ismertetett – az 1790-es évek elején szerkesztett erdélyi egészségügy tervezet, az *Opinio in re sanitatis* külön fejezetet szentelt az állatok egészségügyének és az állatjárványok elleni védekezés kérdésének.⁶³¹ Amit a tervezet alkotói azzal indokoltak, „*ahogyan az embereket, úgy az állatokat, vagyis a szarvasmarhákat, juhokat és lovakat, amelyek az emberek számára hasznosak és szükségesek az általuk nyújtott előnyök révén, enyhébb, illetve súlyosabb, időnként járványossá is fajuló betegségek támadhatják meg.*”

Erdélyben gyakori marhavészek okát a tervezet készítői az éghajlat (évszakok időjárásának) hőmérséklet és csapadék megoszlás ingadozásával, a rideg állattartással, a hiányos takarmányozással, az itatóvíz minőségével, az istállók higiéniai állapotával, a munkavégzésben a túlterheléssel, a gondoskodás elhanyagolásával stb. hozták összefüggésbe. A „*kemény és szerfelett hosszú ideig elhúzódó tél miatt hitványan megépített, trágyával és romlott kigőzölgésekkel telített*”, sötét, fény és friss levegő nélküli istállók, a takarmány és a marhasó (nátrium klorid vagy vasoxidot vagy szénport kevertek) hiánya, tavasszal túl korán – „*levegőjüket és táplálékukat hirtelen megváltoztatva*” – hajtják ki a legelőkre. Ami főleg akkor káros, ha a „*tavasz vége és a nyár eleje vagy nagyon száraz, vagy nagyon nedves.*”

Az általános jellemzők vázolója után, az *Opinio* a domborzati és klimatikus adottságok mentén két állattartási térséget különböztet meg Erdélyben:

A hegyvidékit, ahol „*magasabban fekvő területeken bőségesen lecsapódó harmat mérsékli a szárazságot, gyakrabban törnek ki zivatarok és esőzések, és mindezek következtében a zsenge füves rétek jobban visszaadják az állatok egészségét, mint a síkságokon vagy a mélyebben fekvő területeken.*”

⁶²⁹ Báró Apor Péter verses művei és levelei. 1903. 318–319.

⁶³⁰ Hargita Megye Állami Levéltár, Csíkszereda. Fond 17. Fila 1-2 (1717. augusztus 9.)

⁶³¹ *Opinio in Re Sanitatis*. II. Rész. *Az állatok egészségének gondozásáról*. I. Fejezet. *A betegségek általános okairól* I. Cím A megelőzés eszközei. (1–8 §). Balázs P. 2016. I. 232–236. II. Fejezet. *Járványos és ragályos betegségek* I. Cím Óvintézkedések (1–4.§). In: Balázs P. 2016. I. 237–238., II. Cím. *A fertőzöttek és egészségesek elkülönítése és orvosi kezelésük*. (1–4.§). In: Balázs P. 2016. I. 238–239., II. Cím. *Az állatok szabad mozgásának megtiltása*. (1–9.§). In: Balázs P. 2016. I. 240–243., III. Cím. *Dögvészben elhullott állatok elföldelése* (1–2. §.) In: Balázs P. 2016. I. 243–244., IV. Cím. *Az istállók megtisztítása és a ragályos kór teljes kiirtása* (1 §.). In: Balázs P. 2016. I. 244–246.

A második térség, az alacsonyabb fekvésű vidékek, ahol a „*lecsapódó harmatból keletkező súlyosabb kigőzölgések a helyzetet inkább rontják, mintsem javítják.*” Az alacsonyabb fekvésű területekre zúdul a hegyi patakok vize, amely „*oldott ásványi és ártalmas anyagokat, illetve bőséges hordalékot hoznak magukkal,*” és károsítja a legelőket. Esős időszakokban pedig a medrűkből kilépő patakok, folyók a „*réteket szennyes hordalékkal és üledékkel árasztják el, aminek az lesz az eredménye, hogy elsősorban a sík vidéken pangó vizek a takarmányt és az itatóvizet is egészségtelenné teszik.*” Ebben a térségben – amelyet úgy tűnik a Magyar Alföld rideg állattartása inspirálta – az állatok betegségének oka, főleg az „*itatással kapcsolatos gondatlanság, mocsaras, pangó vizes területeken itatják, amelyek rothadt és sziksavas*” vizes helyek. Hasonlóan a Magyar Alföld rideg állattartására utaló indoklás, hogy „*számos településén igen rosszul bánnak az állatokkal, különösen pedig a szarvasmarhákkal, mivel mindenféle légáramlatoknak és viharkároknak kitéve, csaknem az egész téli időszakban szabad ég alatt tartják őket.*” Erdélyben ugyanakkor a szarvasmarhák pusztulását kiváltó rossz gyakorlat terjedt el, a „*legelőn a marhák úgy jutnak sóhoz, hogy azt egy másik állat hátára erősített sötömből nyalják. Ez a tapasztalatok szerint számos állat pusztulását okozta, ugyanis a sok elhullott állat tetemét felnyitották, beleikben nagy mennyiségben találtak összezsomósodott szőrszálakat, amelyek eredete a fentiekben jelzett gyakorlatra vezethető vissza.*” Az ilyen csomókat – az orvostudomány – trichobezoárnak nevezi és az elhullás oka a bélelzáródás, amelyet a csomók okoznak.⁶³² „*Így tehát a szarvasmarhákat tartó gazdákat figyelmeztetni kell arra, hogy ne alkalmazzák ezt a lappangó veszéllyel járó módszert*”, káros szokást.

Ami pedig az istállóban tartott állatok „*olykor ragályos betegségekbe*” esését az *Opinio* azzal magyarázza, hogy a hiányos takarmányozás miatt legyengült állapotban hajtják ki kora tavasszal a legelőkre, a megerőltető mezőgazdasági munkára.

A tervezet azt javasolja, hogy a legeltetést és a „házi gondozást”, az istállótartást egymást kiegészítő, kombináló alkalmazása számos betegségtől megóvhatja az állatokat, ebben a „példa erejével” kell hatni a gazdákra. Legalább azt el kell érni, hogy a „*legeltetés lehetőleg ne olyan helyeken történjék, amelyek mocsarasak, alant és mélyen fekvők, továbbá híján vannak az egészséges víznek, tápláléknak, és a szabad levegőnek, amelyek amennyire hasznosak, annyira szükségesek is az állatoknak.*” Ezért a legeltetést lehetőleg a „*magasabb helyeken, száraz és egészségesebb levegőnek örvendő környezetben*” történjen.

Az istállóban tartott, házi takarmányozással táplált állatok esetében is, az itatásra használt víz minőségére hívják fel a figyelmet, ugyanakkor az istállót „*levegőtől átszellőztet és a napfénytől átjárt magasabb részeken*” építsék, ahol a „*trágyától és pocsolóaktól*” mentes beálló helyeket alakítsanak ki. Továbbá sokféle betegségtől megóvhatják a gazdák állataikat, ha a „*helyesen alkalmazott orvosságokkal a jövőben elérhetővé válik, hogy az állatok alkalmassabbak legyenek a mezőgazdasági munkákra.*” A köznép számára érthető leírással „*megjele-nő*”(!) Volstein-féle könyv segítségével „*könnyen elsajátíthatók azok a módszerek, amelyeket követni kell a lábas és apró jószágok egészségének gondozása és megőrzése érdekében.*” Itt nyomban megjegyezhetjük, hogy Volstein-féle könyv, amelyet 1783-ban udvari kancelláriai használatra kiküldött a Guberniumnak, az *Opinio* összeállítása idején (1793) még nem volt

⁶³² Balázs P. 2016. I. 234/355.lbj.

publikus. Mindazonáltal a helyzet javításának személyi feltétele, hogy „ezen túl egyetlen egy kerületi *physicus* vagy sebésmester se vétessék alkalmazásba, hacsak az állatgyógyászatban járatos nem volna.” Ezt már a GN szabályzat is elrendelte (1770), és Kolozsvárt a Báthori Akadémián 1786-ban megkezdte működését az állatgyógyászati tanszék is.



Marhavész a 18. századi Németalföldön (Wikipédia Commons)

A fenti helyzet javítást célzó javaslatait a tervezet készítői a „jámbor óhajok” közé sorolják, mivel az „*mindenhol aligha bevezethetők.*” És ebben igazuk volt, ugyanis a bevett állattartási szokások, a személyi feltételek estében a kettős feladat – az emberek és állatok orvoslása, illetve a szakorvos irány továbbra is fennállt. A már említett Kotsits Ferenc chirurgust, még 1831. júliusában is Gyergyószék szolgálatában találjuk, és nemcsak pestis-ügyben nyomoz, hanem Gyergyó-Alfaluban vizitációja alkalmával „*jelentődött, hogy Palkó Györgynél egy öt esztendőös ökör tinója beteg volna, hasonlóképpen Vas Pálnál egy 2 esztendőös, ezeket megvizsgálván oly rossz állapotban*” találta, és korábban a faluban már „*két darab marha hirtelen való nyavajájában megdöglöttek*”. Mindezt Kotsits sebész orvosság hiánnyal indokolta, és arra kérte a szék elöljáróját, hogy „*barom orvosság*” beszerzése sürgős, „*nehogy még több marha elpusztuljon.*”⁶³³

Az eset egyben arra is utal, hogy az *Opinio* szerkesztőinek – a II. József halálát követő visszarendeződés, lazulás időszakában – távlatos „javaslatai” nem voltak mások, mint korábbi rendeletek megismétlése: „*orvosok hivatali kötelességeiről általánosságban már mindent összefoglaltak (...) a kegyes leíratok, valamint azok az előírások, amelyek az 1785-ik évi december hó 1-jei és 10197-ik kormányzósági sorszám alatt bejegyzett kegyes rendeletnek, és legutóbb az udvari kancellária 1787-ik évi augusztus hó 2-án kiadott, 9487-ik sorszám alatt bejegyzett határozatának erejénél fogva jelentek meg a törvényhatóságban. Ezek szerint a köz-és magánegészség fenntartása és megőrzése céljából a physicusok a gondjaikra bízott körzetekben, mind az emberek, mind az állatok tekintetében a maguk részéről mindent*

⁶³³ Hargita Megye Állami Levéltár, Csikszereda, Fomd 26, Fila 1, (1814. április 30., 1831. július 18.), Fila 2 (1814. június 29.), Fila 4 (1814. szeptember 30.).

*kötelesek elkövetni.*⁶³⁴ Tehát a birodalmi Főszabály (GN) és annak 1779. és 1785. majd 1787. évi kiegészítései továbbra is meghatározók, ezen a Báthori Akadémia állategészségügyi tanszék az orvoslás szakmai elkülönítésén még a 19. század elején sem érezte hatását – legalábbis Gyergyószékben.

A szarvasmarhákat követően a *juhokat és a lovakat* tárgyalja az erdélyi tervezet-javaslat. Rendszerint „*télutóra*” még az olyan udvartartások esetében is, mint a nagyajtai (Háromszék) Cserei Mihályé fogytán a takarmány: „*Nagy bajom volt az elfolyt üdőben kevés juhaim miatt kivált a szénának szűk volta miatt: eddigelé több holt ötvennél benne (...) Ezen hónapban is megjegyzendő kemény tél, fogyatlan erős, kemény szelek jártak*”⁶³⁵

Az *Opinio*-tervezet *juhok ragályos* betegségei közt említik a rühességet, himlőt, férgességet. Főleg a rühesség megelőzését és megszüntetését tekintették fontosnak, mivel az élősdiek által terjesztett bőrbetegség miatt az állatok nyugtalanok, vakaróznak, gyapjukat csomókban hullatják, lesóványodnak, és végül elpusztulnak. A korabeli eljárás szerint a rühes állatok gyapját lenyírták és bőrüket higanyos kenőccsel (*rühzsír*) kenték be.⁶³⁶ Erdélyben a rühesség „*igencsak elterjedt és a juhok tenyésztésére nézve ártalmas, és olyan sokakat érint, hogy az ellenszegülőkkel szemben nyilvánosan kiszabott büntetés terhe mellett kell a következőket elrendelni: köznapi szóhasználatban „iszтина”, (esztena) bekerített területeket, ahová a „nem fejőnyájukat szokásosan bezárják, ne magukban a falvakban hozzák létre, hanem inkább a magasabban fekvő mezőkön és legelőkön alakítsák ki, ahol frissebb a levegő és egészségesebb takarmány biztosítható.*”⁶³⁷

Ez javaslat arra utal, hogy a tervezet készítői, akik mellesleg erdélyiek, vagy nem voltak tisztában a nagyfejedelemségben a juhtartás etno-kulturális és táji sajátosságaival, különbségeivel, vagy pedig figyelmük egészében a vármegyékben tapasztalt szokások kiküszöbölésére összpontosult. Például 1646-ban I. Rákóczi György öt juhajt említ Erdélyben, az erdélyi fehér juhót, az erdélyi fekete juhót, a lapos farkú juhót, a magyarországi juhót és az oláhosi juhót, 1643-ban pedig Szelepcsényi György érsek négy sertésajtáról ír.⁶³⁸ A szarvasmarhák só igényét kielégítő szokás leírása is, és kárhóztatása szintén olyan gyakorlat, amely a tulajdonképpen Erdély hegyvidéki terepadottságai miatt alkalmazhatatlan volt. Másfelől a székely falutörvények rendtartása szigorúan szabályozta a falvak határhasználatát: Szent-Mihály napig a falvak határában a termést be kellett takarítani, mert havasról lehajtott juhok a falvaknak a havas idők beálltáig a határban legeltek, oda voltak felállítva az esztenák. Az eljárás kettős igénynek tett eleget, egyrészt a juhok trágyázták a tarlót, másrészt a gazdák spórolták a takarmányt. A szászszékekben (Szeben, Szászsebes, Szászváros) azonban voltak gondjaik a bevándorolt oláhok azon csoportjaival, akik letelepedtek, de továbbra is fő tevékenységük a juhászat volt, valamint a transzhumáló juhászokkal is, akik bizony sok kárt tettek juhaikkal a szász falvak vetéseiben, kaszálóiban. Tehát, többek között erre és ilyen – a vármegyékben is előforduló – gyakorlat felszámolására utalhattak a tervezet

⁶³⁴ *Opinio in Re Sanitatis*. In: Balász P. 2016. I. 166.

⁶³⁵ Cserei M. 1983. 420.

⁶³⁶ Balász P. 2016. I. 236/356. lbj.

⁶³⁷ *Opinio in Re Sanitatis*. In: Balász P. 2016. I. 232–237.

⁶³⁸ Bökönyi Sándor, 1978. 123.

szerkesztői. A juh betegségek terjesztésében az oláh transzhumáló (legelőváltó) gyakorlat is közrejátszott, ugyanis juhaikkal nyáron az erdélyi havasokat, télen pedig az oláhországi Duna-menti síkságokat szállták meg, és az ide-oda terelgetése a nyájnak nemcsak az állatbetegségek széthurcolásában, hanem – mint láttuk – juhászok a pestis behurcolásában több esetben ludasok voltak.

A járványos és ragályos betegségek eredetét, származási helyét illetően a nincs konkrét utalás a transzhumáló juhászatra, csupán az általánosan elterjedt, az állatkereskedelemmel kapcsolatos véleményt kérdőjelezi meg: „*egyesekek szerint a marhavész nem Erdélyben keletkezik, hanem ... Oláhországból és Moldáviából tör be, amelyekkel Erdély kiterjedt marhakereskedelmet folytat. Evvel szemben a tapasztalat, azt mutatja, hogy a marhák hatalmas pusztulását okozó járvány többszörösen dühöngött a tartomány belső részeiben akkor is, amikor a határon túli tartományokban ennek semmilyen jelét nem lehetett észlelni.*” Ugyanakkor lehetséges tartják, hogy „*amikor a marhavész a szomszédos tartományokban dühöng, onnan terjed át erre a tartományra, ezért átgondolt intézkedéseket kell hozni, nehogy bármi módon a járvány behatolhasson. Evégből tehát tilos az állatok lábbon való beteretése a szomszédos tartományokból, és nyomatékosan tilos a nyers nyúzott bőrök behozatala, továbbá elengedhetetlen feltétel a marhák szakszerű szemlézése a határterületeken, ha a túloldalról hírek érkeznek az ott dühöngő vérszről.*” Ezért a vesztegintézetekben, a záróvonalak mentén felállított kalibáknál a marhák szemlézésénél alkalmazni kell pestisre vonatkozó „*Chenot-féle új egészségügyi szabályzatban foglaltakat.*”

Az erdélyi *Opinio in re Sanitatis* tervezetre-javaslatra való további hivatkozásaink abban lehet segítségünkre, hogy visszamenőlegesen felhívja a figyelmet azokra a rendellenességekre, szabálysértésekre, mulasztásokra, amelyek állatjárványok, főleg marhavészek idején az állattartó gazdák, a helyi hatóságok munkájában előfordultak, illetve folyamatosan ismétlődtek. A Guberniumnak levéltárakban található aktuális helyzetre utaló köriratai pedig nem egyszerűen a közigazgatási bürokrácia önjáró/önigazoló mechanizmusaira utalnak, hanem arra, hogy a birodalmi Főszabály (GN) kiadását követően (1770) a végrehajtás során tapasztalat ismétlődő szabálysértések újabb és újabb rendeletek, utasítások kibocsájtását igényelték, ahogy azt a pestisjárványok estében is láttuk.

Az *Opinio* tervezet fentebb idézett szövegrészeiből megtudhattuk az állatjárványok kitörésének összetett hátterét, kiváltó okát, a járványok lehetséges származási helyeit, kezelésének személyi feltételeit. A továbbiakban a tervezet azon részeit tekintjük át és ütköztetjük a Gubernium éppen aktuális helyzetre vonatkozó körirataival, melyek marhavész idején a helyi hatóságoknak végrehajtásra elrendeltek.

Ha kitör a marhavész „*physicus vagy a sebészmeister pedig gyógyászati tanácsadás és a beteg állatok kezelése céljából folyamatosan*” a fertőzött településen tartózkodjon.⁶³⁹ A physikus, a sebész, valamint a „*marhatartásban járatos helyi lakosok*” bevonása a kivizsgálásba azért volt szükséges, mert betegségben elhullott állatok tetemét felnyitották, hogy a „*belső szerveiből és azok érintettségéből alapos összevetéssel a kór eredetét és az általa létrehozott állapotot is pontosan*” meghatározzák. Amennyiben a vizsgálat során a „*betegség*

⁶³⁹ *Opinio in Re Sanitatis*. In: Balázs P. 2016. I. 240–242.

gyanúsnak tűnik, vagy ténylegesen ragályosnak bizonyul, először az egészséges állatokat kell elkülöníteni a fertőzöttektől, majd az egészségeseket és a fertőzötteket, illetve fertőzésre gyanúsakat egyaránt külön-külön istállóban kell őrizni.” Ahol azonban, – „mint szerte ebben a fejedelemségben is – egyáltalán nincs vagy nem elegendő számban” található alkalmas istálló, s az állatok nyári időszakban szabad ég alatt legelnek, az ilyen településeken a „fertőzöttektől elválasztott egészséges állatok elkülönített, és a közforgalmú utaktól a lehetőségek szerint távol eső mezőkön őriztessenek... külön erre a célra felállítandó őrszemélyzettel”. Ha pedig ragályos dögvészre utaló jelek mutatkoznak, azokat nem jelentik az illetékes hatósági személynek, a falvak bíráit és esküdteit „50 botütéssel” büntessék, és az „esetleges kár megtérítésének kötelme” is őket terhelje. Továbbá meg kell tiltani a „csordák kihajtását a területi legelőkre.” Ahol heti vásárokat vagy évenkénti sokadalmakat „tartanak, a szomszédos körzetekből ne tereljének szarvasmarhákat, amíg a marhavész fennáll, (...) a környezetben élő lakosságnak szigorúan tilos az ilyen vásárokon szarvasmarhával megjelenni”.⁶⁴⁰

Gyakran előfordul, hogy szarvasmarhák „egyazon betegségben, egyszerre betegszenek meg, a betegség azonban mégsem ragályos, hanem csak epidémiás.” Ilyen esetekben az állatok „elkülönítése nemcsak haszontalan, hanem egyben szükségtelen is.”

Ahhoz, hogy az egészséges állatok mentesek maradjanak a fertőzéstől, és a fertőzöttek „kezelésben részesüljenek”, a tervezet ismét Volstein-féle munkáját ajánlja, mivel benne „megtalálható a szükséges szerek leírása mind a megelőzésre, mind a betegség állapota szerinti gyógyításra.” Viszont ahhoz, hogy ezek a szerek az „egyszerű falusi nép számára is érthetők legyenek, tanácsos volna az említett könyvecskét ingyenesen a parasztoknak is rendelkezésére bocsátani.” Addig is használják azokat „számos” szereket, amelyeket a korábbi „királyi és kormányshatói rendeletek előírásaiból” ismernek (1785, 1787), de előzetesen azokat az „orvosok gyülekezetének (Consessus Medicorum) bírálata alá kell vetni”, akik igazolják és „egyértelmű magyarázatokkal” látják el szerek alkalmazásának eseti módszereit. A kilátásba helyezett „könyvecskét (Volstein-féle munkát) a physicusok és sebészesterek fogják”(!) megkapni „hivatalos” használatra, hogy „minden az előírások szerint történjék.”

Láthatóan az *Opinio* javaslatai az aktuális helyzet javítása tekintetében a jövőre vonatkoznak. Addig is a gazdák körében használt gyógymódok miatt nagyobb volt a kár mint a haszon. Hadd idézzünk egyet: „I. Végy egy font krétát, fél font büdös követ, félfont salétromot, félfont lorverset, félfont fenyőmagot, félfont sót, fél lot ajja faridát vagyis ördög szart. Ezeket tödd egybe, hozzá tévén egy félvéka árpa lisztet, mennyi elég annyi jó borecettel keverd egybe, tsinálj tésztát belőle, és minden nap reggel adj az marháknak egy diónyi nagyságú darabot, azt continuáld egy darabig. II. Végy nedves szladat, amint azt serfőzésre készítették, keverd egybe, három annyi meleg vízzel, de ne enged, hogy benne főjön és adj abból az beteg marhának háromszor napjában egy – egy kupányit innya.”⁶⁴¹ A népi állatgyógyászat is, láthatóan különböző eljárásokkal kísérletezett, ugyanis az állatbetegségek változatosak voltak, szakszerű gyógyításuk is különböző orvosságokat igényelt, amelyek eseti alkalma-

⁶⁴⁰ *Opinio in Re Sanitatis*. In: Balázs P. 2016. I. 240–244.

⁶⁴¹ Kovászna Megye Állami Levéltár, Sepsiszentgyörgy, Fond Háromszék, Közigazgatási iratok. Nr.act.85. Fila 2, (1770. szeptember 25.), Nr.act.83, Fila 1,(1770. március 27.), Nr. act. 74, Fila 1, (1770. szeptember 13.), Nr.act. 66, Fila 2 (1770. szeptember 6.).

zását célszerű volt előzetesen, – az *Opinio* javaslata szerint – a szakembereknek a jövőben ellenőrizni.⁶⁴²

Ugyanakkor több esetben nem derült ki, hogy a gyógyszerárak által forgalmazott szerek használhatósága marhára vagy emberre vonatkozott. Már az GN is előírta a gyógyszerárak készleteinek időszakos ellenőrzését, de úgy tűnik az illetékesek a rendelet végrehajtásában nem voltak következetesek.⁶⁴³ A Gubernium 1798. májusában emlékezteti a háromszéki előjárókat a GN szabályzatban foglaltakat megerősítő császári rendeletre (1797), miszerint minden esztendőben ellenőrizték a patikákat. A szék a parancsot továbbítja a physikusnak teljesítés végett. Ugyanakkor kérést intéz „oberster Erncz úrhoz”, hogy a szék physikusa mellé adjon az ezred részéről egy chirurgust, hogy az ellenőrzés „minél tökéletesebben sikerüljön.” A szék „physikusa Jeckeliny úr” s az ezred chirurgusa a kézdivásárhelyi és sepsiszentgyörgyi patikákat és boltokat ellenőrzik, viszont arról nem számol be a forrás, hogy milyen eredménnyel jártak.⁶⁴⁴

Az erdélyi tervezet is, lényegében a pestis idején alkalmazott védekezési eljárásokat írta elő dögvészek alkalmával is, azonban volt néhány kiegészítése a patikák és (gyógy)szerek tekintetében, ami a fejedelemség gyógynövény sokféleségének gazdagságával volt kapcsolatos. A népi gyógyászat az ezekből készült szereket egyaránt használta az emberek és állatok gyógyításába. Anélkül, hogy részleteznénk, csupán annyit érdemes megemlíteni, hogy a patikusok, physikusok, sebészek is rendszerint használták a gyógynövényből készült szereket, sőt felhívják figyelmüket arra is, hogy bizonyos betegségek esetén konzultáljanak a helyi gyógyító „asszonyokkal”, illetve az állatok estében a gazdákkal. Azonban marhavész idején is meghatározó az egészségügyi bizottságok működése, amelyet Erdélyben az osztrák örökös tartományok mintájára már az 18. század elején rendeleti úton hoztak létre, és működése – mint szó volt róla – nem csupán a pestis és egyéb betegségek felderítésére, ellenőrzésére terjedt ki.

Háromszéken például – a moldovai pestis és dögvész idején (1770-es évek) – nem a néhány pestis megbetegedés jelentette gondot, hanem a marhavész elterjedésének megfékezése. Az ellenőrzés eljárásrendje a GN szabályzat előírásai szerint történt, tehát jóval az erdélyi *Opinio* tervezet létrejötte előtt. Szatsvai János düló (szolgabíró), Kézdiszék főkirály bírójának és Continua Tablának küldött Esztelneken, 1770. szeptemberében kelt – az egészségügyi bizottság által több faluban végzett – ellenőrzését összegző jelentésében az állt, hogy a „hónap elejéig szökevények és marha döge nincsen”, viszont „másfél héttel előtte Lemhényben esett el 3 ökör, nevezetesen Bodó Istvának 1, Ratsolya Jánosnak 1, Szász Jánosnak 1, Bencze Györgynek is volt egy ökör beteg, de az megfordult (meggyógyult), Csomortánban Biró Gergeléknél is egy tehén és egy borjú, Kézdi-Szentléleken 16 marha döglött meg, Kozma

⁶⁴² *Opinio in Re Sanitatis*. In: Balázs P. 2016. I. 238–239.

⁶⁴³ Mindezt az ismeretlen eredetű, megbízhatatlan alapanyagok vásárlásának tilalma is hangsúlyossá tette. A GN és az *Opinio* is több fejezetben visszatér a patikák és a patikusok szigorú ellenőrzésére, amelyek szoros kapcsolatban álltak a Habsburg tartományok gyógyszerészetének megreformálásával (a gyógyszerkönyvek tartalmi, formai megújítása, a patikusképzés egyetemi szintre emelése stb.) Az *Opinio* például forrásul használta Huszty Zakariás Teofil (1754–1803) 1785-ben kiadott művét, az abban leírtak megvalósítása Nyulas Ferenc (1758–1808), erdélyi protomedikus (1806-tól) érdeme, aki nem csupán megfogalmazta a teendőket, hanem betartását is ellenőrizte a rendkívüli szigorral tartott patikai vizitációi során (Lásd: Szakolczay K. 2016. I. 33–34.)

⁶⁴⁴ Kovászna Megye Állami Levéltár, Sepsiszentgyörgy, Fond Háromszék, Közigazgatási iratok. Nr.act. 501, Fila 1, 21. (1797. július 10.).

János úr szóbeli közlése szerint. Nyújtódon 1 tehén, 1 tinó, 1 tinó pedig beteg, Alsó-Torján 3 ökör” pusztult el.⁶⁴⁵

Akárcsak a pestises időkben, marhavész esetén a „*tapasztalat az bizonyítja*”, hogy a gazdák, a települések lakossága a „*zárlatoktól ősi félelemmel viseltetik, mivel akadályoztatva lesz a mezőgazdasági munkák folytatásában és megélhetése előteremtésében, vagy éppen ama szándéktól vezetettve, hogy időközben a saját marháit elterelje és a pusztulás veszedelméből, eltitkolja a betegséget, így az elhatalmasodik, és megfelelő szerekkel a kezdet kezdetén nem lehetett beavatkozni.*” Azt sem lehet megakadályozni, hogy a „*szomszédok, vagy az utazók, illetve átutazóban lévők vagy a megszálló utasok tájékoztatásának hiánya miatt, a keveredés révén egyre erősebbé váló fertőzés tovaterjedjen. Így annak a félelemnek a megszüntetésére, amely szokásosan jelentkezik egy egész település lehetséges lezárása kapcsán, azt is el kell rendelni, hogy dögvészt eltitkolókkal vagy idejében be nem jelentőkkel szemben már kiszabott büntetés fenntartása mellett, hogy a fertőzött állatok elkülönítése az adott település teljes lezárása nélkül történjék.*” A település zárlat alá helyezésének elkerülése végett, a személyeket, házakat, udvartartásokat ahol fertőzött állatok voltak „*feltűnő jel*” viselésére, illetve házakra, kapukra való felfestésére kötelezték, sőt települések bevezető útjai mentén is jeleket helyeztek el, a „*külhoni utazók*” figyelmeztetésére. Mivel marhavész idején a beteg állatokat rendszerint távol a településektől, egy helyre gyűjtötték össze az örök felügyelete alatt, s az elzárt települések között és a külvilággal amúgy sem volt számottevő forgalom, így nem kellett minden esetben a zárlatot hivatalosan elrendelni. A mezőgazdasági munkák leállása, az élelemhiány elkerülése végett – súlyosabb járványhelyzetek kivételével – engedélyezik, hogy az „*egyes helybéliek az egészséges állataikat, részben mezőgazdasági munkákra, részben a létszükségleti cikkeket beszerzésére, kihajthatják.*”

Valószínűleg a lokális hivatalok közötti információ áramlással is gond lehetett, mert a javaslat szóvá teszi, hogy a szükséges óvintézkedések érdekében a hatóságok egyik vagy másik helyen kitört dögvész esetén ne csak az igazgatásuk alatt lévő falvak lakóit „*oktassák*” (tájékoztassák), hanem a szomszédos körzetek hivatalnokait is értesítsék a közvetlen veszélyről, hogy minden érintkezést elkerülhessenek a fertőzött helyen lévő állatokkal, és saját magukat is megvédhessék. Ugyanakkor a dögvészt ne csak a tartomány illetékesének, az Erdélyi Főbiztosságnak (*Supremus Commissariatus Provincialis*) jelentsék, hanem a Kormányzószéknek is küldjenek beszámolót, mégpedig kéthetenként táblázatos formában, a fertőzött, elpusztult és meggyógyult állatok számával együtt, ahogyan azt 1788. évi rendelkezés előírta.

Az *Opinio* tervezet, láthatóan egy sor korábbi rendelet és végrehajtás összefoglalását, rendszerezését tartalmazta. Ezért az ismétlések elkerülése, valamint az időrend betartása végett is, azokra utasításokra, rendeletekre érdemes hivatkoznunk, melyeket Bécs küldött a Guberniumak, az pedig továbbított a törvényhatóságoknak éppen aktuális állatjárványok alkalmával. Ezek a végrehajtásról a települések egészségügyi bizottságai jelentéseikben számoltak be, amelyek ellenőrzéseik, eseti kivizsgálások tapasztalatait tartalmazták. Ugyanakkor – említettük –, hogy a székely székek esetében a falutörvények már a 16. századtól egy

⁶⁴⁵ Kovászna Megye Állami Levéltár, Sepsiszentgyörgy, Fond Háromszék, Közigazgatási iratok. Nr.act.85. Fila 2, (1770. szeptember 25.).

sor a szántók-, legelők-, az erdők használatának rendtartását előírták. Így például 1770.–1771. évi pestis veszély idején a moldovai marhavész miatt, a határ menti székek falvai saját kezdeményezésre végeztek ellenőrzéseket a Moldovával szomszédos havasi legelőkön tartott állataik sorában. Az aggodásukat, nem csupán a dögvész váltotta ki, hanem az állatlopások, a legelők illegális használta az örmények részéről. Az utóbbiak miután Moldovából áttelepültek (Gyegyószentmiklós, Szépvíz, Kézdivásárhely-Kanta) továbbra is a vajdaságból vásárolták fel az állatokat, ezzel nagyságrendileg a korábbiakhoz képest megnőtt az onnan behozott állatok száma és ezzel a fertőzés veszélye. Nem véletlen, hogy a szék falvai marhavész idején elsődlegesen a havasi legelőkön lévő állatállományt ellenőrzik. Például Fel-Csíkban, karcfalvi és dánfalvi esküdtek 1771. június–augusztus hónapokban végzett vizitációjának célja kideríteni, melyik gazda marhái fertőződtek meg elsöben, illetve kinek a marhái terjesztik a járványt, ugyanis száz marha pusztult el dögvészben a jelzett időszakban. Ugyanakkor ellenőrzések történtek a családi udvartartásokban is: Csíkszenttamás faluban az ellenőrzésben Barabás József házánál a Continua Tábla két kirendelt polgára mellett a katonaság képviselője (az örmester, a chirurgus) is jelen volt a bizottságban. Megállapítják, hogy Barabás marhái egészségesek, hogy sem marhavész előtt sem utána Barabás maga a marháit a Csíkszenttamás falu csordájával együtt „nem jártatta nem legeltette, hanem a Barabás fiak (fiainak) marháival együtt az erdőn Taplocza nevű helyeken legeltették, máig is ottan legeltetnek.” Szenttamáson tehát nem Barabás marháiról terjedt el a marhadöge, hanem másokéről. Láthatóan a marhadögét a pestissel azonosítják, illetve annak nevezik, a „*pestis nemes Fel-Csík széki Szent-Tamáson csak kb. 40 marhát*” pusztított el. Ez szám megegyezik „totaliter sumum” Sándor Barabás marháinak számával. Hogy a faluban betegedtek meg a marhák, azt a jelentéstevő, nem tudja, „*hanem azt tudom bizonyosan, hogy csak előtte circa hatat eresztettem vala fel az erdőre Tapolcza nevű helyre az Sándor Barabás marháihoz, akkor láttam az utizárt s azon a helyen Sandor Barabásnak két ökrit, betegen egy kosárba rekesztve. A többit (...) nem láttam, hogy Sándor Barabás marháit a szent-tamási marhákkal se az erdőn sem falun megdögöltek volna. Azt tudom (...), hogy itt faluban elsőbben az Sándor Mátyásné ökrei dögöltek meg, az után a malombéli marhák.*”⁶⁴⁶ Két dolgot emelhetünk ki, a fentebbi jelentésből, egyrészt az ellenőrzésekben a katonaság részvételét, ugyanis a lakosság állatállománya és katonai logisztika szorosan kapcsolódott egymáshoz (ellátás, fuvarozás, strázsálás stb.). Másrészt a falvak lakossága jelentős állatállománnyal rendelkezett, ami a környezeti (főleg klimatikus, domborzati) adottságokkal mutat összefüggést. A falvak családi gazdaságaiban a vagyon meghatározó részét éppen az említett tényezők miatt az állatállomány képezte. Ennek ápolása, gyarapítása nemcsak a gazdák, a katonaság, hanem a Gubernium számára – mint az „élő kincstár” (adózás) része – meghatározó bevételi forrás volt.

A Gubernium 1779-ben, a marhavész kapcsán továbbított körirata, azt a benyomást keleti, minha hatáskör átadására szánta volna el magát, de nem erről volt szó, hanem némi szervezési módosításokról. Elrendeli, hogy az 1770-ben – az oláhországi pestisnek az országban való „elharapózása” kezdetén – tett utasítások alapján vármegyékben, a székelységben a Continua

⁶⁴⁶ Hargita Megye Állami Levéltár, Csíkszereda. Fond 27. Fila1-3 (1771. január 3.), Fond 17. Fila 1-2 (1771. augusztus 9.), Fond 27. Fila 1-3 (1771. január 3.)

Táblák tagjai, a szászszékekben pedig a városi magisztrátusok közül válasszanak ki a „*tanult okos és szorgalmas személyeket*”, körükből állítsák fel az állandó jelleggel működő helyi egészségügyi bizottságokat (*domestica sanitatis commisso*). A marhavész szokatlan „*rendkívüli ragadó méreg nyavalyának jelei*” esetén, tehát a végrehajtás továbbra is a falubíró, esküdtek s a dúló (szolgabíró) feladata maradt, akik „maguk közül”, vagy a „nép közül” az esetek kivizsgálására olyan falusi gazdákat kérjenek fel, „*akik a marhák betegségéhez értenek, a marhák betegségét jól megtudakolják, és megvizsgálják, ha a betegséget gyanúsnak, vagy ragadósnak találják,*” azonnal jelentsék.

Jellemző a továbbiakban is a főhatóságok aprólékos, mindenre kiterjedő figyelme, amelyben keverednek a hagyományos népi empirikus tudáselemek a középkori miazma elmélet és a katonai szervezési-végrehajtási módszerek. Például a „*tapasztalat szerin az infectus marhák lehelete, izzadsága és gőze az emberek köntöseit általjárják és inficiálják (megfertőzik), és ekképpen is az infectió (fertőzés) elterjed, más marhákra elragad*”, - ezért beteg marhákkal érintkező embereket és házaikat különítsék el, amíg a járvány tart. Ha a marhavész nem fékezhető meg, tovább terjed, az „*egész falu marháját dögösnek kell*” nyilvánítani, a „*falu egészét bé kell rekeszteni, őrizet alá kell helyezni.*” Az elzárás, az izolálás tekintetében a problémát nem a rideg állattartás jelentette, hanem az otthon tartott igavonó állatok elkülönítése is. Ugyanis GN előírta, ahol istálló nincs „*a commissió azt jelentse a táblának, aki fizetség ellenében a lakosok barmait máshol lévő pajtákba helyezi el.*” A pajta, csűr hiány, mint Bethlen Miklóstól is tudjuk, már az 17. században sem a székelység problémája volt, hanem a vármegyei gazdák udvartartásáé.

A GN és az erdélyi *Opinio* tervezet folyamatosan visszatérő problémája volt járványveszély idején az adózó nép élete és vagyona védelmének egyeztetése a gazdasági (földművelés, kereskedelem) tevékenységekkel. Marhavész idején az erdélyi Gubernium, a főparancsnokság feladata a „legfelsőbb” utasítások, rendeletek keretei között biztosítani, hogy az „*ilyen betegség miatt a mezei munka teljeséggel meg ne szűnjék*”. Engedélyezik az egészséges marhák használatát a létfenntartás és az adózás igényelte munkákban, de csak az „*őrző strázsa szeme előtt, hogy elkerüljék a beteg marhával való érintkezést.*” Ugyanakkor a marhavész megszűnéséig mentesítik a jobbágyokat, zselléreket a marhával, kézi munkával végezett szolgálat (robot), az előfogatolás, a szabadok rendjében tartozókat pedig a postaszolgálat alól. Bécs azonban a provinciálisok előljárói iránt továbbra sincs teljes bizalommal, ezért utasítja a Főköormányzószéket, hogy a végrehajtás ellenőrzésében az adott közigazgatási egységben állomásozó katonaság tisztjeit vonják be.⁶⁴⁷ A székelységben a határőrezredek felállításával (1764) legalábbis Csík-, Gyergyó-, Kászon és Háromszéken az utasítás tárgyatlan volt, hiszen már 1778-ban GN kiegészítő pontosításában, „*Őfelsége*” egyértelművé tette, hogy a birodalom határsávjában létrehozott határőrségek ügyei a bécsi Főhadparancsnokság hatáskörébe tartoznak.

Az epidémiák alkalmával hozott intézkedések aprólékos útmutatásai, vagy egyéb más esetekben is, mint az ausztriai veszett („*dühös*”) kutyák (1781) elszaporodása kapcsán a

⁶⁴⁷ Kovászna Megye Állami Levéltár, Sepsiszentgyörgy, Fond Háromszék, Közigazgatási iratok. Nr. act. 144., Fila 1-7. Nr.act, 421, 1778, VIII/4. nyomtatvány (2751/1781.)

betegség tünetei, védekezési módszerek leírása stb., arra utal, hogy a bürokrácia nemcsak büntetésekkel nevelte az alattvalókat. A helyi előljárókat, a felekezetek papságát az esetek többségében arra is utasítják, hogy az adott ügyben elrendelt intézkedéseket hirdessék ki, hozzák tudomására, magyarázzák el a föld népének, amelynek nagy többsége – Székelyföld és Királyföld kivételével – írástudatlan volt, s az információtovábbítás egyetlen hatékony csatornája a szóbeli közlés.

A korszakban a különféle járványos megbetegedések gyógyítás módjai, a használt (gyógy) szerek a tapasztalati tudásra támaszkodtak, a szakemberek is csak tapogatóztak, mindezt bürokratikus rendszeti eszközökkel pótolták, amely bizonyos rendtartást teremtett azzal, hogy az egészségügyet és a közbiztonságot egységesen próbálta kezelni.

Jellemző, hogy az 1770–1771. évi, vagyis a „*jelenlegi marhavész szokatlan nyavalya*” idején azt javasolják, hogy a physikusok (orvosok) „*tanulják ki*” milyen orvosság lehet hatékony, ha pedig semmi sem használ és a „*marhák a dög miatt hullának, akkor egy ölnyi mélységben, a pajtáktól, akármilyen rekesztéstől távol és szélen lévő helyekre temetessenek. Vigyázni kell, akik a barmokat orvosolják, nyúzzák és temetik azok az emberek egészséges marhakkal ne érintkezzenek. A köntösöket, amelyekben a marhákat orvosolták, nyúzták, temették, vagy mossák ki, vagy dobják el. Arra kell vigyázni, hogy marhát minél előbb eltemessék, az eltemetés strázsák előtt legyen. Ahol a beteg marhák voltak (pajták egyéb helyek) jól meg kell tisztítani, a jászolokat el kell bontani, és jól megmosni, a pajták ajtaját és ablakait két nap nyitva kell tartani, szellőztetni. Marha gondozók köntöseit kimosni, szellőztetni kell. A marhák ganéját égetni vagy el kell mélyen földelni, hasonlóan vizeletüket is*”, valamint a „*fertőzött marháktól érintett és beszennyezett takarmányt*” is. Erre azért volt szükség, mert „*az olyan háziállatok, mint a disznók, a tyúkok és mások, a trágyával érintkezve vagy azt kapargatva a betegséget magukra ne vonják, majd az embereknek továbbadják.*” A „*pásztorok, az ökörhajcsárok vagy más személyek, akik a paraszti életmód szerint rendszeresen az istállóban laknak vagy ott alszanak, ezt ne tegyék a járvány idején*”, mert nemcsak ők maguk, hanem mások is megfertőződnek: „*evégből tehát feltétlenül szükséges, hogy ezeknek az embereknek a ruhadarabjait, különösen azokat, amelyek gyapjából készültek, az éjszaka folyamán kiszellőztessék.*” Ugyanakkor elrendelik a marhavész sújtotta falvak 3 hetes karanténba zárását, ez idő alatt fertőtleníteni kell az embereket, házakat, istállókat (jászol, padlózat, fal), csűröket, az udvartartás egyéb eszközeit, tároló helyeit. Ami pedig az állatok elföldelését illeti, azt „*legkevesebb egy ölnyi (kb. 1,9 méter) mélységben kell végezni, olyan helyen, (...) lehetőség szerint az elföldelendő tetemeteket égetett mésszel kell beszórni.*” Mivel „*veszélyes részecskék rendszerint hozzátapadnak a ruházathoz*”, felhívják a figyelmet arra is, hogy az „*állatok gyógyítására vagy elföldelésére kirendelt emberek az ott használt lábbelijükkel máshová ne mehessenek*”, vagy pedig csak úgy közelíthetnek az egészséges állatokhoz, ha „*levetik vagy lemosják azt a ruházatot, amelyet a gyógykezelés vagy az elföldelés során viseltek*”.⁶⁴⁸ Mindezt azzal indokolják, hogy marhavész idején az emberek egészsége is veszélybe kerülhet. Láttuk, hogy pestisjárványok idején egyik védekezési módszerként

⁶⁴⁸ *Opinio in Re Sanitatis*. In: Balázs P. 2016. I. 243–244.

ajánlották, hogy éhgyomorral ne hagyják el lakhelyüket a emberek. A figyelmeztetés, most úgy szólt, hogy *„éhomra a fertőzött állatokhoz ne közelítsenek. (...)*

Az erdélyi *Opinio* tervezetben is sok olyan javaslat fogalmazódott meg, amelyekből kiderül, hogy a korábbi marhavészek idején a rendelet végrehajtása során milyen szabálytalanságok merültek fel a lokalitásokban, illetve mi képezte vészhelyzetben Bécs utasításaiban a prioritásokat. Az egyik ilyen visszatérő kérdés marhavész idején az állatok elkülönítése volt, *„hatóság gondoskodik más települések férőhelyeinek bevonásával, a fertőzött hely lakossága által adott méltányos ellenszolgáltatás fejében.”* A hatóság „istállókereső” buzgalmát, mint jeleztük, katonai és adózási szempontok motiválták. A hadifelszerelés (főleg ágyúk) vontatására ökröket használtak, a lőszer (pl. puskaaporos hordók, ágyúgolyók, hidakhoz épületanyag és egyéb dolgok), a sebészek használt eszközeit, anyagait, az élelmet stb. a hadszínterekre ökörfogatokkal szállították. Az erődök, a veszteglőhelyek, intézetek építésénél, a katonai helyőrségek raktárainak feltöltésében (élelem, takarmány és egyéb dolgok), sőt a katonai, polgári hatóságok magán célokra is igénybe vették a ökörfogatókat. Az adózás mellett a falvak családi háztartásai – a termény és állatok után fizetett adó mellett – előfogatólási kötelezettséggel is tartoztak, amely az egyik legsúlyosabb teher volt. És akkor még nem említettük a székely határőrezredek lovas egységeit, – a lőtartás a lovas katona családi háztartását terhelte.

A folyamatosan napirenden lévő és láthatóan megoldatlan kérdést jelentett állatjárványok idején a fertőzést terjesztő elhullott vagy eltemetett állati bőrok használatának megszegése, illetve hasznosításának módja. Az erdélyi *Opinio* tervezet például korábbi rendeletekre hivatkozva a dögvészben elpusztult marhák eltemetésének rendje tekintetében ismételtlen szükségesnek tartja a szabályok betartására figyelmeztetni a hatóságokat: az állatok tetemeit, örök jelenlétében *„bőrük lenyúzása után, kocsira rakva azonnal el kell szállítani. (...)* *Előfordulhatnak azonban olyan betegségek is, amelyek a marhák lenyúzott bőrét minden használatra alkalmatlanná teszik, így az ilyen esetben az újabb fertőződés könnyen kialakuló veszélye miatt is tanácsosabb az állatot lenyúzás nélkül elföldelni”*, – az 1786. évi királyi, és 1787. évben kormányzék által továbbított rendelet szerint. Amely azt is előírta, hogy a lenyúzott állatok bőrét a későbbi felhasználás céljából, miként kell kikészíteni. *„Egyebekben a rendeletet ismételtlen ki kell adni, nehogy azokban az esetekben, amelyekben a nyúzás engedélyezhető, a köznépből bárki is a dögvész miatt elpusztult állatok irháját, vagyis bőrét, akár nyers, akár szárított állapotban, titokban vagy nyilvánosan, a fertőzött helyen kívüli területen bármikor is árusítani és eladni merészelje, és még kevésbé készítsen belőle olyan lábbelit, amelyet közönségesen botskornak neveznek. A fertőzött állatok bőrének ilyesféle felhasználása ugyanis elősegítheti a ragályos mérge terjedését. Ezért tehát mindenféle bőrt bármely helyen és rögzített áron, csakis a magisztrátus által kijelölt és esküvel kötelezett cserzőmestereknek lehet eladni, vagy kidolgozás céljára átengedni, és csak ezután lehetséges bármely tetszőleges célra felhasználni.”*

Ami pedig a húsfogyasztás minőségét illeti, középkori előzményei vannak, az ún. *„húslátók”* már 13–14. századból kontinensszerte működnek, például Sopronban 1523. és 1580. források a mészárosok durvaságát teszik szóvá, az 1666. és 1670. évi jegyzőkönyv pedig név szerint 8 városi tanácsost említ, akiket húslátó feladattal bíztak meg. Munkács 1622. évi statútuma elrendeli, hogy a *„mészárosok döghúst vagy beteg marhát ne vágjanak és igaz*

fonttal mérjenek”, mert ha ilyesmit tesznek mesterségét és vagyonát elveszti, minden marháját a fejedelem (Bethlen Gábor) konfiskálja. Különösen pestises és marhavész idején fordítottak nagy figyelmet a hússal és marhával való kereskedésre. Az 1710. évi nagy pestis idején királyi rendelet szerint a Bécsnek szánt magyar marhát az osztrák mészárosok Bruckban kötelesek átvenni, s a marhakereskedőkkel 15 lépésnyi távolságból egyezkedjenek, de úgy hogy közöttük tűz égjen, s a vásárolt marhát a Lajta vize sodrásának ellenében kellett áthajtani, mielőtt az örökös tartományokba belépnének. Pozsonyban 1710-ben megtiltják a disznóhús árusítását, mivel fogyasztását a járvány idején veszedelmesnek tartották. Büntetést róttak ki 1710. októberében egy mészárosra, mert egy mázsza disznóhúst árult a szegényeknek.

Kassa város tanácsa 1714-ben utasítja a „*húslátó tiszt uramékat*”, hogy vigyázzanak mészárosokra, mert a „*húsnak fontját sem feljebb sem alább nem fogják limitálni, annyival inkább árulhatni*. Az „*inspector uramék*”-nak a feladata, hogy a levágandó marhát „*lábón is meglássák*”(megvizsgálják): „*a marha nem gáncsos, vagy kövér-e vagy hitvány. Hogyha hitvány ne engedjék levágni, hanem hajtassék a gulyára*”. Hasonló rendeletet fogad el Kolozsvár tanácsa is, mivel a kövér vágómarhát kihajtották az országból, a soványnak húsát a mészárosok a városban adták el. A Kassa városa a továbbiakban felhatalmazza a „*húslátó uramékat*”, hogy „*tilalmazzák a mészárosoknak, a sokadalmakban a lakosságnak a jó pénzért rossz húst*” ne áruljanak, ügyeljenek, hogy marhát ne a városban, hanem hostátban vágják le, a város tisztaságára nézve, „*rút büze*” miatt. Hasonlóan járt el Gyergyószentmiklós város tanácsa is, az örmény mészárosoknak megtiltotta a város lakó övezetében az állatvágást, s a külterületen is szennyödrök kialakítására kötelezte.⁶⁴⁹

Marhavész idején a birodalmi Főszabály rendeletei, és annak újabb uralkodói megerősítései (1786 és 1787) nemcsak a levágandó állat külső szemlélését írják elő a helyi hatóságoknak, hanem belső szerveinek megvizsgálást is: „*helybéli mészárosok sehol sem vághatnak le ökröt vagy szarvasmarhát, és áruba sem bocsáthatják, hacsak az arra kirendelt személyek a vágásra kijelölt vagy levágott marhák egyes részeit külsőleg és belsőleg meg nem vizsgálták, és lehetőség szerint a legpontosabban szemügyre nem vették*.” Ha a „*beleekben és a hozzájuk tartozó zsigerekben hibákat vagy betegségekre utaló jeleket nem találtak, végül a hús eladható, így fogyasztásra alkalmasnak nyilvánítható*.” Viszont a legcsekélyebb hibát is találták, az „*ökröt vagy a marhát az előírások szerint mélyen a földbe kell temetni*.” Ami a tejet illeti, „*senki ne merészkedjék a fertőzött vagy fertőzésre gyanús tehenekből fejt tejet áruba bocsátani és ivásra használni vagy abból vajat készíteni*.” Mindazonáltal, mint többször hangsúlyozták, az „*egészségügyi intézkedések céljainak elérése azok pontos betartásának függvénye*.”⁶⁵⁰

Az *Opinio*-tervezet szerkesztői által 1790-es évek elején, a korábbi utasítások, rendelték további fenntartását, illetve betartását szorgalmazó javaslatok mennyiben voltak sikeresek azt az 1848. augusztusában a pestisveszély zónában, Barcaságban, Szeben-székben kitért marhavész jelezi, amely átterjedt Erdély más vidékeire is. A korabeli hivatalos jelentés adataiból kiderül, hogy valószínűleg Oláhországból behurcolt marhavészt, csak részben sikerült megfékezni:

⁶⁴⁹ Magyary-Kossa Gy. 1929. 159, 158.

⁶⁵⁰ *Opinio in Re Sanitatis*. In: Balázs P. 2016. I. 244.

1848. szeptember–december				
	<i>Beteg</i>	<i>Elpusztult</i>	<i>Gyógyult</i>	<i>Kezelik</i>
Barcarozsnyó	x	64	x	x
Barca-Újfalu	x	46	x	x
Barcaság	1228	712	323	193
	1511	x	420	196
	1711	x	x	
	2471	1475	x	177
<i>Összesen</i>	<i>6921</i>	<i>2296</i>	<i>743</i>	<i>566</i>
<i>Erdély</i>	<i>14.425</i>	<i>7501</i>	<i>x</i>	<i>x</i>

Az Erdély egészére vonatkozó adatok 1849. decemberi, amikor a tudósító a „marhavész-járvány újbóli megerősödéséről” számolt be. A marhavész hullámzó volt és Brassóban, Törösváron, Hosszú-Újfaluban 1848. novemberében megszűnt, viszont – „*sok helyen még mindig oly erős a járvány, hogy egyes megyékben a marhákat letaglózzák*” (*die Keule in Anwendung gebracht*).” Az állatok gyógyításában már szakorvosok vesznek részt, így is a megbetegedett szarvasmarhákban 33,17 % a veszteség, és alig 10% a gyógyultak aránya. Ugyanakkor életbe léptették a bejártatott rendészeti intézkedéseket is: az állatokat tilos volt az közutakra hajtani, Szeben vidékén egész falukat zár alá vontak, s az állatvásárokat betiltatták.⁶⁵¹

Barcaság, Szeben vidék kitettsége a marhavészeknek, akárcsak a pestisjárványoknak, főleg Brassó esetében – ahogy már említettük – Ürdögi Nagy Ferenc leírásában találjuk a magyarázatát: Brassó a balkáni és közép-európai szárazföldi kereskedelem csomópontja, ahol „*10-12 lóerejű roppant fuvarok tömege*” töltötte meg a város utcáit, piacát stb., így nem véletlen, hogy a Moldován, Oláhországon áthaladó fogatok behurcolták az állatbetegséget, amit a Barcaságban nem sikerült lokalizálni, s a járvánnyá tovább terjedt Erdély más megyéibe is. A kereskedelem érdekei az *Opinio* szövegében az állatjárványok eredetének válaszolása során kerül előtérbe, amikor a szomszédos török tartományokból történő behurcolás jelensége mellett hangsúlyozzák a betegségek erdélyi, endogén származását. Valószínűleg az örmények élőállat kereskedelme indokolta az állatjárványok alternatív származás helyének megjelölését, ugyanis az örmény Companiák – mint az előző kötetben szó volt róla – Erdélyben a Habsburgok idején jelentős gazdasági tényezőnek számítottak.

A 19. század első felében is viszonylagos idő- és térbeli párhuzamosság mutatkozik a pestisveszély (az utolsó 1840) a kolerajárvány (1848–1849) és az állatjárvány között, ugyanakkor azt is látnunk kell, ha a járvány egyik vagy másik fajtája ha betört, nagyon nehéz volt továbbterjedését megfékezni. Mégis a Birodalmi Főszabály (GN) bevezetésével (1770) és azt követő erdélyi *Opinio in re sanitatis* – tervezet (1793) előrelépést jelentett azzal, hogy a lakosság és az állatállomány egészség- és járványvédelmének az egységes rendszerben való alkalmazása során létrejött központi és helyi hivatalnoki kar hozzáértése is fokozatosan javult. Azonban a fentebbi eset ismételen arra utal, hogy mindig támadtak rések, amelyet

⁶⁵¹ *Pressburger Zeitung*, 1849. szeptember 21., október 1., 8., 11., 19., november 3., 8., 1949. december 25.

nem sikerült betömni. Nem véletlen, az erdélyi *Opinio in re Sanitatis* tervezet-javaslat – mind a pestis mind az állatjárványok esetében – a Chanot-féle szigorítás fokozását sürgette. Az erdélyi tervezetet markánsan bürokratikus hozzáállás jellemzi, mindez arra utal akárcsak Magyarország esetében, hogy Erdélyben is, a járványvédelem szabályozásával és működtetésével létrejött és megerősödött – a katonai bürokrácia mellett – egy civil hivatalnoki kar, amely a Habsburg államigazgatás pillére volt minden szinten és területen.⁶⁵²

Balkáni fejlemények

Nem érdektelen, mielőtt erdélyi pestiseseményeket az 1770–1840 közötti évtizedekben ismertetjük, ha röviden áttekintjük azt a térséget, ahonnan a járvány behurcolásának veszélye továbbra is fenyegette a nagyfejedelemséget. Láttuk, hogy a korábbi századokban is több esetben az Oszmán Birodalom közel-keleti és észak-afrikai térségében kialakult endémiás góccokból széthurcolt pestis rövid idő alatt megjelent a Balkánon, és közvetlenül Erdély szomszédságában, Moldovában és Oláhországban. Az Oláhországból behurcolt barcasági pestist (1755) követően úgy tűnik, hogy 1769-ig pestismentes a két szomszédos török tartomány.

A 18. és 19. században két vajdaság több alkalommal (1735–1739, 1768–1774, 1787–1792, 1806–1812, 1828–1829) is hadszíntere az orosz-török háborúknak. Az osztrák-török háborúk (1716–1718, 1787–1791) sorában az 1736–1739-ben vívott bír – mint szó volt róla szomorú következményekkel –, amikor a Habsburg hadak is részt vettek az oroszok oldalán az oláhországi hadműveletekben, amellyel, hogy leszerepeltek, behurcolták a pestist Magyarországra és Erdélybe. Az újabb orosz-török háború (1768–1774) hadszíntere ismét a két vajdaság, ahol 1769-ben tört ki a pestis.

A török hadak 1769. szeptemberében visszavonultak az észak-moldovai Hotin erődítés alól a Dunától délre, nyomukban az oroszok elfoglalják Jászvárost és Galacot. Ekkor már Galacon a törökök által behurcolt pestis tombolt, ezért az oroszok visszavonulnak Jászvárosba, ahol sebesültjeiket a vajda palotájában helyezik el. Jászvárosba azonban a pestist nem az oroszok hurcolják be, hanem Galacon a török oldalon harcoló sebesült katona, aki ruhákat ad el egy zsidó kereskedőnek, és aki családjával együtt rövid idő alatt meghalt. Mivel zsidó kereskedő házáat nem zárták le, nem őrizték, a tolvajok kirabolták a házáat, s az elrabolt holmikat eladták, ami a pestisfertőzés széthurcolásához vezetett a városban. Ugyanakkor az orosz parancsnokság Jászvárosban, 1770-ben a harcúterén megsebesült katonái számára rögtönzött kórházat létesít, a beteg katonák azonban folyamatosan kapcsolatban voltak a város lakosságával, így a kórházban is kiütött a pestis. Jászvárosban 2–3 ezer lehetett az elhalálozások száma.

A moldovai pestisjárványról bővebb ismereteink *Gustav Orraeus*, az orosz seregek orvostól származik, aki Jászvárosban tevékenykedet és leírta a tapasztalatait.⁶⁵³ Orraeus 1770. májusában érkezik Jászvárosba, ahol intézkedéseit nehezen tudta átvinni, mert az orosz kato-

⁶⁵² Bővebben (Lásd: Birtalan Győző, 1995. 75–83, 89–98.)

⁶⁵³ Orraeus, Gustav, 1784. *Descriptio, que anno 1770 in Jassi et 1771 in Moscus grassara est*. Petersburg. (Idézi: Samarian, Gh. P. 1932. 101.)

nák és helyi lakosság együtt élt, a város lakói pestis halottaikat a házaik udvarán temették el, a védekezés pedig annyiból állt, hogy az udvarokon felhalmozott trágyát égették, a betegeket nem vizsgálta senki, gyógyszer nem létezett, sem pestiskórház. A két Isztambulból visszatért orvos nem látogatta a pestiseseket, az egyik azért mivel nem pestises betegeit elveszti, a másik pedig azt válaszolta Orreausnak, hogy ha fél Moldovát neki adnák akkor sem lépne pestises házba. Orraeus miután felmérte a helyzetet azt javasolta, hogy a pestises betegeket izolálni kell, a házaikat el kell zárni, el kell távolítani az orosz csapatokat a városból, meg kell szüntetni minden kapcsolatot a katonák és városlakók között. Tiltsák be a gyülekezést, a kereskedést, a pestisesek ruháit, tárgyait égessék el vagy ássák földbe, használjanak több ecetet, valamint friss élelmiszert.

Stoffeln tábornok az orosz csapatok parancsnoka mindenbe bele egyezett, viszont nem volt hajlandó a csapatokat kivonni városból, noha az 5 ezredében alig maradt 2000 katonája. Végül beleegyeznek a katonaság kivonásába, de ő maga marad, és 1770. májusában pestisben hal meg. Jászvárosban a Szent Spiridon kolostort alakítják át pestis kórházzá, a pestisben meghalt gyógyszerész helyét orosz katonai gyógyszerész veszi át és 30 személy rendelnek a pestises betegek ápoló sebészek mellé. A kórházban 6 hét alatt elhunyt 413 beteg közül 216 volt pestises.

Orraeus feljegyezte, hogy a pestis betegek többségét erőszakkal kellett bevinni a kórházba, sokan az erdőkben rejtőztek el. És szokásban volt, főleg a szegények körében, hogy pestis idején beteg hozzátartozóikat a településükhöz közelebb eső erdőbe vitték, ahol falevelekből és rongyokból készült fekhelyre tették, melléje egy edénybe vizet és élelmet helyeztek, és sorsukra hagyták szerencsétleneket, akik kutyák martalékává váltak. Orraeus feljegyezte, hogy röviddel Jászvárosba érkezése után két orosz katonát állítottak a város külső fertályán lévő pestisben elhalt ruharaktárához, mindketten a rongyrakáson aludtak, és néhány órán belül meghaltak. Meglepődve tapasztalta – akárcsak 1732. évi isztambuli pestis idején Sausser –, hogy sok jászvárosi testen láthatók voltak a bubók és a fekete elszíneződések, mégis végezték dolgukat mintha misem történt volna, mintha egészségesek lettek volna, egyaránt az egészségesekkel és a betegekkel társalogtak, az egészségesek a betegeket látogatták, ágyaik mellé ültek. Jászvárosban az orosz katonai sebészek elmondták Orreausnak, hogy a pestises betegeken alkalmazott érvágások semmi eredménnyel nem jártak.⁶⁵⁴

Moldovából áterjedt a pestis a szomszédos Lengyelországba, innen pedig „beosont” Moszkvába. Orraeus szerint Moszkvában a pestis egyesek szerint Lengyelországból és Ukrajnából hurcolták be a textília (posztó) raktárakba, mások szerint az utazók. Bárhogy is történt, Moszkvában 1770–1774-ben a város 12.538 számon tartott családja közül több mint 3000 lett a pestis áldozata. Kezdetben az orvosok kételkedtek, végül rájöttek, hogy a fertőzés érintkezéssel terjed, főleg a kereskedők körében, akik olcsón felvásárolták Jászvárosban, Sozimóban és más városokban a pestisben meghalt gazdag családoktól a különböző tárgyakat, ruházatot és Lengyelországban, Oroszországban adták el. Ezért van az, hogy szinten minden városban a pestis első jelei a görög és a zsidó kereskedők körében mutatkozott.

Orraeus megfigyelései szerint a pestis elkerülte az időseket és gyerekeket, a kövér és erejük teljében lévő személyeket támadta meg, ők nehezebben is gyógyultak meg mint a

⁶⁵⁴ Orraeus, G. 1784. (Idézi: Samarian, Gh. P. 1932. 101.)

soványabbak. Jászvárosban, Kijevben és Moszkvában a köznép körében tomboló pestis, elkerülte a rangos személyeket, ugyanakkor egyetlen orvos- doktor sem halt meg, csupán négy sebész. A fürdőzés rossz hatását emeli ki a pestis terjedésében, ezért mint írta, senki sem merészkedett fürdőbe, szaunába járni. Továbbiakban a betegség lefolyásáról feljegyezte, hogy a beteg halála akár egy éjszaka alatt is bekövetkezhet.

Az új orosz főparancsnok végül, 1770 júniusában a pestiseseket a Prut folyó mentén sátrakba helyezi el, de többségük három nap múlva újra megjelent Jászváros közelében a bukaresti út mellett: ebben a jövés menésben megint sokan halnak meg, köztük Rosberg sebész is. Focsaniban és Bukarestben a helyzet valamivel jobb volt, mert a lakosság többsége a hegyekbe menekült. Az orosz hadseregben csak a parancsnokok kommunikálhattak egymással, és Besszarabián át közlekedtek, amely gyéribben lakott és nem volt fertőzött. Orraeus 1771. februárjában távozik Jászvárosból, amikor a járvány megszűnt, de 1772-ben visszatér a Focsaniban rendezett török-orosz tárgyalásokra, ahol azt tapasztalja, hogy Vrancea megyében a pestist még két faluban volt jelen, de járvány maga megszűntnek tekinthető.⁶⁵⁵

A külföldi tudósítások – főleg a franciák, akik a török oldalon álltak – figyelmét 1770–1771-ben nem annyira a moldovai lakosság szenvedése köti le, hanem az orosz csapatok leromlott állapota.

A pestisjárvány szétszórta, 1772–1773-ban Oláhországban több településén (Targovisat, Arges, Rucar, Campulung, Dragoslave, Namaresti, Pitesit, Bukarest) továbbra is jelen van, források a tartomány elnéptelenedéséről számolnak be. Általában a fanarióta „üzletnek” tulajdonítják a tömeges migrációt, kétségtelen a befektetett pénz minél gyorsabb megtérülése ösztönzőleg hatott a fanarióták adópolitikájára. Azonban ez és a gyakori pestisjárványok, a háborúk, melyeknek hadszínterei a két tartományban volt, együttthatást váltott ki, aminek következménye a tömeges kivándorlás volt Erdélybe, a Temesi Bánságba. Mindez arra utal, hogy a 18. században az európai geostratégiai színtér másodlagos terepén, a Fekete-tenger térségében az erőviszonyok alakulása összetett folyamatokat indított be (háborúk, uralmi, elvonási rendszerek – adózás, járvány, elvándorlás stb.), amelyek következményei a 20. század elején a térség átrendeződésének háttérben álltak. Említettük, hogy a moldovai pestis-események a bécsi katonai-bürokráciát meglepték, ugyanis a járványvédelem a délnyugati, délkeleti határsávjába összpontosult, Magyarország északkeleti határa nyitott volt. Ekkor a pestis behatolásának megfékezésére állították fel Máramaros és Bukovina határán, Borsánál az egészségügyi záróvonalat s a vesztegelő állomást. Ennek köszönhetően a védekezés sikeres volt, amit Bécsben a birodalmi Főszabály (GN) előírásai főpróbájának tekintettek.

A 18. század 80-as éveiben a pestis ismét felüti a fejét Isztambulban (1783–1785), az oláhországi bécsi rezidens Rajcsevics közli Kaunitzal 1783. szeptemberében, hogy Konsztinápolyból „félő”, hogy behozzák a pestist a Habsburg Monarchia területekre. Néhány napra rá már arról tájékoztatják az erdélyi főparancsnokot, hogy Háromszékkal szomszédos oláhországi Sacuieni (Székely) megyében megjelent a pestis. A rezidens biztosra veszi, hogy a fertőzést a fekete-tengeri Izmaiból hurcolták be, ahol a török hadsereg soraiban tombolt a ragály.

⁶⁵⁵ Orraeus, G. 1784. (Idézi: Samarian, Gh. P. 1932. 101–109.)

A pestis 1783. novemberében Bukarest külső fertályain szedte áldozatait. A fanarióta vajda felégetett néhány fertőzött házat, és 100 embert rendelt ki a fertályok őrzésére és remélte, hogy a hideg beálltával alább hagy a ragály. A következő évben 1784. novemberében bukaresti cigányok soraiban pusztít a pestis, mivel más települések is fertőzöttek (Dambovita, Ialomita megyékben) Bukarest felé lezárják a közlekedést. Első esetben történik meg, hogy a fanarióta vajda pestis ügyekben eljáró hivatalnokot nevez ki, akit a testőrségének a kapitánya segít, a papokat a halottak és az újszülöttek nyilvántartásba vételére kötelezik. Az intézkedések ellenére 1785. januárjában további pestis megbetegedésekről számol be az oláhországi bécsi ügynök, Merkelius, aki arról tudósít, hogy a Duna menti településeken a házakat felégették.

Moldovában, Jászvárosban lévő bécsi ügynökség 1790. októberi jelentése szerint a pestis nem szűnt meg. A Merkelius követelése nyomán a bukovinai határnál Hotint elzárták, és 6 napos vesztéglést vezettek be Moldova és Oláhország határán is, Focsani városban, ahol fel függesztették a vásárok tartását, ugyanakkor ellenőröket rendeltek ki, mivel tudott volt, hogy kiállított őrség megvesztegethető.⁶⁵⁶

A két szomszédos török tartományban 1790–1800 között, tíz évig elhúzódó járvány hátterében az 1787. augusztusában kirobbant újabb orosz-török háború állt, amelybe a Habsburgok is bekapcsolódtak. Langredon orosz parancsnok 1791. júliusában kelt feljegyzése arról számolt be, hogy Galacon, ahol a harcokban elesett katonákat temették el, kiütött a pestis és az orosz hadsereg soraiban „kimondhatatlanul pusztított.” Goltz 1791. októberi 25. jelentésében azt írta, hogy az orosz seregben „*ma 18 ezer pestisbeteg lehet.*” Az oroszok a dunai kikötőben Brailan kitört pestis miatt a Szeretnél kordont húznak, Merkelius Bécsbe küldött jelentésében pedig kételkedik, hogy ott pestisveszély lenne. Minden eshetőséggel számolva 1792. márciusában az erdélyi főparancsnok Brailaba meneszti Schaffendt orvost, hogy vizsgálja meg a helyzetet, aki végül is megállapítja, hogy ott nincs pestis.

Mindazonáltal 1792 nyarán Oláhországban kitört a pestis, Bukarestben – főleg a Habsburg rezidens nyomására – elrendelik a kávézóhelyek bezárását, a megtiltják a kocsmákba járást, a vásárok tartását, az árusoknak (a tulajdonosoknak és segédjeiknek) boltjaikban való alvást, a város két külső fertályát lezárják. Az oláhországi fanarióta vajda helyzetét nehezítette, hogy nem volt a fertőzést azonosító orvosa, ezért a helyi bécsi rezidenshez, Merkeliushoz fordult segítségért, aki 1792. augusztusi jelentésében arra kéri Erdély főparancsnokát, hogy küldjön egy orvost vagy sebészt: a vajda örömmel fizet havi 100 lejt, szállást, világítást, 2 oka húst, ½ oka rizst és 4 kenyeret naponta ingyen szolgáltatja. Ugyanakkor ha az orvos még magával hozna két a pestisben jártas embert, akik a falvakba is kimennek, azoknak havi 50 lejt ígért. A kérését augusztus végén teljesítik és két sebészt küldnek a vajdának, akik jelentésben számolnak be a betegség lefolyásáról szerzett tapasztalataikról. Kiegészítésként a sebészek beszámolójához, Merkelius 1792. szeptember 16-án kelt jelentésében egy rövid statisztikát csatolt a bukaresti pestishelyzetről.⁶⁵⁷

⁶⁵⁶ Hurmuzachi, vol. 7. Doc. 100/171, 277, vol. 19. Doc. 117/129, 200,118,293, 241,373, 575. (Idézi: Samarian, Gh. P. 1932. 117–137)

⁶⁵⁷ Hurmuzachi, vol. 19. Doc.519/619, 511/617. (Idézi: Samarian, Gh. P. 1932. 145–146.)

	1792. június 18.–július 31.	Augusztus 1–31	Szeptember
meghalt	74	204	321
meggyógyult	248	116	
beteg	x	334	

Úgy tűnik, hogy az oláhországi pestis, amelyet Bukarestből hurcoltak szét, nem volt olyan súlyos, és 1792. novemberében a hideg beköszöntésével csökkent az elhalálozások száma. A moldovai helyzetről kevés adat van, amit azzal hoznak összefüggésbe, hogy Jászváros jó része tűzvész martaléka lett.

Mindkét török tartományban a pestis elleni védekezési intézkedések hiánya többek között azzal is kapcsolatba hozható, hogy katonai, kereskedelmi, és vallási megfontolásokból az Oszmán Birodalom vezetése záróvonalak, veszteglőhelyek létrehozását ellenezte a birodalom tartományaiban, ugyanakkor a török tartományok keresztény lakosságának viselkedése a pestisjárványok idején láthatóan a muszlimok közömbös magatartását követte. Erre utal, mint említettük, G. Orraeus jászvárosi megfigyelése. A vajdaságokban főleg súlyosabb esetekben, a székvárosokban, Jászvárosban és Bukarestben próbálkoztak intézkedések bevezetésével, amit senki sem tartott be.

A pestis betegek első elkülönítésével már korábban, 1752-ben is próbálkoztak, Grigore Ghica fanarióta vajda utasítására. Tulajdonképpen járvány elleni védelem a Habsburg Birodalom délkeleti sávjában is 1724-től, III. Károly rendeletétől számítható. A visszafoglalt, illetve meghódított területeken Bécs uralmának megerősödésével párhuzamosan, pestisjárványról pestisjárványra fokozatosan rendszerré alakították a járvány elleni védelmet, amely – mint szó volt róla – Generale Normativumban (1770) öltött végleges formát, illetve a későbbi kiegészítések, helyi viszonyokhoz való adaptálásának alapját is képezte, ahogy azt az erdélyi *Opinio in Re Sanitatis* tervezet is mutatta.

Légegében a 18. században és a 19. század első felében mondhatni a Habsburg tartományok északkeleti és délnyugati határain túli nagy, az Oszmánok uralta – Egyiptomot, és Közel-Keletet is magába foglaló – térségben pestisjárványok elleni védelem nem létezett. Az Erdéllyel közvetlen szomszédos két török tartományban is, csak rögtönzések történtek, azok is főleg a Bukarestben és Jászvárosban székelő bécsi rezidensek követelésére, aminek nyomán próbálkoztak az erdélyi védelmi eljárások, többnyire sikertelen átvételére, alkalmazására.

Oláhországban az olténiai megyék néhány falujában 1793. márciusi tudósítást továbbra is pestis jelenlétéről számolt be. A betegek kezelésére – mivel nem volt orvos, sebész – ecetet és fokhagymát ajánlottak, valamint Szent Visarion ereklye (feje) körmeneteken való hordozását a fertőzött településeken, melynek gyógyító hatást tulajdonítottak. Ez annál is hatástalanabb volt, mivel a vajda elrendelte, hogy a körmeneteken a fertőzöttek is vegyenek részt. A füstöléssel való fertőtlenítésre a két vajdaságban általában udvaron összegyűlt szemetet és állati trágyát használták, ritkábban kátrányt. A nomád cigányokat 1793. júliusi rendelet eltávolítja Bukarestből, mivel őket gyanúsítják a fertőzés behurcolásával.⁶⁵⁸

⁶⁵⁸ Samarian, Gh. P. 1932. 157–158.

Erdélyben az oláhországi pestis hírek hatására (1793. november 30.) 10 napos vesztglést rendelnek a délkeleti határsávban, noha a rezidens, Merkelius jelenti, hogy nem áll fenn pestisveszély.⁶⁵⁹

Bukarestben és Jászvárosban 1794 novemberében a dunai kikötőben Galacon kitört pestis hírére felfüggesztik az ortodoxok húsvét ünnepét, s az említett városokba vezető utak bejáratához őrséget állítanak. A brassói tanács értesülései szerint (1794. december) Galacon a pestisnek 18 áldozata volt, Moldovában pedig semmilyen járvány nincs. Az erdélyi Főparancsnokság értesíti Brassót (1795. január 13.), hogy az oláhországi pestis miatt 21 napra emelte vesztglés idejét a határok átjáróinál lévő kontumációs helyeken.

Bukarestben (1795. március) a vajda és a bojárok cigányaikat birtokaikra és a falvakba küldik, az árusoknak felhívják a figyelmüket, hogy a pénz átvétele során azt kezükkel ne érintsék, elrendelik reggeltől estig füstöléssel fertőtlenítsenek, a kávézókat, kocsmákat zárják be, az özvegyek, lányok, asszonyok kocsmába járását tiltsák be. A lakosok mossák ruháikat, szelöltessék a házaikat, ellenőrzik a Bukarestbe be- és kimenő személyeket, lőjék le azokat a betegeket, akik az egészségesek között járkálnak. Erdély felé, a bodzafordulói átjáróhoz tartó kereskedőknek azt ajánlják, hogy áruikat előzetesen tisztítsák meg. Hirdetést tesznek közzé (1795. június), amelyben kérik, hogy a fertőzöttek ne titkolják, hanem időben jelentsék megbetegedésüket. Papok és bojárok soraiból ellenőrző személyeket neveznek ki, akik házról házra járva kérdezték: „van beteg, nincs beteg.” Ezeket az intézkedéseket azonban nehezen tudták érvényesíteni, ugyanis a lakosság titkolózott, mivel a egyéb betegségben szenvedőket is a pestis-esek közé vitték. A lakosság a pestis halottakat pincékben temette el, vagy lefizették a papokat, a kinevezett ellenőrök nem értettek a betegségek azonosításához, nem volt a pestist azonosító orvos, sebész, az pestiseseket összegyűjtő helyeken nagy volt pizkok, rendtlenség.

Az 1795. évi oláhországi pestis nemcsak Bukarestben, hanem a Duna menti Rusciuc városban is tombolt: az 1795. júliusi jelentés szerint 100–150 elhalálozás volt. Bukarestben 1795. augusztusában a vajda elrendeli, hogy a lakosság vonuljon ki a mezőre a városból, de szétszóródásuk megakadályozása végett őrséget rendel melléjük.

Bukarestben – Gaudi András jelentése (1795. augusztus 13) szerint április 1. – augusztus 10. között 1836 megbetegedés, 1252 elhalálozás, 484 lábadozó, 100 beteg, a karanténban fertőtlenítés végett 1425, karanténból elengedett 686 személy volt. Gaudi azt írja a továbbiakban, hogy 8 napja érezhetően csökkent a pestis Bukarestben, viszont 1795. szeptemberében áterjedt a moldovai Focsaniba.

A moldovai Jászvárosban a pestis egy görög kereskedő házában jelent meg, 1795. decemberi jelentés szerint már a falvakban is felütötte fejét a járvány. Oláhországban a pestis áthúzódott a következő évre is (1796): a fanarióta vajda 17 megye előljáróihoz intézett levelében a porkoláboknak utasításba adja a falvak és városok ellenőrzését: járjanak emberekkel házról házra, a fertőzött gyanúsokat 3 napra különítsék el, ha egészségben maradtak haza engedhetik, az egészségeseket tiszta helyekre küldjék stb. A papok feladatává teszi a fertőtlenítési eljárások megismertetését a lakossággal. S az engedetlen papokat büntessék: vágják le szakállukat, ha pedig megvesztegették őket, küldjék börtönbe. A pestis terjedésének

⁶⁵⁹ Hurmuzachi, vol. 19. Doc. 584/688, Doc. 597/700. (Idézi: Samarian, Gh. P. 1932. 159.)

megfékezésében komoly akadályt jelentett, az ortodox vallás temetkezési hagyománya, mely szerint a családban elhalálozás esetén 2–3 napig vendégül kellett látnia a rokonság mellett a helységben tartózkodó összes idegent, hasonlóan fertőzés terjesztő tényező volt a nagy csoportosulással járó házasságkötési ceremónia is.

Braila rajában 1796. májusában még tombolt a pestis, 5 napos karantént rendeltek el Targoviste, Vlasca, Ialomita megyékben és Focsaniban. Moldovában 1796. júliusában átadják a fallal körülvett kórház épületét, ahol elkülönítve helyezték el a pestises és az egyéb betegségekben szenvedőket. A moldovai pestis áterjedt a Prut folyón túli területekre, Galíciába, Dél-Lengyelországba. Egyes korabeli becslések szerint Moldovában 20 ezer, Oláhországban 30 ezer, Bukarestben pedig 1795–1796-ban a pestisnek 10.000 áldozata volt, 1793-ban pedig 2000.

A Brassó melletti Töröcsvár parancsnoka Gaudi János értesülése (1797. január) szerint Ploiestin a pestisbetegeket a városból a mezőre költöztették, az általa Sloboziaiba küldött felderítő még nem tért vissza: 1797-ben a Dunától délre lévő török tartományokban (Bulgáriában) is pestis tombolt. Oláhországban a pestis újabb jelei Buzauban (a háromszéki Bodzaforduló tőzsomszédságában), 1797. márciusában, 1797. júliusban pedig a moldovai Jászvárosban, Botosaniban mutatkoztak, amely áthúzódott 1798. évre is. Oláhországban (Dudestiben) létrehozott lazaretumban 1798. márciusi jelentés szerint még nem volt orvos, sem sebész, aki volt, az csak „ismerője” volt a pestisnek, de nem orvosa.

A vajdaságokban ugyan voltak orvosok, de – mint láttuk – nem foglalkoztak a pestissel, a fertőzésről való félelmükben. Például 1796-ban egy orvost elűznek mivel nem volt hajlandó a pestisbetegek elszigetelést levezényelni. A két vajdaságban 1798. végén szűnt meg a pestisjárvány.⁶⁶⁰

A 19. század elején az újabb orosz-török háborúk idején (1806–1812, 1828–1829) Erdélylyel szomszédos török tartományok hadszínterén mindkét alkalommal pestisjárványok törtek ki. A bukaresti békét követően (1812) Oláhországban és Moldovában 1813–1814 között, majd 1828–1830 között – a kortárs feljegyzések szerint – „pusztító pestis” tombolt, amit a háborús helyzetekkel hoztak összefüggésbe. A Dunától délre Bulgária területén már 1812 nyarán tombolt a pestis, 1812. decemberében Oláhországban Bukarestben, Ialomita megyében dühöng. Ion Ghica egyik levelében (1812. december) azt írta, hogy sokszor volt pestis az országban, de olyan mint a „Caragea-pestis” (a vajda neve után) nem volt soha, naponta 300 ember halt meg, az országban több mint 90 ezerre becsülte az áldozatok számát. A fertőzés annyira veszélyes, hogy a legkisebb érintkezés egy fertőzött házzal egész családok halálával járt, hevesége olyan nagy, hogy aki megfertőződött menthetetlenül meghalt.⁶⁶¹ A decemberi hideg fékezte a járvány terjedését, a bukovinai Hotinból és Odesszából érkező hírekben (1813. január) is az állt, hogy „egy hónapja alább hagyott” a ragály.

A szomszédos balkáni török területekről a katonák által behurcolt pestis 1813. májusában Moldovában és Oláhországban egyaránt teljes erővel tombolt. A Duna vonalán Giurgiu és Zimnicea között egészségügyi kordont állítottak fel, örséget rendeltek ki. A vajda elrendelte zárlat létesítését Vacarestinél (1813. június), hogy Bukarestet védje. Összeírta a városban

⁶⁶⁰ Hurmuzachi Supilemnt I. vol. 2. Doc. 146/80., Hurmuzachi, 151/83. vol. 19. I. Doc. 481/584, Doc. 504/611, 511/617, 559/663, 623/719, 651/742, 668/754. (Idézi: Samarian, Gh. P. 1932. 137–238.)

⁶⁶¹ Ghica, Ion, *Scrisori*. vol. I. 65–66. (Idézi: Samarian, Gh. P. 1932. 261.)

tartózkodó összes koldust, akiket rendszerint a fertőzés terjesztőinek vélték, elrendeli a házak ellenőrzését, füstölését. Betiltják a vásárokat Vlasca, Rimnicu-Vilcea és Teleormán megyékben. Bukarest lakossága engedélyt kér (1813. augusztus) a vajdától, hogy a kivonuljon a mezőre és szétszóródjon, mivel a járvány megfékezhetetlen. Vajda felfüggeszti a törvénykezést és az egyéb gyülekezésre alkalmas rendezvényeket. A pestis kiűrtette Bukarestet – a francia konzul megjegyzi –, hogy Rusciucban (Bulgária) naponta 60–80 ember halt meg, Bukarestben a helyzet „nem annyira rossz, 8 nap alatt csak 92 ember halt meg”, a bukarestiek szétfutottak az ország minden részébe.

A bukaresti Habsburg alattvalók, lazarétum építésére kérnek engedélyt, amit a menhelyeken uralkodó embertelenséggel indokoltak. Vidéken, az utak mentén holttestek heverték. A vajda megtiltja (1813. szeptember) az elmenekült két orvos járandóságának kifizetését. Voltak, akik szándékosan terjesztették a fertőzést, akárcsak Milánóban 1629-ban és 1656-ban, – a fertőzöttek ruháit az egészségesek közé dobták. Bukarestben két egyházi személyt tartóztatnak le, mert temetéskor ellopták a pestis halott holmiját, értékeit.

Ion Ghica levelében részletesen feljegyezte (1813. november) a bukaresti járvány idején történeteket: „*eltűnt a hűség és a szeretet az emberek között, az anya elhagyja gyermekét, férjét. A részegek, a csöcselék piros nyakkendőket viseltek, ökor szekérre szálltak és éjjel nappal házról házra, udvarról udvara járva raboltak: ezüstöt, pénzt, órákat, étkezészet, ruhát stb. anélkül, hogy valaki ebben őket meggátolta volna. Mindenki félt tőlük, ők voltak azok, akik a betegeket mint a zsákokat hányták a szekérre, és vitték a pestisesek mezejére, borzalom volt látni mit cselekedtek, sokszor a macsuka tette azt amit a pestis 2-3 nap alatt. Lehet hogy jobban jártak mint azok a betegek, akiket a mezőn lehajigáltak a szekerekről a hideg földre, ahol sem takaró, sem fedél nem volt fölöttük. Csak jajveszékelést hallottál a Dudesti-i mező felől. A pestisesek fellázadtak és 10 hordárt öltek meg. Ekkor hozott létre a hatóság egyfajta egészségügyi szolgálatot, akik a hordárokat kísérték. Ezek jelentést tettek, hogy például, mai nap 15 halottat gyűjtöttünk össze, de csak 14-et temettünk el, mert az egyik elfutott. Bukarest felett sárga, savanyú füst emelkedett, a trágya füstje, mely a bojárók udvarain égett, a gazda nélkül marad kutyák üvöltöztek a városban. Minden háznál volt egy szolgálat, aki elhelyezte a kenyeret, húst és a zöldséget a bent lévő betegeknek. A hordárok, amikor egy gazdag egészséges ház mellett jártak pestisbetegről letépett fertőzött ruhákat dobtak be, hogy terjesszék a fertőzést. A pestis azokra, akik már felgyógyultak már kevésbé veszélyes, így a hordárokat azok közül toborozták.*”⁶⁶²

A külföldi lapok, *Moniteur Universel* (1813. november 25.) a bécsi tudósításokra hivatkozva, az Erdéllyel, Szerbiával, Bulgáriával szomszédos török tartományokban a pestisjárvány pusztítását túlzásnak tartja, és azt valószínűsíti, hogy a gyapot spekulánsok terjesztették a rémhíreket. Ugyanis, Szerbiában nem volt pestis, Bulgáriában is csak néhány faluban mutogatta magát, Oláhország pedig – véli a lap – Bukarest kivételével megmenekült, vidéken néhány óvatlan személy fertőződött meg, a Konstantinápolyból érkező árubálák révén.⁶⁶³

⁶⁶² Ghica, I. *Scrisori*. vol. I. 66–67. (Idézi: Samarian, Gh. P. 1932. 299–300.). Román nyelvből fordította–Pászka I.

⁶⁶³ *Moniteur Universel*, 1813. november 25. (Idézi: Samarian, Gh. P. 1932. 301.)

Hivatalosan az oláhországi vajda a pestisjárvány kezdetét 1813. július 4-re tette. A vajda egy sor rendeletet adott ki a járvány idején: 1813. decemberében Bukarestet elzárják a külvilágtól, ellátást a falusiak biztosítják a városon kívül rögtönzött vásárhelyen. Spórolnak is, a vajda elrendeli, hogy nem 12 napos karantént állítsanak fel, hanem csak egy naposakat. Mivel újabb megbetegedésekről nem jött hír, a húsvétra való tekintettel egy sor rendelet visszavontak (1814. március 16.). Noha Bukarestben 1814. márciusában csökkent a pestis intenzitása, azonban a falvakban – Olténia (Kis-Oláhország) kivételével – tovább dühöngött. Újdonsága a rendeletnek (*pitac*, 1814. április 7), hogy a földbirtokosokat és bérlőket teszi felelőssé a pestis kitörése, bejelentése, és a betegek elkülönítésének elmaradása dolgában. Az Olt folyó hídjait (1814. augusztus) lezárják, hogy a pestis ne terjedjen át Arges, Valcea megyékbe. Miután a kihirdetik 1814. szeptember 29-én a pesti megszűnését, rá 25 napra a vajda egyik tisztviselője aggódik, nehogy újra kitörjön valahol.

Az erdélyi hatóságok, nyomon követték a pestisjárvány oláhországi alakulását, Szebennek küldött átiratban (1815. szeptember 1.) jelzik, hogy Galacon, Brailan és Boszniában a pestis újra kitört. A hír igaz volt, mert a moldovai vajda (1815. szeptember 22) adományozásra (12 ezer lej) kéri fel a bojárokat és kereskedőket, hogy Galac, Tecuci, Falciu, Bakó településéken a járványt megfékezzék. Oláhországban is néhány pestises esetről tesznek jelentést (1815. december 4.). Azonban 1816. január elején Galacon a pestis megszűnt, viszont 1816. májusában ismét felüti a fejét, 1816. decemberében pánik tör ki Forcsaniban, 63 ember elhalálása miatt. Két pestises faluból az egyikbe gyűjtik össze a betegeket, és a falu kórházként működik. A Bodza folyónál és Bukarest környékén pedig 3 helyen rögtönzött lazaretumot létesítenek.

Jászvárosban a pestis 1816. december elején jelenik meg, majd áterjedt több megyébe (Braila, Buzau, Galac, Bákó, Neamt). Az előző évek pestises helyein újból megjelenik 1819. május–szeptember hónapokban a ragály (moldovai Galacon, Jászvárosban, Botosaniban), az utóbbi miatt Bukovinában zárlatot rendel el Bécs. W. W. Hunter Körösi Csoma Sándor angol életrajzírója is megemlíti, hogy 1819-ben Konstantinápolyban és Egyiptomban (Alexandriában) a „dühöngő pestis” miatt, Csoma Sándor kénytelen volt eltérni eredeti úttervétől, s a szíriai Aleppóban lépett Ázsia földjére.⁶⁶⁴

Jászvárosban 1819. júniusában a lakosság fellázad a járványvédelmi intézkedések során a hatóságok visszaélései miatt, a mozgalom vezetőit megbüntetik (sóaknába küldik, és botbüntetés). Jászvárosban a porosz konzul 1819. szeptemberében 430 pestisbetegből 370 elhalálást jegyzett fel a 30 ezer lakosra becsült a városban. A hivatalos adatok szerint az áldozatok száma 1819. július 8.–szeptember 11. között 476 volt: 1819. októberében Botosaniban 75 pestis halottal számoltak a 105 megbetegedés közül. Úgy tűnik Moldovában és Oláhországban 1820. szeptemberében szűnik meg a járvány, azonban 1820. augusztusi jelentések szerint a pestis a Dunától délre továbbra is jelen van, ezért Zimnicea, Oltenita dunai átkelőknél zárlatot rendelnek el.

⁶⁶⁴ Hunter W. W. *Körösi Csoma Sándor; a zarándok tudós.* (In: Körösi Csoma Sándor, 1972. *Budha élete és tanításai.* (Ford., előszó, jegyz. Bodor András). Bukarest. Kriterion Könyvkiadó. 44 – 45.)

Jászvárosból és Bukarestből 1823. decemberében újabb pestisre utaló hírek érkeznek: Galacon, Focsaniban karantént rendeltek el, ugyanis a pestis Bulgáriában tört ki 1824-ban. Úgy tűnik, hogy 1824. március–augusztus között Bukarestben is megjelent, 1824. májusában pedig Buzauban, Brailában (40 halott). Másik adat szerint (1824. augusztus 21.) Brailában 7113 áldozat volt a pestisnek, köztük 4500 muszlim, közel 2000 keresztény, a többi zsidó és más vallású. Moldovában 1824. októberében még tart a pestis, hasonlóan a Bukarestben is. A porosz konzul morális és politikai pestisről beszél a vajdaságok esetében, egyetlen tekintély a vajdaságokban az osztrák konzul, írja a francia rezidens.

Az 1824. évi pestis az év végén megszűnt, viszont 1825. májusában Silistrán tör ki, júliusban Brailan is. Tény, hogy Oláhországban a 17 megye előljáróinak és a krajovai kajmakámnak vásárok felfüggesztését adják parancsba: 1825. decemberében Jászvárosban, Focsaniban, Bukarestben jelzik a pestis újabb jelenlétét. A következő évben 1826. januári jelentés szerint Braila, Rusciuc környékének 12 falujába a fertőzést egy Focsaniból érkező moldovai vitte be, 1826. júliusában mindenki menekül, 1826. augusztusában 500 pestisbeteget különítenek el Duestiben, a Bukarest melletti lazaretumban. Erdélyben 1826. augusztusában határozatot rendelnek el. A porosz konzul szerint Moldovában nem volt pestis 1826-ban. Az oláhországi Giurgiu rajában azonban 1827. márciusában 4 faluban pestis jeleit észlelik. A pestisbetegek számára lazaretumokat hoznak létre Bukarestben, Ramnicu-Saratban, Buzauban.

Az orosz cár 1828. áprilisában hadat üzen a törököknek, s mint lenni szokott, a háború a vajdaságok oroszok általi elfoglalásával kezdődött. Az oroszok első intézkedései a kórházakra vonatkoznak. Katonai kórházakat állítanak fel Bukarest mellett: 1828. májusában Feodor Pahlen a vajdaságok igazgatásával megbízott orosz parancsnok intézkedései nem tudják megfékezni a pestis terjedését Bukarestben. Noha, intézkedéseket rendelnek el: a betegeket éjjel szállítják ki a városból, az üzleteket bezárják, néhány nap alatt a Duesti-i kórház megtelik, a kolostorokat utasítják, hogy nyissák meg kapuikat, betiltják a vásárokat. Bukarestből a kiűzik a cigányokat, mészárosoknak megtiltják az állatvágást, a nőknek a kocsmákba járást, a koldusokat összegyűjtik és kolostorokba küldik, régi szokás szerint meggyújtják az udvarokon felhalmozott állat trágya halmokat. A jelentések szerint 1828. augusztusában az orosz és török seregekben többen halnak meg mint a harcok során, a katonák sebesültek nem férnek el a rögtönzött katonakórházakban. Silistra, Calaras ostroma során a pestis annyira eluralkodott az oroszok soraiban, hogy 1828. szeptemberében az orosz parancsnok sürgősen 3 orvost és három sebészt kér. A pestis 1828. októberében Valcea megyében és Olténiában pusztít, Bukarestben pestisben 6 ezer civil beteget és 9 ezer orosz katonát és sebesültet tartanak nyilván: a város kórházzá alakult. Az orosz hadvezetés 34 pontba foglalt védekezési intézkedését lefordítják, és az orosz katonai parancsnokok irányítása alá helyezik a pestis elleni védekezést: 1828. novemberében bevezetik az *passus* (útlevéllel) való közlekedést.

Az Erdélyi hatóságok 1828. novemberében szigorú határozatot rendelnek el Brassó (Alsó-Tömös), Szeben (Vöröstorony) határátkelőknél. A moldovai járványról az első adatot 1828. decemberében jelentik, – a Focsaniban állomásozó orosz ezred soraiban kitört a pestis.

Az orosz-török (1828) háború alatt két pestisgóc alakult ki, egyik Bukarestben, a betegek és sebesültek gyűjtőközpontjában, a másik Calarasiban (Ialomita megye) a Dunától délre harcoló orosz seregek átvonulási helyén. Az orosz parancsnokság által felállított egészségügyi bizottságban, az alkalmi kórházakban, valamint a betegek felkutatásában a cári seregben szolgáló görög, olasz, örmény, grúz stb. ellenőröket alkalmaztak, akik „embertelenül” jártak el a betegekkel. Az 1829. március 9. kelt jelentés szerint: a kórházakban nem voltak eszközök, orvosságok, a katona orvosok felkészültsége elégtelen, működésük, irányításuk legrosszabb a hadseregben, a tábornokok és ezredesek a kórházak vezetői, ők szervezik a kordonokat a falvakban, ők a közigazgatás vezetői a két vajdaságban. Az orosz levéltárakban a költségek nyilvántartásából kiderül, hogy 1828. novemberében a Vacaresti (Bukarest) kórházban 3504 pestises beteg volt. Sok orvos pestisben halt meg. Újabb 24 pontos instrukció jelenik meg 1829. január 15-én, amelyet a megyéknek küldenek ki.

Moldovában, Jászvárosban 1829. január 16-án jelzik a pestis kitörését, a pestis éhínséggel is együtt járt, 1829. márciusában az intézkedések ellenére a pestis elterjed vidéken is: 1829. április–június hónapokban pestises Focsani (20 halott naponta), Jászváros, Tecuci, Braila, Barlad, Galac, ahol a beteggyanúsokat a „mezőre terelik.”

Bukarestben 1829. május 25-én 30 halott volt naponta, 1829. július–augusztus hónapokban a pestises fertőzötteket, betegeket „vizsgáló” bizottság 26 tagjából 5 maradt életben. Calarason (1829. október), ahol a Silistran és Sumleion harcoló orosz csapatok hadtápjának a központja volt, naponta 100–120 katona halt meg.

A háború orosz győzelemmel ér véget, 1829. szeptember 4-én aláírják a békét Adrianopoliszban: a szerződés értelmében a Duna vonalán karatén létesítésére kötelezik a két vajdaságot. De a pestisnek a vajdaságokban nincs vége, 1829. októberében Jászvárosban (20–25 halott naponta), vidéken novemberben is szedi áldozatait a pestis: hat hónap alatt a halottak száma 1250. A korabeli statisztikából nem derül ki egyértelműen, hogy az adatok mindkét vajdaságra vagy csak az egyikre vonatkoznak.⁶⁶⁵

<i>Év</i>	<i>meghalt</i>	<i>ebből katona</i>	<i>költségek/lej</i>
1828	1609	618	552.454
1829	24500	8854	717.816
1830	133	85	332.389

A következő években pestis itt-ott még felüti fejét. Például a pénzérmék elégtelen fertőtlenítésének tulajdonítják 1830. márciusában Jászvárosban a pestis elszigetelt megjelenését, augusztusban pedig Slatina, Focsan településeken. Majd 1835. januárjában (Galac), 1837. júniusában (Braila, Zimnicea) településeken újra felüti a fejét a ragály. A pestis végét a vajdaságokban 1830. szeptember 25-én jelentik be. Azonban a Dunától délre Bulgáriában 1830. december, 1832. május–június hónapokban továbbra is jelen van a pestis (Vidin, Silistra), valamint Istambulban is (1834. augusztus, november).

⁶⁶⁵ Samarian, Gh. P. 1932. 353.

Pavel Kiselef, orosz tábornok, a vajdaságok kormányzója 1831. március 10-én azzal büszkélkedett a Szervezeti Szabályzat (a vajdaságok oroszok által készített kvázi alkotmányát) ismertető gyűlésen, hogy a karantén felállításával Oláhországban (Braila–Zimnicea vonalán) s azt követően Moldovában véget vetettek a pestis behatolásának a Dunától délre eső területekről, azonban 1831. után is – mint láttuk – a térségben még itt-ott mutogatta magát a ragály, miközben megjelent a „19. század „pestise”, a kolera is.⁶⁶⁶

„Még koránt sem találta magát Erdély” biztonságban

A Habsburg kormányzat 1751-ben létrehozta a Bánsági katonai határőrvidéket, majd Erdélyben 1764-ben a székely, 1766-ban az oláh határőrezreket, ezzel a birodalom bánsági és erdélyi határsávja is részévé vált a korábban alakított, délen az Adriai-tengerig terjedő határvédelmi rendszernek.⁶⁶⁷ Teleki Domokos úgy látta, hogy az „erdélyi határ Őrség felállításánál közelebbi célja az volt, hogy Erdély délkeleti határai a csempészet, mirigyvész, valamint a külellenség ellen megvédessenek, általában pedig az ország egyetemese védejét kívánta a kormány ez új intézmény által nevelni. A csempészet Erdély és a vele dél s kelet felől szomszéd országok iparviszonyaihoz képest majd nem egyedül a konyhasóval, de ezzel nagy mérvben üzetett, kivált mióta az uralkodás a só árát több ízben önkényes emelés által tetemesen felhágattatta. A csempészetnek meggátlása oly tárgynál, mely az élet első szükségleteihez tartozik, természetesen hiányosan sikerülhetett, különösen oly katonaság által, mely a vidék lakóiból állott. (...) Miután az osztrák uralom Erdélyben megszilárdult, a török az országtól távol tartatott, de a tőle való aggodalom még mindig indokolt volt s ez maga elégséges ok lehetett, hogy helyes utón és módon határőrség álltassék fel, minél célszerűbb határvédrendszert ama korszak nem ismert. (...) A mirigyvész pusztítása, melynek Magyarország, de kivált Erdély, különösebben a XVI-dik századon kezdve gyakran ki volt téve, fő kútforrását azon szoros viszonyban találta, mely az említett időszakban hazánk és a török birodalom közt létezett. Azonban e viszonyok tetemes tágulása után is még koránt sem találta magát Erdély bátorságban az emberi nem ezen egyik legsúlyosabb csapása ellen s hogy az osztrák uralom megszilár-

⁶⁶⁶ Hurmuzachi, vol. 14. Doc. 2142/1177, Hurmuzachi, vol. 10. Doc. 377/305, vol. 14, Doc. 2148/1182, vol. 16, Doc. 2151/1185, vol. 10. Doc. DXXXIX/448, . Ghica, I. *Scrisori*, vol. 2. 38., Hurmuzachi vol.17. Doc. 137/93, 187/122, 221/143, . Bologa, Valeriu – Baclajanschi, Alexandru, *Note medicoistorice romano-ruse*, Clujul Medical. Nr. 3/1930., Stirbei Barbu, *Raport catre Kiselef*, In: Convorbiri Literare, XXII/845., Hurmuzachi, Supliment I. vol. 4. Doc. 258/346, Doc. 302/72, 74. (Idézi: Samarian, Gh. P. 1932. 353–576)

⁶⁶⁷ „Katonai tekintetben az (Magyar)ország 4 hadi parancsnokságra osztatik fel. A magyarországi vagy budai magában foglalja az egész polgári anyaországot Temes, Krassó, Torontál, Szerem, Verőcze-, Posega vármegyéket kivéve; a bánságihoz vagy temesvárihoz tartoznak Temes, Krassó, Torontál vármegyék, a német-bánsági, oláh-bánsági végezek, és bánsági-illir végzászlóaly vidékei, a szeremihez vagy péterváradihoz: Szerem, Verőcze, Posega vármegyék, brodi, pétervárad, gradiskai végezek, és a csajkások vidékei; a horvátországihoz vagy zágrábihoz: Várasd, Kőrös, Zágráb vármegyék, fumei tengerpart, körösi, szentgyörgyi, 1-ső báni, 2-ik báni, szluini, ogulini, ottochaczi, likkai végezek vidékei.” Az erdélyi határőrezredek, tehát a bécsi hadparancsnokság alá tartozó határrendszer részévé váltak: Német bánsági ezred, Oláh-illir bánsági ezred, Brodi ezred, Gradiskai ezred, Pétervárad ezred, Sajkások (Csajkások) kerülete, Likai ezred, Ogulini ezred, Otcóscái ezred, Szluini ezred, Kőrösi ezred, Szentgyörgyi ezred, I. báni ezred, II. báni ezred. (Lásd: Fényes Elek, 1843. *Magyarország statistikája*. II. kötet. Pest. 114.)

dulása után is hazánk mily sűrűn ki volt téve annak, szolgáljanak bizonyosságul az alábbi adatok. Kisebb-nagyobb mirigyvész szállottá meg Erdélyt 1710., 1726., 1728., 1733., 1738., 1740., 1742., 1756., 1763., 1770., 1771., 1772., 1786., 1795., 1813. és 1828-ban. (...) Ámbár már a határőrségnek felállítása előtt a kormánynak a veszély orvoslására célzó intézkedései és eszközei időről időre tökélyesbültek s az ország határait túllépő baj korlátozása mind inkább jobban sikerült: mindemellett is 1756-ban a ragály oly erővel lepett fel, hogy Brassóban, a Barczaságon és Fogaras vidékén, hol erélyes óvmódok alkalmazása mellett uralma korlátozva lön, 6677 embert rohant meg, kik között 4033 meg is halt. A székely határőrség felállítása után a mirigyvész korlátozása úgy terjedelmére, mint tartamára nézve még inkább sikerült ugyan mint az előbbi időkben, de mégis bátran állítjuk, hogy a megváltozott helyzetben az erdélyi határőrségnek csekély része volt. Sokkal nagyobb befolyással bírt arra a töröknek szűkebb korlátok között való szorítása, a nemzetközi viszonyok tetemes megváltozása, valamint az egyetemes civilizáció haladása, melynek üdvös befolyása alatt a jelen század 3-ik évtizede után a mirigyvész nem csak a Törökországgal szomszédos tartományokból ki volt zárva, hanem nyomai eredeti hazájában is mind inkább-inkább enyésztek.”⁶⁶⁸

A székely határőrség felállításának indokai között Teleki Domokos Bécs több funkció megfontolásait sorolja fel: a határvédelem (1717. évi tatár beütés), a csempészet megfékezése, a pestisveszély elhárítása. Az utóbbi feladatellátás tekintetében azonban úgy vélte, hogy az „erdélyi határőrségnek csekély része volt, (...) sokkal nagyobb befolyással bírt” a nemzetközi helyzet alakulása, az erőviszonyok alakulása a Fekete-tenger térségében, illetve „az egyetemes civilizáció haladása”. A 18. században az egyetemes civilizálódást a két vajdaságban, főleg az orosz-török háborút (1768–1774) lezáró Kücsük-Kajnardzsai (1774) béke után az orosz cárok képviselték, kvázi alkotmány (*Szervezeti Szabályzat*) megalkotásában (Oláhország 1831, Moldova 1832), függetlenségének kivívásában (1878) stb.

Barabás Miklós, a háromszéki festő, aki az 1830-as évek elején (Kisselef tábornok pártfogoltja) Bukarestben arcképek festésével gyarapította az itáliai útjához a költségeket, leírja visszaemlékezésében az eltörökösödött bojárság zavarodott viselkedését, amikor az orosz tisztikar európai viseletét, a francia társalgási nyelvét kezdték utánózni.⁶⁶⁹ Tehát a Teleki által említett egyetemes civilizáció haladása a két vajdaságba orosz közvetítéssel érkezett a cároknak – mint a balkáni ortodoxok népek protektora – hódító törekvéseinek farvizén, ez pedig járványügyben – mint láttuk – különösebb előrelépést nem hozott, mindaddig amíg az Oszmán Ház, a 19. század közepe táján nem kezdte alkalmazni az „európai” járványvédelmi módszereket

Teleki 18. századi erdélyi pestis kronológiája is az orosz-török háborúk időpontjait is jelzi, ami nem azt jelenti, hogy az orosz seregek hozták be a pestist a két vajdaságban, hanem a járvány széthurcolásában, illetve megfékezésében is az első intézkedések – noha

⁶⁶⁸ Teleki Domokos, 1877. 140–143.

⁶⁶⁹ Barabás Miklós emlékiratai, 1902. (Közli Kézdi Kovács László). Budapest, Franklin Társulat. 78–102.

sikertelenek voltak – az orosz katona orvosok (főleg *Gustav Orraeus*) tevékenységéhez kapcsolhatók.

Nem ismerjük, hogy Erdély délkeleti határsávjában a székely és oláh határhozrédek létrehozása mennyiben játszott közre a GN szabályzat végleges formába öntésében. Azonban tény, hogy az Adriai-tenger mellékétől a Temesi Bánság vonaláig korábban kiépített járványvédelmi rendszer az erdélyi határhozrédek felállításával teljessé vált (1900 km), ugyanis mint láttuk a 18. század közepétől (a barcasági 1755–1756-os pestistől) a járványveszély Erdély délkeleti határsávjában – a Kárpát-kanyarban – állandósult.

A fentebb ismertetett szomszédos török tartományok – Moldova, Oláhország – járványtörténeti adatai lehetővé teszik az egyes pestisesemények párhuzamba állításával annak érzékeltetését is, hogy az erdélyi hadparancsnokság, a Gubernium, Bécs külföldi ügynökségei által folyamatosan jelzett pestis hírek nyomán adott utasítások során, hogyan működött – a „civilisatio haladása” a Kárpát-kanyarban. A lokális terekben mivel járt a vélt/valós veszély megfékezésének végrehajtása az érintett lakosság hétköznapijaiban. Mindez a GN szabályzat előírásainak alkalmazásának követéséből derül ki, ugyanis az erdélyi kiegészítő tervezet (az *Opinio...*) életbe léptetése csak a 19. század elején történik meg.

Moldovában és Oláhországban az orosz-török háború idején (1768–1774) kitört pestisjárványának az első erdélyi jeleit 1770. júniusában észlelték a Barcaságban a töröcsvári határ átjárójánál. A záróvonal és vesztegzár ellenére 1770. szeptemberében a pestis betegeket találtak a Töröcsvárral szomszédos Tohán, Barcarozsnyó településeken, valamint Háromszéken, Fogarasföldön, és a szász Nagysink székben. A járvány terjedése miatt az Olt és a Barca folyók mentén továbbra is fenntartották a záróvonalat és a veszteglő helyeket, amit J. Theodor von Herrmann guberniumi titkár körlevelében azzal indokolt, hogy a pestis Fogarasföldön is megjelent, és Szebenben is néhány megbetegedést észleltek. Az erdélyi hadparancsnokság úgy tűnik eltájolódott járványvédelmi intézkedések meghozatalakor, ugyanis a Barcaságban és Brassóban 1770-ben kitört a pestis, és 1645 személy halálát okozta, s az utólagos becslések a letalitást 73%-ban feltételezték.

A szomszédos Háromszékre is a „szomorú hírek” Barcaságból érkeztek, ahol Barcarozsnyón „egy oláh pestisben meghalt”, testén „amint a chirurgus mondotta million petsétekkel több volt rajta, és ottan egy oláh asszonyon hét carbunculus lett volna. A Doktor uram is Háromszéknek írt levelében, világosan kitetszik, hogy pestist kiütött” azon a vidéken. A Gubernium viszont 1770. márciusában már „úgy tudja, hogy a kalibások (záróvonal menti őrségek) között a pestis nyavalya adta ki magát.”

A brassói egészségügyi bizottság a töröcsvári veszteglőhely orvosát Karczalt haladéktalanul Voljába küldik, ahol a falubíró és az oláh pap eltitkolta, hogy Moldován Gyorgye feleségének pestises „nyavajában való meghalása után Árapatakra ment, ott egy napot maradván.” Utasítják Karczalt, hogy vizsgálja ki a Sepsiszek orvos-doktorával együtt „az eféle pestises nyavalyában nem fertőződött-e vagy nem holt-e meg valaki.” További feladata Karczalnak az urak és nemesek „udvarainak” átvizsgálása, valamint a voljai falubíró és oláh pap egészségi állapotának ellenőrzése. Ugyanakkor elrendelték – GN szabályzat értelmében –, hogy „az Tatrang és Fekete-ügy vizén innen lévő falvakban az falus bírák, szolgál bírák, legalább minden harmad nap házanként ellenőrizzék az eféle pestises

nyavalyában van-e beteg, vagy holt-e meg valaki.” Tegyenek jelentést – szól az utasítás – a helyi sanitatis commisionak, valamint nyolc naponként tájékoztassák a pestishelyzetről a brassói egészségügyi bizottságot, ha hirtelen „*valamely pestises nyavalya adná ki magát.*” A tiltott ösvényeken járókat, a parancs szerint, küldjék „*tömlöcre.*” A Feketeügy folyó menti záróvonalon szolgálatot teljesítő őrségnek 1770. szeptemberében 800 öl fát utalnak ki, melyből egy szakaszon lévő kaliba (őrállomás) építésére egy ölt száznak, azonban az éjszakák már hidegek, munderban is fázik az őrség, valamint főzésre sem tartják elegendőnek, így több fát kérnek.⁶⁷⁰

Csikszékben 1770-ben mindenféle „dolgokban”, így „*a pestis döghalál mint jött be Csikba mindenütt a nemességet vádolják*” a katonák. Név szerint Resti hadnagy vádolta meg a Continua Táblát, hogy a Moldva és Erdély között, ahol a falu és a nemesség („az urak”) legeltetik juhaikat, ki- és bejárnak a gyanús emberek, akik minden „gonoszságot” elkövetnek. Marini kapitány például elfogatta Kiruga Mihályt, „*aki két országot járó tolvajok korcsomárosa*”, az Állandó Tábla (a szék polgári hivatala) azonban szabadon engedte. Bíró Albert, csikdánfalvi nemes a Tábla képviselőjében megjegyzi, hogy „*mindenféle katona szemünkre hányja az ennek előtte elkövetett dolgokat is,*” de már őt is „fertőzőnek” tarják, mivel Jankó János jobbágyát, akin „*észrevette vala, hogy Ugrába még aratáskor pestis támadott*” és értesítette a katonaságot, elfogták és „néhány napokra” a csikszeredai „*várba vasban tartott*” a század parancsnoka. Ugyanakkor Bíró Albert tudomására adta a katonai parancsnokságnak, hogy a Tábla nem illetékes a határőrizetben, ezért, akik őrzik a határt azok fogják el a ki- és bejárókat. S a pestisnek nem oka a Tábla, hanem inkább a katonaság, mert amikor az egyik katona meghalt, az „*tácolni, latorkodni*” volt, azt ugyan a Tábla büntette, de csak azért, mert ellenőrzéskor rá talált, egyébként annak megbüntetése is a katonaság dolga lett volna.

Bővebben már ismertettük, hogy a székely határőrezredek létrehozásával Csik-, Gyergyó-, Kászón- és Haromszékben a fálvakban kettős – polgári és katonai – igazgatás jött létre. A széki tisztségviselők és a határőrezredek tisztjei között gyakori volt a hatásköri konfliktus. A fentebb említett esetben a nézeteltérés oka az elszigetelt pestis megbetegedés lehetett, és a katonaság a GN szabályzat szerint járt el, nem volt tekintettel a helyi körülményekre.

Csikszékben 1770. december elején elrendelik, hogy a „léniát” (kordont, egészségügyi záróvonalat) Szent-Mihály, Varcásai, Göröcsfalva, Rákos mellett húzzák meg, hogy „*Csiknak jöjön Pálfalva felől*”, mert a katonaság így jobban tudja azt ellenőrizni a széket. Ugyan ebből jelentésből megtudjuk, hogy a „*Kabala hágó alatt betiltott 3 háznál találtattak egy holttestet*”, azokat a házakat elégették, s a benne lévő embereket elküldték, ugyanakkor a jenőfalvi Szabó Bálint házát felszabadították a karantén alól. Egy másik helyen egyazon háznál a betegek megvizsgálására a csikszeredai várbeli „kis borbély” ment, mivel pestisest gyanítottak. A jelentés írója amiatt aggódik, hogy „*nékünk is az májusi sessióra elő kell mennünk (Csik) Szerdába. (...) félő*” a línea (az egészségügyi kordon) miatt „elszorítottunk” (nem tudnak elmenni). Ha a (Continua) Tábla nem engedélyezi, a „*líneáknak megássása után*”

⁶⁷⁰ Kovászna Megye Állami Levéltár, Sepsiszentgyörgy-Fond Háromszék, Közigazgatási iratok. Nr.act.85. Fila 2, (1770. szeptember 25.), Nr.act. 83, Fila 1 (1770. március 27.), Nr. act. 74, Fila 1 (1770. szeptember 13.), Nr. act. 66., Fila 2 (1770. szeptember 6.)

utazásukat, arra kéri a Tábla elöljáróját, hogy emlékeztesse a Guberniumot „*mi miatt*” nem jelentek meg.⁶⁷¹

Mindenképpen fennállt a pestis behatolásának veszélye, ezért 1770. december 2–6 között Csíkszékből a moldovai határánál, a Gyimesekben rendelik el az egészségügyi bizottság ellenőrzését: „*Gymstól fogva Gyimeslokon felül az kívül lévő helységekben tanáltatt lakosok személy szerint megvizsgálatattak. Kalibásban egy pestises házat találtak, a házat elégették, népe Ajnodba vitetett, házi portékájukkal együtt.*” Az állatokat „*gondviselés alá*” tették, továbbá megfigyelés alá helyeztek három személyt, ugyanis nem voltak biztosak az ezred sebéseinek diagnózisában. „*A gyimesi Passus Comandójával (határőr parancsnokával) együtt az egész Lunka az Szép Havasi határig betiltatott*” a közlekedés.

Csíkszékből a pestisjárvány 1770. szeptemberében tört ki: Moldovából hurcolták be a gyimesi átjárón, és főleg a székely határőr ezredek katonái körében pusztított. Néhány kutató a határezred soraiban 1770. október és november hónapokban 270, decemberben 200 áldozattal számolt.⁶⁷² Caratso, az határezred tisztje 1773-ban készített összesítésében Csíkszék lakossága 17.522 fő volt, ebből a pestisjárványt túlélő családfők és családtagok száma:

	<i>Gyalogos katona</i>	<i>Lovas katona</i>	<i>Jobbágy</i>	<i>Zsellér</i>	<i>Nemes</i>
Családfők	4093	545	1402	x	x
Családtagok	10298	2078	2876	2000	300

Caratso adatai a zsellérek és nemesek esetében nem a túlélőkre utal, hanem azok létszámára a szék összlakosságán belül. Ha a zsellérek és nemesek csoportját kivonjuk Csíkszék 17.522 főnyi lakosságából, akkor 15.322 gyalogos, lovas és jobbágy marad, köztük a túlélők összes száma 15.252, amiből az következik, hogy soraikban 70 halálos áldozata volt a pestisnek. Caratso összesítése – úgy tűnik – nem számol az 1770. év három őszi–téli hónapjában pestisben elhalálozott 470 katonával. Adataiból csupán az derül ki, hogy a pestisjárványban elszenvedett veszteségek a gyalog és lovas katonák, valamint a jobbágyok családjainak sorában nem lehetett jelentős. Mindez azt feltételezi, hogy Caratso számításai a pestisjárvány visszahúzódnak évét (1773) vehette alapul, amikor rendszerint az elhalálozások száma csökkenő tendenciát mutat. A feltételezésünknek és a fentebb említett kutatók veszteségszámainak ellentmond az egészségügyi bizottság tagjainak a csíki falvakban 1770. december 5–10 között végzet terepszemléje, amelynek során házról-házra járva személyenként vizsgálták meg a lakosság egészségi állapotát, és arról jelentést készítettek.⁶⁷³

⁶⁷¹ Hargita Megye Állami Levéltár, Csíkszereda. Fond 27, Fila 5 (1770. december 8.), Fila 6 (1770. december 11.).

⁶⁷² Huttmann, 1979. 180.; Gros, J. Ver Arch. 1890/23. 147., Becse A. Erdélyi Múzeum. 1902. 191–193., Binder, P. 1986. 186.

⁶⁷³ Hargita Megye Állami Levéltár, Csíkszereda. Fond 27., Pach. XXIII. Fila 1 (1770. december 5-10.), Fond 27., Pach. XXIII., Nr. act. 38., Fila 1-2. (1770. december 12.), Fond 27, Pach. XXIII. Fila 1 (1770. december 5-10.), Fond 27, Pach. XXIII, Fila 3 (1770. november 15.), Fond 27, Pachet XXIII, Fila 2 (1770. december 4.). Fond 27, Fila 3-4 (1770. december 27.).

Falu neve	házak száma	Személy				Beteg	Pestis gyanús
		<i>magyar</i>	<i>oláh</i>	<i>cigány</i>	<i>örmény</i>		
Bánfalva	43	227	x	2	x	5	x
Varsácsi	62	357	x	5	x	2	x
Göröcsfalva	54	293	x	2	x	x	x
Rákos	100	571	x	13	x	4	x
Madaras	135	679	x	15	x	3	x
Dánfalva	151	790	x	18	x	1	x
Karcfalva	62	383	x	7	x	2	x
Jenőfalva	117	646	x	11	x	3	x
Szt. Tamás	147	802	x	12	x	6	x
Szt. Domokos	118	757	x	22	x	6	x
Madéfalva	120	625	x	6	x	2	x
Csatószeg	75	525	x	29	x	2	x
Szépvíz	167	1346	13	x	77	6	x
Szt. Mihály	62	329	x	3	x	1	x
Szt. Miklós	85	440	x	6	x	2	x
Delne	65	364	8	x	x	3	x
Pálfalva	44	296	x	5	x	2	x
Csomortán	32	224	8	x	x	3	x
Vándorfalva	134	968	x	7	x	4	x
Tapolca	146	814	x	10	x	13	x
<i>Összesen:</i>	<i>1817</i>	<i>20.236</i>	<i>21</i>	<i>168</i>	<i>77</i>	<i>63</i>	<i>0</i>

Az összesítésből kiderül, hogy 1770. decemberében Csíkszékben (a hozzátartozó Gyergyó-, és Kászon székek kivételével) mindössze 63 beteget találtak, azonban nem nevesítik a betegség tüneti (klinikai) formáját. A pestisben elhaltakról sincs szó, ami azt is jelenti, hogy a megbetegedések kiváltója nem a pestisfertőzés volt. Az említett kutatói adat, miszerint 1770. október–november–december hónapokban 470 katona áldozata volt a pestisnek, az Csíkszék gyergyói részén történhetett, – ha megtörtént – mivel a pricskei vagy a tölgyesi átjárók forgalma a 18. század második felében viszonylag sűrű volt, a gyergyószentmiklósi örmény marhakereskedők ide-oda jársa miatt. Szorosabb lehetett a katonai felügyelet, és emiatt a katonák fertőzésnek való kitettsége is.

Csíkszékben 1771. április 12–30 és május 2–15 között az utasításokban foglaltak szerint megismétlik a fentebb ismertetett egészségügy ellenőrzést 15 faluban.⁶⁷⁴

⁶⁷⁴ Hargita Megye Állami Levéltár, Csíkszereda. Fond 26, 27, Pach. XXV. Fila 1 (1771. május 24, 25.), Fond 27, Fila 2-3, (1771. április 12.), Fila 186 (1771. április 26., Anyakönyv: Kászon-Patakfalva, Fond 27, Pacc. XXV., Fila 1 (1771. május 25.). Fond 30, Fila 1 (1771. január 12., Székely Gyalogezred Levéltára 1770–1847.)

<i>Falu neve</i>	<i>Házak száma</i>	<i>Személy</i>	<i>Beteg</i>	<i>Felépült</i>	<i>Meghalt</i>
Csicsó	98	525	4	x	x
Madéfalva	126	706	7	x	1
Rákos	121	626	5	11	13
Göröcsfalva	48	276	2	4	3
Varsácsi	66	380	1	4	3
Szt. Miklós	92	571	4	x	3
Szt.Mihály	68	336	1	1	4
Madaras	136	780	1	5	3
Dánfalva	153	832	1	3	2
Karcfalva	68	411	x	3	2
Jenőfalva	132	746	2	16	7
Szt.Tamás	155	864	2	17	7
Szt. Domokos	192	975	11	19	7
Barackos	15	109	x	1	1
Szépvíz	167	1282	4	13	7
<i>Összesen</i>	<i>1675</i>	<i>9419</i>	<i>45</i>	<i>13</i>	<i>7</i>

Ebben az összeírásban sem egyértelmű, hogy a megbetegedések, felépülések és az elhalálozások kiváltója milyen fertőzéstől származott, csupán sejtéseink lehetnek. Lévén, hogy pestises évek voltak a szomszédos török tartományokban, a pestis gyanúja megalapozott, viszont a megbetegedések, felépülések és az elhalálozási számok annyira alacsonyak a megvizsgált lakosság számához képest, hogy valamilyen más betegség lehetett. Nem beszélve arról, hogy a természetes elhalálozások számait sem ismerjük, amiből valamelyest következtetni lehetne a veszteségek arányára.

Az egészségügyi vizitációk alkalmával a jelentéstevők a visszaéléseket is szóvá teszik, például 1771. májusában Barack havasában „*lévő Szilly Hadnagy úr 7 lovat vett el*”, melyekért semmit sem fizetett, valamint a barackosi oláhokat 2 napra „*Méltóságos Oberster úr*” számára (dolgoztatta): „*történt az is most a napokban (erdő) vágásra hajtotta a gavardi és barackosi oláhokat két napra. Sőt 11 puskákat gavardiból vett maga és felesége (számára) és 2 lovat, nem fizetvén semmit.*”

Másik eset, 1771. januárjában történt, amikor Mezei György jobbágy arra panaszkodott, hogy „*minden igaz ok nélkül erőszakosan holmi gyalog (...) katonák (Csík)Szentgyörgyön lakóházamra jövéen fegyveresen engemet kegyetlenül kergettek, vertek, rongáltak, valamig aztán György gyalog strázsa mester házához hajtottak és ottan (...) strázsa mester mindaddig el nem bocsájtatott valamig az ottan lévő Száling kapitány kért egy szán fát, (...) másnap megvittem. Kéri a (Állandó) Táblát, hogy ok nélkül való szenvedését felvegyék és őt és más hozzá hasonló szegény jobbágy személyekkel együtt valamennyi kárukat, fájdalmukat parancsolja megfizeteni.*” A Tábla, noha a provinciálisok (nem katonarend) ügyei hatáskörébe tartoztak, hallgat. A Gubernium pedig a továbbra is éberségre buzdítja a szék tisztjeit: házak, gyanús elhalálozások ellenőrzése, főleg a fertőzéseket, betegségeket, a

pestist eltitkoló „oláh papokat figyeljék meg.”⁶⁷⁵ Az utóbbi megjegyzés az ortodox felekezet papjaira utal, akik titkolózásának két oka lehetett: egyrészt az görög-katolikus hitre térített ortodoxok vissza csalogatása, amit Bécs árgus szemekkel figyelt, másrészt a híveik utánpótlásának származásterületének (Moldva, Oláhország) elhallgatása, ahonnan, mint láttuk, ezekben az években is behurcolták a pestist.

A korabeli beszámolók 1771 nyarán az Al-Csíkot sújtó árvizekre is panaszkodtak, 1772-ben pedig Erdély szerte a gabona árakra, egy véka rozs „12 susták” volt, és ha a moldovai törökbúza nem lett volna, – mint írják, – „*iszonyú éhség az egész hazát ostromlotta volna.*”

A létfenntartási nehézségekkel átfedésben a járványveszély elhárítása – a GN szabályzatában foglaltak alapján – az elsődleges teendő. A falvakban parancsba adták – ahogy korábban is – ismeretlen embereknek szállásadás tilos, a gyanús helyeket a lakosság kerülje el, a házakat, ahol a legkisebb gyanúja is fennáll a pestisnek, rekeszék el, ha pedig onnan továbbra is ki- és bejárnak, égessék fel a házat. Figyelmeztetik a csíkmadarasi bizottságot, hogy az Ajnád nevezetű részen járást tiltsák be, ugyanis a „*borbély úr*” háza pestisgyanús, „*küldje szénába lakni, (ha) a borbély úr nem akarja, hogy ott lakjék*”, úgy „*példa statuáltatik a házán*” (felégetik).

Csatószezen egy jobbágyot büntettek 13 pálca csapással, mert nem tudta igazolni távolmaradását, noha minden provinciálist értesítettek az egészségügyi ellenőrzés idejéről. Ugyanakkor Csíkszékből – mint ilyen alkalmakkor már korábban is megtörtént – létrehozták az egészségügyi bizottságot, melynek elnöke a katonai parancsnok („Caratso úr”), tagjai 2 provinciális és 2 személy katonai részről, valamint doktor Timár, működésük pedig addig tart „*míg a pestis megszűnik Csikban.*” A „*mostani ragadozó pestisben, tanáltatott a Directror úr házával együtt a compánia (katona század) mellett lévő korcsmáros ház is, azért az benne lakó mostani Egri Mártonnét, az azt szolgáló leány kenegesse (Egrinét) betegségében, amíg kigyógyul (a) nyavalvá(ból).*” Az ellenőrzés során fedezték fel, hogy az Ugra nevezetű hely gyanús, ezért az ott lakók házait és „egyéb épületeit” felégették, a portékáikat fertőtlenítőbe küldték. Két időst házuk „népével együtt Ajnudba” költöztettek, „*marhájuk a szomszédságban lakó lakosok gondviselés alá bizattatott.*”

Jenőfalván „*találtatott Szabó Bálint lovas katona, (akit) a hideg verte ki, az láza (loger) leszállásával egy nap egymásután (valamit kapott), úgy referálták, hogy azután mind betegeskedett. Megvisítván a teste minden vér ereje romlik, mely végett vérrel inflamatióknak neveznék, megengedetett rendszerint való temetése, de a háza népei még 4 napig berekesztve maradt, ágya és abban lévő egyet-mása elégettetett. A csík-dánfalvi Kovács József úr, a Nemes Tábla borbély, az militaris részéről szent-domokosi első gyalog káplár két katonákkal a Bükös havas, Barackos, Büdös vég azon helyei körül lakó oláhságot megvizsgáltván.*”⁶⁷⁶

⁶⁷⁵ Hargita Megye Állami Levéltár, Csíkszereda. Fond 26, 27, Pach. XXV. Fila 1 (1771. május 24, 25.), Fond 27, Fila 2-3, (1771. április 12.), Fila 186 (1771. április 26., anyakönyv: Kászton-Patakfalva), Fond 27, Pacc. XXV., Fila 1 (1771. május 25.). Fond 30., Fila 1 (1771. január 12., Székely Gyalogezred Levéltára, 1770–1847.)

⁶⁷⁶ Hargita Megye Állami Levéltár, Csíkszereda. Fond 27., Pach. XXIII. Fila 1 (1770. december 5-10.), Fond 27., Pach. XXIII., Nr. act. 38., Fila 1-2. (1770. december 12.), Fond 27, Pach. XXIII. Fila 1 (1770. december 5-10.), Fond 27, Pach. XXIII, Fila 3 (1770. november 15.), Fond 27, Pachet XXIII, Fila 2 (1770. december 4.). Fond 27, Fila 3-4 (1770. december 27.). Megjegyzés: a táblázat az itt jelzett levéltári adatok alapján szerkesztett. Az oláh és cigány kategória néhány esetben külön szerepel a forrásokban, többnyire azonban együtt említik, ami arra is utalhat, hogy a cigányság többsége a román vajdaságokból telepedett be.

A Gubernium arra a hírre, hogy a háromszéki Bodola faluban észlelték a pestist, illetve a közemberek között megjelentek a tünetek, 1771. elején átiratban utasítja a székek tisztségviselőit, hogy komolyan vizsgálják ki a körülményeket, az Felsőes Udvar a GN utasításával összhangban: vagyis szálljanak ki és végezzenek egészségügyi ellenőrzéseket a helyszínen, az utasításokat tegyék közhíré, vegyék számba a haláleseteket, a Continua Tabla jelentést készítsen, egy példányt juttasson el Guberniumhoz, tüntessék fel mindig a halál okát, az oláh pokokat és híveiket folyamatosan ellenőrizzék stb.

A vármegyékben is nagy az aggodalom, Rettegi György visszaemlékezésében többször is visszatér a járvány kiváltotta helyzetre: 1771 tavaszán lakhelyén Magyarköblösön is „*híre jár a pestisnek*”(…) „*A pestis híre nézve sokadalmak interdicdáltattak (betiltották). Isten tudja, hogy lesz dolgunk, ha elharapózik. Tudom in anno 1740–1741, s a többen, mely nagy nyomorúságban volt az egész ország a pestis miá, mind a commercium, mind a törvényekre nézve. Felette igen sajnálom (minthogy minket is kitétek productióra), ha dissolváltatnák a táblák, s azok között a Doboka vármegyeit is, mivel nem producálhatnák, holott kész vagyok*” részt venni. A riadalmat, a „nagy lármát” a marosvásárhelyi pestis váltotta ki, „*mivel medicinae Mátyás uramat kiküldötte a Királyi Tábla Kakasdra az holott erősen haltak az emberek, de nem pestisben, hanem petecsben (himlő). De őkegyelme talán nem ismeri jól föl a pestist, úgy referálta pestist, mely miá mentek az urak mindenfelé. Már most újra begyűlnek (visszajönnek)*”⁶⁷⁷

A probléma nemcsak téves láttelellet volt, hanem az orvoshiánnyal is, erre utal 1778. február–március–április hónapok az egyik személyes karriert egyengető levélváltás. Történt, hogy Szeli József tudomást szerez *Chenot protomedicustól* (az erdélyi egészségügyi főfelügyelő), hogy „*13 physikust kell most kipótolni.*” Az információ, azért volt fontos Szeli számára, mert Háromszék physikusi (orvos-doktori) állását Bécsben éppen tanulmányait befejező fiának szeretne volna megszerezni. Az állás megszerzése, mint leveleiből kiderül, nem egyszerű, a bürokrácia helyi szinten sem kerülhető meg, noha a Főkormányzóság egyik tagja támogatta. Azonban ő sem kerülheti meg a háromszéki Continua Tábla ajánlását, még kevésbé – az 1770. évi Főszabályzat előírását –, amely az orvos-doktorok kinevezését a császári–királyi fenség hatáskörébe utalta. Arról nincs további forrásadat, hogy végül is milyen eredménnyel járt, lényeg ebből az, hogy az ismétlődő pestisjárványok idején Erdélyben több közigazgatási egységben (vármegye, szék) orvoshiány volt. Általában egy nagyobb közigazgatási egységre (vármegye, szék) egy physikus (orvos doktor) ha jutott. A chirurgusok (sebészek) valamivel többen voltak, főleg Csík-, Gyergyó-, Kászonszék és Háromszék esetében, ahol főleg a székely határőrezredek kötelékeiben működtek.⁶⁷⁸

A 18. század végén újabb nagyobb izgalmat kiváltó pestisjárványt Erdélyben 1786-ban hurcolják be Barcaságba a szomszédos Oláhországból. Az erdélyi Főkormányzóséket már 1785-ben tájékoztatják az Oláhországban kitört pestisről és annak bukaresti fejleményeiről – mint láttuk Merckelius tájékoztatta Bécs. A Barcaságban a pestis első jeleit ismét a töröcsvári határ átjáróval szomszédos Tohán faluban észlelik először: egy román juhásztor (csobán) hozta be, aki a havasról a faluba jött, és néhány nap múlva meghalt, és többen a faluban

⁶⁷⁷ Rettegi György, 1970. 248–252.

⁶⁷⁸ Kovászna Megye Állami Levéltár, Sepsiszentgyörgy, Fond Háromszék, Közigazgatási iratok. Nr. act. 419, VIII/1. Fila 11, (1778. március 31.), Nr. act. 419, VIII/1, Fila 13, (1778. április 15.)

(családtagok, rokonok) tőle kapták el a fertőzést. Tudni kell, hogy a transzhumáló juhászok, a nyári és téli legelőváltás miatt szinte ellenőrizhetetlenül ide-oda jártak a Kárpátok két oldalán. Télen a juhokat az oláhországi Duna mentére hajtották, nyáron pedig vissza a Kárpátok Erdély oldalára eső havasi legelőkre. Főleg Barcaság, Fogaras, Szeben, Hunyad vidékének havasai voltak évszázadok óta a nyári legeltetés területei.

Az imént említett barcasági eset kapcsán a Gubernium M. Gottlieb Neustadler protomedicust (egészségügyi főfelügyelőt) és Michael Brukenenthal király biztost küldte a helyszínre, mindketten Adam Chenot féle szigorú intézkedések hívei voltak. A pestissel fertőzött 42 személy közül 30 halt meg, a betegség átterjedt Feketehalom és Holbak településekre. Neustadlert 1786. novemberi jelentéséből kiderül, hogy Tohán, Feketehalom, Holbak falvakban 90 pestis fertőzött azonosítottak, közülük 62 meghalt, 22 személy meggyógyult. A betegeket Barcarozsnyón épített 14 tágas barakban különítették el. Intézkedéseket – noha még nem volt publikus az erdélyi tervezet – *Opinio in Re Sanitatis* – előírása szerint hozták meg, mint arról 1793-ban, Szebenben nyomtatásban is közölt Neustadler (*Die Pest im Burzenland im Jahre 1786 ebsit einigen vorangeschickten Bemerkungen*) munkájában említi.⁶⁷⁹

Szemben a 18. század első évtizedeiben behurcolt pestisfertőzések kiváltotta nagy járványokkal, a század második felében behurcolt fertőzéseket (1770–1771 és 1786) részben vagy egészében elszigetelték, illetve lokalizálni tudták a közvetlenül a behatolási területek (Csík-, Gyergyó-, Kászonszék-, Háromszék, és Barcaság) határ menti településein, amit a pestisben elhaltak száma, illetve annak hiánya is mutat.

Noha Moldovával és Oláhországgal határos Székelyföldön és Királyföldön az 1786 utáni évtizedekben jelentősebb pestisjárványról nem beszélhetünk, azonban 1786–1840 közötti fél évszázadban folyamatosan fennállt a járványveszély, hordozói továbbra is a havasi transzhumáló pásztorok, kereskedők, csempészek, közemberek. A fertőzést a dél-balkáni térségből, továbbra is Moldva és Oláhország közvetíti, aminek elhárítása szinte állandó készenlétet igényel a határ menti székely-, szász székek, főleg Csík- és Háromszék, illetve Brassó-Barcaság részéről.

A Gubernium által szétküldött utasítások, illetve a helyi provinciális (polgári) tisztségviselők által előállított több tucatnyi jelentés tanúskodik minderről napjaink erdélyi levéltáraiban. Elsősorban a székelyföldi állapotokra voltunk kíváncsiak, azonban érdeklődésünket, leginkább a háromszéki, levéltári források gazdagsága kötötte le, így a továbbiakban ezek között tallózunk. Had jegyezzük meg, hogy Erdélynek, illetve közvetlenül Székelyföldnek a járvány kiterjedése, nem magyarázható az elmaradottság, megkésetttség, még csak a feudalizmus elhúzódásával sem, mivel a székelység túlnyomó többsége és a feudalizmus nagyjából már a középkorban elkerülték egymást. A vészhelyzeteknek való kiterjedés elsődleges magyarázatát Székelyföld földrajzi fekvésében, másodlagos ezzel összefüggésben, a szomszédos területek balkáni-török szimbioziséban formált viselkedés kultúrájában találjuk meg. Például, vegyük az 18. és 19. századi medicinát, amely nemcsak pestist, hanem azt követő kolerát sem tudta gyógyítani, terjedését megakadályozni, sőt a bécsi orvosi fakultás a kolerát

⁶⁷⁹ Szőkefalvi Nagy Z.–Izsák S. M. 1981. 210–211., Scraphin, A. Ver Arch. 1894/25. 349–350., Ver Arch. 1915/I. 139–143., *Siebenbürgische Quartalschrift*. 1796. 125–144. (Idézi: Binder, P. 1986. 187.), Corfus, Ilie, 1875. 17–20.

a pestissel azonosította, s a pestisre bejártott védekezési intézkedéseket, szereket javasolt a császári–királyi „felsőbbségnek.” Na, mármint, ha mondjuk Franciaország – függetlenül attól, hogy a Nap Király vagy Napóleon alatt – földrajzilag közvetlenül szomszédos lett volna szárazföldön a török területekkel, több mint valószínű, hogy kitettsége a járváynak Erdélyéhez lett volna hasonlatos. Védekezési eszköztára, mint azt a 1722. évi Provence-i járvány idején mutatta, semmivel sem lett volna hatékonyabb, mint amit Erdély délkeleti határsávjában, illetve Székelyföldön alkalmaztak. A földrajzi fekvése egy országnak, térségnek nemcsak akkor, hanem napjainkban fontos, nem mellőzhető tényező a dolgok megértésében, mint arra már többen felhívták a figyelmet (F. Braudel, A. Venables).

Az 1786. évi barcasági pestisjárványt megelőző évben kibocsájtott, nyomtatvány formában terjesztett járványügyi rendelkezések szinte szóról szóra megismétlik GN szabályzatban foglaltakat, viszont tartalmaz újdonságot is. A pontokba szedett indoklásban/utasításban a székely települések, főleg falvak családi háztartásainak hagyományos tízes beosztása a célcsoport. A tízes fertályok provinciális háztartásai – mint kiderül – „engedetlenek,” nem hajtják végre a helyi egészségügyi bizottság Guberniumtól kapott utasításait. A falvak lakóinak hétköznapi bevett rendjében az egymást érő szinte változatlan tartalmú utasítások/ parancsok végrehajtása már csak azért is zavaró volt, mert a vélt/valós vészhelyzetek állandósították a készségi állapotot, a személyek, csoportok állandó megfigyelését, ellenőrzését, hátráltatták a létfenntartást biztosító napi tevékenységek rendjét.

A helyi egészségügyi bizottságoknak GN által előírt pontok alapján a kikérdezés módszerével kellett végrehajtaniuk az utasítást a települések tízes fertályainak (a falvak fertályainak: altíz, feltíz) felelőseinek bevonásával: 1) bizottságok kötelessége a „*tizedeseket reá hajtani, hogy a tizedeiket mindennap eljárják, az emberek egészségét megtudakozzák, ha valahol beteség volna, annak mivoltáról ki kérdezzék – arról, hogy nem járt-e valamely jövevény a házaknál.*” Tudakozódjanak „*és mit ezekről megtudnak, minden este vagy másnap jó hajnalban jelentsék*” a helyi egészségügyi bizottságnak. 2) a jelentésekről nyilvántartást vezessenek, a mellékelt táblázatba, rubrikák szerint be kell írni a „*házak és tizedek sorát és a gazdákat neveit.*” 3) „*ha valaki a helységben olyan betegségbe esik, mely a pestisnek tudva lévő jeleiből, ha csak egyet is visel, töstént*” alaposan végére járjon. (Nem volt-e háznál idegen, nem hoztak-e portékát ami a pestissel fertőzött, háziak közül valaki nem járt-e a falun kívül, ha igen, hol volt, kikkel találkozott?) Ha fertőzés gyanúja felmerül, orvossal vizsgáltassák meg a beteget ha pedig nincs orvos, „*sietős jelentést tegyenek a királybíróknak,*” vagy a körzeti egészségügyi ellenőrnek, „*a házat pedig mindjárt rekeszék be, strázsákat tegyen, a házba strázsák ne járjanak, és semmi közösködést meg ne engedjen.*” 4) „*ha valamely gyanús helyről, pl. Oláhországból, Moldvából gyapjat, bőrt, gúnyát (ruhát) vagy egyéb olyast hoztak volna a beteges házhoz ami a pestis mérgit magával hozhatta, azt fa vagy vas eszközzel tegyék mosásra, külön helyre, ahol senki se nyúlhasson hozzája.*” 5) Ha valamelyik házhoz ismeretlen vagy ismert ember gyanús helyről érkezik és a bizottság tudta nélkül szállást adnak, holott hiteles útlevelemmel/menlevelemmel magát nem igazolta, a falu szjében lévő „hurubába” (veszteglő kaliba) zárják, s jelentést tegyen róla. 6) „*a bérekesztett házak lakóinak és a hurubába rekesztet gyanúsoknak vagy éppen betegeknek élelméről rendeltetést tegyen.*” 7) „*a falu végén való strázsálást fertályok szerint arra az embereket reá hajtja, gyakran vizsgálja meg a strázsákat*

miképpen viszik a strázsálást és a passusokat” (menleveleket) ellenőrizze. „*Akik hiteles és törvényes passust nem mutatnak fel a helységbe bé ne bocsáttassék, sőt ha gyanús helyekről valók volnának a velek való összejövéstől is az embereket eltiltsa, elrekessze.*” 8) „*ha valaki meghal olyan nyavalyában mely gyanú alá jöhet, a halottat csupán a háziakkal temettesse el, és külön helyre, senkit a temetésre ne engedjen menni.*” Ha viszont a fertőzés gyanúja nem megalapozott, annak ellenére előbb „*vizsgáltassék meg (távrolról nézve) az egész testet, ha nincsen ragály vagy mérge, vagy pestises folt. – Eltemetni pedig vizsgálás nélkül senkit ne engedjen, kivált, aki hirtelen holt meg. Ahol a gyanú nagy, ha módját ejtheti orvossal is nézesse meg a halottat.* 9) *a templomokba ismeretlen idegen vagy gyanús tartománybéli embert ne engedjék bebocsátani.* 10) *A diáriumát (naplóját) minden 18. napon vigye el” a körzeti ellenőrhöz.*

Szemben, a fennebbi csíkszéki ellenőrzésekkel s a NG előírásaival, a változás abban mutatkozott meg, hogy a lakosság egészségügyi állapotának ellenőrzését – hatékonysági megfontolásokból – kisebb csoportokra (tizedek) tagolták.

Az utasítás végrehajtását terepen a háromszéki Lécfalván 1785-ben készített jelentésből ismerjük:

Az N.N. tizedese 1785. december 1-én készített jelentésében az állt, hogy „*1. nem találtatott semmi beteg se más idegen se gyanús helyről bé hozott portéka. 2. egy ember beteg volt hidegjelésbe, semmi jele nincs a ragályos nyavalyának. 3. semmi betegség, semmi halál, sem ragadó nyavalya az X.Y. gyermekinél himlőben való betegségen kívül. 4. Tízek (létszáma) annyi mint a tegnapi. 5. a himlős gyermek meghalt, teste megvizsgáltatott, nem volt egyéb gyanú. 6. egy vénembert gutaütés ért, egyéb semmi. 7. Gutaütött ember teste megvizsgáltatott, a jelentés a királybíró úrhoz ment. 8. semmi beteg a himlősökön kívül, sem idegen ember vagy portéka nem találtatott.*”

Második tized N.N. tizedese: „*1. egy ember tegnap érkezett haza, gyanúsítsák, hogy Oláhországban járt, a háza bé zárattott, a jelentés a királybíróhoz megtétt. A bészárt ház felszabadult, mert azon ember tsak Bácsfaluba járt. 2. semmi jelenthető nincs, 3. egy régen sinlődő beteg száraz betegségben meghalt. 4. egy vénasszonyt a guta ütötte meg, egy régen himlős beteg száraz betegségben meghalálózott. 5. semmi jelenteni való nincs. 6. semmi jelenteni való nincs. 7. egy idegen ismeretlen passus nélkül jöve, a contumatiós házikóba (huruba) bezárattott.*”

Mindebből, úgy tűnik, hogy a tized felelőse képes volt a látható külső tüneti jelek alapján azonosítani a betegséget (himlő), illetve lejegyezte az elhalálózást kiváltó betegséget okát (gutaütés, száraz betegség) a tanúk, családtagok elmondása alapján. A betegségek azonosításához nem kellett különösebb szakértelem, elégséges lehetett a hagyományos népi látáselet azonosító tapasztalat, ismeret, mivel ezek a betegségek, halálokok korábban is gyakoriak voltak. Ez pedig, nem igen különbözött a korszakban az orvosok azonosítási módszerétől, amely szintén a külső – láthatóság határán belüli – tüneti jegyek alapján azonosította a betegséget, vagy pedig a családtagok, rokonok elmondása alapján. Másfelől, a „*contumatiós házikó (huruba)*” említése eligazító abban az értelemben, hogy a közigazgatási egységek a (székely székek) határán záróvonalak közelében vagy a települések közelében felállított rögtönzött veszteggő, elkülönítő helyek nagyságrendileg sem azonosíthatók a birodalom

határán a forgalmas átkelőhelyeken felépített, állandóan működő veszteglő intézetekével (Alsó-Tömös, Vörostorony, Ojtuz, Pricske, a horvátországi Likka stb.), ezek (főleg az Adriai tengermellékiek) komplex, több épületből álló, költséges létesítmények voltak.

A pestis azonosításában – a fentebb említettek összefüggésében – az orvosi diagnosztika sem volt mentes a bizonytalanságtól. Erre utal a háromszéki Zágón faluban 1789. február 16-án Nagy József által írt jelentés is: *„Kelemen Zsigmond nevű paraszt gazdának 3 gyermeke hirtelen meghalálozott, Péter 20 esztendő fia, Márta 15 esztendő leánya, Susa 10 esztendő leánya. Mely ilyen renddel volt, Péter megbetegszik február 5-én, a fejét kezdi fájtatni, de nem gondolt vele semmit, Bodzára megyen onnan 6-án betegen jó vissza. Hasonlóan (február) 6-án Susa is megbetegszik, melyet nekem jelentvén megvizsgáltam és himlő nyavalyának és torokfájásnak is néztek. Péter 6-án meghall, vasárnap 8-ra eltemetik. Márta február 9-én megbetegszik. Susa (február) 11-én meghal. Márta (február) 12-én meghal. Mely szerint a ház kemény strázsákkal körül vétetik, Kézdivásárhelyről a chirurgus lehozatik, az megvizsgálja a két megholtat és szüleit, de nem ítéli elégségesnek a maga ítéletét (diagnózist), Brassóba doktor Lang urnak ír; azon doctor kihozatik és ő is megvizsgálja a holtakat, de halál okát nem pestisnek tulajdonítja, és az elzárt gazda házát felszabadította. Más beteg gyermeket is megvizsgált és himlő nyavalyának ismerte és torokfájásnak ítélte, és azt javalta, hogy az olyan betegeknek hideg vizet innya ne engedjenek, hidegen ne járjanak, hanem melegbe tartásák.”*

A halálok megállapításában első lépésben a székben működő chirurgust (sebészt) veszik igénybe, aki vélhetően a kézdivásárhelyi határőrezred kötelékében szolgált, mivel nem biztos láttelele dolgában a GN rendelethez tartja magát és a brassói orvosok-doktor kihívását kezdeményezi, aki pestis szakértő, s akinek székhelyét nem véletlenül jelölték ki a közvetlen pestisveszélynek folyamatosan kitett Barcaság központjában. Másfelől az is kiderül a jelentésből, hogy miközben minden megbetegedés, halálok esetében a pestist gyanították, hiszen ebben haltak meg hirtelen és tömegesen a korábbi évszázadokban és a közelebbi évtizedekben, más járványok is felütöttek fejüket, melyek tüneteit, s a betegség lefolyását hasonlatosnak vélték a pestishez. Nem ismert, hogy az himlő-, torokfájás tovább terjedt a faluban vagy sem, tény viszont, hogy a gyermekek és fiatal felnőttek soraiból szedte áldozatait, illetve a fertőzés egyikről a másikra terjedt, ami járványra utal. Mindazonáltal a chirurgusok és physikusok láttelele azonosításait bizonyára befolyásolta a GN rendelet nyomán Főkormányzószék pestisre összpontosító rendelkezései is, mivel a körlevelei előterében a pestisfertőzés és megbetegedések kiderítése állt, így az egészségügyi „szakértők” arra összpontosították vizsgálódásaik során megfigyeléseiket.

Az éberségre való állandó figyelmeztetés, nem volt alaptalan. Ugyanis 1789. júliusában a májusban kiadott bécsi dekrétumra hivatkozva arról tájékoztatja a Főkormányzószék Sepsi- és Kézdiszék előljáróit, hogy a *„borzasztó hideg telek ellenére”* Hunyad és Szeben kerületben a *„ragadozó nyavalya magát kiütötte”,* és azt is tudatják, hogy kirendelték Hunyadon *„a vármegye chirurgusát”* a fertőzött helyekre. Ebből a rendeletről, – a fentebb ismertetett parancsokon kívül – kiderül az is, hogy az *„ilyen nyavalyában megholt”* emberek közül, aki *„olyan szegény volna, hogy koporsót nem lehetne neki adni, eleven mésszel a testet hintessék*

be,” és földeljük el.⁶⁸⁰ Az eljárás már a 1347 után is gyakori volt, mint azt Háromszéken Maksa falu határában a régészek által feltárt pestis tömegsír is bizonyítja.⁶⁸¹

A sebészek, orvosok vizsgálatait egyre gyakrabban veszik igénybe, erről több tőlük fennmaradt jelentést ismerünk, ugyanakkor a helyi egészségügyi bizottság tagjai is folyamatosan ellenőrzik körzeteiket. A katonás közegészségügyi rendtartásban Háromszéken meghatározó szerepe volt a székely határőrezredek kötelékeiben működő sebészeknek, akik a szék lakosságát, lévén, hogy nagy részük a határőrezredekbe volt besorolva, folyamatosan ellenőrizték. A kettős, katonai és civil igazgatás alatt álló falvak ezredekbe be nem sorolt lakók (provinciálisok) estében, a falusi civil előljáró, a katonai parancsnokságtól (Kézdivásárhely, Sepsiszentgyörgy) kérhetett segítséget, amit mellesleg a GN rendelet értelmében a tartományokban székelő katonai főparancsnokságok, illetve a határőrezredek parancsnokai számára előírták. Székelyföldön, a határőrezredekbe besorolt Csík- és Háromszék településein, ahol kettős – polgári (provinciális) és katonai – igazgatás volt a katonai sebészek számára elkerülhetetlen volt a betegségek kivizsgálása során a polgári személyek szemlézése, mivel a polgári és katonai lakosság egymás mellett élt a falvakban, a mezővárosokban. Nem véletlen, hogy a GN és az *Oponio* paragrafusai között külön fejezet rendelkezik az „együttműködésről.”

A falvak egyéb gyanús esetekben is igénybe vették a katonasebészek szolgálatát. Lengyel Mihály a kézdivásárhelyi 2. székely gyalogezred sebésze 1780. január 7-én írt jelentésében arról számol be, hogy a parancsnok utasítására, a zászlóalj sebészével kiszállt az imecsfalvi szolgabíró házához, ahol ki kellett vizsgálnia az egyik szolga gyermekei halálának gyanús körülményeit. Jelentésében írja, hogy *„a földből a két leány gyermekeket kiásattam. 1. Először a külső részeit szorgalmasan megvizsgáltam mind kettőnek, melyek közül egyiknél találtam: az craniumát vagy koponyáját elszakasztva az nyaktól, oly formán hogy a faties vagy abrázatnak bőre megmaradott, de sem, orr és szájak, az egész csont az koponyából sehol nem találtatott meg. 2. az egész fej összerontcsolt és vérrel volt tele, 3. az nyakszirt csonton, látszatott az erőszakos szakítás. 4. Emellett az jobb karja (brachium vectum) ketté volt törve. Ezen leány gyermekek nem több mint hét vagy nyolcadfél”* hónaposok lehettek, *„születés után nem éltenek,”* mindez *„a testből látható volt.”*⁶⁸² Vagyis az ezred sebészeinek azt kellett kideríteniük, hogy csecsemőgyilkosság történt vagy sem a szolgabíró házában. És a láttelele ellenére, azt állapítják meg, hogy a gyermekek már az anyjuk méhében meghaltak. Az eset eléggé furcsa és durva lehetett, viszont kivizsgálása katonasebész kompetenciát igényelt, aki miután azonosította a tényleges halálokat, úgy tűnik, vagy önként, vagy a széki előljáró nyomására megmásította látteleletét.

Volt olyan eset is, mint azt az egerpataki Fejér György invalidus („félábú”) gyalogos katoná példázza, aki felmentését kéri a sepsiszentgyörgyi 2. székelyezredből, hogy az „orvoslásbéli tudományát”, főleg a veszett kutyaharapás gyógyítását mindenkivel megoszthassa.

⁶⁸⁰ Kovászna Megye Állami Levéltár, Sepsiszentgyörgy, Fond Háromszék, Közigazgatási iratok. Nr. act. 867, VIII.4. Fila 28–30, 32 (1785.), Nr. act. 1160, VIII.2. Fila 2., (1789.), Nr. act. 1160. Fial 8., (1789.), Nr. act. 1160. Fila 10, (1789.)

⁶⁸¹ Kovászna Megye Állami Levéltár, Sepsiszentgyörgy, Fond Háromszék, Közigazgatási iratok. Nr. act. 1160, VIII.2. Fila 2., (1789.)

⁶⁸² Kovászna Megye Állami Levéltár, Sepsiszentgyörgy, Fond Háromszék, Közigazgatási iratok. Nr. act. 867, VIII. 4. Fila 32. (1780.)

Ügyében, (1796. március–augusztus) mintegy nyolc folyamodvány és válasz született, egyrészt tőle és a polgári lakosság – közrendűek és nemesek – részéről, akik elbocsátását szorgalmazták, más részt a katonai parancsnokság részéről, mely nem akarta elbocsájtani az ezred kötelékéből. Az szék előjáróihoz küldött felmentési folyamodványában Fejér György a következőket írta:

„Én Sepsi Egerpatakon lakó Fejér György ki mostan félinvalidus gyalog katona számba vagyok, jól lehet a Tekintetes Nemes Universitas előtt közönségesen ismeretes nem vagyok, de remélem, hogy a tekintetes possesoratus urak” ismernek. „Nevezetsen azon gyógyíthatatlan dühös nyavalyák gyógyításában sok helyi főnemes házaknál is esmerik személyem, curám által sokakat megorvosoltam, Dálnokban is két paraszt személyt dühös farkas mart meg, amint” azt a szék physikus ura is igazolni tud, hogy orvoslása sikeres volt. „Én ugyan minémű orvoslásokat tettem ezen dühös nyavalya ellen,” tehát sokakon tud segíteni. „Istálom a tekintetes Marchális Széket, hogy méltóztason engemet recomandálni a Msgos regiment Comandónál, hogy az egész katona szolgálat alól szabdosá tétesen, mert majd mindenkor vagynak olyan betegeim, akiket gyógyítanom kell és szolgálat mellett félbe kell hagynom vagy pedig embert fogadnom, nékem ilyenkor igen terhes, a cura alatt valónak pedig veszedelmes várnia. Kegyes rólam való emlékezetét és szívességét maradtam a Tekintetes Nemes Universitasnak alázatos szolgája egerpataki Fejér György.”

Képzett sebészről van szó, aki Bécs valamelyik háborújában lett rokkant, ennek ellenére az ezredparancsnokság, ugyan megengedi a nem katonák orvoslását is, viszont csak az ezredbeli teendői ellátása után. Emiatt folyomodik a szék előjáróihoz, hogy járjanak közbe az ezred kötelékéből való elbocsájtásában. Hatékony orvoslását, s egyben az elbocsátásának közügyként való indoklását, volt „páciensei” nevükkel bizonyítják: Orbai-széki Zágomban Albu Antal és Rab Miklós gyalog katonák. Fejér György orvossága miatt *„Isten után még ma is egészséges”* állapotban lévő Nagy-Borosnyon Ráduly György írásba adta, hogy két esztendeje a *„fiamat – kit is a veszett kutya mart vala meg – Isten után egészen kigyógyított és annak utána még ez mai napig semmi baja sints az gyermeknek.”* Szállok Ferenc szintén keze írását adta laborfalvi házánál, hogy *„megvadult dühödött eb által sertéseim megmaradtanak”* annak köszönhető, hogy Fejér György *„meglévő 10 disznyaimat orvosolni kezdé, és mind meggyógyulának, egyis közöttük el nem károsodtak.”*

Szintén Szállok Ferenc tanúsította, hogy Benke Dávidné laborfalvi gyalogos katona felesége, 1789. április 17 -én, *„az első férjétől való fiaik Berde Sigmondot, Berde Moysest nem különben Berde Jósefnét, mostani Gligor Jánosné az veszett kutya össze marván, curába gyógyította egerpataki székely katona Fejér György, és megis gyógyította, az hogy semmi baja nem lött, hanem mind meggyógyultanak.”*

Végül a Guberniumnak küldött levelében a szék beszámol az ezredparancsnoksággal folytatott levélváltásáról. Kérelmüket azzal indokolják, hogy *„Fejér György, aki a dühösség (veszettség) ellen mind marhák, mind az emberekre való nézve úgy tapasztaltatott, hogy értene.”* Hasznosak orvoslásai, mert *„hamarabb elő lehetne kapni, kinek rea szükségük lenne.”* Tájékoztatják a Guberniumot, hogy szék közönséges gyűlése kérte 2. Székely Gyalogezredet, hogy *„ezen félinvalidus és hasznos embert az katonai szolgálatól való”* felmentése a katonaságnak nem okozhat gondot, hiszen *„katonának nem volna az való.”* Az ezred az

Universitas (a Szék) kérését nem tudja teljesíteni, az a Főhaditanácsra tartozik, és csak lineán (az egészségügyi kordonon) való szolgálat felmentése ügyében illetékes. A Főkormányzó-szék válaszában arra utasítja a széket, hogy a „*nevezett Fejér Györgyöt a dühös állatok marása orvoslásáról nemcsak maga személyesen hallgassa meg, hanem ötöt a (Háromszék) szék physikusa és chirurgusa, mind az orvosság mind pedig orvoslása módozatáról szorgalmason kikérdezhvén, ezeknek vélekedéseket tudósítása mellett küldgye bé*” Kolozsvárra a Főigazgató-sághoz.⁶⁸³ Az ügyben folytatott további eljárás kimenetelét nem ismerjük. A rokkant katona gyógyító munkája, láthatóan nemcsak hiánypótló volt, hanem hatékony is egy olyan fertőzőbetegség esetében, amely – úgy tűnik az ausztriai hasonló esetek keltette riadalomból, és a megfélemezésére Bécs által kiadott útmutatásokból –, hogy birodalom szerte gyakori lehetett.

Ugyanakkor fentebbi háromszéki eset ismét az orvoshiányra hívja fel a figyelmet. A székelly határőrezredek állományában kötelező módon sebészek, és egy-két orvos doktor is működött, viszont a nem katona rendbe tartozók (a provinciálisok) csak hosszas egyeztetések, és rendkívüli esetekben is, nem a helyi egységparancsnokok, hanem a főparancsnokság jóváhagyásával vehették őket igénybe katonasebészeket. A székek polgári lakossága számára az egészségügyi szakember beszerzése nem volt egyszerű, ha találtak is valakit, akkor nekik a Gubernium jóváhagyására volt szükség. Említettük már, hogy maga az állás elnyerése is a bürokratikus akadályok leküzdését vette igénybe nemcsak a pályázó, hanem a közigazgatási egységek előljárói részéről is.

A Háromszékhez tartozó Miklósvárszék királybírója, Thuri Sándor 1796. májusában „relációt” (jelentést) tett szék communitása nevében a Guberniumnak orvoshiány ügyben. Mint írják, „*azon N(emes) szék Bardócz székkal és N(emes) Felső Fejér v(ár)megyével szomszédos faluival egyeztetve maguk részire szükséges...chirurgusnak kinyerése iránt a Guberniumhoz*” folyamodtak, mivel „*igen nagy fogyatékosága vagyton, hogy nincs physikusa sem chirurgusa.*” Arra kérik a „*tisztelt Gubernium*”(ot), hogy „*ezen helyes és méltó kérések*” dolgában „*Méltóságos gróf főkirálybíró urat, hogy (Thuri Sándort) secundalni (támogatni) méltóztassék.*”

A Gubernium illetékesének válaszában az áll, hogy „*Iratassék vissza, hogy én annak, hogy Miklósvár székek külön chirurgusa legyen teljeséggel ellenére nem leszek: mindazonáltal addig is még azt Miklósvár szék a Guberniumtól (a sebészállást) megnyerhetné, Nemes Háromszék physikusa Ilyefalván lévén quartélyban (elszállásolva), mint az király bíró uramnak, mind pedig másoknak szolgálatokra fog lenni, csak hogy (az általvitele iránt rendelést tegyenek, hogy) mindenkor alkalmatosságot külgyenek utána.*” Éppen az orvos doktor kihívása, és az azzal járó költségek (szállítása, kezelés, gyógyszerek) volt a probléma. Thuri Sándor példákkal is érvelt: „*Tudva vagyton Nagyságod előtt, hogy a múlt 1795-ik esztendőben egy Vántsá Simon nevezetű közép-ajtai provinciális lakosunk karját*”, szintén „*közép-ajtai Dombi István nevű katona*” meglötte, „*amikor is a golyobisok kivételén magam pénzemen kénteleníttem Sepsiszgyörgyről chirurgust hozatni. Mostanis Nagy Ajtán a katona Bölöni Molnár Gyurka nevezetű provinciális lakosnak fejébe a fejszójét belé vágván, felette veszedelmes*

⁶⁸³ Kovászna Megye Állami Levéltár, Sepsiszentgyörgy, Fond Háromszék, Közigazgatási iratok. Nr.act. 467, Fila 1, (1796. augusztus 28.), Fila 2, (1796. május 6.), Fila 6., Fila 7, 8, 9 (1796. március 17.), Fila 10, (1796. június 11.), Nr.act. 415., Fial 1 (1796. július 22.).

sebet ejtett, én néki is megvizsgálására és békötésére ugyanazon sepsiszentgyörgyi chirurgust kellett által küldenem. Ezekből és több ezekhez hasonlókból méltóztatik N(agysá)god fenn irt kérésésünk szükséges voltát kegyesen által látni.” Ebben az esetben sem tudjuk, hogy Miklósvárszék kérelme végül is megoldódott vagy sem.

Az orvosok, s az orvosok fizetése körül is voltak némi bonyodalmak, ugyanis a Gubernium utasítja 1796-ban a szék királybíróját, hogy (április 26, 2626. számú) Decretumában foglaltak szerint „a széki physikus fizetése kiadása iránt a commissariarushoz rendelés ment., s az inspector physikus úrnak adassék tudtára.” Ugyanebből megtudjuk, hogy „Háromszék medicine (orvos) doctor Jekélius fizetése 200 Rénus forint, amiből Taxa carantina (veszteglőhelyi illeték/járandóság) 50 Rft.” És parancsba adják a királybíróknak, „doctor Jekélius fizikus fizetése januárius (1796) kezdetétől fogva assignálja” (jegyeze), az 1796/2626. számú rendelet értelmében.⁶⁸⁴

Nem lehetett jelentős a székbeli orvos javadalmozása, ugyanis a háromszéki előljárók szóvá tették az orvoshiány okát. Szerintük „az üreségében lévő széki chirurgus hivatalra szorgalmatos chirurgus senkit nem találván, aki az Guberniumtól kiszabott fizetésért azt vállalná.” Azt javasolják, hogy ha a székben „lakó pensionatus (nyugdíjas) katona chirurgus, ha pensiójának megtartása mellett a székbeli chirurgusi fizetését is” megkapná, úgy vállalná az állást. Ezért kéri a Guberniumot, járjon közbe, hogy a nyugdíjas katona sebészek, aki noha „hadi szolgálatra nem alkalmas,” az erdélyi főparancsnok engedélyezze, a nyugdíjának megtartása mellett, a szék által való fizetését. Különben nem remélik, „valaki más ilyen kevés fizetésért kapható lenne, főleg a mostani pestises állapotokban physikusunk sem lévén, a legalább egy jó chirurgus megfelelő volna.” Mivel a határőrezredek orvos- doktorai, sebészei a bécsi Főhadparancsnokság alá tartoztak, így a szék előljárói és a Gubernium között a vita a provinciálisok orvosainak fizetése körül állandó téma volt. Már csak azért is mivel a porvinciálisok között új betegségek is felütöttek a fejüket.

Történt ugyanis, hogy „Kézdi szék Tiszti Hivatal jelentette, hogy Torján francia nyavalyában szenvedő némely férfiaknak és fejjérnépeknek betegsége volna.” A Gubernium úgy tűnik a gyógyításuk költségét magára vállalta, de a szék által igényelt költségek bejelentésekor pontosít: az összeget, mely az „orvoslására kívántatik” jegyezzék fel és „világosan” számoljanak be, hogy betegek tudják-e fizetni a kezelés „szükséges” költségeit? A szék chirurgusa tehát, vizsgálja meg azt is, hogy a francia nyavalyában lévő betegeknek milyen az anyagi helyzete, és jelentse a szék tiszti hivatalnak, amely a maga rendjén a Guberniumnak továbbítja. Ebben az az érdekes, hogy a határőrezred katonái szifilisz valamelyik külföldi bevetés során szedték fel, így kezelésük az ezredorvosok feladata lett volna, mégis a Guberniumra hárítják, mivel az a közegészségügy legfőbb öre. A Főkörmányzószék pedig feladatellátás pénzügyi terhét áthárítja a székre, illetve a betegekre. Ugyanakkor a takarékoság jegyében – Mikes János aláírásával – a továbbiakban közlik: „nehogy az kívánt segedelmek további halasztása a betegeknek állapotját terheltesse és gyógyításukat költségesebbé tegye: arra nézt jó lene, ha az chirurgus addig is

⁶⁸⁴ Kovászna Megye Állami Levéltár, Sepsiszentgyörgy, Fond Háromszék, Közigazgatási iratok. Nr.act. 413. Fila 3 (1796. április 26.).

*amig a Guberniumtól további rendelés érkezne, házi vagy szükséghez képest másféle oltsó orvosággal beteghez látna.*⁶⁸⁵ A Gubernium állásfoglalása ingadozó, hol a gyógyszerek és a gyógyítás költségeit hárítja át a fertőzöttekre, hol a sebészt ösztönzi arra, hogy a kezelést oldja meg – a drága bécsi gyógyszerek helyett – a rendelkezésére álló házi patika készletéből, vagy pedig találjon ki valami más megoldást.

A helyzet nem javul a későbbiekben sem, Nagy Gábor Kézdiszék chirurgusa 1805. májusi jelentésében javasolja Dimény István királybírónak, hogy az általa megvizsgált betegeket Kézdivásárhely közelében Oroszfaluba kellene elkülöníteni egy arra kijelölt házban, ugyanis ha „ezek” a betegek nem lesznek egy bizonyos helyen együtt, továbbra is szétszórta maradnak a szék területén, akkor képtelen ellátni feladatát. Továbbá szónak teszi, *„fáradtságomert ezen emberektől semmit sem kérek, mert nemhogy fáradtságomnak árát, de az orvosságnak az árát sem kaphatnám meg.”* Ezért, arra kéri a széki előljárót, hogy valami pénzalapot kéne teremtenie, melyből *„legalább olyan szegény embereket, kinek semmilye sincs, az orvosság ára kifizetessék, mert minden esztendőben sok summa pénzek kelnek az orvosságért Bétsben fizetnem, úgy gondolom, hogy sanitatis (egészségügyi bizottság) sem kívánja tőlem, hogy az orvosságokat ingyen”* adjam.

Ami pedig a széki chirurgus fizetése és a fentebb említett physikus bére (200 Rft.) közötti különbséget illeti, arról némi képet alkothatunk, levelének befejező részéből: *„Utoljára bátorokodom a széki Tisztséget istálni”*, hogy kérje a Guberniumtól *„az új sallariumom (fizetésem) megjobbítását, minden drága, sem kvártélyom (szállásom), sem pedig fám nincs, és nem tudom már mi tévő legyek, mert azon 80 forintok mely az én sallariumom, még egy hónapig sem elég.”*⁶⁸⁶ Reményét fejezi ki, hogy a szék előjárósága támogatja kérelmét. Hogy végül is kérelme milyen eredménnyel járt azt nem tudjuk meg a forrásbókból. Viszont ismét megerősítést nyer, hogy a nem katonarendűek orvoslását ellátó széki sebész fizetésének alakulása, mint szó volt róla ingadozott: II. József halálát követő visszarendezés során Bécs ismét 80 forintban rögzítette. Másfelől pedig úgy tűnik, ha katona rendbéli valamilyen oknál fogva kiesett az ezred kötelékéből a provinciálisok közé sorolták egészségügyi ellátását, ugyanakkor az is kiderül a sebész leveléből, hogy a „levitézett” katonák szegények.

Az elmondottakból némileg érzékelhetjük, hogy a mindennapi életgyakorlatok körülményeinek alakulása és a birodalmi Főszabályban és az Oponioban foglalt közegészségügyi rendelkezések között sok volt rés, amelyet nem sikerült betönni. Mindez azzal is magyarázható, hogy minden más ügyet háttérbe szorított az állandósult pestisveszély. Mivel védekezés során a Főhadparancsnokság rendeletei nyomán csak azokat területeket (vármegye, szék, falu, város) szigetelték el, zárták le, melyek közvetlenül ki voltak téve a pestisveszélynek, így járványveszélytől nem fenyegetett területeknek nagyobb volt a mozgás szabadsága, nem véletlen – mint láttuk – egyéb feladatok ellátását, gondok megoldását is napirendre tudták tűzni. Igaz, jó részük – hivatkozásaink szerint – nem volt független a járványvédelemtől.

⁶⁸⁵ Kovászna Megye Állami Levéltár, Sepsiszentgyörgy, Fond Háromszék, Közigazgatási iratok. Nr.act. 413, Fila 2, (1796. június 7.), Fila 3 (1796. április 26.), Fila 6., (copia 77/1796. augusztus 10.), Nr. act 374. Fila 17, (1795. július 26.), Fila 5, (P.77/1796. május 11.).

⁶⁸⁶ Kovászna Megye Állami Levéltár, Sepsiszentgyörgy, Fond Háromszék, Közigazgatási iratok. Nr. act. 1367, Fila 6, 3 (1805. május 17.)

A 18. század utolsó évtizedeiben az Oszmán Ház uralta balkáni területeken pestis ismét felütötte a fejét. Háromszéken, Kisborosnyón (1789. augusztusában) kelt jelentésében Tompa István azt írta, hogy a falu Kispatak nevű erdőrészében lakó cigányok körében két–három hét „*óta hatan vagy még talán többen is gyermekekkel együtt holtanak meg,*” valamint egy felnőtt is, viszont „*még betegek is sokan vagynak*” közöttük. S az egészségesek „*elszöktek.*” A falubíró és a maga nevében – amíg jelentésére válasz érkezik – elrendelte „*senki azon cigányoktól semmit ne vásároljon, se vélek ne beszéljen, a faluba se botsásanak be, nehogy falu is inficiálódjék*” (megfertőződjék).

Antal Ferenc orvos Rétyen (Háromszék) 1790. januárjában és májusában tett jelentése, felhívja a falubíró figyelmét, hogy Szent-Ivánban Miklós „*nevű új paraszt*” (cigány) feleségével és két gyermekével beteggyanúsak, és „*nehogy valami ragadós nyavalya legyen*”, ezért „*méltóztassék*” engedélyezni a körzeti sebésznek az eset kivizsgálását, sőt még másik két eset is van, ahol a házat „*bé rekesztették.*” A gyanú nem volt alaptalan, mivel májusi jelentésében, már az áll, hogy Szent-Ivánban „*cigány pestis vagon,*” két háznál már hatan haltak meg, ezen kívül még sokan megbetegedtek. Ezért felcser után küldött, akinek jövetelét kéri, hogy sürgősen vizsgálják ki a helyzetet.

Veres János 1792. július 23-án, Hídvégen (Háromszék) kelt feljegyzéséből tudjuk, hogy több esetben álhírek miatt rendelték el készülséget. Ezek cáfolata a Gubernium hatáskörébe tartozott. Például 1792. júniusi átirat szerint „*Oláhországba a pestisnek nemhogy valóság volna, de még gyanúja sem lehet: a constantinápolyi kereskedőnek a halála csak hibából,*” vagyis „*a nyavalyának nem elégséges megvizsgálásából volt.*” Tehát a téves diagnózis nyomán kibocsájtott rendeletet vonták vissza.⁶⁸⁷

Az újabb balkáni pestis hírére, Tamásfalvi Thuri Sándor, Miklósvárszék királybíróját – 1794. augusztusában – értesíti Miller János a Gubernium tisztviselője, hogy „*Belgrád és Nisa városaiban úgy Szerbiának más tartományában a pestis magát kiütötte, és a marha dögvével elegyesleg, marhák és emberek között kegyetlenül uralkodik.*” Attól lehet tartani, hogy „*a vigyázatlanságból vagy a pestises emberek által jöveteléből vagy valami pestises méreggel*” fertőzött „*portékák általhozásából a szomszád Oláhországba harapózik*” el a betegség. Ezért megparancsolják, hogy minden rendeletek, melyek ilyen esetekben szükségesek, mint a rejtett ösvényeken való „járások tiltása, a passusok” használata érvényben marad. Az Oláhországból jövő személyeket passus és veszteglőhelyi igazolás nélkül a székbe ne engedjék be. A physikus és orvos vegyék nyilvántartásba a legkisebb gyanúst is, a „külsődleges intézkedéseket” (fizikai határzárt) alkalmazzák. „*A királybíró urammal mindezt ezért kívántam tudatni, hogy a maga székében ezek iránt legyen szorgalmatos és ... a legkisebb gyanús történetben a szükséges precautiókat megtévén, engem legottan tudósítson.*”

A figyelmeztetés, nem volt alaptalan, ugyanis 1795 nyarán, Oláhországban, Bukarestben – mint fentebb szó volt róla – a pestis már tombolt. A tudósítások hatására a Barcaságban a „városokból” menekülni kezdett a lakosság. Brassó város magisztrátusát arról

⁶⁸⁷ Kovászna Megye Állami Levéltár, Sepsiszentgyörgy, Fond Háromszék, Közigazgatási iratok. Nr. act. 1160. Fila 10, (1789. augusztus 4.), Nr. act. 1223, VIII.1, Fila 8. (1790. január 7.), Nr. act. 1224, 1790, VIII. 2. Fila 1 (1790. január 10.), Nr. act. 1367, Fila 6, 3 (1805. május 17.). Nr. act. 1224, Fila 5 (1790. május 1.), Fond 31. nr. act. 208., Fila 2. (1792. július 23.)

értésítették, hogy a tömösi contumációnál (veszteglőhelyen) egy cigány pestisben meghalt. Ugyanakkor „*Moldvában Foksán, Niamts, Bákó helységeiben, melyek az ország széleleihez igen közel vannak*” szintén tombol a pestis. A Gubernium – a „*felsőbb (bécsi) oktatási útmutatások*” megérkezéséig – Barcaság és Csík- és Háromszék előljáróinak elrendelik: Oláhországgal és Moldovával határos falvakban, a hegyekben mindenütt, ahol a pestis behatolhatna a falubírók a katonasággal egyeztetve, erősítsék meg a határok őrzését. Végül a járvány nem terjedt át Erdélybe, viszont a Gubernium „*ezen fogytán lévő esztendő*” idején (1795. december 29.), kelt körlevelében tudata a székek előljáróival, hogy „*Havasalföldön (Oláhországban) Gyurgyevo városában a pestis kiütött, néhány nap alatt 18 embert emésztett meg.*” Utasítja a székeket, hogy a Havasalföldről jövő embereket és portékáikat 10 napig a veszteglőhelyeken tartsák. Majd 21 napra emelik a veszteglés idejét, mivel a „*Törtcsvári passuson (átjárón) túl (az oláhországi) Kimpulungi districtusban három Dobrest, Prebojeni és Negrest nevű falukban az emberek pestisben halnak.*” Bukarestben pedig a „*pestis annyira kiterjedt, hogy a bojárságnak nagy része a városból kitakarodni kényszerült.*” Ugyanakkor tömeges bevándorlástól tart a Gubernium, mivel az „*Fényes Török Porta*” nagy gabonakészleteket halmozott fel Oláhországban, amit az árvíz tönkretett, így az ottani „*nyomorúsággal küszködő lakosok közül*” sokan falvaikat elhagyják, kivándorolnak. Ezért Moldovában és Oláhországban is egyaránt a bécsi ügynökség révén ki kell hirdetni, hogy főbelövással büntetik, azokat a személyeket, akik onnan Erdélybe illegálisan szándékoznak jönni.

A brassói helyőrség tömösi veszteglőhelyén is 1795. júliusában egy kapitány elhalálozott pestisben, és további kettő pestisgyanús. Ez is arra utal – a Gubernium szerint – hogy a Moldovával és Oláhországgal határos falvakból, vagy a havasokon lévő kalyibákból hurcolják be a pestist. Barcaság szomszédságában Háromszéken pedig a gyanús halált a chirurgus vizsgálja ki, 2–3–4 elhalálozás esetén pedig a falubíró értesítse a 2. székely határőrezred parancsnokát. Minden elhalálozott személyt a physikus és chirurgus vizsgáljon meg eltemetése előtt. Továbbra is „*vigyázással legyenek, nehogy a nyavalya hazánkba is bé üssön, s a királybíró uram a maga székiben éjjel nappal strázsák állítsanak mindenik faluban, akik idegen ismeretlen embereket fenntartsák, passus nélkül jární ne engedjék.*”

A pestis veszély hétköznapijaihoz tartozik az élet rendjéhez való ragaszkodás. Az egyik székely előljáró levelet intézett gróf Bánffy György Úrhoz, a Főkörmányszék elnökéhez, melyben arról írt, hogy a „*hírek szerint*” a pestis már nemcsak a Tömösön, hanem a szomszéd Barcaságon is uralkodik, „*ilyen körülmények között egyfelől a pestis, másfelől a körülöttünk lévő vidékekben a tolvajok szüntelen szaporodnak.*” Azonban „*nagy keserűségére*” ugyan „*a gyermekemet és a télen lebetegedett feleségemet ilyen veszedelmek torkában elhagyni a pestis alatt*” nem ajánlatos, mégis arra kéri Bánffyt, hogy a veszedelmes körülmények ellenére „*kegyeskedjen*” őt felmenti, mivel a „*szüretnek ideje közeledvén a jövő hónapnak elején Küküllő vármegyében*” kell mennie. Amint a szüret megtörtént igyekszik visszatérni hivatalába. A háromszéki előljáró kérése mennyiben „*bántotta*” Bánffy „*tapasztalt kegyességét*” nem ismerjük. Viszont azt jelezi, hogy a szék pestismentes volt, s a pestisfertőzés a szomszédos Barcaságban is csak néhány izolált esetben fordult elő (a tömösi szoros környékén).

Ellenben, hivatkozása a tolvajlások elszaporodására, noha nem részletezi, a közbiztonság fellazulására utalhat.

Háromszék és a Barcaság előljárói között az információcserének középkori hagyományai voltak, a tőzsomszedság miatt a kommunikáció sűrű volt, ugyanis mindkettő területén – a helyi személyek és áruk forgalma mellett – nemzetközi kereskedelmi utak vezettek át Lengyelország, illetve a Balkán irányába. A brassói magisztrátus 1795. augusztusában, „szomorúan vette a hírt”, hogy Tömösre a pestis „beharapódzott”, és ugyanakkor a vámnál lévő vesztegelő helyről az altorjai Veres Anna felszabadult. Brassó város hivatalnoka kötelességének tartotta, hogy Veres Anna távozásának napján, nyomban értesítse a kézdivásárhelyi bírót, hogy megfigyelés alatt tartsák továbbra is Veres Annát. A kézdiszéki királybíró „*Benkő János atyánkfia*” nyomban válaszolt, melyben jelezi, hogy Veres Anna a Torjára még nem érkezett meg, feltehetőleg Brassóban lehet hites uránál, aki egy özvegyasszony-nál lakik, s a városi tanácsnál kocsis. Veres Anna azért jelentett problémát, mert ugyan az Oláhországból hazatartó asszony a veszteglőhelyen kitöltötte a fertőtlenítés idejét, azonban a veszteglőhelyről felszabadult személyeket továbbra is lakóhelyükön megfigyelés alá helyezték, attól tartva, hogy a pestis fertőzés lappangó tünetei esetleg újra megjelenhetnek rajta. Ügyében két hivatal közötti levélváltásokból kiderül, hogy Kézdiszék királybírója fontosnak tartotta tudni, hogy Veres Anna Brassóból jövet útba ejtette-e Orbaiszéket? Ha igen, akkor az ottani királybíró is értesíteni kell, ugyanakkor, ha megérkezik falujába szoros őrizetét sem javasolja, csupán holmijának elkülönítését, és ha még nem érkezett volna meg, a katonaság segítségét kéri hollétének kiderítésében. Az eset arra utal, hogy nemcsak az információcsere, hanem az ellenőrzési eljárás is viszonylag önálló rendszert alkotott, amely vészhelyzet esetén – a Gubernium utasításai nélkül is – működésbe lépett.

Barcaságban, Veresmarton a cigányok között még 1795. szeptemberében is mutogatta magát a pestis, emiatt elrendelik a falu elzárását a szomszédos településektől, hasonlóan zárlat alá helyezik a Miklósvárszékből Brassóba vezető, Verespatakon átmenő utat, valamint az Olton túl a Hídvég felé vezető utat is. A cigányokat pedig a „mezőn” egy külön helyre gyűjtötték, abban a reményben, hogy „*a pestis terjedését, így megakadályozzák.*” A veszélyt azonban, a Gubernium (1795. szeptember végi) jegyzéke szerint „*az ide átköltözni kívánó cigányok*” jelentik, „*kik 10-en 9-en ki indulván Oláhországból egyik közülük pestises gúnyát öltvén magára, amiatt 10-en ezen cigányok közül a Tömösi contumáciánál megholtak, ezért büntetés mellett parancs, hogy éjjel nappal strázsák legyenek.*”

Lajos Elek, a sepsiszéki Gidófalván 1795. szeptember végén kelt jelentésében arról tájékoztatja a Guberniumot, hogy a „*brassai foltozó cigányok itt és környék falvaiban keringenek, közülük négyet Létefalván el is zárattam, kettőt pedig Zoltánból lekísértettem Létefalvára, egy külön pajtaházba a maguknál lévő rongyokkal együtt bérekesztettem.*” Mindkét faluban a „*bált*” betiltatta, mivel „*itten egy cigány közelébeben néhány napig mulattak Csiszér József nevezetű idevaló gyalog katona, és Költze káplár, aki kettőt a cigányok közül, a maga szekeren Brassóból hozatott.*” A katonák házat lezárta, s „*mindenik háznak őrizésére két-két strázsát parancsoltam.*” Mivel úgy hallotta, hogy „*a cigányok néhány hónap óta jöttek Brassóba, és aztán több falukban keringvén,*” a dülönak (szolgabíró) és commisáriusnak „*kell kinyomoznia, hogy vajon némelyek a sepsiszéki falvakból, ahol*

*a cigányok keringtek, nem azután jöttek-e be Brassóba, hogy a cigányok között a pestis kiütött.*⁶⁸⁸

A tömösi vámnál lévő veszteglőhely (*contumatio*) ellátása és karbantartása a brassói magisztrátus, illetve városbíró hatáskörébe tartozott, és vészhelyzet idején, nem mindig bizonyult hatékonynak. Nem beszélve arról, hogy a tömösi átkelőt nemcsak az erdélyiek, főleg brassóiak, barcaságiak, háromszékiek használták, hanem a birodalom távolabbi, pestismentes részeiről jövők is itt mentek át és jöttek vissza Oláhországból, illetve Balkánról. Az Oláhországból Erdélybe utazókat a tömösi veszteglőhelyen karanténba helyezték, ahonnan többen megszöktek. Például a „*Nyitra vármegyei Szabados helységből való tót Hurbány János, a bukaresti Lajos Juon és Dumitru s ezek szolgája Anasztazi (kiknek útjukat Béts felé menni mondanak).*” Ellenük elfogató parancsot adtak ki, ha elfogták őket a sebész vizsgálja meg, és veszteglőhelyre vigyék. A háromszékieket is keresésükre utasítják, jelenti is az Orbaiszék királybírója, Lajos Elek, hogy „*az említett személyek a Székben nem találtattak.*”

Gubernium 1795. októberében kelt decretumában szemrehányást tesz a „*vigyázatlanság*” miatt: „*az Oláhországból a pestises emberek kijövend, fel nem tartóztaták*”, és egy „*pestises ember temetésén minden tartózkodás nélkül megjelentek*”, ezért büntetés mellett parancsolják, hogy a „*rendeléseket szigorún tartásuk be.*” Bécs is közbelép (1795. októberében), és figyelmezteti a Főkormányzószéket, hogy a „*moldovai és havasalföldi plájokon és titkos utakon ki-és bójárás mindenkor tiltva volt, most hogy a két országban a pestis uralkodik, ŐF(elsé)ge szeptember 21. napján költ udvari decretuma parancsolja, hogy az ilyettén megtiltott ösvényeken alattomba járók, ha meg megintetvén vissza Havasalföldre vagy Moldvába vagy a contumatiális helyekre nem mennének, ott helyben tüstént föbelövesenek, valamint pedig ezen rendelés az agentiák által a nevezett két országban kihirdessék, K(egyelmetek) nek is parancsoltatik, hogy azt maguk környékében hirdessék ki, és illő vigyázással legyenek, hogy hazánk az ilyen alattomba való jövevények által veszedelembé ejtessék.*”

A helyzetet bonyolította, hogy a moldovai és oláhországi pestis Erdély határához közel eső településeken tombolt, emiatt fennállt annak lehetősége is, hogy „*némely falukban, melyek Erdéllyel határosak, elhagyván nyomorúságukban az odavaló lakosok falujukat s a veszteglőhelyeket elkerülik és álutakon, ösvényeken a Nagy Fejedelemségbe bejönnek, s a pestist ide behozzák.*” Ennek megakadályozása végett a városokon, falukon az ellenőrzésbe bevonják a katonaságot, hogy a pestis gyanús személyek „*ruháit ne érintsék, bele ne öltözenek, mert a pestis leghamarébb ez által terjed.*” Nem először és nem is utoljára felhívják a háromszéki (Sepsi-, Orbai-, Kézdi-, Miklósvár, – Bardóc) királybírók figyelmét, a „*rendelésekkel ellenkezőket büntessék, a falusiakból, akik a strázsákat nem állítanak vagy a strázsák akik ellenállnak, azok példáson a templom előtt pálcástasanak. Ha mégis kiütne a pestis nyavalya, akkor a már kiadott instrukciók szerint kell*” eljárni.

⁶⁸⁸ Kovászna Megye Állami Levéltár, Sepsiszentgyörgy, Fond Háromszék, Közigazgatási iratok. Nr.act. 374, Fila 1 (1795. január 13.), Fila 3 (1795. február 3.), Fila 12, (1795. április 27.), Fila 16 (1790. július 2.), Nr. act 374. Fila 17, (1795. július 26.), Fila 18, 0331., nr.448. (1795. augusztus 22.), Fila 19, 449/1795. augusztus 20.), Fila 28 (1795. szeptember 27.), Fila 33 (1795. szeptember 8.), Fila 43, 49 (1795. szeptember 9, 11.), Nr.act. 322, Fila 6, (1795/4932.), Fila 79 (1795. október 5.), Fila 98, (1795. szeptember 4/5008.), Fila 60 (1795. július 24.), Fila 61, (1795. július 24.), Fila 62, (174/1795. szeptember 28.), Nr.act. 287, Fila 1 (1794. szeptember 8.), Fila 5 (1794. július 30/ 667.), Fila 4, (7863/1794. szeptember 29.)

Noha Szebenben is létrehozzák 1795. októberében a helyi egészségügyi bizottságot, Háromszéken mégis úgy látják, a „*tömösi pasuson a pestis annyira megszűnt, hogy már 2 pestises személynél több nincsen, így nem is lehet félni, hogy ezen székben béharapódnék.*” A problémát viszont továbbra is „*tolvajok*” jelentik, elfogásukra a szükséges rendelkezéseket a katonaság a maga „*részéről megtette.*”⁶⁸⁹

Fentebb már vázoltuk, hogy a székely és szász székekkel szomszédos Moldva és Oláhország területén a pestisjárvány több egymást követő hullámban és szétszórtan jelentkezett, és a század utolsó éveiben folyamatosan a készenléti helyzet fenntartását igényelte. A Főkormányzószék 1796. januárjában arról tájékoztatja a székeket, hogy „*Moldvában és Oláhországban a pestis nem hogy szűnt volna, hanem naponként gyarapodik,*” és Oláhországban „*Krajova vidékén napról napra növekedik, és hazánknak széleihez közeledik.*” Ezért a múlt esztendőben tett rendelkezéseket csupán azzal egészítik ki, hogy a veszély elhárításának módozataira kiadott parancsokat vegyék „*komolyan.*”

A bécsi kormány jászvárosi ügynöksége 1797 őszén a moldovai pestisjárvány ismételt kitöréséről tájékoztat. Elrendelik a székely- és szász székek határán lévő veszteglőhelyeken a veszteglési idő 21 napra emelését a Moldvából és Oláhországból jövő személyek és áruk számára. A jászvárosi ügynökség újabb jelentései 1797 nyarán-őszén a pestisjárvány Moldova településein való további terjedéséről, valamint Bukovinában történt behatolásáról tájékoztatja a bécsi illetékeseket. A székek előjáróit utasítják, hogy azok a „*hazai lakosok, akik marhák-kal vagy juhokkal Moldova és Oláhországba szoktak járni,*” és akik a pestis behurcolásban leginkább ludasak, mivel tiltott ösvényeket használnak, veszteglőhelyekre irányítsák, ahol a megszabott időt töltsék le. A kordon (záróvonal) azonnali felállítását parancsolják a határ menti székekben, s egy vegyes (civilekből és katonákból) álló országos egészségügyi bizottság létrehozását, melynek élére gróf Bethlen Jánost nevezik ki. A tiltott helyeken ide-oda járókat, pedig a veszteglés után meg kell büntetni, különben „*nem lesz eredménye az intézkedésnek.*” A népet pedig „*hazai nyelveken kinyomatott parancsolatokról*” tájékoztassák helységenként.

Az utasításoknak – GN szabályzat előírása alapján – a lakossággal történő közlésének csatornáit „*prédikáló székek*” (papok), a falu gyűlések, a faluk között lévő utak mentén a „*plakátolás.*” Az őrségek számát településenként négyre emelik, számukra hideg téli hónapokban kalibák (őrhelyek) építését rendelik el. Mivel gyakran előfordult, hogy a (székely) katonarendből való „*engedetlen személy*” a strázsákra nem álltak ki, „*aztot tüstént név szerint a tisztii hivatalnak bejelentésük, amely kérje az intézkedést ellene*” a határőrezred parancsnokától.

Fentebb szó volt róla, a szerbiai eredetű pestis az azzal szomszédos Temesi Bánságot sem kerülte el. A Gubernium arról értesült, hogy ott, Supanki nevű veszteglőhelyen „*véletlen tűz*” támadt, emiatt nemcsak a contumátió (veszteglőhelyen) lévő pestises személyek szabadultak el, hanem „*a környékbeli lakosok is a tűzoltásra sietvén, azokkal érintkeztek.*” Megparancsolják „*a gyanú alá jöhető, kivált bánátusi személyeket, ahol megtanáltatnak, elfogatni, a közelebbi contumátióra kísértetni, ottan a többekkel társalgástól elrekeszteni, s*

⁶⁸⁹ Kovászna Megye Állami Levéltár, Sepsiszentgyörgy, Fond Háromszék, Közigazgatási iratok. Nr. act. 374 Fila 33 (1795. szeptember 8.), Nr. act. 322, Fila 6, (1795/4932.), Fila 60 (1795. július 24.), Fila 61, (1795. július 24.).

mind ezekről” jelentést tenni. Ha pedig a helyi „*tiszt urak ... a pestis terjedésének legkisebb jelét tapasztalják, az ismert rendelkezések szerint járjanak el.*”⁶⁹⁰

Az 1797. évi pestis Erdélyt, s főleg a székely és szász székeket, láthatóan nem érintette, és – mint láttuk – Moldovában, Oláhországban, Bukovinában is szétszórt volt. Ezzel szemben az 1798–1799. évek pestisjárványa az említett tartományokban jelentősebb lehetett, mert a róluk szóló erdélyi tudósítások, az intézkedések forrásanyaga is valamivel bővebb. A bukaresti császári és királyi ügynökség 1798. márciusában, a jászvárosi pedig augusztusában jelenti az erdélyi Főigazgatósági Tanácsnak, hogy Oláhországba, egy brailai török vitte be a pestist, Moldovában Botosan vidékén pedig két faluban 14 házban regisztrálták a fertőzést. Jászvárosban és a környező falvakban 11 ember halt meg pestisben, Oláhországban pedig Buzau környékén – Háromszék szomszédságában – is ki ütött a pestis. Utasítják a háromszéki királybírákat (Kézdi-, Orbai-, Sepsiszék) mivel hozzájuk földrajzilag közel van a „veszedelem,” tudassák a lakossággal, hogy az ismert rendeleteket tartsák be. Idegeneket, főleg Moldovából jövőket ne engedjék át a határon. Noha, mint írják „*idáig mulasztás nem történt, mindazonáltal az említett nyavalya veszedelmes,*” a szék határához közel van. Semmi más intézkedést ne tegyenek, hanem most is a királybíró úr éjjel nappal „strásáltason”, a falusi egészségügyi bizottságokat tartsák meg, és „*az idegen és passus nélkül járókat kérdőrevonás végett tartóztassák fel, sőt ha arról a vidékről lennének, különisték el,*” tegyék fogságba, „*egyszóval mindent vigyenek véghez, hogy a székbe a nyavalya beharapódzásának eljét vegyék.*” A „*királybíró uram szorgalmatosan vigyázon a székben lévő falukra, mennyen ki a falukba, a történéseket orvosolja.*”

Az jászvárosi ügynökség 1799. júniusi jelentése nyomán, miszerint egy kereskedő legényével és inasával az ojtuzi átjáró közelében pestisben meghalt, elrendelik a Moldvából jövők számára 21, az Oláhországból Bodzaforduló, Tömös, Törcsvár átjárókon jövők számára pedig 10 napos veszteglést. Akik viszont tiltott ösvényeken járnak, „*fiskalis keresete alá vegyenek, s a reájuk szabott büntetést helybenhagyás végett ide fel küldjék,*” (Guberniumhoz). A rendeletet „*alkalmazás végett*” a „*2-ik gyalog székely regimenttel mind pedig az ojtuzi passuson lévő haramincad hivatalal*” közölik.

Már pedig a tiltott ösvényeket, minden figyelmeztetés, büntetés ellenére használták. Az angyalosi Kováts Ferencz menlevél (passus) „*nélkül Moldvába álösvényen kiszökvén, a contumációt megkerülte.*” Miután visszajött Moldovából „*vallomása szerint Angyalosra földes urához Forró László úrhoz és testvéréhez Kováts Ilonához ment,*” ahol elfogták, és az ojtuzi veszteglőhelyre vitték. Földesurát, testvérét egész háza népével, és mindazokat, akikkel érintkeztek három hétre az őrség felügyelete alatt, házaikba „*rekesztették,*” hogy „*se onnan ki se bé ne mennyen senki is.*” Az ilyen és hasonló eljárás menete rendszerint a következő volt: a szék tiszti hivatalnok megjelent a faluban, magához rendelte a falubíró s az esküdteket, együtt felkeresték a delikvenst (ebben az esetben Forró Lászlót) és felolvasták előtte a szék határozatát, – házát és háza népét elrekesztik, a ház udvaráról sem szabadott

⁶⁹⁰ Kovászna Megye Állami Levéltár, Sepsiszentgyörgy, Fond Háromszék, Közigazgatási iratok. Fond 31, Fila 435, IX.4. (1795. augusztus 27.), Nr. act. 557, Fila 1, 2, 4, 5, 13, 15,16, (1797. augusztus 17, 23, szeptember 13, október 12, 13, 29, november 7, 29 .), Nr.act. 375, Fila 1 (1795. január 13.).

kijönni, vagy oda más valakinek bemenni, örséget állítottak a kapuhoz, s a végén figyelmeztették, ha megsérti, ellenáll a határozatnak, megbüntetik.

Kováts Ferencz ügye nemcsak amiatt adott okot az aggodalomra, mert tiltott ösvényen kiment a pestisjárvány sújtotta Moldovába, hanem amiatt is, hogy ott, mint kiderült, „*egy Ráduly Simon nevű parasztnál is mulatott, azzal társalkodott*” sőt a lopott „*pénzét is annál*” helyezte letétbe. Noha Kováts Ferencz provinciális volt, a 2. székely határőrezred katonái tartóztatták le. Az ezred levele nyomán indította el a királybíró Kováts Ferencz ellen a „*törvényes keresetet*”, ami abból állt, hogy a „*levél mellett, – mint írják – Kováts Ferencet kiértésítettük.*” És elrendelték a megmaradt pénzt „*szolgáltassa a contumáció directornak (veszteglőhely igazgatója) kezére.*” Azt is tudjuk, hogy Kováts Ferencz gazdáját az „*angyalosi Forró László úr vigyázására a chyrurgus úr*” volt kirendelve, aki nem tudta, hogy Forró úr „*kieresztése*”, vagyis házának a zárlat alóli feloldása „*miképpen léssen.*” Az esetet azonban szélesebb körben ismertették: „*Mindezt bíró uramnak kívánván megírni, hogy mindegyik faluba egy-egy példányt adjanak, hogy a templom előtt felolvassák és látható helyre felfüggeszszék. (Sepsi 35, Kézdi 34, Orbai 18, Miklósvár 10=98 explár). A rendelésekkel ellenkezőket büntessék, a falusiakból, akik a strázsákat nem állítanak vagy a strázsák akik ellenállnak, azok példáson a templom előtt pálcástasanak. Ha mégis kiütne a pestis nyavalya, akkor a már kiadott instrukciók szerint kell menteni.*”⁶⁹¹

A 19. század első felében hat alkalommal (1804, 1813, 1816, 1824, 1828, 1836) rendelnek el riadót a Balkánon kiütött pestisjárvány miatt Erdélyben, közelebből Székelyföld háromszéki részén. A pestis behatolásának veszélye ugyan továbbra is fennállt, azonban Székelyföldön, Csík- és Háromszéken való megjelenése lassan a múlté, ezzel szemben más betegségek ütik fel a fejüket.

A közegészségügy javítása, főleg a csecsemőhalandóság megfékezése végett a GN és az *Opinio* előírásai alapján Főkormányzószék 1803. november 3./1. decretuma elrendeli, a városokban és falvakban, tanult bábák legyenek, ezért a bábaságot tanulni akaró „*értelmes, tiszta életű fejr személyeket esztendőnként válaszá ki, s azok neveiket írják meg a protomedicusnak.*”⁶⁹² Az ajánlott „*fehérnépek*” közül a protomedicusnak figyelembe kellett vennie, azokat a kerületeket, ahol nincsenek bábák, melyek népesebbek, kiterjedtebbek. A kiválasztott 12 nőt Kolozsvárra rendelték, hogy ott a Chirurgia (sebészet), és Bábaság tudnivalókról elméleti és gyakorlati ismeretekre megtanítsák. Az első hónapi tanulás idő után,

⁶⁹¹ Kovászna Megye Állami Levéltár–Sepsiszentgyörgy Fond Háromszék, Közigazgatási iratok. Nr. act. 646. Fila 4, 5/ 6104 (1798. augusztus 2, 29.), Nr. act. 646, Fila 1, 2/2086 (1798. marcius 29.), Nr. act. 733, Fila 1/0443 (1799. június 26.), Nr. act. 733, Fila 3/9464, (1799. augusztus 17.), Nr. act. 733 Fila 4/ 543 (1799. november 15.), Nr. act. 733. Fila 1/732 (1799. július 29.), Nr. act. 733. Fila 1/732 (1799. július 29.). Nr. act. 733. Fila 3, 4 (1799. július 21.), Nr. act. 733. Fila 1/732 (1799. július 29.), Nr. act. 733. Fila 3, 4 (1799. július 21.). Nr. act. 322. Fila 6 (1798. július 7.)

⁶⁹² Tankönyvként a magyar nyelven közreadott bábakönyvek közül az erdélyi *Opinio* tervezet is Raphael Johann Steidele, *Lehrbuch der Hebammenkunst* (A bábamesterség tankönyve) című munkáját ajánlotta, ugyanis azt az erdélyi születésű Szelei Károly fordította magyarra (1784), és első kiadását követően többször megjelent. Noha a „bábaképzés idején már a baba-vizsgák követelményeihez igazodó könyveket is közreadtak pl.: Dombi Samuel, *Bába mesterség, melly irattatott kérdésekben és feleletekben foglaltatott a t. ns. Borsod vármegyei bábáknak hasznokra*. Posonyban, 1772, vagy *A baba-mesterségnek eleji, mellyeket a magyar bábáknak számára fordított s kiadott Mocsy Károly*. Pesten, 1784.” (Lásd: Szakolczay K. 2016. I. 34.)

mind a 12 nő előmenetelét megvizsgálták, arról bizonyítványt állítottak ki a protomedicus részére, aki kiválasztotta közülük azokat, akik alkalmasak a mesterség további tanulására, az alkalmatlanokat pedig haza küldték. A Kolozsvárra küldött asszonyok ott létük alatt a provinciális kasszából 30 krajcár előre kifizetett napidíjat kaptak, szintén a provinciális kasszából fizették útiköltségüket is. Nincsenek ismereteink arról, hogy a Székelyföldet a bábaképzés mennyiben érintette: valószínű, hogy a határőrezredek sebészei esetenként segítségére voltak a falusi, városi bábáknak vagy fordítva a bábák a sebészeknek. Azonban az tudott volt, hogy általában a falvakban, városokban már korábbi századokban is voltak bábák, akik rendszerint az idősebb asszonyok köréből kerültek ki.

A nagyobb, főleg székely határőrezredek katonacsaládjait érintő veszteségeket a 18/19. század fordulóján nem a pestis és egyéb járványok okozták, hanem háborúk: 1788–1814 között 1126–1130 csíki-, és háromszéki gyalog és huszár katona esett el a balkáni és a Napóleonnal vívott közép-európai hadszíntereken.

A napóleoni háborúkat megjárt székely határőrezredek katonái felszedték az ún. „francia nyavalyát,” melynek elterjedését Háromszéken, a 2. székely gyalogezrednél tapasztalták. A bécsi „főhadivezérseget” aggasztotta az eset, „*mivel azon széknek (lakosságának) nagy része a székely regimentből áll.*” E miat 1806. június 3-án kelt átiratban megparancsolják, hogy minden faluban ahol „*eféle betegek volnának,*” írják össze, az ezred physikusát és chirurgusát „tüstént” küldjék ki a fertőzöttek házához s az egészségesektől elkülönítve gyógyítsák őket. A szükséges orvosságokat az 1802. augusztus 31/5313. kelt utasítás szerin szerezzék be, a betegeknek írják elő, hogy kezelésük alatt „*mitsoda diétát tartsanak.*” Ami pedig a költségeket illeti, akiket ispotályokba vittek a kincstár költségén a physikus és chirurgus vigyázása alatt mindaddig ott tartsák, ameddig fel nem gyógyulnak. A francia nyavalya „*kiirtása végett*” a 2-ik székely regiment chirurgusait s a szék tisztségviselőit kölcsönös egyetértésre utasítják. A fentebb említett hasonló esettel szemben, tehát a francia nyavalya ügyében most már a főhadvezetésé jár el a kincstár költségén, a szék provinciális (civil) tisztviselői, így a Gubernium szerepe csupán – GN Főszabályzatban előírt – a formális együttműködésben merült ki.

A bécsi rendelet, amelyet a Gubernium a helyi hatóságokhoz továbbított (1804. szeptember 18.) – a „*pestishez mérhető pusztítást okozó holyagos himlő*” ellen –, a chirurgusokat arra utasítják, hogy a „*bécsi universitásban orvosi tudományok tanulásán munkálkodó Várad Samuel által a tehén himlő beoltásának mesterségéről magyar nyelven írott, s e tárgyban leghíresebb orvosok és chirurgusok jegyzéseit, reflexióit tisztán és könnyen érthető munkáját Kolozsváron a református professor Szilágyi Ferencnél, Nagy-Enyeden pedig patikárius Várad Jánosnál lehet (meg)találni.*” Valószínű a himlő elleni oltás ekkoriban van elterjedőben, mert a továbbiakban az 1801/9228. számú rendeletre hivatkoznak, mely szerint, konzultálni kell a helyi orvosokkal, chiurgusokkal a „*himlő oltás tapasztalatairól*” és „*hasznosságáról a lakóságot értesítsék*” (tájékoztassák). Terepen, a gyakorlatban az eljárás rendjét akárcsak a pestisjárványok esetében a GN rendelet előírásai nyomán Gubernium továbbítja azoknak az orvosoknak és sebészeknek, akik a „*tehénhimlőnek beoltására vállalkoznak.*” Eszerint: „1. addig oltáshoz ne fogjanak, amíg azt tapasztalt orvosoktól meg nem tanulták. 2. csak a diplomával rendelkező chirurgusok oltsanak, akik orvos-doktorok útmutatása szerint járnak

el, illetve tőlük bizonyítólevéllel rendelkeznek. 3. himlő oltással foglalkozó orvosok és seb-orvosok Diáriumokat (naplót) vezessenek, melybe beírják: név, életkor, testi alkat, lakhely, nap, hónap, év, a betegség mivoltát, észrevételeket, és ezeket a Diáriumokat és jegyzéseket minden esztendőben küldjék fel a Guberniumnak. 4. Senki oltásra ne merészeljen, aki nem rendelkezik az oltáshoz szükséges engedéllyel. Kemény büntetés alatt figyelmeztessék minderre az orvosokat és seborvosokat.”

A himlő betegség, már a korábbi századokban is ismert volt, török módszerrel való gyógyítása a 18. században elején terjedt el a kontinens nyugati felében, s a 19. század elején egy intenzívebb hulláma volt tapasztalható a Habsburg tartományokban. Terepen az eljárás alkalmazását néhány háromszéki esetből ismerjük, mely egyben arra is utal, hogy a székben legalábbis nem idézett elő tömeges megbetegedést a himlő. Például 1803. januárjában, a háromszéki Zágomban „*egy darab idő óta ragadó nyavalya ütötte ki magát, mely egész házakat kiüresített és naponként 4-5 is eltemtettek, melynek investigációjára a regiment részéről kirendeltetnek Moritz kapitány és a regiment chyrurgus urak.*” A nem azonosított betegség kivizsgálásában a pestises esetek eljárását követik. A katonák mellé két polgári személyt rendelnek (egészségügyi bizottsági tagként), feladatuk a „*betegségnek a mivoltának*” kiderítése: „*1. Miolta kezdődött. 2. Micsoda simptomái vagy jegyei vannak azon nyavalyának. 3. Hányan haltak meg ebben.*” Emellett utasítják a bizottságot, „*ha szükség kívánja*”, ahol beteget találnak házakat egyenként, ha pedig terjedő a betegség „*az egész falu bérekesztesék.*” Továbbá, „*ha igaz lenne, hogy a nyavalya ragadó, egyetértvén Moritz kaptánnyal, a strázsákat elegyesen provinciálisokkal bizonyos helyekre állítsák ki, és Háromszékben Zágonnal való communicatiót tiltsák be.*” A bizottság megállapítja, hogy a falu tizedei 26 megbetegedést jelentettek, ezeket a bizottság „*házzal házzal járta és a chyrurgus csak kettőt tapasztaltatott súlyos hideglelésben,*” a többi 6–85 év közötti gyermekek és öregek „*beoltattak,*” „*és javulófélben voltak, közülük a mai napi egy sem holt meg.*”

Az Ilyenfalván (1804. júliusában) kelt jelentésében a chirurgus a problémát az oltó anyag hiányában jelölte meg: „*noha a holyagos himlő nem uralkodik a gyerekek között*”, a „*tehén himlő oltó anyag*” elfogyott, és Brassóban sem lehet találni. Szébenben a protomedicus úrnak is írt a „*tehén himlő matéria iránt, mihent megérkezik a beoltáshoz kezdek, csak hogy a nép hozza bé nekem a béoltani való gyermekeket, esztendőről a Diáriumot (naplót) fogok vinni (vezetni) mint ezelőtt is királybíró úrnak.*”

A későbbi ellenőrzések – legalábbis a háromszéki források alapján – nem arra utalnak, hogy a himlőjárvány pestist megközelítő nagyságrendű ehalózással járt volna. Az 1806. augusztus kelt jelentés szerint a háromszéki határőrezred parancsnoka az ezred „*chirurgusával minden gyanús embereket megvizsgáltattak himlő, variola nyavalyában, mivel az elmúlt hónapban katona részen három provinciális (polgár) is azon nyavalyában találtattak, úgy mint Hatolykán Árva Anis, Martonfalván Berszány János egész családjával, Zágomban Molnár József, Kotsits György, Bárdi Klára, Aldobolyban Simon Istvánné, és kézdi Borosnyon egy oláh lány Kosztandi Mária. Hogy pedig ez a nyavalya tovább ne terjedjen*” az ezred parancsnoka, megkereste „*hivatalosan*” a szék polgári tisztségviselőit, hogy „*a fenn megnevezett személyeket cura (kezelés) alá vegyék és a nyavalyából kigyógyítsák.*” Anélkül, hogy tovább részleteznénk – mert nem képezte tárgyát kutatásunknak – megemlíthetjük, hogy a

csíkszeredai, marosvásárhelyi állami levéltárakban is, népies nevén a „*petets*” (himlő) elleni oltásokról a fentebb jelzett kritériumok szerint összeállított gazdag dokumentáció található.

Általánosabb és konkrét értelemben egyaránt a himlő mellett továbbra is a pestisveszély áll a bürokrácia figyelmének előterében. Ez részben érthető is, mivel a himlő gyógyítható, a pestis viszont továbbra sem, így az GN Főszabály és a felhalmozott helyi tapasztalatoknak alkalmazása állt a hatóságok figyelmének előterében.

A Gubernium a „*Törökországban uralkodó pestistől való félelmek*” miatt utasítja (1804. júniusában) a közigazgatási egységek előljáróit, hogy „*Schrandt Ferenc a magyarországi protomedicusnak a sirmiai pestisről német nyelven írott munkája (egy példányát ide rekesztve) oly rendelkezések közöltetnek*”, amiért azt hozzáférhetővé kell tenni a székbeli orvosoknak, de úgy, hogy „*mindenik az ő utána következőknek átengedni tartoznak*”, vagyis nem lehet a példány az aktuális, éppen hivatalban lévő, orvos vagy sebész személyes tulajdona.

A változás a járványos betegségek tekintetében abban is tetten érhető, hogy a 16. századtól – a nyugati államok gyarmatosító terjeszkedése nyomán – a kontinensen többféle ragályos betegséggel kellett számolni, vagyis a járványok ökumenizálódtak. A Habsburgok tartományai sem voltak kivételek ez alól. Ha késéssel is, a császári pátensekben a 19. század elején, már nem egyes számban beszélnek „nyavalyáról,” mint korábban, hanem többes számban „nyavalyákról.” S a „*ragadóbetegségek*” elhárítására, és behozatalának büntetésére adnak ki további „rendszabásokat,” melyeket polgári rendtartások tárgyává tesznek, hogy a tapasztalt hibák (tiltott cselekedet, rossz szándék, hanyagság stb.) kiküszöböljék: például a korábbi 1766. évi törvény halálbüntetés alkalmazáskörét kiterjesztik, illetve a büntetés idejét az eseti cselekmény súlyosságának mértékéhez igazítják. Mindez láthatóan összhangban volt az erdélyi tervezetben (*Opinio*) megfogalmazott javaslatokkal, amely pestisjárvány idején a tiltott cselekedetek, az egészségügyi kordon átlépése, a tisztító-, fertőtlenítő házak, a hatósági hivatalok elkerülése, a betegség, a veszély eltitkolása stb., megszegése esetén 5, 10 év, ha a büntett veszedelmesebb 10, 20 év „*kemény vasban*” letöltendő büntetések bevezetését kérte a főhatóságoktól. Kivételt a „*tudatlanságból*” és „*veszedelmes*” következményekkel nem járó cselekedetek képeztek, ezekben az esetben a büntetés „*mérsékelt*”, „*testi büntetéssel, pálcázással*” történt.⁶⁹³

A büntetendő ártalmas betegségek „*behozása, terjesztése*” végett hozott rendelkezések (1806) – mint fentebb is említettük a NG Főszabály – a pestisjárványok elleni védekezési eljárásokat követik, korábban használt rendészeti–katonai eszközöket most kiegészítik. A medicina a Főszabály kibocsátása óta (1770) annyiban fejlődött, hogy egyre több szakember tudását veszik igénybe, de még mindig a test külső, szemmel látható tünetei alapján határozzák meg diagnosztikát, műszerezettség hiányában mélyebbre nem láthattak. A physikusok, az orvos-doktorok írják a traktátusokat, a távolság köztük és beteg között még fennáll. Hasonlóan az orvos doktor és sebész között is, az előbbieket feladata recept/vény felírásra, gyógymódok előírására, egyfajta távgyógyítás jellemzi működésüket. A chirurgusok, a sebészek vannak többen, ők vannak közvetlen kapcsolatban a betegekkel, a fertőzött

⁶⁹³ Kovászna Megye Állami Levéltár, Sepsiszentgyörgy, Fond Háromszék, Közigazgatási iratok. Nr.act. 1367, Fila 3 (1805. május 3.), Nr. act. 1367, Fila 1, 2, 3 (5385/1805., Cs.kir. Pátens.), Nr. act. 1367, Fila 2, 4, 6, 9 (1804. február 23.), Nr. act. 1012., Fila 1 (1803. január 14.) Nr. act. 1012., Fila 1,2,4,5 (1803. január 14.)

helyekkel, a katonai határőr rendszerbe bevont területeken jelenlétük már hozzátartozik a mindennapokhoz. A miazma elmélet a medicinában is hátrébe szorul, most már arra adnak utasításokat, hogy a pestis ragályos természetét a föld népének is magyarázzák meg és tárják fel a járvány tágabb összefüggéseit, következményeit: „*a vérhas (Dissenteria) és rüh példájával, kell megértetni, hogy a pestis nem a levegővel, hanem érintkezés, fertőzött köntös által ragad. Mindezt eleven színekkel kell elmondani, semmi sem olyan ártalmas, irtóztató mint a pestis, amely nem válogat sem kor, sem nem, sem állapot*” szerint. „*Meglepi az izmost, mint a gyengét, erőtlent, a vigyázókat, vigyázatlanokat, tőle futókat, minden társalkodást, kereskedést, földművelést félbeszakít, akik pedig túlélnek éhínségre jutnak, de ha rendeleteket betartják, akkor elkerülhető a ragadály.*”

Láttuk, hogy a 1803-ban a „*törökföldön dühösködő pestisrőp*” is értesítették a közigazgatási egységek előljáróit, azonban Erdély, Székelyföld szomszédságában, a hagyományos pestis közvetítő szomszédos török tartományokban sem terjedt el a járvány, így nem állt elő vészhelyzet. Ennek ellenére a Gubernium Bécs utasítására továbbra is éberségre inti székeket, sőt a hanyagság jelét látja abban is, hogy a kincstár „*nem kevés*” támogatásával épített veszteglőhelyek (kontumációk) épületeit, melyek időjárás, használás, vigyázatlanság, gondtalanság miatt „*romlottak és pusztultak el,*” mert nem tartották karban, mégis évente újabb és újabb támogatásokat kérnek. A megoldást abban látják, hogy a katonák és civilek alkotta bizottságok összeírják a veszteglőhelyek épületeinek használhatóság állapotát. Háromszék esetében a kézdivásárhelyi 2. székely határőrezred egyik fő strázsamesterét és kamara részéről az ojtuzi harmincadost rendelték ki a „*kívánt összeírás véghezvitelére, amit legkésőbb jövő év (1807) szeptemberig*” Guberniumnak kellett beküldeni.

A veszteglőhelyek karbantartása, nem volt alaptalan a pestismentes időszakokban sem, mert továbbra is fennállt a járványveszély. A „*főhadai vezérség*” a bukaresti ügynöksége (agentia) 1812. decemberi jelentése szerint „*Constantinápolyban a pestis kiütött.*” Nyomban utasításokat adnak ki, a pestis széthurcolásában leginkább gyanús kereskedők ellenőrzésére a moldovai és oláhországi átjáróknál: „*kereskedés vagy más szín alatt Erdélybe jövő személyek, portékáik 7 napot töltsenek contumáziós helyeken, akik pedig Constatinápolyból portékákkal ide jönnek, a contumációban töltött időről szóló leveleket mutassák fel, ha nem tudják felmutatni, akkor 7 napi contumátióba tegyék őket, itt portékáik füstöléssel megtisztítsanak, akik nem pestis gyanúsak, a kitöltött 7 nap után, hiteles levelet kapnak a további utazáshoz.*”

Az erdélyi oldalon, a közvetlenül határos székely és szász székekben „*minden helységet sűrű kerteléssel kerítsék be, csak két kapu bejárás maradjon, ott öröket állítsanak, senkit bé ne engedjenek kinek egészségéről szóló papír nincs vagy a contaminációról szóló certifikatuma (igazolása). Ha erre felügyelő tiszték a rendeleteket 8-ad napig nem teljesítik, bocsásák el őket, a kerítésekre büntetés terhe alatt vigyázzanak, és minden 15-ik napon tudósítsák a királyi főigazgatót.*”

Cserei Miklós Ilyefalván 1814. januárjában kelt jelentésében arra hívja fel a figyelmet, hogy két kézdivásárhelyi ember (Mánoly György és Karátson Antal) passussal (útlevéllel) Moldovába ment, és mivel ott a pestis elterjedt, ha visszatérnek „*ezekre az emberekre szemesen kell vigyázni,*” veszteglőhelyre kell irányítani őket, csak az ott letöltött idő után szabadulhatnak, akkor is csak igazolással. A brassói jelentés szerint, 1813. november–december

hónapokban a pestis felütötte a fejét. Feltételezték, hogy a felső-tömösi veszteglőhely épületénél dolgozó kőműves hurcolta be a fertőzést városba, ugyanis rajta kívül még 16 ember halt meg hirtelen. A pestis járvánnyá fejlődik Brassóban, a 20 ezer lakosú városban 7 hét alatt 1222 megbetegedés történt, közülük 78 meghalt, 5 felgyógyult, 39 gyógyuló félben volt november hónapban. A következő jelentés december 17-ig a Barcaságban 92 áldozattal számolt. A pestis visszahúzódását 1814. március 10-én jelentik be, azonban az évi vásárokat továbbra is az Olt folyó jobb partján húzott záróvonal mentén, a rendszabályok betartása mellett tarják.

A brassói, barcasági pestis idején, a Háromszék királybírójának utasításba adják, hogy a kökösi hídnál lévő négy kaliba mellé újabbakat építtessen, ehhez szállíttasson Kézdiszékből gerendáknak való fát, két szekér vesszőt, mivel az Orbai- és Sepsiszek lakossága egyéb terheket viselnek. Állítsák fel a „napkeleti” lénián (záróvonalon) a vegyes (civil–katona) egészségügyi bizottságot, a veszteglő-kaliba őrizetére még 15 embert rendeljenek ki. A várhegyi egészségügyi bizottságot már 1813. szeptemberében figyelmeztették, hogy vegyék elejét a határon való ide-oda járásnak: Moldovába „*menni vagy visszajönni senki is ne merészelhesen.*” Annál is inkább mivel a „*tiltott ösvényeken való járkálás napig terjed*”, ezért a falubírók „*igazgatása alatt lévő falukban házanként hirdessék ki, hogy egy ember is a cordon és gránitz lineában járkálni ne merészeljen, mert ha „szerentséltenségbe esik (lelővik) magának tulajdonítsa.*”

A Gubernium is újra kiadja korábbi rendeletét a török területekkel közvetlen szomszédos székek számára, de láthatóan a székek, ebben az esetben Háromszék minden intézkedést meghozott.⁶⁹⁴

A készenléti helyzet ellenére, Cserei Miklós 1813. augusztus 29-én Szent-Ivánban kelt feljegyzésében „*hivatalos tudósításra*” hivatkozva jegyezte fel, hogy „*hazánkba beütoött a döghalál, ámbar csak Barcaságban két helységébe, ott is csak egy – egy háznál.*” Hivatalánál fogva az igazgatása alatt lévő székben a pestis ellen „*minden elgondolható*” intézkedést foganatosított. A „*mai napon*” felszedette a Barcaság és Háromszék határán lévő kökösi híd „*némely padlásait*” (fa burkolatát), „*lineát vonattam a falusi paraszt emberekkel székemnek szélein, s a nemességnek siető egybegyűlését megparancsoltam.*” Háromszéken hozott rendelkezései: 1. „*senki a Barcaságba bé menni ne merészeljen, kemény büntetés alatt,*” 2. „*a dúlóval Kosa Dániel urammal együtt, aki hivatlan idejött*” összehívták a miklósvárszéki nemes embereket, és figyelmeztették őket, hogy 200 forint „*büntetés adatik minden vakmerő embernek, aki mindenkire vonatkozó végrehajtást megtagadja.*” A nemesek mellé paraszt embereket rendelt, hogy Miklósvárszék és Barcaság között a „*communicációt Magyarosnál tüstént elrekeszék és az Olt hídjának Miklósvárszékhez való padlásait tüstént felszedjék, senkit által ne bocsásanak, sőt a gázlóban se bocsásanak át senkit, sőt ki vakmerően által akar jönni, kivált ha erőszakoskodik, bármilyen rendbéli is legyen, töstént megkössék és hozzák ide mint haza ellenségét, ha utól nem érhetik, hozzá is lőhetnek minden félelem nélkül. Ezt*

⁶⁹⁴ Kovászna Megye Állami Levéltár, Sepsiszentgyörgy, Fond Háromszék, Közigazgatási iratok. Fond 29, nr. act. 74., Fila 2 (1813. szeptember 12.), Fond 29, Fila 9 (1814. január 8.), Fond 29, Fila 11 (1814. március 10.), Fond 29, Fila 4. (1813. szeptember 18.), Fond 31, Fila 2-4 (1813.), valamint P. Z. 1813. november 30., december 17, 1814. január 11, április 22. (Idézi: Réthly A. 1998. I. 111.)

katonai sebeséggel publikáltasák, aki e rendelkezések ellen vét halálos kereset indul ellene. A nevezetesebb nemes asszonyok fiai jelen legyenek személyesen ezen vigyázaton is, éjjeleken patronáljanak. A Fejér vármegyei (Kézdi székben néhány faluja) tisztséghez pedig ugyan-ezen órában írtam, s remélem, hogy azon vármegye részéről szoros rendelkezések lesznek.” Cserei Miklós a zárlatot a baróti vásárba járó fogaraszékiekre is kiterjeszti, mivel a hírek szerint ott is felütötte fejét a pestis.

Kotsits Ferenc Gyergyószék chirurgusa 1814. április, június, augusztus, szeptember hónapokban a pestis nyavalya kinyomozása végett megvizsgálta a „környéket” és jelenti a királybírónak, noha az emberek hallottak a moldvai pestisről, de a székben a moldovai határhoz közel eső falvakban „*semmi némű jelét nem tapasztaltam*” a ragálynak. Szintén ebben a hónapban Kotsits Ferenc jelenti a királybírónak, hogy „*Antal Márton cseléd, bal szeme üregében olyan veszedelmesen meglövetett, hogy meghalálozott,*” mivel az elkövető a katonai rendhez tartozik, „*annak kell kivizsgálnia.*” Öngyilkosság ügyben is ő vizsgálódik 1848. májusában, Csokán Joana halála megvizsgálására végett ment ki a békási esküt Czepes Nikulájjal, megállapítja, hogy a meghalt felakasztotta magát, – a „*szomszédok szerint életében is elméleti fogyatékos volt.*”⁶⁹⁵ Az esetek azt is jelzik, hogy Kotsits Ferenc sebésznek – mint a fentebb ismertetett háromszéki esetben is – nemcsak a gyógyításában, hanem a bűnügyi és egyéb eljárásokban is igénybe vették tudását.

Láthatóan hatáskörében Cserei Miklós, önállóan járt el, és nagyjából a fentebb már többször ismertetett intézkedéseket némileg a helyei körülményekhez igazítva hozta meg. Rendeleteit azonban lazán kezelik a falvakban, panaszkodik is a tizedek őrségállításának késése miatt.

Bécs s a Guberniumnak 1813. szeptemberében kelt körlevelében az erdélyi határ menti kereskedelem gyakoribb áruféleségeire való tekintettel hangsúlyozza „*a két oláhországból jött emberekre, kivált bőrs, gyapjús és gyapotas portékiákkal való érintkezéstől tartózkodjanak.*” Érdekes itt a további megjegyzés is, a pestisveszély, a sok esőzés miatt a gyenge-termés s az élelemhiány éppen akkor jött, amikor Őfelsége decretumában megparancsolta „*fegyvereinek szerencsés kimenetelére* (Napoleon lipcsei csatavesztése), *nem csak a városokban hanem Nagy Fejedelemségnek minden helységében 1809 -ben tartott mód szerint, áhíthatos imádságot mondassanak.*”

Végül is a pestisjárvány az egy barcasági eset kivételével, máshol nem terjedt el, izolált jelenség marad. Mindazonáltal a török területen elhúzódó járvány miatt, csak 1816. márciusában értesíti a Főhaditanács a Főkormányzószéket, hogy „*Moldvában és Oláhországban megszűnt a pestis, két nevezett országban helyre állván az egészség állapota,*” de elővigyázatosságból továbbra is fenntartják az onnan bejövő személyekre a 10 nap, az árukra pedig 21 nap contumációs időt. Ugyanakkor megszüntetik a hegyvidéki záróvonalak mentén őrségek kiállításának kötelezettségét Fogaras, Szeben, Hunyad oláhországi határvonalon. Viszont Béli László Sepesiszentgyörgyön 1817. júniusában kelt jelentése „*örvendetesnek*” tartja a pestis megszűnésének hírért, de megjegyzi, hogy „*ilyettén éhséggel küzködő*

⁶⁹⁵ Hargita Megye Állami Levéltár, Csíkszereda, Fomd 26, Fila 1, (1814. április 30., 1831. július 18.), Fila 2 (1814. június 29.), Fila 4 (1814. szeptember 30.)

állapotra jutott időben”, a fertőzés „alattomban” lappanghat, ezért szükségesnek tarja a további ellenőrzéseket.⁶⁹⁶

Béldi óvatossága nem volt alaptalan, ugyanis a bécsi haditanács 1824. május 26-i rendeletét Miklósvárszéken június 19-én kapta kézhez a 2. székely gyalogszázad Bölönben lévő parancsnoksága, melyben értesítik, hogy „Moldvában és Oláhországban a pestis naponként terjed nagyobbra”, ezért 20 napos veszteglőhelyen való tartózkodást rendeljen el a határon az onnan bejövő személyek ellenőrzésére, a falvakban pedig az éjjel-nappal felügyelő őrzárakat tartson. Nagyajtán állomásosó 1. gyalogszázad parancsnokhoz 1824. június 28-án juttott el a haditanács rendelete, aki a helybéli falubírákkal (civil és katonai) együtt – mint jelentésében beszámolt – megtette a szükséges intézkedéseket. Az őrségállítással és az őrzárattal viszont Nagyajtán, Szárazajtán, Baróton akadtak nehézségek, ugyanis néhányan megtagadták a szolgálatot, kényszerrel kellett esetükben alkalmazni. A helyzetet súlyosbította, hogy az engedetlenek közt katona rendhez tartozó gyalogok mellett huszárok is voltak. Nem ismerjük, milyen következményekkel járt az eset, azt viszont tudjuk, hogy a huszár katonának nagyobb volt a presztízse, mint a gyalogosnak. Tehát valószínű, hogy a huszárok „rangon (státuson) aluli” gyalog szolgálat miatt is megtagadhatták az őrségbe állást. Ilyen és hasonló esetek a helyi katonai parancsnok hatáskörébe tartoztak. Ugyanakkor a háromszéki forrásokban – az oláhországi pestisjárvány idején (1824) – a himlő megbetegedések is szerepelnek. Például a bölöni egészségügyi biztos, Deák István a faluban néhány személynél láttelepe alapján, a „himlőből kapott dagadás” tüneteit állapítja meg.

Noha a moldvai és oláhországi pestis nem hatolt be Székelyföldre s a Barcaságba, mégis komolyan vették a települések a rendeleteket. Az ellenőrzésekről szóló jelentések a fentebb már ismertetett sémát követik. Háromszéken Budai József helyi egészségügyi megbízott (*localis sanitatis*) Dobolyban (1824. július 21.) kelt jelentése lakonikusan felsorolja a látottakat: „1. A tizedesek felálltak, hetenként kétszer háromszor ellenőriznek, a tizedjeik kerületébe semmi dagadás nyavalya, némely emberekbe köznyavalyákon (szokásos betegségeken) kívül egyéb nem találtak. 2. A két országos úton ki és bejáró kapuk, ösvény régen bétövészetve állnak, azok mellett pedig a strázsák állandóak, nappal késő éjszaka négy ór áll, kemény felvigyázással. 3. Még eddig elé sem magam, sem a strázsák köztünk bujkáló veszedelmes pestises nyavalyát hordozó és passus levél nélkül járó-keelő idegen embert nem láttunk nem tapasztaltunk.” Az elhalálozások többsége öregségi elgyengülés, vízkórság, szájfájás, forró nyavalya, és végül megjegyzi, „semmi újság”, „semmi pestis, ragadó nyavalya nincs.” A korábbi tapasztalatok hatékonyságára utalhat a falvak hagyományos tízes beosztás szerinti ellenőrzése. A település elzárása a külvilágtól csipkézéssel történt, ami azt jelentette, hogy szükség szerint a falvakat, a falvakon belül az utcákat, fertályokat is (szúros) csipkerózsa ágaiból készített kerítésekkel szigetelték el egymástól.

⁶⁹⁶ Kovászna Megye Állami Levéltár, Sepsiszentgyörgy, Fond Háromszék, Közigazgatási iratok. Fond 31., Nr. act. 330, Fila 4/VIII (1812. február 22.), Fond 31, Fila 1(1813. augusztus 29.), Fond 31, Fila 40/1210 (1813. szeptember 9.), Fond 31, Fila 22.(1813. október 7.), Fond 31, Fila 23 (1813. szeptember 11.), Fond 31, Fila 1(1813.), Fond 31, Nr. act.394. Fila 3/2205 (1816. márciu 21.), Fond 31, Fila 2-4 (1816.), Fond 29, Fila 12., (1817. június 12.).

Oláhországban, a bukaresti császári ügynökség 1824. szeptemberi jelentése továbbra is arról tájékoztatja Bécsst, hogy Tírgoviste districtusában (kerületben), Bresei nevű faluban is kiütött a pestis és terjed. Ennek ellenére a Gubernium láthatóan nem aggódik annyira mint korábban szokott. Kijelenti, hogy „szükség nincs rendelésekre”, ugyanis a helyeik – ebben az esetben a szász székek és az orlái oláh határőrezred – tudják és teszik a dolgukat. A két szomszédos török tartományban – már említettük – sem volt országos a járvány, szétszórt, kisebb egymást követő lokális léptékű hullámokban jelentkezett a pestis.

A moldavai Jászvárosban lévő császári- és királyi ügynökség 1825. júniusában értesült arról, hogy a pestis megszűnt, kivéve a dunai Galac kikötő kerületét. Mivel „reménység van arra, hogy ott is megszűnik,” így elrendelik az onnan jövő emberek, portékák contumációs idejének 10 napra való leszállítását. Ugyanakkor felhívják a figyelmet a továbbiakban is alkalmazni kell a vészhelyzetre vonatkozó utasításokat. Az ellenőrzéseket folytatják, például Miklósvárszékekben István deák egészségügyi biztos, 1825. februárjában kelt jelentésében a Bölön faluban behozott „idegen betegségről” számolt be. Azonban, mint írja behozott betegek mindegyikét nem látta, nem tudja megítélni, hogy ezek miatt a nyavalya nagyobbra terjedne. Bölönben és más falvakban lévő néhány” „betegek nem ragadók.” „Itten Bölönben most 15 beteg vagyon, azokról is nagyobb részben jó reménységgel biztat az orvos, így tehát ok nélkül, egy „hirtelen haláleset miatt ne aggódjon a század parancsnokság.” A bölöni „sanitatis comisarius úr” mégis „egy helyre gyűjtötte be a betegeket, hogy jobban tudjon gondoskodni róluk.” A háromszéki (Miklósvárszék) falvakban folytatódnak az ellenőrzések: Szabó István a szék chirurgusa 1824. január 30-án Bölön faluban végezet vizsgálatáról az alábbi jelentést tette:

1824. január	beteg	meghalt	meggyógyult	még beteg
Január 6–13		4	32	
Január 13–23	25	6	15	
Január 23–	14	1	7	5
Január 24–	9	x	x	
Összesen:	48	11	54	5

Továbbiakban megjegyzi: „Egysem ragadós. Egyen átalment a székér; a másikat megrugta a ló, egy vízkországban van, tehát nincs epidémia. A katona chirurgus a visitációra nem jött ki, azt mondotta, hogy ő csak katonát vizsgál, tudja a maga kötelességét, mind a két részről való betegeket megvizsgálta, s azokról való jelentését meg is tette, ahova illet s ő többel nem tartozik. Erre nézve kérem Király bíró urat, méltóztason engem inét hazabocsájtani, mert már a betegség megszűnt.” Az eset hátterében az állt, hogy a miklósvárszéki Bölön faluban a „nyavalya mivolta kinyomozására” együtt rendelték ki a helyi határőrszázad és a szék sebészét, ugyanis az átlagnál magasabbra becsülték a nem ismert betegségben való heti elhalálozások számát. Nem derül ki a halálok, viszont átmeneti lehetett, annak ellenére, hogy egy hónap alatt 11 áldozattal járt. Közben kisebb nézeteltérés is történ, a gyalogszázad parancsnoka a katona betegeket Bölönbe kezdte áttelepíteni, erre a falu bírása és Deák István

sebész tiltakoznak. A válasz a kapitány részéről az, hogy „*nem ragadó nyavalya, hanem a felcser kérésére cselekszik, hogy az itten jobban ügyelhessen*” betegeire.

Az év (1824) novemberében értesítik Háromszék eljáróját is, hogy a „császári–királyi Felség” új pestis regulamentumot vezet be, és megparancsolják a széknek, a rendelet haldéktalanul életbeléptetését. Az új normatíva lényegében a veszteglőhelyek pontos földrajzi elhelyezésének feltérképezését írta elő. Az 1824-ben és azt követő években tucatnyi jelentés készült a Háromszéken, azonban a települések, mint kiderült, pestismentesek voltak.⁶⁹⁷

A lakosság egészségügyi állapotának ellenőrzése, mint láttuk fokozatosan rendszerré állt össze, bejárátódott a lakosság körében is. A legkisebb gyanús tünetre a helyi egészségügyi bizottságok akcióba léptek. Felvilágosító gyűléseket tartottak a lakosság körében, ugyanakkor a települések, a falvak irattárában lévő protocolumokba a védekezés normatíváit beírták, hogy a cselekvési teendőkről vészhelyzetben, az újabb utasítások megérkezéséig, aszerint járjanak el.

Például Miklósvárszéken, 1825. szeptemberében utasítják a nagyajtai comendáns káplárt, a katona részen lévő egészségügyi biztost, s a katona chirurgust, hogy vizsgálják ki, miért haláloznak nagyon erősen a gyermekek, és a felnőttek is, milyen lehetőségek vannak a megelőzésre. A katona sebész a „*maga résziről még eddig semmi tudósítást nem kapott volna*” a ragadós betegségekről, ezért Leopold kapitány arra kéri a szék vezetőit, hogy „*ne terheltesék olyan rendeletekkel*”, melyek mind a katonai mind a polgári részt „*egész erővel ezen nyavajáknak megelőzésére*” mozgósítja.

A következő év 1826. júliusában Bécs bukaresti ügynöksége jelentette, hogy Rusciuc nevű helységben, a „*pestis annyira nőtt, hogy némely familiákat kiköltöztették és a falu melletti ispotályban 7 pestises megholt*.” Ugyanakkor a jászvárosi császári agentia is jelenti, hogy „*Galacon még most is 4 pestises személy van*.” Emiatt Erdélyben elrendelik Oláhország és Erdély határán második fokozatú (21 nap) veszteglés kihirdetését. A bukaresti és jászvárosi ügynökségek 1826. december 19-i és 24-i jelentései szerint „*a pestis mind a két országban, nagyobbára Oláhországban kiütött*.” Ennek nyomán a Gubernium figyelmezteti a székeket, a pestis „*elharapódzásáról méltán lehet tartani, a tárgyban kiadott directívákat tartsak be*.” A bukaresti ügynökség 1828. júniusában jelenti, hogy Oláhországban nemcsak „*a Duna mentén, sőt azon túl lévő részeken is, megszűnt a pestis*.” A hír nyomán Erélyben a határ menti veszteglési idő rövidebb, első fokozatba (7 nap) léptetését rendelik el.

A Gubernium (9956 számú) statárium rendeletének „elkészülte előtt”, 1826. decemberében „*Brassóban kiütött a pestises nyavalya*.” Elterjedésének megakadályozása végett nyomban

⁶⁹⁷ Kovászna Megye Állami Levéltár, Sepsiszentgyörgy, Fond Háromszék, Közigazgatási iratok. Fond 31, Fila 32 (1824. január 30.), Fond 32, Fila 34 (1824. január 29.), Fonda 31, Fila 6, (1824. október 28.), Fond 31, Fila 7, (1824. június 19.), Fond 31, Fila 8, (1824. június 28.), Fond 31, Fila 43, (1824. június 20.), Fond 31, Fila 14, (1824. július 24.), Fond 31, Fila 17, (1824. július 16-21.), Fond 31, Fila 20, (1824. július 21.), Fond 31, Fila 24, (1824. július 10.), Fond 31, Fila 34, (1824. november 22.), Fond 31, Fila 49, 46, 47, 53, 56 (1824. július 26, 28, 29. augusztus 2.), Fond 31, Fila 87, (1824. augusztus 5.), Fond 31, Fila 61, (1824. augusztus 11.), Fond 31, Fila 449, 448, 420, 431, 432, 434, 435, 460 (1824. szeptember 1, július 2, szeptember 15, 17, 23, 22, 29, november 1.), Fond 31, Fila 480/11 520, 624/VIII/4, (1824. november 15., december 24.), Fond 31, Fila 42, 43, 24 (1824. december 29, október 29, január 19, 30.), Fond 32, Fila 34, 42, 43, 46, 66, 67, 68, 70, 89, 91 (1825. január 29, február 10, 13, március 9, 10, 23, június 21, augusztus 29.), Fond 32, Fila 93, 423, 425, 434, 435 (1826. július 20, augusztus 15, október 21. január 26., 1828. május 29.), Fond 8, Nr. act. Fila 4/VIII, 4863, Fila 1/9771, Fila 1/3738, Fila 4 (1838. március 5., 1836. szeptember 19., 1837. április 1., 1837. november 13.).

mozgósítják Háromszék előjáróit. A királybíró intézkedéseiről jelenti, hogy „*mindenütt a tizeket, strázsákat felállítván, a passus nélkül járó emberek feltartóztatása vagy vissza üzetése iránt azon jelzést megtettem.*” Ellátta a széket orvossággal és kötelezővé tette, hogy az egész székben bárminemű betegségben lévőket vizsgálják meg, minden nyolcadik napon a helységebeliek tegyenek jelentést, hogy „*hol minémű betegségben, hány beteget*” találtak, és ahol „*valami veszedelmes ragadó nyavalyát találnak azon házat rekesztesék be.*” Ugyanakkor sem a helybéli „*urakkal sem az orvos urral*” semmi ragadós nyavalya jelét nem találták.

A nagy buzgalomban megtörtént, hogy fölöslegesen „*rekesztették be*” a fertőzőgyanús házát. Cserei Anna „*édes öcsém urának*” írt levelében arra panaszkodik, hogy „*megnyomorodtam szegény Tiboldinéval, hogy el van zárva, szüntelen nekem kiáltozza által, hogy ez az köl, küldözém cselédem, ki nem győzi felebaráti kötelességből.*” Ugyanis Tiboldiné szolgáinak tiltva volt a be- és kijárás, ezért „*Nemes Istvánék, Annáék*” közbenjártak, hogy szabaddítsák fel a házat a zárlat alól, és valaki „*szemmel tartására*” legyen Tiboldinénak. Cserei Anna arra kéri az öccsét, hogyha „*beülne*” (megszerezné) Tiboldiné házába „*nem bánná.*” Ugyanakkor arról is értesíti öccsét, hogy Pap Antal testvérét „*pénteken hozták ki*” (Brassóból), betegségéből viszont „*több nyavalya is következhetik, de nem hagyják a bírák*” látogatását. Nem nevesíti a levélben Cserei Anna öccsét, azonban valami széki tisztségviselő lehetett, mert Tiboldiné zárlat alóli „*felszabadítását*” kéri, hogy az találkozhasson Gyetyánfival Bibarcfalván. Ezt azzal indokolja, hogy Tiboldiné „*pötsel (himlő) bajlódik, egyéb nyavalyája nincs, én ugyan csak az udvaron láttam.*”⁶⁹⁸

A Gubernium időközben újra felhívja a közigazgatási egységek vezetőinek, tisztségviselőinek, a papoknak, physikusoknak, chirurgusoknak figyelmét az 1813/9934. számú császári és királyi „*politikai (közigazgatási) rendelkezésekre, melyeket a Pestisnek a Szomszéd Tartományokban való pusztítása idején, az azon Tartománnyal határos Jurisdictionokban kiadni szükséges,*” hogy ennek alapján a „*népet oktassák, osszák ki.*” Ebben az újdonság korábbi hasonló rendeletekhez képest, hogy pontosítják a menlevelek kiadásának hatásköri hierarchiáját: *1. „a Passusokot (menleveleket) egyik Faluból az ugyanazon Juridictióbéli más Faluba utazás végett a Falu Notáriussa”* állítja ki, *2. egyik Kerületből a másikba a Processuális Tiszt,* *3. a távolabb lévő Helysége nézve pedig, vagy a Szomszédos tartományba Kereskedés végett, rövid üdöre adják a Főtisztek, és pedig úgy, hogy az csak egy utazásra használatathassék.*” Úgy tűnik, hogy pestis idején vesztegár alá helyezett helységekből gyakori volt a gyermekek és nők alkalmazása: „*minden Helység kemény, és vastag kerítéssel megerősítettvén, az ennek két végein hagyott kapukra is a Helységeből sem gyermek, sem asszony, hanem ügyes strássák állíttasanak.*”

A korábban is alkalmazott tízes beosztását vették mintának, és általános érvénnyel elrendelik, hogy „*minden a Pestises Vidék határaitól mint egy 6 mérföldnyi távolságig fekvő Helységek, mintegy 30 Házból álló szakaszokra osztassék fel, és mindenik szakaszból a megbízhatóbb Gazda tétessék a szakasz Előjárójának, aki mindennap a szakaszbeli minden személyeket szorgalmasan vizsgáljon meg, vallyon egésségeseké, vagy betegek? kik , és*

⁶⁹⁸ Kovászna Megye Állami Levéltár, Sepsiszentgyörgy. Fond Háromszék, Közigazgatási iratok. Fond 31, Fila 1, (1825. március 2.), Fond 31., Fila 3 (1825. szeptember 8.), Fond 32, Fila 6, 9, 40 (1826. december 22.), Fonda 31, Fila 6 (1824. október 28.).

hova távoztak el, kik és honnan jöttek? és vallyon a vissza jövő, avagy oda érkező Idegeneknek Pásusok van-é, vagy nitsen.” A rendelet többször hangsúlyozza, hogy a beutazók ellenőrzésére hozott intézkedések mindenek előtt a „Török Biorodalmobéli eredetűekre” vonatkoznak, vagyis azon területekről származó emberekre, árukra. A problémát továbbra is a veszteglőhelyek tisztségviselői, a vámhivatal emberei, a csempészek, s egyéb más ügyekben eljáró emberek közötti összejátszás jelenti. Ezzel a rendelet megfogalmazói is tisztában voltak, mivel „minden hasznos Rendelések héjába tétetnének, ha az azokat által hágok illendően meg nem büntettetnének: az egyenes igazság pedig azt kívánna, hogy a kiszabandó büntetések előre mindeneknek tudokra adattasanak, tehát ezennel megtiltatik, hogy a Hellységek Birái, vagy Tisztviselők, kik a fenn irtak tellyesedésére restül vigyáznának, vagy a mi még rosszabb, az általhágókkal egyetértvén, a Pestis béhozatalának, vagy kiütése elhalgatásának vétkében tanáltatnának, hivataloktól tüstént megfosztattatnak, s egyszersmind criminalis kereset alá vétetnek.”⁶⁹⁹

Háromszék főtisztjének felhívják 1828. december elején a figyelmét, (a fentebb ismertetett) 1813/9797 számmal közölt rendelet szerint járjon el a szék védelmében. Ugyanis hivatalos értesítés szerint Brassóban „az azon város Bolonya nevezetű hostátjában ki ütött pestis már annyira nevekvén, hogy a múlt október 29-étől (1828) kezdve folyó (november) holnap 19-ik napjáig nyolc személyek már kétségen kívül pestis által már meghaltak és akkor még ketten maradtak betegen.” A Gubernium ezért a „mai naptól” elrendeli, nemcsak Brassó Bolonya nevű hostátjának, „hanem az egész város minden hostátokkal együtt bérekesztessék.” A szék előjárói pedig az említett rendelet mellett „az 1813-ik Királyi rendeltetéseket, nevezetsen a 9797. számok alatt közönséges oktatásnak nyomtatásban közölt 6-ik részt az archivumokból kikeresvén és elővévén az azokban foglalt illetén alkalmazásokra szolgáló szabályokat pontosan követni telyesítsék.” Brassó elzárása a külvilágtól, nem volt teljes, mivel a Háromszék előljáróját, emlékeztetik, hogy „azon népes város elrekesztése” miatt lakossága nem szenvedhet gabona és egyéb élelemhiányban, ezért szék falvaiból a brassói piacra járókat „ne rettensék el”, hanem ösztönözzék, hogy „eladni való gabonajukat és eledelre való vagyonokat oda vigyék.” A háromszéki piacozók számára „az elrekesztő línean kívül” egy megfelelő nagyságú bekerített helyet biztosítanak (rastelum), anélkül hogy a városiakkal érintkeznének. Ugyanakkor a piacozók vigyázzanak, az elrekesztett városiaktól ruhát, főleg gyapjút, ágyneműt, melyek a pestis „mérget és mirigyét” rejtik, ne vásároljanak. Brassó óvárosi végében lévő templomnál alakították ki a vásárhelyet, ahol a szokott időben vasárnaponként „betsületes árán azonnal kész pénzzel” fizetve vásárolhattak a falusiaktól a brassóiak, az egészségügyi bizottság szoros felügyelete alatt. Mivel pestis idején az elrekesztett helyeken a törvény szolgáltatás szünetelt, „addig amig Brassó városa ki lészen zárva a brassai magisztrátusnak mai napon törvény szünet ... parancsoltatott.” Ugyanakkor a város bezárásnak ideje alatt azok a barcasági lakosok, akik „vidék határán kívül szándékoznak menni akadályt ne szenvedjenek.”

A pestis Oláhországban és Moldvában tört ki 1828-ban, összefüggésbe hozható az orosz-török háborúval. Az orosz csapatok – mint szó volt róla – balkáni hadszíntérre való

⁶⁹⁹ Kovászna Megye Állami Levéltár, Sepsiszentgyörgy, Fond Háromszék, Közigazgatási iratok. Fond 32, Fila 21, 86 (9146 szám, 6-ik rész, 1813. és az 1805. Esztendei Julius 11/5385 számú rendelet).

felvonulási és logisztikai területe a két vajdaság volt, ahol a pestis mellett élelemhiány is fellépett. Nem véletlen, Bécs amiatt aggódik, hogy a „*pestis és gabona szűke miatt az odavaló lakosság a tilalmas ösvényeken, vágásokon bájóhetnek és az egész országot a pestis veszedelmének*” teszik ki. Ezért statáriumot hirdetnek ki Erdélyben, valamint az utazókra és az árukra 20 napos veszteglést. Ennek a háttérben az állhatott, hogy a járvány terjedését Belső-Erdély irányába megfékezzék. Ugyanis az történt, hogy Brassót követően 1828. novemberében a Gubernium „megbizonyosodott” arról, hogy „*pestis nyavalya beharapozásának legnagyobb gyanúja mutatta magát*” Marosvásárhelyen, Marosszékbén, a vele szomszédos Torda- és Küküllő vármegyékben, valamint Medgyes szász székben. Maros székbe a pestis fertőzést, a „gonosz tettet” – mint a Háromszéknek küldött kormányzósági iratból kiderül – a Nyárad-menti Kőszvényes-Remete faluból való kerek mester Geréb Andrásához köthető, aki a tömösi veszteglőhelyen volt, és elbocsátásakor az egészségügyi tisztviselők Sehopp (?) Károly igazgató, továbbá Schvalbe András és Kováts Lajos „portékáit” nem vizsgálták meg, vagyis nem tettek eleget kötelességüknek, így „*a pestis béhozását elősegítették*.” Hasonlóan hanyagsággal vádolják a tömösi veszteglőhelyen lévő katonai iudictio alatt álló személyeket is, akiket „*katonai uton vettesenek büntető kereset alá*.” További hibásnak nyilvánítják, és az „*utolsó kemény fenytésben*” részesítették a harmincad három tisztségviselőit is, ha még egyszer hivatalukat „*restül viselik abból örökre kifognak tétetni*,” „*contrásokká*” fokozták le őket. Noha „*semmi befolyásuk nintsen*” a veszteglőhelyre, a vámok kifizetése során tapasztalt hiányosságok miatt büntetik őket is. A Gubernium részéről jogos a riadóztatás, ugyanis Belső-Erdélyben jó néhány évtizede ismeretlen a pestis, köszönhetően a határ menti székely- és szász székeknek, vármegyéknek, s az ott létrehozott székely (1764) és oláh (1766) határőrezredeknek.

A határ menti székek, Háromszéken vegyes (civil és katonai) összetételű egészségügyi bizottságok chirurgusai, dúlói a guberniumi utasítások szellemében elkezdték a lakosság ellenőrzését, az esetleges pestisgyanús személyek kiderítése végett. Legtöbb jelentés a Háromszékhez tartozó Miklósvárszékből maradt ránk, melyből néhányat idézünk:

A bölöni Tiszteletes Urat, a papot 1828. decemberében a királybíró hivatali kötelességénél fogva értesíti, hogy „*akár mitsoda nyavalyában sinlődő megholtnak is harangoztatni vagy még mi nagyobb el is temettetni orvosi bizonyítás és engedelem nélkül ne merészljenek magok után vonván tárgyban költ felséges rendelések kedvtelen*” következményeit.

Tiszteletes Király Bíró Urat Donáth Mihály egészségügyi biztos tájékoztatja, hogy Révész Máris halálának bejelentésével (1828. december 7) a „*rendelésnek értelménél fogva a halottat ma körülötte forgolodakkal együtt nemcsak bérekesztetem, hanem kemény strázsákat is örizetekre állítván úgy vigyáztattam, hogy semmi communicatiojuk azon személyeknek másokkal további rendelésig nem lehessen. (...) Ezek szerint ezennel eltemetett halotról további Rendelést hozzám tenni már nem látom szükségesnek*.”

A bölöni comisariátustól, Tekinetes Bora Elek úrat Miklósvárszék „*nagyérdemű*” királybíráját értesítik, hogy Nagyajtán a bölöni tizedesek azt jelentették, hogy „*azon vénség és más természeti gyengeség betegek között, akiket a nemes szék doktora ezen a holnap 4-kén (december 1828.) hivatalos kötelességénél fogva megvizsgált, a vizkórságban régen sinlődő Protis Révész Máris meghalálozott*.”

Gazdag István dúló jelenti (1828. december) a Tekintetes Király Bíró Úrnak, hogy „*betses rendeltetésénél fogva ezen nemes széket megkerültem, az holott minden falukba a strázsákat és tizedeket jó renndel állani és a szélen való utcákat bé töviselve találtam, s a Provoncialis részen lévő bírának újra is szoros kötelesegekké tettem az ezuttáni szorgalmatos vigyázatot, gyanús betegségekbe senki nem halálozott meg, akik pedig közelebről megholtak azok mind utána a chirurgus megvizitálta után temettetek el.*” Példaként említi Gazdag István a „*mostanában Bölönben lakó születésre nézve árapataki Mojsza Hora(t) ki is e folyó esztendő (1828) és hónap (december) 26bis napján a katona Szabó András által történetesen meglövetett mai napon meghalálozott.*” Szintén 1828. decemberében Henter Sándor arról tájékoztatja a szék előjáróját, hogy Szabó Lőrinczné „*nevezetű fehérség tegnap viradatkor meghalálozván, kinek is testit a chirurgus megvizitálván, úgy találta, hogy száraz betegségben, nem pedig pestisben halt meg. És „Miklósvarán, sem a pestis, sem a marha dög magát ki nem ütötte, a strázsák a rendelések szerént állanak.*”

Intze Ferenc egészségügyi biztosos jelentésében arról számol be, hogy „*mai napon (1829. január 8.) magam személyesen megjelentem az Sz(áraz-)pataki üvegcsüárnél Draganas Mihály házánál (...) megrszóllítatván a hütösöket és tizedeseket, ezek nekem ugy referáltak, (...) hogy valami pestises tárgyak mind a marha dögre nézve semmi bejelentni való dolog nincsen, mindenek a felsőbb rendelések nyomán teljesítettnek, egy szóval semmi változás nincsen.*”⁷⁰⁰

Az újabb ellenőrzések hátterében a bukaresti császári–királyi ügynökség jelentetése (1828. márciusi) állt, mely szerint „*Oláhországban és Bukarestben kiütött ragályos nyavalya*”, de „*úgy annyira megszűnt, hogy annak ezen hazában*” (Erdélyben) való elterjedésétől „*féltni nem lehet.*” Háromszéken ennek ellenére – mint láttuk – ellenőrzéseket rendeltek el, ugyanis az Oláhországból Erdélybe jövő – emberek és portékáik (árúk) – számára az előző év (1827. december 20-án) küldött főkormányzószerki átirat 10 napi contumációt ugyan megszüntette. Viszont a Dunától délre, a balkáni tartományokból jövő emberek és árúk 10 napi contumaciós idejét továbbra is fenntartotta. És márciusban (1828) döntöttek a 3-as készütségi fokozat 2-re való ikor a szomszédos török tartományokban a pestis kitérésének hírét vették. Az ellenőrzések során végigjárták a falvakat, miközben a pestis gyanús esetek után nyomoztak, más, közönséges betegségekben szenvedő emberek állapotáról is jelentést készítettek. Tulajdonképpen, a pestisveszély idején bejáratott eljárás sémát követték 1828–1829-ben is, ami együtt járt a falvak katona és nem katona rendű lakossága egészségügyi állapotának felmérésével. A jelentések alapján átlunk táblázatba szerkesztett szövegekből képet alkothatunk a háromszerki szúrópróbaszerű ellenőrzések eredményeiről:

⁷⁰⁰ Kovászna Megye Állami Levéltár, Sepsiszentgyörgy, Fond Háromszék, Közigazgatási iratok. Fond 32., Fila 63. (1831. január 5.). Fond 31. Nr. act. 762. Fila 4 (1830. október 2.),-Fond 32, Fila 34 (1828. december 2.), Fond 32, Fila 34. (1828. november 22.), Fond 32, Fila 48 (1828. november 21.), Fond 32. Fila 1 (1828. október 8.), Fond 32. Fila 69–70, 77, 99 (1828. december 8.), Fila 73 (1828. december 7.), Fond 32. Fila 80 (1815.), Fond 32, Fila 85 (1813.), Fond 32. Fila 409 (1828. december 15.), Fond 32, Fila 148. (1828. december 18.), Fond 32, Fila 136. (1828. december 28.), Fond 32, Fila 7-8 (1830. január 8.), Fond.32. Fila 56. (1830. április 7.), Fond 32., Fila 63. (1831. január 5.), Fond 31. Nr.act.762. Fila 4.,(1828. november 22.).

A háromszéki egészségügyi bizottságok jelentései falvanként 1828–1829-ben

Időpont	Falu	Jelentéstevő	Jelentés tartalma
1828-08-28	x	Kozma Antal	beteg ember/állat nincs
1828-10-20	Martonos	Fülöp Imre	Brassóban nem voltak lányok szolgálni
	Esztelnek	Szatsvai András	hirtelen halál nem történt
	Csomortán		
1828-10-21	Szentlélek	Köntze Ferenc	különös változás nincs
1828-10-28	Ozsdola	Bene János	56, 62, 4 éves közönsges betegségben haltak meg
		Kerekes János	
1828-10-14	Béta	Szabó Ábrahám	bejárók becsipkézve, nincs beteg
		Nagy János	
1828-10-16	Ikafalva	Dienes Balázs	4 ház/15 személy őrizet alatt
1829-01-03	Kurtapatak	Baka Lajos	semmi „béjelenteni” való
1829-06-21	Létzfalva	Bodor Ferenc	Katona bíró határ kerítést, kaput nem állított fel
1829-09-21	Polyán	Galló Pál	beteg nincs, strázsálás áll
1829-06-21	Szászfalu	Barót	semmi újság, utak csipkézve
1829-07-05	Ozsdola	Bene János	semmi ragadozó nyavalya
1829-01-04	Ikafalva	Dienes Balázs	bezárt házak/személyek felszabadítva

Az ellenőrzésekre vonatkozó rendeletet 1828. januárjában bocsátották ki, mivel pestis nemcsak Bukarestben, hanem a vidéken is elterjedt. Háromszéken – noha pestisről szóló hír nincs Moldovából – mégis a moldovai határhoz közelebb eső falvakat ellenőrzik, van ahol ellenőrzést megismétlik (Ozsdola, Ikafalva). A megvizsgált tíz faluban, legalábbis a jelentések alapján a lakosság egészségi állapota jó volt, pestis gyanú egy esetben (Ikafalván) merült fel, valószínű a téves diagnózis miatt. Az ellenőrzések során az őrség, a falvakba való a be- és kijárára kijelölt kapuk, sőt egész falvak becsipkézését is rendben találták. Az egészségügyi bizottság mellett ugyanakkor a 2. Székely Gyalogezred kézdíszéki százada parancsba kapta, hogy kerületében lévő helységeken „legnagyobb mértékben” tiltott ösvényekre figyeljen, a határon léniát húzasson (Kézdi-, Orbai székekben az ozsdolai, martonosi, berecki erdőkben, valamint az ojtuz vize mellett), az ösvényeket vágják be, polgári részről pedig a dúlók, ahol hibát találnak büntessenek. Néhány adat arra utal, hogy mozgósították a felekezetek papságát is: például az aldobolyi református pap, Batzoni István jelenti, hogy három vasárnap egymásután a templomban a híveknek kihirdette a főparancsnokság statáriális rendeletét, hasonlóan járt el a kökösi evangélikus pap Vida József valamint oláh pap Popovics Nyikuláj is.⁷⁰¹

⁷⁰¹ Kovászna Megye Állami Levéltár–Sepsiszentgyörgy, Fond Háromszék, Közigazgatási iratok. Fond 29, Fila 43 (1828. szeptember 28.), Fond 29, Fila 44, 45, 46 (1828. októbr 20., 1829. január 3.), Fond 29, Fila 73, 74 (1828. október 20.), Fond 29, Fila 75, 76, 77 (1828. október 14, 27.), Fond 29, Fila 7 (1828. október 16.), Fond 29, Fila 11, (1828. december 8.), Fond 29, Nr. act. 570, Fila 14.(1829. június 21.), Fond 29, Fila 15 (1829. október 2.1), Fond 29, Fila 16 (1829. június 21.), Fond 29, Fila 17, -(1829. július 21), Fond 29, nr.act. 568., Fila 1., (1829. január 4), Fond 29, nr.act. 511., Fila 4., (1828. július 30), Fond 29, Fila 14 (1828. augusztus 20.), Fond 29, Fila 15. (1828. augusztus 28.), Fila 29, Fila 1 (1828. augusztus 3.). Fond 30.,Nr.act. 16, Fila 1 (1829. november 1.)

Az 1813-ban kiadott útmutatások követését rendelik el 1830. októberében is, amikor hírét vették, hogy a pestis nagy pusztításokat okozott „*Muszkaországban, s a Fekete tenger partján fekvő Odessa városába is kezdett elharapozni.*” Tartani lehet, mint írják, – „*ez a nyavalya Moldován keresztül Erdélyhez is fog közeledni, a főhadi-vezérség mindezen Nagy Fejedelemségbeli contumáciái Hivatalokhoz kemény rendelést tett, hogy Moldvából jövőkre nézve már is a második grádusú contaminatiát tartsanak a veszély eltávoztatására.*” Az utasítás kiegészítéseként, parancsba adják a székeknek, hogy sürgősen rendeljék el a physikusok ellenőrző munkáját a határ menti településeken a gyanús betegségek, halálesetek kiderítése végett. Majd 1834-ben arról tájékoztatja Bécs a Guberniumot, hogy „*közelebbről felérkezett tudósítások szerint, Constatninápolyban egy vagy két pestises eset adván elé magát, a Duna mellett Galacon a veszteglő idő 14 nap, Moldovában egyéb eránt jó egészség lévén.*”⁷⁰²

A haditanács 1836. augusztusában hivatalos forrásból úgy értesült, hogy balkáni hágókon túl fekvő Rumélia tartományban pestis „*nagyon uralkodván.*” A Duna partján lévő veszteglőhelyeken, a Törökországból bejövők számára a veszteglés idejét 14 napról 24 napra emelték. Kivételt képeztek azok az utazók, akik a Duna menti Silistrából jöttek, mivel Silistrában az egészség „*állapota iránt a szükséges rendelkezések megtétettek.*” A szász- és székely székeket utasítják, hogy „*főkép a magok kebelében létező és a szomszédból (Oláhország, Moldova) jövő főleg juhász gazdáknak létéről*” nyilvántartást vezessenek.

A Török Birodalomban, Duna és Balkán hegység közt lévő térségben a pestis újra kitört az 1838. márciusi jelentés szerint. Lokális járvány lehetett, mert a szomszéd Oláhországból és Moldovából, a Törökországból Erdélybe jövő utasokat, – az 1836. július 26. kelt kormányzószéki rendelet teljesítése mellett – csak 5 napi veszteglésre ítélik a fertőtlenítőhelyeken. Számukra az Oláhországban lévő császári–királyi agentia hivatalnoka által kibocsátott, hitelesített útlevéllel bizonyítaniuk kellett, hogy Oláhországban és Moldovában azt ott meghatározott 10 napos veszteglést kitöltötték, a portékákra nézve pedig a korábban előírt rendelkezések érvényesek.

A „*hadi fővezérség*” az előző évben, 1837-ben két határozatot hozott, az egyik a már említett „*új pestis regulementum*” a veszteglőhelyek feltérképezésre irányult, a másik pedig a pestis idején elégetett javak kárpótlásának feltételeit szabályozta. Az utóbbi kérdés a pestis-járványok túlélőit, az elhaltak örököseit érintette, ugyanis – mint már utaltunk rá – a pestises vagy pestis gyanús ingó- és ingatlan javakat rendszerint elégették. Noha több esetben is utasításokat bocsátottak ki a házak felégetése ellen, mivel azok esetenként nagy értéket képviseltek, sőt az értékesebb ingóságok védelmére is figyelmeztettek. A tervezetet „*Ő Felsége*” még 1836-ban szeptember 4-én, illetve 1834. július 23-án jóváhagyta, végrehajtását pedig 1836. decemberében rendelte el a Nagy Fejedelemségben, Erdélyben. Az „*ilyen rendkívüli kiadásokat, valamint a több egészségügyi költségeket,*” egyrészt a fertőtlenítőhelyeknek (veszteglőhelyek) szánt alapból, ha ilyen nincs, akkor felerészben az alamizna kasszából, a másik felét pedig az őrségeknek szánt pénztárból kellett pótolni. A végrehajtás kezdőfeltétele volt helyi szinten a károk megbecsülése, amit az erre a feladatra kiválasztott/kinevezett személyek

⁷⁰² Kovászna Megye Állami Levéltár–Sepsiszentgyörgy. Fond Háromszék, Közigazgatási iratok. Fond 31. Nr. act. 762. Fila 4 (1830. október 2.), Fond 31, VIII/4/, Fila 1. (1834. június 26.).

végeztek el: az illető veszteglő állomás vezetője vagy két tisztviselője, a helység címzetes földművelője vagy annak képviselője, a közigazgatási egységben állomásozó katonaság parancsnoka, a helybéli bíró és két helybéli lakos. Ebben a felállásban a bizottsági tagok közül kijelöltek egy személyt, aki helyettes megbízatást kapott, az ő feladata volt az összeírt javak tulajdonosainak, hozzátartozóinak az értesítése, viszont a károk megbecsülését az egészségügyeletes jelenlétében kellett elvégezni. Úgy tűnik, hogy nem visszamenőleges érvénnyel alkalmazták a rendeletet, mivel a szövegben az áll, hogy az „*elégetésre szánt javak*” árának, minőségének megbecsülése az egészségügyi felelős jelenlétében történjék. Az összeírt javakat csak az után lehetett elégetni, ha azt jegyzőkönyvbe foglalták és jóváhagyta a helybéli közigazgatási hivatal is. Az elégetett javak, vélhetően többnyire ingóságok voltak, kártérítésükben csak azok a személyek részesültek, akik a rendszabályokat betartották, „*csalárdul magukat*” nem nyilvánították pestisbetegnek. A bizottságnak felhívták a figyelmét, hogy becsületesen járjon el, a tulajdonos ne „*csonkittasék*.” A kártérítés árából pedig vonják le a veszteglőhelyeken, a kórházakban a károsultak által használt ágyneműk, ruhák árát. Végezetül kijelentik, a rendeletek az „*egész monrachiába közönséges norma gyanánt szolgának, azon estekre hol a pestis miatt épület és más egyéb javakat kellene megégetni.*”⁷⁰³

A szóban forgó években a határ menti székely székekben szétszórtan a kolera és a himlő is jelen van. Háromszék sebésze Müller János 1832–1833 esztendőkből himlő ellen beoltott gyermekek után járó bérének kifizetését kéri. A Gubernium utasítja a széket, hogy teljesítsék követelését.

Erdélyben elrendelik a nevelő házakban és tanító intézetekben (1841. augusztusában) tanuló ifjúság himlő elleni beoltását. A tanulóknak az iskolákban orvosi bizonyítvánnyal kellett igazolniuk, hogy megkapták az oltást, különben nem fogadják be őket, főként a kolozsvári Királyi Lyceumba a „*tanulás nem fog megengedtetni.*” A székelységben, Miklósvárszékeben a himlőben különösen Köpecen többen megbetegedtek és elhaláloztak. A betegségnek megelőzése végett a haditanács rendelete nyomán, az olyan személyek, akik a „*természetes himlőt ki nem állották, revakcináltassanak.*” Az egyetértés végett a polgári törvényhatóságot is felszólították, hogy vegye fel a kapcsolatot a helyi katonai parancsnokokkal. Dobay alezredes az újraoltás ügyében arra kéri a szék polgári hivatalát, hogy a gyalogszázad katonáit ez alól mentesítsék fel.

Szintén a török tartományokban még mindig lappangó pestisveszély idején a himlő mellett Miklósvárszékekben elterjedt „bujasenyv” (1841. november) „kiirtása” végett a Polgári Törvényhatóságokkal és a Székely Gyalogezred századának parancsnokával egyetértve szükségesnek tartották a nőnemű az erkölcsösség fenntartásáért, előzetesen egy bába aszszony kihívását, majd a sebészek bevonását.

A Gubernium Bécs útján értesült (1842. február), hogy Szerbiában Lapus nevű faluban pestis gyanúja áll fenn, ezért zelmliini veszteglőintézet a fertőtlenítés idejét utazókra és árukra harmadik fokozatra emelte.

⁷⁰³ Kovászna Megye Állami Levéltár–Sepsiszentgyörgy Fond Háromszék, Közigazgatási iratok: Fond 8, Fila 1. (1836. szeptember 19.), Fond 31, Nr. act. 891, Fila 3-5 (1837. április 20.), Fond 8, Fila 4. (1837. november 13.) Fond 8, Fila 2. (1841. november 17.), Fond 8, Nr. act. 5318., Fila 3. (1842. február 28.).

Az 1. Székely Ezred parancsnokának 1840. szeptember 17-én kelt jelentése szerint a „szomszéd Moldvában fekvő Bákó városából egy Theodor János nevű tusnádi ember, múlt augusztus 27-én az őrvonal kikerülésével álu-ton kiszökvén, folyó hó 13-án *hirtelen meghot.*” András István ezred chirurgus „*orvosilag felboncolt testén pestisre mutató jelek tanált.*” A csikszeredai székhelyű határőrezred parancsnoka „*Tusnádat egészen, s abban lévő gyanús házakat külön, minden közlekedéstől elrekesztette.*” Kálnoki Dénes 1840. szeptember 25-én Sepsiszentgyörgyön jegyzett utasításában állírnak nevezni az esetet, ugyanis kiderült „*Csík-Tusnádon kiütöttek hírelt pestis minden alap nélküli, ennél fogva az örök kiállítását*” a határ széleken megszünteti. Ugyanott a falvak biztosainak és bírónak valamint a katonai előljá-róság kötelességévé „csak” azt rendeli el, hogy a falvakban minden tizedes a „*maga tizedét reggel-délbe-estve is köteles eljárni.*” S ha viszont egy gyanús beteget vagy „*hirtelen kimúló embert találának*” azt „*tösténi*” a falusi egészségügyi biztosnak vagy falubírónak jelentsék, „*ki is hozzám, vagy honn nem léteben a Dulo Biztos úrhoz jelentse, azonban azon ház addig is zárassanak el, és azon faluban létező katonai előljá-rót is az esetről értesítsék.*” Az egészségügyi Főszabály rendeletei az idők változása ellenére továbbra is működött, 1849. januárjában, Lányi Károly háromszéki mérnök megvizsgálja az előző évben az ojtuzi vesz-teglőhelyen végzett javítások után az épület állapotát, és nem találta megfelelőnek a munká-latok ütemét.⁷⁰⁴ Az ojtuzi vesz-teglőhely javítását már nem a pestisveszély indokolta, hanem a kolera, mely Moldova felől tört be Erdélybe, közvetlenül a határ menti székely székekbe, ahol 1831, 1836, 1848 években, valamint 1849–1850-ben is szedte áldozatait.

⁷⁰⁴ Kovászna Megye Állami Levéltár–Sepsiszentgyörgy Fond Háromszék, Közigazgatási iratok.-Fond 31 VIII/6. Himlő elleni oltások.,(1835. február 5.), Fond 8. Fila 1 (1841. augusztus 17.), Fond 8, Fila 3 (1841. november 17.), Fond 31, Fila 2 (1840. szeptember 19.), Fond 31, Fila 3. (1840. szeptember 25.). Nr. act. 5539/VIII. 3. (1849. január 24.).

PESTISHELYZETEK A NARRATÍVÁKBAN

Az európai pestisjárványok idején hozott lokális védekezési intézkedések egészen a 18. század második feléig a központilag kidolgozott és az egységes közegészségügyi rendszer szabályzatának megjelenéséig és azt követően is, jól körülhatárolható sémát követett. Ami abból adódott, hogy a járvány előidézte helyzetek térben és időben kisebb-nagyobb változatok ellenére szinte azonos viselkedésreakciókat váltottak ki az emberekben. A szabályzatok mindezt jól érzékeltették, hiszen az ismétlődő ragály kiváltotta félelem keltette viselkedésreakciók visszaszorítása, megfékezése nélkül a ragály terjedését nem lehetett megakadályozni. Azonban az ismertett szabályzatok mellett nem érdektelen áttekintenünk a különböző történelmi korszakokból származó reprezentációkat, amelyekben az eseményeket közvetlen megfigyelő, illetve utólagosan leíró szerzők több tényező bevonásával összegezték tapasztalataikat. Az alábbiakban néhány pestis reprezentáció tematikus csoportosításával próbálunk. A szerzők által felsorolt jellemzőket külön-külön tekintjük át, annak érzékeltetésére, hogy a tér- és időbeli különbségek ellenére, milyen azonosságok és eltérések mutatkoztak a kortárs megfigyelők tapasztalatai, illetve leírásai között.

A társadalmi rend felbomlása

Thuküdidész az athéni, illetve az attikai pestisjárvány szemtanúja volt (Kr.e. 430), a járványfolyamat kiváltotta helyzetről a következőket jegyezte fel:

„A városban a járvány következtében más téren is egyre inkább lábbal tiporták a törvényeket. Az emberek egyre bátrabban adták át magukat az eddig titkolt élvezeteknek, látva, hogy milyen gyorsan változik a szerencse, hogyan halnak meg pillanatok alatt a gazdagok, s ülnek be javaikba olyanok, akik addig teljesen nincstelenek voltak... Már senkit sem tartott vissza sem az istenektől való félelem, sem az emberi törvény, s mivel látták, hogy mindnyájan egyformán pusztulnak, úgy gondolták, mindegy, hogy valaki kegyes volt-e vagy sem, és senki sem hitte, hogy megéri azt a napot, amelyen bűneiért törvény elé állítják és elnyeri büntetését. (...) Vad szertelenséggel dúlt a pusztulás, egymás hegyén-hátán heverve lehelték ki lelküket... S maguk a szentélyek is, ahol szállást kerestek, telve voltak az elhunytak holttesteivel ... A temetések addig szokásos rendjét is teljes zűrzavar váltotta fel, mindenki úgy temette el halottját, ahogyan éppen tudta. Sokan ... olyan szemérmetlen módon jártak el, hogy azokra a máglyákra, amelyeket mások emeltek, azokat megelőzve a maguk halottját helyezték rá és égették el, sőt némelyek másnak a már lobogó máglyájára dobták rá a magukkal hozott holttestet, majd elsiettek (...)

Egyesek az ápolás hiánya miatt haltak meg, mások meg annak ellenére, hogy a legnagyobb gondoskodás vette körül őket. S egyetlenegy olyan gyógyszer sem akadt, amelyről el lehetett mondani, hogy alkalmazva feltétlenül használni kell, mert ami segített az egyiknek, az ártott a másiknak. S egyáltalán nem jelentett semmi különbséget valakinek erős vagy gyenge testalkata sem, a ragály mindenkit egyformán elragadott, azokat is, akik valamennyi gyógymóddal megpróbálkoztak. Az egész bajban a legszörnyűbb azonban az a levertség volt, amely elfogta az embereket, ha észrevették, hogy megtámadta őket a betegség, mert átadva magukat a reménytelenségnek, gondolatban már eleve lemondtak az életükről, és feladták az ellenállást ... maguk a legközelebbi hozzátartozók is belefáradtak abba, hogy jajgatva gyászolják az eltávozottakat.⁷⁰⁵

Thuküdidész megfigyelésében az első helyen, mint láttuk, a járvány kiváltotta tömeges elhalálozás, a közrend, a közbiztonság, egyáltalában a bevett társadalmi rend felbomlása áll: „senkit sem tartott vissza sem az istenektől való félelem, sem az emberi törvény.” A helyzetet a gyógymódok, gyógyszerek, ápolás hiányával, a fosztogatásokkal, a temetkezési szokásrend felborulásával, valamint – ami a „legszörnyűbb a levertség” – a védekezés kilátástalansága (a betegség gyógyíthatatlansága) kiváltotta a reménytelenség állapotával, a beletörődéssel indokolta.

G. Boccaccio, mintegy kétezer évvel Thuküdidész helyzet leírását követően – az európai Fekete halál idején – a firenzei pestisjárvány (1348) közvetlen megfigyelője és szerelme elvesztése miatt érintettje is volt a pandémiának, a látottakról többek között a város társadalmi rendjének felbomlása, szétesése ragadta meg figyelmét: „városunknak (Firenzének) ebben a szörnyű balsorsában és nyomorúságában az isteni és emberi törvények teljes tisztessége szinte teljesen összeomlott és semmivé lett, mivelhogy a kormányzó és törvénytevő urak, csakúgy mint a többi emberek, vagy meghaltak, vagy betegek voltak, vagy poroszlóik száma oly igen megfogyatkozott, hogy semminémű szolgáltatást sem tudtak végezni: ennek miatta kinek-kinek szabad volt a vásár: azt cselekedhette, amire éppen kedve szottyant. (...) Azt látjuk mindenütt, hogy hullákat vagy betegeket visznek, vagy azt, hogy azok, kiket gaztettért a városi törvények ereje innen rég számkivetésbe kergetett, éppen a törvényeknek fittyet hányanak, mivelhogy tudják, hogy e törvények végrehajtói meghaltak vagy betegek, s ennek miatta ők pimasz pökhendiséggel járnak – kelnek a város területén: vagy pedig látjuk városunk söpredékét, mely vérünkön hízik, a sírásó nevet használja, és ebben ami pusztulásunkban gyalog vagy lóháton városszerte cserkészik, s gyalázatos csúfmondáros énekekkel még nekünk hánytorgatja fel balsorsunkat. Egyebet sem hallunk, mint azt, hogy 'ezek meg ezek meghaltak' és 'emezek meg emezek haldokolnak.' (...) És több ízben hallottam és megtudtam, kik még netalán itt vannak, egyáltalán nem tesznek különbséget tisztességes és becstelen dolgok között, s egyedül a társaságban, éjjel és nappal, azt művelik, mire éppen vágyuk hajtja őket, s mi a legnagyobb élvezetet szerzi nekik. Mégpedig nem csupán világi emberek, hanem zárt kolostorok lakói is, mivelhogy fejükbe veszik, hogy ami másnak nem tilos, az nekik is szabad,

⁷⁰⁵ Thuküdidész, 2006. 53, 52, 48, 51.

*megszegik a törvényeknek tartozó engedelmességet, testi gyönyörűségekbe vetik magokat, kicsapongásra és dőzsölésre adják fejüket, abban a hiszemben, hogy ekképpen megmenekülnek.*⁷⁰⁶

A kontinensünk pestistörténete nagyrészt városokról szól, a vidék szenvedéséről, veszteségéről kevesebb információ maradt fenn. Boccaccio leírásából képet alkothatunk arról, hogy milyen következményekkel járt a város falain kívüli térségben a ragály. Novellájából az derül ki, hogy Firenze vidékén hasonló intenzitással pusztított a pestisjárvány mint a városban, viszont teljesebb volt a közösségek, társas csoportok felbomlása: *„csak annyit mondom, hogy az időknék e viharos járása, mely végigszántott városunkon, egyáltalán nem kímélte meg a környező vidéket sem, hol elszórt tanyákon és falvakban (nem is szólva a várakról, melyek kicsinyiségükben is hasonlítottak a városhoz), a szegény és nyomorult parasztok és családtagjaik az utakon, a földjeiken és a házaikban éjjel – nappal egyformán pusztultak, nem is emberek, hanem állatok módjára, mivelhogy orvos nem törődött velök, ápoló nem gondozta őket. Ennek okáért ők is kicsapongó szokásokat vettek fel, amint a városiak, vagyionokkal, munkájukkal semmit nem törődtek: sőt ahelyett, hogy barmaiknak, földjeiknek és múltbeli fáradtságos munkájoknak reménybeli gyümölcseit istápolták volna, mindenáron azon mesterkedtek, hogy mindent fölemésszenek, ami csak kezök ügyében esett, mintha minden napon, melyre felvirradtak, a halált várták volna. Így eset, hogy az ökrök, szamarak, a birkák, a kecskék, a disznók, a tyúkok, sőt még az emberhez oly igen hűséges kutyák is, a házakkól kiverten, kényök – kedvökre csatangoltak a mezőkön (hol lábon állt még a gabona, melyet nemhogy be nem takarítottak, de még csak le sem arattak). És sok állat, minekutána napközben kedvére legelt, estére kelvén jóllakottan hazatért az istállóba, mintha esze lett volna, holott pásztor nem is hajtotta.*⁷⁰⁷

Thuküidész és Boccaccio egy szélsőséges helyzetet/állapotot mutat be, pontosabban az emberek fizikai megsemmisülését veszélyeztető katasztrófahelyzetet, amikor a kétségbeesés, kilátástalanság kiváltotta spontán viselkedésreakciók nyomán a lokális társadalom rendje felbomlik, szétesik. A pestisjárványok hevessege, virulenciája, rosszindulatúsága (*genius epidemicus*) előtt egyaránt tanácstalanul állt a szegény és a gazdag, pap és az orvos. Mind két – athéni, firenzei – esetben járványfolyamat intenzitása és kiterjedtsége (Attika, Európa) abszolútnak tekinthető, nehezen volt körülhatárolható, nem volt védekezési lehetőség ellene, ugyanakkor totális jellegéből adódott a társadalmak rendjének felbomlása: a közrendet, közbiztonságot koordináló spirituális és világi intézményi keretek fellazulása vagy lebénulása, s a kollektív rendetlenség, fejevessztettség állapotának eluralkodása.

Thuküidész és Boccaccio helyzet leírásában szembeötlően közös, hogy a járvány idején az emberek viselkedésreakciói váltják ki a tömeges rendetlenséget, amely Athénban abban nyilvánult meg, hogy lábbal tiporták a törvényeket, senkit sem tartott vissza sem az istenektől való félelem, sem az emberi törvény. Firenzében is az isteni és emberi törvények tisztessége szinte teljesen összeomlott és semmivé lett. A bevett társadalmi rend szétesését Boccaccio a várost kormányzók és törvénytevők halálával, megbetegedésével indokolta, Thuküidész

⁷⁰⁶ Boccaccio, G. 2009. 21.

⁷⁰⁷ Boccaccio, G. 2009. 23–24.

pedig azzal, hogy „senki sem hitte, hogy megéri azt a napot, amelyen bűneiért törvény elé állítják és elnyeri büntetését.”

Ha a társadalmi rend felbomlását, szétesését az egyének, csoportok viselkedése alapján közelítjük meg, a kérdést tágabb, összehasonlító perspektívába kell helyeznünk. Az eljárást az is indokolja, hogy általában az egyéni és társas csoportok bevett életgyakorlatát megtörő, és/vagy megszakító katasztrófa vagy traumahelyzeteket követően rendszerint – mint már szó volt róla – nagy változásokat feltételeznek az élet minden területén. Viszont a bevett társadalmi rend felbomlása, szétesése kérdését nem érintettük. Ennek áttekintésében segítségünkre lehet napjaink társadalmainak vizsgálata során néhány olyan szempont előtérbe kerülése, amely közelebb vihet a nem társadalmi hatóerők, hanem a természeti, ebben az esetben az epidémia kiváltotta viselkedésreakciók nyomán a társas csoportok együttélés, együttműködés szétesése, felbomlása jelenségének megértésében. Noha, a természeti–biológiai tényezők mechanizmusai nem azonosak a társadalom konstitutív erőinek mozgásával, de hasonló társadalmi jelenségeket idézhetnek elő, amelyek rövidebb vagy hosszabb távú következményeit egyes részleteiben már ismertettük.

Mindazonáltal felmerül a kérdése, hogy ha az antik Athén és középkori Firenze, valamint a Kárpát-medence társadalmainak, közösségeinek szerkezete, felépítése, a hierarchiák tagoltsága, a társas csoportokat összefűző spirituális élet, a célok és értékek, mindennapi életgyakorlat stb., tekintetében különböztek, akkor a járvány kiváltotta emberi viselkedésreakciók azonossága minek tulajdonítható. Korábbi vészhelyzetek tapasztalatainak, vagy pedig az emberi természetre általában jellemző ösztönszerű megnyilvánulásoknak rendkívüli helyzetekben, körülmények között.

A fentebb idézet helyzetleírások, arra utalnak – nem függetlenül a kiváltó tényezőktől –, hogy a társadalmi rend felbomlásában, szétesésében a formális és informális társas kötelekeket összefűző *alapértékek* fellazulása a meghatározó. Ha ez így van, akkor további nehézségek adódnak, már abból a tényből fakadóan, hogy egy adott társadalom alapértékei nem egyik napról a másikra képződnek, és tűnnek el. Az epidémia-panadémai kiváltotta felfordulás, noha sajátos esetét képezi a társadalmi rend szétesés, felbomlás jelenségének, mégis átmenti, epizodikus, a járványfolyamat idő tartama által körülhatárolt.

A továbbiakban mégis adódik a kérdés, hogy a jelenkori „*nagy szétbomlás*”, általánosított mutatója, a „*társadalmi dezorganizáció és atomizálódás*” jelensége azonos-e vagy sem a Thuküdidész, Boccaccio által elbeszéltekkel?

A múltbeli, s a jelenkori társadalmakban is, tehát volt/van olyasmi, amit a társadalmi, vagy éppen közösségi *alapértéknek* nevezhetünk, amelyben összegződnek a társas csoportok együttműködésének közös értékei: a készségek, az ismeretek, az informális- és formális normák, az eljárások, a társas kapcsolatok mintái, hagyományok, az eszmék stb. Mindez, feltétele bármely közösség működésének, tevékenységének, ugyanis a közösségek nemcsak a csoportos interakciói mentén formálódnak, hanem a tagokat a közösen tudott, vallott és követett értékek, normák, tapasztalatok, világlátás módok kötik össze.⁷⁰⁸

⁷⁰⁸ A modern Euro-atlanti társadalmak egyik nagy teljesítménye a jogállamiság megteremtése, amelyben a pluralizmus uralkodik a célok és a jó természetét illetően a legfontosabb erkölcsi és etikai kérdésekben, így a „tolerancia válik a legfontosabb erénnyé.” A társadalomtudományok művelői – világnézeti elkötelezettségtől függet-

Nem véletlen, hogy Boccaccio „hihetetlen” dolognak tartotta azt az általánossá vált jelenséget, amikor „*az egyik polgár irtózáttal elkerülte a másikat, és szinte senki sem törődött a szomszédjával, és a rokonok vagy soha, vagy csak ritkán látogatták egymást, akkor is tisztes távoból, azonban e borzalom nyomán oly irtózat támadott a férfiak és nők lelkében, hogy a testvér elhagyta testvérét, a nagybácsi unokaöccsét, a nővér bátyját, gyakran a feleség a férjét (ami főbenjáró dolog szinte hihetetlen), az atyák és anyák gyermekeiket irtóztak meglátogatni és ápolni, mintha nem is tulajdon gyermekeik lettek volna. Ez okból annak a mérhetetlen sok férfinak és nőnek, kik megbetegedtek, nem maradt egyéb segítségök, mint egy-egy könyörületes barát (ilyen pedig bizony kevés volt).*”⁷⁰⁹

A társas csoportokat összekötő alapértékek fellazulása, főleg a családok felbomlása azért is váltott ki döbbenet, mivel az a társadalom fennmaradását, folytonosságát biztosító alap intézmény, formális és intim kötelékek együttese, illetve tágabb értelemben vérségi, rokonsági kötelékek hálózata, amit időtállóknak tekintettek. A hirtelen bekövetkezett katasztrófa kiváltotta félelem, tehát olyan viselkedésreakciókat idézett elő, amelyek túlmutattak a formális intézmények feladatellátásának lebénulásán, az erősebb kötésű társas csoportok vérségi, együttműködési kötelékeit érintették. A formális intézmények felbomlása pestisjárványok idején Európa-szerte jellemző volt, vagy az előjárók elhalálózása miatt a városokban, vagy a mozgáskorlátozás miatt, amelyet az egyik soproni levélíró az 1585. évi járványhelyzetben tömören így foglalt össze: „*Tudja kegyelmeitek, hogy nemcsak mi, úgymint Sopron vármegye, szűntünk meg, hanem mind az egész Magyarországon valahun pestis vagyon, mindenütt megszűnt az törvény... azonképpen a diéták.*”⁷¹⁰

A formális, normatív intézmények működésének lebénulása, illetve megszűnése általában a közrend, a közbiztonság fellazulást vonja maga után, azonban nem ad elégséges magyarázatot arra, hogy stabil működésük esetében is, mint a járványvédelmi szabályzatok, rendeletek is mutatták, miért ismétlődnek meg pestishelyzetekben az érintett emberek körében ugyanazok a viselkedésreakciók. Erre adott az egyszerű pragmatikus magyarázat: mivel a járványfolyamat mindig hasonló – az emberek kivédhetetlen fizikai megsemmisülésével jár – így annak megelőzése mindig hasonló viselkedésreakciókat vált ki.

Napjaink társadalmi tendenciáit vizsgáló kutatók az ember társas életre való eredendő hajlama tekintetében néhány figyelemre méltó új tudományos eredményre hívták fel a

lenül – mégis úgy látják, hogy a „progresszív tendenciák” jelenleg nem nyilvánvalóak az erkölcs és társadalom fejlődésben, ugyanis megtörténhet, hogy a liberális demokrácia társadalmi a „szélsőséges individualizmus áldozatává válhatnak.” S a formális jogrendszer, az erős politikai és gazdasági intézmények „önmagukban nem garantálják egy modern társadalom sikerességét” mivel „működése mindig attól függött, hogy az embereket összekötik-e bizonyos közös kulturális értékek.” A probléma, s a baj forrása, hogy ezek a liberális demokráciák nem tekinthetők kikezdetlennek kulturális alapjaikat. A szektáns protestantizmus erősítette például az amerikai individualizmust, mind azt, amit A. Tocqueville „társulás művészetével” azonosított, de a jelenlegi formális intézményekben, a változások nyomása miatt, nem biztosított a „rugalmas” informális kultúra (értékek, normák) további támogatása. Sőt a „formális intézményekbe beépített individualizmus, pluralizmus, tolerancia, éppen hogy elősegíti a kulturális sokféleséget, és ezzel alásza az örökölt morális értékeket.” És mindez nem független a technológiailag innovatív, dinamikus gazdaságtól, amely szintén „bomlasztja” a társadalmi kapcsolatokat. (Lásd: Fukuyama, Fr. 2000. 15–26, 29–31.)

⁷⁰⁹ Boccaccio, G. 2000. 18–19.

⁷¹⁰ Magyary-Kossa Gy. 1931. III. 250/963.

figyelmet, amely pestishelyzetekben megnyilvánuló viselkedésreakciók mélyebb hátterét fedték fel.

Az élettudományokban – a molekuláris biológia, a biokémia DNS szerkezetének felfedezése, valamint a neurofiziológia eredményei, a pszichológiai jelenségek kémiai és fiziológiai alapjainak feltárása nyomán – „kezd kialakulni” az a belátás, amely az agyat nem számítógépnek, hanem sok modulból álló speciális képességeket szolgáló szervnek tekinti. Ugyanakkor a viselkedés megértése területén végezett – etológiai, viselkedés-genetikai, a főemlősvizsgálatok, az evolúciós pszichológiai, s az antropológiai – kutatások arra hívták fel a figyelmet, hogy bizonyos viselkedési minták, a korábbi elképzelésekkel szemben, sokkal általánosabbak.⁷¹¹

Az élettudományok cáfolják a bevett társadalomtudományi modellt, vagyis azt, hogy az ismeretek, szokások, asszociációk, döntéseinket korlátozó szabályok stb., melyet egy felnőtt tudata tartalmaz a kora gyermekkori szocializáció folyamatában alakulnak ki. Ezzel szemben arra mutatnak rá, hogy az ember „*eleve létező kognitív struktúrákkal és életkor-specifikus tanulási képességekkel születik,*” melyek által képes az adott társadalom kultúrájának elsajátítására. Más szóval „*létezik olyasmi – mondja Fukuyama – amit emberi természetnek nevezhetünk.(...) Ráadásul az emberi viselkedés korántsem annyira rugalmas és ennél fogva manipulálható, ahogy azt a vele foglalkozó tudományágak*” (gazdaságtan, pszichológia, szociológia stb.) feltételezték. „*Az, hogy létezik eredendően emberi, megerősíti egy sor egyszerű, józan tapasztalat, arról hogyan gondolkodnak és cselekednek az emberek*” bizonyos helyzetekben (...), vagy „*például hogy a férfiak és a nők természetes módon különböznek, vagy hogy erkölcsi ösztönökkel megáldott, eredendően politikai és társadalmi teremtmények vagyunk.*”⁷¹² A bevallott analógia Arisztotelész *Politika* című művének posztulátuma: *az ember természeténél fogva állami életre hivatott élőlény, valahol az állat és az isten között.*⁷¹³ Az emberek tehát természetüknél fogva családokba, nemzetségekbe, törzsekbe, illetve államba szerveződnek, vagyis eredendően megvannak bennünk azok a készségek, melyek lehetővé teszik a társas életre való hajlamot, illetve az együttműködő csoportok létrehozását és fenntartását.

A fentebbi hivatkozások végül is arra utalnak – általánosabb és konkrét értelemben egyaránt –, hogy a társadalmi rend fenntartásában, illetve szétesésében az emberi természet az egyik magyarázó tényező lehet. Tehát nem valamiféle biológiai determinizmusról van szó, hanem arról, hogy a kultúra gyakran elnyomja a természetes ösztönöket, hajtóerőket, hajlamokat, de a kultúra „*maga is erőteljesen bele van huzalozva az emberi agyba, és nagyon komoly evolúciós előnyt jelent az emberi faj számára.*” Bizonyos alapstruktúrák – család, rokonság, egyéb csoportos szerveződések, a kooperatív viselkedés, a nyelvelsajátítás készsége, képessége, az incesztus-tabu stb. – noha kulturálisan formáltak, mégis biológiailag programozottak az agyban, illetve biológiailag meghatározottak.⁷¹⁴

⁷¹¹ Fukuyama, Fr. 2000. 211–217.

⁷¹² Fukuyama, Fr. 2000. 212.

⁷¹³ Fukuyama, Fr. 2000. 228.

⁷¹⁴ Fukuyama a kérdéssel kapcsolatos hivatkozásai közül (Lásd: Degler, N. Carl.1991. *Search of Human Nature: The Declin and Revival of Darwinism in American Social Thought.* New York. Oxford Universiti Press. 59–83, 245–269., Wrangham, Richard–Peterson, Dale. 1996. *Demonic Males. Apes and the Origins of Human*

A felbomlás, atomizálódás jelenségének megértésével és az újjászerveződés lehetséges módozatival foglalkozó kutatások összetett folyamatok tendenciáit vizsgálják, tehát nem a társadalmak ponszerű, átmeneti tényezők kiváltotta szétesését. Azzal viszont, hogy a szétesés, felbomlás jelensége megértésében az emberi természet sajátosságaira is felhívják a figyelmet, számunkra is hasznos lehet, a félelem motiválta – vészhelyzet-függő – egyéni- és csoportviselkedés, magatartás –és viselkedésreakciók értelmezésében.

Szemben a társadalmi rend folyamatszerű felbomlásával (Fukuyama), ahol az egyének és csoportok viselkedését, magatartását nem annyira a fizikai életért való megküzdés védekezési stratégiái jellemzik, mint az epidémiák-pandémiák kiváltotta vészhelyzetekben, amikor az ember védekező viselkedési- és magatartási reakcióit a fizikai túlélés motiválja. Az ilyen és hasonló események leírásai arra utalnak, hogy a túlélési stratégiák skálája az emberi természet és a kulturális környezeti tapasztalatok mentén oszlottak meg, illetve annak helyzetfüggő keveréke. Ezzel szemben a Fukuyama által vizsgált „nagy szétbomlás” éppen, hogy nem a meglepetés kiváltotta védekezés, hanem a társadalmi rend felbomlását jelző ellentmondásos folyamat, végkifejlete pedig homályos, mivel az újjászerveződés irányába ható informális tényezők sokfélesége, s az intencióik különbözősége miatt nem látható sem a társadalmi rend korábbi alapértékeihez való visszatérés lehetősége, sem pedig a rend újjászerveződésének megnyugtató alternatívái. Nem véletlen, hogy a társadalmi tőke intézményes, formális megerősítését szorgalmazza.⁷¹⁵

A társadalmi rend felbomlását mutató dezorganizáció és atomizálódás első látásra a pestisjárvány kiváltotta tömeges elhalálózással hozható összefüggésbe, ennek tudható be a valósi és világi tekintélyek cselekvésképtelensége, az irányítás hiánya, az egyének és csoportok magárahagyatottsága. Azonban az epidémia/pandémia kiváltotta helyzet és következménye (tömeges elhalálózás) önmagában nem ad választ a társadalmi rend felbomlására, szétesésére. Kell legyen valami hajlam, hajtóerő, amely nem azonos a szocializáció során elsajátított, tanult kulturális mintákkal, vagy pedig már átélt természeti-antropogén tényezők kiváltotta vészhelyzetekben alkalmazott védekezési technikákkal. Mindazonáltal a hirtelen, váratlan csapás erejű vészhelyzetekben az emberi reakciók a védekező viselkedés- és magatartásformákban érhetők tetten, amelyek láthatóan – történelmi koroktól függetlenül – hasonló vagy azonos mintázatot mutatnak.

A társadalmi rendet fenntartó, működtető alapértékek forrása, egyáltalában a társas világoknak a konstitutív alapja az ember biológiai-kognitív adottságai, amit az emberi természet terminusában foglalnak össze. Viszont a társas életre való természetes készség nem ad választ arra, hogy konkrét helyzetekben az ember veleszületett ösztönkészlete mellett milyen más viselkedésreakciókra képes. Ugyanis a viselkedésmintázatok változatai vészhelyzetben is társas személyközi, interszubjektív vitákban, dialógusokban formáltak. Az időbeli és térbeli távolság ellenére azonosságok és különbségek többféle változatával van

Violence. Boston. Houghton Mifflin. 191., Tiger, Lionel. 1969. *Men in Groups*. New York. Random House. Glendon., Mary, A. 1991. *Rights Talk*. New York. Free Press. 47–75., Wilson, O. Edward. 1978. *On Human Nature*. Cambridge, Harvard University Press. Arisztotelész, *Politika*. Első könyv, 1253a. (In: Fukuyama, Fr. 2000. 438–440.)

⁷¹⁵ Fukuyama, Fr. 2005. 15–18, 37–39.

dolgunk, viszont van egy közös vonása a járványhelyzetek kiváltotta viselkedéses reakcióknak, melyet Thuküdidész athéni és Boccaccio firenzei megfigyelései is megerősítenek: ami megdöbbeneti őket, a viselkedésreakciók nyomán a társadalom bevett rendjének hirtelen felbomlása.

A különböző történelmi időkből és helyszínekről, státusú, foglalkozású, beállítódású stb., személyektől származó járványhelyzet leírásokban – mint az alábbiakban is szó lesz róla – arra utal, hogy Thuküdidész és Boccaccio számára megdöbbenést kiváltó viselkedésreakciók nem egyediek, közös vonásuk hátterében a félelem áll. A félelem lelki állapot egyik legjobb leírása Mikes Kelemenről származik, aki Rodostóban több pestisjárványt is átélt, hogy végül annak áldozata legyen: – „*a félelem sokkal nehezebb talán még annál a nyavalyánál is, mivel az ember nem tudhatja a szempillantását, amelyben abban eshetik. Estve egészségesen fekszik le, reggel betegen találja magát. Istennek hála, egészségem jó vagy, de minthogy csak pestisről vagy itt beszéd, az már úgy felzavarta elménket, hogy én mindenkor csak azt képzelem magamban, hogy beteg vagyok, és az ilyen képzelés félelmet okozván az elmében, szüntelen való unodalomban és nyugtalanságban vagy az ember. Hányszor feküdtem már úgy le, hogy nem gondoltam virradatát érni, nem azért, hogy valósággal éreztem volna valamely változást az egészségben, hanem azért, hogy az elmének nyugtalansága okozta bennem az olyan gondolatot. Azt ne gondolja kéd, hogy csak én vagyok így, mivel mindnyájan ilyen állapotban vagyunk...*”⁷¹⁶

A félelem kiváltotta nyugtalanság a különböző egyéni és csoport viselkedésreakciók változatos megnyilvánulásai – mint Athén, Firenze estében láttuk – a beletörődéstől, a levertségtől, a különböző kiütkereső, kockázatkerülő, reménykeltő, sőt az agresszív formáig terjedtek. Ilyen és hasonló terminusokban a rend felbomlása, szétesése az erdélyi és magyarországi járványhelyzetekkel kortárs szerzők leírásaiban – mint láttuk – találunk utalásokat. Közelebbről, tehát nem érdektelen áttekintnünk a félelem keltette viselkedésreakciók néhány változatát.

A viselkedésreakciók változatai

A Fekete halál, mint általában csapás értelmében vett hirtelen támadt egyéb természeti katasztrófák (vulkánkitörések, földrengések, áradások) esetében, az ijesztő látvány rémületet, pánik hangulatot idézett elő:⁷¹⁷ „*azt látjuk mindenütt, hogy hullákat vagy betegeket visznek, (...) sokan voltak köztük, akik nappal vagy éjjel a nyílt utca során hullottak el: sokak pedig, kik otthon pusztultak el, csupán oszlásnak indult holttestük bűzéről tudták meg a szomszédok, hogy meghaltak. (...) Magok erejéből vagy ha hullavivőket tudtak szerezni, azoknak a segítségével kivonszolták házukból az elhunyt tetemét, és letették a kapujuk elé, ... aztán elhozatták*

⁷¹⁶ Mikes Kelemen, 1974. *Összes művei*. I–IV. kötet. Budapest. *Törökországi levelek*. I. kötet. 45. levél. Mikes több alkalommal írt a pestisről (Lásd: 30, 42, 44, 46, 75, 146, 163, 181. számú levelekben.)

⁷¹⁷ Nem tévesztendő össze az úgynevezett *pánikbetegséggel*, amely endogén, belső eredetű, és ebből következően nincs kapcsolatban a külső környezeti hatások veszélytényezőivel. (Lásd: Bolgár Judit–Szekeres György. 2009. *Katasztrófa és kríziskommunikáció lélektani alapjai*. Elektronikus Jegyzet. Készült a Honvédelmi Minisztérium Védelmi Hivatal támogatásával. (Hozzáférés: 2017.05.19.)

Szent Mihály lovát,” vagy pedig „*valamely deszkára fektették a holttestet*” s azon vitték temetni.”⁷¹⁸

Az érzelmi reakciók – szorongás, feszültség, félelemérzés, tanácstalanság, döntési bizonytalanság, beszűkült tudatállapot, pszichés egyensúlyvesztés, az ijesztő környezeti hatásokra adott „nem specifikus válaszmagatartások”, az emberi természetből fakadó viselkedésreakciókat váltanak ki.⁷¹⁹ Konkrétan az emocionális alapú pánikszerű félelemről van szó, amely bénító hatású volt: az érintettek egyéni és csoportos viselkedése szervezetlenné válik, dezorganizálódik, összezavarodik, vagy pedig a társas támaszkeresés instrumentális (problémafókuszú, adaptív) vagy érzelmi (emociófókuszú) nem adaptív formáiba (tagadás, elfogadás, vallás stb.) menekülnek. Mindkét stratégia közös jellemzője – a különbségeik ellenére, illetve amellett – a támaszkereső spontán elzárkózás és a csoportképződés. Az egyéni és csoportos vészhelyzeti viselkedésreakciók skáláján megtalálható tehát a teljes inaktivitás, a cselekvővédekezés, az elnyomás, az elkerülés, az elvonulás a szociális térből, az érzelmi kitérőesek (sírás, nevetés), a hiperaktív viselkedés, a tagadás, az elfogadás, az intenzív transzcendencia igény, sőt az agresszivitás is.

Az elhárítás, megküzdés viselkedésformákat Selye János pszicho-fiziológiai folyamatok generálta stressz reakcióknak tartotta –, amelyek közvetlen/közvetett helyzetnek való kitettségétől függően – elősegítik a védekező viselkedés kialakulását. Ezek a biológiai–kognitív adottságai az emberi szervezetnek, erőfeszítést igényelnek, azonban „tartós, és/vagy túl intenzív igénybevétel esetén próbára tehetik a szervezet alkalmazkodó képességét, hiszen az adaptációs energia kimeríthető.”⁷²⁰

Általában néhány viselkedéses védekezési stratégia stabilabb, mintázata állandóbb, azonban szélsőséges (sajátos, specifikus) helyzetekben más formái is létrejöhetnek. Ugyanis a traumatikus helyzetek intenzitásának különböző időszakasaiban változtak a védekezési viselkedés stratégiák, a mintázatuk pedig a „környezeti hatás” (stresszor) következményeinek lehetséges módosításaitól, körülményeitől függött. A védekezéses viselkedéssel az egyének, csoportok „aktuális” ismereteiket meghaladó *külső* (vagy belső) veszély forrásokat próbálták kezelni.⁷²¹ A pestisjárvány a vészhelyzet sajátos este, ugyanis az egyének, csoportok erőfeszítése a szokásos kognitív – problémafókuszú vagy emociófókuszú – eszközkészlettel „sem elkerülni, sem megoldani” nem tudták a járvány előidézte helyzetet.⁷²²

A veszélyhelyzet kiváltotta viselkedésreakcióik a pestis narratívákban is az egyéni és csoportos viselkedésreakciók megfigyelt, látott/halott változatai olvashatók. A hivatkozott szerzők

⁷¹⁸ Boccaccio, G. 2009. 20. A Boccaccio által említett Szent-Mihály lova a koporsó vitelére alkalmas négy lábú állvány, *hordozható ravatal*. Helyenként a halottaskocsi népies neve, általában négy ember által vitt halottszállító eszköz volt. Szent Mihály az ősi hagyományok szerint az utolsó ítélet angyala, a Paradicsom őre, a halottak szószólója. Mivel a céhek halottaikat mindig maguk temették el (céhvel temetés), a legtöbb céhnek saját Szent Mihály lova volt. Az „*elvitte a Szent Mihály*” mondás jelentése: meghalt, eltemették. Nem tévesztendő össze *Szt. Mihály szekerével*, a Göncölszekérrel. (Lásd: *Magyar katolikus lexikon*. XII. 2007. (Seq–Szentl). II. 329.)

⁷¹⁹ Selye János stressz definíciója: „*A stressz a szervezet nem specifikus válaszmagatartása az őt érő környezeti hatásokra.*” (Lásd: Selye János. 1964. 23.)

⁷²⁰ Selye J. 1964. 22–228.

⁷²¹ Lazarus, R. S. 1966. 87–90.

⁷²² Caplan, G. 1964. 12–17.

esetleírásaiban pestisjárványok idején az egyéni és a csoportos viselkedésreakcióik a lokális közösségek/társadalmak felbomlását mutató dezorganizációra és atomizálódás utalnak. Azonban azt is kell látnunk, hogy a pestishelyzet időtartama, a járványfolyamat intenzitása függvényében a dezorganizáció és az atomizálódás térben egyeletlen megoszlású, van ahol pontszerű (epizodikus), átmeneti, máshol pedig nem csupán tartós, hanem végleges, a regenerálódást teszi lehetetlenné. Szélsőség esetben az adott lokális közösség társas csoportjainak – többnyire falvak esetében – a fizikai megsemmisülésével jár, jobb esetben a tartós szétszóródással, a korábbi helyen az újrakezdés végleges feladásával. Tehát, a dezorganizáció és atomizálódás jelensége helyzetfüggő, a vélt/valós vészhelyzet egyéni és csoportos észlelésének/érzékelésének (percepciójának) megítélése a viselkedésreakciók mintázatát árnyalja. És mégis az ismertetett eurázsiai és észak-afrikai járványhelyzetekben, ha nem is mindig azonosak, de hasonlóak.

Boccaccio például Firenzében, a pestisjárvány kiváltotta egyéni és csoportos védekező viselkedésreakciók több változatát írta le: 1) *menekülés* (idegenbe, vidéki birtokra), 2) *elkerülés*, 3) *elzárkózás*, 4) *mértékletes*, 5) *középutas*, 6) *kicsapongó*. A Boccaccio által Firenzében látott/hallott viselkedésváltozatok mindegyike a bevett mindennapi családi, rokoni, szomszédági kötelékekben idéztek elő változásokat. Boccaccio, és az őt követő szerzők leírásaiban – még a 19. század elején is – a társadalmi rend alapját képező formális- és informális társas kötelékek széttzilálódását az ilyen és hasonló egyéni viselkedésformáknak, csoportképződéseknek tulajdonították, működésüket tartották a leg súlyosabb fejleménynek, velük hozták kapcsolatba a társadalom rendjének felbomlását, szétesését.

A pestis járvány kiváltotta vészhelyzetben a védekező viselkedést motiváló lelki megterhelést (ijedség, félelem, szorongás, stb.) Boccaccio az *irtózat* kifejezéssel jelölte: *irtózat támadt lelkükben, irtózáttal elkerülték egymást, irtóztak meglátogatni rokonaikat*. A pestisfertőzés, betegség külső testi tünetei, terjedése, lefolyásának *látványa* okozta szenvedés, a tömeges halál és az általánossá vált rendetlenség *látványa* maximális lelki megterheléssel járt.

Az ijedség, rémület, irtózat, rettegés az ember ösztönös veleszületett reakciói, amelyek kiváltói – Boccaccio tipológiájában szereplő – viselkedés- és magatartásformák, amelyek nem sajátosan firenzei jelenségek, a kínai pestis leírásban is előfordultak. Boccaccio által csoportosított viselkedésreakciók közül szinte valamennyi – kisebb-nagyobb eltérésekkel – későbbi pestisjárványok alkalmával előfordultak.

1) Bármely vészhelyzetben a leggyakoribb spontán, ösztönös védekezési reakció az egyéni, vagy csoportos *menekülés*. Boccaccio a „*szívtelenebbül érzéketlenek*” jelzővel illeti őket, két –vidéki birtokra és idegenbe való távozás – változatát mutatja be, ugyanakkor elismeri, hogy az összes védekező viselkedések közül ez volt a legjobb választás. „*azt mondták, hogy sem jobb, sem olyan orvosság a pestis ellen nincs, mint messzire elkerülni: és ebben a meggyőződésben nem törődtek semmi mással, csak magokkal, férfiak és nők sokan elhagyták a városukat, házukat, hivatalukat, rokonságukat, vagyonukat és ha nem idegenbe, akkor a magok falusi birtokára költöztek, mintha bizony Istennek haragja, mely e pestissel büntette az emberek gonoszságát, nem érte volna utol őket akárhol, hanem csupán azoknak elpusztítására szorítkozott volna, akik megmaradtak városuk falain belül: vagy mintha az lett volna*

*meggyőződésök, hogy egyetlen embernek sem szabad a városban maradnia, mivelhogy elérkezett annak végső órája.*⁷²³

A pestis pusztításának ijesztő látványa szinte mindenütt megfigyelhető volt az urbanizáltabb itáliai és északnyugat-európai városokban, amely azt képzetet keltette, hogy a járványfolyamat csak a városok lakosságát sújtja, illetve a város pusztulását vonja maga után.

A félem kiváltotta menekülésnek Boccaccio által konstruált –kockázatkerülő (adaptív) – változatával más szerzők és források beszámolóiban is találkoztunk.

Említettük korábban, hogy a 15. és 16. századi pestisjárványok idején a krónikások feljegyezték, hogy királyaink a pestisfertőzés ellen folyamatos helyváltoztatással védekeztek. Heltai és Istvánffy jegyzeték fel, hogy „nagy mirigy-halál” (1479–1480) idején Mátyás király vad természetben (erdők, vizek mellett) „bujdosik”, Beatrix Királyné Asszonyt pedig Kassára küldte. Ulászló király (1495) Budán kitört pestis elől a menekülési útvonala – amely egyben a járvány diffúziójának szakaszait is jelzi – a járványmentes helyeket követte (Szeged, Csanád, Babócsa, Somogy, Sopron, Pozsony), és a ragály megszűnte után tért vissza Budára.⁷²⁴ Szintén Budán uralkodó pestis (1508) miatt II. Ulászló király családjával Pozsonyba menekül, majd innen (1510) Morvaországba, szintén Pozsonyba menekül II. Lajos királyunk is (1520).⁷²⁵ Helyváltoztatással próbálja elkerülni el pestisfertőzést Nádasdy Tamás is (1561) Bécsből Pozsonyba megy, egyik „dögös helyről a másikba”.⁷²⁶

Sztaniszlauz Warszevicki lengyel jezsuita, pápai nuncius jelentésében (1588) beszéli el, hogy a moldovai vajda a pestis miatt kiköltözött a „mezőre és sátorban lakik”, hasonló védekezési viselkedést említ az oláhországi vajda esetében is.

Szamosközi az 1585. évi pestistörténeti leírásában a védekezés két kockázatkerülő változatát említi: az egyik esetben „nehogy jobban elharapózzon a ragály, el kell küldeni maguk közül” a fertőzötteket, betegeket. A másik esetben a „bölcsebbek közül az egészségük megőrzése érdekében elvonultak.”⁷²⁷

Segesvár jegyzője, G. Krauss a „mindennapos” járványtapasztalatára hivatkozva megjegyzi, hogy „három ige tartja távol az emésztő pestist: azonnal indulj, messzire távoz, minél később térj vissza.” Példaként említi, hogy Segesváron „megmaradt az a 63 lélek, akik jókor kitérték a pestis elől, s fejük sem fájt, aki hasonló időben biztos akar lenni et fuge ceu Pestem meneküljön a pestis elől, az élve haza került.”⁷²⁸

Wéber János, eperjesi gyógyszerész és orvos *Amuletumában* (1645), amely német, magyar és tót nyelven is megjelent, a döghalál elkerülésére szintén a menekülést ajánlotta: „ez három szó hamar, messze, később – Pestis ellen orvosságod lészön,” – vagyis hamar menekülj el messzire a pestises helytől, később térj vissza. A továbbiakban azt tanácsolta „czégéres

⁷²³ Boccaccio, G. 2009. 18.

⁷²⁴ Heltai, G. 1789. *Magyar Krónika*. 363. (Idézi: Magyary-Kossa, Gy. III.111/447., 113/452. Vö. Tört.Tár, 1902, 355., Bruckner., 8. Bielz 6., Vidovich – Istvánffy 54. (Idézi: Réthly A. 1962. 55–58.)

⁷²⁵ Linzbauer, II. 724, I. 133, Bruckner., Magyarország városai és vármegyéi: Pozsony, 134. (Idézi: Réthly A. 1962. 60, 62.)

⁷²⁶ Magyary-Kossa Gy. 1931. III. 204/811.

⁷²⁷ Szamosközi I. *Történeti maradványai 1566–1603*. In. MHHS Tom. XXI, I. kötet, 221–224.

⁷²⁸ Krauss, G. I. 167–168., 9 Bielz 49., 5–6., Kemény, Fundgruben., II. 114. (Idézi: Réthly A. 1961. 175–177.)

vétkektől, részegségtől, tobzódástól, átkozódástól és egyéb botránkoztató vétkektől” óvják magukat.⁷²⁹

A késmárki Trompler János 1710-ben arra panaszkodik: „hányan végezték be életüket idegen földön, hányan fogták be keserves jajszóval gyermekük szemét még az a vigasztalásuk sem lehetett, hogy atyáik sírjában porladnak el csontjai.”⁷³⁰

Cserei Mihály históriájában ismételtlen megerősíti korábbi személyes tapasztalatát, amikor azt írja „...aki Istent híván segítségül, olyan helyről jó idején elment, s pestises emberekkel nem conversálódott, életben maradott, aki pedig vakmerőségre vetette magát, megdöglött a többivel együtt.”⁷³¹

Fischer Dániel Lipcsében 1740-ben megjelent értekezésében szintén azt tanácsolta, hogy biztos „védekezést a menekülésben” kell keresni, lehetőleg „jó magas hegyekbe, a járvány után is még legalább 6 hetet ott tartózkodni.”

Nagyobb csoportok menekülésére is van példa: említettük, hogy a kolozsvári nemesség családjaikkal együtt Nagyszebenbe menekültek, igaz, nem fogadták be őket. Hasonlóan a Szeben székelő erdélyi Főkormányzószerk is elmenekül, a városban megjelent pestisfertőzések hírére. Cserei Mihály, Bethlen Miklós, Wesselényi István munkáiból tudjuk, hogy az erdélyi Habsburg hű elit családotól Brassóba és Szebenben tartózkodik az 1708–1711. évek járványfolyamata idején stb.

A járványesemények ismertetése során több példát is említettünk a védekezésnek erről az általános – az ősidőktől fogva minden vészhelyzetben alkalmazott – egyetlen biztos kockázatkerülő viselkedésreakcióról.

2) Boccaccio leírásából, úgy tűnik, a problémamegoldó és/vagy problémafókuszú, adaptív viselkedésnek – a vidékre és idegenbe menekülők mellett – a városban maradtak körében is voltak változatai. A leggyakoribb a mindennapi érintkezésben, kommunikációban közvetlen társas kapcsolatok *elkerülése*, illetve a fertőzettek magára hagyása. „Az egyik polgár irtózáttal elkerülte a másikat, és szinte senki sem törődött a szomszédjával, és a rokonok vagy soha, vagy csak ritkán látogatták egymást, akkor is tisztes távoból...”⁷³² A védekezéses viselkedésnek ez formáját a szorosabb vérségi, személyi kötelékben élők választották, mivel őket fenyegette leginkább a fertőzés, megbetegedés, elhalálozás veszélye. Az elkerüléssel védekező viselkedés lényegében a Firenze város falain belüli szűk tér adta lehetőségek kihasználásának próbája is volt. A magyarországi és erdélyi beszámolókból is egyik leggyakoribb megfigyelés az elkerülés, amely a menekülés egy másik változata, igaz, ellenkezője is ismert. Boccaccio elitéli védekezéses viselkedésnek ezt formáját, mert lényegében ennek tulajdonította családi, rokonsági, szomszédosági kötelékek felbomlását, ami a város társadalmát összekötő formális- és informális alapérték szétesését vonta maga után. Az *elkerülés*, a fertőzettek, *beteg magára hagyásának* jelenségére szinte minden korábbi és később szerző felfigyelt és elítélte.

⁷²⁹ Wéber János, (1645.) 1728. 12.

⁷³⁰ Magyar-Kossa Gy. II. 177.

⁷³¹ Cserei M. 1983. 473.

⁷³² Boccaccio, G. 2000. 18–19.

Már Thuküdidész is szóvá tette, hogy „*egyesek az ápolás hiánya miatt haltak meg, mások meg annak ellenére, hogy a legnagyobb gondoskodás vette körül őket. S egyetlenegy olyan gyógyszer sem akadt, amelyről el lehetett mondani, hogy alkalmazva feltétlenül használni kell, mert ami segített az egyiknek, az ártott a másiknak. S egyáltalán nem jelentett semmi különbséget valakinek erős vagy gyenge testalkata sem, a ragály mindenkit egyformán elragadott, azokat is, akik valamennyi gyógymóddal megpróbálkoztak.*”⁷³³

Firenze vidékén hasonló intenzitással pusztított a pestisjárvány mint a városban, viszont Boccaccio szerint teljesebb volt az emberek magukra – hagyatottsága: „*csak annyit mondom, hogy az időknek e viharos járása, mely végigszántott városunkon, egyáltalán nem kímélte meg a környező vidéket sem, hol elszórt tanyákon és falvakban (nem is szólva a várakról, melyek kicsinységökben is hasonlítottak a városhoz), a szegény és nyomorult parasztok és családtagjaik az utakon, a földjeiken és a házaikban éjjel – nappal egyformán pusztultak, nem is emberek, hanem állatok módjára, mivelhogy orvos nem törődött velük, ápoló nem gondozta őket.*”⁷³⁴

G. Purkircher pozsonyi orvos a pestisjárvány idején (1575–1578) arról számolt be, hogy a Tisza-mentén a magára hagyott embereket a pestis „*örületbe kergette., tébolyodva kóborolnak a mezőkön, mindenkit megtámadnak, mint a vadállatok s csak úgy tehetik ártalmatlanná az őrzőgöket, ha doronggal le ütik*” őket.

Erdélyben Damasus Dürrer Alsó-Apold lutheránus szász lelkésze 1574-ben prédikációjában elmondja, hogy mennyire magukra hagyták a pestisben szenvedő vértestvéreiket, nem látogatták, nem ápolták őket sem sógoraik, sem testvéreik, sem barátaik, senki nem volt, aki közeledjen hozzájuk. „*Eltakartátok szemeiteket, betapasztották füleiteket, szegény áldozatokat hagytátok, hogy gödörbe lökjék, mintegy döglött kutyát. Férfiak nem próbáltak közeledni hozzuk, nagyon is lusták voltak, mindvégig saját bőrüket védték, de volt néhány asszony, akik készek voltak eltemetni és megadni az utolsó tiszteletet a holtaknak.*”⁷³⁵

3) Boccaccio a járvány idején is a városban maradottak közül a kicsapongók, dözsölők közé azokat sorolta, akik azt „*állították, hogyha nagyokat isznak és dözsölnek, és dalolva, tréfálkozva ide-oda csavarognak, és mindennemű vágyukat kielégítik, amennyire csak tudják, s kacagnak és csúfolódnak azon, ami történik, az lesz a legbiztosabb orvosság e szörnyű baj ellen: és amit így mondtak, azt tőlük telhetőleg valóra is váltották: éjjel és nappal hol egyik, hol másik kocsmába mentek, telhetetlenül és mértéktelenül ittak, ezt pedig legtöbbször idegen házakban cselekedték, ha éppen megszimatolták, hogy ottan valami kedvökre és inyökre való akad. És ezt könnyűszerrel megtehették, mivelhogy mindenki ebek harmincadjára hagyta magát is, vagyonát is (mintha csak életének végső órája ütött volna): ennek okáért a legtöbb ház közös tulajdonná vált, és az idegen, ha egyszer betelepedett, úgy gazdálkodott benne, mintha ő lett volna a házigazda: és imez állatias elszántságokban kerültek a beteget, amennyire csak módjukban állt.*”

⁷³³ Thuküdidész, 2006. 53, 52, 48, 51.

⁷³⁴ Boccaccio, G. 2009. 21.

⁷³⁵ Jakab E. 1888. 222–223.

A városban a kocsmákban összeverődő, illetve házfoglaló személyek szórakozása – iszákosság, dőzsölés, tréfálkozás, gúnyolódás stb. – lényegében kétségbeesés, kilátástalanság álcázásának, a feszültség levezetésének egyik módja lehetett. Mivel a társadalmi térben való elhelyezkedésüket nem említi Boccaccio, a későbbi hasonló helyzetekből ismert viselkedésreakciók alapján feltételezhető, hogy különböző társadalmi csoportokhoz tartozó személyek összeverődéséről lehet szó. Ezek vagy ingatlan tulajdonnal nem rendelkeztek a városban, vagy fertőzött, beteg hozzátartozójukat hagyták el, vagy pedig semmilyen egyéb rokoni, baráti kötöttségekkel nem rendelkeztek, illetve nem volt hova meneküljenek. Közvetlen környezetükben tapasztalt ilyen-olyan védekezési módszerek hatástalansága láttán, mindent egy lapra tettek fel.

A fentebbi védekező viselkedés változatokkal szemben a járványhelyzetben nem adaptív még csak nem is emociófokuszú a viselkedésük, amely „*mindennemű vágyuk*” kielégítésében nyilvánult meg – főleg a házfoglalásaik, a fosztogatóik – Boccaccio megítélésében „*állatias*”, bűnözőkre jellemző. A segítőkesség hiánya, egoista magatartásuk – „*állatias elszántságokban kerülték a betegeket*” – arra is utal, hogy a városban maradottak valamilyen módon részt vettek a betegek, fertőzöttek gondozásában, az elhaltak temetésében. Viszont a kicsapongók, dőzsölők egy haszontalan, a pestishelyzetet kihasználó fosztogató, rabló – hasonló habitus háttérrel rendelkező – személyek alkalmi összeverődésének képét mutatja Boccaccio leírása. Ebben az esetben nem egyszerűen a stressz feszültség enyhítésének egy lehetséges kudarcorientált viselkedés reakciójáról van szó, hanem a katasztrófahelyzetben a lehetőségekkel való visszaélésről.

Nem csupán a városban jelent meg ez a viselkedésforma, hanem Firenze vidéken, ahol a kilátástalan helyzetben az lakók is – írja Boccaccio – „*kicsapongó szokásokat vettek fel, amint a városiak, vagyonukkal, munkájukkal semmit nem törődtek: sőt ahelyett, hogy barmaiknak, földjeiknek és múltbeli fáradságos munkájoknak reménybeli gyümölcseit istápolták volna, mindenáron azon mesterkedtek, hogy mindent fölemésszenek, ami csak kezök ügyében esett, mintha minden napon, melyre felvirradtak, a halált várták volna. Így esett, hogy az ökrök, szamarak, a birkák, a kecskék, a disznók, a tyúkok, sőt még az emberhez oly igen hűséges kuttyák is, a házakból kiverten, kényők – kedvökre csatangoltak a mezőkön (hol lábon állt még a gabona, melyet nemhogy be nem takarítottak, de még csak le sem arattak). És sok állat, minekutána napközben kedvére legelt, estére kelvén jóllakottan hazatért az istállóba, mintha esze lett volna, holott pásztor nem is hajtotta.*”⁷³⁶

Boccaccio utolsó sora némileg hasonló 1739-ben Andrassy Zsigmond Csongrád megye alispán hódmezővásárhelyi helyzet leírásával: „*ökrök, lovak széljel és hosszában bujdosnak. Senki sincs, aki reájuk vigyázzon: az utcák peniglen üressék: a lakosokból alig látunk egy – két embereket.*”⁷³⁷

A kicsapongás a pestisjárványok idején szinte általános jelenség volt, nem véletlen, hogy a krónikások, az egyháziak figyelmét nem került el, amit az alábbi néhány hivatkozással is alátámaszthatunk.

⁷³⁶ Boccaccio, G. 2009. 21.

⁷³⁷ Magyary-Kossa Gy. 1940. IV. 190.

Cristian Schesarus Wittenbergben közölt prédikációiban (1585) szóvá teszi, a pestis hírére sokan elmenekültek szülővárosukból, enyhülést a szerencsejátékokban és az ivászatban kerestek, mások a vagyon öröklése miatt türelmetlenül várták rokonaik halálát. Csak kevesen voltak, akik méltósággal viselték a szerencsétlenséget. Végül pedig a Cr. Schesarus azt ajánlja híveinek, hogy barátkozzanak meg a halál gondolatával.⁷³⁸

Cserei Mihály is „*kegyes Josafáttal együtt*” égre tekint segítségért, ugyanis a pestis fertőzte helyeken az emberek a bevett morális konvenciókat felrúgták. „*És nemhogy az emberek megjobbulnának, sőt annál inkább elfajultanak, beszélnek, hogy Segesváratt, akik megmaradtanak is, esznek, isznak, házasodnak, s ha a templomban harangoznak is, azt mondják a papnak: 'Miért mennénk mi a templomban, lám eleget könyöröge, síra ez a város az Istennek, mégsem könyörüle meg rajtunk, ezen két nap mi is meghalunk, mint a többi, akár csak addig éljünk kedvünkre.'*”⁷³⁹

Pakson pedig az 1739. novemberi jelentés arról számol be, hogy a lakosság lop, fosztogat, alig hal meg valaki a keresztények és zsidók közül, azonnal kirabolják házaikat, elviszik a bútoraikat. A Bihar megyei díószegiek arról tesznek jelentést, hogy „*az erkölcsteleneket szüntelen zabolázzuk, a halott kísérelőket széllyel veretjük, a torozókat tiltjuk.*” Debrecenben pedig elrendelik (1711), hogy „*citera, mindenféle zene, szemtelen danolás és tánc megszüntessék.*” Sárospatak tanácsa 1741-ben – amikor a pestis még itt-ott mutogatta magát, azt azt tapasztalta, hogy „*... edgy – edgy némellyik alig várják a vasárnapot, nem avégre (...), hogy Istenek szenteljék*” (hálaadás végett), hanem hogy „*hasukat megtöltvén és eszeket a kortsmában megiván, egész napot tobzódásban, korhelységben töltsenek (...)* Mindezeknek megakadályoztatása kedvéért,” megparancsolják „*példás büntetésüket*”. Ugyanakkor szőlőhegyekben vasárnap tekerdő inasokat kalodába fogják, mert nem illik Isten szolgálat előtt a hegyekben járni. Kocsmáknál bevezetik az esti 10 órai zárást, senki sem dorbézolhat, muzsikálhat, aki megszegi 20 pálca botütést kap.

Az utolsó nagy pestis idején a szegedi magisztrátus is elrendelte (1739) a káromkodók, lármázók, kocsmázók büntetését, hogy az Isten haragját még inkább kiengeszteljék.

Kaproncán 1645-ben egyik vasárnap minden felől naplopók jöttek a városba, a pap rájuk üzent, hogy pestis idején, ne dorbézoljanak, ne kísértsék az Istent, de azok nem hallgattak rá: erre lecsukatta őket, a falu bírása kérlelte, hogy engedje el őket, mert esetleg bosszút állnak a falun, a zavargók éjjel visszajöttek és betörték a pap házába és megölték.⁷⁴⁰

A budai pestis idején (1710) a városi tanács tagjainak hozzátartozói, a nemesek több tagja Tabánban, a Vízivárosban és a Várban lakó polgárok pedig az országúti városrészbe lévő présházákban mulatoztak.⁷⁴¹

⁷³⁸ Quellen, IV.494. (Idézi: Binder, P. 1984. 104.)

⁷³⁹ Cserei M. 1983. 433.

⁷⁴⁰ Magyary – Kossa Gy. III. 114-115, 365–366.

⁷⁴¹ Géra Eleonóra: Az Apokalipszis lovasai Budán 1710–1723. *Fons: Forráskutatás és Történeti Segéd tudományok*, 2012, 19. évf., 2. sz. 139–160., Géra Eleonóra, 2019. *Házasság Budán. Családtörténetek a török kiűzése után újjászülető (fő)városból 1686–1726*. Budapest: MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont., Géra Eleonóra, 2014. *Kőhalomból (fő)város. Buda város hétköznapjai a 18. század elején*. Budapest. L'Harmattan–Könyvpont.

A járvány elhúzódás –Thuküdidész megfigyelése szerint is – szinte közömbössé tette az embereket. Hermányi Dénes –, aki székelyudvarhelyi s az erdővidéki járványt átélte (1708–1711), –, írja: „*A pestistől már nem is tudok vala iszonyodni*”, a baconi pap „*pestises ágyában hálók vala, de az Isten megtarta*.”⁷⁴² A járvány kiváltotta jellegzetes, konfliktusokat gerjesztő viselkedésforma – Cserei és Hermányi által is említett – az özvegyek házasságkötésének elszaporodása. „*Abban a pestises időben az özvegyek hamar és sűrűn házasodnak vala, a melyből sok viszálykodások származnak vala, mind*” a házasoknak.⁷⁴³

A sikere-orientált (elkerülés, kivonulás stb.) viselkedések, lényegében a veszély előli menekülés különböző kockázatkerülő változatai, ezzel szemben a kicsapongó viselkedést a kilátástalanság, a világvége képzetek motiválták ami kudarcra-orientált magatartásban nyilvánult meg: „*mintha minden napon, melyre felvirradtak, a halált várták volna*.” Vagy ahogy fentebb idézett Mikes Kelemen írta, a halál veszélye „*úgy felzavarta elménket, hogy (...) ilyen képzelés félelmet okozván az elmében, szüntelen való (...) nyugtalanságban vagyon az ember*.”⁷⁴⁴

Függetlenül a szociokulturális térben való elhelyezkedéstől, a támaszkereső kockázatkerülő és kockázatorientált viselkedésformák egyéni és csoportos változataitól, mindenesetben a viselkedésreakciót kiváltó alap motívum a félelem a haláltól. A túlélés reménye iránti aggodalom, az állandósult nyugtalanság, amely maximális terheléssel járó lelki állapot előidézője s a kognitív-érzelmi reakciók összes komponenseinek (depresszió, zaklatottság, képzet, szorongás, bénultság, tehetetlenség, hiperaktivitás stb.) mozgatója. A vészhelyzetben a félelem kiváltotta viselkedésreakciók – amit a hivatkozott szerzők is szóvá tettek – egyénenként és csoportonként eltérő változatai voltak, azok akik a pillanatnak éltek (a kicsapongók) és a túlélést esélytelennek tartották.⁷⁴⁵

Boccaccio védekező viselkedés tipológiája és a későbbi beszámolók is arra utalnak, hogy a társadalmi távolság a vészhelyzetben is behatárolta az egyének és csoportok viselkedésének formáját és tartalmát. Más szóval, vészhelyzetben az emberi természet ösztönös reakcióit átszötte a korábbi, a bevett, megszokott társadalmi-kulturális habitusuk mintázata. A firenzei kockázatkerülő, támaszkereső, adaptív csoportképződések és ezek ellentéte a támaszkereső, de kockázatorientált, nem adaptív viselkedés reakciók is pszicho-kulturális tartalmak formái – életmód, életvitel, életstílus – mentén tagolódtak, és ezzel is indokolható, hogy a védekezés stratégiáik is különböztek.

Az erdélyi, magyarországi nemesség pestismentes helyekre való menekülése, hasonlóan erdőbe menekülő falvak lakói esetében is a helyzetészlelés, pillanatnyi pszicho-fiziológiai állapot, stressz tűrőképesség stb. szintén tömörítő, támaszkereső csoportképző hatást váltott ki. A csoport, ha átmenetileg is, tagjai számára a félelem, nyugtalanság levezetését,

⁷⁴² Hermányi Dénes József, 1943. *A nagyenyedi síró Heraklitus és hol mosolygó hol kacagó Demokritos* (részben kiadta György Lajos). 250.

⁷⁴³ „*Abban a pestises időben az özvegyek hamar és sűrűn házasodnak vala, a melyből sok viszálykodások származnak vala, mind a házások, mind meg az atyám levél által megkeresett vala Sós Ferenc püspöket Kolozsvárott, s most is becsülöm a mely okosan válaszol vala mindenekre az a püspök*.” (Hermányi Dénes, 251.)

⁷⁴⁴ Mikes Kelemen, 1974. *Összes művei*. I–IV. kötet. Budapest. *Törökországi levelek*. I. kötet. 45. levél. Mikes több alkalommal írt a pestisről (Lásd: 30, 42, 44, 46, 75, 146, 163, 181. levelekben.)

⁷⁴⁵ Zimbardo, Philip – Coulombe, D. Nikita. 2016. 102.

tompítását szolgálta. Az átmenetiséget azért is kell hangsúlyozni, mert a külső esemény kiváltotta stressz reakció intenzívebb szakaszának türésideje 6–8 hét. Boccacciotól tudjuk, hogy a Firenzében a ragály négy hónapig (1348. márciusától–júliusig) tartott. A későbbi pestis beszámolók, már azt is szóvá teszik, hogy a ragály intenzitása változó, van egy kezdeti majd egy csúcs és egy lanyguló időszaka, amit az áldozatok számának alakulásával becsltek meg. Az utóbbiakból nem derül ki egyértelműen, hogy a járványfolyamat csúcsidejére esett volna a lakosság menekülése. A források arra utalnak, hogy rendszerint már a pestis hírére beindult a menekülési hullám, vagy a védekezés különböző formája (városokban az elzárkózás, az elkerülés). Mindez akkor is fennállt, amikor a központi hatalom a rendszert intézkedések bevezetésének sorával (házak, települések elzárásával) próbálja védeni az érintet terület lakosságát. Boccaccio által tipologizált védekezéssel viselkedések annyiban sajátosnak tekinthetők, hogy 1348 előtti évszázadokban hasonló tömeges elhalálozással járó járvány a kontinensen nem fordult elő. Nem véletlen, hogy a lakosság magatartása a járvány kitörésekor kivárás jellegű lehetett. Ugyanis Boccaccio leírásában felelem kiváltotta terhelés feloldását szolgáló csoportképződések akkor jönnek létre, amikor a túlélés kilátástalansága a legnagyobb, amikor kötöttségek (családi, rokoni, szomszédosági) veszteségek miatt megszűnnek, amikor a stressz kiváltotta terhelés tűréshatára kimerülőben volt. A menekülés és annak változatai (elzárkózás, elkerülés, kicsapongás) hatékonyságát Boccaccio kétségbe vonta – „nem haltak meg valamennyien, nem is menekültek meg mind: sőt mindegyik fajtából sokan megkapták a betegséget, (...) egyik itt, másik ott pusztult el, mindenektől elhagyottan”⁷⁴⁶ – egyben arra is utal, hogy a járvány nem pontszerű lokális, hanem totális jellegű volt.

A pestisjárványok, noha összehasonlíthatók egyéb más természeti és antropogén tényezők előidézte katasztrófahelyzetekkel, de következményeit illetően nem azonosíthatók azokkal. Így a viselkedésben mutatkozó félelem motiválta védekezésreakciók mintázata sem teljesen azonos az egyéb természeti (gördülő aszály, vulkánkitörés stb.) csapások és járulékos következményeik kiváltotta viselkedésekkel.

A pestisjárványok idején a védekezések túlélési változatainak módszerei többnyire hatástalanak. Egyetlen hatásos védekezési forma a menekülés, azonban a Fekete halál idején, amikor a diffúzió útján terjedő járvány szinte kontinentális méreteket öltött a pestismentes terek köre beszűkült. Helyzet specifikus kihívásokra adott válaszok sajátos változatai jöttek létre. Boccaccio által leírtak alapján, úgy tűnik, hogy a támaszkereső instrumentális és érzelmi csoportképződésekben az azonos pszicho-kulturális beágyazódások voltak a meghatározók. Ami arra utal, hogy a csoporttagok a vészhelyzetet megelőzően azonos kulturális, illetve mikro-társadalmi-kulturális körbe tartoztak, azonos foglalkozás, hiedelem, gondolkodás, szabadidőtöltés stb., viselkedési mintát követtek. A mindennapi együttműködési kötelek (üdvözlés, étkezési szokások, a távolságtartás, érzelmeik kimutatása, eltitkolása, testi higiénia stb.) jellemzői is azonosak, illetve közel azonos lehetett.⁷⁴⁷

Pszichológiailag az emberi természet hajtóerői, a hajlamok, az ösztönös védekezési reakciók, valamint a csoporttagok sajátos személyiség jellemzői is szóba jöhetnek az egyének

⁷⁴⁶ Boccaccio, G. 2009. 17–18.

⁷⁴⁷ Hofstede, Geert. 2008. 69–71. 256–257.

és csoportok elkülönülő viselkedés változatainak azonosításában. A korábban megélt egyéb tényezők kiváltotta vészhelyzetek közismert menekülési viselkedés mintája a bibliai idők óta ismert, nem új védekezési forma. A támaszkereső csoportképződések inkább az emberi természet társas beállítódása körébe vonhatók, s ezek a hajlamok, ösztönök a félelem hatására tömörítő (csoportképző) védekezési reakcióikban nyilvánultak meg. Viszont a csoportok változatainak mintázatát – a túlélés és/vagy a kilátástalanság körülményei között – pszichokulturális beágyazódás mentén való azonosulás is megkülönböztette. Kétségtelen ezeket az átmeneti, nem tartós képződményeket, a vészhelyzet szülte és az is számolta fel, hiszen a csoporttagok jó része elhalt, vagy pedig a túlélők a pestis előtti informális- és formális alapértékek mentén folytatták életgyakorlataikat. Tehát nem kerülheti el a figyelmünket, hogy a felbomlott, szétesett itáliai lokális városi – de a későbbi pestisjárványok sújtotta társadalmakban sem – a védekezési viselkedésreakció kiváltotta csoportképződések közül egyik sem hozott létre a járvány ideje alatt valami új, a pestist követően is életképes, értékalapú közösséget. Valamennyi átmeneti, specifikus helyzet szülte stresszoldó képződmény volt, amelyben keveredtek az emberi természet védekező ösztön reakciói a korábbi társadalmi-kulturális beágyazódás mentén tagolt együttműködés és elkülönülés mintákkal.

Általánosabb és konkrét értelemben, a lokális társadalomban a felbomlás, szétzilálódás a különböző beállítódások mentén társas védekezési – illetve esetenként agresszív a hatósággal szembe forduló – ellenállási szerveződést hívott létre. Ez pedig azt is jelentheti, hogy vészhelyzetekben a korábbi társas képződmények helyét, átmenetileg, a helyzet szülte formák is átvehetik, azonban a közbiztonság, közrend fellazulásának járulékos következményeként létrejött deviáns (rablás, fosztogatás, a szándékos fertőzés stb.) csoportok egyben arra is utalnak, hogy a társadalom szétesésével járó társadalmi rendetlenség a banditizmus tenyészet környezete is. Más szóval a védekezési viselkedésreakciók az azonosulások mentén társas stratégiákat is születhetnek, amely a résztvevők helyzet felismerésével, helyzet megítélésével, a személyes veszteségekkel, a trauma mélységével, a stressz tűrésszéllyel stb. hozhatók összefüggésbe. Mindez külön-külön vagy összeadódva a korábban kialakult világképük pozitív és/vagy negatív tartalmainak átélésével, illetve tagadásával is járhatott.

Az ismertetett viselkedés reakciók mintázata – amelyek pestisjárványok kísérő jelensége – általánosabb értelemben társas együttműködés körébe vonható, ahol az egyik ember viselkedése kiegészül, azonosul, illetve kölcsönhatásban van a másik viselkedésének elemeivel. A társadalom társas szerveződési (család, rokonság, szomszédság, egyesület stb.) normális helyzetben kiegyensúlyozott, az együttműködés, a rendezettség képét mutatják. Bejáratott formális és informális normák és szabályok irányítják a társas szerveződések kívánatos cselekvésorientációit, a viselkedés – magatartásformák tartalmait. Azonban a társas csoportok viselkedését „békés időkben” is az együttműködésüket szabályozó alapértékek határolják körül, ami függőségekkel jár.⁷⁴⁸ Jól érzékelteti ezt Boccaccio, amikor az általa szimpatizált, a

⁷⁴⁸ Az együttműködés függőség típusai: 1. *Álfüggőség*: ha a társas együttműködést külső (exogén) tényezők váltják ki, a cselekvők igyekeznek eltakarni, kiküszöbölni azt. Például az egyik esetben a résztvevőket a viselkedés révén egyéntelenítik. (mise, körmenet). Másik esetben, ha a résztvevők képtelenek a kölcsönös együttműködésre, akkor az intézmény rendjére támaszkodnak. (veszteglőhely, kórház). 2. *Asszimétrikus függőség esetén*, szintén az endogén és exogén tényezők közrejátszásával kell számolnunk. Ha az egyik cselekvő kigondol egy tervet, az endogén tényezők jutnak túlsúlyra, (figyelembe veszi saját akaratát), a másik cselekvő pedig reagálhat

városból kivonulást tervező csoport egyik tagjának érveit ismerteteti, melyek láthatóan a függőségek (családi, rokoni, baráti, illetve város törvényei) megsemmisülésével igyekszik indokolni elhatározásukat. Azonban az ad hoc csoportképződések, mint utaltunk rá, minőségi értelemben nem alkottak értékalapú új közösséget. Bizonyos helyzetfüggő viselkedések ugyan általánosíthatók, mint például az emberi természet eredendő hajtóerői, hajlamai, viszont a történelmileg kialakult társas–kulturális kötelékek változatai vészhelyzetben is stabilabbnak tűnnek mint gondolnánk. Még akkor is, az „emberiesség” vallásilag motivált viselkedés reakciót Szamosközi nem kockázatkerülő beállítódásként írta le.

A nagy járvány kiváltotta pszichopatológiai megnyilvánulások (flagellánsok, kárörvendés, rablás, fosztogatás, a fertőzés szándékos terjesztése stb.) térhódítása – mint láttuk – nem választhatók el a közrend–közbiztonság kérdésétől, ugyanis társadalmi rend felbomlása átmenetileg vagy a tartós társadalmi rendtelenség az adott lokális szerveződés bevett alapértékeit erodálta. A pestisjárványok nagyjából a háborúk, a természeti csapások előidézte vészhelyzetekhez hasonlíthatók. Amikor az emberi reakciók különböző helyzetfüggő formát ölthetnek: lehetnek védekezés jellegűek, amelyek közrend–közbiztonság létező egyéni és közösségi pragmatikus, rituális, erkölcsi normáit nem lépik át, ugyanakkor lehetnek, mindezt sértő, átlépő bevett normákat megszegő agresszív cselekedetek/viselkedések.

A fentebb hivatkozott ókori és középkori és újkori szerzők a törvény és a tekintély fellazulásával, megszűnésével indokolták a közrend–közbiztonság összeomlását, amely teret nyitott a különböző, a védekezéses viselkedés formáktól eltérő deviáns cselekvésformáknak. Mindezek a lokális társadalmak rendjének szétesését mutató veselkedések – mondhatni – járulékos következményei a vészhelyzeteknek. Azonban a háborús idők, a természeti csapások stb., előidézte helyzetekkel szemben a pestisjárványok mégis abban különböznek, hogy az adott lokális térben a népesség nagy többségének, jelentős hányadának – nemtől, életkortól, társadalmi elhelyezkedéstől függetlenül – a fizikai léte válik rövid idő alatt kilátástalanná. Az emberi életek tömeges megsemmisülésének ilyen és hasonló veszélyével még csak megközelítőleg sem járnak az antropogén, természeti csapások – mint például a gördülő aszályok, szárazságok előidézte éhínségek– vagy pedig a háborús állapotok (katona, civil) veszteségei. Természeti csapások nyomán nagyritkán fordul elő a bevett törvények és tekintélyek megszűnése, a tömeges elhalálozás, a lokális társadalom felbomlása. Rendszerint a domborzat, az ember alkotta tárgyi világ, az infrastruktúra sérülése, kisebb-nagyobb embervesztés miatt támad átmeneti működési zavar a lokális terekben. Háborús időkben sem kilátástalan a helyzet, a harci cselekmények tereiben ugyan nő a népességvesztés, fellazul

rá. Ha a exogén tényezők vannak túlsúlyban ez bizonyos fokú kiszolgáltatottsággal jár, melyen nem tud, vagy nem is akar változtatni helyzetén. 3. *Reaktív függőség esetében* a cselekvők viselkedését a kényszer szabja meg, egymás viselkedését figyelembe veszik, de nincs módjuk endogén tényezőket érvényesíteni. A résztvevők reakcióját a spontán társas akcióik alakítják. 4. *Kölcsönös függőség* esetén a résztvevő viselkedését részben a másik megelőző viselkedése váltja ki, részben pedig az, hogy a résztvevők mit akarnak elérni a társas együttműködés során. Mindenkinek van saját terve, mely a társas reagálásának függvényében módosul. Ha a társas kölcsönhatások belátásait az interpretatív belátások alapján vizsgáljuk, akkor az interakcióban részt vevők szempontjainak rekonstrukciójával a mindennapi élet kérdésközei kerül előtérbe. *Társas helyzetek fajtái* (résztvevők száma alapján): 1. páros kapcsolat (2 fő) azokat a tulajdonságainkat próbáljuk előhozni, amivel a többiek fölé kerülhetnek. 2. kiscsoport $2 < > 20$ fő, mindenki mindenkire figyel (7 ± 2), ha kívülről szervezik, akkor formális, ha személyes alapon, akkor informális. 3. tömeg–résztvevők száma sok. (Lásd: Grant, John E.–Marc N. (2006/12), *The Neurobiology of Substance and Behavioral Addictions*. CNS Spectrums. 11 (12). 924 – 930.)

a közrend, közbiztonság is, menekülési és migrációs folyamatok indulnak be, mint például a harmincéves háború németországi, a török kiűzésének magyarországi cselekményeinek során. Előfordultak a pestis vészhelyzet kiváltotta hasonló viselkedés reakciók: menekülés, és azzal párhuzamosan a fosztogatás, rablás, erőszak stb., de mindig volt valamilyen – civil vagy katonai – fékező rendtartó erő, amely előbb-utóbb több-kevesebb hatékonysággal véget tudott vetni a zavargásoknak.

Azonban a nagy pestisjárványok sajátossága – ami a sok lokális, szétszórt kisebb-nagyobb léptékű pestisjárványok esetében is előfordult – éppen abban volt, hogy a társas együttműködést szabályozó közrendet, rendtartást karbantartó intézmények személyi állományának kitettsége a járványnak, az elhalálózásnak, a kilátástalanságnak semmiben sem különbözött a lakosság többi részének a helyzetétől. Más szóval általános volt az életben maradás kilátástalanságának érzete, a világi, egyházi intézmények tehetetlenségének helyébe az egyéni és csoportos spontán védekezéses viselkedésreakciók léptek, amelyekben átfedték egymást a félelem motiválta az emberi természet hajlamai, ösztönei a szociokulturális habitusok mintázatai. Mindazonáltal, később is a 18. században, amikor a Kárpát-medencében az állam veszi kézbe a járványügyet, a pestises időkben rendezetlenül felfüggeszti a helyi hatóságok működését, a családi, rokoni, szomszédsági, baráti stb. kötelek szétforgácsolódását tekinthetjük továbbra is egy olyan csomópontnak, ahol összesűrűsödtek a lokális társadalmak/közösségek fentebb említett viselkedésreakcióinak változatai.

Hitek és tapasztalatok

A pestisnarratívákban az események reprezentációit több tényező befolyásolta, nem volt mindegy, hogy a szerzők egy-egy történésről véleményüket közvetlenül a látottak, a megfigyelések, az események átélése vagy a hallottak, vélekedések, olvasmányaik mentén fogalmazták meg. Függetlenül az információk, a tapasztalatok megismerés módjától, valamennyi közös vonása, hogy magyarázataik okfejtését áthatotta a korszak meghatározó világlátása, világértelmezése, amelyet egyik-másik szerző beépítet, illetve kiegészítet az antik görög-római „tudományos” örökség ismereteivel. Mindezt főleg azoknak jelenségeknek a leírásában érhetjük tetten, amelyek a közvetlen megfigyeléseik (tapasztalataik) révén tudott, tudható asszociációs készleteiken túl mutattak, láthatatlanok, rejtélyesek és érthetetlenek voltak. Többek között a természeti – antropogén jelenségek ebbe a csoportjában tartoztak a fertőzőjárványok, főleg a pestis, melynek tünetei jegyeit, a betegség lefolyását, majd hordozóját (patkány bolhát) felismerték, mert mindez látható, tapintható volt, azonban műszerek hiányában a betegség mikrobiológiai hátterét nem láthattak. Nem véletlen, hogy évszázadokon át a laikus és orvosi pestis narratívákban az okfejtések a fizikailag látható, észlelt, érzékelt természeti- környezeti tényezőket hangsúlyozó antik miliő-elmélettel történtek. A pestishelyzetek narratíváiban és egyéb beszámolóiban a szerzők figyelmét többnyire a járvány kiváltotta viselkedésreakciók kötötték le, mivel nemcsak látható volt, hanem rendszerint aggodalmat váltott ki az eluralkodó társadalmi rendtelenség, illetve annak járulékos következményei. Látuk, hogy a 18. században, amikor intézményesült az államilag szervezett járványvédelem,

a rendeletek, utasítások tömege nem a gyógymódra irányultak – mivel azt nem ismerték –, hanem rendészeti intézkedésekkel emberek viselkedésének szabályozására. Mindazonáltal a legkorábbi pestisnarratívák előterében (Thuküdidész, Boccaccio) a járványhelyzet kiváltotta viselkedésreakciók többsége – még a keményebb állami szabályozások idején is – folyamatosan megismétlődik, azt mondhatni kiirrhathatlan volt. A jelenséggel – mint társadalom felbomlását kiváltó meghatározó jelleménnyel – bővebben Thuküdidész és Boccaccio leírásában találkoztunk, melyet a későbbi pestisnarratívákban is szóvá tesznek, miközben a szerzők más tényezőket is bevonnak a jelenség magyarázatába. Nagyjából ezzel is indokolhatjuk, hogy a magyarországi és erdélyi pestisesemények elbeszélőinek leírásait – az antik és középkori szerzőkkel való több közös, a viselkedésre utaló megfigyeléseiket miatt együtt mutatjuk be. Eljárásunkat, másfelől az is indokolja, hogy a 16. századtól a Kárpát-medencében a „rejtélyes, gonosz” pestis természete és a térségben a török térnyerése közötti kapcsolatot a kortársak is felismerik. Ugyanakkor azt is szem előtt tartottuk, hogy a pestisnarratívák szerzőinek reprezentációi körüli kérdések jóval összetettebbek mint az eddig elmondottak során vázoltuk. Röviden, tehát a pestisreprezentációkat az alábbiakban aszerint csoportosítottuk, hogy szerzőjük beállítódására mi volt a meghatározó, a tapasztalat vagy a pietisztikus vagy a „tudományos” okfejtés, illetve ezek együttesének egyfajta egyeztetésére való törekvés.

1) Mintegy kétszáz évvel Boccaccio után Szamosközi István vizsgálódásai során az 1575. és 1585. évi pestisjárványok leírásában arra kereste a választ, hogy milyen okok és körülmények összecsapása váltja ki a ragályt, a járvány ciklikus mozgását, milyen tévhitek, képzetek befolyásolták az emberek viselkedését. Szamosközi István lényegében összegző jellegű értekezésében a pestist kiváltó tényezőktől egészen annak tüneti jegyeinek bemutatásáig a korszak medicinájában uralkodó miazma elméletéhez kiegészítő magyarázatot is fűz. Az ismétlődő pestisjárványok eredetét és terjedését a pandémia jellemzői szerint írta le: „*különböző időkből a pestis csaknem a világ minden részét bejárta, ugyanis keletről kitörve éppúgy elérte Konstantinápolyt három évvel korábban, mint a keresztény világ országait.*”⁷⁴⁹

A Kárpát-medencében a pestis diffúzió útján való terjedése mellett a járvány intenzitását környezeti, domborzati, klimatikus adottságokkal hozta összefüggésbe: „*az 1585-ös évben óriási pestis pusztított Magyarországon s Erdélyben, borzalmas csapással sújtva az egész országot. A pestis Erdélyből áterjedt Magyarországra, ahol még pusztítóbban tombolt. Ez a nagyrészt sík és rendkívül forró éghajlatú terület sokkal jobb táptalajt kínált a járványnak, ami sokkal súlyosabban érintette a lakosságot. Majd a ragály, amilyen hirtelen jött, úgy el is ült a rákövetkező évben, miután számos területet végigpusztított.*”⁷⁵⁰

A környezeti, klimatikus sajátosságokat Szamosközi kiegészíti több, helyi tényező, körülmény összecsapásával, amellyel magyarázza a járvány pusztításának nagyságrendjét: éhínség, alultápláltság, szervezet legyengülése, lakhatási viszonyok, az éghajlat évközi változása, védekezéses viselkedés hiánya, érintkezés, tévhitek: „*Mintha kevés lett volna, hogy az előző évben (1584) éhínség tizedelte a lakosságot, a járvány, amit az egészségtelen táplálkozás okozott,*

⁷⁴⁹ Szamosközi I. Történeti maradványai 1566–1603. In: MHHS Tom. XXI, I. kötet. 221–224.

⁷⁵⁰ Szamosközi I. Történeti maradványai 1566–1603. In: MHHS Tom. XXI, I. kötet. 228–229.

egyformán sújtott előkellőket és közrendűeket, és mindenfelé pusztítani kezdett. Magyarországon ugyanis mindig a legnagyobb csapást okozta a pestis, akár a nép szűkös és nyomorúságos lakhelye miatt, ahol könnyen felüthette fejét a betegség, és szellőzésre nem volt mód, akár a forró nyár miatt...(…) mely csak növelte a bajt, akár mert elhamarkodott és ostoba nézetek rabjaként a nép semmibe vette a fertőzés megelőzésének vagy elkerülésének minden módját és babonáktól elámítva azt hirdette, hogy ha a pestis dühöngeni kezd, senki nem kerülheti el a sorsát, ha mégoly korán keresett is magának biztonságos helyet. (...) Továbbá az a tél, amely a pestist megelőzte, kemény volt a barátságtalan és a csípős fagy miatt a Duna és más nagyobb folyók összefagytak a hatalmas jég révén, majd a tavasz a hirtelen enyhességével felolvasztotta őket és következett a szokottnál is forróbb nyár égető hőségével. Így akár a hirtelen időjárás változás, mely váratlanul csapott át az ellenkezőjébe támadta meg az éhségtől már korábban legyengült embereket, akár valamilyen más ok idézte elő a járványt, bizony a halandók nagy pusztulása jellemezte ezt az évet. Azonban a mindig kemény és betegséget hozó ősz még tovább növelte a pusztulást. (...) Az egymás segítése közben, a betegekkel való érintkezés miatt, miután, mint a nyáj közt, elterjedt a betegség, maga és alacsony rangú személyek egyaránt megfertőződtek. Leginkább a gyerekek és az ifjak fertőződtek meg. Akiknél jelentkeztek a kelések, főleg a hónaljban és az ágyéknál, alig élték túl a harmadik napot.”⁷⁵¹

A járvány ismétlődő, ciklikus hullámainak a továbbiakban Szamosközi a hippokratesi-galenosi nedvkortannal (miazma-elmélet, asztrológia) és a tapasztalati tényezőkkel magyarázza: Magyarországon és a hozzá tartozó területeken minden tízedik évben tombol a pestis, hacsak ezt az időszakot nem szakítja meg háború vagy valami más sorscsapás. „Ez vagy a rosszindulatú bolygók bizonyos együttállása miatt keletkezik, melyek visszatérő jelleggel mérgező anyagokkal töltik meg a levegőt, vagy azért, mert valamilyen rejtélyes természeti okból kifolyólag az emberekben tíz évente felkavarodnak és megromlanak nedvek, és ebből mindenféle veszedelmek származnak.” (...) Mert ahogyan minden kilencedik vagy hetedik vagy akár minden első és a rákövetkező év komoly veszedelmeket tartogat az emberek életére nézvést, úgy kilencedik évvel szomszédos tízedik esztendőnek közelsége folytán hihető módon megvan ugyanez a sajátossága, hogy körforgásszerűen pestis szokott ez idő tájt keletkezni. A rothadó nedvek összegyűlnek a hónaljokban és az ízületeknél, de főleg a lágyéktájon duzzanatok, úgynevezett búbok keletkeznek melyek hacsak a természet ereje a testhő hatására le nem győzi ezeket, kelékké válnak, kifakadnak és gyógyíthatatlan ragályt terjesztenek.”⁷⁵²

Szamosközi, láthatóan a pestisjárványok keletkezését miközben a miazma elméletbe ágyazza több partikuláris földrajzi, topográfiai, klimatikus és szociális (alutápláltság, érintkezés, lakhatás), mentalitás (babonák) tényezőt is felsorol, amelyek tapasztalati ismeretek összegzései, és ezek összeadódásával magyarázza a demográfiai veszteségeket. Szamosközi előtt és után is megfigyelték, hogy összefüggés van a pestis dinamikája és klimatikus tényező között, valamint rossz termés – alutápláltság – éhínség (tömeges éhezés) és pestisáldozatok nagyságrendje között. Azonban nem általánosítható, ugyanis több esetben, mint már szó volt róla, a jó termés sem csökkentette az elhalálozások számát. A kérdés mindig az, hogy az akut

⁷⁵¹ Szamosközi I. *Történeti maradványai 1566–1603*. In: MHHS Tom. XXI, I. kötet. 221–224.

⁷⁵² Szamosközi I. *Történeti maradványai 1566–1603*. In: MHHS Tom. XXI, I. kötet. 228–229.

élelemhiány a pestis előtt vagy után jelentkezett-e? Gyakran előfordult – a hivatkozásaink többször is említik –, hogy a járványfolyamat megszűnte után, hiába volt jó termés, ha nem volt, aki begyűjtse, a fölműves családok embervesztesége miatt. Ilyen és hasonló esetekben, az éhínség kiváltója, nem az évszakok időjárásának évközi változása, hanem a járvány. Szintén korábbi tapasztalati megfigyelésre utal Szamosközi utalása a nyári hőségre, illetve a Magyar Alföld mikroklímájának sajátosságára és annak a pestis intenzitásában játszott szerepére. Miközben a miazma elméletre és mikroklíma sajátosságaira hivatkozik, mégis a járvány terjedését az érintkezéssel indokolja, ami arra utal, hogy Szamosközi is – több kortársához hasonlóan – a tapasztalati ismereteket keveri az uralkodó paradigmával és pestisfertőzés, betegség okát, folyamatát is azzal magyarázta. A miazma-elmélet időtálló volt, jóval később G. Krauss is a Segesváron megfigyelt vér- és kénesőt, a „pestis előjelének” vélte: *„egész nyáron át nem volt egy hirtelen zivatar, ami megtisztította volna a levegőt, ebből arra következtettek, hogy a levegő meg volt mérgezve.”*⁷⁵³

A pestisjárványok legsúlyosabb következményét a szerzők a népességvesztésben, azon belül is a gyermekek és fiatalok halandóságának nagyságrendjében látták, ugyanis az kihatott a közösségek biológiai folytonosságának, illetve az egyházközségek megmaradására. Szamosközi által is jelzett jelenség a gyermekek és fiatalok tömeges elhalálózása – mint a háromszéki (Csomortán, Esztelnek, Kurtapatak, 1717), Barcaság (1756) eset vizsgálata során is láttuk – nem egyedi. Nem véletlen, hogy a későbbi járványok idején a soraikban elszenvedett veszteségek a jövőt illető aggodás tárgya, ahogy azt Hunyadi Ferenc megfogalmazásában (1740) olvashatjuk: *„nem-is... a jó vénséggel meglegedett vén jámbor a mi siráminknak oka, hanem az Ifjak a Szűzek, az Erős – izmosok, a Jókorukbeliek, és a mi még keservesebb a játszadozó Gyermekeknek serege, kik Atyáknak, Anyáknak örömi, az ő vénségeknak istápjai, a Hazának és Eklésiának jövendőbeli reménységi, Nemzetségünk magva.”*⁷⁵⁴

A humanisták és követőik miközben az uralkodó pietisztikus beállítódást a dolgok vizsgálatában és megértésben kerülték, a „tudományban” szintén egy uralkodó – az antik görög világból származó – elmélethez fordultak, mindez arra is utal, hogy a korszak, a 16. és 17. század fordulóján – sőt a 18./19. század fordulóján is – a tapasztalati tudás gyarapodása ellenére, a „tudományosság” a régiség tekintélyével legitimálja érveit. Mindazonáltal Szamosközi több tényező magyarázata nem egyszerűen az kurrens elméletek ismétlése, hanem a klimatikus, szociális (lakás, higiénia, táplálkozás mentalitás), a járvány dinamikája (ciklikus mozgása), a népesség viselkedése stb., tapasztalati elemek bevonásával, ezek együtthatásával a járványhelyzet közvetlen–közvetett természeti és antropogén összetevőinek megértésére törekszik.

Somogyi Ambrus, Dés város jegyzője, az unitárius hit és felekezet erdélyi szószólója – Szamosközi pragmatikus világlátásával szemben – erősen elmélet centrikus. Miután néhány adatot említ az 1586. évi kolozsvári éhínséget követő „halálos” betegségről, híres orvosokra és filozófusokra hivatkozva értekezésbe bocsátkozik, amelyben keverednek a pietisztikus és világius elemek. Szerinte a fatális halálnak előhírnöke volt a bolygók járása, és az elemek állásából

⁷⁵³ Krauss, G. 1994. 167–168.

⁷⁵⁴ Lampe, Fried. A. 1741. *Gileádbéli balsamom a döghalál ellen. Melyet a felsőbb 1713. Esztendőben a Pestisnek alkalmazhatósággal közönséges Haszonra fordította Hunyadi Sz. F.* Franekerában. 116. (Idézi: Horányi I. 1999. OSzK.)

felismerhető volt, hogy ezek az égi bosszú eszközei gonosz az emberek tetteiért, bűneiért: „A keresztény vallás arra tanít, hogy hasonlóan a földrengésekhez és a halandók egyéb bajaihoz Isten bosszúállásának fegyvere a pestis is, miáltal az Isten egyaránt bünteti a hibásokat és a hibátlanokat.” A továbbiakban a miazma-elmélet ismeretében, kifejti, hogy a pestist az egészségtelen éghajlat okozza, vagyis a szélsőséges melegek és hidegek, a nedvesség vagy a mértéktelen szárazság. „A filozófusok azt mondják, hogy az egészség egy köztes állapot, és a bőség vagy egyéb túlzás betegséget idéz elő.” Ugyanígy a „természetben ahol a meleg és a fagy, a szárazság és a nedvesség mérsékelt ott minden egészségesen növekszik és erősödik, ott azonban, ahol az említett elemek egyike mértéktelenül, gát lástalanul jelentkezik ott a betegségek erőssége és az átkozott pestis növekszik, úgy az emberek mint az állatok között.” Ezért van az, hogy a „mocsaras vagy nedves vidék lakói, ki vannak téve az ehhez hasonló betegségeknek. A meleg vidékek lakói ugyan ilyen gyakran szenvednek a pestistől, mint a hideg tartományok lakói. Főleg a nagy meleg fatális, ez kintzött minket is a múlt esztendőben, ugyanis az 1585. évi nagy szárazság okozta a járványt, amikor nem csak eső nem volt, de a talaj annyira kiszáradt, hogy az összes források elapadtak. Először a gabona drágult meg, ezt követően ősszel, a meleghez a nedvesség is hozzá adódott... a levegő fertőzése igen veszélyessé vált. Az esők által megmérgezett levegő, a járványt hozó égítetek hatására nagy tartományokat és tájakat kínoz, áterjed a környezetünkben lévő állatokra is, és belélegzéssel bekerül a belső szerveinkbe és halált okoz. Sőt a bőr pólusain is áthatol, mivel ezeket s a vért is áthatja a belélegzett levegő, ennek fertőzése váltja ki a lázat, ami végül is halálos.” Végezetül a Somogyi érveket említ annak bizonyítására, hogy a járványok okozta felfordulás isteni eredetű, az ember nem tehet ellene semmit, amit az bizonyít, hogy a „könyörtelen halál felszínre hozta a kevély emberek nyomorúságát, akik kis idővel előtte gondtalanok és vidámak voltak, pillanatok alatt megtörttek”.⁷⁵⁵

Somogyi Ambrus, tehát egyfajta szintézist vázol fel a pestisjárvány okainak magyarázatában, ugyanis a pestis okát egyrészt Isten büntetésének, másrészt természeti tényezőknek tulajdonítja (bolygók járása, a hőmérséklet, a természeti csapások földrajzi, topográfia megoszlása stb.), azonban az utóbbiak is az isteni szándék megnyilatkozásai a földi bűnökért. Eszmefuttatásában az az érdekes, hogy benne pestis okai között a szociális körülmények – Szamosközinél a alultápláltság, lakásviszonyok, viselkedés stb. – nem szerepel. Miközben részletekbe menően asztrológiai, és a klimatikus-topográfiai adottság közrejátszását hangsúlyozza a járványok kialakulásában, terjedésében (fertőzött levegő belélegzése, a bőr pólusain való behatolása), amelyek a miazma-elmélet alapvető tételeinek a felsorolásai. Ebből következik az elmélet alkalmazása konkrét helyzetben: a kolozsvári pestishelyzet közvetlen kiváltó tényezője az előző évi (1585) nagy szárazság, aminek következménye a piaci árak megugrása. A kolozsvári pestis diffúzió útján való terjedését mellőzi, csak a szárazság–éhínség relációt emeli ki, ami nem volt oka a pestis megjelenésének, hanem a városba behurcolt fertőzésre fogékonyabb volt az alultáplált lakosság. Az elmélet „igazságai” – lévén, hogy az tekintélyek nevéhez kapcsolódott – hátérbe szorította Somogyi értekezésében a megfigyelhető, illetve tudott dolgokat. Másfelől a korszak gondolkodásra jellemző egy fajta kettősség, – mint Szamosközi esetében is láttuk –, csakhogy Somogyi

⁷⁵⁵ Erdély öröksége. II. Budapest. é.n. 64 – 66. Somogyi Ambrus tevékenységéről bővebben (Lásd: Lukinich Imre, *Adatok Somogyi Ambrus életéhez*. Századok. 1906., Balázs Mihály, 2016. 234–240.)

beállítódása nem pragmatikus, egy fajta kerekded elmélettel próbálkozik, add meg a császárnak ami a császáré alapon. Miközben a világmindenség (bolygók, légkör stb.), természeti tényezők változatos adottságai alakulásának dolgait az isteni szándékhoz kapcsolja, mégis a járványokat környezeti (miazma-elmélet) tényezőkkel hozza összefüggésbe. A korszakban, főleg a külföldi szerzők is, szóvá teszik, hogy Magyarországon az egészségtelen domborzati és éghajlati viszonyok következtében a járványos betegségek súlyosabb lefolyásúak, mint más országban. Ebben a véleményükben főleg a kiütéses hagymáz (a tífusz) epidémia a referencia, melyet „magyar betegségnek” (*morbus hungaricus* vagy *lues pannonica*) nevezték. Első pusztító hatását 1542-ben a Budavára alatt a pesti mocsarakban táborozó német hadseregben fejtette ki, mintegy 30 ezer (?) katona lett az áldozata, és mint szó volt róla a fertőzést behurcolták Bécsbe, ahol „a nyilvános épületek megteltek beteg katonákkal és a halottak s haldoklók az utcákon heverték”.

A későbbiekben a pestisjárványok és egyéb betegségek okainak természeti (klimatikus, topográfia) tényezőkkel való magyarázata kiegészül az etno-kulturális csoportok életmódjával (élelem, táplálkozás, higiénia, vegyes házasságok stb.).

G. Krammer, Magyarország éghajlatáról írt értekezésében (Bécs. 1739), megállapítja, hogy az országban sok a kiöntéses (áradó) folyó, az ország központja mélyen fekszik, egészségtelen az éghajlata, nyáron erős a napfény, mezítelen testet „megpörköli”. A sík területeken kevés a víz, ami van zavaros, rossz, a tej nem elég zsíros, hús kevésbé ízletes. A hegyaljai borok túl erősek, egy év alatt annyira megnemesedik, hogy mindennapi ivását kevesen bírják. Az állati járványok gyakorta ismétlődnek, és átterjednek Németországba. Az ország éghajlatát nem bírják a külföldiek (spanyolok, olaszok, franciák, németek), csak a törökök.

A németeknek és törököknek magyar, oláh, szerb asszonytól lett gyermekeik sokáig élnek. Kivált az oláhok igen szaporák és hosszú életűek, amit annak tulajdonít, hogy majd mind vegetáriánusok, meleg évszakokban szinte semmi húst nem esznek, a folyók vizét isszák, savanyú káposztával és savanyú levesekkel élnek, utóbbiakat búzakorpa (helyesen árpa) erjesztésű ecettel (bors) készítik. A déli meleget kerülik, meleg ételt este és reggel esznek. Oláhok, cigányok, rácok nem kedvelik a marhahúst, helyette ürühúst és szalonnát pörkölnek. A magyarok több marhahúst esznek, nyársra húzva sütik, vagy füstölik, szárítják, de még sem olyan erősek, hosszú életűek mint a rácok, akik egész évben hideg vízben fürödnek, gyerekeiket is abba „mártják”. A parasztok jégvermeket ásnak és ott hűtik italukat. A német asszonyok Magyarországon tovább élnek mint a férfiak. Az ország egészségtelen, mert lapályos részek fa és erdőhiányosak, ezért ajánlja a mélyebb nedvesebb helyeken a fűzfa, a magasabb szárazabb területeken a bükk, a gesztenye ültetését. A Magyarországra látogatóknak azt tanácsolja, hogy csak (ecettel, cirommal) savanyított ételeket fogyasszanak, lefekvés előtt pedig limonádét, hogy elkerüljék a betegségeket, járványokat.⁷⁵⁶

Krammer – Szamosközi, Somogyi által említettek – kiegészítő megjegyzése és javaslata egy sor pontosítást tesz az ország természetes adottságait illetően, ezekről nem tudjuk, hogy

⁷⁵⁶ Krammer, Georg, *Medicina castrensis*. Vienne. 1739. (Idézi: Magyary-Kossa Gy. 1940. IV. 116–121, 126, 128.) Vö. Felszegi, 227. Karácsonyi János, *Békés megye története*. II. 39., *Nyitra vármegye monográfiája*. 1899. 246., Közlm. Szepes vármegye múltjából. VI. 144., Veszprémi I., *Magyary-Kossa-család története*. Budapest. 1925. 102., Linzbauer, I. 655–659, 662, 125–126., Zsilinszky, II. 85., Fischer, D. *Consilium pestilentiae*. Leipzig. 1740. (Idézi: Magyary-Kossa Gy. 1940. IV. 116–121, 126, 128.)

saját tapasztalatai vagy olvasmányai alapján fogalmazta meg. Ami pedig az ento-kulturális csoportok – főleg az oláhok, szerbek – táplálkozási szokásaikról írt, az láthatóan a balkáni hagyományok tovább élése, amit pedig az egyes csoportok, illetve a vegyes házasságban születettek élet kilátásáról felsorol, ellenőrizhetetlen. A korszak embere életkorának hosszát – előző kötetben is utaltunk rá –, hogy befolyásolták a táplálkozási szokások. Forrásainkból tudjuk, hogyha az ember túlélte például a pestisjárványt és egyéb betegségeket is elkerülte, nem volt részese háborús eseményeknek, lakóhelyét megkímélték a természeti csapások nyomán fellépő élelemhiány, vagy tartós alultápláltság stb., igen szép kort (70–80 évet) éltek meg, függetlenül attól, hogy melyik etnikai, vallási csoporthoz tartoztak. A korábbi korszakokban sem volt mindig, hogy az adott csoport lakhelye földrajzilag (topográfia, mikroklíma) egy azon országon, régióan, tájegységen belül hol helyezkedett el, milyen természeti, epidémiái, háborús, elvonási rendszerek (adózás) és egyéb létfenntartási forrásait károsító veszélyeknek volt kitéve, ugyanis mindez befolyással volt az életmód, az életvitel alakulására. A vegyes házasságokkal kapcsolatos információi – noha annak kilátásait biztatónak ítélte – a németek esetében azért is gyanús, mert művének megjelenésének idején és azt követően is tartott a németek betelepítése, ugyanakkor a betelepített németek eléggé zárt csoportot alkottak nemcsak akkor, hanem a későbbiek során is. Nem beszélve arról, hogy többségükben családok települtek be. Krammer egy sor a 16. századi zsurnalisztika kezdetei óta, a német írástudók által terjesztett sztereotípiát görget tovább, melynek alap motívuma a magyarság életmódjának párhuzamba állítása a Bécs által kedvelt oláhok, szerbek előnyös életvitelével.

Krammer a Magyarországra utazók, látogatók figyelmét felhívja arra, hogyha el akarják kerülni a betegségeket és járványokat, akkor savanyított ételeket fogyasszanak. Az alábbiakban majd néhány példa erejéig nyomon követjük a középkori forrásoktól kezdve egészen a 19. század elejéig ajánlott dietetikus étrendek listáját, amelyek mindegyikében szerepel az ecet, a citrom, s az azokkal savanyított ételek.

Ami pedig a pestis miben létének reprezentációit illeti, szakemberek, orvosok véleménye esetenként nem haladja meg a fentebb idézett laikus szerzők tudását, sőt mintha visszaesést mutatna korábbi század magyarázó-értelmező törekvéseihez képest. Igaz, az orvos-doktorok a 18. században már az emberi testben a fertőzésfolyamat lezajlásának feltárásával próbálkoztak. Debrecen város előjárói a nagy pestisjárvány idején például kikérték (1738. májusában) Buzinkai György physikus tanácsát, aki az isteni szándékkal a természetből táplálkozás útján a belső szervekbe került „férges tojásaival” magyarázta a fertőzést: „*Küld az Isten gyakorta a földre sok számú és sok némű férgeket, hernyókat, sáskát, cserebogarakat: ezek tojásaikat letészik füre, fára, kerti veteményekre... Ezek az eledellel a gyomorba lemennek, vagy mivel ezek többire láthatatlan kitsinységűek, a szélből elragadtatván, a levegő egén ide s tova vitetnek, ezek a kis be lehelések a tüdőbe menvén mindkét helyen megrothadnak vagy kiköltetnek, a testet férgessé és rohadásra hajlandóvá teszik.*” Hogy mennyire elterjedt volt az orvos doktorok között az akkor tudományosnak tartott nézet, azt Linzbauer is megerősíti, aki még 1850-ben is a sáska- és hernyójárást a „*láthatatlan csirák*” hordozóinak tulajdonítja.⁷⁵⁷

⁷⁵⁷ Kiss Ernő, Népegészségügy. 1931. évf. 1-10. szám. (Idézi: Magyary-Kossa Gy. 1940. IV. 108–110.)

Szamosközi, Somogyi, Krammer a környezeti tényezők és a pestisjárványok összefüggésére utaló leírásához hasonló (éghajlat, lakás, öltözet) figyelmeztet Bécs 1790. májusában a közembereknek, „az epidémiai uralkodó rodhasztó forró nyavalya ellen” szóló „regulája” is: „az időjárás melege, a nedves, változó meleg és hideg időjárás, nyárban és ősszel, mikor a napok melegnek és az éjszakák hidegek uralkodik többnyire a rodhasztó forró nyavalya gyakrabban. Télben sem kevésbé gyakori és veszedelmes. Áradások okoznak nedvességet, a lakhelyek szülik itt és amott az epidémiai betegségeket. Ha az ember magát akarja védeni, akkor őrizze magát az ember az ártalmas levegőtől, oltalamaza magát a kihűléstől, mert ezek okozzák a forró nyavalyát, soha amikor megizzad, hideg vizet ne igyon, le ne vetkőzék se nyáron se ősszel, reggelenként és esténként már hűvös van, ködös levegőn ne járjon, öltözését a külső meleghez szabja. Azon legyen, hogy száraz legyen az öltözéke, egészséges helyen lakják.”⁷⁵⁸

Na mármost, ha felidézünk korábbi antik görög–római, perzsa, majd a bizánci megfigyeléseket és párhuzamba állítjuk a fentebbi szerzők okfejtéseivel, akkor azt látjuk, hogy a korszakokon átívelő, a medicina paradigmájának számító *miasma*, vagyis a *hippokratészi milió-elmélettel* magyarázták szerzőink is a fertőző járványok kialakulását. Hippokratész nyomán az antik, bizánci szerzők feltételezték, hogy a kiváltó tényezők az adott környezetben (éghajlat, levegő, víz, talaj, bolygók állása) s az emberek alkati sajátosságaiban van, ahogy azt Krammer leírásában is láttuk. A római Ammianus Marcellinus említi – mindazt ami Somogyi Ambrus fejtegetéseiben, s részben a 1790. évi regulában is olvasható –, hogy „*filozófusok és hírneves orvosok*” a járványok okát a túlságos hideggel vagy meleggel, nedvességgel vagy szárazsággal magyarázták. Ezért szenvednek az emberek mocsaras vagy nyirkos helyen köhögésben, szembajokban, forró vidéken pedig lázak hevétől. Vergilius *Georgicájában* a légi miazmákkal, az légköri tényezőkkel (széljárás) indokolta a járványos betegségeket. *Lucretius Carus* a fertőzőjárványokat geológiai–éghajlati tényezőkkel is (vulkánkitörés, földrengés, szélvihar, köd, felhő) hozta összefüggésbe. Szamosközi is – hasonlóan *Lucretius*, *Ammianus Marcellinus* okfejtéséhez – a fertőzőbetegségek, a pestis kialakulását a légrétegek levegőjének szennyeződésével (fertőződéssel, elnehezülésével) indokolta.⁷⁵⁹ Akárcsak a párizsi egyetem orvosi kollégiuma, 1348-ban – a királynak adott válaszában – a pestis létrejöttét szintén a levegő megromlásával, illetve asztrológiai jelenségek közrejátszásával magyarázta.

Noha Szamosközi magyarázatainak is támpontját a milió – elmélet képezi, mégis – nem árt ha hangsúlyozzuk, már csak azért is, mert nem volt szakember mint a debreceni physikus – egy sor új észrevételt tett. A későbbi magyar pestisnarratívákban és hivatalos szakvéleményezett írásokban is ritkán fordult elő a pestisjárvány klimatikus – szociális – mentális tényezők összefüggésére való utalás, illetve a járványfolyamat megértésében a töbttényezős magyarázatra való törekvés. Ebben talán *Prokopiosz* tekinthető előzménynek, aki a *Iustinianus* – pestis idején a különböző elméleteket, a fabrikált „különös természettudományos teóriákat” félrevezetőnek tartotta. Igaz, megjegyzi „*hacsak nem isteni büntetésnek tartjuk*” a pestist.”

⁷⁵⁸ Kovászna Megye Állami Levéltár, Sepsiszentgyörgy, Fond Háromszék, Közigazgatási iratok. Nr. act. 1224, Fila 8 (1790. május 1.).

⁷⁵⁹ Az idézett szövegeket (*Prokopiosz*, 2003. I. 14., *Ammianus*, M. 1993. 19. 4. *Vergilius*, *Georgica* 3. 440–566. *Lucretius Carus*, *De Rerum Natura* 6. 1090–1286) és azokhoz fűzött értelmezéseket bővebben (Lásd: Mende B. Gusztáv. 2003. 17. (Hozzáférés: 2016.5.20.).

A pestisnarratívákban, feljegyzésekben is gyakran említik, hogy a járvány terjedése hideg téli évszakokban megtorpan, csökken a megbetegedések száma, szemben a meleg tavaszi – nyári – őszi évszakokkal, amikor ismét emelkedett az áldozatok száma. A klimatológusok, mint említettük, a bubópestis domináns voltát a Mediterrán térségben a melegebb, a tüdőpestisé pedig Északnyugat-Európa hűvösebb éghajlatával magyarázták. Tény, hogy a pestisjárványok, a többi járványfolyamatokhoz, ha nem is azonos módon, de hasonlóan összefüggést mutattak a természetkörnyezeti tényezőkkel is, így a hivatkozott okfejtésekben a korszak „természettudományos” elméleteinek magyarázatai bármennyire is naivak voltak, a környezet megfigyeléséből adódó összefüggések felé tolták el fokozatosan az ismeretszerzést és ezek a tapasztalatok később beépültek az intézményesített járványvédelembe.

2) *Boccaccio* a járvány kitörését kiváltó tényezők tekintetében láthatóan bizonytalan volt: „*Midőn a jeles Firenze városában kiütött a pestis, melyet az égi testek hatalma vagy Istennek bűnös cselekedeteinken érzett igazságos haragja zúdított a halandókra, hogy észre térítsen bennünket.*”⁷⁶⁰ A bizonytalanság abból adódott, hogy a korszak embere számára, hogy az Isten teremtette világmindenségben, a természeti tényezők (bolygók járása) független vagy sem az isteni szándéktól. A gyakorlatban a vagy – vagy dilemma abban mutatkozott meg, hogy a régi antik hippokratési–galenosi miazma elmélet bármennyire is az orvoslás paradigmájának számított, járványok idején tehetetlen volt, így az emberek számára nem maradt más támasszuk, mint az Isten büntető és kegyelemosztó, megbocsájtó (orvoslásában) reménykedni. Ezt a tömegeket megmozgató beállítódást, pontosabban hitet a *pietizmus* (latin *pietas* = istenfélés, vallásosság, igazság) fogalmával jelölhetjük, ugyanis a pestis idején felekezettől függetlenül mindazokat a világlátásokat, világértelmezéseket felöleli, amelyek az evilági dolgok alakulását az isteni szándék megnyilvánulásának tulajdonították.⁷⁶¹ Tehát, a fentebb ismertetett szerzőktől eltérően az isteni szándékon kívül – *Boccaccio*, Szamosközi kivételével – egyéb más magyarázattal nem indokolták a pestisjárványok kitörését.

A hívő ember nem csupán az igazság isteni eredetét fogadta el, hanem az isteni szándék megértésére is törekedett a pestisfertőzés, a betegség megelőzésében, a védekezésben is. Ebben segítségére volt a papság, s az orvosok által magyarázatot nyújtó *prophylaxis theologica*, amely – görög *prophylaxis* szó eredeti értelmében – a betegségek orvosi megelőzésére utalt. Más szóval, a *prophylaxis theologica* az isteni szándék – például a pestisjárvány mint büntetés – megértése azt jelentette, hogy az Isten igazságossága és irgalma nemcsak büntet, hanem orvosol is. Az orvoslása egyben azt is igazolja, hogy „*Isten Úr a fölött*” is: Isten haragjának lecsillapításával bűnhődés árán vagy Istennek tetsző kultikus cselekményekkel, az kiengesztelés szertartásokkal (imák, körmenetek, gyónás, rítusok stb.) eltávolítható a bűn,

⁷⁶⁰ Boccaccio, G. 2009. 15.

⁷⁶¹ Magyary-Kossa a vallásos viselkedésre a *pietizmus* fogalmát használja, azonban nem utal arra, hogy a fogalom és a hozzá kapcsolódó gyakorlat a *pietizmus* a 17. és 18. századi német protestáns (hallei csoport) megújulási mozgalom névadója is. Ha a *pietisták* gyakorlati, dogmamentes orientációja mentén alkalmazzuk a fogalmat, akkor ki maradnak a többi felekezetek, tehát ezért is jeleztük, hogy a *pietas* szót eredeti jelentésadására megfelelőbb számunkra, mivel az tágabb és helyet ad minden felekezet istenfélésének. A *pietizmus*ról bővebben (Lásd: Font Zsuzsa 2001. *Erdélyiek Halle és a radikális pietizmus vonzásában*. Szeged. József Attila Tudományegyetem.)

vagyis a bűnt le kell vezetelni példamutató étellel. Saltzman János, nagyszzebeni orvos, aki az 1510-ben dühöngő pestisjárvány idején a vesztegzár alkalmazásával megvédte a város lakosságát, a pestis prophylaxis védőgyógyszert, az Aurum Hungaricumot ajánlotta.⁷⁶²

Másfelől az európai kultúrkörben a *tekintély* római eredetű forrása a hagyomány és a vallás. A tekintélyből mindenkinek jut valamennyi, aszerint, hogy az egyén, a csoport a társadalmi térben hol helyezkedett el. Viszont az egymással is kapcsolatban álló csoportok beleolvadnak a mindent összetartó egészbe, melynek tekintély forrása nem földi, hanem transzcendens, és mint ilyen a keresztény egyenlőség tájokozódási pontja, „*az evilági élet hierarchikus szerkezete ellenére.*”

A keresztény tekintély hagyományát Krisztus életének tanúbizonysága jeleníti meg, Názareti Jézus halálának és feltámadásának „*tanúi, az apostolok az egyház alapító atyáivá válhattak, akiktől saját tekintélyét nyerhette*” az egyház, melynek feladata az evilági életben a lelkek ápolása, a tanítás révén a közösségi/társadalmi (erkölcsi) rend fenntartása. A világi hatalom ingatagsága miatt az egyház tekintélye századokon át a társas kötelékek, a társadalmi rend alapértékeinek formálója és fenntartója. A pestisjárványok idején a bűnbocsajtó vallási rítusok terapeutikus jellegükénél fogva abban segítettek, hogy valamelyest mérsékeltek a világvége hangulatot, amit a korszak életmód, életvitel előírásaiban is tetten érhetünk. Wéber János *Amuletumában* (1645) az egészségre károsnak tartotta a túlzó örömet és bánatot. Főleg pestis idején „*ne add a bánatnak a te elmédet, és fonnyaszd magad, mert sokat vesztett-el, és ölt meg a szomorúság.(...) „Uram Jézus légy orvosunk, Bánatingban vidámságunk.*”⁷⁶³

A 16. században a reformáció térnyerésével a protestáns felekezet hívei körében, az új hit a katolikus egyház viselkedés előírásaitól eltérő viselkedés elvárásokat írt elő a hívek számára, amely az új vallás dogmatikai alapvetéseiből következett.

Szamosközi István az 1585. évi magyarországi és erdélyi pestisjárvány idején a tömeges elhalálózást egyrészt az orvoshiánnyal, másrészt az „emberiesség” vallási motivációjú viselkedéssel magyarázta. „*Bizony ebben a szerencsétlenségben az a legnagyobb szerencsétlenség, hogy az elvakult és a hamis vallási tanoktól megrontott népet elhagyták azok az orvosok, amelyek más vidékeken hasonló esetben nem hiányoznak. Mivelhogy az orvosoknak hatalmas a hiánya (lett). Alig egy-kettő, vagy közepes ismerettel rendelkező akad az egész Magyar Királyságban, akihez lehetne folyamodni, ha nem is a biztos megmenekülésért (ti. gyógyulásért), legalábbis csak a reményért, amely a szerencsétlenek legnagyobb vigasztalása. Egyedül a Kírké praktikáit kitanult javasasszonyok, vagy állatok gyógyításához értő kovácsok, és az ostoba sebészek kínáltak enyhítő szereket és tinktúrákat a haldoklóknak, melyek öltek, mint gyógyítottak. Így a kimerült és az éhínségtől meggyengült vidéket, hirtelen oly gyógyíthatatlan romlás támadta meg, hogy semelyik ház, falu és város sem mellőzte a gyászt, és nem akadt, amelyikben ne halmozódtak volna a végzetes csapások.*”

Szamosközi a fentebb idézett tényezők (éhínség, alultápláltság, lakásviszonyokkal, klíma stb.) mellett a járvány pusztításának okait kiegészíti (orvoshiány, a javasasszonyok, csontkovácsok praktikái, a sebészek tudatlansága, gyanús szerek használta), azonban

⁷⁶² Korbuly György, *Egészségügyi állapotok*. In: Domanovszky Sándor, 1991. *Magyar művelődéstörténet*. II. 364 – 381. Szekszárd. Babits Magyar – Amerikai Kiadó Rt.

⁷⁶³ Wéber J. (1645). 1728. Csiksomlyó. (Csiki Székely Múzeum Könyvtára, Csíkszereda)., Wéber János tevékenységéről (Lásd: Dr. Lengyel Julia, *Gyógyszerészet*. 39. 1995. 25–33., Duday András, 1931. 91.)

meghatározónak tartotta a „hamis, elvakult vallási tanok” nyomán kialakult „emberiességi” viselkedés elterjedését: „...csak növelte a bajt, akár mert elhamarkodott és ostoba nézetek rabjaként a nép semmibe vette a fertőzés megelőzésének vagy elkerülésének minden módját és babonáktól elámítva azt hirdette, hogy ha a pestis dühöngeni kezd, senki nem kerülheti el a sorsát, ha mégoly korán keresett is magának biztonságos helyet. Bárhová forduljon is az ember, rejtőzzön akár az erdők sűrűjébe, ha eljő a végzet órája, sem a pestis sem más betegségek előtt egyik út sem lesz járható. Hiába küzd valaki az emberi sors ellen. Így e hamis bizonyásra támaszkodva és ezen vélekedésekkel eltele, nem törődtek azzal, kinek mi lesz a sorsa, de úgy vélték”, azok, akik a fertőzötteket, betegeket elküldik maguk közül, vagy pedig elmenekülnek, „megbolondultak.” (...) „Ezen meggyőződéstől vezetettve ismerősök és ismeretlenek válogatás nélkül látogatták egymást, a kelésektől levedző tagokat, a mérgező fekélyeket, a fertőző kelevényeket bátran megtapogatták; és hogy semmit se mulasszanak el a végső ostobaságig menően, egy fedél alatt laktak a pestissel fertőzöttekkel, ugyanazt a levegőt lélegezték be, így őket a pusztulásra való ily nagy igyekezet közben maga a megtestesült egészség sem tudta volna megmenteni. Így mialatt ostobán az emberiességgel törődtek, maguk lélegzik be a romlást hozó mérget és mint mondani szokták, maguknak szaporították a bajt. És amikor ily módon a „kígyó mérge” (ez lenne a betegség neve: vis serpentis, helyesebben virus serpentis) behatolt a vidékre az összes kórságával együtt, mivel az emberi gyógyszerek nem voltak képesek enyhíteni (ezt). (...) Az egymás segítése közben, a betegekkel való érintkezés miatt,..., mint a nyáj közt, elterjedt a betegség...”⁷⁶⁴

Szamosközi, vélhetően a védekező viselkedés minden – ösztönös vagy ismert – formájának feladását, mellőzését a predesztináció tanának tulajdonította, ugyanis a 16. században a hitújítás különböző változatai keltek lábra, ami magát Luthert is megdöbbenetette, mivel nem ez volt az eredeti szándéka.⁷⁶⁵ A katolikus, anyaszentegyházból kivált felekezetek, s ezek további osztódása a különböző szekták mentén, a források tanúsága szerint is, pestisjárványok idején összezavarta nem csupán a hívek viselkedését, hanem a hit szószólóit is.

Segesvár jegyzője – mellesleg Bethlen Gábor alumna – G. Krauss megemlíti, hogy ariánusok és kálvinisták nem fogadták el a „mindennapos tapasztalatot”, hogy „a *pestis ragályos (erblig)*”, ellenszere a menekülés, a fertőzött helyek elkerülése, városban maradtak és valamennyien meghaltak.⁷⁶⁶

Komáromi Csipkés György erdélyi unitárius prédikátor 1664-ben kinyomtatott prédikációiban, a predesztináció tana mellett szállt síkra, noha annak betartása – mint egy másik helyen is említettük – az unitárius Kendi Júlia halálában is közrejátszott. Komáromi Csipkés fölöslegesnek tartja az ide-oda menekülést, a futást, elvándorlást, hogy végül megszabaduljon az ember a betegségtől. „Senki ne higgyen azoknak, akik a pestisbeteg szülők magárahagyását, a ház beszegelesét, a még életben lévő beteg gödörbe szállítását tanácsolják. Teljesen fölösleges, tiszta bolondság, ha azt hiszik, hogy falvak, városok, utcák elkerülésével, vagy egy – két ház lepecsételésével megszabadulhatnak a pestistől.”

⁷⁶⁴ Szamosközi I. *Történeti maradványai 1566–1603*. In.: MHHS Tom. XXI, I. kötet, 221–224, 228–229.

⁷⁶⁵ Bővebben (Lásd: Pászka I. 2019. I. 364–370.)

⁷⁶⁶ Krauss, G. I. 167–168. Vö. 9 Bielz 49., 5–6., Kemény, Fundgruben., II. 114. (Idézi: Réthly A. 1961. 175–177.)

Karcagon például mintegy (1739) négyszáz ember halálát okozta a reformátusok ragaszkodása a predestináció (*damnata praedestinationum opinio*) tanához, akik nem engedelmeskedtek azokat büntették. A hatósági tiltás ellenére ugyanakkor megtartották a fertőzésveszélyes egyházi temetkezési szertartásokat.

Azonban a református egyházon belül is megoszlottak pestises időkben a predestináció tana előírta viselkedés körüli álláspontok. A kálvini és lutheri felekezetek (1571) szétválása utáni években, Károlyi Péter református prédikátor 1575-ben közölt munkájában a predestinációtanának fellazítása mellett érvelt: „*Szabad-e a döghalál elől elmenni?...Itt először azt forgatják nagy sokan: Ha Isten ostora az döghalál, hát nem szabad el futni előle? Nem következik, hogy azért, mert Isten ostora, nem szabad elmenni előle. Mert az Pogány fegyver is Isten ostora, de ha Isten elbocsát előtte, ne kísérsed meg őtet. Az éhség is Isten ostora... az dög halál is Isten ostora. De ha neked Isten alkalmatosságot és erőt ad az elmenésre, ne utáld meg az ő gondja viselését.*”⁷⁶⁷

A predestináció tanából adódó viselkedés elvárás, beállítódás – mint már Szamosközi is hangsúlyozta, – a pestisjárványok idején, noha „emberies” volt, családok, rokonok gondját viselték betegeiknek, mégis sok jámbor felekezettag halálával járt. Felekezetiileg vegyes településeken, soraikban több esetben nagyobb volt az elhalálozás, mint a katolikusok körében.⁷⁶⁸ Habsburg időkben a járványvédelmi utasítások, rendeletek az aktuális pestishelyzet esetén tiltották, illetve figyelmeztették a (lutheri, kálvini) református lelkészeket, hogy predestináció (eleve elrendelés) tanát – az Isten eleve elrendelt minden embert az üdvösségre vagy a kárhozatra, s ez független az ember jó vagy rossz cselekedeteitől – a szószékről hirdetni ne merészeljék.⁷⁶⁹ Láttuk, hogy Pázmány Péter Nagyszombat város tanácsát személyenként kiátkozással fenyegette meg, ha pestis idején nem az emberek életének mentésével, hanem a katolikus temetkezési ceremóniák betartásával foglalkoznak.

Pestisjárványok idején – Magyary-Kossa Gyula alábbi példái is mutatják – az orvosok is „józanul és istenes módon éltek”, ők is hirdették a *prophylaxis theologica*t az isteni szándék megértésének szükségét. Gömöri Dániel győri orvos is úgy vélte, „*midőn Istentől reánk ütött haragját szívbeli fohászokadásainkkal megengeszteljük*”, a pestist a „*haragvó úristennek repülő nyilait*” távolítják el a betegektől. M. Dávid Sándor pedig azt írta, hogy „*áldassék az életnek Fejedelme, hogy az ő súlyos látogatásai között irgalmasságot is hagy tapasztalunk, és oly orvosságokat mutat, melyek által az ő hatalmas nyiláival megsebzett emberek ismét meggyógyíthatnak.*”

A gyógyítás sikere esetén, állítják az orvosok, sebészek is, hogy ők csak „Isten után” gyógyítanak, a páciensek is „Isten után” megsegít (gyógyszer, orvos) formulát használták.

⁷⁶⁷ MOE, II. 179., Bártfai Szabó, 193., Veress, E. Fontes. I. 85, 86., Szinnyi, VI. (Idézi: Magyary-Kossa Gy. 1931. III. 228/896, 899, 90.)

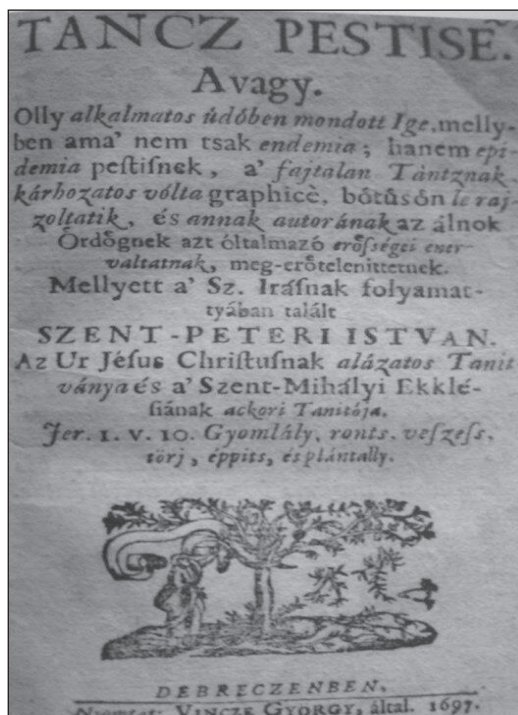
⁷⁶⁸ Gál K. I. 157, 128., Erdélyi Múzeum. 1911. 334., Szalárdi, J. 1980. *Síralmas magyar krónikája*. 669., Bolyki, J. Komáromi Csipkés, Gy. Pestis. (1664). In: Orvostörténeti Közlemények. 1979. 95., Fazekas, A. Szabolcsi adatok a pestisjárvány történetéhez. Budapest. 1979. 95., Régi Magyar Levéltár. Budapest. II. 1981. 415., (Idézi: Binder, P. 1985. 57–58.)

⁷⁶⁹ A katolikus *tridentinai zsinat* (1545-1563) a reformáció tanaival szemben kimondta, hogy a bűnös ember ugyan nem tudja magát megváltani, szüksége van a kegyelemre, de az isteni kegyelemmel szabad akaratral együtt kell működnie. Azt a felfogást pedig, amely szerint Isten egyeseket eleve a kárhozatra szánt, és ezért ők nem kapnak kegyelmet, a zsinat *eretnek* nézetnek bélyegezte. (Lásd: Beinert, Wolfgang. 2004. *A katolikus dogmatika lexikona*. Vigília kiadó. Kiválasztás és a Predestináció szócikkeket.)

Bornemissza Anna (1664) írja rokonának, Teleki Mihálynak: „Egy híres doktor vagyok Kapos nevű faluban, Gergei István-e (Görgei Pál) vagy kicsoda? ugyan prédikátor abban az helyben. Nekem, fiam, az tetszenék, hogy az mire imide – amoda költesz, jobban volna olyra költeni, az kihez bizhatnék ember, hogy Isten után megtudná gyógyítani.”⁷⁷⁰ Hasonlóan – mint láttuk – a háromszéki rokkant katona sebész esetében, a mellette kiálló ügyfelei mindig azt hangoztatták, hogy „Isten után” meggyógyította rokonaikat, állataikat stb.

A pietizmus a protestáns egyházakban a bűnből a kegyelemre, a régi életből az új életre való lelki újjászületés, a bűnbánatban valósul meg, vagyis az isteni kegyelem (orvoslás) hatására az élet jóra fordul. Fentebb már idézett Fischer Dániel Lipcsében 1740-ben megjelent értekezésében a pestis ellen ajánlotta a füstölést, a szellőzést, a dohányzást, az érvágást, valamint a 90-ik zsoltárt „Te benned bízunk eleitől fogva, Uram!”

Rendszerint a vallás motiválta védekezéses viselkedés során annak szimbólumainak használatához folyamodtak, például a katolikusok a kereszt és az Úr könyörületéért esdeklő szövegeket véstek, írtak a házak ajtajára. Jellemzően a korszakban a prophylaxis theologicat átszötte a korszak orvoslásának paradigmája, a miazma elmélet. Azt tartották, hogy a jóra való orvos tudományát és ügyességét az Istentől nyerte, az orvos a gyógyításban csak az Isten eszköze, az orvosságok, különböző egyéb szerek hatása is Istentől függ.



Buzinkai doktor (1739) Rövid oktatás c. könyvecskéjének borítója (Szerző: dbrcn.hu.)

⁷⁷⁰ Magyary-Kossa Gy. 1929. II. 108.

Wéber János eperjesi (Szepesség) gyógyszerésze és orvosa, – aki a politikai környezetének alakulása függvényében váltogatta a felekezetét – az említett *Amulétum*ában a régi nevezetes tudós orvos doktorok által „aprobáltatott” eszközök között az „első, legfőbb és leghatásosabb eszköz, a pestisnek elűzésére, és el távolítására a mi számtalan, rut, undok vétkeiből való igaz megtérés és peonitentia-tartás, és a mellett, igaz és tekéletes hűtből származott buzgó fohászkodás, és könyörgés, hogy ő Felsege rollunk kegyelmesen el-fordítsa, ilyen méltó és megérdemelt csapását. Ha ezzel az eszközzel élünk nem illet minket a veszedelem, és az ostor nem közelget a mi hajlékunkhoz(Sz. Dávid mondása szerin). Ezzel az eszközzel élt Ezéchiás Király, mikor halálos betegségben fekiüvén, arczal fordula a falhoz, és keservesen imádkozzék az Istennek, kinek meghalगतá az Úr könyörgését, és meggyógyítá őt, úgy hogy harmad-napra az Urnak házába fel mene. Ehhez az eszközhöz ragaszkodjál tehát te is, akár egészséges, akár beteges légy, könyörögj erős hűtből és jól léssen dolgoz. Noha ez az első eszköz Theológusokra néz inkább, mivel Szent-Írásbeli, mind az által olyan reménységben vagyok, hogy a miatt engemet senki meg nem ítél, hogy az elsőben javallom és comendáлом, mivel a nélkül az orvosság keveset használ, és Bölcs Sírák is leginkább arra igazít minket, és parancsolja, hogy mindenek előtt az Istennek könyörögjünk és peonitentiat tartsunk, s az után hívassuk az Orvost és éljünk orvossággal”.⁷⁷¹

A korszak francia sebésze is azt mondta: „én bekötöttem, az isten meggyógyította.” (*Je le pancay et Dieu le guarist*). A 16. századi kuruzslók is az isteni tekintélyre hivatkoztak, tudományuk „az úristen ajándéka”. A felekezetek hívei a betegséget, járványokat Istentől való büntetésének tekintették: „Isten markában vagyon a egészség”, mert az „Isten jutalma”. Isten büntető keze főleg járványok idején erősítette fel a pietisztikus hangulatot, ezért ilyenkor szigorúan büntették az isten káromlást, céda-, tivornyázó-, templomkerülő népet.⁷⁷² A bűnbocsánat, a személyes és kollektív rítusok, mint a mindenféle veszély lehetséges elhárításának intézményesített módoszata, olyan terápiás gyakorlat volt, amellyel az egyház az elkerülhetetlenben való belenyugvást segítette. Tehát egyszerűen nem lehet elintézni azzal, hogy hatástalan volt, ugyanis kétségbeesés, testi-lelki traumával járó katasztrófa helyzetekben mégis csak pszichoterapeutikus hatással volt, nyugalomra, mértékletességre, meggondolatlan viselkedés elkerülésére intette az embereket. Nem véletlen, hogy a 18. és 19. századi pestis, illetve kolera járványok idején a Habsburg hatóságok első intézkedései az egyházak rituális szertartásait veszik igénybe, ahhoz hogy a pánik hangulatot elkerüljék, illetve csökkentsék a lakosság körében.

Ugyanakkor látnunk kell, hogy a tapasztalati és pietisztikus beállítódások – annak ellenére, hogy megpróbáltuk külön választani őket – együtt jártak, egymást kiegészítették, pontosabban egymást támogatták a lelkeket és testeket gyöttrő, túlélésben reménykedő emberekben. A 16. században a reformáció térnyerése sem változtatott ezen, ugyanis a dogmatikai hangsúly eltolódások ellenére az emberek mentalitását jelző viselkedésben a változás igen csak lassú folyamat volt. Erre utaltak – mint fentebbi és korábbi hivatkozásokból is láthattuk

⁷⁷¹ Wéber, J. 1728. 2. A munkájának teljes címe: „Amuletum azaz Rövid és szükséges oktatás a Dög-halálról szerzettett Wéber Jánostól Eperjesi Patikáriustól Sirach 38 V 8 a Patikárius Orvosságokat tsinál és ennek az ő munkáinak soha nincsen vége és ő által sok jó szerzetetik ez földnek színén Bárfán Klósz Jakab által 1645 Esz”.

⁷⁷² Magyary-Kossa Gy. 1929. II. 116–118., 1931. III. 363–365.

– a viselkedésreakciók körüli ingadozások, bizonytalanságok a hitújítás szószólói körében is. Függetlenül a felekezeti hovatartozástól, abban mindannyian egyetértettek, hogy „Isten markában” vannak.

Látteletek, szerek, ápolások ...

A Fekete halált (1347–1352) megelőző évszázadokban (9–13. század) kontinensünkön ismereteink szerint pestis nem fordult elő, viszont más típusú – klinikai formájú – tömegbetegségek voltak, mint például a lassú lefolyású (2–15 év) lepra és az anyarozsmérgezés. Mindkettő okát a kortársak Isten büntetésének, az orvosi „diagnosztika” pedig a romlott élelmiszereknek, a rossz, fertőzött levegőnek tulajdonította. Az anyarozs mérgezés, más néven a *Szent Antal tüze* (*feu de St. Antoine*) a pestis megjelenése előtt a legkegyetlenebb betegségnek számított: „sok ember elrothadt a szent tűz miatt, amely a test belső részeit emésztette, a testrészek szénhez hasonlóan megfeketedtek, a kezek és a lábak a rothadástól leszakadtak, és életben maradhattak, hogy tovább kinlódjanak” – írta (1090) Sigebert de Gembloux burgundi krónikás. A betegséget az *emésztő tűzként* (*pestilentia igneria*) tartják számon, előidézője az anyarozs lisztből készült lepény, amelynek fogyasztása érszűkületet, a végtagok elhalását (üszkösödését, elszenesedését) váltott ki a rozstermelő Európa északnyugati térségeiben.⁷⁷³ A krónikás feljegyzéséből – mint láttuk – az is kiderült, hogy nem volt halálos, mint a pestis. A lepra, a szent Antal tüze a melegedés korszakának (9–13. század) betegségei voltak. A 14. században beköszöntő kis jégkorszak időszakának (14–19. század második fele) meghatározó, tömeges elhalálozást előidéző betegsége pedig a pestis, majd azt követően rövid ideig a kolera (1831–1880), amely távolról sem járt annyi áldozattal mint a kontinensünkön majdnem ötszáz éven át jelenlévő/ ismétlődő „mirigyhalál”.

1) A hivatkozott kortárs európai antik, középkori, újkori és kínai szerzők, feljegyzések stb. szinte egyöntetű véleménye arra utal, hogy Eurázsia és az észak-afrikai térségben a 20. század elejéig a legpusztítóbb ismétlődő pestisjárványok klinikai formája a bubópestis volt. Időnként annyira gyakori volt, hogy az egyik utazó Budán 1605-ben szabadon heverő holttestek láttán úgy vélte, hogy „*Pestet is inkább pestisnek kellene nevezni*”.⁷⁷⁴ Szamosközi – akárcsak kortársai – a pestisbetegség tünetének és lefolyásának a leírásában a miazma elméletet alkalmazta: „*a rothadó nedvek összegyűlnek a hónaljokban és az ízületeknél, de főleg a lágyéktájon duzzanatok, úgynevezett bubók keletkeznek melyek hacsak a természet ereje a testhő hatására le nem győzi ezeket, keléssé válnak, kifakadnak és gyógyíthatatlan ragályt terjesztenek*”.⁷⁷⁵ Boccaccio hasonlóan a pestis tüneti formáját a „*bubó*” szóval jelölte, amelyet tojás nagyságúnak látott. Komáromi Csipkés György erdélyi unitárius prédikátor(1664)

⁷⁷³ Bővebben (Lásd: Pászka I. 2016. 138–139.)

⁷⁷⁴ Héjja Pál, *Az egészségügy* (Arcanum TT. Hozzáférés: 2019. 01. 20.)

⁷⁷⁵ Szamosközi István, *Történeti maradványai 1566–1603*. In. MHHS Tom. XXI, I. kötet, 228–229.

szerint a betegség jele a testen – nyakon, fejen, derék táján, hónaljban, ágyékon – megjelenő mirigyek (bubók).⁷⁷⁶

Az eperjesi Wéber János gyógyszerész és orvos Amuletuma, *Remedia Curativa* című fejezetben a pestis tüneti jegyeit a betegségfolyamat leírásával kapcsolja össze: hideglelés, szomjúság, ájulás, oldal és szív fájdalom, álmatlanság, émelygés, hóna alatt, fül mögött és másutt kelések keletkezése. Enyhítő/gyógyító javaslata a korszakban általánosan alkalmazott „hashajtás”, izzasztás, ha szükséges az érvágás.⁷⁷⁷

A Habsburg időkben helyi előljárókat a felsőbb hatóságok arra utasították, hogy a „*betegség nagyobb előre való szorgalmatosságát és módgyát kitalálhatnak*,” ugyanis több helyről származó jelentésekben hol „*undok sebekről*”, hol „*nagy daganatokról*” írtak: „*úgy hogy az daganat a torkárúl kinek-kinek felment a füle tövéig a pofáján*”, illetve a „*beteg feje, ábrázattya annyira eldagadt, alig esmerszett emberi ábrázat rajta*.”⁷⁷⁸

Láthatóan a pestis tüneti jegyei körül is bizonytalanság uralkodott, nem véletlen, hogy majdnem kétszáz évvel – a fentebbi hivatkozásokat követően – Pataki Sándor Erdély protomedicusa (egészségügyi főfelügyelője) a pestisnek „*megismertető*” jeleiről emlékeztető köriratot állított össze (1815), melyet a Gubernium szét küldött a közigazgatási egységekben működő egészségügyi biztosok számára. Pataki is, akárcsak orvos elődei, pestis tüneti jegyeit továbbra is szabad szemmel való láthatóság keretei között írja le: „*Ezek a jelek a következők: Mirigy (Bubó). Ez mingyárt a nyavajja kezdetén felette fájdalmas tsomó, mely elébb méjjen a bőr alatt fekszik s egy borsonyi kitsinségű, azután lassanként kifele nevedvén egy tojásnyi nagyságra is felemelkedik. Leggyakrabban a tzombnak belső részén három ujni távol feljebb harmadik nap meg is holtanak, akkor azon nyavaját nagyon gyanúsnek kell tartani. Ha pedig a beteg még ezen kívül mingyárt eleintén vagy későbbre is nagy nyilaldozó fájdalmakról panaszkodik az Ágyékában, a honyalja alatt vagy füle tövénél és ugyanazon helyeken valami keménység vagy tsomó is tapasztaltatik, akkor azon nyavaját még nagyobb joggal gondolhatják pestisnek. De ha ezek mellé valamelyik betegen még pokolvar is szökik, úgy már semmi kétség nem lehet, hogy azon betegek pestisben legyenek. Ha pedig még szerdes vagy feketés sujtások is látszanak némelyikeknek a bőrén, úgy már minden bizonynal pestisnek lehet hirdetni azon nyavaját. Tehát a széles petétek gyanúságot gerjesztenek a pestis iránt, a mirigye nagyobb világosságot adnak felőle, a pokolvarak minden kétséget el oszlatnak iránta, a feketés sujtások pedig egészen biztosan teszik a pestist*.”⁷⁷⁹

Az időben és térben szétszórt hivatkozott narratívák, feljegyzések stb. véleménye továbbra is megegyezett abban, hogy „*ennek a betegségnek a gyógyításában sem orvosi tanács,*

⁷⁷⁶ Gál K. I. 157, 128., Erdélyi Múzeum. 1911. 334., Szalárdi J. 1980. *Siralmas magyar krónikája*. 669., Bolyki, J. Komáromi Csipkés, Gy. Pestis. (1664). Orvostörténeti Közlemények. 1979. 95., Fazekas A. Szabolcsi adatok a pestisjárvány történetéhez. Budapest. 1979. 95., Régi Magyar Levéltár. Budapest. II. 1981. 415., (Idézi: Binder, P. 1985. 57–58.)

⁷⁷⁷ Wéber J. (1645). 1728.

⁷⁷⁸ Kovászna Megye, Állami Levéltár, Sepsiszentgyörgy, Fond Háromszék, Közigazgatási iratok. Nr. act.7. Fila 3. (1740. május 11.).

⁷⁷⁹ Kovászna Megye Állami Levéltár, Sepsiszentgyörgy, Fond Háromszék, Közigazgatási iratok. Fond 31, Nr. act.394. Fila 3/2205 (1816. márciu 21.).

sem semminenű orvosság ereje nem hat és nem használ.”⁷⁸⁰ A pestis pusztító ereje kiváltotta világvége hangulat idővel csökkent, már ritkábban találkozunk olyan víziókkal, amelyet a Fekete halál idején Francesco Petrarca megfogalmazott, aki „fonyadt, világvégi hangulatban és állandó rettenésben” a nyugati-világ „előregedését” vélte felfedezni.⁷⁸¹

A megfontoltabb laikusok (Boccaccio, Szamosközi stb.), és orvosok (Wéber, Pataki stb.) véleményei egyetértettek abban, hogy a betegség a különböző népi és gyógyszerészeti szerek, ajánlások ellenére gyógyíthatatlan. Szamosközi is, a korábbi középkori szerzők (Boccaccio) álláspontját ismétli meg: „*És amikor ily módon a „kigyó mérge” (ez lenne a betegség neve: vis serpentis, helyesebben virus serpentis) behatolt... az összes kórságával együtt, ... az emberi gyógyszerek nem voltak képesek enyhíteni (...). A terjedő ragályt az orvosok semmilyen eljárása, semmilyen főzet, ellenszer, gyógyfű vagy mégoly tudós és gondos kezelés sem tartóztatja fel. Sokan, akik megrémültek a végezetes betegségtől, kivágták a kezdődő duzzanatokat, a rosszat rosszal orvosolva, többnyire eredménytelenül.*”⁷⁸²

2) A Fekete halál idején a francia király felkérésére a párizsi egyetem orvosainak véleménye, a pestis okáról és ellenszeréről, nem sokban különbözött korábbi századokban – lepra, anyarozs mérgezés ellen – ajánlott védekező, megelőző gyógymódtól. A pestist is a rossz, miazmás levegő, ártalmas kigőzölgések, nedves-fulasztó hőség és romlott ételek váltják ki, melynek elterjedését egyrészt a galenosi négy kardinális testnedv kóros keveredésének (*diszkráziája*), másfelől előnytelen csillagászati konstellációknak tulajdonították. Aromaterápiát, füstölést, a mindenhatónak vélt theriakat, a száj ecetvizes öblítését, érvágást, a diétát ajánlották. Boccaccio is megemlíti, hogy Firenzében „*ki szagos füveket, ki egyébfajta fűszerszámokat tartott, s ezeket sűrűn orrukhoz emelték, abban a hiszemben, hogy igen üdvösséges dolog az agyvelőt efféla illatokkal erősíteni: mivelhogy a levegő mindenütt fülledt és bűdös volt a hullák, a betegek és az orvosságok bűzétől.*” Boccaccio – láthatóan – bizalmatlan volt a füvek hatásában, amit „*abban a hiszemben*” használtak, „*hogy... az agyvelőt efféla illatokkal erősíteni*” lehet. Tény viszont, hogy a Fekete halál idején a városok nyílt tereire kített pestisfertőzöttek, betegek furunkulusainak kifakadása, tetemek tömeges volta miatt „bűdös” volt a levegő. Boccaccio, Szamosközi és többen mások is – szemben a korszakban uralkodó miazma elmélettel – már felismerték, hogy a pestis érintkezéssel terjed.

A milió-elmélet egyik alkalmazás módja volt a sűrűnek, mozdulatlanak vélt levegőt a szobákban madarak röptetésével, légáramlatok keltésével frissíteni. A Fekete halál idején az itáliai városok nyílt terein – *Gentilis da Foligno* leírásában – az utcákon hatalmas tüzeket raktak, és illatos fákat égettek, hogy megtisztítsák az atmoszférát.

Héjja Pál a korszak egészségügyét bemutató munkájában a hasonló eljárásokra hívja fel a figyelmet Erdélyben és Magyarországon is: Bethlen Gábor gyulafehérvári udvarában füstölésre – keletről törökök közvetítéssel hozott – pézsmát, storax balzsamot és ámbrát használtak. Pestises időkben pedig fenyőt és borókat égettek, ezekből az utcákon és a házak udvarán is nagy

⁷⁸⁰ Boccaccio, G. 2009. 16.

⁷⁸¹ Cunningham, K. 1966. 38.

⁷⁸² Szamosközi I. Történeti maradványai 1566–1603. In: MHHS Tom. XXI, I. kötet, 221–224, 228–229.

máglyákat raktak. Esterházy Miklós nádor 1640-ben utasította semptei várnagyát, hogy a kapuk között este és reggel, sőt ebédkor is – ha szükséges – az ártatlan fenyőből rakasson tüzet.⁷⁸³

A nagy tanácsalanságban, kétségbeesésben a pestisjárványok idején a tehetősek és szegények különböző praktikákhoz, szerekhez folyamodtak. Kassán 1482-ben, Sopronban 1483-ban, a pestis ellenszerét „aurum potabile, saphir”-, a kettévágott tyúk bubókra helyezésében javasolták. A prágai kódex (1550) szerint, Mátyás király gyógyszere a pestis ellen a drágakövek és az arany. Schwestermiller Konrád 1484-ben azt ajánlotta az uraknak, ha megbetegednek, olyan edelelekkel, italokkal éljenek, melyek magyar aranyt, jácint, zafírt és rubint tartalmaznak. Ha gyenge a beteg szíve, jó hatással van az aurum potabile, ami házilag is elkészíthető: 4–5 magyar aranyat vékony lemezé alakít s ezt izzó állapotban borba teszi, miáltal az arany gyógyító ereje átszáll a borba. Egy másik ajánlat szerint 40–50 dukátot csirke levesbe kell főzni.

VII. Kelemen pápa, amikor megbetegedett, pár nap alatt az orvos 3000 dukát értékű gyémánt port vetetett be vele. Mátyás királynak ajánlott receptben is ott az igazgyöngy (tabletta), mint a pestis egyik régi ellenszere. Jóval később Apáczai Csere János azt írja, hogy az igazgyöngyöt orvosságok közé kell elegyíteni, „mely méreg és mirigyés (dögös) nyavalyák ellen csináltatnak.”⁷⁸⁴

Báthory András (1554) Gyulafehérváron kelt levelében arra kéri Nádasdy Tamást: „Kírem kegyelmedet, hogy te kegyelmed kildene egy kevés terjéket is pispek (püspök) uramhoz, ő nekem megadná. Itt sehol nincsen jó patika. Im kiltem (küldtem) egy receptát te kegyelmednek ez is dög ellen való: ha lehetne, kildene ez felét es te kegyelmed. De mind ezekkel nem kilene kiseni (késni), mert igen környül vött a pestis.”⁷⁸⁵

Hasonlóan, igaz, nem pesti ügyben írt levelet Széchy Mária (1653. május 12.) Wéber Jánoshoz: „Ezelőt is irtam vala Kegyelmednek nyavaljám felől. Így jut eszemben, de semmi válasz nem lőn rá, kérem azért Kegyelmedet, beszélgessen doctor uramékkal derekasán, már vagy on esztendeinél több, hogy az májammak nagy fájdalomát érzem, úgy veszem eszembe, meg is dagad néha, ki miatt az gyomrom is meg puffad, az szoknya vállát sem szoríthatom meg magamon, keménységét is érzem jobb oldalamban, az mint feljebb is irtam, doctor uraimékkal belulákat küldöttem vala kg(egyelm)dnék, küldjön még olyat nekem egy skátulyával s írja meg azt is, még menivel tartozunk kgdnek. Isten kgddel”.⁷⁸⁶

Az 1614-ben az 1570. évi pestis alkalmával gyűjtött receptgyűjteményben szereplő orvosságot a selmecebányai Révai Ferenc kipróbálta: „Végy 3 rész tormát, ugyanannyi retket, 3 szunyogot és 3 pókot szárnyastól, 3 szem borsot, 3 szem borókamagot, törd össze mozsárban, kend vászonra s úgy tedd a beteg” bubójára.⁷⁸⁷

⁷⁸³ Héjja Pál, *Az egészségügy* (Arcanum TT. Hozzáférés: 2019. 01. 20.)

⁷⁸⁴ Magyary-Kossa Gy. 1929.II. 331-332.

⁷⁸⁵ EOE. I. 476., Mikó I. 13. (Idézi: Magyary-Kossa Gy. 1931. III. 184/741.)

⁷⁸⁶ Lasztókai László közlése: Széchy Mária és Wesselényi Ferenc levelei Wéber Jánoshoz. Történeti Tár. 1880. 605–606. Wéber János életéről és munkásságáról bővebben (Idézi: Dr. Lengyel Júlia, *Wéber János a gyógyszerész és orvos: 1612-1683*. Gyógyszerészet. 35. 1995. 25–33.)

⁷⁸⁷ Radvánszky, 1879. *Magyar családélet és háztartás*. 79. (Idézi: Magyary-Kossa Gy. 1931. III. 224/870.)

Pathai István református lelkész azt tanácsolja levelében (1624. december 12.) Kanizsai Pálfi Jánosnak: „*érvágás, a tályog (bubó) vöröshagymából, liliomgyökérből stb. készített tapasztokkal érlelendő, aztán késsel vagy marószerekkel megnyitandó.*”⁷⁸⁸

A doktorok praktikái iránt fenntartásainak adott hangot Cserei Mihály a pestises évek idején (1708–1711), ugyanis azok a gyógymódok már a korábbi századokban is ismertek voltak: „*a szebeni doctorokat is a generál (Rabutin) egybegyűjtvén, megparancsolja, hogy a mostani pestis ellen orvosságokat írjanak ki mindenfelé az országban, s ki is küldik írásban. (...) Azt javalják, hogy minden reggel a házakot fenyőtövissel füstöljék, a házak falait minden héten fehéritsék, éhomra senki házából ki ne menjen, kivált a fenyőmagos égettort vagy nyers borított, fenyőmagos ételt, fenyőmag rágását, a citromos ételt, mézet, diót, foghagymát, mondolát (mandulát), dohányszívást igen jóvalják.*”

Korábban Apafi Mihály erdélyi fejedelem orvosa a nagyajtai (Háromszék) Pápai Páriz Ferenc, 1709-ben a pestisfertőzés ellen a lakás fertőtlenítésének és az étrend elkészítésének módját is leírta: „*mindennap a lakóházakat meg kell jártatni lángolótűzzel aprón vagdalt hasogatott fenyőtövist vagy aprón darabolt s meghasogatott kőrösfát jó asszút kell meglyuggatott serpenyőben vagy vas éteklelegítőben rakni, meggyújtani és széllyel a házban meg hordozni még elébb, hogy a megveszett aert az a láng corrigálja, így kell reggel és estve későn cselekedni. Minden reggel, kiváltképpen gyermekek a dióbelet vagy mondolabelet vagy mogyorót és figét egyenek elsőben vagy valami sáfrányos, fahéjas, fa olajos boros cibré, mellyel a nagyok is élhetnek és úgy menjenek ki a házból. Egyszóval üres gyomorral reggel ki ne menjen senki, hanem egyék valamit.*” Pápai Páriznak egy másik javaslata is volt „*minden reggel igen hasznos volna, ha dió-belet, rutát, figét s egy kevés sót összetörvén, minden reggel egy mogyórnyit benne megennék: vagy egy szeletkennyére írós vaját kenven, aprón, vagdalt rutát vékonyon redá-hítvén, ezt enné-meg s úgy menne ki házából. De mivel szalonnások inkább, mint vajasok a magyarok, ide alább szólok a fokhagymáról is.*”⁷⁸⁹

A későbbi erdélyi fejedelem – Rákóczi György – az 1622. évi pestis idején Ceyl János physikushoz, orvos-doktorhoz fordult tanácsokért a ragály elkerülése végett. Ceyl Ecsedről dietetikus étrendi tanácsokat küld Sárospatakra Rákóczi hitvesének, Lorántffy Zsuzsannának: „*asszonyom ő nagysága regula gyanánt eszébe tartsa, hogy mostan eledele főképpen ecetes legyen, sült legyen, és savanyú legyen, az minemű az egreses (...) Az gyümölcstől igen magát oltalmazni, és ha valami dögös (fertőzött) helyen menne (Nagyságod), egy kicsiny spongyiát vagy ruhát mártsanak ecetbe és azt szagolja: ha száját, orrát, orcáját megkenik is vele gyengén, igen jó lészen.*” Orvosságokat is küld neki, melyeket Ceyl sorra ki is próbált saját magán. Továbbá ajánlja az Aqua theriacilist, mely „*nem semmi orvosság*”, a terjéket, mellyel ő is él dögös időkben, és amelyből lefekvés előtt „*egy babnyit*” bevesz – „*azután jól betakartatom magamat s igen-igen megizzadok utána, – melyet Isten után igen szeret.*”

⁷⁸⁸ Szűcs I. Debrecen város története. I. 259., Margalits, II. 627., Kemény János önéletrása, 1856., 110., Mikó, IV. 194., Hanuy, 1911. II. 348., (Idézi: Magyary-Kossa Gy. 1931. III. 344-345/1248, 335/1209, 339/1225, 339/1228.)

⁷⁸⁹ Magyary-Kossa Gy. 1931. III. 349.

Ajánlja még a *Rotulae lactificantes* Helent, meg „*ha narancsot vagy száraz limóniát találhatna Nagyságod, olasz módon a sültre facsarni vagy együtt vele enni, igen – igen jó volna.*”⁷⁹⁰

Láttuk, hogy Krammer a Magyarországra utazók, látogatók figyelmét felhívja arra, hogyha el akarják kerülni a betegségeket és járványokat, akkor savanyított ételeket fogyasszanak. Az 1790-ben kiadott bécsi regula dietetikus étrend ajánlata szintén a savanyú étek gyakori használatát hangsúlyozta: „*Éljen mértékletesen, tartózkodjon megemészhetetlen ételtől, melyek a gyomrot elrontják, ide tartozik a zöld gyümölcs, szalonna, hagyma, fokhagyma, sós hal, disznóhús forró ételek stb. Egyék kevesebb húst és inkább több zöldséget, kiváltképpen savanyút.*”⁷⁹¹

A döghalálról szóló elmélkedésben, Czanaki Máté (1634) azt írta, hogy „*az belgákat láttam, hogy pestisnek idején rutát hordoznának kezekben és azt illatozták (szagolták), némelyek pedig ugyan harapták is, és oly édesdeden rágták, mint valami jó ízű salátát. Nem is gorombaság volt ez tőlük, mert a ruta moha kedvetlen illatú, de igen kiszárasztja az megveszett és rohadt hitvány nedvességeket az belső részekből és ezeket megtisztítja.*”⁷⁹²

A Hadadi Wesselényi nádor háziorvosáról, Wéber Jánosról, az egyik első életrajzírója, a háromszéki, leydeni egyetemet járt Bod Péter azt írta: „*nagy tudós ember volt mind az írásban, mind a törvény dolgokban, kivált az orvosságok készítésében, az honnan nevezetett Caesare per Hungariam Pharmacopaeus. Volt Eperjes városában főbíró (...) Írt ez egyebeket is diáknak, németül, de a döghalál idején adott ki magyarul egy igen szép könyvet, melynek ez a neve Amuletum 12 rét Szép rendei munka, a mely mind azt írásbeli tudományról mint politikai tanácsadással, mind orvosi aktával meg vagyon rakva.*”⁷⁹³ Nos Wéber János a többször említett Amuletumában Eperjes város lakosságának azt ajánlotta, hogy háziakat tisztán tartsák, az utcákról minden szennyet takarítsanak el, legyen a víz tiszta, a mézsárosok egészséges állatokat vágjanak, a sört pedig ne dohos, hanem jó magból készítsék. A fertőzötteket, a jövevényeket és a szegények különítsék el, gondozásukra külön épületet jelöljenek ki. Az orvosoknak pedig azt tanácsolta, hogy ne látogassák a pestises betegeket, mert azzal széthurcolják a fertőzést a városban.⁷⁹⁴

A higiéniai és védekezési tanácsokat követően a pestis ellen az „*egészség megtartó orvosságokat*” sorolja fel, amelynek célja „*az levegő Eget, ha mi vétkek vadnak benne, megtisztítani, az testet jó módgyával orvosságokkal megerősíteni szükséges ez okáért, hogy az Aer az házakban, szobákban illedő orvosságokkal orvosoltassák és jó illatú eszközökkel, úgy-mint myrrhával, tömjénnel, ürömmel, babérral (avagy borostyán globisokkal) fenyű magvakkal, Kosszarvival, egér fark virágjával.*” Ugyanakkor nem árt, ha „*jó (kecske) bakot is tartani az ház táján és néha kézzel is hozzányúlni, mert annak is szaga úzi el az ördögjít. Ha valaki kimegy a házból, előbb egyen egyfalat vajás kenyeret, az arcát kenje be ecettel, melyben angelika, citvor, kálmosgyökér, ruta, pimpinella ázott, ezeket a gyökereket rághatja is, vagy pedig egy*

⁷⁹⁰ Magyar Tört. Tár, II. folyam, VII. 54. (Idézi: Magyar-Kossa Gy. 1931. III. 122.)

⁷⁹¹ Kovászna Megye Állami Levéltár, Sepsiszentgyörgy, Fond Háromszék, Közigazgatási iratok. Nr. act. 1224. Fila 8 (1790. május 1.).

⁷⁹² Magyar-Kossa Gy. 1931. III. 349.

⁷⁹³ Bod Péter, *Magyar Athenas*. Nagyszében, 1766. 326. (Idézi: Magyar-Kossa Gy. 1931. III. 317.)

⁷⁹⁴ Wéber J. (1645). 1728. 24.

falat spongiát mártson azon ecetbe és fenyő vagy körisfából csinált lukas iskátulába tegye és azt szagolgassa.” Wéber tanácsait antik szerzők (Vergilius, Cato) verseinek idézésével legitimálja: „Czitron noha keserű alma/ De nagyon igen nagy haszna/ Betegség ellen igen használ/ Ha méreg volna is ellen áll /A nyavaját elkergeti/ Vént is iffiat erősíti.” (Vergilius) „Narancs-almát is továbbá citrom héját és magját is hasznos rágni, a szegény ember pedig magyar citromokkal éljen úgy mint foghagymával és retekkel. Jó továbbá egy ki s arzenikumot tartalmazó zacskót a szív fölött, vagy mogyoróhéjba tett kénest a nyakába akasztani”. (...) „Aki éhgyomorra az maga vizeletét ihatya, ne féljen bár 24 óráig a dögleteességétől”.⁷⁹⁵

Wéber János a *pestiskór* tünetei – székrekedés, hasmenés, hányás, étvágytalanság, fejfájás – ellen ajánlott szerek és a kezelési eljárások között említi például az „elmének megbontásánál, avagy eszelősség” esetében „törölgetni a beteg karját lábát száját ecetes árpavízzel.” Álmatlanság ellen azt tanácsolta, hogy „kennyék meg a vak szemet Popiommal, a fő tetejére tegyenek Rózsa ecetben és bodza virág lágy meleg vízében mártott Rózsa Pogácsát”. Izasztásra javasolt receptje: „végy két arany-nyomó Mithridatumot vagy Terjéket és az meleg borba vagy serbe, ecetbe, vagy égetett vízbe, mint sóska vízébe, Kardi-benedict, avagy Pápa-fű vízébe és azután jól bé takaróddgyál hogy jól verejtékezhess.”⁷⁹⁶ Továbbá az itáliai orvosok példáját említi, akik „Fontanella” módszerét használják, karjukat megvágják és amíg vérzik, a fertőzés a testből kifolyik.⁷⁹⁷

Pestis idején az életmód (táplálkozás, étkezés, mozgás stb.) tekintetében Wéber tanácsokat is ajánlott. Például a korszakban kedvelt különféle anyagokból készített liktárium félék receptjét egy általa készített gyarapítja: „Lictariumot is csinálnak ilyenképpen végy 2 diót, két fügét és vagy 20 ruta levelet, egy kis sót egy kis jó bort, és ezeket törd és temperáld egybe s azzal élj”. Az ételben, italban a rendtartást tanácsolta: „a mi az ételt italt illeti, ki mikor szokott azt egye igya mértékkel”. Az alvás és ébrenlétről Catot idézi: „időd töltsed vigyázással/ Inkább hogysen aluvással/ Mert hosszú álom nem hasznos/ Több kárt, gonoszt te reád hoz”. A „nyugodalom” és mozgás fontosságát aforizmával érzékelteti: „minek nincsen néha nyugovása, annak nem lesz socká maradása.” Wéber János, akárcsak a későbbi hivatalos rendeletek, hangsúlyozza pestis idején a heves indulatoktól való tartózkodást: „Pestis-kor felettébb való haragtól szomorúságtól megtartóztassa magát az ember”.⁷⁹⁸ Mindenben a mértékletességet javasolja, a „gyomornak töltéséről testnek ürössítéséről” egyaránt.

Könyvecskéjének (100 oldal) „Remedia Confortativus” fejezetében a tápláló és erősítő ételleket tárgyalja, például a tyúkhús levest tojássárgájával. Ugyanakkor – ahogy a pietisztikus beállítódásoknál már idéztük – Wéber János a szerek, orvosságok mellett továbbra is jelentős szerepet tulajdonított az Isten büntető – megkegyelmező, orvosló munkájának s az ebben való hitnek lelkiélet egyensúlyát biztosító hatásának, amit szent buzgó áhítatos könyörgéssel lehet elérni: „Sokakat meg ölt a dög-halál/ Az el-múlt esztendők által / Jézus adgy boldog ki-mulást / Dög-halált tőlünk távoztasd/ Hogy itt mind kegyesen élljünk/ amot dicsérőid legyünk”⁷⁹⁹

⁷⁹⁵ Wéber J. (1645). 1728. 31–33, 38.

⁷⁹⁶ Wéber J. (1645). 1728. 104.

⁷⁹⁷ Wéber J. (1645). 1728. 41.

⁷⁹⁸ Wéber J. (1645). 1728. 42, 44–48, 51–55, 61.

⁷⁹⁹ Wéber J. (1645). 1728. 104.

A pestisjárványok idején későbbi évszázadaiban is különböző szerekekkel próbálkoztak védekezni. Például Cserei Mihály históriájában beszéli el, hogy a szebeni doktorok a fenyőmagot (borókát), égetett bort (pálinkát), vagy nyers borított, fenyőmagos ételt, mézet, diót, fokhagymát ajánlották. Rabutin pedig minden reggel olyan pálinkával itatta a katonáit, melybe „*fenyőmagot és rutaleveleket áztattak, (...) nem is döglöttek meg*”.⁸⁰⁰

Debrecen város orvosa Bentzig Mátyás a fertőzés megelőzésének eljárását írásba foglalja közlés végett: a fertőzöttek, betegek „*házába ne menjünk, ruhájokat ne illessük ... akik pestiseseket ápolnak Istennek vessék alá magukat (...) Mindenek felett orrát, száját, gyomrát szükséges oltalmaznia. Keszkenőjére töltsön rósa, vagy levendula etzetet, azt gyakorta szagoljamielőtt bemenne a házba gyűjtsön ro(z)smarint, vagy levendula virággal megegyített pipadohányt, azzal magát és házát is füstölje (...)* Gyakorta szájában tartson és rágjon narancs és citrom haját, nyálát az olyan helyeken gyakorta kiköpje. (...) A (beteg) infekciós lehetétől oltalmazza magát, ... a (betegekkel) egy edényből ne igyék, ... ágyokra le ne üljön, ... egyetmásokhoz ne érjen ... egy házba se menjen be addig míg azt jól ki nem sepreti, az után füstöljék meg Fenyő-ággal, szurokkal, (z)sállával, levendulával, (...) üres gyomorral senki ki ne menjen.”⁸⁰¹

Bentzig Mátyás a város pestisorvosát a bécsi utasítások alapján eskütételére (1739) is kötelezték: „*Én N. N. esküszöm az élő Istenre, aki Atya, fiu, Sz. Lélek, tellyes Sz. háromság, egy bizony örök Isten, hogy ezen Pestilentialis Medicus hivatalomban, melyben állittattam, minden személy változtatás nélkül, szegénynek, boldognak, Atyafunak vagy Idegennek, tehetségem szerint egyeránt és szorgalmatosan assistalni igyekszem, az Infectiorul, és minden reám bízott dolgokrul ezen kiadott, vagy ezután adandó Instructio Szerint igaz Reliatot teszek.*”⁸⁰²

Boroszlóban a sirások – Wéber János tanácsát követték – foghagymát kötöttek honuk alá, kis arzenikumot tartalmazó zacskót pedig a szív fölé, vagy mogyoróhéjba tett kénésőt akasztottak nyakukba. Továbbra ajánlották a vizeletivás mellet a régi német receptekben szereplő ketté vágott fekete tyúk bubóra helyezését. Másik változata megtalálható a kolozsvári Pataki Samuel (1738) „*A pestishez való vékony opinióm*” című kéziratában, amelyben a tyúk helyett ketté vágott galambot javasolt.⁸⁰³

A pestisbetegeket látogató itáliai orvosok védekező *fontanella* módszerét továbbra is ajánlják. Alkalmazásának eljárás módját is leírják: „*megjukasztják karjokat, hogy folydogáljon a vér és azt tartják, ha azon szolgáltatják ki a nedvességeket, az üdő alatt nem ragad reájuk az döghalál.*” Székelyföldön a 1770. évi pestisveszély idején a csíkszéki Nagy Szabó Balázs boróka bogyból készült pogácsával védte magát és cselédjeit.⁸⁰⁴

Magyary-Kossa Gyula – mind a mai napig egyedülálló – orvostörténeti adattárában olvasható, hogy az agyagból készített „*terra sigillata*” évszázadokon át a pestis speciális gyógyszerként szerepelt, mint sebhintő és szárítószer (sebek, fertőzések). A török időkben a 16–17. századi levélváltásokból ismert, hogy a pestis ellen óv- és gyógyszerként küldözgetik

⁸⁰⁰ Cserei M. 1983. 474.

⁸⁰¹ Kun Enikő, i.m. 77.

⁸⁰² Kun Enikő, i.m. 75.

⁸⁰³ Erdélyi orvosi lapok, 1920. december I. VII. szám

⁸⁰⁴ Magyari-Kossa Gy. 1931. III. 273.

egymásnak az előkellő urak és orvosok. Például Bánffy Ádám felesége, Révay Éva 1635-ben terra sigillatát kér Eszterházy Miklóstól. Bethlen Gábor számadás könyveiben többek között szerepel: „2 font jóféle terra sigillata ára 4 frt 48 dénár” (jó drága volt). Különösen híres a lemnosz szigetről való terra Lemnia, trochiscus (pasztilla), melyre török betűkkel különböző jeleket (szultán nevét, vagy Limini szót) nyomták, igazolva hogy „valódi agyag.”⁸⁰⁵

3) A távolság, a rossz utak és a közbiztonság, az orvoshiány, az élet elszigeteltsége miatt gyógyításban jelentős feladat hárult a családok nőtagjaira. Patikákat a városok, az uralkodók, az erdélyi fejedelmek, valamint a főurak (Nádasdy Tamás nádor) is tartottak. Például Bethlen Gábor fejedelemnek (1625) több patikaládája is volt, az egyik 2500, a másik 1500 forintba került. Egy másik ébenfából készült „patikaládácskája” 75 forintért készült. Augsburgban is csináltatott egy patikaládát 652 forintért, és a hozzávaló tok 35 forintba került, ehhez járt még egy rőf testszín selyem, 1 ½ vörös bársony, 3 ½ lat arany gralon, egy rőf vörös atlasz. Bethlen patikaládájának tartalma: „ezüst mosdocska korsóval, vérvevő medencécske, gyertya hamvavevő, török mozsaracska, leszűrő, apró palackocskák, ezüstből, üvegből, egy néhány köpöly, mécs, ezüst ampolnácskák, kristályesők, doctornak való spot (ispót), porozó cukorkák (nádméz porozó).” Magyary-Kossa szerint a felsorolt készlet azt mutatja, hogy nem volt igazi patikaládája a fejedelemnek, hanem borbélyeszközöket tartalmazott. Bethlen Gábor halála után neje Brandenburgi Katalin sokáig perelte a patikaládá(kat), mely(ek) a zsugori, vagyongyűjtő I. Rákóczi György kezébe kerültek és csak 15.000 koronát fizetett ért(ük).⁸⁰⁶

A magyarországi patikaszerkez közül európai híre volt a magyar aranynak (*aurum hungaricum*), és a rozmaringszeszből készített, köszvény ellen használt magyar királyné vizének (*aqua reginae*). Ugyanakkor nemesi családok asszonyai házi patikával (díszes patikaládákkal) rendelkeztek. Nemzedékeken át őrizték az orvosságos könyveket, *receptákat*, a főrendi családok külön *arcanumot* (titkos gyógyszereket) is tartottak. A köznép családjában sem hiányoztak a különböző – rendszerint gyógyfüvekből összeállított – házi szerek. Az egyes főúri családok betegségek szakértőinek számítottak: az Illésházy – családnak például titkos gyógyszere volt a lithiasis (kőbántalmak), a Pálffy – családnak a pestis ellen, I. Rákóczi György feleségének, Lorántffy Zsuzsának a szembajok, csonttörések kezelésére.

Apaffy Mihály, Erdély fejedelmének neje, Bornemissza Anna házi patikájában csoportosítva voltak a szerek: külön betűk alatt különféle olajok, mint például köménymag-, narancshéj-, mentha-, mandola-, sárga viola-, rózsza-, kámfor-, szegfű-, rozmarin-, ánizs-, kő-, kapornya-, fejér mák-, birsalma-, fenyőmag- stb. olajok, továbbá különböző balzsamok, viráglevelek, gyökerek, orvosi porok, szeszek. Ugyanakkor a javasasszonyok szereitől sem idegenkedett, patikájában megtalálható volt klárispor, emberkoponyapor, sárkánypor, szarvas szívének csontja, sárkányfog, kígyószarv, márciusi nyúlszem, gólyazúzáról levont hártypapor, csukafogpor.⁸⁰⁷ A szerek vagy gyógyszerek sokfélesége egyrészt a többféle betegségnek való kitettségére, másrészt a hatékonyságuk bizonytalanságára utal. Nem véletlen,

⁸⁰⁵ Magyary-Kossa Gy. 1929. II. 181–182. Nem tévesztendő össze a római kori vörös színű, pecsétben benyomással diszitett cserépedényekkel, amit a régészek szintén *terra sigillata* néven jegyeznek.

⁸⁰⁶ Radvánszky, *Udvartartás és számadáskönyvek*, 116, 369. (Idézi: Magyary-Kossa Gy. 1931. III. 330/1212.)

⁸⁰⁷ Héjja P. i.m. (Aracantum TT. Hozzáférés: 2018. 09. 10.)

hogy az orvosok, sebészek sem idegenkedtek a javasasszonyok, kuruzslók szereitől, sőt a 18. századi pestisjárványok majd a 19. század eleji kolerajárványok idején a székely határ-őrezredek sebészeit utasítják, hogy működjenek együtt és vizsgálják meg, milyen gyógyító szereket használ a nép a falvakban.

A korabeli medicina – az említett miazma elmélet – szerint a pestist a betegek lehelete és kigőzölgése terjeszti. A Kollonics-féle *Ordo pestis*, (1692) – amely a pestisorvos feladatait részletezi –, meghagyja az orvosnak, hogy a beteg lélegzetét ne szívja be, csak nyitott ajtón át beszéljen a korházban a beteggel, a lazarétum minden ablaka alatt csengő lógjon, a beteg azt húzza meg ha szüksége van orvosra, a beteg élelmét az udvarra helyezték, innen vigye be az ápoló a szobákba, a pestis bizottság csak távolból szemlélje a beteget. A rendelet a lazarétum fizetett szolgáinak azt tanácsolja, hogy reggel fokhagymát rágnak, friss vajjal, rutával, és ecettel kenjék be szájukat, orrukat, füleiket, narancsot, angyélikát rágnak, s a híres *Diascordium Fracastori*-val (egészségügyi tanácsok, szellőztetéssel, nem túl meleg helyen) éljenek.⁸⁰⁸

A pestisfertőzés megelőzése végett – ha nem is mindenki – de a távolságtartást a bécsi magyar király katonái szigorúan betartották: 1679. évi pestis idején Gömör megye főispánja gyapjút akart szállatani Lőcsére, megkérte az ottani orvost, hogy eszközölje ki az engedélyt a komendánstól, aki nemcsak hogy maga közelibe nem engedte az orvost, de még azt is megtiltotta, hogy szolgálival beszéljen. Az orvos hiába bizonygatta, hogy „*messziről beszélek a betegekkel és úgy adom nekik a tanácsaimat.*”⁸⁰⁹

Az 1678–1680 évek pestisjárványa idején a kassai jezsuita rendház diáriumában a használt gyógymódok: *érvágás, hánytató, has-hajtószer, főleg izzasztószer, szíverősítő, meg nem nevezett ellenméreg.*⁸¹⁰

Fischer Dániel – mint szó volt róla egy másik kontextusban – Lipcsében 1740-ben megjelent értekezésében pestis előjelét abban látta, amikor a gyermekek „temetést játszanak.” A védekezést pedig a menekülésben, *valamint „jó víz, füstölés, szellőzés, dohányzás, érvágás”* alkalmazásában. Továbbá a himlő ellen hideg vizes fürdőt, cukrozott tejet ajánlott, mert ennek hatékonysága tapasztalatilag bizonyított.

A physikusok (talláros orvos-doktorok) a bolhacsípéses fertőzés ellen védőruhákat (bőr lábszárvédőt, bőrnadrágot, hosszú kabátot, kapucnit, kalapot, kesztyűt, hosszú pálca végén kést a bubók kifakasztásához), és fertőzött levegő ellen pedig maszkot viseltek, a kettő együtt alkotta a pestisdoktor (*medico peste*) védőruházatát. A pestisdoktor maszkot először 1500 körül használták az itáliai városokban, ezt követően terjedt el a kontinensen, a Kárpát-medencében nem találtunk utalást használatára. A maszk csőrének kettős funkciója volt, egyrészt feltételezték, hogy elriasztja az ártószelemeket, másrészt illatos gyógynövényekkel tömték meg, mely az orvost hivatott védeni a fertőzött levegő ellen. A leggyakrabban használt, a

⁸⁰⁸ Magyary-Kossa Gy. 1929. II. 136–137.

⁸⁰⁹ Magyary-Kossa Gy. 1929. II. 137.

⁸¹⁰ *Az 1679/1680 évi nagy pestisjárványról Kassa S. J. rendházának diárium.* (Idézi: Réthly A. 1963. 383.) Megjegyzés: nem szószerint idéztük).

maszk csőrébe tömött védőhatásúnak vélt növények a *rosmaring* (a lazarétumokban levegő fertőtlenítésre is alkalmazták), fokhagyma s a borókabogyó.⁸¹¹



Pestis doktor, 1656 (Wikipédia Commons)

Az orvoslás eljárásai, mint említettük, a pestis idején kontinensszerte Galénosz nedvkórtánában lefektetett módszereket követte: eret vágtak, felnyitották a bubókat egy hosszú pálca végére rögzített késsel. Illatos fák, füvek füstjének belélegzését, rózsavízben, ecetben való fürdést, a tehetőseknek kiegészítésként a terra sigillatát is javasolták.

A pestisjárványok 14–15. századi itáliai gyakoriságával párhuzamosan jelentek meg a *pestis traktátusok*, amelyek a 18. századig a legfontosabb orvosi szakirodalomnak számítottak. A prózában, versben, röpcédulákon terjesztett írások a középkori orvosi regimen (*Regimen Salernitanum*) s a consilium műfajokkal szinte azonosak voltak. Az orvosok, gyakran nemzeti nyelven írt, járvánnyal kapcsolatos gyakorlati tanácsokat közöltek ezekben a munkákban.⁸¹²

⁸¹¹ Az európai városok egyéni-és kollektív emlékezete a szenvedés narratívákban (*Boccaccio, Petrarca*), a képzőművészetben (*P. Bruegel, A halál diadala*) is tárgyiasult. Majd Daniel Defoe 1722-ben publikált *Journal of the Plague Year* c. műve az 1665. évi járványról, amelyet nagybátyja, Henry Foe visszaemlékezése alapján írt. A 20. században A. Camus, *A pestis* c. munkája (1947), amely a náci uralom alatt a száműzetés és ellenálás atmoszférájának metaforája, mint sem járványtörténeti dokumentum.

⁸¹² A pestis-traktatus sorát Gentile da Foligno 1348-es, Dionisio da Colle és Tommaso Garbo 1349-es, illetve Franciscus de Gianellis 1351-es írása nyitotta meg. Majd ezt követték Giovanni de’Donde (1371), Cardo da Milano (1378), Niccolò di Burgo (1382), Pietro Tossignano (1398) munkái. Bolognában és Padovában a Torrignano és a Santa Sofia orvoscsalád tagja: Giovanni, Galeazzo és Bartolomeo da Santa Sofia is írt pestis-tanulmányt. Giovanni da Nato (Aurispa) 1398-ban írott pestis-consiliuma és Michele Savonarola „volgare”, azaz toszkán nyelvű traktátusa is, valamint a pestisről írtak a kor több neves olasz orvosa is (Falcucci, Jacopo della Torre, Arquelata, Benzi vagy Antonio Cermisone.) A pestis-irodalom nevezetes terméke a párizsi orvoskollégium által 1348-ban kiadott „*Compendium de epidemia*.” A pestis-traktátust írtak a spanyol Jacme d’Agramontra (1348), a német Johan-

A járványvédelmi rendészeti intézkedések rendszerbe foglalása előre lépést jelentett, viszont a gyógymódok, szerek tekintetében, a közelebről megnézzük a hivatalos, bécsi kormány által kibocsájtott 18. századvégi, illetve 19. század eleji utasításokat, akkor azt látjuk, hogy a fenetebb idézett védekezési módokhoz képest nagy változás nem történt.

Az erdélyi főkormányzószék körlevélben (1790. május) – GN Főszabályba foglaltak alapján – ismerteti a „*pestis idején mire kellesék vigyázni,*” illetve a pestis ellen „*oltalmazó eszközöket és módokat*” sorolja fel: 1. *Minden ember kerülje az idegen, ismeretlen emberekkel való érintkezést, főleg ha pestises vidékről jöttek.* 2. *A tapasztalat szerint a pestis nemcsak emberek, hanem köntösök, portékák által hozzák be sz országba. Ezért, ha nem tudjuk, hogy a használt köntösöket ki viselte, a portékákat ki használta, melyik országból valók, meg ne vegye, ha az utcán talál valamit fel ne vegye.* 3. *Tisztaság a szobákban, gyakori sepregetés, portalanítás, takarítás, éljen gyenge meleg vízzel, ecetes fürdővel, fejérműt gyakran cserélje, keféltesse köntösseit, gyakran mosson kezet, arcát ecettel, az ecet szemébe nem menjen.* 4. *Leghathatósabb eszköz, ételben, italban mérték, ki ki éljen olyannal, amelyhez hozzá szokott, gyakori disznóhús, szalonna evéstől tartózkodjék, ne terhelje gyomrát.* 5. *Mérsékelje kívánságait, indulatát, haragját, bánatát, szomorúságát, félelmét: a vig, megelegetett, isteni gondviselésben bizó alkat hathatósan oltalmaz.* 6. *Időjáráshoz alkalmas köntös viselni, kerülni a meghűlést, nagy hevülést.* 7. *Gyakran szelőztesse lakását, fertőzött levegőtől óvakodjon. Füstölje szobáját fenyőmaggal, fenyőfa forgáccsal, vagy különös füstölővel, mely készítettik bűdösköböl, salétrom és törött fenyőmagból és korpából keverve.* 8. *Végtére, ha azt veszi észre, hogy olyan helyen van ahol könnyen elkaphatja a pestist, akkor lefekvés előtt egész testét fa olajjal kenje: tegyen egy finzsiába olajat, fa olajat, tegye azt meleg vízbe, belemárt egy kis spongyiát a melegített olajba, és gyorsan bedörzsöli testét, utána melegített inget vesz, és lefekszik, hol izzadni fog. Lefekvés előtt egy finsia herba-teat igyék.”*

Ezekről a pontokba szedett tanácsok szinte mindegyikéről szó volt a korábbi századok ajánlásai között. Hasonlóan Szamosközi, Somogyi, Krammer írásában szereplő környezet – pestis relációt hangsúlyozza a továbbiakban az 1790. májusi körlevél is: „*az időjárás melege, a nedves, változó meleg és hideg időjárás, nyárban és ősszel, mikor a napok melegek és az éjszakák hidegek uralkodik többnyire a rodhasztó forró nyavalya gyakrabban. Télben sem kevésbé gyakori és veszedelmes. Áradások okoznak nedvességet, a lakhelyek szülik itt és amott az epidémiai betegségeket. Ha az ember magát akarja védeni, akkor őrizze magát az ember az ártalmas levegőtől, oltalmazza magát a kihűléstől, mert ezek okozzák a forró nyavalyát, soha amikor megizzad, hideg vizet ne igyon, le ne vetkőzék se nyáron se ősszel, reggelként és esténként már hűvös van, ködös levegőn ne járjon, öltözését a külső meleghez szabja. Azon legyen, hogy száraz legyen az öltözéke, egészséges helyen lakjék.*”⁸¹³

nes von Glogau (1372), Bernardus de Francofordia (1381), a cseh Heinrich Ribbenicz (1370), a spanyol Valescus de Taranta (1401), a katalán Johannes Jacobi (1373) és az angol Uxio Costoffori (14. sz. vége), Sigismundus Albicus (1400 körül), Squarcialupis de Plumbino (1430 körül). Az arab-andalúz Abu Dzsafar 1348-as pestis-tanulmánya is a traktátusok sorába tartozik. A Sudhoffs Archiv (1925) cikke 300 darab, 14–15. századi, azonosítható pestistraktátust sorol föl (Lásd: Magyar László András, *Fejezetek az orvostudomány egyetemes történetéből*. Magyar Tudománytörténeti Intézet kutatásaiból. semmelweiskiadó.hu. Házzáférés ideje: 2017. 04.25.)

⁸¹³ Kovászna Megye Állami Levéltár, Sepsiszentgyörgy, Fond Háromszék, Közigazgatási iratok. Nr. act. 1224. Fila 8 (1790. május 1.).

4) A tanult orvosok hiányát, amelyet a kortárs források folyamatosan szóvá teszik, súlyosbították a közlekedési nehézségek, a közbiztonság hiánya. Magyary-Kossa adattárának hivatkozásaiban több esetet ismertet. Például a török időkben elterjedt vélemény volt, hogy Magyarországon „*Kard és puska nélkül még a szomszéd faluba sem mehetni*” mondja a 17. századi író.

Zemplén megyei rendjei írták 1637-ben, „*senki akinek kővára s száz lovasa nincsen, házából ki nem léphet*”. Ung megye 1678-ban 60 gyalogost és 40 lovast kér, hogy megvédhesse magát a „szegénylegényektől”. A Habsburgok uralma alatt, a 18. században főleg pestisjárványok idején bomlott fel a közbiztonság, ugyanis a vesztegzárak miatt, az utakon szinte teljesen megszűnt a forgalom, a rablók mozgásának szabad terepévé váltak az utak. Temesi Bánságban, amely Bécs közvetlen katonai igazgatása alá tartozott, oláh, szerb rablók garázdálkodtak 1738–1742 pestis idején. A temesvári jelentés arról számol be (1738), hogy a „*csatangoló rablók, három puskalövésnyire*” megközelítették a veszteglóházat, hogy kirabolják, csak akkor vonultak vissza, amikor az örök rájuk lőttek.

A Békés megyei alispán is rablókra panaszkodik (1739): 20 rabló 5 puskával felszerelve betörték Kétegyházára, 4 házat kiraboltak, mintegy 1000 forintot vittek el, a lakosok Otlaka helységig üldözték, de sikertelenül. Ilyen körülmények között, nem véletlen, ha az orvos vagy sebész, csak akkor vállalta a vidéki beteglátogatást, ha „nagy honoráriumot” ígértek és fegyveres kíséretet rendeltek melléje.

Rendszerint a közzolgálatot teljesítő hivatalos, hatósági ember, futár, postaszolga, orvos, sebész – de mások is, akik tehettek – a rossz útviszonyok miatt is, lóval közlekedtek. Brassó városa jegyzőkönyvében szerepel (1534), hogy a városi sebésznek 3 lovat adtak, mikor a szomszédos Sárkány faluba indult, hogy a „*kincstárnok egyik emberének sebeit ellássa*”. Az 1739–1742 évek pestisjárványa idején lóháton jártak a szegedi orvosok és sebészek is, amit a város biztosított.⁸¹⁴

Kontinensszerte a jobb közbiztonsággal, utakkal rendelkező királyságokban is általában lovon, öszvéren, számaron járták a vidéket az orvosok. Franciaországban, a korabeli feljegyzés szerint a vidéket járó orvosnak négy dologgal kellett rendelkeznie: „*jó jámbor fajta öszvér; egy üveg bor; egy darab szalonna, eszközök*.” Gvadányi versében is a vidéki beteghez járó orvos kellékei: „*ló, boros kulacs, szalonna, só és vörös hagyma, fehér cipő, kefe, lóvakaró*.”⁸¹⁵

Pestises években sok hazai és külföldi férfi és nő „*kuruzsló vájkált büntetlenül az emberek testében és erszényében*”. Például csodás hatást tulajdonítottak a varangyos békából készített amuletteknek, melyet finom gyapotszövetbe csomagolva árultak, a nagyobbakért 1–2 forintot is megadtak. A *kurittyolók*, a vásárokat látogatták, s a felvidéki tót *olákárok* illó olajaikkal egész „*Európát bejárták cifra huszáruniformisukban*”, a *kárpáti balzsamuknak* volt nagy hírneve. Vándorkuruzslók az „*anabaptista habán doktorkodók is, akik főleg a fürdőhelyeket keresték fel*”. Foglalkoztak kuruzslással a hóhérok is, ugyanis a kínzásnak alávetett bűnösöket

⁸¹⁴ Magyary-Kossa Gy. 1929. II. 107.

⁸¹⁵ Magyary-Kossa Gy. 1929. II. 109.

jó pénzért narkotizálták. Bethlen Gábor, mikor már az orvosok nem tudtak rajta segíteni, a löcsei hóhért hvatta, aki megvagdosta a fejedelem „vízkóros” lábait, de eredmény nélkül.

Debrecen város hóhérat Frey János Gáspárt, a pestis idején (1739) végzett sikeres orvoslásáért, Mária Terézia apja Károly király a polgárok soraiba iktatta. Azonban a debreceniek számára furcsa volt az eset, már 1638-ban annyira utálták a hóhért, hogy reverzálisba foglalták, hogy „ennek utána az piacon semmiféle eledelhez nem nyúl”: 1639-ben pedig maga a hóhér jelenti ki: „én Lengyel János, debreceni piacon, sem kenyérhez, sem mészárszékben húshoz, sem akármi eledelhez nem nyúlok”. Dániában még a 19. században is sebészkedtek a hóhérok.⁸¹⁶

A „tudós” vagy „tudákos” asszony egyik csoportjába „néző” asszonyok tartoztak, akiknek a közhiedelem szerint nemcsak a „rontás”, hanem a gyógyítás is tudásukban állott. A papi ráolvasásnak is gyógyító erőt tulajdonítottak. Például Zrínyi Ilona 1679-ben Lajos pátert egy hordó tokaji borral küldte Lengyelországba a varici csodatévő plébánoshoz orvosságért, aki valami szereket fel is írt, és azt üzenté, hogy „imádkozott Nagyságtokért”.⁸¹⁷ A tanult physikusok is „veszettség ellen kőrishogárport” használtak. Maga Pápai Páriz Ferenc a himlő ellen „veres lepedőbe való takaródzást” ajánlotta.⁸¹⁸

Az orvosok körében a gyógyszerhiány miatt is nagy volt a gyógy módok körüli bizonytalanság, amit tetézt a figyelmetlenség is. Pápai Páriz Ferenc nagyenyedi orvosdoktor – mint Cserei Mihály írta –, Marosvásárhelyen pestisben meghalt felesége ruháit lányainak adományozta, akik megfertőződtek és meghaltak.⁸¹⁹ A családi tragédia azzal is magyarázható, hogy a korszakban a ruhanemű drága, mivel az úri holmik elkészítése bonyolult és munkaigényes volt, ezért használói kímélték: a gazdagok – de a közrendűek is – utódaikra hagyták. Az erdélyi székely primorok, lófők, a szász elit, a vármegyei nemesek, a magyarországi nemesek végrendeleteik szinte mindegyikében ott szerepelnek a ruhák, az öltözetek ilyen-olyan darabjai, amit gyerekeiknek, rokonaiknak, szolgálóiknak stb. adományoztak.

Említettük, hogy a gyógyszerek drágák voltak, a török időkben, de később is a drága keleti fűszerszármok, készítményeket a török birodalmi görög, zsidó kereskedők révén szerezték be. A Habsburg időkben – mint láttuk – sok a panasz a gyógyszerhiány miatt, sőt kormányzat utasítja a patikusokat, orvosokat, sebészeket, hogy a drága bécsi gyógyszerek helyett „valamit helyben találjanak ki.”

A 16. században a Királyi Magyarországra nem vonatkozott az I. Ferdinánd által Ausztriában 1552-ben kibocsátott *Ordo politiae*, amely az orvosok, gyógyszerészek, bábák tevékenységét szabályozta, sem Miksa császár 1576. évi rendelete, mely előírta, hogy orvosi gyakorlatot csak a bécsi egyetem által kiállított orvosi oklevél birtokában lehet folytatni. A rendeletek mégis befolyásolták a magyar egészségügyi szolgálatot, főleg azt követően, hogy a 17. században a figyelem egyre fokozottabban a pestisjárványok elleni védekezésre irányult.

⁸¹⁶ Magyary-Kossa Gy. 1929. II. 93/100. lbj.

⁸¹⁷ Magyary-Kossa. 1929. II. 121.

⁸¹⁸ Magyary-Kossa Gy. 1929. II. 123., Héjja P. i.m. Arcanum. (Hozzáférés: 2018. 09. 10.)

⁸¹⁹ Cserei M. 1983. 444.

Noha az orvosok a presztízse a középkor óta egyre nőtt, ezt erősítette III. Ferdinánd által 1656-ban kiadott *Praxis criminalis* rendelete, amely kimondja, hogy orvost „*kínpadra vonatni*” tilos. Az orvos-doktorok jelentősége külsőségekben is megnyilvánult: ünnepélyes alkalmakkor bíborvörös talárban és kalapban, ékszerekkel díszítve, oldalukon karddal, kezükben pedig gombos végű doktorpálcával (*baculus nodosus*) jelentek meg. Az orvosdoktorok és főúri pácienseik között a viszony intim, családias volt: Nádasdy Tamást Körös Gáspárhoz, Bethlen Gábort udvari sebészéhez Schultzhoz (Scultetus), Báthory Zsigmondot Hunyadi Ferenchez, Wesselényi nádor családját Wéber Jánoshoz kötötte szoros kapcsolat. Károlyi Sándor családját pedig Köleséri Sámuelhez, akit „*ezer német doktoré nem adná*” – írta Károlyiné.

Baráti hangvételi Széchy Mária 1669-ből származó levele, melyben Wéber Jánost „*édes komám uramnak*”, feleségét pedig „*komám asszonyom ő kegyelmének*” szólítja. Wesselényi halála (1667) után a betegeskedő Széchy Mária Murány várába vonult vissza. Szintén Wéber Jánosnak címzett levelében írja, hogy „*én szintén elbetegesedett s nyomorodott ember vagyok az hitvány szívbágyadás miatt, mely mia többet fekszem, hogy sem mint fen vagyok, ezen nyavalyámat, mely iránt kérem kgmdet, édes komám uram, adja maga jó tanácsát is, komám asszonyomnak ő kgmének ajánlom szolgálatomat. Murány, 21. Augusti, 1669 Kegyelmednek böcsülettel szolgál néhai boldog emlékezetű gróf Hadadi Wesselényi Ferenc úr, Magyarország palatinusa meghagyott özvegye G. Anna Mária Szécsi mp*”, (saját kezűleg).⁸²⁰

A magyar orvosdoktorok megszólítása 16. század elejétől a 18. század második feléig *excellenciás* volt, ami szintén a főúri világhoz fűződő kapcsolatuk, illetve ezáltal nyert presztízszük szimbóluma.⁸²¹

Buda város tanácsa a pestisjárvány idején (1739) elrendelte, hogy a pestisorvosok ruhájukon elől arasznyi széles és hosszú vörös és kék posztóbol készült keresztet viseljenek, és kezükben keresztben végződő botot hordjanak, tiltakoztak, hogy nevetségessé teszik őket.⁸²²

A physikusok, orvos doktorok tevékenysége elsősorban, a belgyógyászati bajok kezelésére irányult, különféle kúrákat írtak fel, dietetikus tanácsokat adtak. Például Bethlen Gábornak savanyúvízes (borvízes) kúrárt írtak elő, vagy mint Kemény János önéletírásában megemlíti, amikor seregével Sáros vára alatt állt, ellenfele a nádor savanyúvíz forrásból vizet kért, amit Kemény meg is engedett, mivel „*az palatinus olyigen szokott vala élni affélével, hogy az nélkül lenni egész nyavalyának tartja vala*”.

Az esetek többségében – mint szó volt róla – az orvos-doktoroktól levelezés útján kértek tanácsot, mint a I. Rákóczi György felesége, vagy Wesselényi Ferenc neje Széchy Mária, aki 1653-ban az eperjesi doktoroktól a maga részére valami olyan italt kért, ami „*meg ne vesztesse a gyomrát, mert nem jól tűri a belső orvosságot*”, férjének pedig valami „*csúzra való főzetet*”.

⁸²⁰ Lasztókai László közlése: Széchy Mária és Wesselényi Ferenc levelei Wéber Jánoshoz. Történelmi Társulat, 1880. 605–606. Wéber János életéről és munkásságáról bővebben (Idézi: Dr. Lenygel Júlia, Gyógyszerészet. 35. 1995. 25–33.)

⁸²¹ Magyary-Kossa Gy. 1929. II. 109, 110–111.

⁸²² Bővebben (Lásd: Géra Eleonóra, 2014. *Kőhalomból (fő)város. Buda város hétköznapjai a 18. század elején*. Budapest: L'Harmattan–Könyvpont.)

A gazdagabb hét bányaváros is 1566-ban közösen tartott orvos doktort. Sopron 1646-ban orvosát szerződésben arra kötelezte, hogy a városból a tanács engedélye nélkül nem távozik, a gyógyszertert állapotát évenként megvizsgálja, a romlott gyógyszereket eltávolítja, a *compositumok* készítésekor személyesen jelen legyen, szegényt, gazdagot ragályos járvány idejében is „méltányos díjért” meglátogatja. Évi fizetése 100 tallér, ingyen lakás, 15 mérő gabona, 10 akó bor, 10 öl fa, s ha nem akar tovább szolgálni, félévvel előtte jelezzze.⁸²³

A költségek miatt is, nem annyira az orvos-doktorokat vették igénybe pestisjárványok esetén, hanem az olcsóbb sebészeket. Az orvoslás külön, alacsonyabb rendű területe volt a sebészet, mellyel az orvosdoktorok, mint hozzájuk méltatlan dologgal nem foglalkoztak.

A seboperációkat a céhekben szervezkedett borbélyok és az országban vándorló vándorsebészek végezték. A 16. században a borbélycéhek szinte minden nagyobb városunkban megalakultak: a kolozsvári céh kiváltságlevelét 1568-ban, a debreceniét 1583-ban, a győriét 1593-ban adták ki. A sebésztanuló rendszerint háromévi inaskodás után legénnyé lett; ezt megfelelő céh lakoma keretében ünnepelték meg. Ezután tapasztalatok szerzésére három – négy évi vándorútra indult. A vándorlásnak szigorú előírásai voltak. A városokban csak a céhmesternél szállhatott meg, ő jelölte ki a műhelyt s felügyelt a legény erkölcsi és hivatásbeli viselkedésére. Ha vándoréveit befejezte és mesteri levélre pályázott, a céh előtt vizsgát tett, ha nem felelt meg, tanulmányainak pótlására vagy a pálya elhagyására utasították. A mesterpróba Debrecenben abból állott, hogy el kellett készíteni „*az ezüstszerű tajtékot, kit közönségesen glétnek hírnak*”, ezt olajban meg kellett főzni és belőle flastromot, illetve annak az úgynevezett „sárga” és érlelő „vörös” változatát is el kellett készítenie.

A debreceni „*sebgyógyítók*”, céhlevele előírta, hogy ha „*valamelyiknek az sebgyógyító közl közül nehéz, súlyos és halálához közlőgő sebese avagy betege az meggyógyításnak okáért találkozik lenni, az mesterember az céhmestert megkeresni és megjeleni tartozik és osztán egybehíván az céhmester az több mesterembereket, az olyan beteget az több mesteremberekkel együtt meglássa, eljárja és eszében vegye és megkérdezze, hogyha az mesterember jól gyógyítgat-e avagy nem?*”⁸²⁴

A később – mint szó volt róla – az orvoslásban az anatómia előtérbe kerülésével, egyetemi vizsgára kötelezték a sebészeket, majd teret nyert az sebészorvosi szakképzés.

5) Pestisjárványok kísérőjelensége a betegápolók viselkedésmódja, amelyre már Boccaccio panaszkodott: „*a kapzsi ápolók, kik szokatlan dúsz fizetség fejében ápolták őket, ambátor még így is kevesen adták erre a fejöket – mindahányan durva lelkű és efféle szolgálatban járatlan férfiak és nők –, és szinte semmi másra nem voltak jók, mint odanyújtani a betegeknek egyet-mást, amit kértek, vagy figyelni, mikor halnak meg: és miközben e szolgálatot végezték, gyakran életükkel fizettek érte.*”⁸²⁵ Szintén a Fekete halál idején fordult elő, az a későbbi járványok idején gyakori viselkedés, amelyről kortárs Guy de Chauliac számolt be: az orvosok félték, „*ha meglátogatták őket (a betegek), akkor viszont nem volt gyógymódjuk, kezelésük nem*

⁸²³ Héjja Pál, i.m. Arcanum TT. (Hozzáférés: 2018. 09. 10.)

⁸²⁴ Héjja Pál, i.m. Arcanum TT. (Hozzáférés: 2018. 09. 10.)

⁸²⁵ Boccaccio, G. 2000. 18-19. (Kiemelés P. I.)

*mentett meg senkit. Egyetlen korábbi járvány nem volt ilyen pusztító, mint a mostani; azok elfoglaltak egy régiót, a mai az egész világot; azokra valamilyen módon volt gyógyvír, erre nincs.*⁸²⁶

Az orvosok elmenekülése pestis idején rontotta a szakma hitelét, nem véletlen, hogy Gui de Chauliac helyben (Avignonban) maradt, hogy elkerülje az orvos szakmát ért „becstelenséget.” Hasonlóan a *Hotel-Dieu* apácáihoz, akik életük árán is ápolták Párizs pestis betegeit.⁸²⁷

A fentebb említett Csanakai Máté physikus az 1634. évi pestis idején védekezésre kényszerült, mivel azzal vádolták, hogy fél a pestistől, védekezésében tanúkra hivatkozik: „*Voltam-e ott vagy sem, mondják meg azok, kik ott mind ülve, mind állva látnak, noha két kezemnél fogva emeltem fel a grádicson.*” Ugyanakkor a köznép körében elterjedt – és a későbbi századokban is előfordult – orvosok iránti előítéletet is szóvá teszi „*Némelyek még a betegséget sem jelentik meg úgy, amint vagyon, vagy szégyeletekben, vagy azért, hogy orvost megrézfálhassák vagy gyalázhassák. Sokan, főképpen az magyarok, nem jutván eszékben az közönséges mondás, hogy az sok bába között az gyermek megszokott veszni, valahol valamennyi orvos hallanak, vagy próbálhatnak, akár borbély legyen (tisztesség adassék az javának), akár patikarius akár valamely varázsló és babonás Koportio (vénasszony), akár országoként bolygó és budoso csalárd orvos, mind meg próbálják és orvosoltatják magukat vélek, avagy inkább megízlelik mindenik orvosságát és osztán cserben hagyják.*”⁸²⁸

A korszakban a physicosokat, orvos-doktorokat etikai kódex nem kötötte, nem kellett esküt tenniük. A Fekete halál idején az orvosok által tanúsított magatartás politikai kérdéssé vált: 1350-ben fogalmazódik meg egy orvosi „minimál kódex,” melyben szabályozzák a gyógyító-megelőző munka feladatait, módszereit.⁸²⁹

Az ápolók, orvosok, sebészek mellett a pusztulás arányai tekintetében leginkább a férfi- és női szerzetesrendeket érintette a későbbiekben is, mivel ők kerültek a betegápolás, a temetések során közvetlen érintkezésbe a pestisben fertőzöttekkel, az elhaltakkal.

Az 1678/80 évi pestisjárvány lefolyásáról – a járvány kitöréséről, terjedéséről, a védekezésről, az ápolásról, az elhalálozásokról stb. – a Kassai jezsuita rendház diáriumban a következőket jegyezték fel: 1679. március 12-án a „*járvány első távoli jele, minden templomban, az esti ima után minden nap litánia a pestis elhárításáért.*” 1679. július 9-én „*P. Boros, és P. Körösi Ungváron elhunyt a pestisesek ápolásában.*” Július 20-án „*megkezdődtek a fogadalmi misék a pestis ellen, hetenként egyszer Xavéri Szt. Ferenc tiszteletére és a halandóság elkerüléséért című mise.* Augusztus 7-én *terjedő pestis jelei a városban.*, augusztus 8-án *17 személy halt meg,* augusztus 9-én *is sokan haltak meg,* augusztus 10-én *bezárták az iskolát, a kollégiumból való kijárást, látogatást megtiltották.* Augusztus 11-én *egy testvér megbetegedett forró lázban, eret vágtak rajta, harmadnapra meghalt, csöndben temették el.* Augusztus 12-én

⁸²⁶ Cunningham, Kevin. 1966. *The Bubonic Plague*. Roma-Minnesota. ABDO. 36. (Hozzáférés: 2018. 12. 7.)

⁸²⁷ Az európai városok egyéni- és kollektív emlékezete a szenvedés narratívákban (*Boccacio, Petrarca*), a képzőművészetben (*P. Bruegel, A halál diadala*) is tárgyiasult. Majd Daniel Defoe 1722-ben publikált *Journal of the Plague Year* c. műve az 1665. évi járványról, amelyet nagybátyja, Henry Foe visszaemlékezése alapján írt. A 20. században A. Camus, *A pestis* c. munkája (1947), amely a náci uralom alatt a száműzetés és ellenállás atmoszférájának metaforája, mint sem járványtörténeti dokumentum.

⁸²⁸ Magyary-Kossa Gy. 1931. III. 349/1266.

⁸²⁹ Nemes Csaba dr., *Überlingen am Bodensee* (a szerző honlapja: www.medicine-history. Hozzáférés: 2017.09. 30.)

Lattyi atya egy ferencrendi atyával kijelölt szállásra költözött a betegek ápolására, meghalt október 12-én, szlovák templomba temették el. Augusztus 13-án Muschinan atya a kiköltözött a kollégiumból, a német katona őrség ápolására, egészségesen visszatért 1680 január 5-én.

1679. augusztus 31-én *egy atya Eperjesre ment pestis betegek lelki gondozására. A rendtagok közül meghalt 2 atya, 2 testvér, 2 házi alkalmazott, megbetegedett 3 rendtag, 3 alkalmazott, ezek meggyógyultak. A városi halottak száma szeptember 19-én 45, szeptember 20-án 16. Meghalt egyik egri kanonok és a városi és kollégiumi orvos. A betegség 3-4 napig tartott, a halottat gyorsan eltemették. A kollégium lakói a karzatról hallgatták a misét, az áldozásra a korláton belül mentek. A gyóntatószék rácsát hólyaggal és viaszozott vászonnal vonták be... .*

*Az egyesületi ünnepeket elhagyták,, hasonlóan a vecsernyéket és litániákat. Október 15-től elhagyták a szentbeszédeket is arra a hírre, hogy Bécsben 2 atya szónoklás közben megkapta a pestis, és meghalt. Az énekes misék helyett csak csendes miséket tartottak, a betegeket a városon kívüli birtokra küldték, vagy elkülönített betegterembe külön ápolóval helyezték el. Szentbeszédeket december 17-én kezdték újra. Az iskolák 1680. február 23-án nyitlak meg újra, kevés tanulóval, március 10-től megkezdték a szlovák hitmagyarázatot, de nem a szlovák templomba, mert ott sok pestisest temettek el. Március 19-n volt a hálaadó körmenet, hogy a pestis megszűnt.*⁸³⁰

A hivatáscsoportok (orvosok, sebészek, papok, városi tisztviselők stb.) a járvány idején tanácstalanok voltak a ragály hevessége miatt, féltek a haláltól. A modern katasztrófarehelyzetek kezelésére kidolgozott gyakorlatok – igaz, nem a pestises esetekre – úgy tartják, hogy a segítő, testi-lelki ápoló lehet bárki, aki a veszélyes helyzetet elviseli, és el tudja kerülni a túlzott azonosulást a segítségre szorulttal.⁸³¹ Nos, mint láttuk Boccaccio leírása alapján már a firenzei ápolók – noha nem tanulták – ezt a viselkedéstechnikát, alkalmazták, illetve visszaéltek a beteg kétségbeesett helyzetével. Azonban a pestis betegségben szenvedők gondozásának sajátossága abban állt, hogy az ápoló személy ki volt téve a fertőzés és halál veszélyének. Az egyházi személyek – a papok, a női- és férfi szerzetesrendek – tagjainak és a családtagok kivételével ritkán fordult elő, hogy a reménytelenség, a jövőtlenség, tehetetlenség érzése által gyötört beteg szenvedésének más is tanúja lett volna.

A későbbi pestisjárvány idején – Gui de Chauliac fentebb említett elmarasztaló véleménye is utalt rá – a városok alkalmazásában lévő physikusok, orvosok többsége elmenekült vagy pedig csupán az áldozatok regisztrálásával foglalkozott. A betegápolás – főleg pestis idején – még a képzett világi szakemberek számának gyarapodása mellett, jórészt a szerzetesrendek feladatellátás körébe tartozott, sőt erre a feladatra a középkorban külön férfi- és női szerzetesrendek is vállalkoztak. A korabeli feljegyzésekből tudjuk, hogy a pestisjárvány idején, kontinensszerte, az egyik legnagyobb veszteséget a szerzetesrendek szenvedték el. Firenzében is, Boccaccio kevés, segítőkész, önfeláldozó és könyörületes papról szerzetesről tesz említést, ugyanis nagy részük pestisben halt meg. A pestisbeteg testi-lelki gondozása,

⁸³⁰ *Az 1679/1680 évi nagy pestisjárványról Kassa S. J. rendházának diáriuma. (Idézi: Réthly A. 1963. 383. Megjegyzés: nem szó szerint idéztük).*

⁸³¹ Caplan, Gerald. 1964. 51.

felkészítése az utolsó útra az egyetlen „pszichoterapeutára” az egyházi emberre hárult, aki Krisztus szenvedésének példájával tudta vigasztalni a pestisbeteg kilátástalan helyzetét.

Egyszerűen arról volt szó – mint már említettük és alább további néhány példa is mutatja –, hogy járvány idején nehezen lehetett embert találni a feladatra. A későbbi pestisjárványok idején is rendszerint olyanok vállalkoztak a feladatra, akik közszolgálatra szerződtek (városok, veszteglőhelyek orvosai, sebészei), a kisegítő személyzet pedig jó fizetségért a szegények vagy pedig olyanok köréből került ki, akik átéltek egy korábbi fertőzést és immunissá váltak az újabb fertőzéssel szemben. A szenvedők iránt tanúsított cinizmusuk, gúnyoló megjegyzéseik, kárörvendező stb., magatartásuk, sőt szándékos fertőzés terjesztése (Mantua, Bukarest stb.) nyomán felmerül a kérdés, hogy az ilyen és hasonló vészhelyzetekben az emberi természet vagy pedig a városi társadalom bizonyos – nem feltétlenül a perifériára szorult – csoportjainak pszichoszociális beállítódása (irigység, kárörvendés, közönyösség stb.) motiválta viselkedésüket? Amit részben az egyház tanítása is erősített azzal, hogy „*Istenek bűnös cselekedeteinken érzett igazságos haragját*” zúdította a hallandókra, hogy „*észre térítse*” őket. A formulát a vagyonnal, státussal (ingatlan, hivatás, tisztség stb.) rendelkezők ellen lehetett fordítani, hiszen életvitelük az irigység kultúráját, a kárörvendő magatartást erősítette azzal, hogy, íme az Isten, őket sem kíméli – „*őseikkel lakmározhattak a másvilágon.*”⁸³²

Az esetek többsége a járványok idején bevezetett majdnem statáriális intézkedések, rendeletek, a rossz diagnosztikával, orvoshiánnyal, a betegség eltitkolásával, félre tájékoztatással, a bevett szokásokhoz, az előítéletekhez való ragaszkodással, illetve bűnbak kereséssel hozhatók kapcsolatba. *Például 1739-ben Budán a város tanácsa* Nicoletti orvost bünteti, mert néhány pestis beteget nem jelentett be, az utcán egészségesekkel társalgott, ezért két heti szobafogságra és 24 arany fizetésére ítélték. A másik budai orvos kiment a heti vásárra és ott, esküje ellenére, társalgott, a városi tanács vasra verette, és áthelyezték a pestis betegek korházába, ahol állandóan megbilincselve látta el a betegeket.

Az 1764. évi bukovinai, galíciai pestisveszély idején az északkeleti vármegyék voltak orvos nélkül: „*az Úristenen kívül nincs más orvosunk*”, írták a máramarosi hatóságok a Helytartótanácsnak. Más esetekben előfordult, mint például 1710-ben Körmöcbányán, amikor a város Moller Károly Ottó beszercebányai orvost kérte meg honoráriumért, hogy véleményt mondjon, tanácsot adjon a pestis ellen, többek között mindenféle különlegességet ajánlott, ami hasznavehetetlen volt.

Gyakran Bécs küld pestis idején katonáorvosokat a városokba, 1710-ben Benzát Pozsonyba, 1708-ban Ausfeld Kristófot Szegedre. Általában a köznép körében nagyobb volt a bizalom a sebészek iránt, járvány idején, mert önfeláldozóan végezték munkájukat. Az orvosok-doktorok pedig rendszerint idegenből jöttek, járványok idején gyakran megszöktek: 1718-as pestis idején Pozsonyban egyetlen felcser maradt. Nagyszombatot 1739-ben a pestis terjedése miatt zárlat alá helyezik, élelmiszerral látják el, ugyanakkor elrendelik, ha kirendelt sebész „*húzódozik oda menni,*” akkor „*megbilincselve oda kell vinni.*”

Más esetekben, a laikusok rögtönzéseik voltak hatékonyabbak. Bentzig Mátyás debreceni orvos azt írja 1739. augusztusában a városi tanácsnak, hogy egy szabómester 19 éves fián

⁸³² Boccaccio, G. 2009. 22.

pestises, bubók jelentek meg az ágyékában, melyekre a sebész flastromot tett, másnap a beteg lehúzta a flastromot és a baloldali bubót, mely még éretlen volt, késsel felvágta, néhány csepp vér ömlött ki belőle, és a negyedik nap a bubó elkülönült a környezetétől s ekkor a fiú apja szabó ollóval kivágta a gyökerét és a kivágott mirigyét elásta, a fiú meg is gyógyult. Hasonlóan, a laikusok rögtönzött, ötletszerű beavatkozásai – Szamosközi említett kárhóztatása ellenére – a beteg gyógyulásával jártak, mint Temesvárról is jelentették, ahol egy zsidó pálinkafőző operált ki megduzzadt mirigyét, s a beteg meggyógyult.⁸³³

Békés vármegye 1739. áprilisába jelenti az Udvari Kancelláriának, hogy a Gyulára kirendelt sebészt tegyék el, mert a megyében az emberek nincsenek hozzászokva a gyógyszerek beviteléhez. A szegedi kommandáns is panaszkodik, hogy a nép nem akarja a gyógyszereket bevenni, inkább házi készítményeiket használják. A Tiszán inneni egészségügyi felügyelő is arról panaszkodik, hogy az orvosságot nem akarják bevenni, mert aki beveszi – elterjedt a nép körében –, hogy az „bizton meghal.” Kecskeméten a postamester fia a lazarétumban, miután az orvos által adott italt bevette, pár órára meghalt, az előtt pedig szépen beszélt, stb., stb.⁸³⁴

A járványkórházaktól irtózott a nép, mert igen hiányosan voltak felszerelve, az ellátásuk is rossz volt. Temesváron például emiatt a rácok felgyújtották a lazarétum épületeit. Leschier szegedi pestisorvos az egészségügyi bizottságnak tett jelentésében (1738. november) nem csodálkozik azon, hogy annyi orvos, sebész hal meg, mert az ellátásuk szálnalmas, sötét a lakásuk is, nappal is világítani kell. Dr. Steinberger temevári pestis kórházba rendelt orvos, azt írja, hogy 1738. júniusában, amikor átvette a járványkórházat a betegek a pusztá téglapládon heverték, saját ruhájukban, megesett hogy a 2–3 napon át nem kaptak egy kanál levest, egy szelet kenyeret, az orvosok és betegek egy szobában voltak bezárva, friss levegőt sem kapnak, az udvarra sem mehetnek ki, a betegek eledele félig rohadt és tele van pondróval, ápolók nincsenek, mert rosszul fizetik, a sebészek mind fertőzöttek, nemcsak ők, hanem ő is 3 napon át nem kapott húst és kenyeret, ha nem segítenek a bajokon, kénytelen lesz megszökni. Látuk Chenot, az erdélyi protomedicus idézett leírásából, hogy máshol sem volt jobb a helyzet. A pestiskórházakban súlyosbította a helyzetet, hogy a személyzete rendszerint leitta magát.

Szegeden (1739) a Fekete Medve nevű gyógyszerész a lazarétumba 592 fr.9 krajcár értékben szállított gyógyszereket, amiből az is látható – írja Magyary-Kossa –, hogy keményen ittak a kórházban, fogyasztották a vágott dohányt, a tetűzsírt pedig a hullaszállítók használták. Szeged városának – az 1738–1739 járvány idején – a gyógyszerek 950 forintjába kerültek, amelyben jelentős tétel volt a bor, pálinka, azonkívül a lazarétumban mellet felállított kocsmárosnál nagy mennyiségű bor fogyott el. Nem véletlen, hogy a Birodalmi Főszabályban (GN) a közszolgálatot (veszteglőhelyek, intézetek, pestiskórházak) vállaló orvosok, sebészek, patikusok esküszövege nyomatékosan hangsúlyozta a józan életű, nem iszákos, erkölcsös viselkedést. Nemcsak a magyarok, hanem az Európa-szerte hozzá voltak szokva a korszakban a boriváshoz, ennek higiénikus okai is voltak. A víz a legtöbb helyen rossz volt, betegség idején, aki tehette bort ivott, a vizet pedig forralva itták. Például a kolera kiütése idején, nyomban kiadták a nemesi házakban a *remedium cardinale*, a borivás jelszavát, de

⁸³³ Magyary-Kossa Gy. 1929. II. 121–123.

⁸³⁴ Magyary-Kossa Gy. 1929. II. 130.

más bajok esetén is a bor volt a fő gyógyszer. Selmecebányán az 1710. évi járvány idején a lazarétumban az orvosok, sebészek, ápolók, halott hordók, sírásók éjjel nappal részegek voltak, mivel fizetésüket sem kapták meg, így nagy botrányokat csaptak részegen, egyik alkalommal mindent ami a kórházban volt összetörtek. A felcserek között nem volt ritka a részeges, izzgága ember, a doktorokkal nem mindig álltak jó viszonyban. Pozsonyban már 1710-ben a pestis sebészeket a város esküre kötelezte, hogy mindig józanok maradnak, havi fizetésük 24 Ft s egy pint bor, majd 30 forintra emelték bérüket.

A városok lehetőségeikhez mérten fizették a pestisbetegek ápolóit, azonban a feladatra – mint már korábban – később is nehezen találtak embert. Temesváron a sebész havi fizetése 25 Ft, Tolna megyében az évi 300 Ft, Kecskeméten havi 50 Ft. Összehasonlítás képen Rómában az 1739. évi pestis idején az orvos fizetése 75 Ft, Kolozsváron az 1710–1720 közötti években 8 Ft a kórházi borbély fizetése, 4 véka búza, a hullaszállítóké 24 Ft és 12 véka búza havonként Viszont, akinek halottja volt az maga is fizetett, halottanként 1 Ft-ot. A pestis felügyelőé pedig 20 Ft, betegvizsgálóké egyenként 2 Ft. Kolozsvár összes pestisügyekre való kiadása 1720-ban 3249 Ft-ot tett ki.

A pestis orvosok feladatköre eléggé széleskörű volt, nem véletlen, hogy a lakosság körében, főleg a városokban, működésük (karantén, veszteglés, települések elzárása stb.) ellenállást váltott ki, gyakran voltak a bűnbak keresés célpontjai. Győr városa a pestisorvos javaslatára 1620-ban a járvány közeledtének hírére, elrendelte: „*a szíjártók, vargák, tímárok, szűcsök, szappanfőzők, gyertyacsinálók és minden egyéb hasonló lúgozó mesterek, kiknek nehéz büdös illatjokkal az levegőég megvesztegetődik*” azonnal költözzenek ki városból és a városon kívül gyakorolják mesterségüket. A borbélyok közül egyet jelöljenek ki a betegeket látogassra, hogy „*dögletes betegségben fekszik-e valaki.*” Ha valaki betegségét eltitkolná, a szomszédjai jelentésék, aki már a házra tett pecsétet leszakítja, büntetik, nyári forróság idején pedig a házak előtti edényekben vizet tartsanak, ha tűz esnék a városban kéznél legyen. A pestisházakat jelekkel jelölték meg, ami nem volt a lakosság kedvére. Pozsonyban fehér kereszt volt a jel (1713), Debrecenben a cédula. Tolna megye alispánja arra panaszkodott az Udvari Kancelláriának, hogy a Földváron senki sem jelentkezik pestis halottak szállítására és eltemetésére (vespíllónak), és a lezárt pestises házban egy asszony teteme hat napig volt temetetlen, „*irtózatossá búzt terjesztve.*” Kénytelen volt 300 forinttal pestisorvost szerződtetni, mert olcsóbbat nem talált.⁸³⁵

A hírek forgalma pestis idején szinte mindenütt lecsökkent, mert nemcsak a hatóságok, de maga a nép is titkolta – a karantén, a vesztegzár, a település elzárása miatt – a járványok kiütését. A határok mentén fekvő települések joghatóságai a szomszéd országokba, ahol úgy vélték, hogy a pestis megjelent kémeket küldtek. A háromszékiek, brassóiak, nagyszebeniek gyakran küldtek pestiskémet Moldovába, Oláhországba. Magyarországon, Sopron város tanácsa Pozsonyba küldte (1679. júniusában) bizalmas emberét, hogy megjelent-e ott a Bécsből fenyegető járvány? A pozsonyi tanács tiltakozik a gyanúsítás ellen, azt írják, hogy csak nyári időben rendesen megjelenő nyavalyáról van szó, holott akkor már pusztított közöttük a pestis, amely rövid idő alatt 12 ezer embert vitt el. Sőt, a pozsonyiak mellékelik a borbély bizonyítványát is, hogy csak 4 ember halt meg naponként. Helytartótanács is utasította a

⁸³⁵A hivatkozott és a további példákat bővebben (Lásd: Magyary-Kossa Gy. 1929. II. 130–135.)

határszéli megyéket, hogy pestiskémeket küldjenek ki. Sáros megye 1739-ben a szomszédos lengyelországi területekre küldött kémeket, hogy ott van-e pestis? Néhány helyen, ahol a zsidók nagyobb számban éltek, így a Felvidéken, judaeorum visitator is kineveztek, akik cserekereskedelemmel foglakozókat ellenőrizték, mivel faluról falura járásuk során feltételezték, hogy széthordják a ragályos betegséget. Vágújhelyen (1739) Creitz János volt a judaeorum visitator, aki házról házra megvizsgálta a zsidókat, hogy nincs –e közöttük ragályos beteg. Ugyanakkor 76 galgócai zsidót tartottak vesztegzárban.

Az 1738. évi pestisbizottsági jelentés az erdélyi járvány terjedését illetően az oláhokat és a zsidókat gyanítja a ragály széthurcolásában, hasonlóan Temesvár és Bánság esetében is. Gyanúsak voltak a járvány idején a görögök, rácok, koldusok, cigányok, sáfrányos tótok is, tehát mindazok, akiknek foglalkozásuk vagy egyéb okok miatt nem volt stabil lakhelyük. Ezért is rendeli el a Helytartótanács 1739-ben, hogy a zsidókat és cigányokat és más kóborlókat ne engedjék át a temesi és aradi helyekről más vármegyékbe. Zólyom vármegye 1739. júliusában elrendeli, hogy a megyének azon lakosai, akiket tótlul *kapsiarii*, *cipkarii* et *platenici* néven neveznek, s kik most valahol külföldön vannak, ha visszajönnek 42 napi veszteglésre utasítsák.⁸³⁶

A középkori bűnbak kereső, projekciós, kivetítő hiedelmek tovább élnek (1739) Lajta-Újfaluban, kitiltják a faluból a zsidókat és a hitközség zsinagógáját keresztény templommá alakítják. Szegeden pedig – mint említettük korábban – az egyetlen unitárius asszonyt üzték el a városból, mivel nem volt hajlandó katolicizálni.

Temetkezések rendjének felbomlása

A temetkezés, az elhaltak az utolsó tisztesség lerovása a hozzátartozók, a barátok, az ismerősök részéről igen komoly közösségi ceremóniális esemény volt minden korszakban és minden közösségi – társadalmi – kulturális szerveződési formában. Thuküdidész *A peloponnészoszi háború* című munkájában, két temetkezést említ, az egyik a háborúban elesett katonák, a másik a pestisáldozatok temetése. A katonák hantolásos, koporsós temetése Thuküdidész beszámolója szerint a hagyományok, a szokások betartásával történt: „*mikor a temetés napja elérkezik, szekereken viszik ki a ciprusfából készült koporsókat, annyit, ahány törzs van, s mindegyik elhunyt csontjai saját törzse koporsójában vannak elhelyezve. Visznek egy befedett üres ravatalt is az eltűntek számára, akiket a holttestek összeszedésekor nem találtak meg.*”⁸³⁷

Ezzel szemben a pestisben elhaltakat, amikor Athénben „*vad szertelenséggel dúlt a pusztulás*” s az emberek „*egymás hegyén-hátán heverve lehették ki lelkiüket. A temetések addig szokásos rendjét is teljes zűrzavar váltotta fel, mindenki úgy temette el halottját, ahogyan éppen tudta. Sokan ... olyan szemérmetlen módon jártak el, hogy azokra a máglyákra, amelyeket mások emeltek, azokat megelőzve a maguk halottját helyezték rá és égették el, sőt némelyek másnak a már lobogó máglyájára dobták rá a magukkal hozott holttestet, majd elsiettek*”.

⁸³⁶ Magyary-Kossa Gy. 1929. II. 137–138.

⁸³⁷ Thuküdidész, 1985. 34–35.

A pestisáldozatok temetése azért botrányos, visszaszító Thuküdidész számára, mivel a görögöknél a hamvasztásos temetkezés is szokásban volt (Kr. e. 12. századtól Kr. u. 9. századig) és meghatározott rítus szerint zajlott: miután az asszonyok előkészítették a holttestet (bekenték kenőccsel, olajjal, szájába pénz érmét tettek Káron számára fizetségül, aki Alvilágba szállította az elhunytat a Sztüx folyón), ravatalra helyezték (itt történt a siratása). Ezután vitték ki a holtat a sírgödörhöz, ahol a halott legközelebbi rokona arcát elfordítva meggyújtotta a máglyát. A halott hamvait (és tárgyait, az ajándékokat) a sírgödörbe szórták, amelyet sírkővel jelöltek meg, a sírhelyet a hozzátartozók gondozták. Az elhunyt tiszteletére zenével és tánccal tort tartottak. A szertartást a halottas ház és család megtisztításával fejezték be. Az elhunyt halálának évfordulóján pedig áldozatot mutattak be a sírnál. Állami ünnepeket is tartottak a halottak megemlékezésére: tavasszal Dionüszosz isten tisztelete (*Anthesztéria*), ősszel pedig a *Geneszia* ünnep alkalmával.⁸³⁸

A temetkezésnek a bevett, szokásos rendjét, a rituális rendtartás szabályait mellőző, az elhunyt családját, baráti körét kizáró, az emlékezést elhomályosító, sírhely nélküli, a személy identitásvesztésével járó tömeges hamvasztás az athéni polgár számára a hagyomány felrúgását jelentette, mivel a holtakat (*nekropolis*) és élőket (*polis*) összekötő (törzsi, családi) kapocs szoros volt, alig különböztették meg a kettőt. Athénban majd később a keresztény világban a Fekete halál (1347) ismeretlen volt a tömeges, közös sírba való eltemetése az áldozatoknak, noha a későbbi járványok idején a fertőzés elleni védekezés viselkedés egyik formája lett, amit rendezetten is előírtak a járványvédelmi szabályzatokban. A pestisjárványok évszázadaiban vallási felekezeti hovatartozástól függetlenül a lakosság egyik lázadásig terjedő ellenállását a pestisáldozatokkal való bánásmód, a tömegsírok, a temetkezési szertartások hagyományos, megszokott rendjének mellőzése, illetve tiltása váltotta ki.

Boccaccio, Firenzében a temetkezési eljárások szokásrendjének semmibe vételét, eldurvulását a „nemtörődősséggel” indokolta: „*a rengeteg halott eltemetésére, melyeket naponta és szinte minden órában elárasztották a templomokat, nem volt elegendő a temetők szent földje, különösen ha régi szokás szerint mindegyiknek külön helyet akartak volna adni, a templomok melletti cintermek helyett, melyek már zsúfolva voltak, hatalmas gödröket ástak, melyekbe százával bocsátották le az újabb halottakat, ezekben aztán rétegekben egymásra halmozták őket, mint ahogy a hajókba berakják az árukat, kevéske földet hányta rájuk, mindaddig mígnem a gödör színig betele. (...) Természetesen ezek sem siratás, sem a gyertyák, sem a gyászkiéret végtszességében nem részesültek: sőt a dolog odáig fajult, hogy csak annyit törődtek az emberekkel, kik meghaltak, mint manapság a kecskéekkel.*”⁸³⁹

Agnolo di Tura is megdöbben, hogy a holttesteket kordékon hordták el az utcákról, papi szertartás, harangszó, a család, a hozzátartozók részvétele nélkül, s a régi temetők telítettsége miatt, a halottakat tömegsírokba temették. „*Minden templomnál mély gödröket ástak a talajvíz szintjéig, aztán a nincsteleneket, akik az éjszaka folyamán haltak meg, gyorsan felnyalábolták, és a lyukba vetették. Reggel, amikor már sok testet lehetett a gödörben találni, némi földet lapátoltak rájuk, aztán később újabb halottakat és újabb réteg földet helyeztek rájuk, úgy, ahogy*

⁸³⁸ Bővebben (Lásd: Loraux, N. *La mort, les morts dans les sociétés anciennes*. In: G. Gnoli, G – Vernant, J. P. (Ed.) Cambridge. 1982. 27–33).

⁸³⁹ Boccaccio, G. 2009. 20.

a lasagne-t csinálják tészta – és sajtrétegekből.” A sienai pestis krónikása Agnolo di Tura saját családi tragédiáját is megemlítve – „eltemetém az öt gyermeket a saját kezemmel” – a továbbiakban a környezetében látottakhoz még hozzáfűzi, hogy Sienában némely halottakat olyan vékony földréteggel borítottak be, hogy a kutyák kirángatták őket a gödörből és felfalták.⁸⁴⁰

Verancsics krónikájában számol be arról, hogy 1541-ben Budán a „nagy döghalál...rettegetes vala, támada, mint Jerusalem veszedelme. Mert megtilták a terek, hogy senkit Budában ne temetnének, hanem kihordanák. Mikoron megvradott, az taligások házankint jártanak: úgy hánták a sok hót testet, csak az Úr Isten tudja megmondani, mint az ebeket: az hót desznót, az hót embert mind együtt horták az taligán ki a mezőre.”⁸⁴¹

Szamosközi, ha egy mondat erejéig is, de szóvá teszi, hogy (1585) „a holttettek eltemetésére nem volt elegendő templom, sem templomokhoz csatolt elegendő temető sem, így a templomból egyenesen megszentetlen helyekre, a városokon kívülre száműzték a temetéseket.”

Azonban azt is kell látnunk, hogy 1348–1352 nagy járvány idején temetési eljárások szokásos rendjét, a városok egyházi és világi előjáróinak elhalálozása miatt a spontán védekezést szolgáló viselkedésreakciók váltak uralkodóvá, nem volt aki a rendet fenntartsa. A tömeges elhalálozások miatt egyetlen megoldás az áldozatok rögtönzött tömegsírokba való elhantolása volt. A később is a szervezett, központilag irányított védekezés során, néhány hamvasztásos eset kivételével (Temesi Bánság), az pestiseselek tömegsírokba hantolása volt az általános eljárás.

A keresztény világban – de más vallási értékek mentén szerveződő közösségekben is – a temetkezési rítusoknak közösségi, társadalomszervező, kohéziós szerepe volt. A kontinensünkön például 8. századtól a temetkezési eljárásoknak fontos szerepe volt a családi és közösségi határok megvonásában, illetve a csoportok közötti (nemesség–szerzetesek) kapcsolat létrejöttében, és szabályozásában. Már a temetkezési előkészületek során a kapcsolatban álló családok, kiscsoportok együttműködése alkalom arra, hogy a korábbi kapcsolataikat fölülvizsgálják, próbára tegyék, megerősítsék vagy lazítsák, ami temetésen való részvétel során nyilvánult meg. Amikor az említett forrásaink a keresztény temetkezési rendtartás felbomlása miatt felháborodásukat fejezik ki, akkor látnunk kell, hogy keresztény világban a 12. században már elkezdődött a temetkezés helyének kiválasztása (perszonalizációja) a nemesség körében, amely az elhunyt végakarata szerint történt, hasonlóan síremlékek felállítására is. A lovagi korszak „fegyver általi hősi halál vágyát” felváltotta a 14. században – az említett itáliai szerzők idejében már ez volt a gyakorlat – a család, a rokonok, szomszédok, barátok stb. körében történő szép és jó halál (aktív halál) iránti vágyakozás, amelyről az *Ars moriendik* számolnak be. A 15. században terjedt el a síremlékes temetkezés, és ezzel a sírhely „meditációs emlékhellyé” vált. A 16. századig a „templomban tartott szertartás jelentősebb volt mint a sírba helyezés rítusa.” A halott test csak 17. századtól vált „a kegyelet tárgyává”, kiállítása, ravatala, a gyász, a temetés általában csendes, visszafogott volt, a 18. század végétől barokk hatásra kapott színpadias jelleget.⁸⁴²

⁸⁴⁰ Caferro, William. 1998. *Mercenary companies and the decline of Siena, Issue 1*. JHU Press. Vö. Bowsky, William. 1971. *The Black Death*. 13–14. Részletek: Agnolo di Tura, *Cronica Senese* munkájából. Sienában Agnolo di Tura szerint 80 ezer áldozata volt a pestisnek 1348. április–október között.

⁸⁴¹ Verancsics, II. 83. (Idézi:Magyari-Kossa Gy. 1931. III.1 66/672.) Vö. Verancsics, Memoria 24b.(Idézi: Réthly A. 1962. 74, 71.)

⁸⁴² Bővebben (Lásd: Horányi Ildikó, A nagy járványok hatása a halotti rítusokra és gyászreakciókra. *epa.oszk.hu* > pdf. 1999.(Hozzáférés: 2018.05. 7)., valamint a Horányi által idézett: Huntington, Robert–Metcalf, Peter 1991.

A temetkezési ceremóniák, gyászreakciók időtartama és formája, történelmi koronként, etno-kulturális csoportonként, helyi szokásokként változtak, függetlenül attól, hogy az adott vallási felekezet előírásai mit tartalmaztak. Azonban századokon át szinte változatlan volt, a halott test ellátása, búcsúztatása: a halottnak végtisztesség megadása az egyik legfőbb keresztényi kötelességek közé tartozott, amely az élők lelkiismeretének megnyugtatását is szolgálta.

A katolikus egyház például temetkezésre vonatkozó, a helyi adottságokhoz igazodó rendjét, közelebről a pestisjárványt (1708–1711) követő időszakból ismerjük. Csíkszékben a csíkközmási egyházmegye 1717. április 3-án és 7-én tette közzé, az 1715-ban visszaállított erdélyi katolikus püspökség temetések szabályozásáról szóló rendeletét. A korabeli temetkezés rendjéhez tartozott, nem csak Székelyföldön, hanem kontinensszerte, hogy az adott településen kit hova temetnek, sőt a megengedett temetkezési térben a távolságokat is kijelölték: „*Templom kőfalához közelebb egy ölnél nem szabad temetkezni sub poene f(ori)n)t 12. A cinteremhez is félölnél közelebb nem szabad temetkezni, sub eodam poena f(ori)n)t 12.*” A templomban és a templomkertben való, főleg az adott település jelesebb tagjait megillető temetkezés mellett a falvak kijelölt temetőiben „*temetéskor régi üdötől fogva megtartott*” rend maradt érvényben. A kánon jog előírása szerint, viszont tilos volt eltemetni a szent helyekre (cinterem, templom, kápolna) azokat, akik valamilyen büntett miatt nem részesültek keresztségben, gyónásban: „*Kereszteletlen gyermeket nem szabad semmiképpen betemetni szent helyre, cinterembe, annál inkább a templomba vagy felszentelt kápolnába. Hasonlóan gyónatlan embert is, aki soha meg nem gyónt, gyónást sem kívánt soha, sem pedig olyant, aki részegségében agyonüttetik és gyónás nélkül megholt, olyant sem aki mást bajra hívott és megölettetet. Ezt tartsa az anyaszentegyháznak Canona is.*”⁸⁴³



Temetkezés a londoni pestis (1665–1666) idején (New York Public Library Science)

Celebrations of Death: The Anthropology of Mortuary Ritual. Second edition. Cambridge. Cambridge University Press.), Le Roy Ladurie, Emmanuel 1997. Montailou, egy okszitán falu életrajza (1294–1324). Budapest, Osiris.

⁸⁴³ Csíkközmás, Katolikus Plébánia Irattára. Fila 77 –78. „*Temetések rendiről*” (1717. április 3. és április 7.)

Az egyházmegye temetkezési rendtartása – Székelyföld reformáció által nem érintett területén – megismétlése a korábban szokásban volt eljárásnak, ami arra is utal, hogy pestisjárványok idején, amikor többen, hirtelen halál vagy pap érkezése miatt nem vehették igénybe a gyónást, a papnak mérlegelnie kellett, hogy az áldozatot a falu temetkezési helyén egyházi szertartásban részesíti vagy sem. Említettük, hogy a háromszéki Makkfalván tömegsírba temették a falu pestisáldozatait. Székelyföldön már korábban is megszokott volt, hogy hadjáratba vonulás előtt, vagy a pestis hírére végrendelkeztek a többen főleg a lófők és ritkábban a gyalog rendiek.

Pestisjárványok idején keletkezett források szinte mindegyikében a temetkezésre utaló egyéni és csoportos (családok, rokonok stb.) aggodalmak az egyik fő téma, ugyanis a keresztény ember – felekezettől függetlenül – egyik fő kötelessége az elhaltnak a végtisztesség megadása volt. Hiába hirdetik járvány idején az egyház szolgálak, hogy a test csupán porhüvely, Isten előtt a lélek tisztasága számít, az embereket ösztönösen rémület fogta el, hogy testével rosszul fognak bánni, vagy szertartás nélküli temetésben fog részesülni.⁸⁴⁴

Andrássy Zsigmond Csongrád megye alispánja a hódmezővásárhelyi helyzetről 1739-ben írt jelentésében többek között arról számolt be, hogy az elhalálozások miatt nincs, aki eltemesse az pestisáldozatokat, s az idegenben tartózkodók hazajöttek, hogy haláluk esetén – elkerüljék a tömegsírba temetésüket, – végtisztességben részesüljenek: *„Az infectió még sem szűnik, sőt ez az Isten példás ítéleti úgy látjuk, még jobban foly köztünk. Boldog szemek azok, akik ezeket nem láthatják, mi nyögünk, mint a galambok, akik még életben vannak és minden órán várjuk fejünkre ezt az Isten rettenetes ítéletét: mert annyira elfogytunk, hogy még a temető embert is alig kaphatunk és sokan csak szekérre teszik halottjukat és míg sírt ás neki az sérelmes fél, addig szekéren vagy a halottja, azután úgy temeti el. A legtöbb ember házában is, ha halott esik, alig látunk két vagy három embert, akik eltemetnék. Utcáinkon ember nem látszik, az szolgálak gazdáikat elhagyták és haza jöttek, hogyha meghalnak, talán Istenért őket eltemetik: kik közül is sokan meghaltak, úgy hogy ökrök, lovak széljel és hosszában bujdosnak. Senki sincs, aki reájuk vigyázzon: az utcák peniglen üressék: a lakosokból alig látunk egy-két embereket. Az úr Isten eő szent felsége eő irgalmassága szerint fordítsa el tőlünk ezen rettenetes csapását, mert teljeséggel elfogyunk, tizenkét napok alatt holtanak meg többen mint egy hétszázaknál. Úgy látjuk, hogy bizony két tizedben bőven elférünk.”* Békésgyulán is, *„az utcákon, a házakban kiállhatatlan mirigyves döglétség uralkodott s nyögéssnél és siralmas énekléssnél egyéb hang nem hallatszott.”*⁸⁴⁵

Az erdélyi járvány idején (1678), Teleki Mihály anyjának koporsóját szurokkal, viasszal béleltette ki, hogy tisztességesen temessék majd el, mert *„a testet most sok ideig nem temetheti.”*⁸⁴⁶

Czegei Vas László (1738) felesége folytatva férje naplóját fájdalommal panaszolja el az őt ért tragédiát, amikor férje és fia is pestisben halt meg, hogy aztán végül sikerüljön, igaz, ceremónia nélkül, eltemetnie halottait az udvarházuk kertjében: *a „komendás meghalván a rajtam esett szomorú csapást, csak azt várta, mint léssen az kedves fiam is, estve bé akart rekeszteni,.. de nem reksztett bé, ha csütörtökig ki megyek. A kis fiam is azon nap délután*

⁸⁴⁴ Horányi I. 1999. u. o.

⁸⁴⁵ Magyary-Kossa Gy. 1940. IV. 190.

⁸⁴⁶ Magyary-Kossa Gy. 1931. III. 1491.

halálra vált, az édes uram testit a koporsóba bezárva kellett az háznál hagynom, és magamnak azon estve az halálra vált, mint valami gonosztevőnek, úgy kellett kimennem kis fiammal, az hostátban gyertyát kellett gyújtanom, hogyha meg talál halni az uton, legyen világosság minél szegény kinyújtztassam, mivel már a szava is meg állott volt. Suhunt megszállni a faluban nem mertem, egész éczaka mentem.”⁸⁴⁷

Látjuk, hogy a legnagyobb aggodalmat a családoknak, egyedülállóknak az elhunynak járó végtisztesség elmaradása keltette, ami járványok idején laikust és egyházit egyaránt fenyegette. Soós Ferenc református püspök önvallomásában (1720) írta: „*De azt mondod: egyéb haláltól nem félek, a’ melly rend szerint való; de a’ Dög-halálban való meghalástól irtózom. (1.) Hogy hirtelen öl meg ... (2) Irtózom a’ Dög-haláltól, mert barátim és jóakaróim elhagynak, felém nem is jönnek.*”⁸⁴⁸ Hasonlóan – a magárahagyatottság, az elhagyatottság miatti– félelmeinek ad hangot Hunyadi Szabó Ferenc 1741-ben Lampe munkája fordításának tolmácsolásában: „*Mert már annál rettenetesebb dolgot gondolhatni-é, mint olyan ágyban fetrengeni, a’ hol semmi nyúgodalom, semmi könnyebülés, semmi segítség nem találtatik? Mikor a’ barátságának minden kötele a’ Halál félelme által elszaggattatik; mikor mint a’ dögöt, még elevenen tégedet az emberek oda hagynak, a’ hol forróságban ’s szíved gyötrelmében tested megemésztetik, és a’ mellett Lelked esméretiben látod az Istennek bosszúálló fegyvere villogását, mellytől való megmenekedésre nintsen semmi tehetséged.*”⁸⁴⁹

Cserei Mihály „*az halálnál is terhesebb parancsolat véghezvitelének*” tekintette azt a rendeletet (1711), amely „*ha meghalnak is, se apjának, se anyjának, se gyermekeinek oda ne legyen szabad menni, a holttestet csókolni, vagy siratni, harangozni, praedikállani, kisírni, hanem a mezőn ássanak nagy vermeket*” rendeljenek a fálvából a városok 2-3 embert „*azok vigyék éjszaka a holttestet, ceremónia nélkül, temessék el, ahogy más sok helyeken meg is történt*”.⁸⁵⁰

A 18. századi pestisjárványok idején az áldozatok temetését nem tiltották, csak a gyülekezést, a csoportosulást nagyságrendjét próbálták korlátozni. Ennek ellenére Debrecen tanácsa 1709-ben Károlyi Sándor kuruc vezérhez küldött levelében azt írták, hogy „*sokan, akik egy(ik) nap másokat kivisznek, másnap másoktól vitetnek: az temetésnek szokott órájain utczáinknak egyik végétől fogva a temetőig szakadatlan sűrűen halottaknak kísirési láttanak, sőt egy felől is, más felől is egyben érkezvén a széles utczákon, ugyan megtolódnak ugyanannyira, hogy az élők az holtaknak temetésében szintén elfárattanak. Az mely házban Istenek emésztő tüze belé esik, nagy részint minden benne lakottul egészen megpusztítanak... az kik még élünk is, csak holt elevenek vagyunk.*”⁸⁵¹ Karcagon

⁸⁴⁷ Magyar történelmi évkönyvek és naplók a XVI-XVIII. századból. 3. Czegei Vass György és Vass László naplói 1659–1739. Közli Nagy Gyula. 1896. Budapest. 605–606. Vö. W. Kovács András, *A czegei Vass család története (16–20. század)*. Erdélyi Múzeum LXVI(2004). 1–2. füzet 1–40. lapjain közölt: W. Kovács András: *A czegei Vass család a középkorban*. (Hozzáférés: 2018.07.12.)

⁸⁴⁸ Soós Ferenc, 1720. *A’ Dög-halál Isten Harcza az Emberekkel: Mellyben megmutatódik, mint győzedelmeskedik Isten a’ Testen*. Kolozsvár. 50.

⁸⁴⁹ Friedrich Adolf Lampe, 1741. *Gileádbéli balsamom a’ dög-halál ellen, Mellyet A’ felsőbb 1713. Esztendőben, a’ Pestisnek alkalmosságával, közönséges Haszonra ford. Hunyadi Sz. F. Franekerában*. 116.

⁸⁵⁰ Cserei M. 1983. 433

⁸⁵¹ Kiss Ernő *Pestisjárványok pusztítása Debrecenben*. Népegészségügy. XII. évf. 1931/1. 26., Sziklai–Borovszky, 1898. Vas megye monográfiája. 230., Vámosy, 170., (Idézi: Magyar-Kossa Gy. 1940. VI. 27, 28, 29.)

is mint említettük (1739) a reformátusok a tiltás ellenére csak megtartották az egyházi temetkezést.

Rendszerint a temetéseket halotti torok követték, amit a katolikus egyház nem nézett jó szemmel, mert sokszor mulatság lett a vége. *„Nintsen pedig nagyobb pogányság ... nagyobb baromság, minthogy közönségesen-is a halott temetéskor, főképpen olyankor, midőn Isten ítéleti olly világosan mutogatja magát, még-is megengedetnek a tobzódó torozások”*⁸⁵²

A pestis áldozatok elhagyatottságát tetézte, hogy a család, rokonok, szomszédság mellett elmaradt az utolsó kenetet feladó egyházi szolga, pap látogatása is, aki vagy pestisben halt meg vagy a haláltól való félem, egyházának elhagyására készítetett. Már említettük, hogy Szombathelyről 1710–1711. évek pestisjárványa idején a plébános elmenekült a városból, a városi tanács, miután a plébános többször letagadta, hogy ő lenne a plébánosuk, úgy döntött, hogy *„...köll írni a püspök eő Nagyságának, hogy mivel Vargyassy András ezt cselekkette és elhagyta plébániáját, más plébánost adjon, semhogy annyi lölkkök gyónatlanul meghaljanak.”*

Az egyházi szolgáltnak hívás nélkül is kötelességük volt beteg híveik látogatása, főleg a közelgő halál beállta előtt végső búcsút a földi élettől az egyházi rítus szerint megadni a haladoklónak.

Az esetek többségében azonban a papok hivatástudata volt a meghatározó. Erre példa Kelemen Didák, aki 1738-ban, akárcsak korábbi pestisjárványok idején (1711, 1718), Egerben és Miskolcon, *„míg más papok rémulve menekültek a fertőzött helyekről, addig ő fölkereste a baj fészkeit s azoknak lön vigasztalója és támogatója, kiket mindenki elhagyott, kiktől mindenki irtózott. Faluról-falura járt – írja Haller grófné – hat-nyolc mérföldnyire, sőt tovább is, alamizsnát osztogatott, gyóntatott, temetett. A szegény tudatlan népnek okos tanácsokkal szolgált, a kétségbeesetteket vigasztalta. Rettenhetetlen bátorságot mutatott mindenütt, s így sikerült a túlzgatott kedélyeket lecsillapítania.”*⁸⁵³

Boccaccio különbséget tett a pestisbetegeket ápolók szűkebb köre és a durva lelkű, haszonlesó, a betegek helyzetével visszaélő nők és férfiak, valamint hullaszállító sírásók között. Az utóbbiak a város *„söpredékből összeverődött afféle hullavivők, kik sírásónak nevezték magokat: mivelhogy pedig e szolgálatot pénzért végezték, felkapták Szent Mihály lovát, és rohanvást vitték: de nem ám abba a templomba, melyet a bodogult kijelölt, hanem többnyire a legközelebbire, és négy vagy hat pap kísérte néhány szál gyertyával, sőt nem egyszer gyertya nélkül: ezek a papok aztán nem bajlódtak a túlságosan hosszú és ünnepléses szertartással, hanem a sírásók segítségével leeresztették a halottat az első sírba, melyet üresen leltek. Még sokkal siralmasabb volt, ahogyan a szegény néppel és közrendű emberek java részével is elbántak: mivelhogy ezek akár bizakodások, akár szegénységök okából többnyire házukban tartózkodtak, szomszédságukkal érintkeztek, naponta ezerszámra esetek a betegségbe, és mivel semmiképpen nem ápolták és nem gondozták őket, valamennyien menthetetlenül elpusztultak.”*⁸⁵⁴ Viszont a sietséget – amire Boccaccio utal az

⁸⁵² Lampe (Hunyadi), i.m. 318

⁸⁵³ Felszeghi S. *„...Ő felkereste a baj fészkeit.”* Publicatione Universitatis Miskolcensis. Tom 13. Fasc. 1/2008. 213–227.

⁸⁵⁴ Boccaccio, G. 2009. 20.

áldozatok elhantolását illetően –, nemcsak az indokolta, hogy a „*levegő mindenütt fülledt és bűdös volt a hullák, a betegek és az orvosságok bűzétől*”, hanem a fertőzés terjedésének megakadályozása.

A halott hordók embertelen viselkedése pestisjárványok idején állandóan visszatérő panasz, nem véletlen, hogy az érintett lakosság mindenütt különböző módszerekkel próbálta elkerülni, hogy betegek, halottaik a hordárok, sírások kezébe kerüljenek. Brassóban például 1756. évi pestis idején, amikor A. Chenot utasítására a városi tanács elrendelte, hogy mindenki betegét vigye kórházba, adja át a járványoszlóknak, a nép ellenszegült, bezárkózott házába és hordárokat megkövezte, akik szekér és egyéb szállítási eszközök hiányában, ráncigálva, földön húzva cipelték végig a városon a félholtakat.



Hullaszállítók a londoni pestis idején (Qubit. Dippold Ádám)

Cserei Mihály és G. Krauss elbeszéli, hogy Segesváron a hordárok és a temetőszolgák majdnem 80 embert megöltek, főleg ha értékeik voltak. Egy lánnyal is hasonló történt, de bátya észrevette, felnyitatta a koporsót, a lány életben volt, tehát, amíg az esetet észlelték, addig többeket temettek el elevenen. Pozsonyban is hasonló dolgok történtek 1679. évi pestis idején, „pecér” módra emlékeztetett a bánásmód, halottakat pucéran temették, de később a felháborodás miatt, főleg a katolikusok körében, tisztességes volt a temetkezés.

A hullahordók, más néven taligások (majd vespillók) általában az alacsony sorban lévők közül kerültek ki, lopás rablás miatt sok panasz volt irántuk. Graffius János jegyezte fel, hogy 1660-ban Nagyszébenben hagymás-betegséget (kiütéses tífuszt) a pestis követte, két hónap alatt a város lakosságának nagy része és taligások is meghaltak, 3–4 napig nem tudták eltemetni a holtakat. Végül a környékről beözönlött, magát taligásnak nevező idegenek, ugyan segítettek az áldozatok eltemetésében, azonban a kihalt házakat kirabolták. Magyary-Kossa további adatai szerint a városok a legtöbb helyen szemet hunytak a taligások tettei felett, örültek ha embert találtak erre a feladatra. Késmárkon például erőszakkal fogtak hullahordó taligásokat 1645-ben, Pozsonyban pedig 1713-ban kevesen jelentkeztek taligásnak.

Általában a városi tanácsok, a hordárok és sírásók visszaéléseit a helyzetre való tekintettel, nem merték büntetni, sőt felmentették őket az adó alól. Más helyen (Vácot) kocsmá jogát engedték át a holott vivő özvegyének, és 7 évi adó tartozása alól is mentesítették.⁸⁵⁵

Ahol pestis felütötte magát, ott a nép, sőt hatóság első dolga nem a védekezés volt, hanem a járvány titkolása, mert ahol a pestis kiütését megállapították és nyilvánossá tették, a felsőbb hatóságok vagy a városok, megyék, székek tisztségviselői zár alá helyezték a települést, nem véletlen, hogy állandóan kémkedtek, illetve figyelték a pestisgyanút sejtető helyeket. Az eltitkolásnál is durvább esetek is megtörténtek, odáig is fajulhatott a dolog, mint 1739-ben Varjaskéren, ahol a gyanús betegségben elhaltak családjait kikergették a faluból az erdőbe, ahol őrizet alá helyezték őket, otthonukat felégették.⁸⁵⁶ Galgócon is régtől fogva rejtegették a járványt, eljárást indítottak ellenük. A járványveszély miatt a falvak, a városok zárlat alá helyezése számos egyéni tragédiát idézett elő. Korábban már részletesen beszámoltunk arról, hogy Debrecen még nem érte el a járvány, amikor az egyik lakosa Vasas György a tilalom ellenére kiment a városból birtokára, hogy két éhező testvérén segítsen. Vasast elfogták és halálra ítélték. Terhes felesége az ítélet hallatán beteg lett, ami gyermeke életébe került. Vasas a királyhoz folyamadt kegyelemért, végül felmentik, de a börtöntől nem szabadul meg.

A települések elzárását, elsődlegesen a köznép érezte meg, ezért titkolta az betegség első eseteit. Kajdács Tolna megyei faluban már 1739. januárjában megjelent a pestis, a nép titokban éjjelente elásta halottait, főispán csak júniusban értesült az estről. A falu népe kijelentette, hogy inkább az akasztófát választja mint a betegek elkülönítését, aki azt megpróbálja agyon verik.⁸⁵⁷

Baranya megye alispánja azt jelentette a (1740. március) a Helytartótanácsnak, ha a nép nem titkolta volna a pestist, nem hatalmasodott volna annyira el a járvány. A pestisáldozatoknak a végtisztelesség megtagadás miatt lázadások törtek ki: 1739. szeptemberében a békésmegyei alispán jelenti a Udvari Kancelláriának, hogy a nép nagyon lázong a „*temetések rideg módja miatt*”, a nótáriust meg akarják verni, a betegeket nem engedik kórházba vinni, a tilalom ellenére minden halottat 300–400 ember kísér a temetőbe. A katonaságnak kellett közbe lépnie, körülkerítették Békés városát, néhány embert megbotoztak, a főkolompost pedig börtönbe vették. Nagyobb tumultus támadt Kecskeméten, ahol az ágyak és lepedők elégetése alkalmával a hatóság attól tartott, hogy nem csak a sebészt, hanem őket is „*megfosztják életüktől.*”⁸⁵⁸

A szegedi pestisorvos May (Mayr) beszéli el, hogy mikor (1738. júliusában) a trágár, a halottvivő pestises testet akart elszállítani a városból, két haragos magyar legény útját állotta, s azt mondták, ha még marad, a felcserrel együtt agyonverik. Ezért kéri hogy mentsék fel, mert a karhatalom jelenléte ellenére sincs biztonságban. Újabb beadványában azt írta, hogy elégeti ruháit, és kontumációba vonul. Azonban megszökött Szegedről, hatóság köröztette, Esztergom közelében fogták el és börtönbe került, testi büntetést nem kapott, de Temesvárra vitték az ottani lazarétumba, tehát a legveszélyesebb helyre osztották be. A hatóságok általában szigorral jártak el az orvosok és sebészek ellen, akik elvállalták a vesztglóhelyeken,

⁸⁵⁵ Magyary-Kossa Gy. 1929. II. 129–130.

⁸⁵⁶ Saplóczay Manó, 1912. *Az 1739. évi pestisjárvány és az ellene való védekezés Somogyban*. Kaposvár. 17

⁸⁵⁷ Magyary-Kossa Gy. 1929. II. 119.

⁸⁵⁸ Magyary-Kossa Gy. 1929. II. 126, 127.

pestiskórházakban a szolgálatot és egy idő után megszöktek a feladat elől. Hasonló szigorral jártak el azok ellen a pestilentiárusok ellen is, akik hanyagul látták el feladatukat, ők rendszerint vasra verve végezték továbbra is feladatukat a lazerétumokban.⁸⁵⁹

Késmárkon a pestis 1710. júliusban, a Kottlerek áthágták a tilalmat, két szepesbélai embert fogadtak házukba. Büntetés képen a két Kottlert halottvivőnek rendelték, melléjük még két embert fogadott fel a város. A halottvivőket esküre kötelezték, hogy a halottas házban semmihez nem nyúlnak, onnan semmit nem visznek el. A sírásók és halottvivők egymásután haltak el, 3–4 nap alatt háromszáz koporsó telt meg, s nem volt senki, aki elhantolja. Temetetlenül feküdtek a hullák. Voltak házak, ahol 3–4 halott feküdt temetetlenül napok óta. A városi tanácsnak végül kényszerítenie kellett a lakosságot a tetemek elhantolására, mert a sírásók és halottvivők nem győzték, hogy két szekérrel összeszedjék a testeket a városból, a majorokból, és hullaházakból.⁸⁶⁰

Budán már 1738. novemberében kiütött a pestis, a városi hatóság titkolta, mikor a Nikolics- féle házakban 15-en haltak meg, a sebészek jelentést tettek, mire a polgármester és a tanács tagja rájuk támadtak, megfenyegették őket. Ugyanis a városi tanács tagjai azért nem jelentették a pestis kitörését a Helytartótanácsnak, mert attól féltek, hogy várost zár alá helyezik. Mikor annyira elhatalmasodott a pestis, hogy már nem lehetett titkolni, megalakultak az ún. egészségügyi bizottságok (*commissio sanitatis*), amely kijelölte a járványszolgákat (*vespillones*), akiknek felügyelőjük, főnökük (*vespillonum observator, commissarius* vagy *decurio*), alárendeltségében voltak a tisztogatók és füstölők, veszteglőház felügyelője, halott hordók (trágetrek), strázsák (hajdúk) kik a záróvonalon őrködtek. Budán, amikor 1739. június végén tombolni kezdett a pestis, és megkezdik működésüket a pestisorvosok, akiket a rácsok gúnyoltak, bántalmaztak, katonaságot kellett rendelni védelmükre. A vespillók – a lopást megakadályozandó zsebnélküli öltözetükön „S” (*Seuch*) és „K” (*Knecht*) betűket és keresztel ellátott botot viseltek – a házak fertőzött bútorainak elégetése közben, így is ellopták az ágyneműket, annak ellenére, hogy a *commissio sanitatis* szigorúan megbüntette a fosztogatást. Pesten pedig a tanács arra panaszkodott, hogy a kapuknál őrt álló katonák megdézsmálták a városnak szánt szállítmányokat. A debreceni tanács szintén a katonaságra panaszkodik: meg-rabolják a vidéki embereket, akik élelmet, szénát hoznak a városba. Békéscsabán, a fertőzött helyekre bejáró örményeket 12 forinttal büntették.⁸⁶¹

A pestisáldozatok temetése körüli közfelháborodás, ellenállás állandósulása, annak ellenére történt, hogy hivatalosan többször közhírre tették a lakosság körében, sőt még 1815-ben is, Pataki Sándor Erdély protomedicussa (egészségügyi főfelügyelője emlékeztető köriratát a Gubernium szétküldi a közigazgatási egységekben működő egészségügyi biztosok számára, hogy a néppel tudassák milyen eljárásokat követően kerülhet sor a pestisáldozatok eltemetésére:

„Midőn a szomszéd országban pestis uralkodik, akkor a határok mellett fekvő kerületekben minden megholt embereknek testeiket, minekelőtte eltemettetnének meg kell vizsgálni,

⁸⁵⁹ Magyary-Kossa Gy. 1929. 124–125.

⁸⁶⁰ *Közlemények Szepes vármegye múltjából.* II. 1910. 15. Bükner Győző kutatásai alapján (Idézi Magyary-Kossa Gy. 1929. 177.)

⁸⁶¹ Magyary-Kossa Gy. 1929. 120.

hogy valjon nintsené a pestisnek valami jele rajta. (...) Midőn valami gyanús eset adja elő magát, akkor a physicust vagy chirurgust is oda kell hivatni, hogy a testet újra megvizsgálja.

(...) Azon szobának melyben a holt vagy, ablakit és ajtaját elébb ki kell nyitani, hogy jól ki szellőzzék. Azután a pestises füstölővel vagy ha a nem volna tüzes vasra öntött etzet párájával a levegőt jól meg kell tisztítani. Ezek végbemenvén azután a holt testet a háziak, akik a betegségbe is vele bibelődtek vetkeztesék le meztelen, hogy azt mindenfelől jól meglehessen vizsgálni. (...) Ha a pestisnek jelei megvagnak a holton, és amellet hirtelen történt halála, ...akkor a vizsgáló a dolgot a Tiszttségnek sietve, de minden lárma nélkül bé jelentvén, a házat minden benne lévő lakókkal együtt bé kell szorossan rekeszteni, a holtnak portékáit pedig nevezetesen köntösit és ágynéműit el kell égettetni. Ha pedig semmi gyanús jeleket a holtban nem találhatni, akkor a vizsgáló a holtnak nevét, idejét, nyavajáját, és halálának napját protokolálja, és azután írásbeli engedelmet ad a holt testnek a közönséges módn való eltemetetésére.”⁸⁶²

A 19. század elején, amikor a pestisveszély Magyarországon évtizedek óta nem állt fenn, Erdély délkeleti határsávjában sem volt annyira fenyegető, kiadták a *Pestis elleni közbátorsági rendeletet*, amely előírta hogy a pestistemetőt beszentelendő, a döggórháztól nem távol, az uralkodó szeleknek kevésbé kitett helyen, 8 láb széles 8 láb mély kétszeres árokkal vegyék körül. A pestis elmúltával pedig a területet fákkal, növény magvakkal ültessék be, a temető kapuján évszámmal jelöljék meg, hogy a „*döghalálban kimultak temetőhelye*” és kaput zárják le.⁸⁶³ Ezzel mi is lezárjuk nem csupán a kis jégkorszak domináns járványa kiváltotta részleges vizsgálódásainkat, hanem a természeti (klimatikus, geológiai, biológiai, epidemológiai) és antropogén tényezők létfenntartásra gyakorolt együtthatását bemutató próbálkozásunkat is.

⁸⁶² Kovászna Megye Állami Levéltár, Sepsiszentgyörgy, Fond Háromszék, Közigazgatási iratok. Fond 31, Nr. act.394. Fila 3/2205 (1816. március 21.).

⁸⁶³ *Pestis elleni közbátorsági rend a Cs. K. Ausztria tartományokban*. Budán. 1837. 61–62. (Idézi: Horányi I. 1999.) Vö. Magyary-Kossa Gyula, 1940. 81.

ZÁRSZÓ

A kötetek dokumentációjának összegyűjtése, rendszerezése, maga az írás időigényes – több mint tíz évig elhúzódó – vállalkozás volt, amelynek lezárásával azt mondhatjuk, hogy a kijelölt házi feladatot teljesítettük, azonban továbbra is kétségeink vannak afelől, hogy az megnyiben és hogyan sikerült. A helyzetet a népi mondás jelzi, miszerint „eső után köpenyeg”, így tehát az alábbiakban csupán néhány megjegyzést fűzünk az elmondottakhoz.

Először is látnunk kell, hogy a kötetekben bemutatott, sűrűn idézett források szétszórtak, így torzító hatással vannak, és az események, történések pontszerű, szétszórt benyomását keltik. Az ebből származó bizonytalanság részben a klíma és az antropogén tényezők esetében feloldható, hiszen mindkettő állandó jelenlévő valóság, változó, ingadozó, szemben a biológiai, geológiai, epidémiái tényezőkkel, melyek epizodikusak, átmenetiek.

Külön-külön vagy együttesen a klimatikus, biológiai, epidémiái és antropogén rendellenességeket kiváltó tényezők következményei a létfenntartással mutatnak összefüggést. Gyakran előfordult, hogy az említett tényezők közül az egyike vagy a másik önmagában is a járulékos következmények sorát idézte elő. Tehát az együttthatások és azok következményei – mint vizsgálódásainkból kiderült – többségükben lokálisak, évszázadonként egy-két nagyobb térbeli léptékű (régió, tájegység) kivételével. Ugyanakkor az esetek többségében az együttthatások kiváltotta környezeti károkat, az anyagi és emberi veszteségeket, a hiányt, többnyire önkorrekciós mechanizmusok (éghajlati, demográfiai, helyi piaci stb.) egyenlítették ki.

A Kárpát-medencében az etno-kulturálisan is különböző közösségek megélt dolgainak, életkörülményeinek, kitétségeinek stb. bemutatása bonyolult feladat, főleg, ha szociológiai, antropológiai jellegű megközelítéssel próbálkozunk. Menet közben – az adatbázis rendszerezése és az írás során – derült ki, hogy több helyen járatlan ösvényre tévedtünk, ami kezdeti bizonytalanságunkat tovább fokozta. Ennek tartalmi feloldása több tudományterület ismereteinek bevonását tette szükségessé, a formai áttekinthetőség tekintetében pedig arra a belátásra jutottunk, hogy a történészek által használt kronológiai sorrend a biztosabb eljárás, mint az előfeltevések sorozatára épülő értelmezési próbálkozások. Mindez viszonylag jól látható munkánk felépítésében, ahol irányadó elképzeléseinknek fogalmi–elméleti (együttthatás, trauma, katasztrófa, válság stb.) és eljárásbeli kereteinek (források, vizsgálati szempontok) felvázolását követően a létfenntartást közvetlen–közvetett módon befolyásoló tényezőket (geológiai, biológiai, klimatikus, antropogén, epidémiái) mutattuk be.

Szinte a 18. századig – általunk feltárt levéltári forrás kivételével – az adattárak anyagára, a történész nemzedékek munkáira támaszkodtunk, azokra hivatkoztunk. A székelyföldi levéltári kutatásaink némileg változtattak ezen a helyzeten, viszonylag gazdag, főleg a 18. századi pestisjárványokra utaló forrásokra bukkantunk, amelyeket szinte egészében kigyűjtöttünk, és az adattárak, illetve a szakirodalom hiányzó részeinek pótlásában hasznosítottuk.

Hasonlóan gyarapították járványtörténeti ismereteinket, illetve segítettek a Kárpát-medence pestiseseményeinek kontextualizálásában a közel-keleti, valamint a moldovai és havasalföldi pestistörténeti adatok megismerése és bevonása a feldolgozásba.

A források, hivatkozások tematikus csoportosításával hangsúlyosabbá próbáltunk tenni néhány összefüggést, mint például az élelemháztartás alakulásában kiegyenlítődések (hiánybőség) kérdése, vagy a háború–pestis–éhínség séma újragondolása. Továbbá a hagyományos elvonási rendszerek (adózás, adminisztratív–bürokratikus) kiegészítése (hadügyi forradalom, a geopolitikai) és azok járulékos következményei, a tengeri- és szárazföldi távolsági kereskedelem szerepe az áruk, személyek, járványok terjesztésében, katonai–bürokratikus járványvédelem kialakulása, a veszélyhelyzetek kiváltotta viselkedésreakciók mintázatai, a természeti csapások és a társadalom felbomlása, szétesése, a természeti–antropogén események, történések reprezentációinak változatai stb. Az adatok, a források, és a népesség mutatói (számai) körül folyó történeti–demográfusok értelmezési vitáiba nem bocsátkoztunk, csak ott próbálkoztunk népességszámok elemzésével, ahol általunk feltárt levéltári források adatai azt lehetővé tették.

A feldolgozás, az írás során arra törekedtünk, hogy a kortárs narratívák és egyéb feljegyzések (naplók, hivatalnokok által készített jelentések stb.) tartalmait – a narratív szemléleti beállítódásunkból adódóan – abban formában közöljük, ahogy lejegyezték, ugyanis a szövegek a társas csoportok tagjainak hétköznapijaiba engednek betekintést, abba ahogyan átélték/megélték és alkalmazkodtak a változó természeti és történelmi környezetük kihívásaihoz. Cselekvés és viselkedés eljárásaikat a vizsgált korszakban a nemzedékek láncolata során felhalmozott tapasztalatok orientációs készletei irányították, a tudott, a tudható ismereteiket átszöftték a tanultak, illetve az emberi természet meghatározottságai.

A döntően mezőgazdaság (földművelés, állattartás) alapú társas világok létfenntartásában – élelem, nyersanyag, közlekedés, kereskedelem, védelem stb., – a korszakban a domináns tényezők (antropogén és klíma) mellett egy sor átmeneti, időszakos, ismétlődő biológiai, geológiai, epidémiái tényezők egyik-másik változata, főleg a pandémiává fejlődött epidémiák nagyobb hatással voltak a létfenntartásra, mint az összes többi tényező együttesen. Mégis ezeket a csapás jellegű helyzeteket túléltek, ami azzal magyarázható, hogy az ilyen és hasonló helyzeteket előidéző tényezők és következményeik, néhány kivételtől eltekintve, térben és időben szétszórtak, rendszerint regionális, térségi és lokális jelenségek, így mindig fennállt a veszteségek pótlásának, kiegyenlítődésének lehetősége. Hátterében ennek az állt – akárcsak a kontinens több térsége esetében is –, hogy a Kárpát-medencében a változatos domborzati, talaj- és mikroklíma adottságok felhasználása (határhasználat, a művelési módszerek, növényi –, és állati termékek, stb.), a családi háztartások alapvető szükségleteinek (táplálkozás, fogyasztás, ruházat, lakhatás) előállíthatóságát biztosította. Emellett nem elhanyagolható tényező az entno-kulturális vallási kötöttségek, hagyományok, a gazdálkodás súlypontjai (földművelés vagy állattartás, vagy a kettő keveréke), illetve a munka iránti beállítódás, a helyváltoztatási szokások. Ugyanis nem minden helyváltoztatás migráció, hanem életmód jellemzője (legelőváltó juhászat, kereskedelem, idénymunka stb.), – valamint a lokális hatalom képviselői, az elit és a köznép közötti életmódbeli távolság alakulása. Ha mindezekkel nem számolunk – igaz, továbbra is sok nyitott kérdés maradt –, akkor hogyan volt lehetséges a

jelentős anyagi és emberi erőforrásokat igénybe vevő (szinte) folyamatos hadakozás? Főleg a 16. századtól, amikor a hadügyi forradalom „vívmányai” egyre nagyobb emberáldozattal jártak a harctereken, és utóhatásaként (özvegyek, árvák, , rokkantság) a családi háztartásokban.

A kis jégkorszak évszázadaiban, tehát megtévesztő lehet, ha nem vesszük észre, hogy az élet folyama a változó, ingatag környezeti hatások, traumatikus helyzetek és körülmények ellenére sem apadt el, hol szűkebb, hol bővebb forrásai táplálták.

A dolgok és körülmények bonyolult összjátéka azonban évszázadokon át különösebb változással nem járt, nem véletlen a hétköznapi emberekben, az írástudók reprezentációiban a megszokottság érzését mutatja, olyannyira, hogy különböző természeti jelenségekben mindig előjelét látták az újabb megpróbáltatásoknak. Nem volt ez másként a Kárpát-medencétől nyugatra és keletre eső térségekben sem. Egy-egy természeti csapás, függetlenül az adott társadalom szerveződésének szintjétől, fejlettségétől, komoly üzemzavarokat idézett elő, amint azt néhány ismertetett nyugat-európai példa is mutatja. Ezért is folyamatosan igyekeztünk vázlatosan bemutatni évszázados léptékben az ottani természet környezeti (klíma, biológiai, geológiai, epidemiológiai) és antropogén fejleményeit, és ezzel a Kárpát-medence térségének történéseit nem csupán tágabb, európai kontextusba is helyeztük, hanem az azonosságokra, párhuzamosságra és a különbségekre is próbáltunk rámutatni.

A hivatkozott narratív történetformák (krónikák, históriák, önéletírások stb.) többségében a kitekintés a világra sem hiányzik, leírásaikban is gyakori a horizontális térbeli hasonlóságok–különbségek, és a vertikális időbeli, a múltban és jelenükben történt dolgok párhuzamba állítása. Csoportosításuk, ha a képi megjelenítéseikre a felbontás technikáját alkalmazzuk, akkor a nagyjából kettős, vizuális (feljegyzések, naplók stb.) és mentális (narratívák) reprezentációikkal volt dolgunk, amelyek jó részt – főleg az utóbbiak estében – átfedik egymást. A vizuális reprezentáció a közvetlen megfigyelésekre/tapasztalatokra vonatkoztatható, ebben az esetben, az időjárás, természeti, biológiai, epidemiológiai jelenségek naturalisztikus képi megjelenítései a leírtakban viszonylag arra hasonlítanak amit a megfigyelő látott. Vagyis az esemény/történet ábrázolása a közvetlenül érzékelhető, észlelt látvány viszonylagos képi mása.

Az erős naturalisztikus leírások a narratívákban is jelen vannak, nemcsak hasonlítanak ahhoz amit megfigyeltek/láttak/hallottak, hanem gyakran a trópusok, főleg metaforák beiktatásával, gondolatársításokkal fel is nagyítják, illetve torzítják a történések ábrázolását. A látott/hallott tényeket különböző jelentéshordozó gondolati, mentális ábrázolási műveletekkel egészítik ki. Jó példa erre a gyakori asszociációk használatára például Boccaccio, Szamosközi, Cserei Mihály, Bod Péter stb. narratíváiban. Azt mondhatjuk, hogy a két reprezentációs beállítódás, a vizuális és mentális ábrázolások elbeszélőink narratíváiban nem választhatók el élesen. Ugyanis az intertextuális – a korábbi művek (szókészlet, fogalmak, tartalmak) – hatások átszövik megfigyeléseiket/információikat, a nyílt vagy rejtett szerzői szándékok becsempészését. A perceptuális valóság már eleve az írás által, a szimbolikus nyelvi jelek használatával átalakul, amihez a korábbi szerzőknél olvasott asszociációk, képzetársítások kombinációi adódnak, amelyek által a közvetlen valóság reprezentációja mentális–reflektált tartalmakkal gazdagodott. Erre utalnak az egyes szerzők konkrét események/történések kapcsán tett magyarázatainak, értelmezéseinek ismétlődése, egyfajta hagyománnyá merevedése: mindezekből egy olyan diszkurzív világértelmezés körvonalazódik, amelyekben

folyamatosan keverednek a tradicionális–nosztalgikus–mitologikus–rituális–pragmatikus–vallási elemek. Más szóval a tudományos (a valószínű) és vallásos (a kijelentések) közötti ingadozás érhető tetten az elbeszélők képi–fogalmi reprezentációiban. Hiszen a tények, dolgok körüli gondolkodást (a mindennapi életgyakorlatok alakulásának fordulatairól) számos egyéb tényező befolyásolta, megítélése annak is függvénye, hogy az adott korszakban az elbeszélő életútját a körülmények összejátszása milyen helyzetekbe sodorta.

Rendszerint a kutató, amikor végére jut egyik–másik munkájának, hirtelen még sok mondanivaló támad, ennek tudatában visszafogjuk magunkat csupán még annyit had jegyezzünk meg, hogy témánk vizsgálatában több más alternatív eljárási mód is lehetséges. Azonban nézőponttól függetlenül, az adott téma feldolgozása során a kérdések rendszerint szaporodnak, melyek egyik–másikára megoldás adódhat, azonban a válaszok többsége nyitott marad, (vagy a források hiánya miatt vagy inkább szakmai korlátaink miatt). Fontos hangsúlyoznom, mindkét kötetben a hivatkozott, idézett szövegek dőltbetűs kiemelései, valamint a százalékos számítások többsége tőlem származnak.

Végezetül köszönettel tartozom mindazoknak az intézményeknek és kollégáknak, akik a pestisjárványok adatbázisának összeállításában levéltári és könyvtári munkámat segítették.

A nemzetközi szakirodalom beszerzését egyetemünk – Szegedi Tudományegyetem – Tudományos Tanácsának támogatása, illetve az egyetem könyvtárának (TIK) közreműködése tette lehetővé.

Az erdélyi kutatásaimban *Bernád Rita Magdolna* (PhD) a Gyulafehérvári Érsekség, főegyházmegyei levéltárosa volt segítségemre, aki engedélyezte a római katolikus – csíkszeredai, gyergyószentmiklósi, székelyudvarhelyi, sepsiszentgyörgyi – gyűjtőlevéltárak anyagához való hozzáférést. Nem kis része volt ebben *Dr. Garda Dezsőnek*, a Babeş – Bolyai Tudományegyetem, Gyergyószentmiklósról kihelyezett Földrajz Kar tanárának – egykori kolozsvári egyetemi évfolyamtársamnak –, a székelyek és az erdélyi örmények közismert és elismert kutatójának. Hasonlóan köszönettel tartozom *professzor dr. Doru Radoslavnak*, a kolozsvári BBTE, egyetemi könyvtár igazgatójának, egykori évfolyamtársamnak, aki témámra vonatkozó régebbi román nyelvű szakirodalomhoz való hozzáférést tette lehetővé.

A csíkszeredai kutatásaim során felmerülő kisebb-nagyobb ügyekben eligazító tanácsaiért köszönettel tartozom *dr. Kósa Istvánnak* a Sapientia Erdélyi Magyar Tudományegyetem csíkszeredai Kar dékán-helyettesének és *Balogh Lászlónak* a kar könyvtárvezetőjének.

A Hargita megye Állami Levéltárban – Csíkszeredában – *dr. Bicsók Zoltán* levéltáros a kutatás lezárása után is segítségemre volt forrásadatok ellenőrzésében. Nagyban megkönnyítette munkámat a forráshalmaz áttekintésében, másolásában, fényképezésében *Málnási Levente* a Csíki Székely Múzeum (Mikó-vár) néprajzos-muzeológusa, valamint *Muckenhaupt Erzsébet* a múzeum könyvtárosa. A helytörténeti munkák áttekintésében *Szűcs János* muzeológus, és a Hargita megyei könyvtár munkatársainak a tanácsai bizonyultak hasznosnak. Csíkközvás község Katolikus Plébánia irattárában, a *historia domus*, s egyéb források megismerését és fényképezését a *plébános Úrnak* köszönhetem.

Témám tekintetében a gazdagabb anyagot a Kovászna megye –Sepsiszentgyörgy – Állami Levéltárában találtam, ahol *dr. Nagy Botond* levéltáros nap mint nap asztalomra helyezte a fényképezni való nagy paksamétákat. Hasonlóan *Boér Hunor* a Székely Nemzeti Múzeum

könyvtárosa, aki több újdonságot bányászott ki számomra a raktárból. A háromszéki pestis-járványok kutatója, *dr. Csáki Árpád* a levéltári források alapján írt tanulmányait küldte meg, illetve pontosításokkal szolgált több számomra homályosnak vélt kérdésben. Hasznosak voltak a Székely Nemzeti Múzeum kutatójával, a néprajzos *Szőcsné Gazda Enikővel* folytatott beszélgetéseim, illetve munkáinak megismerése.

A székelyudvarhelyi Haáz Rezső Múzeumban a könyvtári anyag mellett a közép- és újkori – esetleges pestis – tömegsírok feltárásáról *dr. Sőfalvi András* régész tájékoztatót.

A Maros Megye – Marosvásárhely – Állami Levéltárban munkámat szakmai hozzáértéssel *László Márton* levéltáros segítette, sajnos nem sok eredménnyel, mert a levéltár járványügyi anyaga, főleg a himlőjárványra és a védőoltásokra vonatkozott, amit ezúttal ajánlok figyelmébe a téma iránt érdeklődő kutatóknak.

A Székelyföldi kutatásaim idején biztosított háttértámogatásokért nagy köszönettel tartozom a Székely Mikó Kollégiumbeli egykori osztálytársaimnak, padtársamnak *dr. Tóth Attila* főorvosnak (Székelyudvarhely), *Dobricza Áronnak* a Mikó Kollégium tornatanárának, és testvéremnek *Pászka Dénesnek*.

Ahhoz azonban, hogy az időigényes kutatómunkám, valamint a kutatás anyagának évekig tartó feldolgozása, megírása létrejöhessen, családomnak – feleségemnek Ilonának, kisebbik fiamnak Imre Ágostonnak, valamint lányaimnak Orsolyának, Ilonának, és unokáimnak – tartozom igen-igen hálás köszönettel türelmükért, megértésükért, bátorításukért. Nem utolsó sorban pedig korábbi és mostani köteteim borítóterv készítőjének, a világjáró, pilóta nagyobbik fiamnak, *Pászka Csanád Zoltánnak*, akinek vizuális kulturálistropológiai végzettsége nyomott hagyott a földi dolgok illusztrálásában.

MÉRTÉKEGYSÉGEK ÉS RÖVIDÍTÉSEK

Réthy Antal 1962, 1970, 1998/II., 2009/I – II. adattáraiban

Mértékegységek

Naptár – Magyarországon a Julius Caesar nevéhez kapcsolódó Julianus időszámítás (XIII. Gergely pápa, 1582) bevezetését az 1588. évi törvény tette kötelezővé, azonban 1625-ig, a török hódoltság területén pedig továbbra is használatban volt a régi naptár. A régi megfigyeléseket a forrásokban egyházi ünnepektől vagy szentek névünnepektől keltezték, ezért zárójelben jeleztük a naptár szerinti időpontot is.

Pénzegységek és mértékek – forgalomban voltak a budai, esztergomi, pécsi, bánáti stb. dinárok, fillérek, melyek egymástól eltérő értékkel rendelkeztek. A török hódoltság alatt, háromféle pénz is forgalomban volt, majd a Rákócziak alatt kibocsájtott pénzek is fokozták a zavart. A 17. században 1 rénes magyar forint = 60 krajcár, az egri kurta forint = 50 krajcár, 1 ezüst tallér = 3 rénes forint = 90 krajcár, 1 forintban volt 100 magyar dénár vagy 20 garas.

Területmértékek – 1 katasztrális hold = 1600 öl, 1 magyar hold = 1200 öl, 1 bécsi öl = 3,6 négyzetméter, bécsi láb = 0,1 négyzetméter. Egy font szőlőterület = 80 öl, oktávnyi szőlő (1/2 kh) = 200 öl, 1 kapányi terület (egy szőlőmunkás egy napi teljesítménye) = 80 öl.

Hosszmérték – egy bécsi rőf = 78 cm, magyar rőf = 69,5 cm, bécsi öl = 192 cm, bécsi láb = 32 cm, hüvelyk = 2,7 cm, 1 vonal = 0,22 cm, 1 földrajzi mérföld = 7,420 km, osztrák mérföld = 8,350 km, sing (erdélyi rőf) = 62,2 cm, marok (lomérték) = 10,5 cm.

Embermagasság = 170 cm, arasz: kis arasz = 18 cm, nagy arasz = 20 cm, boka = 10 cm, derék (öv) = 100-105 cm, gatyakötés = 100-105 cm, hónalj = 125-130 cm, könyök (1 erdélyi sing) 62 cm, láb = 32 cm, lábszár térdmagasság talptól = 56-58 cm, mellmagasság = 120 cm, öv (derék) = 100-105 cm, talp (meztelen, hossza) = 24-26 cm, tenyér szélesség = 10-12 cm, térdmagasság (lábszár, talptól) = 56-58 cm, ujj: vastag = 1-1 ½ cm, hosszúság = 7-11 cm.

Űrmérték - pozsonyi köböl = 62,5 liter, kassai köböl = 83 liter, pesti köböl = 94 liter, sárosi, gömöri köböl = kb. 110 liter, miskolci köböl = 118 liter, nagymihályi köböl = 124 liter, ungvári köböl = 166 liter, szepesi köböl = 45-48 liter, kassai = 31 liter.

Magyar akó = 54,2 liter, tokaji akó = 135,7 liter, pozsonyi akó = 52,5 liter, átlag akó = 67,8 liter, soproni akó = 71,8 liter, úr = 4 pint = 8 icce, bécsi icce = 0,71 liter, magyar icce = 0,85 liter, meszely = 0,35 liter, ejtel (1/2 meszely) = 0,18 liter, bécsi pint = 1,4 liter, nagy cseber 100 icce = 84,6 liter, kis cseber 50 icce = 42,3 liter, kantár 10 icce = 8,5 liter. A font mai értéke = 0,56 kg.

Rövidítések

- Ada. -Adalékok Zemplén vármegye Történelméhez
 An. -Anzeigen (Win)
 A.É. -Archeológiai Értesítő
 B.R. - Békésmegyei Régészeti és Művelődéstörténeti
 Egylet Évkönyve
 B.F.É.- Borsodi Földrajzi Évkönyv
 B.SZ. -Borsodi Szemle
 CS.K. - Csanád megyei Könyvtár
 D.E. -Debreceni Ellenőr
 D.M.K. -Debreceni Magyar Kalendárium
 D.SZ. -Debreceni Szemle
 D. -Dunántúl (Pécs)
 E. - Etnografia.
 E.B. -Ephemerides Budensis
 E.P. -Ephemerides Posoniensis.
 E.H. - Erdélyi Híradó
 E.M.H. - Erdélyi Magyar Hírvivő.
 Et. - Egyháztörténet
 F.G. - Falusi Gazda
 F.K. - Földrajzi Közlemények
 G.F. - Geneológiai Füzetek
 G.L. - Gazdasági Lapok
 GY.K. - Győri Kalendárium
 H.B.N. - Hajdú-Bihari Napló.
 H.K.T. Hazai és Külföldi Tudósítások
 H.F.- Holovics Flórián
 H.D.T. - Historia Domus Tatensis
 Hk. - Hazánk
 Ij. - Időjárás
 Jk. - Jelenkor
 K.F. - Képes Folyóirat
 K.J. - Kelemen József nyelvész
 K.SZ.- Kálvinista Szemle
 K.U. - Kurier aus Ungarn
 K.U.K. - Komáromi Új Kalendárium
 L.K. - Lócsei Kalendárium
 M.Gt.Sz. Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle
 M.O.L. Magyar Országos Levéltár
 M.R.E. Magyar Régészeti Emlékek
 M.T. E - Magyar Történelmi Emlékek
 M.T.E.N. - Magyar Történelmi Év könyvek és Naplók
 M. Vm. és V-. Magyarország Vármegyéi és Városai
 M.GY.- Minden Gyűjtemény
 M. K. - Magyar Kurír (Bécsi)
 M.H. - Magyar Hírmondó
 M.M. -Magyar Merkurius
 M.P. F.- Magyar Protestáns Figyelmező
 N. - Nachrichten
 N. C. -Neuer Courir
 N.C.U. - Neuer Courir aus Ungarn
 N.U.M. - Neues Ungarisches Magazin
 N.P. - Nova Posoniensis
 Ot.K. - Orvostörténeti Közlemények
 P.W. -Patriotisches Wochenblatt für Ungarn
 P.Z. - Pressburger Zeitung
 QU. - Siebenbürgische Quartalschrift
 R.F.- Reformátusok Lapja
 Re.- Regélő
 S.sz. - Soproni Szemle
 Sammlung –folyóirat, 1794, Drezda
 SZ. - Századok
 Szk. - Századunk
 SZ.B.L. - Szőlészeti és Borászati Lap
 Tá. - Társalkodó
 Tb. - Természetbarát
 T.F. - Természettudományi Füzetek
 T.F. - Természettudományi Füzetek
 T.K. - Természettudományi Közöny
 T.L. - Történelmi Lapok
 T.T. - Történelmi Tár
 T.GY. - Tudományos Gyűjtemény.
 Tt. - Tudománytár
 T.St.K. -Történeti Statisztikai Közlemények
 U. M. - Ungarisches Magazin
 U.N. K. - Új Nemzeti Könyvtár
 V.O.P.Z. Vereinigte Ofner und Pester Zeitung
 V.U. - Vasárnapi Újság
 Z.B. - Zipser Bote

ADATTÁRAK ÉS FORRÁSOK

EOE – Erdélyi Országgyűlési Emlékek
MHHS – Monumenta Hungariae Historica Scriptores
MHH – Monumenta Hungariae Historica.
SZO – Székely Oklevéltár
QUELLEN – Quellen zur Geschichte der Stadt Kronstadt

ÁLLAMI LEVÉLTÁRAK (Erdély, Románia):

Kovácsna Megyei Állami Levéltár, Sepsiszentgyörgy
Hargita Megyei Állami Levéltár, Csíkszereda.
Maros Megyei Állami Levéltár, Marosvásárhely

KATOLIKUS EGYHÁZ GYŰJTŐLEVÉLTÁRAI:

Marosvásárhely, Székelyudvarhely, Gyergyószentmiklós, Csíkszereda, Sepsiszentgyörgy.

KATOLIKUS PLÉBÁNIÁK ÍRATTÁRAI:

Kozmás község (Hargita megye), Kézdiszentlélek község (Kovácsna megye)

ORVOSTÖRTÉNETI ADATTÁRAK:

MAGYARY-KOSSA GYULA, 1929. *Magyar orvosi emlékek. Értekezések a magyar orvos-történelem múltjából.* I–II. kötet. Budapest. Magyar Orvosi Könyvkiadó Társulat megbízásából kiadta az Eggenberger-féle Könyvkereskedés, (Rényi Károly).
MAGYARY-KOSSA GYULA, 1931. *Magyar orvosi emlékek. Értekezések a magyar orvostörténelem köréből.* III. kötet. Adattár 1000-tól 1700-ig. Budapest. Magyar Orvosi Könyvkiadó Társulat.
MAGYARY-KOSSA GYULA, 1940. *Magyar orvosi emlékek. Értekezések a magyar orvostörténelem köréből.* IV. kötet. (Adattár II. fele., 1700-tól 1800-ig és pótlás). Budapest. Magyar Orvosi Könyvkiadó Társulat.
SAMARIAN, GH. POMPEI dr. 1939. *Din epidemiologia trecutului romanesc. CIUMA.* Bucuresti. Institutul Arte Grafice E. Marvan.

EGYÉB ADATTÁRAK:

COLECȚIA HURMUZAKI-DOCUMENTE HURMUZACHI. 2007. Vol. 1-24. (Lucrare realizată de Vasilica Grigoraș). Vaslui. Biblioteca județeană „Nicolae Milescu spătarul.” (Digitális)
PÁL-ANTAL SÁNDOR, 2007. *Székely székek a 18. században. I. Marosszék 1701-1722 között. Az 1701– 1703, 1710–1713, 1715-ös és 1721–1722-es összeírások.* Marosvásárhely. Mentor Kiadó.
PÁL-ANTAL SÁNDOR, 2009. *Székely székek a 18. században. II. Udvarhelyszék 1700–1722 között.* Marosvásárhely. Mentor Kiadó.
PÁL-ANTAL SÁNDOR, 2011. *Székely székek a 18. században. III. Csík-, Gyergyó-, Kászonszék 1701–1722.* Marosvásárhely. Mentor Kiadó.
PÁL-ANTAL SÁNDOR, 2011. *Székely székek a 18. században. IV. Háromszék 1701–1722.* Marosvásárhely. Mentor Kiadó.
PÁL-ANTAL SÁNDOR, 2011. *Székely székek a 18. században. V. Aranyosszék 1702–1722 között.* Marosvásárhely. Mentor Kiadó.
RÉTHLY ANTAL, 1962. *Időjárás események és elemi csapások Magyarországon 1701-ig.* Budapest. Akadémiai Kiadó.

RÉTHLY ANTAL, 1970. *Időjárési események és elemi csapások Magyarországon 1701-1800-ig.* Budapest. Akadémiai Kiadó.

RÉTHLY ANTAL, 2009. *Időjárési események és elemi csapások Magyarországon 1700-ig.* Budapest. OMSZ.

RÉTHLY ANTAL, 2009. *Időjárési események és elemi csapások Magyarországon 1701-1800-ig.* Budapest. OMSZ.

SZAKIRODALOM

- A marosi egyházmegye története.* Kolozsvár. 1961.
- Abel, Wilhelm, 1980. *Strukturen und Krisen der spätmittelalterlichen Wirtschaft.* Stuttgart.
- Acte, documente si scrisori din Scheii Brasovului.* V. 1980. Brasov.
- Acsády Ignác, 1898. *A magyar nemzet története.* In: Magyarország története I. Lipót és I. József korában (1657-1711). VII. kötet. Budapest.
- Acsády Ignác, 1903. *A magyar birodalom története a kútfők alapján.* I. Budapest.
- Agnolo di Tura, *Cronica Siene* In: Guglielmo Della Valle, 1785. Lettere senesi di un socio dell'Accademia di Fossano sopra
- Album Oftardianum 1526–1629.* In: Deutsche Fundgruben zur Geschichte Siebenbürgens heretusgegeben von Euges von Trauschhenfels. 1860. Kronstadt (Brassó). 1860.
- Alexandre, Pierre, 1987. *Le Climat au Moyen Ages.* Paris. EHESS.
- Alexandru Pál-Antal – Aurel Chertes, *Populația scaunului Mureș la începutul secolului al XVIII-lea.* In: Studii și materiale vol. III.–IV. Târgu Mures. 1972. 182.
- Altorjai Apor Péter Munkái.* Közli: Kazinczy Gábor. 1863. Pest.
- Ammianus, Marcellinus, 1993. Róma története. (Ford: Szepes Gyula). Budapest. Európa Könyvkiadó.
- Andorka Rudolf, *Az európai nagy pestisjárványok* In: Központi Statisztikai Hivatal Népeségtudományi Kutató Intézet. Történeti Demográfiai Füzetei. Budapest. 1985/2. 47-65.
- Angela Ki Che Leung, *Diseases of the Premodern Period in China.* The Cambridge World History of Human Diseases (Ed. Kenneth F. Kiple). 1993. Cambridge. Cambridge University Press.
- Apor Péter, 2012. *Metamorphosis Transylvaniae.* (szerk. Lövétei Lázár László). Székely könyvtár. Csíkszereda.
- Apor Péter br. verses művei és levelei (1676–1752.)* Szerk. dr. Szádeczky Lajos, 1903. Budapest.
- Apor Péter, 1863. *Metamorphosis Transylvaniae, Synopsis mutationum* ect. Közli Kazinczy Gábor. 1863. Pest . MTA.
- Archiv des Vereins de Freunde der Naturgeschichte.* (Ernst Boll). III. (1858). Meklenburg.
- Archiv des Vereins für Siebenbürgische Landeskunde,* III. (1858). 94. XI. (1872). 306–325.
- Arhivele Biserici Negre din Brasov.* T.f. 24.(In: Binder, P. 1984, 1985, 1986.)
- Arhivele Statului Brasov –* Brassói Állami Levéltár, Számadás könyvek, V/17. 1600–1611,1631–1633. (In: Binder, P. 1984, 1985, 1986.)
- Arhivele Statului Brasov,* Fond: Primaria Brasov. 1588 évi számadás könyvek. (In: Binder, P. 1984, 1985, 1986.)
- Arisztotelész. 1994. *Politika.* Budapest. Gondolat.
- Arno, Karlen, 1995. *Man and Microbes. Disease and Plagues in History and Modern Times.* New York.
- Auszuge aus der Schorscher Kirckenrechnung vom Jahre 1712–1742.* In: Korespondenzblatt. 12/1889. 123– 131. *Az 1679/1680 évi nagy pestisjárványról* Kassa S. J. *rendházának diariuma.* (In: Réthly A. 1963. 383.)
- Bacot, A. V., *A study of the bionomics of the common rat fleas and other species associated with human habitations.* Journal of Hygiene. (London) 13 (1914). 447–654.
- Balázs Mihály, 2016. *Hitújítás és egyházalapítás között. Tanulmányok az erdélyi unitarizmus 16–17. századi történetéről.* Kiadja a Magyar Unitárius Egyház. Kolozsvár.
- Balázs Péter, 2007. II. *Generale Normativum. Renedeletmagyarázat* Második rész azokról a dolgokról, amelyek a közegészségügy szolgálatára vonatkoznak a határokon, és a határ menti népesség körében. Magyar Tudománytörténeti Intézet, Semmelweis Orvostörténeti Múzeum, Könyvtár és Levéltár. Piliscsaba– Budapest.
- Balázs Péter, 2007. *Mária Terézia 1770-es egészségügyi alaprendelete.* 1–2. kötet. (Sajtó alá rendezte: Gazda István.) Magyar Tudománytörténeti Intézet, Semmelweis Orvostörténeti Múzeum, Könyvtár és Levéltár. Piliscsaba–Budapest.
- Balázs Péter, 2016. *Egészségügyi szabályozás a XVIII. század végén Magyar Királyság és Erdély.* I.–II. Rendeleték és tervezetek: 1770–1793. Magyar Tudománytörténeti és Egészségtudományi Intézet Budapest. Magyar Tudománytörténeti Szemle Könyvtára.

- Balázs Péter, *Magyarország és a Habsburg Birodalom szerepe az 1770. évi Generale Normativum létrehozásában. Orvostörténeti Közlemények.* (Com. de Hist. Artis. Med.) 2005. 165–183.
- Barabás Miklós emlékiratai. 1902. (Közli Kézdi Kovács László). Budapest, Franklin Társulat.
- Báró Apor Péter verses művei és levelei. Dr. Szádeczky Lajos. Magyar Tudományos Akadémia. Monumenta Hungariae Historica. XXXVI. XXXVII. köt. 1903. Budapest.
- Bartelmass, M., 1897. *Die Auswestung der Armenier aus Bistritz in Folge der Pest im Jahre 1712.* Bistritz.
- Beinert, Wolfgang, 2004. *A katolikus dogmatika lexikona.* Budapest. Vigília kiadó.
- Benedek István, 1990. *Az európai orvostudomány története. Ókor, középkor, reneszánsz, újkor kezdete.* Budapest. Gondolat. Hügieia.
- Benedict, Carol, 1996. *Bubonic Plague in Nineteenth-Century China.* Stanford University Press.
- Benevolo, Leonardo, 1994. *A város Európa történetében.* Budapest. Atlantisz Könyvkiadó.
- Benkő Károly, 1853. *Csik, Gyergyó és Kászon leírása.* Kolozsvár.
- Benkő Sámuel, (1782). 1818. *Topographia oppidi Miskolcz historica-medico.* Miskolcz.
- Bergdolt, Klaus, 1994. *Der schwarze Tod in Europa: Die große Pest und das Ende des Mittelalters.* Munich.
- Bethlen Gábor krónikásai. 1980. Budapest.
- Bethlen János, 1993. *Erdély története, 1629–1673.* Budapest. Balassi Kiadó.
- Bethlen Miklós levelei (1699–1716). 1987. 6/2 kötet. (Jankovics József, Kulcsár Péter, Nényei Gáborné). Budapest. Akadémiai Kiadó.
- Bielz, E. A., *Beitrag zur Geschichte merkwürdiger Naturbegebenheiten in Siebenbürgen.* In: Verhandlungen und Mittheilungen des Siebenbürgischen In: Vereins für Naturwissenschaften XIII–XVI. 1862, 1863. Nagyszeben.
- Binder, Paul, *Epidemiile de ciurma din Transilvania secolului al XVI-lea (1511–1603).* In: Apararea sanatatii ieri si azi. Studii si documente. 1984. Bucuresti. Editura Medicala. 99–111.
- Binder, Paul, *Epidemiile de ciurma din Transilvania secolului al XVII-lea (1622–1677).* In: Retrospective medicale. 1985. Bucuresti. Editura medicala. 31–59.
- Binder, Paul, *Epidemiile de ciurma din Transilvania secolului al XVIII-lea (1709–1795).* In: Retrospective medicale. 1986. Bucuresti. Editura Medicala. 173–187.
- Biraben, Jean-Noël, 1975, *Les hommes la peste en France et dans les pays europeens et mediterraneens.* Tom I. *La peste dans l'histoire.* Tom. II. 1976. *Les hommes face à la peste.* Paris. Mouton.
- Bíró Venczel, 1933. *Szenvedő papok, szenvedő egyházak.* Kolozsvár. Grafika Kny.
- Birtalan Győző, 1995. *Évszázadok orvosai.* (Szerk. Polyánszky Pirooska.) Budapest. Akadémiai Kiadó.
- Blockmans, W. P. *The Social and Economic Effects of Plague in the Low Countries, 1349–1500.* Revue Belge de philologie et d'histoire. 58 (1980). 833–863.
- Boccaccio, Giovanni, 2009. *Dekameron.* I. kötet. (Ford: Révay József). Budapest. Európa Kiadó.
- Bod Péter önéletrésze. 2007. A bevezető tanulmányt írta Egyed Emese. III. kiadás. Mentor Kiadó. Marosvásárhely.
- Bod Péter, 1766. *Magyar Athenas.* (46282). OSZK. Budapest.
- Bogáts Dénes (Csikmadarasi), *Szárazság és pestis a Székelyföldön az 1717–1719. években.* Időjárás XLVII. 1943. Budapest.
- Bogáts Dénes, *Szárazság és pestis a Székelyföldön az 1717–1718. években.* Székely Nép. LIV. évf. 1936, 2. sz. (január 5.)
- Bolgár Judit – Szekeres György, 2009. *Katasztrófa és kríziskommunikáció lélektani alapjai.* Elektronikus Jegyzet. Készült a Honvédelmi Minisztérium Védelmi Hivatal támogatásával.
- Bologa, Valeriu – Baclajanschi, Alexandru, *Note medico-istorice romano-ruse.* Clujul Medical. Nr. 3/1930. 41–59.
- Borovszky Samu, 1903. *Bars vármegye monográfiája.* Budapest.
- Borst, Arno, 1973. *Lebensformen im Mittelalter.* Propyläen. Frankfurt am Main
- Bowsky, William, 1971. *The Black Death.* London.
- Bowsky, William, *The Impact of the Black Death upon Sienese Government and Society.* Speculum. 39 (1964). 1–34.
- Bökönyi Sándor, 1978. *Vadakat terelő juhász...* Budapest. Magvető Kiadó.
- Brandley, Leslie, 1977. *Some medical aspects of plague.* In: The plague reconsidered. A new look at its origins and effects in 16th and 17th century England. Local Population Studies Supplement. 11–30.
- Braudel, Fernand, 1986. *Mediterrana si lumea mediteraneană.* Vol. I.–VI. Bucuresti. Editura Meridiane.
- Braudel, Fernand, 1996. *A Földközi-tenger és a mediterrán világ II. Fülöp korában.* I.–III. Budapest. Osiris.
- Bruckner krónika Sopron. Haus-Chronik des Bruckner Gottlieb. Időjárás XLIV. 1940. Budapest.
- Caferro, William, 1998. *Mercenary companies and the decline of Siena.* Issue 1. JHU Press.
- Calatori straini despre tarile romane.* 1983. Vol. VIII. Bucuresti.
- Campbell, Bruce M. S. 1991. *Before the Black Death: Studies in the 'Crisis' of the Early Fourteenth Century.* Manchester. Manchester University Press.

- Campbell, M. S. Bruce, 2016. *The Great Transition: Climate, Disease and Society in the Late-Medieval World*. Cambridge. Cambridge University Press.
- Caplan, Gerald, 1964. *Principles of Preventive Psychiatry*. New York. Basic Books.
- Capreci, P. rektor levele P. Campani provincialishoz. II. 1913. Budapest
- Carmichael, G. Ann, *Plague persistence in Western Europe: a „hypothesis.”* In: The Medieval Globe, 1 (2014). (Ed. Green, Monica, *Pandemic Disease in the Medieval World: Rethinking the Black Death.*) 157–191.
- Carmichael, G. Ann, *Plague persistence in Western Europe: a „hypothesis.”* In: The Vasold, Manfred, *Die Ausbreitung des Schwarzen Todes in Deutschland nach 1348. Zugleich ein Beitrag zur deutschen Bevölkerungsgeschichte.* In: *Historische Zeitschrift*, Band 277, Heft 2. Oktober 2003.
- Cassius Dio, *Róma története*. Római történeti chrestomathia (szerk. Marót Károly). Nemzeti Tankönyvkiadó Rt., Budapest, 1997. 161–163., 187–192.
- Castiglioni, Arturo, 1941. *A history of medicine*. New York.
- Cazanisteanu, Constantin, *Razboaiele ruso-auro-turce si tarile romane*. Revista de istorie, 1981/3. 249–263.
- Ch'en Kao-Joung. 1940. *Chung Kuo Li Tai Tien Tsai Jen Huo Piao*. Shanghai.
- Chastel, C. *La „peste” de Barcelone. Laboratoire de virologie Faculté de médecine BP.* 1963/PLS3. *Chronicon Eperjesiense 1665–1709.* (M. N. M. kéziratár. In: Réthly A. 1970.)
- Cipolla, M. Carlo, 1965. *Villages désertés et histoire économique, XI – XVIII. siècles*. Paris.
- Cipolla, M. Carlo, 1976. *Before the industrial revolution. European society and economy 1000-1700*. London. Methuen.
- Cipolla, M. Carlo, *The Declin of Italy*. Economic Hitosry Review. 1952. 151–179.
- Claus, Stephan, 1983. *Die Sonnenferde, Sachsische Sagen und Ortsgeschichten aus dem Zekeschen Land*. Bukarest.
- Clemow, G. Frank, 1903. *The Geography of Disease*. Cambridge University Press.
- Cohen, Jeremy, 1982. *The Friars and the Jews: The Evolution of Medieval Anti-Judaism*. Ithaca. N.Y. Cornell University Press.
- Conrad, I. Lawrence, Michael Neue, Vivian Nutton, Roy Porter, and Andrew Wear. 1995. *The Western Medical Tradition, 800 B.C. to A.D. 1800*. Cambridge. Cambridge University Press.
- Corfus, Ilie, 1975. *Insemnari de demult*. Iasi. Editura Junimea
- Creighton, Charles, (1891). 2013. *A History of Epidemics in Britain. From A.D. 664 to the Extinction of Plague*. Cambridge: at the University Press.
- Crémieux, Adolphe, *Les Juifs de Toulon au Moyen Age et le massacre du 13 Avril 1348*. Revue des Études Juives. 89–90 (1930–31): 33–72, 43–64.
- Cunningham, Kevin, 1966. *The Bubonic Plague*. Roma – Minnesota. ABDO. 36. Digitális.
- Cziráki Zsuzsanna, 2011. *Autonóm közösség és központi hatalom. Udvar, fejedelem és város viszonya a Bethlen-kori Brassóban*. Budapest. ELTE.
- Csáki Árpád, *Csernátoni Vajda György kéziratosa feljegyzései (1673-1678)*. Református Szemle. 2003. 96/6.
- Csáki Árpád, *Egyházi kimutatás az 1719. évi székegyfalvi pestisjárvány áldozatairól*. In: Berekméri Árpád-Róbert – László Lóránt – Sebestyén Mihály – Simon Zsolt (szerk.): *Székely századok. Emlékkönyv Pál-Antal Sándor 80. születésnapjára*, Mentor Könyvek Kiadó. 2019. Marosvásárhely. 116–123.
- Csáki Árpád, *Szárasság és pestis Háromszéken (1717-1720)*. Acta Siculica. 2010. Sepsiszentgyörgy. 277–287. Székely Nemzeti Múzeum.
- Csendes László, 1980. *Térképhistória. Történelem a térképek tükrében*. Budapest. Magvető Kiadó.
- Cserei Mihály, 1983. *Erdély története (1661–1711)*. Budapest. Európa Kiadó.
- Csik-Kozmás, *Katolikus Plébánia Irattára*. Fila 77–78. „Temetések rendiről” (1717. április 3. és ápr.)
- Daday András, 2002. *Kuriózumok az orvostudomány magyarországi történetéből*. Budapest. Akadémiai Kiadó–Magyar Tudománytörténeti Intézet.
- Daday András, 2005. *Újabb kuriózumok az orvostudomány magyarországi történetéből*. Budapest. Akadémiai Kiadó–Magyar Tudománytörténeti Intézet.
- Dálnoki Veress Gerzson verses krónikája*. Thaly Kálmán. 1872. Adalékok a Thököly- és Rákóczi-kor irodalomtörténetéhez. II. Budapest.
- Dávid Zoltán, 1971. *Az 1738/43. évi pestis pusztításai Bihar megyében*. In: Dankó Imre (szerk.) *A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve 1969–1970*. Debrecen. 181–199.
- Dávid Zoltán, 1973. *Az 1738. évi pestisjárvány pusztítása*. Orvostörténeti Közlemények. Communicationes de Historia artis medicinae. (Szerk: Antal József). Budapest. Hungaria. (72 – 90).
- Debby, H. G. 1962. *The Farmer's tools. 1500-1900*. London.
- Defoe, Daniel, 1978. *A londoni pestis*. (Ford: Vámosi Pál). Budapest. Európa Kiadó. (Digitális változatát <https://mek.oszk.hu/02500/02566/02566.htm>)

- Degler, N. Carl, 1991. *Search of Human Nature: The Decline and Revival of Darwinism in American Social Thought*. Oxford University Press.
- Delumeau, Jean, 1997. *Reneszánsz*. Budapest. Osiris Kiadó.
- Delumeau, Jean, 1990. *Sin and Fear: The Emergence of a Western Guilt Culture, 13th–18th Centuries*. Translated by E. Nicholson. New York. St. Martin's Press.
- Demjén Andrea, *A pricskei erőd és vesztegintézet régészeti kutatása*. In: Gyergyószentmiklós a régészeti kutatások tükrében. 2016. Erdélyi Múzeum Egyesület–Tarisznyás Márton Múzeum. Kolozsvár– Gyergyószentmiklós. (135–176), 147–150.
- Derbes, Vincent, *De Mussis and the Great Plague of 1348: A Forgotten Episode of Bacteriological Warfare*. Journal of the American Medical Association, 196 (1966). 59–62.
- Dickinson, R. E., 1961. *The West European City*. London.
- Dickson, Gary, *The Flagellants of 1260 and the Crusades*. Journal of Medieval History, 15 (189). 227–267.
- Dohar, William J., 1995. *The Black Death and Pastoral Leadership: The Diocese of Hereford in the Fourteenth Century*. Philadelphia. University of Pennsylvania Press.
- Dong Lu, Xi Ma, and François Thann, 1995. *Les maux épidémiques dans l'empire chinois*. Paris: Éditions L'Harmattan.
- Duby, Georges, 1981. *Histoire de la France urbaine*. III. Paris.
- Duchêne, Roger – Contrucci, Jean, 2004. *Marseille, 2600 ans d'histoire*. Paris. Fayard.
- Duday András, 1931. *A pestmegyei első kolerajárvány története*. Budapest.
- Duncan, C. J. – Scott, S. 2005. *What caused the Black Death?* Postgraduate Medical Journal.
- Durand, D. John, *The Population Statistics of China, A.D. 2/1953*. Popul. Stud. 13. no. 3 (March 1960). 209–256.
- Eckart, U. Wolfgang, 1990. *History of Medicine*. Berlin. Springer.
- Eckwall, Eilert, 1956. *Studies in the population of medieval London*. Stockholm.
- Egyed Ákos, *Nagyajtai történelmi mozaik*. Fórum. 1980. 10–19.
- Elvin, Mark, 1977. *Fejlődés és stagnálás a kínai történelemben*. Budapest. Kossuth Könyvkiadó.
- Encyclopedia of Plague and Pestilence: From Ancient Times to the Present*. Third Edition. George Childs Khon Editor – Foreword by Dr. Mary-Louise Scully. 2008. New York.
- Enzyklopädie Medizingeschichte–Encyclopaedia of Medical History*. 2004. (Ed: Werner E. Gerabek, Bernhard D. Haage, Gundolf Keil and Wolfgang Wegner). Publisher: De Gruyter.
- Erdély öröksége*. I.–VI. *Erdélyi emlékirók erdélyről*. I. *Tündérország 1541–1571.*, II. *Sárkányfogak 1572–1602.*, III. *Tűzpróba 1603–1613.*, IV. *A fejedelem 1613–1629.*, V. *Apa és fiú 1630–1661.*, VI. *Haldokló Erdély 1662–1703*. Budapest. 1993. Akadémiai kiadó.
- Erdély története*. (Makkai László, Szász Zoltán szerk.) 1986. II. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Erdélyi magyar szótörténeti tár*. III. 1987. Bukarest. Kriterion Könyvkiadó.
- Erdélyi Történelmi Adatok*. I–IV. (Szerk. Gr. Mikó Imre.) Kolozsvár 1855–1862.
- Erkoreka, Anton, *Épidémies en Pays Basque. De la peste noire à la grippe espagnole*. Hitoire des Sciences Médicales. Tom. XLII. 2008/2. 113–125.
- Fabritius, Klaus, *Michael Czakul, un chirurg transilvanean la curtea domnilor Moldovei*. In: Institutul Medical 1985. 185–194.
- Fáji János naplója*. Geneológiai Füzetek. 1913.
- Fantuzzi, Giovanni, *Notizie degli scrittori bolognesi. Tomo Quarto*. Bologna. MDCCLXXXIV. (Muratori, Tomo XI. parte V. 237). Digitalis.
- Faragó Tamás, *Bevezetés a történeti demográfiába*. Budapesti Corvinus Egyetem. TAMOP 4.2.5 Pályázat könyvei. Digitális.
- Fazakas Antal, *Szabolcsi adatok a pestisjárvány történetéhez*. Orvostörténeti Közlemények. Communicationes de Historia Artis Medicinae. 86/1978.
- Fekete Lajos, 1874. *A magyarországi ragályos és járványos kórok rövid története*. Századok. 1900. 546–577.
- Felszeghi Sára, „...Ő felkereste a baj fészkeit...” *Kelemen Didák a pestis idején*. Publicatione Universitatis Miskolcensis. Tom 13. Fasc. 1/2008. 213–227.
- Fenesan, C.– Gündisch, K., *Informatii privind istoria Transilvaniei (sec. XVI–XVII). in calendarele lui Paul Eber*. Anuarul Institutului de Istorie si Arheologie. Cluj-Napoca. XVII. (1974). 45–57.
- Fényes Elek, 1851. *Magyarország statisztikai és geográfiai szótára*. I–IV. Pest.
- Ferenczi Sándor, 2009. *A gyulafehérvári (erdélyi) főegyházmegye történeti papi névtára*. Budapest–Kolozsvár.
- Font Zsuzsa, 2001. *Erdélyiek Halle és a radikális pietizmus vonzásában*, Szeged, József Attila Tudományegyetem.
- Fontes Historiae Nubiorum*. 1998. vol. III. Ed: T. Eide, T. Hägg, R. H. Pierce, L. Török, 960–962, 996–997. (Ford. Menda B. Gusztáv).
- Forrai Judit, *Középkorijárványok*. <https://semmelweis.hu/medicinatortenet/files/2019/11/7.pdf>.

- Frederick W. Mote, *Chinese Society under Mongol Rule, 1215–1368*. The Cambridge History of China. Vol. 6. Alien Regimes and Border States, 907–1368. (Ed. Herbert Franke and Denis Twitchett). 1994. New York. Cambridge University Press.
- Freeman, Henry, 2016. *Cronology & Trajectory. The Black Death: A History From Beginning to End*. EPUB PDF
- Friedenthal, Richard, 1977. *Luther élete és kora*. Budapest. Gondolat.
- Froissart krónikája*. 1971. (Vál., utószó, jegyz. Kulcsár Zsuzsanna. Ford. Hap Béla, Szeredi Anna). Budapest. Gondolat. Kiadó.
- Fryde, E. B., 1996. *Peasants and Landlords in Later Medieval England*. New York. St. Martin's Press.
- Fukuyama, Francis, 2000. *A Nagy Szétbomlás. Az emberi természet és társadalmi rend újjászervezése*. Budapest. Gondolat.
- Fukuyama, Francis, 2005. *Államépítés. Kormányzás és világtrend a 21. században*. Budapest. Századvég Kiadó.
- Fügedi Erik, 1981. *Kolduló barátok, polgárok, nemesek*. Tanulmányok a magyar középkorról. Budapest. Magvető.
- Gaal György, *Házsongárdi panteon*. Korunk Évkönyv. 1980. 248–249.
- Gál Kelemen, 1935. *A kolozsvári unitárius kollégium története*. (1568–1900). II. Kolozsvár. Minerva.
- Gasquet, A. Francis, (1893). 1908. *The Black Death of 1348 and 1349*. 2nd ed. London.
- Geneológiai Füzetek. 1905, 1906.
- Gensel János Ádám, *Constitutio epidemica inferioris Hungariae annorum 1711, 1712, 1713. cum historicis et meteorologicis observationibus*. In: Demkó Kálmán, Magyar Orvosi Rend Története. 1894. Budapest, 1894. Orvostört. 2. évf. 10/1938
- Géra Eleonóra, 2014. *Kőhalomból (fő)város. Buda város hétköznapjai a 18. század elején*. Budapest: L'Harmattan–Könyvpont.
- Géra Eleonóra, 2019. *Házasság Budán. Családtörténetek a török kiűzése után újjászülető (fő)városból 1686–1726*. Budapest. MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont.
- Géra Eleonóra, *Az Apokalipszis lovasai Budán 1710–1723*. Fons: Forráskutatás és Történeti Segédtudományok. 2012, 19. évf., 2. sz. 139–160.
- Ghica, Ion, 1880. *Scrisori*. Vol. I. Bucuresti.
- Gilson, Étienne, 2000. *A középkori filozófia szelleme*. Paulus Hungarus/Kairosz. Budapest.
- Glass, D. V.–Eversley, D. E. C., (Eds) 1966. *Population in history. Essays in historical demography*. London.
- Gross, J., *Zur Gescichte der Heydendorffschehn Familie*. In: Ver Arch. 24/1892. 277–282.
- Gündisch, G.–Krasser, H.–Streitfeld, Th., 1976. *Dominium Kirche und Burg von Weingartskirchen*. In: Siebenbürgischen Kunstgeschichte. Bucuresit.
- Gyáni Gábor, 2000. *Emlékezés, emlékezet és történelem elbeszélés*. Budapest.
- H. Németh István, *Háború és népesség a kora újkori Magyarországon (16–17. század)*. Történeti Demográfiai Évkönyv 2001. 130–141.
- Halmágyi István *Naplója 1752-63, és Írásai 1669-1745*. Negyedik kötet. Közli: Szádeczky Lajos. Budapest. 1906. MTA Könyvkiadó Hivatal. In: Monumenta Hungariae Historica – Magyar Történelmi Emlékek. Második Osztály. Írók. 38. kötet. 1906. Budapest.
- Haltrich, J., *Zur Geschichte von Sachsich-Regen*. Ver. Arch. III/1858. 94–106.
- Hammer, Anton, 1740. *Geschichte der Pest, die von 1738 bis 1740*. In: Temeswarer Banate herrschtes, Temeswar.
- Hartmann, A.–Barbu, G., 1959. *Medicina in orasul Brasov ieri si azi*. Brassov.
- Haszman Pál, *Származék nagy éhség földünkre*. Megyei Tükör. Sepesiszentgyörgy. 1971. o4. 11.
- Hatcher, John, *England in the Aftermath of the Black Death*. Past and Present, 144 (1994). 3–35.
- Hatscher, John, *Mortality in the Fifteenth Century: Some New Evidence*. Economic History Review 2nd ser. XXXIX, 1 (1986) 17–30.
- Héjja Pál, *Az egészségügy*. Arcanum TT. (Digitális).
- Heltai Gáspár magyar krónikája*. 1575. Kiadta Toldy Ferenc. 1854. Pest.
- Heltai Gáspár válogatott munkái*. Bukarest. 1957. Állami Irodalmi és Művészeti Kiadó
- Heltai Gáspár, 1981. *Magyar Krónika az magyaroknak dolgairól*. Budapest.
- Henderson, John, 1978. *The Flagellant Movement and Flagellant Confraternities in Central Italy, 1260–1400*. In: Religious Motivation: Biographical and Sociological Problems for the Church Historian. Edited by Derek Baker. Oxford. Basil Blackwell.
- Herbert, Henrich, 1901. *Die Gesundheitspflege in Hermannstadt im siebzehnten Jahrhundert*. In: Archiv des Verein für siebenbürgische Lnadskunde. XXX (1901). 234-255.
- Herbert, Henrich, *Die Pest grassiret grausam im Burzenland* (1530). Archiv des Vereins für Siebenbürgischedkunde. XX. (1883). 18–45.
- Herepei János, 1965. *Adattár a XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez*. I. Budapest–Szeged.
- Herepei János, 1971. *Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink története*. III. Budapest–Szeged.

- Herlihy, D.–Klapisch-Zuber, C., 1978. *Les Toscans et leurs familles. Une étude du catasto de 1427*. Paris. Ed. École des Hautes Etudes en Sciences Sociales. 699–722.
- Herlihy, David, 1997. *The Black Death and the Transformation of the West*. Harvard College.
- Herman, Arnold, 1882. *Alte und Neue Krontadt*. Vol. I. Sibiu.
- Herman, B.–Budde, A. 1988. *Natur und geschichte*. Hannover.
- Hermann G. Mihály, 2007. *Eltérített múlt*. Csikszereda. Pro-Print Kiadó.
- Hermányi Dénes József, *A nagyenyedi síró Heraklitus és hol mosolygó hol kacagó Demokritos* (részben kiadta György Lajos 1943-ban). Budapest.
- Hermányi Dienes István, (é.n.), *Önéletrása*. In: Erdély öröksége. Erdélyi emlékirók Erdélyről. VII. kötet. Erdély változása 1703–1750. Bevezette: Tolnai Gábor. Budapest. Franklin – Társulat Kiadása.
- Hérodotosz, 1989. *A görög–perzsa háború*. (Ford: Muraközy Gyula). Budapest. Európa Kiadó.
- Hidvégi Mikó Ferenc históriája 1594-1613*. Közli Kazinczy Gábor. Magyar Történelmi Emlékek II. Oszt. Írók. VII. 1863. Pest.
- Hofstede, Geert, 2008. *Kultúrák és szervezetek. Az elme szoftvere–Az interkulturális együttműködés és szerepe a túlélésben*. Pécs. VHE Kft.
- Hollán Zsuzsa – Ákos Károly – Révész György (Szerk.). 1972. *Orvosi lexikon*. I–IV. Budapest. Akadémiai Kiadó.
- Hollingsworth. T.H., 1969, *Historical demography. Appendix. The demography of the plague*. Sources of History. London.
- Hóman Bálint – Szekfü Gyula, 1935. *Magyar történet*. III.–IV. Budapest.
- Horányi Ildikó, *A nagy járványok hatása a halotti rítusokra és gyászreakciókra*. epa.szk.hu.pdf.1999.
- Horrox, Rosemary, 1994. *The Black Death*. Manchester Medieval Sources. Manchester University Press.
- Hoyer, Johann Gottfried, 1797. *Geschichte der Kriegskunst*. Göttingen.
- Höchsmann, Johannes, *Studien zur Geschichte Siebenbürgens aus dem 18. Jahrhundert*, In: Ver Arch.1880/16. 109–123.
- Huntington, Robert–Metcalfe, Peter, 1991. *Celebrations of Death: The Anthropology of Mortuary Ritual*. Second edition. Cambridge. Cambridge University Press.
- Hurd, Hilary, *Rats are exonerated as reservoir hosts for the Black Death*. In: BugBitten. 2015.Mar.16.
- Huttman, Arnold, 1981. *Grundzüge einer Medizingeschichte Siebenbürgens*. In: Naturwissenschaftliche Forschungen über Siebenbürgen. Schasbürger Stadtschreibers.
- Huttman, Arnold, 1984. *Cioma–doctorul Adam Chanot*. In: Apararea sanatatii. 1984. Bucuresit. 83–91.
- Huttman, Arnold, 2000. *Medizin im alten Siebenbürgen*. Hermannstadt/Sibiu. Editura Hora.
- Iacob, Radu, 1913. *Istoria vicariatului Hatégului*. Lugos.
- Ibn Khaldun, 1995. *Bevezetés a történelembe*. Budapest. Osiris Kiadó
- Iftimovici, Radu, 2008. *Istoria universală a medicinei și farmaciei*. București. Editura Academiei Române.
- Imhof, E. Arthur, 1992. *Elveszített világok. Hogyan gyűrték le eleink a mindennapokat, és miért boldogulunk mi ezzel oly nehezen...*Budapest. Akadémiai Kiadó.
- Imreh István, 1979. *Erdélyi hétköznapok*. Bukarest. Kriterion.
- Ionescu-Gion, Gh., 1899. *Istorie a Bucurescilor*. Bucuresti.
- Iorga, Nicolae, (1917). 2007. *Colectia Hurmuzachi*. vol. 14. Botosani. Museul Judetean.
- Iorga, Nicolae. 1913. *Documente Hurmuzaki*. XV/2. 989 (1632). Bucuresti.
- Iványi, István, 1886, 1892. *Szabadka szabad királyi város története*. I.–II. Szabadka.
- Jakab Elek – Szádeczky Lajos, 1901. *Udvarhely vármegye története*. Budapest. Atheneum Könyvkiadó.
- Jakab Elek, 1888. *Kolozsvár története*. II. Oklevéltár. Újabb kor (1540–1690). Budapest.
- Jakab Elek, 2001. *A székelly határőrség felállítására*. In: Jakab Elek. Tanulmányok. (Válogatta, a bevezetőt és a jegyzeteket írta Egyed Ákos). Bukarest. Kriterion Könyvkiadó. 45-127.
- Jakó Zsigmond, 2012. *Köleséri Sámeuel tudományos levelezése 1709–1732*. Kolozsvár. Erdélyi Múzeum – Egyesület.
- Jancsó Elemér, 1971. *A baroktól a romantikáig*. Bukarest. Kriterion.
- Jantsits Gabriella, 1990. *Magyar orvosok arcképei*. Budapest, Medicina.
- Jewish History Sourcebook: The Black Death and the Jews 1348-1349 CE*. Fordham Univerity.
- Jiga, C. Tiberiu, 1978. *Promatori sanatatii*. Bucuresti.
- Jurányi Róbert, (szerk.). 1998. *A fertőző betegségek általános és részletes járványtana*. Budapest. Medicina Kiadó.
- Kapronczay Károly, *Az állami egészségügy formái a balkáni országokban a 18–19. században* – The Ways of Health Policy in the Balkanic States during the 18–19. Orvostörténeti Közlemények. Communicationes de Historia Artis Medicinae. 2015. 1-4. vol. LXI. 57–69.
- Kapronczay Katalin, *Erdélyi Nagyjedelemség. Előkézületek és munkafolyamatok*. In: Balázs P. 2016. I. Egészségügyi szabályozás a XVIII. század végén Magyar Királyság és Erdély I. –II. Rendelet és tervezetek: 1770–1793. Magyar Tudománytörténeti és Egészségtudományi Intézet Budapest. Magyar Tudománytörténeti Szemle Könyvtára. 21–49.

- Károlyi Árpád–Szalay József, 1882. *Nádasdy Tamás nádor családi levelezése*. Budapest.
- Kassai Tibor, 2003. *Helminológia: az állatok és az ember féregélősködők okozta bántalmái*. Medicina, Budapest.
- Kelemen Lajos, 1971. *Művészettörténeti tanulmányok*. Bukarest.
- Kelly, John, 2005. *The Great Mortality—An intimate history of the Black Death, the most devastating plague of all time*. New York. Harper Collins Publishers.
- Kemény János, 1986. *Őnéletrása 1657–1658*. (Szerk. Mátis Livia, V. Windisch Éva.) Budapest. Szépirodalmi könyvek.
- Kemény Josef, *Deutsche Fundgruben der Geschichte Siebenbürgens*. I. (1839), II. (1840). Kolozsvár.
- Keyser, Erich, 1963. *Die Pest in Deutschland und ihre Erforschung*. In: Actes du colloque international de Démographie Historique, Liège.
- Kieckhefer, Richard, *Radical Tendencies in the Flagellant Movement of the Mid-Fourteenth Century*. Journal of Medieval and Renaissance Studies. 4 (1974): 157–176.
- Kiss Ernő, *Pestisjárványok pusztításai Debrecenben*. Népegészségügy. 1931. évf. 1-10. szám.
- Kolozsvár város Statútuma, Corp. Statut*. I. 207. In: Jakab 1870b: Oklevéltár Kolozsvár története első kötetéhez. Szerk. Jakab Elek. Buda. Magyar Királyi Egyetemi Könyvnyomda. 1870.
- Komáromi Csipkés, Gy. *Pestis pestise. 1664*. In: Bolyhi János, Komáromi Csipkés György: *Pestis pestise (1664) Orvostörténeti Közlemények*. 1978. Nr.4. 86. Budapest. Vol. XXIV. 81–91.
- Korbuly György, *Egészségügyi állapotok*. In: Domanovszky Sándor, 1991. *Magyar művelődéstörténet*. II. 364–381. Szekszárd. Babits Magyar – Amerikai Kiadó Rt.
- Korespondenzblatt*. (1888, 1913, 1938). 1981. 100–109.
- Kovács Kiss Görgy, 2000. *A Habsburg-uralom erdélyi kiteljesedésének folyamata a korabeli magyar emlékirodalom látatásában*. Kolozsvár. Erdélyi Múzeum Egyesület Kiadása.
- Kovács Zoltán, *Népesedési viszonyok*. (Szegeden a 18. században). (szeged_tortenete_2/pages/004_az_ossznezpesseg_a.htm.)
- Köleséri Sámuel, *Pestis. Daciae anni 1709. scutinium et cure*. Nagyszében. (Gazda István, Magyar Magyar Tudománytörténeti Intézet. 2017/14. kötet.)
- König Kelemen, 1931. *Hatszázéves ferences élet Szécsényben*. Vác.
- Kramer, Friedrich (?), *Beitrage zur Geschichte der Stadt Bistritz in den Jahres 1600–1601*. In: Arch. XII (1875). 407–426.
- Krauss, Georg, 1994. *Erdélyi krónika 1608–1665*. (Ford. és bevezető, jegyzetek Vogel Sándor). Budapest.
- Kubinyi András, *A késő-középkori Magyarország történeti demográfiai problémái*. Történeti Demográfiai Évkönyv 2001. 105–119.
- Kubinyi András, *A Magyar Királyság népessége a 15. század végén*. In: Kovacsics József (szerk.). 1997. *Magyarország történeti demográfiája (896–1995)*. Millecentenáriumi előadások. KSH. Budapest.
- Kubinyi Miklós, ifj. *Bethlenfalvi Thurzó György levelei nejéhez Czobor-Szentkirályi Czobor Erzsébethez*. (1590–1616.) I.–II. 1876. Budapest.
- Kun Enikő, „*Mutogatya isten haragját*” – *adalékok az 1739/40-es debreceni pestis történetéhez*. Hajdú-Bihar megyei levéltár évkönyve. 1987. Debrecen. 73–90.
- Kunz Adolf, 1880. *Szombathely–Savaria rendezett tanácsú város Monográfiája*. I.–II. Szombathely.
- La Nasihá de Muhammad al-Saquiri, *Une opuscule Grenadin sur la Peste Noire de la 1348*. In: Rachel Arié, 1990. *Études sur la Civilisation de L’Espagne Musulmane*. Leiden. NY. Köln.
- Lakatos Ottó, 1881. *Arad története*. II. Arad.
- Lammert, E. 1981. *Anton von Hammer istoriografal epidemiilor din Banat*. 1981. Timisoara.
- Lampe, A. Friedrich, 1741. *Gileadbéli balsamom a ’dög-halál ellen, Mellyet A’felsőbb 1713. Esztendőben, a’ Pestisnek alkalmatosságával, közönséges Haszonra ford*. Hunyadi Sz. F. Franekerában.
- Lasztkóai László, *Széchy Mária és Wesselényi Ferenc levelei Wéber Jánoshoz*. Történeti Tár. 1880. 605–606.
- Lauschmann Gyula, 1998. *Székesfehérvár története*. II. Székesfehérvár.
- Lazarus, R. S., 1966. *Psychological stress and the coping process*. New York. McGraw-Hill.
- Le Goff, Jacques, 1956. *Marchand et banquiers du Moyen Age*. Paris.
- Le Roy Ladurie, E., 1997. *Montaillou, egy okszitán falu életrajza (1294–1324)*. Budapest, Osiris.
- Le Roy Ladurie, E., 2004. *Histoire humaine et comparée du climat. Canicules et glaciers XIII-XVIII siècles*. Vol. I. Paris. Fayard.
- Le Roy Ladurie, E., 2007. *Abrégé D’Histoire du Climate du Moyen Age à nos jours*. Paris. Fayard.
- Le Roy Ladurie, E., 2011. *Les fluctuations du climat. De l’an mil à aujourd’hui*. Paris. Fayard. Hoof, Th. 2004. Dissertation. Biologie. IGITUR–Universiteitbibliotheek. Haga.
- Lechner, K. 1884. *Das grosse Sterben in Deutschland in den Jahren 1348–51*. Innsbruck.
- Leibitzi krónika Weber Samu* (Réthly A. 1962).

- Lenghel, Alexandru, 1930. *Istoricul ciuimei in Cluj la 1738/39*. Cluj.
- Lengyel Júlia dr., *Weber János gyógyszerész és orvos (1612–1683)*. Gyógyszerészet. 39. 1995. 25–33.
- Leskó József, 1908. *Adatok az egri egyházmegye történetéhez*. IV. Egri Historia Domus. Eger.
- Lestocquoy, Jean, 1952. *Les villes de Flandre et d'Italie sous le gouvernement des patriciens*. Paris.
- Letopisețul Țării Moldovei până la Aron Vodă*, (Ed. Simion Dascălul). Universitatea „Al. I. Cuza”, Iași, 1989.
- Letopisețul Țării Moldovei, Grigore Ureche*, (Ed. P.P. Panaiteșcu, Gheorghe Popp). Colecția Lyceum, Editura Tineretului, București, 1967.
- Letopisețul Țării Moldovei, O samă de cuvinte, Ion Neculce*. (Ed. Iorgu Iordan, George Muntean). Editura Tineretului, București, 1972.
- Letopisețul Țării Moldovei: De neamul moldovenilor, Miron Costin*. (Ed. P. P. Panaiteșcu). Editura Minerva, București, 1979.
- Letopisețul Terei Moldovei: 1662-1729): de la domniea lui Istrati Dabija V.V. pâna la a treia domnie a lui Mihai Racovita* (Ed. V.V., Nicolai Muste). Imprimeria Natională, C. N. Rădulescu, București, 1874.)
- Lindberg, C. David–Shank, H. Michael (ed.). 2013. *The Cambridge History of Science*. Vol. 2. *Medieval Science*. Cambridge University Press.
- Lindblom, Anders, 1918. *Vadstena klostres minnebok Diarium vazstenense*. Stockholm.
- Linzbauer X. F., *Normativum Sanitatis de anno 1773 in Hungaria haud publicandum usus tamen eius faciendus*. In: *Codex Sanitario-Medicinalis Hungariae*. Buda. 1852–1856.
- López de Meneses, Amada, *Una consecuencia de la Peste Negra en Cataluña: el pogrom de 1348*. Sefarad, 19 (1959): 92–131, 321–364.
- Lopez, R.– Miskimin, H. A., *The Economic depression og the Renaissance*. Economic History Review. 1962. 408–426.
- Loroux, Nicole, *La mort, les morts dans les sociétés anciennes*. In. G. Gnoli, G. – Vernant, J. P. (Ed). Cambridge. 1982. 7–33).
- Lorenzo Del Panta, 1980. *Le epidemie nella storia demografia italiana (secoli XIV-XIX)*. Turin.
- Lucretius (Titus Lucretius Carus). 1957. *A természetről (De rerum natura)*. Fordította, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta: Tóth Béla. A fordítást ellenőrizte: Szabó Árpád. Debrecen. Alföldi Magvető Könyvkiadó.
- Lukinich Imre, *Adatok Somogyi Ambrus életéhez*. Századok. 1906.
- Lupus, Ion, *Invocarea unui sat din Transilvania veacului al XVI-lea*. Mitropolia Ardealului. 1962. 309–314.
- M. Antalóczy Ildikó, 1999. *A debreceni városi bíróság illetékessége és hatásköre bűnügyekben a XVIII. században*. Történeti Tanulmányok. VII. (Takács Péter szerk.). Debrecen.
- Mackowiak, A. Philip – Sehdev, S. Paul., 2002. *The Origin of Quarantine*. Oxford Academic.
- Magyar katolikus lexikon*. XII. 2007. (Főszerk. Diós István; szerk. Viczián János.) Budapest: Szent István Társulat. Magyar Könyvszemle. 1896.
- Magyar László András, *Fejezetek az orvostudomány egyetemes történetéből*. Orvostörténeti Közlemények. 59. Vol. 1- 4. 2013. 246–249.
- Magyar Országgyűlési Emlékek*. 1875. II. 1537–1545. (szerk: Fraknoi Vilmos). Budapest. MTA.
- Magyar történelmi évkönyvek és naplók a XVI-XVIII. századból*. III. Czegei Vass György és Vass László naplói 1659–1739. Közli Nagy Gyula. 1896. Budapest. 605–606.
- Makara György – Mihályi Ferenc, *Bolhák*. In: Makara György – Mihályi Ferenc: *Rovarok és betegségek. Összefoglalás az emberi egészségre káros ízeltlábúakról és betegségterjesztő szerepükről, különös tekintettel a hazai viszonyokra*. Budapest. 1943. Magyar Orvosi Könyvkiadó Társulat. 224–241
- Makkai László, 1954. *I. Rákóczi György birtokainak gazdasági iratai (16231–1645)*. Budapest.
- McNeill, H. William, 1998. *Plagues and peoples*. New York. Random Hause Inc.
- Meglécz Katalin, In: <http://www.ekonyvtar.zrinyimedia.hu/cikk/47846>.
- Meglécz Katalin, In: <http://www.honvedelem.hu/cikk>.
- Melzer, H. *Grabstein und Friedhöfe in Schaksburg*. In: *Siebenbürgisch-Sachsischer Hausfreund Jarbuch* 1981. 110–130.
- Mende B. Gusztáv, <http://www.archeo.mta.hu/antropologia/jarvanytan1.htm>.
- Mende B. Gusztáv, *A pestisjárványok nyomában*. Korunk. 23. évf. 2. sz. (2012. február).43–48.
- Mende B. Gusztáv, *Pestis az ókorban*. Ókor. Folyóirat az antik kultúrákról. 2003. 2–3. 10–18.
- Mende B. Gusztáv, 2004. *Járványos mindennapok. Történeti idők betegségei*. MTA Régészeti Intézet.
- Mende B. Gusztáv. *A középkori pestis paleoepidemiológiája*. (<http://www.archeo.mta.hu/antropologia/jarvanytan1.htm>).
- Mervó Zoltánné, *Debrecen város egészségügye a levéltári források tükrében*. A Hajdú-Bihar megyei Levéltár Évkönyve XII. 1985. (Szerk: Gazdag István). Debrecen.
- Mikes Kelemen, 1974. *Összes művei*. I.–IV. kötet. *Törökországi levelek*. I. Budapest.

- Miklós István, *Harc a láthatatlan ellenséggel*. Új Idő, Brassó. 1969/VI.16.
- Mikó Ferenc, „*Históriája a maga életében történt erdélyi dolgokról 1594–1613.*” Biró Sámuel folytatásával. Közli Kazinczy Gábor. Pest, 1863. Magyar Történelmi Emlékek. VII. kötet.
- Miskolczy Ambrus – Varga E. Árpád. 2013. *Erdély történelmi demográfiajának forrásai a XVIII. század második felében*. I.–III. kötet. Csikszereda. Pro-Print Könyvkiadó.
- Mitripolia Olteniei*, 1979/7-9. 546–548.
- Mohl Adolf, 1930. *Lövő története*. Győr.
- Moniteur Universel*, 1813. november 25.
- Monumenta Hungariae Historica Comitalia Transilvaniae*. XIII. 1880. Budapest.
- Morgan, David, 1987. *The Mongols*. Oxford. Basil Blackwell Ltd.
- Muslea, Candid, 1943. *Biserica Sf. Nicolae din Scheii Brasovului*. Vol. I. 375–380.
- Müller, H. *Zur Geschichte des Repter Stuhles*. In: Ver. Arch. XXXIX/1913. 404–423.
- Nadal, G. – Giralt, E., 1960. *La population catalane de 1553 a 1717. L’immigration française et les autres facteurs de son développement*. Paris. SEVPES.
- Needham, Joseph, 1954. *Science and Civilization in China*. Vol. I. Cambridge University Press.
- Nemes Csaba dr. *Überlingen am Bodensee* (a szerző honlapja: www.medicine-history.)
- Nirenberg, David, 1996. *Communities of Violence: Persecution of Minorities in the Middle Ages*. Princeton. Princeton University Press.
- Norris, John, *East or West? The Geographic Origin of the Black Death*. Bulletin of the History of Medicine. 51 (1977). 1–24. With replies by Michael Dols and John Norris in idem, 52 (1978): 112–130.
- Nussbacher, Gernot, 1980. *Aus Chroniken und Urkunden*. Bucuresti.
- Opinio in re Sanitatis. Tervezet az erdélyi nagyfejedelem részére*. In: Balázs P. 2016. I. Egészségügyi szabályozás a XVIII. század végén Magyar Királyság és Erdély I. –II. Rendeleték és tervezetek: 1770–1793. Magyar Tudománytörténelmi és Egészségtudományi Intézet Budapest. Magyar Tudománytörténelmi Szemle Könyvtára.
- Orbán Balázs, 1868. *A Székelyföld leírása*. I.–IV. Pest.
- Orraeus, Gustav, 1784. *Descriptio, que anno 1770 in Jassi et 1771 in Moscus grassara peste*. Petersburg.
- Ovidius (Publius Ovidius Naso). 1982. *Átváltozások (Metamorphoses)*. Fordította Devecseri Gábor. A fordítást az eredeti szöveggel egybevetette és a kísérőtanulmányt írta Szilágyi János György. A jegyzetszótárt összeállította Szepeesy Tibor. 3. kiadás. Budapest: Európa. (Bibliotheca Classica.)
- Pakot Levente, 2005. *Házasságkötés pestis idején. Magyarigen 1738–1739. (Magyar) Igen Reformata Eklézsia diáriuma avagy jedző könyve*. Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet Könyvtára. Digiális.
- Pál-Antal S., *A háromszéki mezővárosok a 18. század elején*. Acta Siculica, 2009. Sepsiszentgyörgy. 292–304.
- Pál-Antal S., *Pestis a Székelyföldön 1718–1719-ben*. In: A székelyek földje és népe. Marosvásárhely, 2013. 123–125.
- Pál-Antal S., *Pestis Udvarhelyszéken a XVIII. század elején*. In: Emlékkönyv Benkő Samu születésének nyolcvanadik évfordulójára. (Sipos Gábor szerk.). Kolozsvár, 2008., 225–237. Pál-Antal S. 2007–2011. Székely székek a 18. század elején. I–V. kötet. Marosvásárhely. Mentor Kiadó.
- Pál-Antal S., *Pestisjárvány a Székelyföldön 1708–1711 között*. In: A Maros megyei magyarság történetéből. III. Szerk. Pál-Antal Sándor–Simon Zsolt. Marosvásárhely, 2013. 166–176.
- Pál-Antal Sándor, *MTA székfoglaló*. MTA.
- Palugyay Imre, 1855. *Magyarország történelmi, földirati s állami legújabb leírása*. I–IV. Pest.
- Pap Francisc, 1932. *Descrierea ciunei 1738–1740 in Banat*. Cluj.
- Paskó Kristóf, *A nemes és régenten híres Erdély országának keserves és szomorú pusztításáról irt siralom*. In: Régi Magyar Költők Tára X. 1981. Budapest.
- Pászka Imre, 2016. *A társas világ környezetei*. Szeged. Belvedere Kiadó.
- Payr György és Payr Mihály krónikája: 1584–1700*. Jegyzetekkel ellátta Heimler Károly. 1942. Sopron.
- Pécs lexikon* 2010. I. (A–M). (Főszerk. Romváry Ferenc). Pécs Lexikon Kulturális Nonprofit Kft.
- Penn, S. A. C., and Christopher Dyer. *Wages and Earnings in Late Medieval England: Evidence from the Enforcement of the Labour Laws*. Economic History Review, 2nd ser. 43 (1990): 356–376.
- Pepys, Samuel, 1961. *Samuel Pepys naplója*. (Ford: Ruttkay Kálmán). Budapest: Gondolat Kiadó.
- Peregrinális levelek 1711–1750*. Külföldön tanuló diákok levelei Teleki Sándornak. 1900. Szeged.
- Petrarca, Fr. De rebus Familiam*. Ep. 1. VIII. ep. 7. In: Felkai Péter, A járványok története. Pestis. Gyógyszerészet-történet. VIII. évf. 2010/1. 27.
- Petrichevich család történetének regesztái*. Pécs. 1942. I/2.
- Pfister, C., Brázdil, R., Glaser, L. 1999. *Climatic Variability in Sixteenth-Century Europa and its Social Dimension*. Kluwer. (Niederland).
- Pontanus, Johan Isaksson, 1631. *Rerum Danicarum Historia ...* Amsterdam.
- Porter, Roy, 1994. *London: A Social History*. Cambridge, Harvard.

- Pósán László, *A Fekete halál németországi elterjedése 1348 után*. Klio. 2004/3.13. évf. Digitális.
- Pressburger Zeitung, 1849. szeptember 21., október 1., 8., 11., 19., november 3., 8., 1949. december 25.
- Prodan, David, 1970–1978. *Urbarile Țării Făgărașului*. I – II. București. Editat de Academia R.S.R.
- Prokopios, K. 1984. *Titkos történet*. (Ford. utószó, jegyz. Kapitánffy István). Budapest, Helikon Kiadó.
- Prokopiosz, K., 2003. *A háborúk története I*. (Ford. Solti Judit.). Budapest.
- Protestáns Közlöny*. 1886.
- Protocolum Baptisatorum, coniugitorum, mortuorum...*, Anno 1695 (*Historia Domus*) In: Csikozmáz katolikus plébánia irattára. Kozmási katolikus templom köfalában falikrónika (1719).
- Putnam, Bertha H., 1908. *The Enforcement of the Statutes of Labourers during the First Decade after the Black Death, 1349–1359*. New York. Columbia University Press.
- Quellen zur Geschichte der Stadt Koestadt*. Siebenbürgen. I.–VIII. 1886–1926. Kronstadt.
- Rabb, T. K., 1981. *The Historian and the Climatologist*. In: Rotberg, R. I. et al. *Cilmate and History*. Princenton.
- Radkai, Joachim, (1991), 2001. *A környezettörténet nyitott kérdései*. Korall. Társadalomtörténeti folyóirat. <http://korall.org/hu/node.1-10>.
- Rákóczi Ferenc, 1985. *Emlékiratok*. Budapest. Szépirodalmi Könyvkiadó.
- Ratchevszky, Paul, 1991. *Genghis Khan: His Life and Legacy*. Oxford and Cambridge. Mass. Blackwell.
- Reddaway, T. F. 1940. *The Rebuilding of London after the Great Fire*. London. Jonathan Cape.
- Régi Magyar Levéltár*. 1981. II. Budapest.
- Reincke, Heinrich, 1951. *Forschungen und Skizzen zur hamburgischen Geschichte*. Hamburg.
- Reizner János, *Szeged története*. 1899/I.–II. 1900/II.–IV. Szeged.
- Rettegi György, 1970. *Emlékezetre méltó dolgok 1718–1784*. (Bevezetőt és a jegyzeteket írta Jakó Zsigmond). Bukarest. Kriterion Könyvkiadó.
- Revista di Storia delle Scienze Mediche e Naturali*. 1932. 23. évf. 9–12.
- Rodenwaldt, Ernst, 1953. *Die Pest in Venedig 1575–1577. Ein Beitrag zur Infektkette bei den pestepidemien West-Europas*. Heidelberg.
- Rosetti, Radu, *Ungurii si episcopatele catolice din Moldova*. Analele Academiei Romane. XXVII. 278–313.
- Rotschild, M. et al. *The flying leap of the flea*. Scientific American (1973). 92–100.
- Sabbe, Étienne, 1951. *Anvers, métropole de l'Occident, 1492 – 1566*. Bruxelles.
- Saplonczay Manó, 1912. *Az 1739. évi pestisjárvány és az ellene való védekezés Somogyban*. Kaposvár.
- Saussure, de César, 1999. *Törökországi levelek és útirajzok. 1730 –1739*. Budapest. Pallas Stúdió/Attraktor Kft.
- Schofield, R., 1977, *An anatomy of an epidemic: Colyton, November 1645 to November 1646*. In: The plague reconsidered. A new look at its origins and effects in 16th and 17th century England. Local Population Studies Supplement. 95–125.
- Schuller, R., *Heltau als Zufluchtsort in Pestzeiten*. Korespondenzblatt. 1913. 131–140.
- Schultheisz Emil, 2006. *Fejezetek az orvosi művelődés történetéből*. (Sajtó alá rend. Gazda István). Piliscsaba. Magyar Tudománytörténeti Intézet.
- Scott, Susan, and Christopher J. Duncan, 2001. *Biology of Plagues Evidence from Historical Populations*. Cambridge. Cambridge University Press.
- Scraphin, Fr., *Aus den Vriefen der Familie von Heydendorff (1237–1832)*. In: Ver. Arch. 1894/25. 329–350.
- Segesvári Bálint krónikája 1606-1654*. In: Erdélyi Történelmi Adatok IV. 1862. Kolozsvár.
- Selye János, 1964. *Életünk a stressz*. Budapest. Akadémiai Kiadó.
- Sepsi Laczkó Máté krónikája*. Erdélyi Történelmi Adatok. III.1857. Kolozsvár.
- Setvert, G., 1959. *Die Stadt Hermanstadt. Eine historische Skizze*. Hermanstadt.
- Shrewsbury, J. F. D., 1970. *A History of Bubonic Plague in the British Isles*. Cambridge. Cambridge University Press.
- Shulamith, Shahra, 2004. *A negyedik rend. Nők a középkorban*. Budapest. Osiris Kiadó.
- Siebenbürgische Provinzial Blatter*, 1808/3. 202–223.
- Siebenbürgische Quartalschrift*. 1796. 125–144.
- Siebenbürgischer Hauskalender*. Jahrbuch. 1976.
- Simon Katalin, 2001. *Sebészet és sebészek Magyarországon (1686–1848)*. Doktori Disszertáció. ELTE. BTK. (Digitális).
- Singer, C. J., 1962. *A short history of medicine*. Oxford.
- Slicher van Bath, B. H., 1960. *De Agrarische Geschiedenis van West-Europa 1500–1850*. Utrecht.
- Smoller, Laura A. 2000. *Plague and the Investigation of the Apocalypse*. In: Last Things: Death and the Apocalypse in the Middle Ages. Edited by Caroline Walker Bynum and Paul Freedman. Philadelphia. University of Pennsylvania Press.

- Soos Ferencz, 1720. *A' Dög-halál Isten Harcza az Emberekkel: Mellyben megmutatódik, mint győzedelmeskedik Isten a' Testen...* Kolozsvár. Arcanum. (Digitális).
- Spangár András, 1734. *A magyar krónika*. Kassa. (Réthly A. 1970.)
- Stak, Liam, *Plague Is Found in New Mexico. Again*. In: The New York Times. 27. Junie 2017.
- Stathakopoulos, Ch. Dionysios, 2014. *Famine and Pectilence in the Late Roman and Early Byzantine Empire. A Systematic survey of subsistence crises and epidemics*. Birmingham. Ashgate.
- Stenseth, N. Christian. 2007. <https://www.britannica.com/science/plague>.
- Stirbei, Barbu, *Raport catre Kiselef*, In: Convorbiri Literare, XXII/1845.
- Strabón, 1977. *Geographika* (Ford: Földy József. Előszó: Balázs János). Budapes. Gondolat Kiadó.
- Sussman, George D., 2011. *Was the Black Death in India and China?* CUNY Academic Works.
- Szádeczky Lajos, *Apor Péter verses munkái és levelei*. Kiadta Szádeczky Lajos. (Magyar Történelmi Emlékek. II. Osz. Írók. XXXVI., XXXVII. 1903. Budapest.
- Szakály Ferenc, 1997. *Magyar intézmények a török hódoltságban*. Budapest. MTA Történettudományi Intézet.
- Szalárdi János, 1980. *Siralmas magyar krónikája*. Budapest. Helikon.
- Szalárdi János, 1982. *Siralmas magyar krónika*. Magyar Emlékirók. 16–18. század. Budapest. Szépirodalmi Könyvkiadó.
- Szalay László, 1857–1906. *Monumenta Hungariae Historica. Scriptores*. III. (1857). Pest, Budapest. MTA.
- Szamosközi István, 1963. *Erdély története*. Budapest. Magyar Helikon.
- Szamosközi István, *Történeti maradványai 1566–1603*. In: MHHS Tom. XXI, I. kötet. (Ford: Sörös Borbála, Tóth Sándor Máté, Palotás György). Budapest.
- Századok, 1870, 1879.
- Szekeres Gyula, *Böszörményis siralmas historiák*. (https://hajdusagimuzeum.hu/wp-content/2016/03/Szekeres-Gyula_Siralmasversek_1739.pdf).
- Szeles János, 1894. *Székely-Udvarhely története*. In: Erdélyi Múzeum. 400–421.
- Szenci Molnár Albert, 1984. *Napló és más írások*. Bukarest. Kriterion Könyvkiadó.
- Szepesség, avagy löcsei krónika és évkönyv a kedves utókor számára*. Összeállította Hain Gáspár. 1988. Budapest. Magvető Könyvkiadó.
- Szeremlei, Samu, 1911. *Hódmezővásárhely története*. IV. Hódmezővásárhely.
- Sziklai János – Borovszky Samu, 1898. *Vas megye monográfiája*. Budapest. Apollo Irodalmi és Nyomdai Rt
- Szilágyi Sándor, 1898. *Magyarország története I. Lipót és I. József korában*. VII. kötet, XII. fejezet. CD Rom kiadás
- Szilágyi Sándor, *Erdély pénzügyi történetéhez a XVI. században*. Történelmi Lapok. 1976. 120–131.
- Szőcs János, *Népességyarapodás és egészségügy Csíkszékben*. Csíki Székely Múzeum Évkönyve. 2010. 353–363.
- Szőkefalvi Nagy Z. –Izsák S. 1981. *M. Gottlieb Neustadler protomedic al Transilvaiei*. Istoria medicinei. Bucuresti.
- Szűcs István, 1870. *Debrecen város történelme*. I.–III. Debrecen.
- Tagebuch der Johann Irthell des alteren und jüngerer, Deutsche Fundgruben*. Geschichte Siebenbürgens. 1860. Kronstadt. 367–378.
- Takács Béla, *A debreceni sebgyógyító cég története*. A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve 1981. (Szerk: Gazda László). Debrecen.
- Tara Birsei*. 1931. nr. 4. 345–346.
- Tave, Rene, *Population et richesse en Castille durant la second moitié du XVI siècle*. Annales, ESC. 1956. 745–759.
- Teleki Domokos, 1877. *A székely határőrség története*. (Közzétette Szabó Károly). Budapest. Franklin–Társulat.
- Teusch, Friedrich, *Geschichte des ev. Gymnasium. A.B*. In: Hermannstadt. Ver. Arch. XVII. 1882. 123–134.
- Thaly Kálmán, 1875. *Székesi gróf Bercsényi Miklós levelei Rákóczi fejedelemhez, 1704-1712*. Budapest. Akadémia.
- Thaly Kálmán, 1875. *Történelmi naplók 1663 –1719*. (M.T.E. II. Osz. Írók, XXVII. (Ottlyk, Gr. Teleki Mihály, Pápai János, ifj. Tétsi János, Bivolényi Ritter.) Budapest.
- Thaly Kálmán, 1906. *Emlékbeszéd*. (Magyary-Kossa Gy. 1940. VI. 40–41.)
- Thaly Kálmán, *A pestis Magyarországon, 1708 –1711*. Pesti Napló. 1879/25–26.
- Thaly Kálmán, *Magyar Történelmi Életrajzok*, (III). II. Rákóczi Ferencz 1676–1735. Arcanum. (Digitális).
- Thaly Kálmán, *Schiessler Gáspár kassai polgár naplója a Rákóczi korból 1703–1746*. Történelmi Tár. 1884. Budapest.
- The Black Death and the Jews 1348-1349 CE*. Fordham Univerity. Digitális.
- Theil, Rudolf, *Die Pest in Mediasch (1717–1718)*. Korrespondenzblatt. 1978. 124–127.
- Thuküdidész, 2006. *A peloponnézosi háború*. (Ford. Muraközy Gyula, jegyz., és utószó Hegyi Dolores.) Budapest. Osiris Kiadó.
- Tiger, Lionel, 1969. *Men in Groups*. New York. Random House.
- Tinniswood, Adrian, 2003. *By Permission of Heaven: The Story of the Great Fire of London*. London. Jonathan Cape.

- Trócsányi Zoltán, 1925. *Magyar régiségek és furcsaságok*. I.–II. Budapest.
- Trócsányi Zoltán, 1937. *Kirándulás a magyar múltban*. Budapest.
- Twigg, Graham, 1984. *The Black Death: A Biological Reappraisal*. New York: Schocken Books.
- Twitchett, Denis, *Population and Pestilence in T'ang China*. Studia Sino-Mongolica. 1979.
- Übersicht der Josephinischen Grundaussmessung in Siebenbürgen im den Jahren 1786–1790*. In: Ver. Arch. 1915/I. 139–143.
- Ürögdi Nagy Ferenc, *Brassótól–Kézdivásárhelyig. Brassó kereskedése. A műipar. Gyapotfonás. Duna és Olt hajózás*. In: Az utazás divatja. Útleírások, útjegyzetek az 1848 előtti Erdélyből (Válogatta, előszóval és jegyzetekkel ellátta Egyed Ákos). 1973. Kolozsvár. Kriterion Könyvkiadó. 69–70.
- Vasold, Manfred, 1997. *Pest, Not und schwere Plagen*. München.
- Vasold, Manfred, *Die Ausbreitung des Schwarzen Todes in Deutschland nach 1348. Zugleich ein Beitrag zur deutschen Bevölkerungsgeschichte*. In: Historische Zeitschrift, Band 277, Heft 2. Oktober 2003.
- Vasold, Manfred. 2003. *Die Pest. Ende eines Mythos*. Darmstadt.
- Vékony Gábor, *Népesedési viszonyok az Árpád-korban*. Történeti Demográfiai Évkönyv. 2001. 81–103.
- Verancz (Verancsics) Antal, munkái* II. köt. Közli Szalay László. In: Magyar Történelmi Emlékek, II. Oszt. Írók XIX. köt. 1867. Pest
- Verancsics Antal összes munkái*. 1–12. sajtó alá rend. Szalay László, Wenzel Gusztáv. Akadémia, Pest, 1857-1875 (Magyar történelmi emlékek 2. Oszt. Írók)
- Veress Endre, 1911. *Erdélyi történelmi források. Fontes Rerum Transylvanicarum*. Budapest. MTA.
- Veress Endre, 1913. *Epistolae et acta justiarum Transylvaniae*. II. Kolozsvár.
- Vergilius [Publius Vergilius Maro]: *Vergilius összes művei* (Vergilii opera omnia). Fordította és a jegyzeteket írta Lakatos István. Borzsák István Vergilius és Lakatos István A magyar Vergilius-fordításokról című kísérő tanulmányával. Budapest: Magyar Helikon, 1973. (Bibliotheca Classica.)
- Vitéz Házi Jenő, 1923. *Sopron szabad királyi város története*. I.–II. Sopron.
- Vitéz Házi Jenő, 1928. *A XVI. századi magyar levelek Sopron város levéltárából*. Sopron.
- Vives, Vicens, 1959. *Historia económica y social de España*. Barcelona.
- W. Kovács András, A cegei Wass család története (16–20. század) folytatása az Erdélyi Múzeum LXVI(2004). 1–2. füzet 1–40. lapjain között :W. Kovács András: A cegei Wass család a középkorban. (Digitális).
- Wagner, G. *Draas und die Drasser Burg*. In: Nauer Weg. 1971/02.9.
- Weber János (1645). 1739. *Amuletum, az-az: rövid és szükséges oktatás a' dög-halálról... melyet... Kalnoki Borbála... tulajdon költségenmel újjabban ki-nyomattatván világ-elébe terjesztettem*. (Csiksomlyó) Csiki Sárlos Bóldog Aszszony Kalastromában. (Hargita Megye, Csikszereda, Csiki Székely Múzeum könyvtára).
- Weber Samu, 1896. *Geschichte der Stadt Leibitz*. Késmárk.
- Werner E. Gerabek, 2005. *Crato von Krafftheim*. Wien.
- Wesselényi Ferenc levelei*. Közli Visegrádi János. Adalékok Zemplén vármegye Történetéhez XV. 1910. Sátoraljaújhely.
- Wesselényi István, 1983. *Sanyarú világ*. I.–II. Bukarest. Kriterion Könyvkiadó.
- Wesselényi Miklós, 1974. *Balítéletek*. (Vál., bevez., és jegyz. Veres Dániel). Bukarest. Kriterion.
- Weszprémi István, 1960. *Magyarország és Erdély orvosainak rövid életrajza*. Első rész. Budapest.
- Wheelis, Mark, *Biological Warfare at the 1346 Siege of Caffa*. Historical Review. Volume 8, Number-September. 2002.
- Wilson, O. Edward, 1978. *On Human Nature*. Harvard University Press.
- Winkle, Stefan, 1997. *Geißeln der Menschheit. Kulturgeschichte der Seuchen*. Düsseldorf–Zürich
- Woehlens, Ernst, 1954. *Pest und Ruhr im 16. und 17. Jahrhundert. Grundlagen einer statistisch-topographischen Beschreibung der großen Seuchen, insbesondere in der Stadt Uelzen*. Uelzen.
- Wolfgang Wegner, 2005. *Ostbrabanter Theriaktraktat*. In: Enzyklopädie Medizingeschichte.
- Wrangham, Richard–Peterson, Dale, 1996. *Demonic Males. Apes and the Origins of Human Violence*. Boston. Houghton Mifflin.
- Wrigley, E. A. 1973. *Népesedés és történelem*. Budapest, Kossuth.
- Xenopol, A. D. 1896. *Istoria Romanilor*. VII. Bucuresti.
- Ziegler, Philip, 1969. *The black death*. London. Collins.
- Zimbaro, Philip–Coulombe, D. Nikita, 2016. *Nincs Kapcsolat*. Budapest. Libri Kíadó.
- Zimmermann, Franz, *Die Nachbarschaften in Hermannstadt*. In: Ver. Archiv. 26/1985. 36–350.
- Zsákó Gyula, *Egy XVIII. századi torockói napló*. Erdélyi Múzeum. 1944. 153–167.
- Abel, Wilhelm 58
- Adam, Chenot 162
- Adorka Rudolf 59

NÉVMUTATÓ

- Albert Mihály 249
 Alberti, Leon Battista 67
 Albu Antal 342
 Alexiosz Komnénosz, I. 12
 Ammianus, Marcellinus 12, 16, 349, 397
 Andorka Rudolf 62, 94, 65
 András István 369
 Andrassy Zsigmond 384, 429
 Antal Ferenc 346
 Antal Márton 358
 Antos György 264
 Apáczai Csere János 407
 Apafi Gergely 112
 Apafi István 115
 Apafi Mihály 142, 408, 412
 Apor Péter 188, 206, 207, 208, 232, 233, 239, 241, 250, 254, 303
 Aragóniai Beatrix 99, 381
 Arisztotelész 376
 Árva Anis 354
 Ausfeld Kristóf 177, 422
- Bagossy Pál 166
 Bajor Izabella 60
 Bakócz Tamás 101
 Balázs Péter 19, 20, 153, 161, 292
 Balog Antal 115
 Bánffy Miklós 193, 201
 Bánffy Ádám 412
 Bánffy György 347
 Bánfi Péter 130
 Barabás József 311
 Barabás Miklós 329
 Barcsai Ákos 141, 221
 Bárdi Klára 354
 Bárhori Zsigmond 418
 Bariben, Jean-Noël 59
 Barnaba Béla 111
 Baróthi István 206, 226
 Basarab, Matei 141
 Basta, Giorgio 128, 129, 132, 139
 Básti Mihály 115
 Bathányi Ferenc 103
 Báthori András 407
 Báthori András 112, 116, 118
 Báthori Gábor 115, 145
 Báthori István 114, 117, 144, 152
- Báthori Zsigmond 117, 118, 128, 139, 152, 191
 Batzoni István 366
 Bauhin, Johann 71
 Beda Vencrabilis 45
 Béldi László 358
 Béldi Pál 359
 Bencze György 309
 Benedictow, O. Jørgen 82
 Benivieni, Antonio di Paolo 70
 Benke Dávidné 342
 Benkő Károly 206
 Bentzig Mátyás 178, 179, 411, 422
 Bercsényi Miklós 166, 167
 Berde Józsefné 342
 Berde, Moyses 342
 Berde, Sigmond 342
 Beregszói Hagymás Kristóf 113
 Berszány János 354
 Berthóti Ferenc 166, 168
 Bethlen Gábor 132, 144, 145, 152, 214, 315, 400, 406, 412, 417, 418
 Bethlen János 129, 139, 350
 Bethlen Kata 239
 Bethlen Miklós 142, 193, 201, 312, 382
 Bielz, Michael 129
 Binder Pál 133, 239
 Binder, Paul 111, 118, 134, 199
 Biraben, Jean Noel 58, 62, 73, 84, 92, 95
 Bíró Albert 331
 Bíró Gergely 309
 Boccaccio, Giovanni 13, 17, 41, 42, 46, 47, 55, 69, 70, 75, 96, 102, 125, 194, 373, 374, 375, 378, 380, 381, 382, 383, 384, 386, 372, 387, 388, 391, 398, 404, 406, 419, 421, 426, 431
 Bod Péter 205, 206, 208, 232, 245, 409
 Bodó István 309
 Bodoki Dávid 180
 Bogner, Georg 240
 Bogner, Petrus Apus 114
 Bonfini, Antonio 52, 97
 Bora Elek 364
 Borbély János 167
- Bornemissza Anna 142, 402, 412,
 Bornemissza János 115
 Boros Pál 127, 420
 Borst, Arno 56
 Böhm, Johann 198
 Bölcs Sírak 403
 Bölöni Molnár György 343
 Brambilla, Giovanni Alessandro 291
 Brandenburgi György 102
 Brandenburgi Katalin 412
 Brankovics Görgy 99
 Braudel, Fernand 66, 338
 Brener, Petrus 141
 Bruckner krónika 122
 Brukenthal, Michael 337
 Brunshwig, Hieronymus 71
 Budai József 359
 Buday István 166
 Busan, Andreas 117
 Buzinkai György 396
- Campbell, Bruce 46
 Capistranói János 99
 Carasto hadnagy 332, 335
 Carmichael, G. Ann 45
 Castaldo, Giovanni Battista 128
 Cato, Marcus Porcius 410
 Caunes, Marian 174
 Ceyl János 408
 Ceyl, Johannes 132
 Chauillac, Guy de 48, 70, 132, 416, 419, 420, 421
 Chenot, Adam 163, 259, 269, 277, 432, 270, 289, 291, 294, 295, 298, 301, 336, 423
 Chirita, Fratila 135
 Chirita, Radu 135
 Ciccolini, Nicolaus 288
 Cigány Komán 113
 Cilley gróf 99
 Ciocole, Comsa 137
 Cipolla, M. Carlo 59
 Ciurita, Bucur 135
 Closius, Stephan 259
 Coberus Tóbiás 108
 Constantinus, I. 12
 Cordovai Alfonz 52
 Corrario, Giovanni 109
 Costin, Nicolae 141

- Couvin, Simon 35
 Creighton, Charles 80, 87, 91
 Creitz János 425
 Czak Simon 129
 Czak, Michael 259
 Czanaki Máté 409
 Czegei Vass László 205, 429
 Czepes Nikuláj 358
 Csáki Árpád 223, 224, 225
 Csanakai Máté 420
 Csányi Ákos 104
 Cseh Mihály 239
 Csen Fu 36
 Csengizade, Ali 141
 Cserei Anna 362
 Cserei Mihály 43, 139, 142, 143, 174, 189, 190, 191, 192, 193, 194, 195, 196, 198, 199, 204, 221, 232, 302, 285, 382, 408, 411, 417, 430, 432
 Cserei Mihályné 306
 Cserei Miklós 356, 357, 358
 Csermátoni Vajda György 142
 Csiszer József 348
 Csokán Joana 358
 Csou-Csü-fej 36
- Dálnoki Miklós 226
 Damasus Dürr 115, 383
 Dati, Gregorio 60
 Dávid Zoltán 246, 248, 249
 Deák István 359, 360
 Defoe, Daniel 71, 74, 89
 Defoe, Daniel 75
 Dékáni István 129
 Delabarre, B. Edmund 174
 Delumeau, Jean 56, 57, 64, 68, 69
 Demeter nagyvárai püspök 51
 Demjén Andrea 275
 Diel, Anton 157, 254
 Dimény István 345
 Dio, Cassius 12
 Dobai Lórándfia János 98
 Dobos Mihály 136
 Dolfín Tóbiás 176
 Dombi István 343
 Donáth Mihály 364
 Dózsa György 101
 Dr. Lang Jakab Ambrus 167
 Dr. Steinberger 423
 Draganas Mihály 365
 Dresnand, Johann 259
 Duca, Vasile 142
 Dudith András 71, 105
 Dumont, Franz 45
 Dürer, Albrecht 68
- Ebergényi László 174
 Edward, II., király 63
 Egri Mártonné 335
 Erasmus Herman 113
 Erdélyi Mihály 180
 Esterházy Miklós 407, 412
 Evelyn, John 91
 Ezéchiás király 403
- Fabius, Johannes 136
 Fáy Pál 293
 Fejér (Veyss) Mihály 117
 Fejér György 341, 342, 343
 Felfalusi Mihály 240
 Feodor Pahlen 326
 Ferdinánd, I. 104, 109, 112, 152, 417
 Ferdinánd, III. 418
 Ferenc lotharingiai herceg 186
 Ferrer, San Vicente 57
 Filstich Lőrinc 112
 Fischer Dániel 382, 402, 413
 Flotta, Johannes 131
 Foligno, Gentile da 70
 Forgách Imre 105
 Forgách Simon 128
 Forgács György 180
 Forró László 351, 352
 Fracasorius, Hieronymus 71
 Fracastoro, Girolamo 37, 117
 Frey János Gáspár 417
 Frigyes, II., király 263
 Froissart, Jean 52, 53, 54
 Fronius, Michael 118, 226, 235, 236, 237
 Fukuyama, Francis 377
 Fülöp, VI. 53
- Galénosz Klaudiosz 11, 414
 Gaudi András 322
 Gaudi János 323
 Gazdag Isván 365
 Géczy János 117
 Gelei Katona István 135
 Gembloux, Sigebert de 404
 Gensel János Ádám 174
 Gentile da Foligno 406
 Geréb András 364
 Gergely Amus 99
 Gergő Péter 216
 Gesner, Ambrosius 141
 Ghica, Grigore 321
 Ghica, Ion 323, 324
 Giczi Farkas 104
 Gidófalvi Gábor 197
 Giltzheim, Rembertus 81
 Giorgio Martini, Francesco di 67
 Giorgio, Basta 130
- Gligor Jánosné 342
 Gonzaga Ferdinánd 120
 Gömöri Dániel 401
 Görgei Pál 402
 Graffius János 432
 Graffius, Johannes 140
 Grisellini, Francesco 108
 Groote, Geert 57
- Gyetyánffy Kristóf 362
 Gyírok Mihály 239
 Gyürky Pál 166
- Hadadi Wesselényi nádor 409
 Hain Gábor 105, 122, 123
 Haller grófné 431
 Haller István 135, 201
 Haller Péter 112
 Harrucken Ferenc 178
 Hedrich Ágoston 115
 Heister, Siegbert 172
 Héjja Pál 406
 Heltai Gáspár 99, 115, 381
 Hencziday Bálint 166
 Henning, Friedrich-Wilhelm 45
 Henrik, IV. 83
 Henter Sándor 365
 Herbstein Ernő 167
 Herlihy, David 43, 95
 Hermann, Gottlieb von 258
 Hermányi Dénes 386
 Herrmann, J. Theodor von 330
 Herzog, Anton 115
 Hippokratész 7, 11, 35, 397
 Hippokratész-Galénosz 16
 Hirschet Kristó 133
 Hódító Mehmed 146
 Hoeniger, Robert 51
 Hooke, Robert 91
 Horváth András 102
 Horváth Ferenc 166
 Hunyadi Demeter 116
 Hunyadi Ferenc 393, 418
 Hunyadi János 98, 99
 Hunyadi Szabó Ferenc 430
 Hurbány János 349
 Hurd, Hilary 33
 Huttmann, Arnold 133, 198, 260
- Ibn Khaldun 50
 Ibn Khatimah 16
 Ibrahim pasa 146
 Imre János 168
 Indifés András 158
 Ingrassia, Giovanni Filippo 71
 Intze Ferenc 365
 István egészségügyi biztos 360

- Istvánffy Miklós 101, 381
Iustinianus császár 12, 14, 15, 26
Ivanóczy Lukács 106
- Jakab Elek 230
Jang-Ce-jing 36
Jankó János 331
Jenő herceg 157
Joachim brandenburgi örgróf 107
Jordán Tamás 71
József, II. 278, 289, 291, 293, 305, 345
Jövendécsi András 198
- Kafler, Leonard 157
Kaiszareai Prokopiosz 12, 13
Kálnoki Dénes 369
Kálnoki János 131
Kálnoki Sámuel 143
Kanizsai Pálfi János 408
Kapisztrán János 98
Kapusi Pál 111
Karátson Antal 356
Károly, II., császár, 91
Károly, III. 153, 160, 177, 184, 188,
204, 240, 269, 321
Károly, VI. 60, 245
Károly, IV. 53
Károlyi Péter 401
Károlyi Sándor 165, 166, 179, 180,
245, 418, 430
Károlyi Sándorné 170
Károlyi Zsuzsánna 132
Kászoni Márton 142
Kasztíliai Alfonz, IX. 48
Kelemen Didák 199, 431
Kelemen Márta 340
Kelemen Péter 340
Kelemen Susa 340
Kelemen Zsigmond 340
Kelemen, VI., pápa 52, 53, 70
Kelemen, VII. 407
Keller, Leonard 254
Kemény János 122, 141, 221, 418
Kemmel, Steffen 131
Kempf Péter 99
Kendi János 115
Kendi Júlia 135, 400
Kiruga Mihály 331
Kisselef, Pavel 328, 329
Klapsich-Zuber, Cristian 95
Kleszi atya 117
Knight, Valentine 91
Kober (Coberus) Tamás 107
Kohn, G. Childs 23
Kolbenhayer Mátyás 169
Kollenbenz, Hermann 45
- Komáromi Csipkés György 141,
400, 404
Korda Zsigmond 191
Kosztandi Mária 354
Kotsits Ferenc 305, 358
Kotsits György 354
Kovács József 335
Kováts Ferencz 351, 352
Kováts Ilona 351
Kováts Lajos 364
Kozma János 310
Köleséri Sámuel 196, 199, 209,
240, 418
Körös Gábor 104
Körös Gáspár 418
Körösi Csoma Sándor 325
Körösi P. 127, 420
Krafftheim, Crato von 71
Kramert, Martin 240
Krammer, Georg 395, 396, 397,
409, 415
Krauss György 135, 136
Krauss, Georg 129, 133, 381, 393,
400, 432
Kreylich, G. Franz 198
Kreylich, Georg Franz 197
Kubinyi András 121
Kun Enikő 180, 181
- Lajos Elek 348, 349
Lajos Juon 349
Lajos páter 417
Lajos, II., király 101, 102, 381
Lampe, A. Friedrich 430
Lange Márton 294
Langenthali Lang Ambrus 166
Langredon 320
Lányi Károly 369
László, V. 99
Latty atya 127, 421
Lázár Erzsébet 143
Le Roy, Ladurie Emmanuel 8, 82,
84
Lengyel János 417
Leo pápa, X. 64
Leschier, Johannes 423
Linzbauer Xavér Ferenc 155, 396
Lipót, I. 127, 180
Lipót, II. 293
Lonitzer, Adam 71
Lorántffy Zsuzsanna 408, 412
Lotharingiai Károly 180
Lucretius Carus 16, 397
Luka, Paul 158
Lukács Mihály 227, 229, 232
Luther Márton 56, 400
Luxemburgi Margit 51
- M. Dávid Sándor 401
Madár András 239
Magyary-Kossa Gyula 412, 416,
423, 432, 401, 411
Maillard, Oliver 57
Manardus, Giovanni 101
Mánoly György 356
Mária Terézia 161, 162, 180, 188,
202, 204, 260, 270, 277, 278,
289, 293, 417
Maróthi György 180
Marsigli, L. Ferdinando 164
Martonfi István 228
Massa, Kristian 18, 114
Massa, Simon 114
Mátyás király 99, 381, 407
Mátyus István 294
Mavrocordat, Constantin 243
Mayer János György 177
Maylád Istvánné 103
Mederust, Petrus 137
Meglécz Katalin 22
Megyery Imre 106
Mende B. Gusztáv 7, 8, 14, 15, 17,
20, 22, 51
Mercurialius, Hieronymus 71
Merkelius Jakobus 320, 336
Meuthen, Erich 59
Mezei György 334
Mihnea vajda 118
Mikes János 344
Mikes Kelemen 146, 378, 386
Miklós erdélyi püspök 99
Mikó Ferenc 130, 132, 133
Mikoviny Sámuel 188
Miksa császár 417
Milanesi, Massimo 117
Miller János 346
Ministro, Stephano 136
Mojsza Hora 365
Moldován Gyorgye 330
Moller Károly Ottó 168, 422
Molnár József 354
Montaigne, de Michel 69
Moritz kapitány 354
Moró, Ludovico il 67, 82
Muschinan atya 127, 421
Mussis, Gabriele de' 39, 40
Muste, Nicolae 141, 202, 243
Müller János 368
Mykey Szűcs Péter 172
- Nádasdy Anna 103
Nádasdy Ferenc 116, 171
Nádasdy Tamás 103, 104, 112, 407,
412, 418

- Nádasdy Tamásné 102, 103
 Nadescher, Georg 136
 Nagy Gábor 345
 Nagy József 340
 Nagy Lajos 274
 Nagy Lajos király 51, 97
 Nagy Szabó Balázs 411, 411
 Napóleon Bonaparte 338, 353, 358
 Názáreti Jézus 399
 Neagoe, Stan 135
 Neculce, Ion 141, 143
 Nekesch-Schuller, Daniel 133, 137
 Nemes István 362
 Neustadler, M. Gottlieb 337
 Neustädter Mihály 294
 Neustaedter, Michael 289
 Newcourt, Richard 91
 Niemi, Dietrich 56
 Niphus Fábián 105
- Occan, William 56
 Oláh István 180
 Ongerdt, Johann 197
 Orlai István 130
 Orraeus Gustavus 317, 318, 319, 321, 330
 Ostermayer, Hieronimus 111
 Özbeg kán 39
- Padovai Massilo 56
 Páduai Jakab 151
 Páduai Szt. Antal 173
 Pakot Levente 249, 250
 Pál-Antal Sándor 199, 212, 213, 214, 222, 230, 232, 233
 Pálffy Géza 412
 Palkó György 305
 Palmbaiker, Joseph 157, 254
 Pap Antal 362
 Pápai Ferenc 195
 Pápai János 166
 Pápai Páriz Ferenc 408, 417
 Pauruzzi, Francesco 166
 Patai István 180
 Pataki Sámuel 294, 406, 411
 Pataki Sándor 19, 405, 434
 Péter Lajos 125
 Péter Vargyassy András 171
 Pathai István 408
 Paulinus, Wolfgangus 111
 Pauschner Sebastény 111, 114
 Pauschner, Sebastian 198
 Payr György 122
 Payr Mihály 122
 Pázmány Péter 122, 135, 401
 Pelagius, II., pápa 13
 Pelsőczy János 249, 250
- Perényi Imre 101
 Péter vajda 109
 Pethő Gergely 121
 Petki István 136, 137
 Pető Gergely 97
 Petrarca, Francesco 47, 75
 Pfister, Christian 8, 9, 43
 Pierre, Alexandre 8
 Popovics Nyikuláj 366
 Potocki, Jan 128
 Potocki, Joseph 189
 Prokopiosz 14, 15, 397
 Pultacher, Steffen 115
 Purkircher György 105, 383
- Rab Miklós 342
 Rabutin tábornok 144, 190, 191, 192, 193, 197, 200, 273, 411
 Ráduly György 342
 Raettig H. 44
 Rákóczi Ferenc, II. 146, 164, 221
 Rákóczi György, I. 132, 135, 144, 165, 167, 168, 213, 306, 408, 412, 418
 Rákóczi György, II. 139, 140, 221
 Rákóczi Zsigmond 135
 Ranallo, Buci di 47
 Rastler, Leonhard 289
 Ratsolya János 309
 Reisenlauer János 120
 Reizner János 177
 Reniger Simon 139
 Renner, Michael 198
 Rettegi György 336
 Révai Ferenc 407
 Révay Éva 412
 Révész Máris 364
 Rhazesz (Abu Bakr Muhammad ibn Zakarijja ar-Rázi) 114
 Ritter György János 172
 Rodenwaldt, Ernst 44
 Roska, Kiril 158
 Roterdami Erasmus 80
 Rotompan Tamas 128
 Rumel, Matthias 157, 289
 Ruska, Ernst 16
 Rustan basa 104
 Ruybroek, van Jan 57
 Rym, Carol 109
- Sabuto, Marino 102
 Saltzman János 399
 Saltzmann, Hans 100
 Samarian Gh. Pompilian 161
 Sandler, Petrus 129
 Sándor Barabás 311
 Sándor Mátyásné 311
- Sanitatis Comisso 249
 Sárkány János 105
 Sárközy Antal 104
 Saussure, Cézár 18, 19, 146, 245
 Savonarola, Girolamo 57
 Schabonit, Carolus 157, 254
 Schauer, Carl 157
 Scheck, Martin Gottlieb 196
 Schesaeus, Cristian 117, 118, 285
 Schofield, Ryan 74
 Schön, Gerd 131
 Schrandt Ferenc 355
 Schultetus Abraham 418
 Schvalbe András 364
 Schwestermiller Konrad 407
 Segesvári Bálint 133, 134
 Sehopp Károly 364
 Seivert János Frigyes 293
 Selye János 54, 379
 Septimus Severus császár 12
 Shibasaburo Kitasato 22
 Shrewsbury J.F.D. 59
 Sienai Bernát 57
 Simon Istvánné 354
 Sixtus pápa, IV. 68
 Sixtus, V. 64, 68
 Somi István 101
 Sommer, Johan 115
 Somogyi Ambrus 116, 119, 393, 394, 395, 397, 415
 Somssich Antal 181
 Soós Ferenc 240, 430
 Spangár András 121
 Stamm, Johannes 142
 Steinville tábornok 203
 Stenseth, Nils Christian 33
 Stoffeln tábornok 318
 Sturza, Vasile 189
 Suteica, Radu 135
 Sylverius atya 168
- Szabó András 365
 Szabó Bálint 331, 335
 Szabó István 360
 Szabó Lőrinczné 365
 Szádeczky Lajos 230
 Szalárdi János 141
 Szalay János 102
 Szalay Pál 166
 Szállók Ferenc 342
 Szamosközi István 105, 106, 107, 113, 116, 118, 119, 381, 389, 392, 393, 395, 397, 398, 399, 400, 404, 406, 415, 423, 427
 Szántó István 117, 118
 Szarka Gergely 181
 Szász János 309

- Szatsvai János 309
 Széchenyi György 171, 172, 173, 174
 Széchy Mária 407, 418
 Széchy Miklós 97
 Szécsi Seres István 136
 Székely Menyhárt 142
 Szekeres Gyula 181
 Szelepcsényi György 306
 Szent Dávid 403
 Szepsi Laczkó 106
 szerafini Szt. Ferenc 173
 Szetannai Mihály 227
 Szikszai Kiss Péter 180
 Szilágyi Erzsébet 98
 Szilágyi Ferenc 353
 Szilágyi György 181
 Szilly hadnagy 334
 Szöts András 216, 295
 Szt. Johannesn Elemozinarius 173
 Szt. Mihály 125
 Szt. Nepomuk 173
 Szt. Rókus 173
 Szt. Rózália 173
 Szt. Sebestyén 173
 Szt. Xavér Ferenc 173
 Szulejmán szultán 102
 Szung (Song) dinasztia 30
- Tamás János 239
 Tamásfalvi Thuri Sándor 346
 Taranowszki lengyel tanácsos 109
 Tartler, Thomas 235
 Tartossy György 133
 Tatrosi György 117
 Teleki Domokos 199, 328, 329
 Teleki Mihály 402, 429
 Teleki Sándor 240
 Tempea, Radu 235
 Teutsch, Johann 235
 Teutsch, Martin 196
 Thaly Kálmán 174
 Theodor János 369
 Thököly Imre 213, 221
- Thuküdidész 11, 12, 14, 15, 17, 20, 371, 372, 373, 374, 378, 383, 386, 391, 425, 426
 Thuro Sándor 343
 Thurzó Elek 101
 Thurzó György 107, 121
 Tiboldiné fertőzött személy 362
 Tigin, Bucur 135
 Tilly zsoldosvezér 86
 Timár doktor 335
 Tomasi pápai vikárius 139
 Tökeli (Thököly) Imre 121
 Török János 216
 Trausch, Joseph 129, 293
 Trauschenfels, Eugen 129
 Trebonianus Gallus 12
 Trevelyan, Charles Edward 65
 Trompler János 169, 382
 Tugh Temür 30
 Tura, Agnolo di 426, 427
 Twigg, Gary 34, 43
- Ulászló király 381
 Ulászló, I. 98
 Ulászló, II. 101, 381
 Ureche, Grigore 109
 Ursio Bertalan 97
 Ürögdi Nagy Ferenc 257, 316
- Vántsa Simon 343
 Váradi János 353
 Váradi Mihály 125
 Váradi Sámuel 353
 Várdai István 99
 Varga Mihály 239
 Vas Pál 305
 Vasas György 180, 433
 Vecchia, Paolo 136
 Venables, Athony 338
 Venette, Jean 48
 Verancsics Antal 101, 102, 104, 111, 427
 Veres Anna 348
 Veres Gergely 216
- Veres János 346
 Vergilius, Publius Maro 16, 397, 410
 Vida József 366
 Vig Mátyás 180
 Villani, Giovanni 46
 Vinci, Leonardo da 67
 Viscount Bernabo Reggio 151
 Von Celsing 277
- Wallis György 181
 Wally tábori felcser 157, 289
 Warszevicki, Sztaniszlauz 109, 381
 Wass László 113
 Wéber János 381, 399, 403, 405, 406, 407, 409, 410, 411, 418
 Weiss Mihály 117
 Weiss, Micheil 131
 Werbőczy István 101
 Werner, Georg 113
 Wesselényi István 193, 196, 201, 382, 418
 Wezzódi András 113
 Wringley E. A. 95
 Wycliffe, John 57
 Wyss, Albert de 109
- Xavéri Szt. Ferenc 127, 420
- Yersin, Alexander 22
- Z(s)akadátí Mihály 114
 Zabráky János 171
 Zeiss, Carl 16
 Zieler Kristian 268
 Zoarasz, Ioannesz 12
 Zoch, Marin 115
 Zrínyi Ilona 125, 417
 Zsigmond, király 98

Kiadta: Belvedere Meridionale, Szeged
www.belvedere.hu
Műszaki szerkesztő: Majzik Andrea
Szöveggondozás: Kovács Attila
Nyomta: A-Színvonal 2000 Nyomda, Szeged